

1939

КАМЕНОВ

КАМЕНОВ

КАМЕНОВ

КА

КАМЕНОВ

КА

Ш5
117

Мирзә Ибраһимов

НИЈЭСИЗ,
НЕЧЭСИЗ
БИР
ЈАЗЫСАН
СӘН

184554

Азербайжанская
Республиканская
Библиотека
им. М. Ф. Ахундова

БАКЫ
ЈАЗЫНЫ
1985

Редактору
филологија емлери намизоди
ЗЭКИНА ГИАСБЭЛИ

*К*лассик
эдэбијјат

ОРТА ЭСРЛЭР АЗƏРБАЙҶАН ЭДƏБИЯТЫНДА РЕАЛИЗМ ПРОБЛЕМИНƏ ДАИР

Халгымызын бəди эдəбијјаты, инчəсэнəти, елми инкишаф етдикчə естетик фикри дə артыр вə инкишаф едир. Јашадыгымыз дəврдə техниканын сур'əтли тəрəгисини, техники емлəрин, хусусən физиканын, ријазиијјатын, кимјанын мисилсиз инкишафыны, тамамилə јени емлəрини мейдана чыхмасыны, нүвə енерјисинини кəшфини, космик учушлары вə саирəни дəлил тутараг, гуманитар емлəрин, о чүмлəдən, бəди јарадычылыгын вə эстетиканын чəмијјəтини нəјатында эһэмијјəтинини азалдыгыны, дəврүнү кечирдијини дəјəнлэр чох јанылырлар. Нəр заман инсан фикринини бир саһəсинини (тутаг ки, ријазиијјатын, ја физиканын) инкишафы о бири саһəлəрини дə инкишафына кəмək етмишдир.

Инсанын билији артдыгча, мэдəни сəвијјəси јүксəлдикчə естетик тəлəблəри дə артыр, зəвгү дə инчəлəшир, о сənəтдən даһа јүксək, даһа мə'налы, даһа тə'сирли эсрлэр тəлəб едир вə бу эсрлəри јарадыр. Ахы, дəмək олмаш ки, гəдим заманын јарывəһши инсанынын бəдини еһтијачлары, естетик аналјышлары вə јаратдыгы бəдини нүмунəлэр гулдарлыг вə ја феодал чəмијјəтиндəкиндən јүксək олмушдур. Хəјр, инсан мэдəнилəшдикчə, онун бəдини зəвгү вə аналјышлары да артыр. Билијини, елми, мэдəнијјəтини бир саһəсиндə газандыгы наилијјəтлэр о бири саһəлəрдə дə инсана кəмək едир, даһа чəсарəтлə ирəдилəмəјə руһландырыр. Сон иллэр естетика саһəсиндə баш вермиш чанланма да бу фикри сүбүт едир.

Һазырда естетик фикрини, марксист-ленинчи естетиканын инкишафыны кəстэрən амиллəрдən бири дə — бəдини јарадычылыгын монументал-нəзəri мəsələлəринини диггəт мəркəзинə кечмəсидир. Инди естетик фикри сənəтини јаранмасынын үмуми ганунајуғулуғлары, реализм, романтизм вə онларын хусусиијјəтлəри, ајры-ајры дəврлэр

дә вә өлкәләрдәки инкшафы, хәлгилийин вә партијалылығын маһијәти кими әсәсли проблемләр даһа артыг мәшғул етмәјә башлајыр.

Сон илләр истәр Совет Иттиғағында, истәрә бир сыра Европа өлкәләриндә сәнәтдә јарадычылыг методлары әтрафында музакирә вә мүбанисләр гызышмағдадыр. Әлбәттә, бу мүбанисләрдә истар бәдин јарадычылығын мүндәричәси, һәјатла, заманла алагәси, предмети, истәр-сә бәдин форма мәсәләләринә тохунулур. Буржуа чәмиј-јәтнин чүрүмә, тарихон кери кетмәси вә инсанлығы мүтәрәғги идеаллар верә билмәмәси илә әлағәдәр ола-раг, буржуа сәнәтинин идеја-фикри әсәслары кетдикчә даралыр вә чүрүмә просеси дәринләшәр, бәдин формасы дағылмаға үз гојур. Бу просес ултра модерни, формализм вә абстракционизм ахтарышларында, «анти-театр» чәрә-јанында, «анти-реализм»дә вә саирәдә вә әксини тапыр.

Бүтүн бу чәрәјанлар маһијәтән сәнәти ичтиман мүдәричәдән мәнрум едир, һәјатдан узағлашдырыр. Фәлсә-фи үмумиләшдирмәләрә гојмур, онун формасыны вуруб дағымлаға бәдин тәсир гүввәсини өлдүрүр. Мүртәчә буржуа сәнәти вә естетикасы хүсусән реализмә һүчүм едир; һәнки бу күнү, һәтта кечмишин дә реалист сәнә-тинин көздән салмаға чалышыр. Тәсадүфи дејил ки, ре-ализм үғрунда мүбаризә мүтәрәғги идеалларла јашајан, тарәғгијә көмәк едән бөјүк сәнәт үғрунда мүбаризә ха-рактери алмышдыр. Реализм үғрунда мүбаризә сәнәтин јалныз кечмиши вә бу күнү үғрунда дејил, һәм дә кәлә-чәји үғрунда мүбаризәдир. Иңди реализмин тарихи ин-кшафы, нәзәри мәсәләләри һәр күнә бөјүк һәрарәт-лә естетик фикри, әдәбијатчылары, философлары мәш-ғул етмәкдәдир. Бу сәһәдә бәзи фикир ихтилафларынын баш вермәси дә тәбикидир. Тәдигат ишләри дәринләшдик-чә, дүнја әдәбијатынын мүрәккәб вә зонкин һадисәләри бир күлл һалында, бир-бири илә гаршылыгы әлағәдә тәдиг олундугча бу ихтилафларын да бир кимн арадан чыхачаг, даһа ајдын вә доғру нәтичәләр өлдә едилә-чәкдир.

Азәрбајчан вә башға Шәрғ халғларынын әдәбијатын-да јарадычылыг методу, јәһин реализм, романтизм вә саир мәсәләләр хүсуси олараг чох аз тәдиг едилмишдир вә бу сәһәдә мүхтәлиф фикирләр вар: бу вахта гәдәр биз-дә реализмин тарихини әсәсән XIX әсрдән, ән јакшы

һалда исә XVIII әсрин сонларындан, јәһин Вағиф јара-дычылығындан башламаг, демәк олар ки, бир ән-әнә шәкли алмышдыр. Доғрудур, гәдим дөврләр вә орта әср-ләр әдәбијатымызы тәдиг етмиш һәмид Араслы, Мәм-мәдһүсеји Тәһмасиб, Мәммәд Чәфәр Чәфәров, Фәјзулла Гасымзаде, Мирзаға Гулузаде кими јолдашлар онун халғ һәјәти илә, халғын мүбаризәси вә идеаллары илә үзвн бағлылығыны һәмншә көстәрмишләр. Онлар бәдин јара-дычылығын һәјәти көкләрини, реал варлыгла бағлы олан чәһәтләрини даһа дигәтлә иләмәлә чалышмышлар, әдә-бијатымызда реализмин инкшафыны иләмәк үчүн ги-мәтлин фикирләр сөјләмишләр.

Мәммәдһүсеји Тәһмасиб «VII әсрә гәдәр Азәрбајчан шиғаһи халғ әдәбијаты» мөгәләсиндә Азәрбајчанын бир сыра гәдим ајын вә мәрәсимләринин, халғ ојуналары, нәг-мә вә равајәтләринин «даһа чох тәсәрүфат һәјәти илә бағлы» олдуғуну көстәрир. һәмид Араслы исә јазыр ки, о дөврдә јаранан «шиғаһи халғ әдәбијаты гәдим атош-парәстлик ән-әнәләрини мүһәфизә етмәклә халғын шикә-јәтләринин, етиразларыны, баш верән күндәлик тарихи һадисәләрин, ејни заманда мәншәт, адәт вә ајын мәсәләлә-ринин әһәтә едирди». һәмид Араслы бу кејфијәти, јәһин бәдин јарадычылығын халғын һәјәти, адәт вә ән-әнәләри илә үзвн бағлылығыны орта әсрләр классик әдәбијатын-да да тапыр. О, һәмнн дөвр шаирләрини «сарәј вә һүма-нист шаирләрә» бөләрәк, инкчиләрин һәр шејдән габаг зүлмә, әдәләтсизлијә гаршы мүбаризә етдикләрин, «һа-кимләрин, руһаниләрин тамәһкарлығыны, шәрһәт гаңу-ларыны поэмаларыны, рүшвәтхорлуғуну, һиләкәрлији-нин көстәрәб онлары чиддн тәңиг етдикләринин» јазыр.

Орта әсрләр әдәбијатымызын реал варлыгла, халғын һәјәти, мүбаризәси вә тәсәвүрләри илә бағлы олмасы һағғында бу чүр гијмәтлин фикирләр сөјләндии һалда, һәмнн әдәбијат реализмин инкшафы вә хүсусијәтләри чәһәтдән ајрыча олараг тәдиг едилмәмншдир. Нә үчүн? Бәлкә она көрә ки, Вағифдән әввалки әдәбијатымызда реализм бир јарадычылыг үсулу кими шүбһә алтына алыныр?

Бизә елә кәлир ки, бунун бир сәбәби дә истар Совет Иттиғағында, истәрә дүнја әдәбијатында үмумијәтлә реализм мәсәләләринин сон илләрә гәдәр чох да дәрин-дән вә ардычыл тәдиг олунмасыдыр, бир сыра проб-лемләрин һәлә дә нәзәри чәһәтдән һәлә едилмәнин гәл-

масыдыр, я'ни орта ээрлэр Азербайжан эдабијјатында реализмин өрөнилмэмәси јалынз бу эдабијјатын специфик хусусијјәтлери илә дејил, ејни заманда бүтүн совет эдабијјатшүнаслығында үмумијјәтлә реализми нечә анламагла, реализм һагында мүхтәлиф рә'јләрин мөвчуд олмасы илә шәртләнир.

Һәмин рә'јләр барәдә биз, «Ашыг поэзијасында реализм» адлы јазыда бир гәдәр әтрафлы данышдығымыздан бурада анчаг ону хатырламагла кифајәтләнирик ки, бу рә'јләрин бири реализми һәјәти бәдн идрак вә ин'икас методу кими алараг, ону бүтүн дөврләрин вә өлкәләрин эдабијјатында мүмкүн олан бир һадисә кими тәдгиг едир. Икинчи рә'јин саһибләри исә реализмин мәһз буржуа ичтиман гурулушунун мејдана чыхдығы дөврә вә өлкәләрә мәхсус бир һадисә кими гиймәтләндирдикләриндән хусусән буржуа инкишафы мәрһәләснини кечмиш өлкәләрин эдабијјатында, о чүмләдән, Шәрг халглары эдабијјатында реализм ахтармағы да мә'насыз һесаб едирләр. Романтизмә мүнәсибәтдә дә бу чүр икилик мөвчудур.

Биз бу фикрдејик ки, биринчи рә'ј даһа доғрудур. Дунја эдабијјатынын тәчрүбәси, бөјүк сәнәт абидәләрини тәһлили кәстәрик ки, һәјәти бәдн идрак вә ин'икас процесиндә даим ики мејл көзә дәјмишдир: онлардан бири һәјәтин, варлығын өзүнә асасланан, материалны, мундәрничәсини ја билгәнәсә, ја да долајысы илә һәјәтдан алан, бәдн ифадә васитәләриндә дә һәјәти охшарлығына риәјәт едәрәк јарадан, о бири исә мүчәррәд, гејри-реал тәсәввүрләри, хәјаллары әсас көтүрән мејлдр. Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, реализм мүнәјјән кејфијјәтләри, бәдн хусусијјәтләри илә башга моқтабәләрлә сечилир вә бу кејфијјәтләрә көрә дә реалист әсәрләри о бириләриндән фәргләндирләр.

Реализмин јаранмасыны мәһз буржуа ичтиман гурулушу илә бағлајан нәзәријјәчиләр гәдм вә орта ээрләр эдабијјатында реализмдән данышанлара гаршы чыханда Балзакын, Лев Толстојун, Мирзә Фәтәли Ахундовун реализминә әсас ме'јар, еталон кими көтүрүр вә дејирләр ки, гәдм вә орта ээрләр эдабијјатында бу реализмин филан вә филан вачиб үнсүрләри јохдур, буна көрә дә реализмдән данышмаға дәјмәз. Бу чүр мүнәсибәтнин әсас гүсуру реализмә гејри-тарихи мүнәсибәтдир. Ахы, реализм дә инкишаф процесин кечирмишдир, илк рүшејм

һалындан башлајараг, чәмијјәтин һәјәти, инсанларын ичтиман, әхлаги вә фәлсәфи естетик көрүшләри илә бирликдә дәјишини, камиллашмишдир. Реализм бирдән-бир Балзак, Толстој вә ја Мирзә Фәтәли Ахундов реализми шәклиндә мејдана чыхмамышдыр. Демәли, реализми тарихи инкишаф процесиндә һәр дөврәдәки вә һәр өлкәдәки хусусијјәтләри илә алмаг вә тәдгиг етмәк даһа доғру олар. Белә олдугда ајдын көрүнәр ки, реализм бәдн тәфәккүрүн ән гүдрәтли тәзаһур формаларындан бири кими, я'ни һәјәти бәдн идрак вә ин'икас үсүлу кими, Шәрг халгларынын дә эдабијјатында олмушдур, бир сыра специфик хусусијјәтләрә гәдм замандан инкишаф едиб, мүхтәлиф мәрһәләләрдән кечәрәк кәлмишдир.

Реализми анчаг Авропа халглары эдабијјатына анд етмәк исә гәтијјән доғру дејил. Ахы, Шәрг халгларынын эдаби инкишафы һеч заман башга халглардан Чин сәдди илә ајрылмамышдыр, бәшәрин бәдн тәфәккүрүнүн бир саһәси кими инкишаф етмишдир, я'ни башга халгларын эдабијјат вә сәнәти илә рабитәдә, әлагәдә олмушдур. Мүхтәлиф сүжетләрин, рәвајәтләрин Шәрг эдабијјатындан Авропаја, Јунаныстан вә Ромадан Шәргә кечмәси, епосларда вә дастанларда јенидән ишләnmәси бу фикри ајдын сүбүт едир.

Јарадычылыг методу чәһәтдән Шәрг халгларынын эдабијјаты нә гәдәр специфик хусусијјәтләрә малик олса да, дунја эдабијјатынын макистрал јолундан кәнарда јаранмамышдыр. Бурада да реализм вә романтизм кими чәрәјанлар мејдана чыхмыш, узун эдаби процесдә формалашмыш, тәкамүл етмишдир. Беләликлә, реализм вә романтизмнин Шәрг халглары эдабијјатларында анчаг специфик вә даһа мүрәккәб формаларда инкишафындан данышмаг олар.

Бу үмуми мұлаһизәләрдән сонра Азербайжан эдабијјатынын вә хусусән орта ээрләр эдабијјатынын јарадычылыг методу мәсәләсинә гајыдаг. Әлбәттә, бу, чох мүрәккәб мәсәләдир. Сәһи нәтичәләрә кәлмәк үчүн кәрәк чох бөјүк тәдгигат апарылсын, чохәэрлик тарихи олан, мүхтәлиф сәпкили јарадычы шәхсијјәтләрә, мүхтәлиф әсәрләрә зәнкин олан, дунјакөрүшү, ичтиман мејллары, образлы тәфәккүрү вә үслуб ајрылыглары илә бир-бириндән сечилән бөјүк сәнәткәрләр јетирмиш бир эдабијјатын тәчрүбәси вә хусусијјәтләри кәрәк үмумијјәтлә дејил, һәм дә јарадычылыг методлары чәһәтдән дәриндән

өжрөнүлснн, мүгајисэлэр апарылараг, үмуми пәтичәләр чыхарылсын.

Анчаг о заман биз, орта әсрләр әдәбијјатымызда јарадычылыг методдарынын нәдән ибарәт олдуғуну, нечә инкишаф етдијини, бир-бири илә гаршылыгы эләгә вә мүбаризәсини елми, инандырычы шәкилдә мүәјјәнләшдирә биләрик. Мәһз буна көрә дә орта әсрләр Азарбајчан әдәбијјатында реализми инкар етмәк, романтизми һөмин әдәбијјатын вә онун Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули кими өлмәз усталарынын башлыча јарадычылыг методу олараг мүәјјәнләшдирмәк бизә биртәрәфли көрүнәр. Чүнки романтизм о дөврләр әдәбијјатынын башлыча јарадычылыг методу кими алындыгда Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули кими јазычыларын бир сыра ачыг-ајдын реалист мәһијјәтдә олан әсәрләри, һәмчинин халг әдәбијјатынын «Короғлу» кими тамамилә реалист нүмунәләри изаә олунмамыш галар.

Догрудур, романтизм фикрини ирәли сүрәнләр өзләри дә орта әсрләр әдәбијјатында реалист әсәрләрин варлығны көстәриләр. Онлар Фүзулидән, Низамидән, Нәсимидән данышаркән тез-тез лириканын вә эпосун һөјәти әсасларыны гејд едирләр. Јәни тәдгигатчыларымызын әксәријјәти Вагифә гәдәрки әдәбијјатымызы арашдыранда халгла, һөјәтлә бағлылығы вә сәирәни көстәриләр. Лакин реализмдән данышмагдан, һәтта реализм сөзүнү ишләтмәкдән чөкинирләр.

Авропа әдәбијјаты илә мәшғул олан бә’зи Москва вә Ленинград әдәбијјатшүнасларынын да јазыларында биз төғрибән бу чүр көрүшләрә раст кәлирик. Фәрг орасындәдир ки, онлар реализмин тарихини даһа бағалардан, Дантенин «Илаһи комедија»сындан, јәни илк Авропа интибаһи әдәбијјатындан башлајырлар. Ондан бағаткы дөврләрин әдәбијјатында исә реализмдән данышмағы ләзым билмирләр. Бу һалда белә биз, Низами кими сәнаткарын јарадычылыг үсулуну башлыча олараг романтизм адландырдыгда өзүмүзү зиддијјәтли вәзижјәтә салмыш олуруг. Чүнки, илк интибаһын мүһүм әләмәтләрини Дантедән хейли өввәл Низами јарадычылығында мејдана чыхдығы һамыја мә’лул олан һәгигәтдир.

Интибаһ әдәбијјатына мәхус гуманизм Низамидә чох күчлү иди, бу да јалныз гуруча идеја шәкилиндә дејил, Низами әсәрләринин бүтүн руһуна һопмушду, бәдин ифадә васитәләри илә бағлы иди, инсанын тамамилә јени

кәјфијјәтләрә тәсвириндә, гәһрәманын фәрдилләшмәсиндә, реал инсани чизәкиләр кәсб етмәсиндә, психоложи мүраккәблијјиндә ифадә олунурду. Бүтүн булар илк реализмин әсас хүсусијјәтләриндән дејәлими?

Биз, реализмин сосиоложи вә фәлсәфи көкләрин мәсәләсиндән данышмајыб, бурада анчаг ону гејд етмәклә ки-фәјәтләнирик ки, реализми мәһз буржуа әләгәләринин мәхсулу һесаб едән нәзәријјәчиләрин өзләри дә орта әсрләрин, һәтта гәдим дөврләрин әдәбијјатында (хүсусән комедијада) күчлү реалист ән’әнәләрин олдуғуну сөјләјир, һәтта бә’ән даһа ирәли кедәрәк, ајры-ајры реалист әсәрләрин јарандығыны е’тираф едирләр. Лакин реализми данырлар. Нә үчүн? Чүнки јухарыда дејдимиз кими, онлар реализмин әсас принципләрини XIX әсрин нәһәк реалист јазычыларынын јарадычылығына әсасән мүәјјән едир вә бу өлчү илә о бири дөврләрин әдәбијјатына јакынлашырлар. Нансы бир чәһәттәнсә һәмин өлчүгә дуз кәлмәјән, онун бу вә ја дикәр принципнә чаваб вермәјән әдәби һадисәни реализм адландырмагдан чөкинирләр, һалбуки, реализм доммуш бир шеј дејил, онун бүтүн принципләри бир күндә јаранмамышдыр вә дини еһкамлар кими дәјнишмәз дејилдир.

Үмуми чәһәтләри илә јанашы, интибаһ дөврү әдәбијјатынын, XIX вә XX әср реализминин һәрәсинин өз хүсусијјәтләри олмушдур, һәтта нәинки ајры-ајры дөврләрин, ајры-ајры өлкәләр әдәбијјатынын вә бөјүк јазычыларын да реализми мүәјјән хүсусијјәтләри илә бир-бириндән сечилмишдир. Лакин ејни заманда онларын һамысына хас олан үмуми чәһәтләр, һөјәти бәдин идрәк вә тәсвирдә бир сыра чох әсаслы вәчиб үмуми принципләр онлар бирләшдирмиш, ејни тәбиәттә олан бәдин һадисә кими сәчижјәләндирмишдир.

Реализмин үмуми принципләри һансылардыр? Варлыгла, зәманә илә үзвн бағлылыг, варлыга сәдиг галмаг, реал инсан сурәтләрин јаратмагла бәдин үмумиләшдирмәгә нанл олмаг, әсәрин материалыны, мүдәрнчәсини халғын һөјәтиндән вә ја реал тарихи кечмишиндән алмаг, һөјәтин һәгигәтинин там ифадә едән долғун, чанлы образлар јаратмаг, дилдә, бәдин тәсвир вәситәләриндә, тәшбех вә образлар силсиләсиндә реаллығы, тәбилијји кәлмәк — реализмин әсас үмуми хүсусијјәтләриндән дир. Бунуиля јанашы һәр дөвр реализминин бир сыра хүсуси принципләри, өз поетикасы тәбиидир. Мәсәлән,

XIX эср реализми эсасән тәнгиди маһижәт дашымышдыр. О, һәҗәти бүтүн зиддијәтләри илә әкс етмәји, бүтүн пәр-дәләри јыртмағы өзүнүн эсас вәзифәләриндән һесаб едир-ди. Јахуд социализм реализминин эсас хуСУСИЈәтләрин-дән бири һәҗәти, варлығы ингилаби инкишаф мејлләри илә әкс етмәкдир.

Классисизмин реализми илә Интибаһ дөврү реализми арасында эсас фәрг инсан мүнәсибәтдә мејдана чыкыр-ды. Классисизмин сон бөјүк нумәјәндәләриндән олан Молјер кими гүдрәтли бир дүһа да өз дөврүнүн естетик тәсәвүвр вә гаунуларынын мәһдуд чәрчивәләриндән та-мамила хилас ола билмәмишир. Мә'лумдур ки, гәһрәма-ны тәсвирдә классисизмин естетик принципләриндән би-ри инсанын, вәтәндәшын мүтләг монархија гаршысында-кы борчуну онун бүтүн башга дүғуларындан үстүн тут-масы иди. Бу исе классисизм әдәбијәтында инсанын биртәрәfli тәсвиринә, чох заман исе өз табитинин зид-динә һәрәкәт едән риторик сурәтләр јаранмасына сәбәб олурду.

Классисизм дөврүндә реализм Интибаһ дөврүндә-ки, хуСУСән Шекспир јарадчылығында газандығы прин-ципләрдән бә'зисини итирмишди; инсанын тәсвириндә о чүр кенишлијә, психоложи дәринлијә вә инсан характе-рини бүтүн зиддијәтләри, мүхтәлиф чәһәтләри илә әкс етмәјә мејл кәстәрмирди. Буна кәрә дә Пушкин мә'налы олараг дејир ки, «Молјердә хәсис, анчаг хәсисдир», јә'ни биз, бу хәсисин характерини башга чәһәтләрини кәрмү-рүк. Лакин елә характеринин, бу чәһәти илә дә Молјерин гәһрәманы реалист планда јаранмыш гәһрәман иди. Мол-јер өз гәһрәманыны һәҗәтин чиркабларындан тәмизләмә-јә чалышмырды. Онун үчүн көзәллик реаллыгдан кәнар-дә јашамырды. Јә'ни о, реализмин эсас принципләриндән биринә — гәһрәманын һәҗәтилији, реаллығы принципинә садиг иди.

Гәһрәманы нечә тәсвир етмәк, гәһрәмана мүнәсибәт реализми башга әдәби мәктәбләрдән ајыран эсас әләмәт-ләрдән биридир вә бу проблем лап гәдим заманлардан сәнәткарлары дүшүндүрмүшдүр. Онлар ики мөғвәдән бу мәсәләјә јахынлашмышлар. Гәдим јуан әдәбијәтына мүрачигәт едәк. Аристофан «Гурбагалар» комедијасында Есхил илә Еврипид кими мүхтәлиф сәпкили фәһиәнәвис-ләри үз-үзә кәтирмәклә бу мәсәләјә чох марагы шәкил-дә тохунмушдур.

Еврипид, Есхилин фәһиәләрини һәҗәтдан узаг олдуғ-лары, реал варлығы хатырлатмајан идејәләрлә ади ин-сана охшамајан гәһрәманлары тәсвир етдији, тәмтәрәгли вә дәбдәбәли формасы вә дили үчүн тәнгид едәрәк, «мән өз һәҗәтимыз, адәтләримизи, вәрдишләримизи драмаја кәтирдим» дејир вә изаһ едир ки, онун дүз јазыб-јазма-дығыны һәр кәс јохлаја биләр, тамашачы әсәрлә кәрдују һәр шеји кифәјәт гәдәр ајдын баша дүшдүју үчүн һәҗ-гәтдән узаглашдығы заман мүәллифин сәһвини дә тут-а биләр. Бурада Еврипидин естетик принципин әдәби гәһр-әманлары реал инсанлар кими кәстәрмәкдир, ади һәҗәтда данышдығлары кими данышдырмағдыр. Есхил буна гар-шы чыхараг дејир ки, шаирин борчу јүксәк үслубда јаз-мағдыр, һәҗәтда анчаг јахшы шејләри кәрмәк вә тәсвир етмәкдир: «Шаирләр бүтүн биабырчы шејләри кизләтмә-ли вә сәһнәјә чыхармамағдыр. Елә шејләрә дигәт је-тирмәк ләзим дејил, мүәллим ушағлары ағыл өјрәтдији кими, бөјүкләрә дә ағыл өјрәтмәк шаирләрин борчудур. Шаир анчаг фәјдалы шејләри шөһрәтләндирмәлидир.»

Көрүндүју кими, сәһбәт гәһрәманы реал инсанlara охшадараг, јахуд идеаллашдырагаг кәстәрмәкдән кедир. Бә'зән дејирләр ки, реализм куја инсаны јүксәк хәјаллар-дан, гәһрәман вә көзәл сифәтләрдән мәһрум едир. Бизим аңладығымыз реализм бәрәдә бу сөзләр гәтијән доғру дејил. Инсан сурәти јаратмагда реализмин өз принциплә-ри вар. һәҗәтилик, реаллыг реализмдә һеч дә факта әсир олмағ дејил. Сәнәт анчаг о заман бөјүк тә'сир гүввәсини кәстәри ки, инсаны тәсвирдә бәдни үмумиләшдирмә јо-лу илә кедир. Лакин бәдни үмумиләшдирмәдә реализмин өз принципләри, өз јолу вар. Реализм сәнәтдә көзәллик адланан бөјүк кејфијәтә дә өзүнәмәхуСУС бәдни үмуми-ләшдирмә јолу илә наил олур. Реализмин көзәллији өл-дүрдүјүнү идна едәнләр јанылырлар. Әкинә, реализм һәҗги, инсани көзәллијә мејл едир. Онун әкс етдији кө-зәллик һәҗәти һәҗигәт вә инандырычылыг гүввәсинә ма-ликдир, реализмин башга әдәби мәктәбләрдән үстүн-лүју дә буидадыр. Онун гәһрәманы даһа мүрәккәб, пси-холожи чәһәтдән даһа зәнкин вә мә'налыдыр. Чүнки о өз гәһрәманыны бүтүн һәҗәти зиддијәтләри илә тәсвир едир. Јә'ни онун үмумиләшдирмә, тип јаратма јолу баш-га әдәби мәктәбләрдән сечилди, бу чәһәтдән классик ад-ланан гәдим әдәбијәтлә Шекспир дөврүнүн әдәбијәты-ны мүгајисә етмәк марағлыдыр. Классик әдәбијәт өз

гәһрәманыны һеч дә һәҗәтдә олдуғу кими алмырды, онда мүөҗән мә'нәви-әхлағи сифәтләр көрмәк истәҗир вә ону бу чүр дә тәсвир едирди. Бу сифәтләр һансылар иди? Көзәллик вә гәһрәманылы! Һәҗәтдә бу ики сифәтә малик олан реал адамларын белә башға сифәтләрини классик әдәбијјат гәсдән көз јумурду; гәһрәманын бир сыра фәрди хүсүсијјәтләрини, характерини башға чәһәтләрини көстәрмир вә көстәрмәк истәмирди.

Классик сәнәт бәдин үмумиләшдирмәнин маһијјәтини гәһрәманыны идеаллашдырмағда, хырда вә чиркин сәјдығы һәр шәјдән азад етмәккә көрүрдү. О, реаллығдан бир һөв тәҗрид олунмағ јолу илә, идеализә јолу илә там, бүтөв характер јарадырды. Јә'ни онун бәдин үмумиләшдирмә јолу идеализә јолу иди. Онун гәһрәманы өз фәрди хүсүсијјәтләриндән артығ мүәјјән мә'нәви кејфијјәтләри, пафосу, еһтирасларынын күчү, һәр һансы бир әгидәјә сәдағәти илә сечилдири. Мәсәлән, Есхилин Прометейиндә ән күчлү, ән парлағ чәһәт онун ирадәси, мәрдәлији, мүстәбида гаршы ифрәти вә дөнмәзлијидир. Јә'ни гәһрәманылығыдыр. Онда башға фәрди хүсүсијјәтләр јохдур, характерини әсас вә һәлледици хүсүсијјәти будур. Прометейә нисбәтән Шекспирынн Һамлетни нә гәдәр мүрәккәб бир характердир, нечә зәнкин хасијјәтә маликдир, нә парлағ вә тәкраролунмаз фәрди хүсүсијјәтләри вар вә бүтүн булар онун мүрәккәб психолоҗи аламини бизим көзүмүз гаршысында чапландырыр, онун реал инсани дүғуларынын, еһтирасларынын бу вә ја дикәр шәрәнтдә нечә дәјишдијини бизә көстәрир. Шекспир реализми гүдрәтл, парлағ реализмдир. Биз инанырығ ки, Һамлет вәзијјәтиндә олан Һамлет типли адамлар һәмнин шәрәнтдә мәһз өзүнү о чүр апарарды, башға чүр һәрәкәт едә билмәздди. Јә'ни Һамлет үмумиләшмиш сурәтдир, типикдир, ејини заманда, ону әһәтә едән мүһит вә шәрәнт дә ән типик чәһәтләри илә әкс олунмушдур, јә'ни Шекспир реализми типик шәрәнтдә типик характерләр реализмдир. Маркс да, Енкелс дә онун бу хүсүсијјәтинә јүкәк гүмјәт вердириләр.

1859-чу илин апрел ајында К. Маркс, Лассалын «Франс фои-Зикинкен» фәһнәси мүнәсибәтилә она јаздығы мәктубда әсәрин әсас гүсүруну һөм шәрәнтин, һәм дә характерләрини типик олмағасында көүрү, «Адамлары заманын руһуну әкс едән сәдәчә рупорлара чевирмәјин» әлҗиннә чыхарағ, «шекспирләшдирмәјин» мәсләһәт кө-

рүрдү. Һәмнин илин мај ајында исә Ф. Енкелс, мүәллифә мәктубунда, гәһрәманын вә ону әһәтә едән мүһитин бәдин тәсвири принциплярини тохунарағ јазырды: «Гәдим дөврләр мүәллифләринин сәчијјәләндирмә үсулу бизим заманәдә артығ кифәјәт дејил вә мәнин фикримчә, бу мәсәләдә сиз драмын инхишафында Шекспирынн әһәмнијјәтини бир гәдәр артығ нәзәрә алсајдыныз пис олмазды».

Инсанын дүшүдү шәрәнтә вә һәгиғи сифәтләрини көз јуммағ реализмә јабанчыдыр. О, ән јүкәк идеаллары, дәрин фәлсәфи фикирләри тәчәсәүм етдирајини заман белә һәҗәтә әсасларын, варлығын вә инсанларын реал чизкиләрини, фәрди хүсүсијјәтләрини итирмир. Әксинә, бу фәрди хүсүсијјәтләрин, бу мүһит вә шәрәнтин парлағ бојаларла тәсвири реализмин үстүнлүдүдүр. Јә'ни реализм, гәһрәманы һеч бир шәјин һәмнинә, јашадығы һәҗәт шәрәнтиндән тәҗрид етмир, ону пис сәјдығы сифәтләрдән азад етмир, тәмизләмир, идеаллашдырдыр, бүтүн индијјәтләрилә тәсвир едир.

Реализм идеализмә јох, типикләшдирмә јолу илә бәдин үмумиләшдирмәјә наил олур. Әлбәттә, бурадан белә нәтичә чыхарағ олмаз ки, реализм үмумиләшдирмә процесиндә шәјләрин һазыркы вәзијјәтиндән, натурадан гәтијјән кәнара чыхмыр. Хейр! Һәр бир сәнәт, о чүмләдән, реализм һәҗәти, инсанлары јалныз олдуғлары кими дејил, ола билмәккләри кими дә көстәрмәјә һағлыдыр. Јә'ни «нечәдир»дән башға бир дә «нечә олмалыдыр» суалына чаваб вермәк мүтәрәғги сәнәттин борчудур. Һәлә Аристотел «Поетика»сында јазырды ки, шаир инсанлары (шәјләри) үч вәзијјәтдә тәсвир едә биләр: нечә олublар вә ја нечәдирләр, олар бәрәдә нә дејирләр вә ја нечә тәсәвүр едирләр вә һәҗәт олар нечә олмалыдыр. Јә'ни реализм һәҗәти, инсанлары һәрәкәтдә, инхишафда алыр, онларын мә'нәи вә чисман даһа көзәлләшчәкләрини, коләчәк вәзијјәтләрини дә тәсвир едир. Бу мә'нада «идеализм» реализмә һеч дә јабанчы дејил, ләкин онун бәдин үмумиләшдирмә, характер, тии јаратмағ јолу әсәсән типикләшдирмә јолудур.

Мәкәр орта әсрләр Азәрбајҗан әдәбијјатынын бүтүн сурәтләри идеализә јолу илә јарадылмышдыр, орада типик сурәтләр јохдур? Бизчә, вар! Низами вә Фүзули сәз јох ки, сурәт јарадаркән гәһрәманылығ вә көзәллик принципинә е'тинәсыз јанашмамышлар. Ләкин онларын бир сыра гәһрәманылары халығын бу вә ја дикәр зүмрәсини

184551

Азербайджанская Республикация
Библиотека
А. С. Ахундов

тәмсил едән реал сурәтләрдир. Низами дә, Фүзули дә классик мәктәбин бөјүк нүмајәндәләридир. Ләкин бу, һеч дә онларын реализминдән данышмаг ихтијарыны бизим әлиминдән алмыр. Мәкәр әдәбијат тарихиндә белә һадисәләр аз олмушдур ки, сәнәткар һәм реалист, һәм романтик вә ја башга руһлу әсәрләр јазмышдыр? Низаминин «Хосров вә Ширин» әсәриндә Хосров еһтирасларынын гејри-сабитлијл, мүхтәлиф вәзијәтдә мүхтәлиф һиссләрә әсир олмасы вә хасијјәтинин диңкәр фәрди хусусијјәтләри етибарилә мәкәр реалист сурәт дејил? Јахуд Фәрһады о дөврдә өмрүнү намуслу әмәкдә кечирән садагәтли вә тәмиз әғидәли инсанларын типик нүмајәндәси саямаг олмаз? Һәлә биз, Низаминин «Сирләр хәзнәси»ндәки тамамилә һәјатдан алынмыш, о заманкы чәмијјәтин һәјатынын, психоложи әләминин бир сыра чәһәтләрини доғру әкс едән һекәјәләрини демирлик. Бу һекәјәләрдәки психоложи дәринлији, Низаминин «инсаны билиб анладығы»нын бүтүн гүдрәтилә мејдана чыхдығыны, «бир-ики штрихлә инсан үрәјинин дәринликләринә еиә билдијини, ону көзлә көрүб һисс едилчәк бир әјдиһныгла чанландырдығыны» мәрһум Бертелс дә гејд етмишдир.

Һәмид Араслы Низаминин јарадычылығындакы реал һәјати мотивләрдән башга, онун естетик көрүшләринин дә бу асасда олдуғуну гејд едир, «шаирдән биринчи һөввәдә һәгигәти, ағлабатан һадисәләри гәләмә алмағы» тәләб етдијини көстәрир. Мираға Гулузәдә исе Нәсимин јарадычылығында «анти-феодал мотивләр, ичтиман әдәләтсизлији тәңгид, мүсалман олмајанларла да рәғбәт вә мәнәббәт, ислам дини еһкамларына етираз, һәјати вә инсаны тәрәннүм етмәк»дән вә саирдән данышыр. Бүтүн бунлар орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијатында реализмин тәдгиг едилмәли бир проблем олдуғуну көстәрир.

Лирик ше'рдә реализм мәсәләси даһа мүрәккәбдир. Орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијатынын бу сәңкидә бир сыра әсәрләри вар ки, онлары реализмдән башга бир мәктәбә анд етмәк чәтиндир. Хусусән Хаганинин ше'рләри ичәрисиндә беләләри вә дејил. Биз буна «Һәбсијјә»ни мисал кәтирә биләрик. «Һәбсијјә» әввәлдән-ахыра лирик гәһроманын реал дүғуларыны, бу дүғуларын һәрәкәт вә инкишафыны тәсвир едир. Хагани, зиндандакы изаирабларыны мүчәррәдләшдирмир, чох реал бојаларла, реал тәшбелләрлә ифадә едир.

Чәкдији әзаблары тәсвир едәркән гансыз-инсафсыз зиндан кешикчисини дә, «Фәрәсәтсиз, анламаз бөјүкләри дә», «учуз, јағлы тикәләри габағына чәкән алчағлары да» олдуғлары ки ми јада салыр.

Бир гудуз ит зинданда,
кешикчиси олмуш мәнми,
Ағлар көзүмдән ширин јуху,
говулуш мәнми,
Гычмы әвиңир кәсиб,
топурумдан ган ахар,
Елә бил јағыш сәлә итн
новдандан ахар.
Дад чәкдм фәрәсәтсиз, анламаз
бөјүкләрдән,
Бөјүк гәмләр бу кичик көндүмү
етди мәскән...

Фүзулинин лирикасында вә башга әсәрләриндә реализм даһа күчлүдүр. «Лејли вә Мәчнун»да Лејли сурәти о дөврдәки һүғуғсуз Азәрбајчан вә Шәрг гадынын типик сурәтидир. Фүзулидә реализм онун сијаси-фәлсәфи көрүшләри илә үзвн сурәтдә бағлыдыр. «Өз әлинин әмәјилә јашајан кәсб әһли, падашаһлара нијә кәрәк тәзим етсин? Нијә кәрәк касыб, хағанларын вә падашаһларын миннәтнин чәксин?» дејән бир шаирин бир сыра реалист әсәрләр дә јаратмасы чох тәбииндир.

Јухарыда дедикләримиздән белә көрүнмәсин ки, биз орта әсрләр поезијамазда романтизмн инкар етмәк вә ја она етинасизлыг көстәрмәк фикриндәјик. Гәтијјән јох! О дөврләр поезијамазда романтизм күчлү олмушдур. Орта әсрләрдә реализмлә башга мәктәбләрин јанашы јашадығыны бәзи Авропа өлкәләринин дә сәнәтдә көрмәк мүмкүндүр. Умумијјәтлә, реализмлә романтизм арасында (хусусән бөјүк јазычыларын јарадычылығында) гәт'и вә кечилмәз һүдудлар тојмаг чох да доғру олмаз. Ахы, һәлә Максим Горки гејд етмишди ки, бөјүк сәнәткарларын јарадычылығында реализм вә романтизм бирләшмиш ки ми көрүнүр.

Реализм вә романтизм проблеми һәңки биздә, һәлә рус вә харичи әдәбијатчылар арасында да бир чох мүбәһисәләр доғурур, онун истәр үмуми чәһәтләринин, истәр сә һәр өлкә әдәбијатындакы спесифик тәзаһүр формаларынын һәлл олунмашы проблемләри чохдур. Һәр һалда биз инанырыг ки, орта әсрләр Азәрбајчан әдәбија-

тында һәҗәты бәдһи һидрак вә әкс етмәк үсулу оларак, реализмни үстүнә бирдәфәлик хәтт чәкмәк олмаз. О башга әдәби мәктәпләрлә вә хусусән романтизмлә јанашы јашамыш, инкишаф етмиш, әдәби просесдә бә'зән әсас јол, бә'зән дә чыгыр кими ирәлиләнмишдир. Орта әсрләр Азәрбајҗан әдәбијјатында реализмни спесифик, мүрәкәб тәзәһүрләри вә инкишаф јолу тәдҗиг олунса, марағлы нәтичәләр алыначағына вә бунун дүңја әдәбијјатында реализмни тарихни өјрәнмәк ишиндә мүсбәт бир адым олачағына шүбһә јохдур.

Феврал, 1965

РЕНЕССАНС. АЗӘРБАЈҖАН РЕНЕССАНСЫ ВӘ ОНУН РЕАЛИЗМИ

I

Мәдәнијјәт тарихиндә елә бөјүк һадисәләр вар ки, онларын ады өзләриндән чох-чох сонралар мејдана чыхмышдыр. Ренессанс вә реализм бу гәбил һадисәләрдәндир. Ренессанс сөзү илк дәфә XVI әсрин ортасында (1550) ишләнмәјә башладығы һалда, онун ифадә етдији чәрәјән XII—XIII әсрләрдә башламышды. Бу сөзү илк дәфә Италија рәссамы, ме'мары вә инчәсәнәтләр тарихчиси Чорчо Вазари «Рәссамларын һәјәт тарихчәси» адлы әсәриндә ики мә'нада ишләтмишдир. Бир тәрәфдән мүәјјән тарихи һадисәни XIII әсрдә Италијада инчәсәнәтләрин парлајыш мәрһәләсини билдирди, диҗәр тәрәфдән сөзүн лүғәти мә'насыны (ренессанс франсызча интибах, јенидән дирчәлмә демәкдир) алырды, јә'ни орта әсрләр дурғунлуғундан сонра, мәһз көзәллијини, инчәсәнәтләрин гәдим нормаларынын јенидән дирчәлмәси кими баша дүшүлүрдү. Сонралар башга мүәллифләр ренессанс сөзүнүн мүндәрчәсини хејли кенишләндирдиләр. Ону јалныз инчәсәнәтләрдә дејил, мәдәнијјәтин, ичтиман-игтисади һәјәтүн бүтүн саһәләриндә јүксәлиши, јенидән дирчәлмәни билдирән термин кими ишләтдиләр. Узун мүддәт буржуа алимләри ренессансы, бәшәр тарихинин, мәдәнијјәтинин, азадлығ һәрәкатынын, ичтиман фикрини мүстәсна јүксәлиш мәрһәләси кими анчағ Авропа өлкәләриндә (Италија, Испанија, Инжилтәрә, Франса вә саирә) мәхсус етдиләр. Дүңјанын башга халғларынын тарихиндә ренессанс дөврү барәдәки фикри онлар јахына белә гөјмүрдүләр. Заман ва тарихи инкишаф исә өз ишини көрүр, чохдан олуб кечмиш һадисәләрә дә јени мүнәсибәт јарадырды...

Шәрг халгланын тарихинд ренессанс дөврүнү олуб-оламамасы барәдә мүбаһисәләр һәлә гуртармамышдыр. Доғрудур, бу мәсәлә 1930-чү илләрн ахырларында илк дәфә галдырылганда мүбаһисәләр даһа ғызғын иди, хусусән Шәрг вә Азәрбајжан ренессансыны никар едәндәр о заман даһа барышмак мөвгә тутурдулар. Тәсдиғ едәндәр исә нисбәтән аз иди. Бу да тәбидидир: мәсәлә јени иди вә ону тәдғиг етмәк, дүшүнмәк, бир-биринә зиддә фикирләри диггәтлә өјрәнмәк вахт истәјирди.

Лакин Шәрг халгланын тарихиндә ренессанс дөврү барәдәки фикирләр о заман белә тәсадуфи мејдана чыхмамышды: бу, партијанын Ленин милли сijasәтинин јеринә јетирилмәси сajasиндә совет халгланын һәртәрәфли кениш инкишафынын, мисилсиз мәдәни јүксәлишинин, гүдрәтли алимләр, јазычылар, тарихчиләр, философлар тәрбијә олунамасынын вә үмүмән милли республикаларда күчлү зиялә тәбәғәси јетишмәсинин, милли өзүнүдракын күчләnmәсинин нәтичәси иди.

Мәсәләнин илк галхдығы дөврдән кечән илләр әрзиндә мөвгеләр хејли дәјишмиш, ренессансын һәм үмүми проблемләри, һәм дә ајры-ајры өлкәләрдәки тәзаһурләри вә хусусијјәтләри барәдә бир сыра тәдғигат әсәрләри, мәгаләләр јазылмышдыр ки, бу елми әдәбијјәтн бөјүк бир һиссәсиндә Шәрг өлкәләриндә ренессанс дөврүнү олдуғу субут вә тәсдиғ едилер. Һәмни әсәрләрин муәллифләри ичәрсиндә кәнчләрлә јанашы бөјүк Иттифағымызда вә бүтүн дунјада ад чыхармыш көркәмли алимләр дә вардыр.

Мүбаһисәләр исә гуртармамышдыр. Ренессансын дар чоғрафи әразијә, јә'ни бә'зи Европа өлкәләринә мәхсус һадисә олдуғуну илднә едәндәр һәлә дә аз дејилдир. Дунјанын бир сыра башга өлкәләриндә — Гиндистанда, Чиндә, Иранда, Орта Асијадә, Гафгазда вә саирәдә ренессанс дөврү олдуғуну никар едәндәр, демәк олар ки, әсәән үч дәлил ирәли сүрүрләр.

О дәлилләрин һәр үчү биртәрәфлидир, нағисдир, елми чәһәтдән доғру дејилдир. Биринчи мүддәә ренессансын бүтүн мундәричәсини әһәт етмир, әсл маһијјәтини көлжәдә бурахыр. Бу мүддәәны ирәли сүрәндәр ренессанс сөзүнүн лүғәти ма'насиндан (интибаһ, јенидән дирчәлмә) чыхыш едәрәк дејирләр ки, о, әввәлләр олмуш феноменин — бөјүк тарихи һадисәнин дирчәлмәсиндән ибарәтдир. Ондарын фикринчә һәр һансы бир халғын тарихи

антик дөврдән башламырса, бу халғ антик дөвр мәдәнијјәтинә малик олмайыбса, онун ренессансындан данышмак олмас. Бу мүддәә әсассыздыр, она көрә ки ренессансын әсас маһијјәти, бүтүн мундәричәси јалныз антик һәјәт тәрзи вә тәфәккүрүнүн, антик сәнәтин, антик мәдәнијјәтин јенидән дирчәлмәсиндән ибарәт олмайыб. Антик дөврүн бә'зи нормаларыны дирилтмәк, дирчәлтмәк, јенидән бәрпа етмәк ајры-ајры өлкәләр ренессансынын кениш мундәричәсинин анчағ бир чәһәти, бир елемәнти иди. Ренессанс һеч јердә тәкчә мәдәни вә естетик һадисә кими мејдана чыхмамышдыр. О, чәмијјәтин мутәрәғги һиссәләрини, ингилаби гүввәләрини бирләшдирән, феодал зүлмүнә, әсарәтинә, соғунчулуға гаршы халғ күтләләринин мүбаризәсинә руһ верән дунјакөрүшү иди, идеоложи көрүшләр системи иди. Ону анчағ антик дөврүн «интибаһы» кими гижмәтләндирмәк мундәричәсини, ма'насыны әслиндә олдуғундан чох-чоһ азәлтмәк, дарәлтмәк, чылызлашдырмағ демәкдир.

Ренессанс јазычылары, рәссамлары, философлары мукалимләриндә, әсәрләриндә, дини вә дунјәви мәсәләләрин музакирәсиндә даһна инсан проблемини ортаја атыр, сөһбәти инсан шәхсијјәтинин варлығы, тәбијәти, психоложијасы, чисманы вә ма'нәви алаһи, борчу, вәзифәләри, пис вә јахшы әхлағи кејфијјәтләри мәсәләсинә кәтиридиләр. Инсанын үзәриндә динин дә, дөвләтин дә ағалығыны роад едирдиләр.

Азадлығы инсанын ән зәрури вә тәбиин һүғуғларындан сајырдылар. Беләликлә инсанпәрвәрлик, һуманизм ренессансын әсас мундәричәси, әсас ма'насы кими мејдана чыхырды.

Бу вә ја дикәр өлкәдә ренессансын јаранмасыны мутләғ һәмни өлкәнин тарихи гәдимлији илә, антик дөврлә, кечмишин интибаһы, јенидән бәрпасы илә бағлајандар истәр-истәмәз онун һуманист маһијјәтинә е'тинәсызлығ кәстәрмиш олулар. Академик Н. И. Коһрад чох көзәл дејир: «Мүхтәлиф өлкәләрдә «интибаһ әсәр»ләринин мүгајисәси кәстәрчәк ки, бу әсрин әсас кејфијјәти «интибаһ» дејил, јә'ни өз кемишинә, өз гәдим дөврүнә мурачнәт етмәк дејил, һуманизмдир, јә'ни инсана мурачнәтдир — бу дунја инсанына, реал торпағын үстүндә, реал чәмијјәтдә јашајан вә фәалијјәт кәстәрән инсана, дунјәви севинчләр вә кодәрләрлә јашајан инсана, шуур адлы не'мәт саһиби олан инсана мурачнәт етмәкдир. Бир сөзлә, о

башлангыча саһиб олан инсана ки, ону Италијада латын сөзү илә «һуманитас» — Инсани башлангыч, «инсанлыг» адландырмышлар»¹.

Шәрг өлкәләриндә ренессансы инкар едәнләрин икинчи дәлили бундан ибарәтдир ки, куја ренессанс буржуа мүнәсибәтләринин мәһсулудур. Даһа доғрусу, онлара көрә ренессанс буржуа ичтимаи әләгәләринин јаранмасы илә әләгәдар оларағ мејдана чыкмышдыр. Онларын фикринчә инкишафын капиталист мәрһәләсін башламамыш өлкәләрдә ренессансдан данышмағ олмаа.

Тарихи фактлар бүр дәлили дә роуд едир: бу вахта гәдәр һаким олан фикрә көрә илкин ренессанс XIII—XIV әсрләрдә Италијада башламышдыр. Һалбуки Италија о заман буржуа мүнәсибәтләринин илк гәләбә чалдығы өлкәләрдән дејилди. Италија ренессансы јазычы вә сонәткарларынын гәјәс гәтијјөн буржуа чәмијјәти јаратмағ олмайыб. Феодализм мүнәсибәтләрини, феодализм чәмијјәтинин вә онун бүтүн мәдәнијјәт, әхлағ, естетик нормаларыны арадан галдырмағ онларын мүбаризәсинин пафосуну тәшкил едирди.

Ренессансы «Бәшәријјәтин һәјәтында о вахта гәдәр баш вермиш бүтүн чеврилишләрдән ән бөјүк прогрессив чеврилиш» һесаб едән Ф. Енкелс көстәрир ки: «Бу чеврилишин сәјәсиндә орта әср кабуслары ортадан чыхды. Қәлисанын мә'нәви һакимијјәти сынды. Роман халқларынын һәјәтында әрәбләрдән алынарағ јеничә көшф едилмиш јунан фәлсәфәсиндән гидаланан вә XVIII әср материализмини һазырламыш олан шән-хүррәм азад фикрлилик кетдикчә даһа дәрјн көк атмаға башлады»². Көрүндүјү кими, Енкелс капитализм мүнәсибәтләри, капитализм иһтеһсал үсүлу барәдә данышмыр, ренессансын мејдана чыхмасы үчүн буну зорури шәрт кими ирәли сүрмүр. Енкелсә көрә ренессансын гәләбәсін сәјәсиндә әвәлә, «орта әср кабуслары» арадан чыхыр, икинчи «Қәлисанын мә'нәви һакимијјәти» сыныб парчалаһыр. Үчүнчү дә «XVIII әсрнин материализмини һазырламыш вә италијялыларә әрәбләрдән кеһмиш олан шән-хүррәм азад фикрлилик» кетдикчә дәрјн көк атмаға башлајыр.

Бу дејиләләрдән әјдындыр ки, ренессанс һәр шејдән

¹ Н. И. Конрад. Сөчилимиш әсәрләри (рус дилиндә), М., «Елм» нашријјаты, 1978, сәһ. 412—413.

² К. Маркс вә Ф. Енкелс иһтисәсәт һағгында (рус дилиндә), М., 1-чи чилд, Девлот Иһтисәсәт нашријјаты, 1957, сәһ. 346.

әввәл орта әср һәјәт тәрзинә, јә'ни феодализмә вә онун бүтүн идеоложи системинә гаршы чеврилишдә, қәлисанын инсандар үзәриндә мә'нәви ағалығыны гәбул етмәрдә. Ону арадан галдырмағ мәғсәдини күдүрдү. Онун һәјәт барәдә, әләми-каинат барәдә, инсан барәдә еһкамларын дағытмаға чалышырды. Ренессансын сәјәсиндә, «әрәбләрдән алынмыш шән-хүррәм азад фикрлилик» Италијадан башлајарағ бир сыра башға Европа халқларынын да һәјәтында кетдикчә дәрјн көк атды. Енкелсин «әрәбләрдән алынмыш шән-хүррәм азад фикрлилик» ифадәсини биз гәсдән тәқрар едир, бир даһа нәзәрә чардырырғ она көрә ки, бизчә ренессансын мејдана чыхмасында јалныз «иһтисәди-иһтимаи зәмин» дејил, мә'нәви зәмин дә бөјүк рол ојнамышдыр.

Үмумијјәтлә, ренессансы вә хүсусән XII—XVI әсрләр Азәрбајжан ренессансыны јарадан «иһтисәди-иһтимаи зәмин» барәдә «Әдәбијјәт вә иһтисәсәт» гәзетинин 1978-чи ил 14 октябр тарихли иһтисәсиндә профессор Ариф Һачыјевин мә'налы, мүндәрчәли мәғаләсиндә әтрафлы сөһбәт кетдијиндән биз о һағда чоһ данышмағ истәмирик. Ләкин бир шеј гејд етмәји ләзим билirik ки, мәдәни инкишафда «иһтисәди-иһтимаи зәмин»нин ролу еһкамчылыға ишыгландырылса, халқларын вә мәдәнијјәтләрин тарихиндә бир сыра мәсәләләр һеч вахт дүзкүн изаһыны тапа билмәз. Бизә елә кәлир ки, Қарл Марксын ашағыдакы фикрләри ренессансын јаранмасында «иһтисәди-иһтимаи зәмин»нин ролуну дүзкүн мүйәјјән етмәк үчүн рәһбәр тутула биләр. Маркс јазыр: «Сіјәси, һүғуғи, фәлсәфи, дини, әдәби, бәдји вә саир инкишаф иһтисәди инкишафа әсәсләһыр. Ләкин бүтүн онлар ејни заманда бири-биринә вә иһтисәди базисә тә'сир көстәрирләр. Мәсәлә һеч дә елә дејил ки, куја иһтисәди вәзирјјәт сәбабдир, анчағ о активдир, бүтүн јердә галанлар иһтисәсәт пәссив нәтичәдир, јох, бурада, әввәл-аһыр өзүнә јол ачағач иһтисәди зәрурәт әсасында гаршылығлы тә'сир мөвчуддур»¹.

Башға бир јердә Енкелс көстәрир ки, К. Марксла о, мәла мүйәјјән шәрәнтә көрә үстгүрумун базисдән асылы олмасыны гејд етмәклә диггәти мәсәләнин бир чәһәттинә чәкмәјә мәчбур олмушлар.

Шәрг ренессансыны дананларын үчүнчү дәлили мүйәјјән дәрчәдә икинчи дәлилин мәнтиги инкишафдыр. Бу

¹ К. Маркс, Ф. Енкелс. Әсәрләри (рус дилиндә), 2-чи нашри, 39-чу чилд, сәһ. 175.

дәлилин тәрәфдарлары буржуа чәмијјәтниннн јаранма тарихиннн дәгнн вә гәтн мүйјәнләшдирннн вә беләликлә дә ренессансыннн «јашынн» дејрләр: XIII—XV әслрә!

Бу дәлилл дә гәбул етмәк чәтнндир. Әввәлә она көрә кн, һәр һансы ичтнман формаснјанынн «доғулдуғу вә өлдүјү» или дәгнн мүйјән етмәк мүмкүн дејл. Неч бнр чәмијјәт бнр илдә јокдан әмәлә кәлмнр вә бнр илдә дә өлмүр. Јени чәмијјәтләрнн, јәнн ичтнман гурулушлары көһнә чәмијјәтләр доғур, көһнәләрнн бәтнндә јеннләр рүшәјм салыб јаваш-јаваш, һәм дә, ағыр мубәрнзәләрдә әтә-чана долур, јетншнр вә гәлнб кәлнр. Бәзән бу процес јүз нлләрлә давам елнр. Көһнасн өлмүр кн, өлмүр, табе олмәг нстәмнр. Мүғәвнмәт көстәрнр вә чүрүдүјүнә бах-мәјарәг бәзән әслрә узуну јашајыр. Мәсәлән, бнр сыра Аснја вә Африка өлкәләрнндә феодализм ичтнман гурулушунун узун әслрә давам етмәсн буна јакшы ннсәлдүр. Јени чәмијјәт гурулушунун дә бнрдән-бнрә көјдән-дүшмә јаранмадығынн, чох узун процеснн нәтнчәсн олдугуну буржуа чәмијјәтннн тарнхн ајдын көстәрнр. Бнр сыра Авропа өлкәләрнндә феодал мүнәснбәтләрн XVI әрдә арадан чыхдығы һалдә, Шаргдә бнзнм әсрә кнмн, днкәр өлкәләрдә нсә XIX әсрә гәдәр давам етмншднр. Бнр сөзлә, елмн, әдәбн, мэдәнн һаднсәләрннн вә чәрәјанларынн дә бнр өлкәдә тез вә днкәрнндә хејлн кеч мейдана чыхмасы барәдә тарнх бнзә сәјсәз-һесәбсәз фәктләр вернр. Буна көрә дә ренессанс фнлан өлкәдә фнлан әсрнн һаднсәсннднр, башга өлкәләрдә башга әслрәдә ола бнлмәз дејнб һөкм вермәк дүз дејл.

Ренессансынн мундәрнчәсннә кәлднкдә нсә јухарыда деднјнмнз кнмн о јалынз естетнк һаднсә олмајыб, тәкчә сәнәт вә әдәбнјјәт мәсәләләрннн дејл, ејнн заманда ичтнман һәјәтынн вә нсан тәфәккүрүнүн башга сәһәләрннн дә һнәтә етмншднр. Оунн ичтнман, снјасн, фәлсәфн мәзмуну, әдәбн-естетнк мәзмунундан һеч дә аз олмамншднр. Јәнн о, тәфәккүрүнн вә һәјәтынн бүтүн сәһәләрнндә бөјүк дөнүш јаратмншдыр.

Әдәбнјјәт вә сәнәтдә нсә ренессанс нәннкн мәзмун јеннлнјнн вә дәрнн һуманнзмннн илә, һәм дә бәднн форманын демократнкләшднрмәсн, халга, жүндәлнк һәјәтә јакынлашдырмасы, јәнн реалнзмннн бөјүк мütәрәггн рол ојнамншдыр. Мәсәлән, ренессанс әдәбнјјәтыннндә, диалог — мукәлнмә формасыннн бәрпасы әсл реалнст прнјом ндн. Бу форма гәднм јуанларда вә ромалыларда кеннш јә-

јылмншды. Платон, Тснтсерон кнмн мүйәлнфләрнн әсәрләрнндә хејлн ннкншаф етднрнлмншдн. Орта әслрәрдә нсә гнсмән унудулмуш, гнсмән дә аллегорнк шәклә салнмншды. Италнја ренессанс әдәбнјјәты ону барпа вә ннкншаф етднрдн. Һәм дә она мәзмунча да, формача да реалнст, демократнк нстнгамәт вердн. Бу ачга бнр әдәбн прнјомун, бнр жанрын бәрпасы дејнлдн. Кеннш ичтнман, естетнк мәгсәд күдүрдү, фнкнр азаллығына хндмәт еднрдн.

Ренессансынн диалогу нсан фнкнрнн чәрчнвәјә салыб, зәнчнрләјнб боған дннн еһкамчылығы ләғв етмәјә нмкан јаратды. Ренессанс диалогунда сәнбәт тамамнлә реал дүнјәвн мәсәләләр әтрафында кеднрдн вә азад фнкрә вүс'әт вернрдн, дннн еһкамчылығы рәдд еднрдн. Орта әслрәрдә һөкм сүрән дннн, дәвләтн нстнбадд һәјәт вә каннатынн бүтүн мәсәләләрнн барәдә бюрократнјанын ләзым бнлднјн фнкнрләрнн ганун шәклннә салырды вә ону мүзакнрәснз, мубәһнсәснз мütләр һәгнгәт сәјмағы һамудан тәләб еднрдн. Кнм бу еһкамын доғрулуғуна шубһә етмнш олса, мүртәд сәјлнрды, һагынн јолундан азымш дннснз кнмн дәмғаланыр вә амансызчасына чәзаландырылырды. XV әсрнн нкнчнн јарысында јашамыш бөјүк Италнја фнлософу, шанрн, пантензмнн нүмәјәндәсн Чордано Бруно беләчә нттннам еднләрәк олда јандырылмншды. Чүнкн о, каннатынн нһәјәтснзлнјннн, орада сонсуз галактнкалар, планетләр олдугуну дејрдн, күнәшнн вә улдузларынн өз мейвәнә әтрафында фнрландығынн ндннә еднрдн. Бүтүн булар нсә кәлнсаннн еһкамлары нлә дүз кәлмнрдн, тамамнлә онларын әләнннә чеврнлмншдн. Буна көрә дә вә фнкнрләрнн сәһнбннә амансыз днван туддулар. Италнјада ренессанс јазычылары антнк диалог вәспәтәслә кәлнсаннн деспотнк һакнмнјјәтннн бүнөврәсннн учурдулар. Бнр нечә адамын бнр јерә јығышыб бнлднкләрнн бу вә ја днкәр саманн вә ја дүнјәвн мәсәлә барәдә мубәһнмә ачмасы, мубәһнсә етмәсн, һәгнгәтн үзә чыхармаға чалышмасы демократнк һаднсә ндн. Руну, фнкнр мәнәвн деспотнзмнн гаршы чеврнлмншдн һәр һансы бнр фнкнр илаһн һөкм кнмн халгын боғазына кечнрмәјә јол вермнрдн вә артыг еһкама чеврнлмнш фнкнрләрнн нсә сарсыдырды.

Италнја ренессансыннн көркәмлн нүмәјәндәсн Монардо Брунн диалогунн о дөврәдә зәрурнлнјнн вә севнлднјнн барәдә јазыр: «Өмрүмүн елә бнр вахты олмајыб кн, нм-

кан дүшөн кими елми шөхслөрлө отуруб китабларда охуудуум, дүшүндүүм, шүбһө етдиим мөсөлөлөр бардө сөһбөт етмөкдөн, онларын мүһакимлөрүнө гулаг асмагдан өзиз бир шеј билим. Мән һеч һәжә бу гәдәр һәвәслә мејл етмөһшәм»¹.

Диалога бу һәвәси ојадан бир дө о иди ки, онун иштиракчылары реал, чанлы инсанлар олурду. Онлардан бири мөвзу атрафында мүәјјән фикир (теза) ирәли сүрүрдү, о бириләрини мүбәһисәјә һәвәсләндирмәјә чалышарды. Иккинчи данышан биринчинин фикрини мүбәһисә алтына алыр, она гаршы фикир сөјләјирди, (антитеза). Беләликлә мүбәһисә гызышарды.

Бир гајда олараг диалог о заманкы чәмијјәти, дөвләти, кәлисаны вә вәтәндашлары дүшүндүрән, мәшуул едән мөсөләләр атрафында олурду. Белә мөчлөсләрдән бириндә «һәзз барәдә, јахуд әсил хейир иш нә демакдир» мөвзусунда мүкалимә (диалог) тәшкил олунмушду, сонра да бу мүкалимә китабча шәкилндә чап едилмишди. Бу мөвзуда диалогларда католицизмин еһкамларына ја ачыгдан-ачыға, ја да долајысы илә тохунмамаг мүмкүн дејилди. Јәни инсан вә тәбиәт, шәхсијјәт вә үмуми мәнәфә, инсанын тәбии еһтијачлары, тәмаһы вә әхлагы, еһтираслары вә шууру кими фәлсәфи проблемлар антик дүнјанын тәсәвүрләри илә христианлыгын аңлајышлары бахымандан тәдгиг олунур вә һәһәјәт ики бир-биринә зидд мүддәәнә бирләшдирән нәтичә илә (синтезлә) гуртарды.

Ренессанс чоһчәһәтли, мүрәккәб һадисә олмагла галмајыб зиддијјәтли һадисә иди. Буна көрәдир ки, ренессанс тәдгиг етмиш алимләрин һәрәси онда дабан-дабана бир-биринә зидд олан шејләр тапмышлар. Ренессансда бүтпәрәстлијин әһјасыны көрәнләрд олдуғу кими, христианлыг көрүшүнүн тәсдигини тапанлар да олуб. Орта әср һәјәт вә тәфәккүр тәрзинә гаршы чыхыб буржуа чәмијјәти идеалына хидмәт көстәрдијини дејәнләрлә јанашы орта әср феодал мүнасибәтләрини вә әхлагыны мүдафиәјә галхышдығыны идиә едонләр да тапылыб. Бәзиләри дө тәсдиг вә субут едир ки, ренессанс тамамилә екликтик һадисәдир. Бир башгасынын фикринчә үмумән ренессанс антик дөврүн тезиси илә христианлыгын антитези-

¹ «Орта әсләр вә ренессанс моданијјәтинин тарихиндән» (рус дилиндә), М., «Елм» нәшријјәти, 1976, сәһ. 175.

си арасында диалогдан вә ренессансын өзүнү бирләшдирән, синтез јарадан философлуғундан ибарәтдир.

Совет алимләринин, јазычыларынын, сәнәт адамларынын вә тәдгигатчыларынын бөүк әксәријјәти иса мүхтәлиф өлкәләрдә, мүхтәлиф дөврләрдә, мүхтәлиф рәһкәләрлә тәзәһүр етмиш ренессансларын үмуми мәзмунуну, әсас мүндәричәсини ону һуманизминдә көрүрләр. Италия ренессансынын өзү дө бу әсас мәзмуну илә һәм замәнәсиндә, һәм да сонракы әслрләрдә бәшәријјәтин азадлыг мүбаризәсинә, инсан шуурунун вә инсан шәхсијјәтинин јүксәлишинә көмөк етмишдир.

Инсан — бүтүн ренессансларын мәркәзи проблеми олмушдур. Ренессанс дүһалары инчәсәнәтләрин, фәлсәфи тәфәккүрүн, ичтимаи шуурун бүтүн естетик, етик вә идрәки нормаларыны инсандә ахтарыдылар. Инсаны исе хүсуән әдәбијјәт вә инчәсәнәтләрдә (тәсвири сәнәтләрдә даһа парлаг шәкилдә) тәбиәтин јаратдығы кими тәбиин һиссләри вә еһтираслары илә алыр, тәсвир едирдиләр. Ону дини, мистик, схоластик чәрәјаңларын (христианлыгын, исламијјәтин) тәгдим етдијин шәкилдә јох, әтдән, сүмүкдән, гандан, үрәкдән, шуурдан, һиссләрдән, еһтираслардан, тәбии еһтијачлардан ибарәт варлыг кими көтүрүрдүләр. Тәсадуфи дејил ки, һәр јердә вә һәр заман һуманизм ренессансын идеја маһијјәтини тәшкил етмишдир.

Ренессансын инсан консепсијасы илә динин инсан консепсијасы арасында көјлә јер гәдәр фәрг вар. Бүтүн динләрдә инсан чһј сүд өмиш, һагис вә етибарсыз варлыгдыр. Инсанын физики көзәллијини динләр көрмүр вә көрмәк истәмир. Инсанын эсманни варлығыны мурдар вә јарамаз сајырлар, инсан бәдәнини позғунлуғ вә рәзаләт јувасы кими ләһәтләндирибләр. Ренессанс јазычылары, рассамлары вә һејкәлтарашлары исе инсаны заһирән дә мөләк кими көзәл тәсвир едир, ону ән али, ән мүгәддәк маһәббәт вә вәләһик объект кими галдырмагла антик сәнәтин һуманизм әһәләрини дриллидирдиләр. Бу әһәләрини јуанлардан, ромалылардан, һиндлиләрдән вә ја прапильлардан кәлмәјинин исе һеч бир әһәмијјәти јохдур. Мәсәлә маһијјәтәдир, шәкилдә јох.

Бир дә елә гәдим бир халг тапмаг олмаз ки, онун кеһмиш, сәнәти вә һәјәти естетик көзәлликдән мәһрум олсун. Бизим әсрә гәдәр Асија, Африка вә Латын Америкасында чоһ керидә галмыш вә һәтта мүстәмләкәчләрин јарывәһиһи һесаб етдијин елә халглар вар ки, инди она-

рын өвлөнмөк, тој етмөк, дафи вә саир мәрәсимләрини, кеймләрини, рәгсләрини көрдүкдә бүтүн дүнја о көзәллијә валәһ олур. Ким дејә биләр ки, инди азәдлүк, милли истиглалитә вә интибах угрунда мүбаризә апаран вә бу мүбаризәдә артыг гәлиб чыхмыш халглар јени һәјат вә мәдәнијјәтләрини јарадаркән мүјјән бир ренессанс, парлајыш дөврү јашамајачаглар вә онларын бу парлајышы башга халгларын һәм мүасир, һәм дә кецмиш (антик) мәдәнијјәти вә сәнәтилә јанашы онларын өз гәдим мәдәнијјәтләриндән, сәнәтләриндән истифадә етмәјәчәк, әсл синтезлә бир һәјат вә мәдәнијјәт јаратмајачагдыр!.. Әл-бәтә, мәним бу фикирләрим ренессанс сөзүнүн мә'на һүдудларыны хейли кенишләндирир вә ону бир сыра һалларда халг һәјатынын вә тәфәккүрүнүн һәртәрафи чичәкләнмәси кими аңламағын да тәбиин олдуғуну тәсдиг едир.

Әсас мөвзуја гајыдаг демәлијәм ки, Италија, Испанија, Инкиләтә вә саир Авропа өлкәләри ренессанслары халг әдәбијјатына вә сәнәтинә руһән чох јакын олмушдур, халг сәнәтинин реалист, сатирик мотивләриндән кениш истифадә етмишдир. Мәсәлән, XV—XVI әсрләрдә јашамыш Еразм Роттердамскинин мәшһур «Ахмаглығын мәдһи» әсәри халг сатирасы булағындан су ичмишдир. Мүтәхәссисләр тәсдиг едир ки, Авропа ренессансы дөврүнүн реалист әдәбијјатында бөјүк јер тутан тәлхәк, Јахүд дәли сурәтләри халг әдәбијјатындан кәлир вә ән бөјүк һәгигәтләри бәјән едән дә онлардыр.

Биз мүхтәлиф өлкәләрдә, мүхтәлиф дөврләрдә ренессансын үмуми чәһәтләри үзәриндә нисбәтән әтрафлы дајандыг она көрә ки, әввәлә Азәрбајҗан ренессансында бу үмуми чәһәтләрин демәк олар ки, һамысы парлаг вә габарыг шәкилдә өзүнү көстәрмишдир. Беләликлә Авропа вә башга өлкәләр ренессансынын мејдана чыхмасында көзәдәјән ганунаујундуғлары Азәрбајҗан ренессансы да тәсдиг едир. Икинчи дә Азәрбајҗан ренессансына һәјат вермиш олан шәрәити вә бу ренессансын хүсусијјәтләрини үмуми чәһәтләр фонунда даһа доғру мүјјән етмәк олар.

2

Авропа ренессансынын мәһијјәти, мүндәрчәси һағында биз она көрә јухарыда мүфәссәл данышдыг ки, о

кејфијјәтләрини чоху Азәрбајҗан ренессансынын өлмәз нүмәјәндәләри Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули јарадычылығы үчүн дә сәчијјәвидир. Нечә ола биләр ки, һәјаты, варлығы, бизи әтәтә едән әләми ишыгы мүтарогги бахымдан дәрк вә изәһ етмәјә чалышмыш, инсанлара азәдлүк вә әдәләт нисләләри, һуманист дүјуғлар ашыламыш, үмумдүнја мәдәнијјәти тарихинә даһил олмуш сәнәткарларын бирини аз, о бирини чох гижмәтләндирәсән? Нечә ола биләр ки, усталыг вә бәдин гүдрәт е'тибарилә бир сәвијјәдә дуран јарадычыларын бириндә валәһ олдуғун кејфијјәтләрә о бириндә көз јумасан. Шәрг халглары әдәбијјатынын көркәмли нүмәјәндәләринин јарадычылығыны вә Шәрг ренессансынын гижмәтләндирмәк һаллары вә онлара мәһфи мүнәсибәт чох заман буржуа әдәбијјәтшүнаслығы ән'әнәләри вә мә'луматын дајазлығы илә изәһ олунур: мәсәлән, Авропа әдәбијјатларында Низами барәдә тамамилә јанлыш фикир јаймыш, ону илк дафә «мистик» аңландырмыш тәдигатчы В. Бахер олмушдур. 1871-чи илдә Лейпсигдә Низамијә һәср олунмуш китабыны чап етдирдиј заман онун чәми 21 јашы варди. Низами јарадычылығыны дәриндән өјрәнбп тәдиг етмиш профессор Ј. Е. Бертелс бу чәһәти хүсуси олараг гејд едиб «Бахерин чохлу сәһвләриндән» данышараг јазыр: «Бизим күнләрдә дә Шәрг дилләрини билмәјән, илк мәңбәләрдән истифадә етмәк имканындан мәһрум олан алимләрин В. Бахерин монографјясына мурачнәт етмәси вә онун сәһвләрини тәкрарламасы һаллары надир һәдисә дејилдир»¹. Һәмнин әсәриндә Низами јарадычылығына јүксәк гижмәт верән Бертелс көстәрир ки, «Низамини Гафгазла әләгәләри барәдә В. Бахерә һеч шей мә'лум дејилди. Азәрбајҗанын тарихинә аид материаллардан демәк олар ки, хәбәрсиз иди. Низамини әһәтә едән тарихи мүнһити өјрәнмәк онун ағлына да кәлмирди. Нәһәјәт, В. Бахер Низами әсәрләринин диллин шүбһәсиз ки, пис билмәсә дә, фәрс дилли әдәбијјатлар барәдә мә'лумата малик дејилди»².

Көрүндүјү кими, Шәрг халглары мәдәнијјәтинә көһиңо консерватив мүнәсибәт бәсләмши олан буржуа естетик фикри пис ирә гојмушдур. Совет әдәби вә ичтимаң көрүшләри бүтүн халгларын кецмиш тарихинә вә мәдәниј-

¹ Ј. Е. Бертелс. Сечилмиш әсәрләри, Низами вә Фүзули (рус дилиндә), М., Шәрг Әдәбијјәти Нәшријјәти, 1962, сәл. 86.

² Јени орада.

Јәтинә марксист-лениничи бахымдан дүзкүн гүмәт верир вә оңу дәрнидән өјрәннр. Шәрг халглары әдәбијјаты вә ренессансы барәдә тәдгигатын кетдикчә кенишләнмәси, дәрнәләнмәси мәнз бунун нәтичәсидир.

Совет әдәбијјатынын јалныз нәзәријјәчиләри дејил, көркәмли јарадычылары да Шәрг ренессансы мәсәләсиндә гүмәтли фикрләр сөјләмишләр. Мәсәлән, Алексј Толстој бу барәдә јазмышдыр: «Гәрби Авропа һәлә орта әср гаранлығы ичәрисиндә јашадығы дөврләрдә Шәрг мәдәнијјәт мәшәлини јандырды вә антик мәдәнијјәтин әсәсиндә өзүнәмәхсус чох шәј јаратды, антик ирси јенидән ишләди вә мәнимсәди, имкан дүшән кими ренессанс зиясы илә өз һојатыны ишыгландырды. Гәрб өлкәләринә ренессансын јолуну Шәрг көстәрмишдир.

Мән белә һесаб едирәм ки, биз совет мәдәнијјәтинин нумәјәндәләри Шәрг вә Гәрб мәдәнијјәтләринин гаршылығыла әлагәсинә даир Гәрб буржуа елминин јаратмыш олдуғу тәдрис китабларынын бизә ашыладығы трафаретләрдән вә хүсусән ренессансын мәншәји барәдәки трафаретдән мүмкүн гәдәр тәз азад олмалыыг. Буржуа елминин көһнәлмиш нәзәријјәләрини кәнара атыб Шәрг ренессансын өјрәнмәклә мәшғул олмағ совет елминин шәрәфи ишидир.

...Шәрг ренессансын, хүсусән Иттифағмыза дахил олан Күрчүстан, Азәрбајчан, Ермәнистан, Тачикистан республикалары ренессансын бүтүн абидәләрини мејдана чыхармағ лазымдыр¹.

Хагани, Низами, Марағалы Әвһәди, Нәсими, Фүзули јарадычылығы нәнки Азәрбајчан, бәлкә бүтүн Шәрг вә дүня ренессансын парлаг сәһифәсини тәшкил едир. «Искәндәрнамә»дә мүдрик фәлсәфи фикрләрлә парлаг марағлы бир сәһнә вар: бир дәстә алим бир јерә жығышыб мәчлис гурарағ аләми-каинат, шәхсijјәт вә чәмијјәт, әдаләтли һаким, халғ вә дөвләт мөвзусунда сәһбәт ачырлар.

Онларын мүкалимәси ејнән, Платонун, Ксенофонт Афинскинин, Лукианын әсәрләриндәки фәлсәфи диалогун давамы вә инкишафы иди ки, буна биз Италија ренессансы әдәбијјаты диалогунда да раст кәлирик.

Предмети вә фәлсәфи руһу етибарилә дә «Искәндәрнамә»дәки диалоглар илә һәм гәдим јунан вә Рома јазычыларынын әсәрләри, һәм дә Италија ренессанс әдәбијјаты арасындакы ошхарлығ ачығ-ајдын көзә дәјир. Низами диалогунда иштирак едән философларын чоху конкрет тарихи шәхсijјәтләр вә гәдим јунан философларыдыр. Тәкин ирәли сүрүлмүш суаллара онларын вердији чаваб һеч дә бүтөвлүклә гәдим Јунаныстанда вә Ромада јашамыш философларын көрүшләрини әкс етмир, Низами Азәрбајчан чәмијјәтинин фикрләрини ифадә едир. Һәм дә тәкчә Азәрбајчанын јох, бәлкә бүтүн Шәрг рекионуни, о чүмләдән Гағраг халларынын һајат вә мәдәнијјәт тәчрүбәсинә әсәсләнир. Орада һәјатын вә тәбиәтин сирләринин ачмағ еһтирасы чох гүдрәтлиндир. Марағлы әсәсәдир ки, Низами философларыны дүшүндүрән мәсәләләрин чоху илдә дә елми фикри нараһат едир: космик аләм, ајлар, улдузлар, планетләр нечә јараныб, јер үзүндә чанлы һәјат нечә башланыб? вә саира. Низаминин әсәрләри дүнјаны, варлығы, тәбиәти дәрк етмәк еһтирасы илә аловланыр...

Бирчә күн бахарағ күнәшә, аја,

Фәләјин сирини гојағ ортаја.

...Ағыла, идрака бир вәзифәдир,

Билсин ки, дүняда илк таркиб ишир...

Инсаны «јер үзүнү шәрәфи», «Бүтүн варлығын тачы», адландыран, инсанын шүуруну тәбиәтин ән бөјүк не'мәти кими гүмәтләндирән, чисмани вә мә'нәви көзәллийини бүтүн поемаларында вәләһедичи фусункарлығыла тарәннүм едән, вәтәнпәрвәрлији, инсанijјәт вә әдаләт дүјүсуну, гәһрәмәнлығы, фәдакарлығы һәрарәтлә тәсвир едән Низами үмумijјәтлә Азәрбајчан әдәбијјатында јекәнә бөјүк сәнәткар дејилдир. Белә олсајды бәлкә дә оңу халғын мәдәнијјәт тарихиндә кәнар тәсирләрини мејвәси, тәсәдүфи һәднәс кими гүмәтләндирмәк оларды (һәгигәтдә исә кәнар тәсир һеч вахт белә һәһәң бир дүһә јетирмәмиш вә јетирә билмәз!) Һалбуки гәдим заманлардан давам едиб кәлән Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бүтүн дөврләрини демирлик, тәкчә XII әсрдә, јәһин Азәрбајчан ренессансын парлаг дөврүндә Низами илә јанашы Хагани Ширвани, Фәләкј Ширвани, Иззәддин Ширвани, Мәһсәти Кәнчәви, Әбүл-үлә Кәнчәви, Гәтән Тәбризани, Шәмс Тәбризи, Хәтиб Тәбризани кими бөјүк һуманит

¹ «Огонјок» журналы, 1966, сәһ. 38.

шаирләр языб жаратмышлар. Онларын жарадычылыгынын эсас руһу инсана мәнәббәтдән, инсанын тәбни вә ичтиман һүгүгларынны мүдәфнәдән ибарәтдир. Онлар инсана зүлм едән, оһу мәнән вә чисмән эзән, алчалдан гүвәләри, хүсусән феодаһ һакимһижәтнини, деспотизм вә дини фанатизми даһма һисләһниш, әһ бөһүк шәр һим һи рәдд етмишләр.

Хаганиһини жарадычылығында о заманһы Шәрг истибдаһина, ислам фанатизмиһа, онларын төрәтдиһи мәнәһни рәзаләтләрә, инсан руһуһа көстәрдиһи аманһыһы тәһзигә гарһы үһәһ дүһүһү хүсусән һаддәтләдир. һәм дә о дөвһүн әдәбиһижәтиһа Хагани жарадычылығы әдәбиһижәтиһада реализмин кетдикчә дәрһинләшдиһини көстәрән әләмәтдәр һадһисә иди. Хагани һәбсәдә отурмушудә вә «Һәһһисһижәһни һазымышды. Чәкдиһи һизтираблары, фикрини, һәһәһыһини чырһынтыларыһны орада әһс етдирмишди. Хагани һалһғын, зәһмәткәһһ һисәһларын һәр күһ мәрһүз галдығы әһзәб-әһһижәтләрә дәһә һимләһиб вәтәһдән бир һөв һаш көтүрүб гачмышды, Шәргһин һашга өһкәләһринә сәһфәр етмишди вә көрдүкләһрини гәһһбиндә, фикриндә оһәтдигы һисләри һафәдә үчүн «Төһһфәтүһ-Ираһеһи» әһһарини һазымышды. Хагани жарадычылығында халһ һәһәһиндән аһынмыш мотивләр, зәһмәт адамларыһа һәһр оһунмуш шәрләр һарәдә Аһәдә һаным «Лиһрикәмәһ вә һитиһабә» адһы мәһәләһсиндә һатырләтмишдыр. Хаганиһини тәһчә «Модәһни һәрәбәләри» әһһариндә бүтүн дүһја һенессанһыһнда әһс оһунмуш зүлмү һисләмәк, инсан һәһәһыһини дһәләһтик тәһәдләһрини әһс етмәк, әдәләт чәһһарыһы, мүдрик һиһығы фәһләһфи дүһүнчәләр, һуманиһт идеәләр һә гәдәр һарлаһдыр:

Биз әдл сараһижкән зүлм һлә һәрәб оһлад,
Залиһләр оһан һәһрә көр һәһләһчәк дөвһан.

— дәһән һашһр мүәһсири оһан һәһсилләрә вә һирһинчи һөвбәдә агзыһаһәләһи һәһкимләрә иһрәт оһмаһ үчүн даһыһымыш, һәрлә-һексан оһмуш дәһдәбәһи сараһда бир һазан әдәләтлә һилләр көрүддүһүнү һатырләмаһла әһсә һикрини һазыһыһлар оһан һәһһрин бир күһ даһа һис һәһкилдә даһыһыһаһыһы һилдир.

Аһзәрһәһәһан халһғыһни һәһәһти вә мөдәһһиһјәти әһрләр узуну һоһшу халһларыһн, о чүмләдән Гаһфаһз халһларыһни һәһәһти вә мөдәһһиһјәти һлә чәһһы әләһгәдә оһмушдур. Күрчү, ермәһни, Аһзәрһәһәһан халһларыһни тарих боју һитһисә-

дһи вә мөдәһни һәһәһтиһни һыһ әләһгәләри Гаһфаһз халһлары һенессанһыһнда даһыһыһаға һимкан һәһрир. XII—XIV әһрләрдә ермәһни, Аһзәрһәһәһан, күрчү һенессанһы әдәбиһјәти, һенессанһ сәнәти дәрһин һуманиһт кейһфиһјәтләри һлә, халһ һәһәһтиһа, халһ тәһфәһкүрүһи, халһ жарадычылығыһа һардылығы һлә сәһилдир. Бөһүк күрчү һашри Шотә Рустәһәһелиһини «Пәләһк дәрһисә кейһмиш һәһләһән» һоһемәһһиндә һисән сурәтләри дүһјәһи һисләһриниһи, һиһығы һәһшәһри дүһүһуларыһниһи һүдәһти һлә һәһәһри чәһб едир. XII әһр бөһүк ермәһни һашри Мһхитар Гоһшун тәһһсилләри халһ һәһәһтиһада һидәләһнышыр, феодаһ гурулушуһуну сјәб-чәһһрикләһринә дәрһин һестәһә вә тәһһһиди мүһәһһәһти һлә мүтәрәһһги, һиһығы һикирләр даһыһыһдыр. Ренессанһ идеәләры о дөвһр Гаһфаһз халһларыһниһи тәһһсири сәнәтләһриндә, мәһмарлыһ әһидәләһриндә дә күчүд һафәдә оһунмушдур.

Һухарыда дәһһиһмиһ чөһ мүхтәһсәр һисәһләр һелә XII — XVI әһрләрдә Гаһфаһз ренессанһы мөдәһһиһјәтнини үмүһи мәнәһрәһси һарәдә мүәһјән тәһһәввүр жарадыр. Шүһһә һөһдур кәләһкәдә халһларыһмыһын әдәбиһјәт, тәһһсири сәнәт вә еһми әһрләһриниһи мүһәһјәһәһли тәдһһги көстәрәчәкдир ки, һенессанһыһ үмүһи һануәһуһуһуһуһулары вә әһсә мүндәрһчәһси Итаһлиһјада да, Испаниһјада да, Аһзәрһәһәһан, Күрчүһстан, Ермәһһниһтан, Иран, Әзбәкһһстанда да мүһәһһәһһи һафәдәһини талһымышдыр. Мүхтәһһиһ ренессанһ мөдәһһиһјәтләһри бүтүн һилләһи хүсүһиһјәтләһрилә һәрәбәр һәһһки бир һекһон даһһилдә, һәһтә дүһја һүһһасыһада да гарһылығы һәһгәдә һикһишәф етмишдур. В. К. Чәһләһәһан «Ермәһһни ренессанһы» адһы һитәһыһында һаһы оһараһ јазыр: «Биз һелә һесаһб едирик ки, дүһјаны һикһишәһфада алдыһада һарчәһләһны һәһкилдә дәһһил, һаһидһлиһјини вә даһһил бүтөвүһүһүнү һаһһләһараһ, һәрәкәһтин һәр шәһи һәһтә едән үмүһи аһыһы һчәһһисәһдә, гарһылығы һәһгәдә тәдһһги етмәк һазымышдыр. «Византиһја — Гаһфаһз дүһјәһы — һаһид һарчәһләһмәһз шәһр вә һәрб дүһјәһыһни тарһкиһ һисәһһидир»¹.

Чәһләһәһан јоһдаһ тамәһһилә һаһыһдыр. Ренессанһ һим һүмүддүһја әһһәһһиһјәти оһан, бүтүн халһларыһн ичтиман, мөдәһни, һителләктуәһл һикһишәһыһа, әһәдһыһ уһрунда мүһәһһәһһисәһни тәһһһир көстәрмиш вә бу мүһәһһәһһидә бөһүк рол оһнамыш бир һенәһәһни дәр, мөһһдуд чөһһраһфи һүдүдләр

¹ В. К. Чәһләһәһан. Ермәһһни ренессанһы (руһ дилһидә), М., ССРП Акадеһмиһәһһыһыһни Нәһһһриһјәти, 1963, сәһ. 49, 50.

дахилінде тэдиг етмэк олмас. Башга халгларын бу бөжүк мәдәни һадисәдә иштиракыны гүһмәтләндирмәкәк, көрмәкәк әдәләтсизликдир. Лакин тәссүф ки, үмүмдүң-ја миғрасында буну тәләб едән Чалоҗан јолдаш өзү өз һағлы принсипинә әмәл етмир. «Гағғаз ренессансындан» данышаркән Азәрбајҗанын адыны белә чәкмир. Һадбуки, Гағғаз ренессансынын јарамасында өз инкишафинда Низами, Хагани, Нәсимни кими өлмәз шаирләрин, бөјүк ме'марлардан Әчәми Нахчывани вә Чәмәләддинни, мәшһур философ вә алимләрдән Бәһмәнҗарын, Хәтиб Тәбризинин, Мәкки Бәрдәинин бөјүк ролу олмушдур. Бақы, Кәччә, Тәбриз, Шамахы, Нахчыван, Урмија вә Марағанын парлаг ме'марлыг абидәләри, Мө'минә хатун мәғбәраси, Үч күнбәз, Көј күнбәз гүлләләри, Гыз галасы, Күлүстан галасы мәшһур күрчү вә ермәни абидәләрин илә ејни әсрләрдә јаранмышдыр ки, бу да тәсадүфи дејилдир, Гағғаз ренессансынын үмуми мәнзәрәсини тамамлајан чанлы шаһидләрдир.

Гағғаз ренессанс мәдәнијәтиндә халгларымызын чанлы әләғәләри дә әкс олунмушдур. Мусиги, әдәбијат вә фольклор әсәрләриндә вә һәр үч халғын һәм әдәби, һәм дә чанлы халг дилиндә гаршылығлы тә'сирин көстәрән мисаллар аз дејилдир. Саят Нова бу чәһәтдән дедијимиз һәңгәти тәсдиг едән чох парлаг, бөјүк һадисәдир. Өлмәз Азәрбајҗан шаири Нәсиминин инсаны мәдһ едән вә алаһла бир чәркәјә гојан ше'рләринин һалә о әсрләрдә ермәни әлифбасы илә чәркәләнмәси дә балаҗа һадисә дејилдир вә мәдәни јахынлығы билдирир. Бир сөзлә, мин иләрлә Гағғаз торпағында мәскән салмыш «Зинд Авеста» кими гәдим абидонини вә Мидаја мәдәнијәтинин јарамасында иштирак етмиш бир халғы гәдим вә орта әсрләр Гағғаз мәдәни мүйитиндән чыхартмаг чәһдләри әбәсдир. Биз буну она көрә гејд едикр ки, белә һаллара тәссүф ки, башга ишрләрдә дә раст кәлмәк олур. Мисал үчүн Л. Арутјунов вә В. Танејев јолдашлары «ССРИ халглары поезијасынын он беш әсри» ады мәғаләсини алағ. Олар бу мәғаләдә Шәрг халглары әдәбијатларында ренессанс мәсәләси барадә бир сыра гүһмәтли фикирләр сөјләјирләр. Ма'лумдур ки, ренессанс поезијасы инсаны вә тәбиәти јалпыз тәрәннүм етмәклә галмајыб, дунјаны дәрк етмәјә, шејләрин маһијәтинин ачмаға, тарихни һәрәкәтинин аһламаға чалышырды. Буна көрә дә Аристотелин, Платонун, Ибн Синанын вә кечмиш дөврләрин дикәр бө-

јүк сымаларынын әсәрләринә тез-тез мүраҗиәт едикрди. Арутјунов вә Танејев јолдашлар доғру көстәрирләр ки, «Бу ма'нада Руставелинин, Низаминин, Чәмшинин, Нәванинин, Фүзулинин поезијасы о дөвр инсанынын јалпыз руһ аләминин вә һиссләринин дејил, һәм дә билдикләринин күллијаты иди»¹.

Бу гүһмәтли вә тамамилә елми фикирләрлә јанашы тәссүф ки, һәмни мүәллифләр дә Азәрбајҗан халғынын мәдәнијәт тарихи вә Азәрбајҗан ренессансы мәсәләсиндә бә'ән јанлыш вә зиддијәтл фикирләрә јол верирләр. Мәсәлән, олар јазыр: «Һәркәһ Ермәнистан вә Курчүстан мәдәнијәтләри лап башланғычдан бир-биринә јахын вә дост, лакин һәмшич сәрбәст вә өзлүклү мәдәнијәтләр кими инкишаф етмишләрсә, Орта Асија вә Азәрбајҗан халглары вәһид дил вә дин реқноунуна дахил олмагла, әрәб-Иран мәдәни дүнјасынын бирлијинә әсәсләнән үмуми ирсә маликдирләр. Бурада әдәбијатлар милли әдәбијат кими хәјли сонралар ајрылымышдыр»².

Мәғалә мүәллифләринин фикринчә, түрк халглары о дөвр әрәб-Иран мәдәни дүнјасынын әдәбијатындан сечилән «өз милли поэтик сөзүңү» анчә XV әсрин икинчи јарысында јаратмышлар»³. Бу әсрә гәдәр оларын «сәрбәст вә өзлүклү мәдәнијәти олмамышдыр. Бас мүәллифләрин «бөјүк Азәрбајҗан шаири» адландырдығы, XII әсрдә јашамыш Низами Кәччәвинин, XIV әсрдә јазыб јаратмыш Әвһәди Марағәји вә Имадәддин Нәсиминин Азәрбајҗан дилиндә өлмәз әсәрләрини һара јазмалы? Мәкәр дәрин һуманнәст руһла нәфәс алан бу өлмәз поезија мүәллифләринин дедији «әрәб-Иран бөјүк поэтик мәдәнијәт» сәвијәсиндә дејил? Мәкәр мәғалә мүәллифләринин бөјүк Азәрбајҗан шаири адландырдығы Низами Кәччәвинин јарадычылығынын јалпыз дили үмумилијини вә әрәб-Иран елми вә әдәби тә'сир үдрәтләрини» иштирасындами мейдана чыхмышдыр?! Азәрбајҗан халғынын, Азәрбајҗан һәјатынын мәһсулу дејилми?! Нәһәјәт, Гағғаз халгларынын вә оларын мәдәнијәтләринин гаршылығы тә'сирни Низами вә Руставели кими шаирләрин јетишмәсиндә мүйәјјән рол ојнамамышдырмы? Ислам халглары, «Ислам мәдәнијәти» кими чох шәрти вә чох

¹ Дунја Әдәбијаты китабханасы (рус дилиндә), 55-чи чилд, М., Довлат Бәди Әдәбијат Наширјаты, 1972, сәл. 10.

² *Генә орада*, сәл. 29.

³ *Генә орада*, сәл. 30.

заман да биртәрәфли вә янлыш тезисә әсастанараг мұәллифләр Х—XIV әслрләр мэдәнијјәти вә ренессансындан данышаркән Азәрбајҗан халгыны Гафгаз вә Орта Асија халглары сырасындан чыхарырлар.

Бу янлыш мұәнасибәтин көкү үмумијјәтлә, Азәрбајҗанын XV — XVI әслрләр гәдәрки итгисади-ичтимаи вәзијјәти барәдәки сәһв фикирдәдир. Бәзи тарихи әдәбијјәтчылар, о чүмләдән Арутунов вә Тәнејев јолдашлар Гафгазын вә Орта Асијанын итгисади инкишафындан данышаркән Азәрбајҗаны тәчрид едилрләр. Мәсәлән, онлар јазырлар: «Онуңчу-он дөрдүнчү әслрләр Күрчүстан вә Ермәнистан үчүн, һәмчини Орта Асија халглары үчүн инкишаф етмиш феодализм вә тичарәт капиталынын бәрғәрар олмасы илә, мұхтәлиф пешәләрин, ичәсәнәтләрин вә бејнәлхалг мұбадиләннин кенишләnmәси илә сәчијјәләнәр»¹.

Јенә Азәрбајҗан јохдур. Һалбуки көстәрилән һадисәләр вә итгисади амилләр Х — XIV әслрләр Азәрбајҗан үчүн дә сәчијјәни иди вә мұәллифләрин јухарыда кәтирдичимиз чүмлөләриндә Азәрбајҗаны «унутмалары» онлары дәнә-дәнә зиддијјәти вәзијјәтә салыр. Мәсәлән, онлар јазырлар: «Мәһз Гафгазын вә Орта Асијанын әразиси бу дөврдә (јә'ни Х — XIV әслрләрдә — М. И.) шәрглә гәрб арасындакы Чин, Һиндистан вә Константинопол илә Италија тичарәт республикалары арасындакы тичарәт јолларынын кәсишдији јерләр олмушдур»².

Мәкәр көстәрилән әслрләрдә Азәрбајҗан «Шәрглә-гәрб арасындакы тичарәт јолларынын кәсишдији» јерләрдән дејилди? Мәкәр. Азәрбајҗан милјон илләрдир «Гафгаз әразисинин» үзви бир иһсәси дејил вә онун тарихи, итгисадијјәти, мэдәнијјәти, әдәбијјәти, бүтүн мә'нәви һәјәти, диқәр Гафгаз халглары илә аз әлагәдар иди, нәнки «мүсәлман халглары» илә?

Азәрбајҗанын итгисади-мәдәни, мә'нәви һәјәтинын мұзјјән әслрләрдә диқәр Гафгаз халгларынын инкишафындан тәчрид етмәклә, кәнарда гојмагла мұәллифләр ән ади тарихи фактларә көз јумуш, өз дүзкүн мұддәаларына гаршы чыхмыш олурлар. Мәсәлән, үмуми шәкилдә онлар бүтүн Гафгаз халгларындан данышыр вә гижмәтли фикирләр сөјләјирләр. «Бу јолларда (јә'ни бејнәлхалг ти-

чарәт јолларында — М. И.) нәнки бүтүн Гафгаз, Шәрг вә роман-алман халгларынын дилләри бири-бирилә јаншы сәсләнирди, һәм дә чох мұхтәлиф мэдәни вә әдәби әлагәләр мејдана чыхырды»¹.

Х — XIV әслрләрдә Азәрбајҗанын һәм гәдим гоңшулары Күрчүстан вә Ермәнистанла, һәм дә «Шәрглә вә роман-алман халгларынын дилләри, мэдәнијјәтләри вә ичәсәнәтләри илә» әлагәләри јухарыда дејдјимиз кими һәр үч халгын фольклорунда, дилиндә вә әдәбијјәтиндә мұзјјән дәрәчәдә әкс олунмушдур.

Азәрбајҗанын Х — XIV әслрләрдәки итгисади, мэдәни вә естетик инкишафыны, бурада ренессанс типли мэдәнијјәтин парладығыны Арутунов вә Тәнејев јолдашларын јухарыдакы мөгәләснәдәки бәзи фикирләр дә сүбут едир. Онлар јазырлар: «Гафгазын вә Орта Асијанын Ани-Двин, Қарс, Гори, Тәбриз, Шуша, Самәргәнд, Бухара кими шәһәрләри јалныз мұхтәлиф пешә вә тичарәт мәркәзләри дејилди, ејни заманда мэдәнијјәт мәркәзләри иди»².

Мә'лумдур ки, Х — XIV әслрләрдә дә Тәбриз, Шуша, Қәнча, Шамакы Азәрбајҗан шәһәрләри олуб вә бу шәһәрләрдә јаранмыш мэдәнијјәт, елм, поезија ичәсәнәт Азәрбајҗан халгынын мә'нәви сәрвәтләр хәзинәснә дахиладир. Һәмин шәһәрләри Х — XIV әслрләрдә «јалныз мұхтәлиф пешә вә тичарәт мәркәзләри дејил», һәм дә «мэдәнијјәт мәркәзләри» һесаб етмәк, ејни заманда о әслрләрдә Азәрбајҗан ренессансы барәдә сусмаг ачығ-ајдын өзүнү зиддијјәтли вәзијјәтә салмагдыр. Азәрбајҗан ренессанс тарихи һәгигәтдир. Онун барәсиндә јарымчыг данышмаг олмаз.

Мүасир Азәрбајҗан әдәбијјәтшүнаслығынын ветераны, гочамаң әдибимиз Әзиз Шәриф нечә ил бундан әввәл «Вопросы литературы» журналында Г. З. Апресянаны «Загафгазија халгларынын естетик фикри» адлы китабына јахшы бир рәј чап етдирмишиди. Әзиз мұәллим јазыр: «Г. Апресянанын бүтүнләүкдә јүксәк гижмәтләндирмәклә бәрәбәр, мән чох вачиб бир мәсәләнин үзәриндә хүсуси дајанмаг истәјирәм. Һәмин мәсәләнин һәлилдә зәнинмчә, мұәллиф һәдсиз дәрәчәдә чәсарәтсиз һәрәкәт едир. Мән бу мәсәләни нәзәрдә тутурам: Х — XIII әслрләрдә Күрчүстан вә Ермәнистан тарихиндә гејдә

¹ Дунја әдәбијјәти китабханасы (рус дилиндә), 55-чи чилд, М., Деялет Бәднн Әдәбијјат Нәшријјәти, 1972, сәһ. 9.

² Јенә орада, сәһ. 2.

¹ Дунја әдәбијјәти китабханасы (рус дилиндә), 55-чи чилд, М., Деялет Бәднн Әдәбијјат Нәшријјәти, 197, сәһ. 2.

² Јенә орада, сәһ. 44.

олунап ва Шэрг ренессансы адына алмыш процес Азэр-бајчанда да кедирдим? Бу суала Г. З. Апрејсан гэти чаваб вермир, белэ һесаб едир ки, «Азэрбајчан мэдэнијјэтинин инкишафында өз маһијјэти е'тибарилэ ермэни ва күрчү ренессансына бэнзэр бэ'зи һадисэлэр олмушдур».

Өз фикрини тосдиг үчүн Г. Апрејсан Низами Кәнчэвинин јарадычылыгына мүрачот едэрэк јазыр: «Низаминин ирси јалныз күрчү ва ермэни тарихинде дејил, мүэјјэн дэрэчэде Азэрбајчан тарихинде дә ренессанс үчүн сөһијјэви олан һадисэлэрдэн данышмаға имкан верир». Китабын сонрақы сәһифәләринде дә Г. Апрејсан Азэрбајчан барэде тез-тез маһдуллашдырычы «мүэјјэн дэрэчәде» ифадәсиндэн истифалә едир»¹.

Әзиз Шәриф Г. Апрејсанн Азэрбајчан ренессансыны гижәтләндирмәкдә чәсарәтсиз тәрпәнмәсини онула изаһ едир ки, бу ренессанс барәде Ш. Нутсубидзенин күрчү ренессансы, В. Чаложанн ермэни ренессансы һаггындақы тәдғигатлары кими әһәтәли әсәрләр һалә јазылмамышды. Бу изаһдан сонра Әзиз Шәриф јазыр: «Биз истәјирик Г. Апрејсанн диггәтини Азэрбајчанда игтисадијјатн, мэдәнијјәтин, инчәсәнәтин, елмин, ичтиман-фәлсәфи фикрин ва поезијјанын јүксәк инкишафын кәстәрән елә фактларә чәлб едәк ки, онлар Азэрбајчан ренессансындан кур сәслә данышмаға әсас верир. Бу фактлар тарихдә маълумдур ва мүвафиг әдәбијјатда өз әксини тапмышдыр»².

Әлбәттә, тарихи нә пнсләшдирмәк олар, нә дә јахылашдырмағ. Тарих нечә олубса елә дә галачақ. Һәр һансы бир алимни X — XIV әсрләрдә ва даһа өввалләр Азэрбајчан халгынын јаратмыш олдуғу сәнәт ва мэдәнијјәт әбидәләрини инкар етмәси илә о әбидәләр ортадан чыхыр, халгын јарадычы гүввәләринин, бөјүк дүһасынын чаныр рәмәлләри кими јашајырлар. Дунја әдәбијјаты китабханасынын 55-чи чилдидиәкә мүғәддимәјә бахмајарағ, һәмин чилддә ва китабхананын башга чилдләриндә Азэрбајчан әдәбијјаты, Азэрбајчан лирикасы нүмүнәләринин лајигли јер тутмасы буну ајдын сүбүт едир.

Инсанлыгын јүксәлигин ва сәәдәти Азэрбајчан ренессанс мэдәнијјәтинин әсас мүндәрчәси олмушдур. Буну гижәтләндирмәкәк үмүмбәшәр мэдәнијјәтинин, азалыг идеаллары тарихини касыблашдырмағ демәкдир. Азэр-

бајчан ренессансынын өлмәз нүмајәндәләри олан тәрәггипәрвәр, һуманит сәнәткарлар инсанн алчалдан, һөкәрә, гула чевирән һәр шејин әлејјинә чыхмышлар. О чүмләдән дини, милли, ирги, чинси ва әсил-нәсәб ајры-сечкилијјини рәдд етмишләр. Һуманизмә, бәшәријјәтчилијә мејл кәстәрмишләр. Мәсәлән XI әсрдә јашамыш бөјүк Азэрбајчан алимн ва шаири Гәтран Тәбризи о заман мүтәрәгги һадисә олан суфизмин ешг анлајышынын шәрһ едәрәк јазырды: «Ешг фәрди ешг дејил, үмүмбәшәри ешгдир. Иһнисари дејил — күтләвидир. Тәхрибедичи дејил — гуручудур, һөсәдаларычы дејил — тошвиғедичидир. Рәнкиндән, дилиндән, әгидәсиндән асылы олмајарағ бүтүн инсан өвләладынн бир-биринә олан мәнәһбәтидир. Бу мәнәһбәт әләминдә түрк, тачик ејнидир. Румлу, әзчи бәрәбәрдир, кафәр, мүсалман мәсәләси јохдур. Бурада әсас мәсәлә анчағ инсанн инсана, дунјаја ва бүтүн варлыға олан сағ ва тәмин мәнәһбәтидир»¹.

«Тәсәвүф ешгинин» белә мә'наландырылмасы илә әләғәдәр оларағ демәк лазымдыр ки, XI әсрдән та Нәснми дөврүнә гәдәрки антифеодал чыхышлар, феодал һакимијјәтинә гаршы чеврилмиш үсјанлар Азэрбајчан ренессансыны гндаландырмамышлар. Бу үсјанларда азэрбајчанлыларла јанашы чийин-чийинә күрчүләр, ермәниләр, күрдләр, фарслар да иштирак етмишләр. Азэрбајчан ренессансына бәшәријјәтчилик идејасыны ашылајан зәмиң беләдир. Шәмс Тәбризи дејир: «Ислам дининин вачибатларындан бириси дә гурбан бајрамында мүстәти (намканы олан) мүсәлманларн Мәккәдә топлашыб һәчч намазы гылмалары ва Кә'бәјә сәчдә етмәләридир. Индики Кә'бәјә тәрәф намаз гылмағ ва сәчдә етмәк вачибдир. Кәлин бир аныға бүтүн дунјанын адамлары үзүнү Кә'бәјә тәрәф тутсу. Онда Кә'бәни јериндән галдырағ, гој бүтүн инсанлар бири-биринә намаз гылыб сәчдә етмәли олсуларн»².

Белә сәтирләрн охујаркән Азэрбајчан ренессансынын һәрәртәли инсанпәрварлик руһу, онун дәрнн һуманизми Микеланжело, Рафаел, Данте, Шекспир, Сервантес әсәрләриндәки јүксәк инсани мәнәһбәти јада салыр.

Ренессанс идеолокијјасы тәбини, реал инсанн фәлсәфи ва естетик фикрини мәркәзинә чәкмәклә, бизн әһәтә едән

¹ «Вопросы литературы» журналы, 1970, № 2.

² *Тенә орада*.

¹ «Азэрбајчан кәһчләрн», 28 декабр, 1978.

² *Тенә орада*.

варлығын көзөллүктөрүндөн зөвг алмаг һөвәсини күчлән-дирмәклә, халгла бағлы демократизм вә саир илә бәдин тәрфәккүрә реалист истигамәтдә тәсир көстәрмәжә билмәзди. Әлиһә баһанда ренессанс иттисади-ичтимаи, си-јаси мәсәләләрдә олдуғу киһи бәдини сәнәтләр саһсиндә дә һисан фикрини кәскин сурәтдә реал варлығы чәкмиш-ди. Хагани, Низами, Насими, Фүзули реалист тәсвир үсу-лунун көзәл һүмунәләрини јаратмышлар. Бизим халг јарадычылығында, ашығ поэзијасында, халғын мәһәббәт вә гәһрәманлығ дастанларында ренессанс идеяларыны, халг һәјатыны реалист бојаларла әкс едән әсәрләр даһа тәсирлидир.

Јухарыда Хаганинин адыны чәкдијимиз әсәрләри мәһа реалист сәпкидә олан әсәрләрдир. Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасыны исә орта әсрләр әдәбијјатында реалист роман һесаб едән тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас-лар чохдан мәлүмдур. Бу фикир совет елминдән јаваш-јаваш харичә дә јайылмағдалыр. Түркијә әдәбијјатчысы Әли Кәнчәли «Лејла илә Мәчһун» адылы китабында үму-мијјәтлә Низамини «Илк мәнзүм романчы вә реалист јазы јазан»¹ адландырыр.

Сөз јох ки, Азәрбајҗан ренессансынын вә реализмин-нин икишаф мәрһөләләри дағ силсиләсә киһи ениш вә јохушлары, орта вә јүксәк зирвәләри олмушдур. Халғы-мызын ичтимаи вә естетик фикир тарихиндә чох гүмәт-ли вә мәһәви сәрвәти олан һәр ики феномен—ренессанс вә реализм нә гәдәр дәриндән, башга халгларын фикри һанлијјәтләрини вә тәчрүбәсини нәзәрә алмагла нә гә-дәр кениш өјрәнилсә о гәдәр фәјдалыдыр. Биздә елми тәдгигатын бу саһәси вә бу саһәдә капитал әсәрләр јаратмағ тәчрүбәси һисбәтән јеиндир. Бу ишдә исте-дадлы алим Ариф һачыјевин фәалијјәти тәдгирәләји-дир. Мәтбуғатымызда бу проблемләрә һәср олунмуш мә-ғалә вә јазылар да шүбһәсиз капитал әсәрләрни јаран-масына көзмәк едәчәкдир.

Март, 1979.

ХАГАНИНИН ҺӘЈАТЫ ВӘ ЕСТЕТИК ИДЕАЛЫ

1

Азәрбајҗан әдәбијјатынын бөјүк классики Хагани Ширвани бәшәријјәтин бәдини фикир тарихиндә әбәди ад газанмыш шаирләрдәндир. Истәр зәманәсиндә, истәрә сонрақы әсрләрдә онун ше'рләри елдән-әлә, гитәдән-гит-тәјә кәзмиш. ады бир өлкәдән о бири өлкәјә, бир әсрдән о бири әсрә адлајарағ дилләрдә дејилмиш, тәзкирәләрдә, әдәбијјат тарихләриндә биринчиләр чәркәсиндә чәкил-мишдир.

Дунја классиклери ичәрисиндә Хагани о чүр һадир сималардандыр ки, онларын һәјаты чох тәләтүмлү вә на-раһат, јарадычылығы зәманәләринин кәркин мубаризә-лери илә сых бағлы олмушдур. Хагани орта әсрләр Шәрг поэзијасынын бүтүн жанрларында ше'рләр јазмышды. Онун мәдһијјәләри, мәрһијјәләри, гәсидәләри, рүбаиләри, гәзәлләри, поемасы вә мухәлиф ше'рләри һәм өзүнүн, һәм дә мүасирләринин, хусусән зәһмәткеш халг күтләлә-ринин һәјатыны, психоложи аләмнин, һәјат фәлсәфәсини, аруз вә истәкләрини, залымлардан чәкдији әзаблары әкс етмишдир.

Парадокс ондан ибарәтдир ки, бу гәдәр долғун јара-дычылығы олан, дунја шәһрәти газанмыш бир шаир һағгында, онун мүтәрәғги, ичтимаи, әхлағи, фәлсәфи фи-кир дәринлијјини һеч заман итирмәјән, бәдини көзәллији-ни вә тәсир гүввәсини әбәди сахлајан ијирми беш миң бейтдән ибарәт поэзијасы һағгында сон заманлара гәдәр кәмил тәдгигат әсәри јаранмамышды, поэзијасы вә есте-тик идеалы барәдә исә чох зиддијјәтли фикир вә мүләһи-зәләр дејилмишдир.

Буржуа әдәбијјатшүнаслығынын, Шәрг халгларынын әдәбијјат вә ичтимаи фикир тарихини арашдыран бур-

¹ Әли Кәнчәли, «Лејла илә Мәчһун», Истамбул, 1966, сәһ. XVII.

жуа алимләрнинн «мә'нәви мустәмләкәчилик» сәјәсиндә Шәрғин чох көркәмлик әдәби һадисәләри һағғында елмә зидд, һәғигәтә зидд фикирләр, экзотик рәнкә бојанмыш мұлаһизәләр јайылмышдыр. Бир сыра Асија вә Африка халқларынын әдәбијјат, иңчәсәнәт, мәдәнијјәт тарихләри тәһриф олунмуш, гүјмәтдән салынмышдыр. Јүксәк фәлсәфи фикирләрләр, романтик, шаирәнә рич'әтләрләр, темиз әхлаг дүшүнчәләрләр долу олан әдәби абидәләр «примитив», «дәбдәбәли», «риторик», «мистик», «мәддәһлыг» кими ифадәләрләр дәмғәләнимышдыр. Бәшәријјәтин мә'нәви мәдәнијјәт хәзинәсинә сөнмәз-саралмаз иңчиләр бәхш етмиш өлмәз дүһаларын дәрнин психоложи иңчәликләрләр, парләг реалист лөвһәләрләр сечилән илк ренессанс руһла әсәрләри нәнкик лајғ олдуғу гүјмәти алмамыш, һәтта көздән салынмышдыр.

Мүртәчә буржуа фикринин тә'сири нәтичәсиндә узун заман поезијасынын идеја-әстетик кејфијјәтләринә вә тә'сир гүввәсинә лазыми гүјмәт вериләмәмиш классик шаирләрдән бири дә Хаганидир. Өлмәз сөз устасы һағғында илк мә'лумат орта әсәрләрин тәзкирәләриндә верилмишдир ки, о мәңбәләрдә дә шаирин зәңкин јарадычылығынын дәрнин фәлсәфи мә'налары, ишығлы һуманист фикирләри ачылмамышдыр. Әксинә бир чох һалларда онун өтәри, кечин чәһәтләри өн плана чәкиләрәк әсас мәһијјәти кими гәлмә верилмишдир. Хаганинин ијирми беш мин бейтдән ибарәт јарадычылығы бир дәрјядир. Мә'лумдур ки, чөр-чөп һәмишә дәрјанын үзүнә чыхар вә үздә көрүнән бу јүңкүл, кејфијјәтсиз шәјләри дәрјанын әсас сәрвәти алдандырмәг бөјүк сәһдид. Тәәсүф ки, Хагани јарадычылығы илә мәшүә олан чох тәдгигатчылар бу сәһдән јаха гуртара билмәмишләр. Хагани јарадычылығынын үздә кәзән вә зәманосинин ағыр шәрәитиндән төрәнән әдәби ән'әнә илә бағлы мәһдуд чәһәтләрини көрмүш, о дөврдә Шәрғ поэтик тәфәккүрүндә тамәмилә јәни мәрһәлә олан новатор руһуну, дәрнин фәлсәфи мәһијјәтини көрмәмиш, гүјмәтләндирә билмәмишләр. Мәсәлән, онлар Хаганинин сарјад илк илләрдә јаздығы ән'әнәви мәдһијјәләринә әсәсләнәраг ону «мәддәһ шаир», «сарј шаир» кими тәдгиг етмишләр. һалбуки, Хагани чох тез шаһлары, ә'јаплары мәдһ етмәкдән әл чәкмиш, онлары кәскин сурәтдә писләмиш, әтәшә тутмушдур. һәм һәјәтдә, һәм дә сәнәтдә пүхтәләшмиш чәғларындан башлајыб бүтүн өмүр боју сарјын, онун сијасы, фәлсәфи, әхлаг

һәјәтинын дүшмәни олмушдур. Бүтүн булар Хаганинин әсәрләриндә чох парләг шәкндә әксини тапмышдыр ки, нәтичәдә о, Шабран зинданына атылмыш, «Һәбсијјә» кими гүјмәтли әсәри орада јазмышдыр.

Русијадә Хагани јарадычылығына мараг XIX әсрдә кәјли күчләнишиди. Бу заман Ханыков, Зәләман онун һағғында мүәјјән фикир сөйләмәмишләр. Соңралар А. Е. Крымски, Ј. Е. Бертелс, Јури Марр вә башгалары онларын башладығы нөчиб иши давам етдирмишләр. Рус алимләри Хагани јарадычылығында гәрб буржуа тәдгигатчыларынын көрмәдији бир сыра мүсбәт кејфијјәтләри гејд етмишләрсә дә, чох јайылмыш бә'зи сөвләрдән јаха гуртара билмәмишләр. Бөјүк шаир јалныз Совет дөврүндә аз-чох дәриндән өјрәнилмәјә, әсәрләри башга дилләрә тәрчүмә олунмаға башламыш, 1956-чы илдә Бакыда филологија елмләри намәзидә Мәммодаға Султановун тәрби етдији сечилмиш әсәрләри бөјүк бир китаб һалинда бурахылмыш, һағғында һәмин алимин бир монографијасы чап олунмушдур. Соң илләр исә шәрғшүнас алим Гафар Кәндли Хагани јарадычылығына даһа дәриндән тәдгиг етмиш, бу мөвзуда докторлуғ диссертасијасы јазмыш, бөјүк бир елми әсәр мејдана кәтирмишдир.

1939-чу илдә Москвада «Дөвләт, Бәдин Әдәбијјат Нәшријјат»нын рус дилиндә бурахдығы «Азәрбајҗан шәр'инин антологијасы» китабында Хаганинин «Мәдан хәрәбәләри» вә рүбанләриндән нүмүнәләр верилмишдир.

***

Аиләсинин ичтиман вәзијјәти, ушағлы чәғларындан халғ һәјәти илә бағлылығы, еһтијаж, жоусулдуғ, алдығы тәрбијә Хаганинин хасијјәтинә, тәбиәтинә, әхлаг вә аңлајышларына өз мөһрүнү басдығы, бүтүн сонракы һәјәтиндә, фәалијјәтиндә, јарадычылығында өзүнү билдирдији үчүн мүхтәсәр дә олса онун тәрчүмеји-һәли илә охучуну таныш етмәји лазым билirik. Бу мә'лумат әсәс тәзкирәләрдән јох, шаирин өз әсәрләриндән алынмышдыр. Мәсәлә ондадыр ки, Хагани бабасындан тутмуш ушағларына гәдәр бүтүн әнлә үзвләри вә јахын гоһумлары һағғында хүсус шәр'ләр јазмыш, бу шәр'ләрдә һәм дөвр һағғында мүәјјән мә'лумат вермиш, һәм дә онлары характеринин әсәс чизкиләрини ачмаға чалымышдыр.

Шәрғ әдәбијјәти классикләринин чоху кими Хаганинин дә һәјәти, доғулдуғу ил вә саира барәдә мәңбәләрдә

дәгиг мә'лумат тапылмамышдыр. Эсэрләрине эсасән эдәбијатшунас алимләр, о чүмлөдән мөшһур шәрһчүнас, марһум Ј. Е. Бертелс¹ белә һесаһ едир ки, Хагани тәгрибән 1120 (21—1121)—22-чи милада тарихинда Ширванда анадан олмуш, 1199-чу илдә 77 јашында Чәнуби Азәрбајчанын гәдим мәдәнијәт мәркәзи Тәбриздә вәфат етмиш, орада мөшһур Сурһаб гәбристанлыгында дәфи олунмушдур. Мәзары халг тәрәфиндән горунараг индијә гәдәр сахланылмышдыр.

Хагани шаирин тәхәллүсүдур. Әфзәләддин исе дәгәбидир. Чохлары белә һесаһ едир ки, шаирин ады Ибраһимдир вә буну сүбүт үчүн онун өз эсәрләрине иснад едирләр. Лакин Ј. Е. Бертелс бу фикри рәдд едир. Онун Әфзәләддин ләгәбини ады һесаһ едир. Хаганинин ше'рләриндән дә мә'лум олур ки, бөјүк алим сәһвә јол верир — шаирин ады доғрудан да Ибраһим олуб. Илк заманлар шаирин ләгәбине «бәдил» сөзүң әлава едиб ону Әфзәләддин «Бәдил» адландырмышлар. Буну да хүсуси мәнасы вар. «Бәдил» әвәзедән демәкдир. Әфзәләддин ләгәбинә бәдил сөзү гошмагла о дөвр бүтүн Шәргдә, о чүмлөдән Азәрбајчанда мөшһур олан Иран-тачик әдәбијаты классики «Һәгигәтүл-Һәгајиг» («Һәгигәтләр бағы») поемасынын мүәллифи «Сәнәнин әвәз едән» демәк истәмишләр. Зәманәсинин Сәнәи кими мөшһур шаиринә әвәзчи сәјылмағындан көрүнүр ки, Хагани илк ше'рләриндәчә бөјүк исте'дад бүрүзә вермишдир. Онун һәлә ушагылдан өз ити зәһни илә нәзәри чөлб етдији барәдә да халг арасында рәвәјәтләр јайылмышдыр. Бу рәвәјәтләрән бирини Азәрбајчанын бөјүк ингиләбчы шаири Сабир јазыја алмышдыр².

Бертелс јухарыда адыны чәкдијимиз китабында Хаганинин Әфзәләддин адына гошулмуш «Бәдил» ады барәдә шаирин бир бейтини јада салыр:

Бәдил мән әмәдәм әндәр чәһан сәнәирә,
Әзән сәбәб нәдәрәм һәм-мән Бәдил һиһад...³

Тәрчүмәси:

Мән чәһанә Сәнәини әвәз етмәк үчүн кәлдим.
О сәбәбдән дә атам мәнни адымы Бәдил гојду.

¹ Ј. Е. Бертелс. Костарилән эсәри, сәһ. 53.

² М. Ә. Сабир. Ғәлиһәнамә, Б., Азәрбајҗан, 1948, сәһ. 385.

³ Ј. Е. Бертелс. Костарилән эсәри, сәһ. 53.

Лакин бу бейтдә «пәдәрим» (атам) ифадәсини ја кәрәк шәрти олараг гәбул едәк, ја да бейтин Хаганијә аид олдуғуну шүбһә алтына алаг. М. Султанов буну «ади тәсвир васитәси» һесаһ едир. Хаганинин дүлкәр атасы Әли оғлунун шәир олмасына разы дејилди. Чох исе тәјирди ки, оғлу «фәјдалы», «чәрәк чыхаран» бир пешә саһни олсун. Шәрг әләминдә та гәдим замандан дәрзиллик, дүлкәрлик, дәмирчилик, һәтта алыш-вериш (тичарәт) «һалал кәсб» һесаһ олундуғундан дүлкәр Әли дә оғлунун белә бир пешәјә, әлбәттә, биринчи нөвбәдә дүлкәрлик пешәинә јијәләнмәсини исе тәјирди. Көрүнүр оғлунун дүлкәрлик пешәсинә мејл кәстәрмәси вә әиләнин мадди чәттиликләри Әли кишини ачығландырар, бә'зән дөзүмсүз, сәбирсиңз олмаға вадар едирди. Бу сәбәбдән о оғлу илә сәрт рәфтар етмәјә дә мөчбур олмушдур. Көрүнүр бир сыра башга сәбәбләр дә олуб ки, Ибраһимин сәккиз јашы оландә нәччәр Әли әиләни атыб кетмишдир. Чох күман ки, бу онун ағыр еһтијача дөзә билмәмәси илә бағлы олуб. Һәр һалда атанын бу һәркәти һәссас ушағын үрәјиндә силнмәс из бурахмышдыр. Ше'рләринин бириндә Хагани буна ишарә едәрәк дејир:

Атам мәнә верди ағыр бир чәза,
Ки ону едәрди әрәбләр гызә.
Мән галдым атылмыш ушаг тәк хәстә
Нәфән тугуламуш, гәлби һиңкәстә¹.

Хејл сонралар јаздығы ше'рләриндән көрүнүр ки, ата илә оғул арасында мүнасибәтләр кетдикчә даһа да сәрт олмуш, кәркинләшмишдир. Шаир артыг јеткин вахтларында атасына һәср етмиш олдуғу бир ше'рдә дејир:

Атам, алам билир нәччәр Әлидир,
Онун сәхавәти сәлә баллидир.
О мәнн бөјүдүб вермишдир чәрәк,
Мәдһ еләм, исеф еләм ону мән кәрәк².

Сон бейтин әлбәттә, сәтиралты мә'насы вар. Бурада шаир атаја мәнәббәт вә һөрмәти тәбин бир борч кими јеринә јетирдијини билдирир ки, бу да араларындакы мүнасибәтләрин сојуғлуғуна дәләләт едир. Атасы һеч вахт оғлунун шаир олмасыны истәмәмишдир. Хагани чох мөш-

¹ Хагани Ширвани. Сечилмиш эсәрләр, Б., Азәрб. ССР ЕА ишријаты, 1956, сәһ. 35.

² Јенә орада, сәһ. 27.

Һурлашдығы заман белә атасы онун шаирлижиндән разы
дежилди. Хагани бу барада башга бир ше'риндә дејир:

Бир атам вар, чох жарамз хасијјәтә малликлр,
Ону халис јанар оддан јаратмыш пәрвәрдикар...
Тобиги-кәркис тәк мәһир олмуш јошмагда,
Хасијјәти, мишари тәк онун кәсб доғрајар¹.

Бахмәјарат замананин мән ән јахшы оғлујам,
О са мәһир һунәрәмн өзү үчүн билр ар.
Дејир: каш ки бу Хагани бир тохучу олајды,
Олмајды сөз мүлкүндә белә габил сәһоткар.

Бизчә бу наразылығын психоложи көкләри дә олмуш-
дур. Ади бир харрат нечә раһат ола биләрдн ки, әмәкдә,
ишдә өзүнә дајаг олачагына үмид бәсләдији јекәнә оғлу,
нәнки үмидни доғрултмамыш, һәтта кедиб шаир дә ол-
мушдур. Иш бунунла битсәјди дәрәд јары иди, үстәлик о
сарај ә'јанлары илә, шаһлар вә хаганларла мубаризәјә
кирмиш, әлбәјаха олмушду. Бизчә атанын наразылы-
ғында оғлунун тәлеји барадә дәруни бир нараһатлы-
ғын ифадәси варды. Мадди ештијам бир јандан, о бири
јандан бу нараһат һиссләр атаны мәчбур едирди ки, оғ-
лујун һеј данласын, она ачы сөвләр десин. Хагани исә һәм
јүксәк поетик әхлаги тәфәккүр сәјәсиндә, һәм дә халғын
тарихи ән'әнәсинә ујғун олараг һәр шејә дөзүр, атанын
үзүнә ағ олмурду:

Нә етмәли, атам одур, бир оғулдн она мән,
Ағ олмарам, о нә гәдәр сәјәрсә мәнн хар².

Јухарыда дејиләнләрә әсасән күман етмәк олар ки,
Хаганиниң шаирлик исте'дадыны Сәһан исте'дадына ох-
шадан атасы јох, әмисн Әмәр олуб. Чүнки о, ашағыда
көрчәјимиз кими заманәсиниң чох мә'руф вә билikli
адымн иди.

Хагани анасына чохлу ше'рләр һәср етмишидир. Бу
ше'рләр чох һәрәртлидир. Онларда санки үрәк өзү дилә
кәлдр. Мәһәббәт өзү данышмаға башлајыр. Бу әриф,
инчә, дәруни мәһәббәтдир. Хагани анасыны пак, һәјали,
исмәтли бир гадын, чох һәссас, гајғыкеш, мейрибан ана
кими тәсвир едир, ондан инекилли бир үрәклә данышыр.

¹ Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрләри, Б., Азәрбајҗан ССР ЕА
нәшријјәти, 1956, сәһ. 277.

² Јенә орада, сәһ. 277.

Бәлкә бунун бир сәбәби дә одур ки, Хаганиниң анасы
ағыр тәлели гадын олмушдур. Шаирин өз дедијинә көрә
Нәстури мәһәбли бу христиан гызы һардаса, нә вахтса
әсир дүшәрәк гул кими сатылмыш, сонралар исламсы га-
бул етмишди. Көрүнүр оғлунун һәссас үрәкли, инсанпәр-
вәр бир шаир кими бөјүмәсиндә зәһмәткеш аиләдән чых-
мыш бу гадынны (онун атасы ашпаз иди) сәбирли, хе-
рихай, мейрибан рафтары аз рол ојнамамышдыр. Јалныз
ушагында дејил, јекә киши олдуғу заманларда дә ана-
сы чәтин ајагда онун мүдрик мәсләһәтчисн, ағыр дәгигә-
ләриндә, Хаганиниң өзү денишкән «Дүшмән тә'һәсиндән
чана кәлдији аиларда» ағыллы, мейрибан тәсәлли верә-
ни олмушдур. Хагани дејир:

О һикмәт евиндә бир баш һәрәмди,
Исмәт әлиминдә чох мейтәрәмди...
Зуләјха кими о, бир ханым икән,
Сонра Јусиф кими гул олду бирдән...
Суфи тәк паклыгда гәзәнмишдә ад,
Сонсузду ондакн инәм, е'тигәд.
Јандирмаг истаркан гәлбимдә чыраг,
Гәлбниң мум етди, сөвләринн јағ...
Дүшмән тә'һәсинә кәсилсә јолум,
О әһф гарыдан күч алар голум.
Онун дуалары олмасады, аһ!
Өмүрүм пуч оларды, јәгин, бир сабаһ.
Онулда фәхр едир ширванлы олан;
Одур бу торпаға мәнн бағаларн...¹

Хаганиниң шаир кими јетишмәсиндә вә үмумијјәтлә
тәрбијәсиндә әмисн Әмәр Кафијәддин бөјүк рол ојнамыш-
дыр. Әлино баханда о, шаирә ушагыг чағындан атылыг
етмишидир. Аиләси, өвләдләри олмајан бу адам Хагани-
ни өвләдлыға көтүрмүш, сәбрлә, тәмкинилә билдикләри-
ни она өјрәтмишди. Билдикләри неә аз дејилди: о, бүтүн
әслин ичәрисиндә јекәнә охумуш, билikli вә мә'руф
адам иди. Нә јолла бу дәрәчәјә чатдығы барадә бир мә'-
лумат олмаса да, дөврүнүн илаһијјат, нүчүм, табәбәт,
фәлсәфә, ријазијјат вә саир елмләриндән кифәјәт гәдәр
хәбәрдар олдуғу мо'лумдур. Хаганиниң өзүнүн јаздығына
көрә әмисн Әмәр она мүдрик тәрбијәчи, јахшы билдији
бүтүн елмләри она өјрәдән мүәллим олмушдур. Һәтта
Хагани ону өзүнә «мейрибан дәјә» адландырыр, мәһз
онун сә'ји нәтичәсиндә биликләрә јијәләндијини вә нүх-

¹ Хагани Ширвани. Кәстәрилен әсәрн, сәһ. 30—31.

төлөшиб камала жетдијини дөнө-дөнө гејд едир. Хагани илк ше'рлерини «Һәгајиги» (Һәгигатлари севәи) тәхәллүсү илә јазмышдыр. Бу тәхәллүсү дә она әмисн Өмәр вермишдир ки, бу да Һәмәрин Сәнај јарадычылығына јакшы бәләд олдуғуну, «Һәгигәтүл-Һәгајиги» јакшы мұтәлиә етдијини көстәрир.

Хагани төғрибән 20 — 22 јашына чатанда әмисн вә-фәт едир. Бу иткени шаир дәрин көдрәлә гаршыламыш. Бундан бир мүддәт сонра Ширваншаһлар сарајында шаирләр башчысы «Мәлиқүш-шүәра» адыны газанмыш мәшһур шаир Әбүл-үлә Кәнчәви исте'дадына инандығы үчүн кәнч шаир өз һимәјисинә алыр, ону сараја кәтириб Ширваншаһ I Мәнүчәһрә төғдим едир. Әлбәтте, бу төғдимата гәдәр дә Хаганинин исте'дады, көзәл ше'рләр јаздығы барәдә хәбәрләр сараја, о чүмләдән ширваншаһа кәлиб чатмышды. Бәјүк шаириниң Сабрин јетмиш ил бундан габаг гәләмә алдығы јухарыда дедијимиз хәлр рәвәјәти һәлә алты-једди јашында кәнч Хаганинин ширваншаһла көрүшмәси вә һазырчаваблығы барәдәдир.

Һәр һалда Әбүл-үланын мәсләһәтилә кәнч шаирин сараја јолу ачылыр вә орада сүр'әтлә шөһрәтләнмәјә, ад чыхармаға, Мәнүчәһрүн һөрмәтинин, е'тибарыны газанмаға, сарајдакы бүтүн шаирлары кәлкәдә бурахмаға башлајыр. Елә бу заман да Әбүл-үлә өз гызыны она верир. «Хагани» тәхәллүсүнү дә шаир сараја алмышдыр. Бә'зиләрнин фикринчә бу «Хаган шаирин», дикәрләриннә көрә «Шаирләр Хагани» демәкдир. Хагани өзү бир сыра ше'рләриндә бу тәхәллүсү «хәлг» сөзү илә бағлајыр, хәлгын шаир олдуғуна ишәрә едир. Башға бир јердә исә дејир ки, «Мән нәзмин вә нәсрин хаганијам, бүтүн дүнјанын сөз усталары мөним гаршында баш әјир».

Шөһрәтинин артмасы илә паралел олараг сарај шаирләринин она гаршы кизли вә ачыг рәғәбәт, пахыллыг һиссләри дә аловданыр. Кетдикчә нифрәтә, эдәвәтә, душмәнчилијә чеврилди. Һәтта иш о јерә чатыр ки, Әбүл-үлә Кәнчәви илә дә Хаганинин арасында сојуглуғ әмәлә кәлир вә онлар бир-бирини кәскин сурәтдә һәч едән ше'рләр јазырлар. Бә'зи тәдгигатчылар сарајын ики ән гүдрәтли шаирин арасында сонралар эдәвәтә чеврилмиш илк сојуглуғун сәбәбини куја Әбүл-үланын гәлбиндә ојанмыш рәғәбәт һисси илә изаһ едирләр. Бизчә бу ағлабатан шеј дејил. Әввәлә, Әбүл-үлә о заман артыг бир

ајағы гәбирдә олан сачы-сағгалы ағармыш, «Мәлиқүш-шүәра» ады газанмыш көркәмли бир шаир иди, онун гәлбиндә артыг шөһрәтпәрәстлик дүјеулары сојумуш, диндар бир мүсәлман олараг «ахирәт дүнјасы» барәдә фикрләр варлығына сәһиб олмушду. Икнич дә ки, о, бүтүн варлығы илә естәрди ки, доғма гызынын әри олағ Хагани сараја дәр мөвгејини бәркитсин, кәләчәкдә «Мәлиқүш-шүәра» јерди тутсу. Һәркәһ Әбүл-үланын мүөјән рәғәбәт дүјеуларына гапылдығыны фәрз етсәк белә, араларында да о шидәтдә ихтиләп баш верә билмәзди. Бу ихтиләфин сәбәбләри даһа дәриндир: Хаганинин сарај мүһитини, истикбады, зүлмкарлығы, ә'јанлары, һарын варлылары нифрәтлә нисләјән ше'рләри көстәрир ки, бу ихтиләфин көкүнү ичтимап-сийәси, фәлсәфи көрүшләр әјрылығында ахтармаг лазымдыр. Бу әјрылығы Әбүл-үлә Хаганинин илк мәдһијәләриндән һисс етмиши вә јәгин ки, үрәјиндә онун кәләчәји, ағибәти барәдә нараһәт дүјеулар ојанмышды. Ахы, ашағылардан—јохсул, эһнәт-кеш сәнәткар айләсиндән чыхмыш Хагани өзү илә сараја хәлгын демократизминин, әмәк адамларынын сәдә, сәмими әхлагыны, инсанпәрвәрлијини, азад һәјәт арзуларыны кәтирмиши. Шаирин бу сифәтләри, үрәјиндә, әхлагында јашајан бу кејфијәтләр — күндәлик һәјәтда бу вә ја дикәр шәкилдә өзүнү көстәрмәјә билмәзди. Бу кејфијәтләр сарајын деспотизми илә, бу деспотизмин төрәмәси олан јалтағлыгла, икнизулүклә, ашкар вә пордәли јаланларла һәр күн, һәр саат үз-үзә кәлирди. Дикәр төрәфдән Хагани кими ашағылардан чыхмыш адамларла јухарыдан бахмаға, шаирләрн өзләринин мөддәһи һесаб етмәјә алышымыш ә'јанларын рафтары «рәнкәдә су, истикдә од олан»¹ Хаганинин мәнајини, гүруруну, инсани ләјағәтини тәһгир едирди. Хагани бу һиссләринин вә даһил гәзәбинин нәнки кизләдә билмир (бахмајараг ки, илк заманлар буна чалышырды. Ше'рләриндә бир нечә дәфә бу барәдә данышыр: «башымдан горхараг Мәрјәм тәк мән дә дилими салмышам ағымда бәндә — дејир) һәтта өз һиссләрини кәскин, сәрт бејтләрдә ифадә едирди. Әбүл-үлә мәнз ону сарајын гәзәбиндән, пахыл сарај шаирләринин деди-годусундан горумаг үчүн көрүнүр, дөнә-дөнә нәсиһәт етмиш, даңламышса да итәдјинә һәлә олмаммышдыр. Хаганини инамындан дөндәрмәк мүшкүл мәсә-

¹ Хагани Ширвани. Көстәрилән әсәрин, сәһ. 37.

иди! Кетдикчэ онун ше'рлериндэ «дөвранын дэрдни-
дэн», «дүшмэлэрин фитнэ-фсадындан», «зүлмдэн»,
«јохсулларын көмөксизлијиндэн» шикајэтлэр күчлөнир-
ди. Бүтүн бунлардан истифаде едэн дүшмэлэр онун
шараф, шөһрэт јолуну минбир манеэ илэ кэсмэјэ, јолуну
үстүнэ азаб, изтираб, кэдэр дашлары дыгырлатмаға ча-
лышырдылар.

1149-чу илдэ I Мәнүчөһрүн вәфаты вә онун оғлу I
Ахситанын һакимијјэт башына кәлмәси илэ Хаганинин
сарајда вәзијјәти хејли мүрәккәбләшир. Бу һәмнин Ахси-
тандыр ки, мәдһијјәләриндән бириндә Хагани онун пис
хасијјәт вә рафтарыннан, шаирә кии бәсләдијиндән ши-
кајәт етмиш, «онда көрәмәт, нә дә һәја олмадығыны»¹
јазмышды.

I Ахситан һакимијјәт башына кәлдиикдән сонра Хага-
нинин бүтүн ше'рлеринә бахмајараг она өз пис мүнәсибә-
тинин дәјишмәди. Сарај шаирләри дә фүрсәтдән истифаде-
едорәк вәзијјәти даһа дә кәркинләшдирмәјә башлады-
лар. Бу илләрдә јаздығы ше'рләрдә «Ширванын ше-
риндән», «пахыллыг етмәјән бир адам галмадығындан»,
«һәр ишдә күнаһкар тутулдуғундан», «өмрүндә хош күн
вә вәфалы һәмдәм көрмәдијиндән», «мә'налар јарадан
бир тутн олдуғу һалда Ширван гәфәсиндә әсир едилди-
јиндән», «фәрјадыны зәмәнә ешитмәдијиндән», «гәнд је-
ринә зәһәр једирилдијиндән» данышыр вә нәһајәт сус-
маға мәчбур олдуғуну јазыр:

Зәмәнә әһлинин өлиндән арты,
Сусмушам, олсам да көзәл бир натг.
Мән ишин сонуну билдијин үчүн,
Ниттин вәјсини поздум бусбүтүн².

Ахситанын сарајында Хагани дәрин руһи изтираблар
кечирмишир. Һәгигәти көрән вә дејән, јалтаглыг бачар-
мајан, јаланчы мәддаһлыгдан дојмуш ити дилли бир
шаир үчүн сусмаг чох чәтин иди. Сарај мүнһитиндә о өзү-
нү зинданда һисс едирди: һәтта һөссәс шаир гәлби үчүн
бөјүк мә'нәви фәрәһ вә сәадәт мәнбәји олан вәтәнин тә-
бии көзәлликләри белә онун дәрдләрини азалда билмир,
ағыр, боғучу мүнһити мәнкәнәсиндә она аз да олса тәсәл-
ли вермирди.

Шамахи — бу көзәл, бу кениш дияр,
Нә үчүн көзүмдә зиндана охшар?

¹ Бах: Хагани Ширвани. Көстөрилән әсәри, сәһ. 117.

² Јенә орада, сәһ. 40.

Вәтәним мәнә, аһ, бир зиндан олмуш,
Һәр түкүм чәһәмә зинданбан олмуш¹.

Хагани дәнә-дәнә јазыр ки, сарајда ону бәдхәһил,
чәсулар, фитнәкарлар әһәт едир. Һәр аддымыны илэ-
јир, һәр сөзүнә бир рәик вәрәкәк шаһа чатдырлар:

Бир аддим атарсам јолда әкәр мән,
Ја да бир аһ чәкәм дәрәли чикәрдән.
Дүшмән тез бир дүјүн вуруб о аһа,
Дурмадан апарыб чуғуларә шаһа².

Бу илләрдә Хагани сарајын боғучу һавасындан вә
дүшмәнләринин дөзүлмәз тәғибләриндән гуртармаға,
Ширвандан чыхмаға чалышырды. Лакин узун мүддәт һеч
јерә кетмәсинә ичәзә вермәдиләр. Нәзәрә алмаг ләзим-
дыр ки, шаир руһи әзаблара салан вә ону бир мүддәт
Ширвандан узаглашмаға мәчбур едән јалһыз шәхси һисс-
ләри дејил, һәм дә үмуми вәзијјәтин ағырлығы, халг күт-
ләләринин ачыначагы вәзијјәти, зүлм вә әдәләтсизлијин
һөкм сүрмәси иди. Шаир бунлара лагејд баха билмирди,
нә гәдәр чалышса да дилини вә гәләмини сахлаја бил-
мирди. «Миратүссәфа» («Сәфа күзкүсү») адлы фәһријјә-
синдә ашағыдакы мисраларын ифаде етдији мә'налар
Хаганинин илк ше'рлериндән јарадычылығынын сон сә-
һифәсинә гәдәр инамы, әгидәси олмушдур.

Сагин күчсүзләрин аһындан онлар нуғуја кирмиш,
Кечә сүбһә гәдәр алдә тутарлар аһ пейканы.
Төкәр сүбһә гәдәр гап-јаш көзүндән сел кими мәзлум,
Боғар залымлары раһат јатагда гәллы туфаны!..
Јатарән мүст, лакин јатмамыш сон әздәјин мәзлум,
Һилә гурду кими сәзлар сәно тор чешми-кирјан³.

Нәһајәт, Хагани 1156—57-чи илләрдә 36—37 јашла-
рында Мәккәјә кетмәк бәһанәсилә Ширвандан чыхмаға
ичәзә ала билир. Бир илә гәдәр чәкмиш сәфәр заманы о
Шәргин бир сыра өлкәләрини, Әрдәбил, Һәмәдан, Бағ-
дад, Шам, Мосул, Исфәһан кими мәдәнијјәт мәркәзләри-
ни кәзмиш, көркәмли алимләр вә дөвләт хадимләри илә
көрүшүш, кәздији јерләрин һәјәти, иғлими, чоғрафи
шәраити, әһалисинин мәншәти, әхлагы, адәт вә әң'әнәләри

¹ Хагани Ширвани. Көстөрилән әсәри, сәһ. 10.

² Јенә орада.

³ Јенә орада, сәһ. 70.

илэ таньш олмушдур. Бу сәфәри нәтижәсиндә Хаганиниң Азәрбајҗан әдәбијјатына кезәл төһфәси олан «Мәдәни хәрәбәләри» адлы гәсидәс вә «Төһфәтүл-Ирагеји», Јә'ни ики Ирагыи — Әрәб вә Әчәм Ирагыныи — төһфәси адлы поемасы мейдана кәлмишдир.

«Мәдәни хәрәбәләри» һәм мазмунча, һәм дә формача дунја әдәбијјатынын гижмәтли фәлсәфи вә камил бәдии ишчиләриндән биридир. Бурада шаир Иранын гәдим сәсаниләр дәвлатиниң дөбдөбәсини, дунјаја јајылмыш зәрли-зинәтли Мәдәни сарајынын хәрәбәләрини жүксәк поетик вә фәлсәфи дилдә мә'наландырув. Мүстәбид шаһларын, онларын ганлы сәлтәнәтиниң мүтләг бир күн пуч олачагыны дејир вә әдаләтли һакимијјәт барәдә јени инсан нәсилләринә ибрәт олачаг фикирләр ирәли сүрүр:

Биз әдл сарајыкан зүлм илә хәрәб оладуғ,
Зәдиләр олан гәсрә көр иләләјочәк дөвран.

Хаганиниң «Мәдәни хәрәбәләри» вә Шәргин классик шаирләриндән тутмуш бизим зәманәдә јараданлара гәдәр мүхтәлиф сәнәткарлар нәзирләр јазмышлар.

«Төһфәтүл-Ирагеји» поемасында шаир өзүндән, ата вә анасындан, әмисиндән вә башга гоһумларындан, кәддији өлкәләрдән, раст кәлдији адамлардан сөһбәт ачыр. Бу, шаирин дәруни һиссләрини, уча бәшәри дүјүгуларыны, һуманист көрүшләрини әкс едән чох гижмәтли реалист рүһлу әсәрдир.

«Төһфәтүл-Ирагеји» орта әсрләр Азәрбајҗан әдәбијјатынын күчлү ичтимаи мотивләрлә, ишығлы һуманист фикирләрлә, реалист бәдии төһфәккүрүн әкс етдији һәјәти ләһһәләрлә парлајан нүмунәләриндәндир. Шаир сәфәр заманы раст кәлдији һадисәләр вә бүтүн көрдүкләрини ичтимаи әдаләт, һағг вә дүзләк мөвгејиндән гижмәт верир, оғурлуғу, карванларын габагыны кәсән гулдурулары «Инсанлыға азча да олса һөрмәти олмајанлары», «дүјүсуз үрәкчиләри», «кечә адамјәјән, күндүз Иса илә отуруб-дуран ашшаәзлары» исләјир. О, өз зәманәси үчүн вә ичтимаи зүлмә әсәсләнән бүтүн гурулушлар үчүн сөчијјәви олан бир сыра сағалмаз јаралары ағәшә тутур:

Дөвләт адамлар чәндир тамам,
Рүшвәтлә доланыр һәкмиләр мүдәм!

¹ Хагани Ширвани. Көстөрилән әсәри, сәһ. 42.

«Төһфәтүл-Ирагеји»дә шаир сарај һәјәтыны јада салан мүшәһидәләрини усталыгла үмумиләшдирир, инсанлар арасында кеңиш јајылмыш јаланы чинајәтләр төрәдән бир азар кими исләјир.

Бош сөз инсанларын абырыны көүр,
Јалан ширларик дә бағрыны төкүр...
Мәнтигсиз, дәлилдиз јалан данышмағ,
Надән адамларын ишдир алчач!

Хагани бөјүк бир шаир вә намуслу бир адам кими жүксәк һәгигәт ишығында өзүнә, өз кечлији јола нәзәр салыр, ештијач гаршысында зәифлик көстөрәрәк ләјәгәтсиз адамлары да бә'зән тәриф етдијиниң пешманчылыгыны чәкирдн:

Лакин мөһтач галыб чөрәјә бә'зән,
Өјүм һәр алчакын сүфрәсини мән!

Хагани поезијасы һејрәтәмиз бәдии үмумиләшдирмә гүввәсинә маликдир. Онун образлы төһфәккүрү дәмирчи күрәси кими данм ишығ сачыр. Кәздији бүтүн өлкәләрдә әдаләтсизликләрә раст кәлән шаир, горху илә үмид арасында јашајан инсанларын һалына јанарағ дејир:

Де, јазығ инсанлар нә заманадақ
Үмидлә, горхула өмүр сүрәчәк?²

Хагани Мәккәдән јенә доғма вәтәни Ширвана гајытды. Лакин сарајда ону чох сојуг гаршыладылар. Заман пахыл сарај мәдәнаһларынын вә башда II Ахситан олмағла ә'јанларын кинли үрәјини јумшалтмамышды. Хаганиниң азадләрәст фикирләрини, јалтағлығы, икизүлүлүјү исләјән халгла бағлы арзуларыны онлар унутмамышдылар. Хаганиниң исә һәм шаирлији, һәм дә фәлсәфи төһфәккүрү вә мүтәрәғги ичтимаи фикирләри хейли камилләшмиш, кеңишләнмишди. Буна көрә олмалыдыр ки, о артыг поезијаның мәдһијјә нөвүндән узалғашарағ фәлсәфи мәналы чидди ше'рләр, дәрин инсани мөһәбәттин, лирик бәшәри һиссләрин ифадәси олан гәзәлләр јазмаға даһа артығ һәвәс көстөрирди. Доғрудур, Мәккәдән гајытдығдан сонра да о Ахситана ше'рләр һәср етмиш (бу ше'рләрдә дә ләјәгәтини уча тутарағ мәдһә вә зөңгсүз сарај шаирләриниң сәвијјәсинә енмәмишди), лакин онун

¹ Хагани Ширвани. Көстөрилән әсәри, сәһ. 44.

² Јенә орада, сәһ. 48.

³ Јенә орада, сәһ. 52.

сојуглуғуу эриде билмәдикдә исте'дадыны бүтүнлүкдә дәрин бәшәри мүндрәричәжә малик әсәрләр јаратмаға һәр етмишди.

Сарајда вә онун тә'сирн алтында олан ичтимаи даирәләрдә Хаганијә гаршы нечә пис мүнәсибәт бәсләндијини, һаггыида нечә бөһтанлар, ифтиралар кәздијини, һаким даирәләрнн вә бәдхәлләрнн ону мөһв етмәк үчүн һеч нәдән чәкинмәдикләрнн Хаганиннн бир сыра әсәрләрнндә көрмәк олур. Бу әсәрләр шаирнн дөимәзлнјини, залымлар вә бәдхәлләр гаршысында әјимәдијини дә нүмәшн етдирир. Онлар залымлара, јалтаглара, јаланчылара, халгын ганыны соранлара нифрәт вә гөзблә, дәрнн истәһзә вә кинајә илә долудур. Шаирә гара бөһтан атанларә өлдүрүчү зәрбә ендирән бу кинајәли ше'рләрнндән бирнндә охујуру:

Ипанырам Кә'бәжә, бүтпәрәстәм мән, еј гуш!
Дәшә бас ки, Кә'бәни мөним әлим учурмуш.
Нә аллаһ, нә дә Гур'ан танымдан алмәдә,
Мөшгүләм мән ил боју әлимдә одлу бәдә.
Ешшәјимнн мункуғун, елә ганмазам ки, көр,
Зәни едирәм көјләрнн шәрәфидир, дүрүдүр.
Тығыл кимп ичим бош, һәлгә тәк бир кәуәм вар,
Одур ки, мәскәнимдир ептирамыл гапылар¹.

Бу ше'рләрнн сәтиралты мө'насындан ајдын олур ки, Хагани сарајда нәники шүбһә алтында јашамыш, һатта шаирн мөһв етмәк, ондан јаха гуртармағ үчүн фүрсәт ахтармышлар, она нә ләкә десән јахмаға чалышмышлар. Ләкин Хагани исте'дадсыз пахылларын, башытачлы бәјинсиз вә инсафсыз һакимләрнн һеч нә олдуғларынн јахшыча дәрк етдијиндән азадихаһ, инсанпәрвәр фикирләрнндән дөимәмннн, залымлара, алчәглара мејдан охумушдур, дәрнн фәлсәфи тәфәккүрү илә онларын һечлнјини мејдана чыхармыш, нисан адына ләјнғ олмадығларынн јазмышдыр.

Ајыр сән бир гөдөһлә мөни мөндән вә биздән,
Һәм биздән, һәм дә мөндән ајрымлағ истәрәм мән.
Мән бәдәдән сөз ачдым, сән төвбадән, сус артығ,
Гачырам мачорадан, билсин буну хәләјнғ.
Алудәјәм шараба, тәсбей һара, мән һара,
Гачырам ме'минләрнн тәсбейнән конара,
Инсанларын адындан елә гөрхмушам ки, аһ!

Мәндә дөһшәт јарадыр һәтта о мәрдум-кијаһ...
Чөх мизәна чәкиб мән көрдүм ки пәрдүр чәһән,
Гачырам бу ејбчәр, бу гаранығ дүнјадан¹!

Нәһәјәт истибдад нөкәрләрнн, зүлмәт вә рәзаләт гулларә, фитнәкарлар вә бөһтанчылар истәдикләрннә наил олдулар: күнләрнн бир күнүндә бөјүк шаирн тутуб бир заман Фәләки Ширванннн мөһв етмиш Шабарнн галасына салдылар. Зинданда нә гәдәр сахландығы мә'лум дејил. Хагани бу заман Бизанс дәвләтиннн башчысы Андроник Комненә хуусуси гөһсидә илә мурачизә етмиш, мөһбәсдән гуртармасында ондан көмәк истәмншидир. Ј. Е. Бертелсин фикринә көрә Хагани анасыннн христиан гызы олдуғуна әсәсән Бизанс һакимнндән көмәк көрәчөјини күман етмишдир. Һәр һалда бир мүддәт соира о, зиндандан бура хылмышдыр. Шаирнн мөшһүр «Һәбәсијә» әсәрн зиндандакы ағыр вәзијәтннн, дүшүнчә вә изтирабларыннн ифадә едән чөх гнјмәтли сәнәт әсәрндир, инсан һөјәтыннн тә'сирли салнамәсндир.

Көрүнүр јенә сарајын боғучу һавасындан чән гуртармағ мәгсәдләрә о икннчи дәфә Мәккә зијарәт бәһанәсилә сәфәрә чыхыр. Бу сәфәрнн тарихи дәгнғ мә'лум олмадығындан алимләр бәлә фәрә едирләр ки, о, 1170 — 1180-чи илләрдә баш вермишдир. Икннчи Мәккә сәфәрнндән дә Хагани Ширвана гајытмышдыр. Ләкин бу дәфә дә ону сојуғ гаршыламыш, она гаршы душмәнчликдән әл чәкмәмишләр. Һеч шүбһә јөхдүр ки, Хагани дә онлара борчул галмамыш, өз инамындан дөимәмәси бир јана дурсун, онлары сарт диллә инамсызлығда, әгидәсизликдә иттиһам вә биабыр етмишдир.

Доғрулуғла јөх ишләрн, аталары билнмир,
Нә Адәмдән төрәмишләр, нә Исадан, бұдур сирри!
Армаларнн гурағ илә дүзәлтдијнн шанә тәк
Онларн дә бәјинләрн бомбош олур гәбрәдәк.
Мәсчид син онлар үчүн олмуш ушағ бәшијн,
Һәм јатырлар орда, һәм дә булајырлар һәр шејн.
Пахыллығдан гыздырмаја, титрәтмәјә дүшүбләр,
Онлар мөним паатарыма кейнсинләр јөх зәрәр...²

Шаир ријакар, јаланчы, бөһтанчы адамларын дахилн әләмннн, һәрәкәт төрәнннн ичәкликлә мүшәһидә едәрәк јазыр:

¹ Хагани Ширвани. Көстәрилән әсәрн, сәһ. 154—155.

² Јенә орада, сәһ. 157.

¹ Хагани Ширвани. Көстәрилән әсәрн, сәһ. 151—152.

Ширваншаһлар дәвләти бу чәһәтдән диггәтәләји иди. О, тәсәрруфатын, сәнәтләрин, тичарәтин, елм вә әдәбијәтин инкишафы үчүн әлverişли шәрәнт јаратмишди. Ширваншаһлар гошу Курчүстәилә јакын әләгәдә иди, иттифага кирмишди. Русија вә башга өлкәләрлә тичарәт әләгәләрини кенншләндирмишди. Мүхтәлиф пешәләрин— тохучулуғи, ипәкчилијин, дахили бәзарларын чанламасына чалышырды. Ширваншаһлар сарајында мүнәзәм оларағ фаалијәт кәстәрән шаирләр вә чалғычылар мәчлиси өзү-өзләјүндә чох мүсәбт һадисә, мәдәни иттибаһын әләмәтләриндән иди. Бу дөврлә Азарбајчанда Иранын, Әрбистанын, Јунаныстанын, христиан дунјасынын гәдми вә мүәсир мәдәнијәтинә чанлы марәг кәстәрилди. Хаганинин әсәрләринә сәпәләнмиш ислам дини рәвәјәтләри, фәлсәфи аңлаышлары илә јанашы христиан мифолокијасындан алынмыш чохлу рәвәјәтләр, тәшбһләр вә бәнзәтмәләр һеч дә тәсәдуфи дејилди. Бу јалныз шаирин анасынын христиан гызы олмасы илә изәт едилә биялә.

Хагани јарадычылығынын дәрин гуманизми, јоксул, зәһмәткеш тәбәгәләрин мәнәфејини мүдафиә етмәси, зүлмә, истибдада гаршы чеврилмиш мүбариз руһу, дар милли чәрчивәләрдән чыхарағ башга халқлара һөрмәт вә мәнәббәт һиссләрини тәблиғ етмәси, бәдни тәфәккүрү мүчәррәд, мистик мөвзулардан күчлу сүрәтдә һајата, реал варлыга чәкмәси, инсанын чанлы, тәбиғи һиссләрини вә ейтирасларынны әкс етмәси, јери дүшдүкчә сағлам инсан шууруну дини фанатизмә гаршы гојмасы, ријакар руһаһиләри поезијанын ити охунә һәдәф етмәси — бизә имкан верир дедәк ки, о, јалныз Шәрғин дејил, үмүмән дунја ренессансынын илк бөјүк нумәјәндәләриндән бириди.

Хаганинин фәлсәфи көрүшләринә онун халғ һәјәти илә бағдылығы, зәһмәткеш халқдан кәлән демократизми күчлү тәсир кәстәрмишидир. Јухарыда дедимиз ки ми сон илләр Хагани јарадычылығыны дәриндән тәдғиг едәрәк о барәдә докторлуғ диссертасијасы мүдафиә етмиш Гафар Кәндли бизчә һағлы оларат бу фикрә кәлир ки, Хагани өз дөврүнүн идеја-фәлсәфи чәрәјанлары ичәрисиндә суфизмә дә, башга мејләрә дә чидади тәңғиди бахырды. Оилардан фәрғли оларағ Инсан шөхсийәтинин учалтмағы өз гуманист поезијасынын асасына гојурду. Хаганинин гәдми јунаи философияларыны — мәсәлән Платону рәдд етмәси дә бунунла әләғәдардыр.

Сарај аристократијасы, әјанлар вә варлылар өз әсил-нәсәбләри, вар-дөвләтләри илә гүррәләнәрәк касыб, јоксул аиләдән чыхмасыны Хаганинин башына чырпаркән о, гурурла дејирди:

Бахма сәлә бир харратын оғлујам мән, бил Азар,
Харрат иди, ләкин оғлу Хәлил оғду Пейғәмбәр...

Атасынын харрат, анасынын христиан гызы олдуғуну о дөнә-дөнә ифтихарла јад едир: һәм дә санки кимләрә исә чаваб верир, киминсә наданчасына она гүсүр сајдығыны өзүнә мәзијәт һесаб едир. Гәтта индианда олдуғу заман белә Хагани бу дөнмәз гуруруну сахлајыр, ашағы тәбәгәдән чыхмасы илә, христиан гызы анасы илә фәхр етдијини аристократлара, гара диндарлара билдирмәкдән чәкинмир, онлардан јүз гат јүксәк олдуғуну дөнә-дөнә дејирди.

Хаганинин инсан сәвәдәти, инсан азадлығы барәдә көрүшләри, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринә даир ишығлы фикирләри мүтләғ һакимийәт идејасынын вә дини тәфәккүрүн чәрчивәсини дағыдырды, зәманәсиндәки һаким феодал-клерикал тәбәгәләрин халға зидд, сағлам шуура зидд көрүшләри, әмәлләри вә әхләғы илә даима тоғтушурду. О, инсан шөхсийәтинин зүлмдән, тәзјигдән, наданлыгдан, чәһаләтдән азад, һәм чисмән, һәм дә руһан кәмил вә кәзәл көрмәк истәјирди. Јаланы, ријакарлығы бөјүк һагислик сајырды; онун поезијасы инсанлар арасындакы мүнасибәтләрдә дүзләјүч, һәггәгини, әдәләтин бәргәрәр олмасына јөнәлмишди. Бүтүн јарадычылығында инди дә нәзәри чәлб едән бу мотивләрдир. Өз дөврүндә мүтәрәғги, ишығлы естетик идеялына истиғамәт верән дә бунарл иди.

Охшарам мишкә, мәнн кәр јүз һасара салсалар,
Чулғәјар дунјаны өз әтрлә рејһаным мәнн.
Күтбейин дүшмон мағара ахтарыр кизләмәјә,
Һәр бири олмуш, одур, гулу бијабаным мәнн.
Әгг мәндо, фејә мәндо, гәлби чан да мәндоидир,
Алаһин тәби иәдир ки верә фарманым мәнн.
Улвијәм, руһанијәм, гәјби доғулаум гүдәлдән,
Гој буну инкар гытсын хәсм-наданым мәнн.
Һәм Хәлилүллаһ киши оғду атам нәччәр Әли,
Мәрјомә бачы олуб тәрәс апа-чаным мәнн...¹

Дедимиз ки ми, јарадычылығынын пүхтәләшмиш дөврүндә, дәрин ичтими мәзмуналу, ишығлы фәлсәфи

¹ Хагани Ширвани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 123.

асэрлэрини жаратдыгы заман Хагани бир вахт шафлара,
э'янарла мэдһлэр яздыгыны пешманлыгла хатырлайыр.
Азаддыгы, инсани лэягәти онлара гаршы гојур.

Шаһ хидмәтиндәсәни? — сорушдуң, — дедим ки — Јох!
Бир ан азаддыгы шаһа, хагана сатмарам!

Бир тикә чөрәк үчүн һакимләре, инсафсыз, әдаләтсиз
феодаллара әйлән, алчалан адамлары нәзәрдә тутараг
шаир дејирди:

Бәлкә руш тапдым дејә бир гарын.
Сән на вахта гәдәр бу алчалгырын
Варәтәсиз олан суфралариндан
Чөрәк гириятсы дөшүрчәксән?²

т

Хагани һәрслик учундан мүтилик, табелик көстәр-
мәјин, тамаһкарлығын инсаны мә'ән алчалтдыгыны,
фикрини, истәк вә арзуларыны әри јоллара салдыгыны
гәзәблә ифада едирди:

Кедиб һәр гапыда олмасан көпәк
Фикрин әри олмаз ит гујругу тәк?

Хош күзәрән үчүн, бир тикә чөрәк үчүн әйлән, мәнли-
јини, инсани лэягәтини ајаглар алтына атаң адамлары
Хагани өз заманәсиндә чох тез-тез раст кәлирди вә бу да
тәбиндир — хүсуси мүлкјјәтин, вар-дөвләтин инсан
сәадәтинин әсас ме'јары олдуғу бир чәмијјәтдә бу кими
мә'нәви рәзаләтләр һәјатин һәр тәзәһүрүндә өзүңү көс-
тәрмәлидир. Хаганинин бөјүклүјү, гуманизминин гүдрә-
ти, инсана инамы бу ејбәчәр, бу чиркин вә чох јайылмыш
азарын сәбәбини арашдырыб тапмагда парлаг шәкилдә
мејдана чыхмышдыр: Хагани сәбәби инсанын анадан-
кәләмә нагислијиндә, инсан табиятинин алчагылыгында де-
јил, һәјат шәраитиндә көрүр, бу шәраити јарадан «иш
адамы олмајан» һакимләрдә, әдаләтсиз ичтимаң гуру-
лушда тапырды:

Итин бөјунбағы, зәңчири инан,
Үстүндүр онларын зорли тачындан!

¹ Хагани Ширвани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 210.

² Јенә орада, сәһ. 53.

³ Јенә орада, сәһ. 54.

Шаир заманәсиндә һакимијјәтин алчаглар әлиндә ол-
дуғуну гәзәблә сөјләјирди.

Мал вә шәһрәт сәһибдир бу күн алчаг адамлар,
Нәфәс әсир олашларын базарыдыр бу базар.
Чалыш алчаг адамлардан тикә алма дүнјәдә,
Онлар сәһи рүсвәј едәр, кедәр һәрмәтин бада.¹

Хаганинин инсафсыз варлылар, мүстәбид шаһлар ба-
рәдә гылынч кими көскин шә'рләрини охудугда, зәһмәт-
кешләри онлара гаршы гојдуғуну көрдүкдә һаким даирә-
ләрдә она бәсләнән нифрәтин сәбәби тамам ајдынлашыр.

Ғанмәзаларын әлиндәдир вар-дөвләтин һамасы,
Санки Иса сүфрасына гонуб ешшәк арысы!²

Һәгиги ләчиб инсан, даһи шаир гәлбинә малик олан
Хаганинин әсәрләринин бәдһи үмумиләшдирмә гүввәсн
бөјүкдүр. О, инсанларын һәјатына нәзәр салыб зәңфлик
көстәрән, зәрурәт учундан алчаглара күзәштә кедән
адамлары ајыг салараг «Чөрәк» рәдифли шә'риндә дејир:

Рүсвәј етмәрәм өзүмү бир даһа, чөрәк!
Өз рүһума оду едәрәм мән гита, чөрәк!
Мән бир пәләк икән ит олум, бир да ит кими
Ғәсәм чөрәк далынча бу күндән сора, чөрәк!
Мән ағ чөрәк алынча гара гәлбли кимсодән
Чыхсын чаным, бу вәрлыгым олсун фана, чөрәк!
Гар тәк чөрәкләри, буз олур айма сөзләри
Мән бир халифәјәм, мәни санма кәдә, чөрәк!
Јалтағларә чөрәк вәрилар, мән бачармарам
Гул олмағы сөннәчүи о алчагларә, чөрәк!⁴

Хагани мүстәбидләре нифрәтини, сәнәтинин һәр һан-
сы вәзирдән вә шаһдан гат-гат үстүн олдуғуну дујмуш вә
буһу ачыг сөјләмәшидир:

Сорушдуң ки, үрәјиндә рәгбәт јохдур шаһларә?
Бәли, јохдур солтанларә рәгбәтин зәррә гәдәр.
Мән кедирәм Хорасанә әмирләрин јанына,
Ишин јохдур орадаки әмирләрдә мүхтәсәр...⁴

Јахуд:

Сарајдан әңнјәт көрүшәм, бир да
Кешиш гәлбим сымғаз о дар зиндана...⁵

¹ Хагани Ширвани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 185.

² Јенә орада.

³ Јенә орада, сәһ. 166.

⁴ Јенә орада, сәһ. 400.

⁵ Јенә орада, сәһ. 401.

Багдад хэлнфәснинн сарајда галмаг вә дөбир олмаг төклифини рәдд едорәк јаамышдыр:

Хәлифә дејир ки, дөбирин олсан,
Гаршында баш әјәр мөфтәшәм дағлар.
Бир дөбир олмагга нә фәхр едим ки,
Вәзирлик мөһимчү дејилә ифтихар...¹

Шаир өз әмәјинин мөһсулууну сарајлардакы јағлы, дадлы хөрәкләрдән јүксәк вә әзиз тутурду:

Хагани, дөвләтин ағачындакы
Шахдан мөјвә дөриб јемәјә дөјмә.
Дунјанын бу јағлы, ширин лохмасы
Она сөрф едилән әмәјә дөјмә.
Шаһларын әлиндән сәдога алмаг,
Онлара мөдһләр дөмәјә дөјмә...²

Хагани Азәрбајчан халғынын гәдим гоншулары олан ермәниләрә вә күрчүләрә мәнәәбәт долу мисрәлар һәср етмишдыр:

Ермәнистан торпағына чатан күндән, ермәннләр
Ајағымын торпағына чанларыны нисар едур.
Хүсусилә бу һастури мәнәәбиндә олан тошму
Һөрмәтими чох сахлајыр иккичә бир Исә гәдәр.³

Илк ренессансын нүмәјәндәләри кими Хагани дә јалынз инсан һәјәтинин эндијјәтли мәсәләләри, әзаблары илә уррашмамыш, јалынз инсанын сәәдәти вә түкәнмәз дәрләри бардә дүшүнмәклә галмамыш, инсаны әһәтә едән мүнһит, аби-һава, тәбиин аләм, нәһәјәтсиз кәһнат, сәјјарәләр, улдузлар бардә дә дүшүнүмш, бүтүн бу рәңкарәнк вә мүрәккәб мадди аләмни сиррини дәрк етмәјә чалышмышдыр.

Беш һиссин әлиндән — дунја торулан,
Гуртулмаг мүмкүнчү бизләре бир аһ?
Башыма үстүлә бу јүксәк һәтир,
Гара, әјри тағлы бу сәйнә һәдир?
Бу сәврә нә заман бир гарар тутар?
Бу һәтгә нә заман јериндән гонар?
Нечәдир о јаны хәтт-үстүваны?
Кимдир сәккиләри бәс о дунјанын?..⁴

¹ Хагани Ширвани. Көстәрилән әсари, сәһ. 401.

² Јенә орада.

³ Јенә орада, сәһ. 399.

⁴ Јенә орада, сәһ. 52.

Хагани поезијасында о заманкы һәјәт, чәмијјәтин мәнәви, фәлсәфи аләми, шаирин мүбаризәләрә бағлы олан шәхси һиссләри дәриндән әкс олунмуш, демәк олар ки, бүтүн тәфәрруаты илә өз кениш образлы ифадәсини тапмышдыр. Һәм дә һәнгигәтә ујғун шәкилдә, реалист бәјәләрлә, халг тәфәккүрү, халг һәјәты вә әдәбијјәтиндән кәлән бәдни ифадәләр, тәшбехләр, метафораларла әкс олунмушдур. Өз дөврүнүн һәјәтыны, адамларын психоложи аләмни, әхлағыны, сијасы, дини көрүшләрини реал чизкиләрлә көстәрән шаир тәбиәт һадисәләринә дә ачыг кәзлә, сағлам шуурла јанашмыш вә әкс етмишдир. О, үстүндә јашадығымыз јер күрасини инсанын әзәли вә әбәди јурду, инсан сәәдәтинин бешији, сәрвәтләр мөканы кими тәрәнүнәм етмишдыр.

Чох сәфәр ејләдин, әл чәк кәјләрдән,
Бир әз дә кәз долаш бу јерләри сәни!
Әрәк өз мејлини бағласан јерә,
Артар шәрәфәтин бира мин кәрә,
Һар хәт нәгәләрин бир төкмишдир,
Кәһнат торпагла шәрәфәтләнир.
Торпаг чөһәрәдир бу кәһнатын,
Торпаг хәзһәсидир чәһәһратын.
Дунјанын бешији олмуш бу торпаг,
Торпагдан доғулмуш мәнәлар аһчар!¹

Һәјәти һиссләр шаири торпага чәкдији һалда кәһнатын, күнәшин, ајын, улдузларын маһијјәти һағында, нәчә вә нәдән јарандығы бардә фикирләр чох заман романтик рәңкләрә бојаныр, онун хәјәлины нәһәјәтсиз фәзалара учурурду. Унутмаг ләзым дејил ки, Хаганинин јашадығы дөврдә Јахын вә Орта Шәргин бир сыра мөдәнијјәт мәркәзләриндә елми тәфәккүрлә дини көрүшләр арасында мүбаризә гызышмышды. Бәзи бөјүк алим вә шаирләр атеист олмасалар да, иләһијјәтин аләми-кәһнат бардәки бә'зи мүддәаларынын рәдд едир, тәбиәти елми асасларла өјрәнмәјә чалышырдылар. Ону да әләвә етмәк ләзымдыр ки, XI—XII әсрләрдә јашамыш Хөјжам, Хагани, Низами, Руставели, Нәсрәддин Туси кими бөјүк шаир вә алимләрин фикри, мараг дәирәси мөһдуд мөһәлли чәрчивәләрдә галмырды. Онлар доғма халгларынын һәјәты вә мөдәнијјәтләри илә јанашы башга халгларын да елмини, поезијасыны өјрәнирдиләр, хүсусән әрәбләрин,

¹ Хагани Ширвани. Көстәрилән әсари, сәһ. 55.

гәдим јуанларын вә ромалыларын мәдәнијәтинә дәрн-дән ашина идиләр.

Хаганинин әсәрләриндән көрүнүр ки, о өз дөврүнүн вә гәдим заманларын әһәмијәтлї елми, фәлсәфи, әдәби нанлијәтләри барәдә енциклопедик билијә малик олмушдур. Хаганинин јуан фәлсәфәсинә тәнгиди мүнәсибәти дә буна сүбүтдур ки, о һәмни мәдәнијәти өјрәнмиш, өз идеал вә арузуларына ујғун кәлмәјәдиләри рәдд етмишдир. Тәбиәтин сирләрини вә инсан һәјәтнин мәналарын дәрк етмәк барәдә ағлабатан һәр јени фикри һәрәртлә гәбул вә мүдафә етмиш, орта әсләрдә бүтүн дүңдәдә мејдан сулајан чохлу фалчыларын, рәммалларын, мүнәччиләрин ујдурмаларына гаршы чәкмишдур. Бу чәһәтдән шаир «Төһфәтүл-Ирагеји» поемасын «Әрзин фәзиләти» фәслиндә марағлы фикрләр сөйләјир. «Аләмдә мәһшәр голачағы», «сбүтүн вә чаһанын алт-үст олачағы» барәдә «пычылыты» илә шәјиәләр јајан ујдурмачылары әл сальр.

Јухарыда дедијимиз кими Хагани сарајда јалана уј-дугу, мәдһијәләр јаздығы дөврләри сонралар мәнәви әзаб вә изтирабларла јад едәрәк пәсләмәк, јаланын ил-һамы корладығы барәдә реалист демократик естетиканын мүнүм мүддәаларындан бирини һәрәртлә мүдафәи вә тәблиғ етмишдир:

Мәдһ илә өзүмү етмәрәм бәднам,
Көстәрмәз доғруну әри бу әјнам,
Әвәлләр олмады шәрим ифәсиз,
Онуңчүн олмушду дилми нәтизм,
Гуртармағ үчүн бу нәтизмилдән
Јујурам ағзымы көз јашымыла мән!¹

***

Бир сыра бөјүк Шәрг шаирләри кими Хагани дә шәр-ләриндә дүңянын етибарсызлыгындан, вәфасызлыгындан, амансызлыгындан шикајәт едир. Бәзн Европа тәд-гигатчылары буну аз гала «Тәрки-дүңја» фәлсәфи бәдби-лијин тәзәһүрү кими шәрһ етмәјә чалышрлар. Әслиндә исә Хагани бу анлајышы башга чүр мәнәландыр, она конкрет ичтимаи мәнә верир. «Дүңја» дедикдә о, әлә ичтимаи шәраити нәзәрдә тутур ки, орада һагг, әд-ләт, инсаф јохдур, орада голу зорлулар, ганмаз күчлү-

ләр вә чәһаләт һаким сүрүр. Хагани «Төһфәтүл-Ирагеји» поемасына нәслрә мүғәддимә јазмышдир. Бу мүғәддими-ни илк дәфә М. С. Султанов тапыб чап етмишдир. Орада охујуруг: «Јарамазлыглар төрөдән шәрабын сөһбәтин-дән чәкин, һадисәләр доғуран дүңјадан һәзәр елә; бу көһнә, мурдар гарыдан чаһынн гуртар, өзүнү елм вә би-лијин көлјәсиндә сахла, әкәр истәјирсән гәлбни јаралан-масын, вәрәм вә алачылг төрөдән дөвләтли адамларын гапысына јардым үчүн кетмә ки, шаһ ачыға дүшүб јара-мазлыглар төрәтмәсин!»¹

Бу фикрләр Хагани әсәрләриндә дөнә-дөнә тәкрар олунур. «Фәхријә»синдә ашағылдакы мисаллар ејни руһу давам етдирер. «Чаһанын» ағылдан, идракдан, фәзиләт-дән узаг олдуғуну, «диванәләри кама јетирдијини» јазыр:

Мән фәзиләт саһибі олсам да јохдур дөвләтлән,
Инди дөвләтсиз фәзиләт бир гуру аддыр, аман!
Бир сүрү алчағ адамлар тә'и едилрәсә мәнә,
Нејләмәк, диванәләр каманча олмушдур чаһан!²

«Чаһан», «дүңја», «дөврән», «фәләк» анлајышлары Хаганида чох заман синонимләр кими ишләдилер, һәмни-шдә оғун әзаб вә әзијәтләри шаһларын, дөвләтлиләрин, сәрвәтин ады илә бағланыр. «Төһфәтүл-Ирагеји» јазды-ғы мүғәддимдә охујуруг: «Әкәр бир тәрәс адам десе ки, бу дүңјанын адныи нијә тутурсан, сән ки, гызылы рәдд етмишсән, өзүн демшисән ки, һәр кәсин кисәсинә гызыл дүштә, елә бил, онун боғазына кәндир кејир». Бу вәхә мән о тәрәс адама дејәрәм: «Бәли, дүз дејирсән!»³

Хагани өз дөврүндә шәра, сәнәтә јени руһ, јени нәфәс, јени бәдһи кејфијәтләр кәтирди. Оғун әсәрләринни дәр-ин мәнәсы вә фусуңкар көзәллији замәнәсиндә дә, сон-ракы әсләрдә дә инсанларын сөһирләмиш, көрүнмәмиш јүксәк бәдһи һәзә вә ләззәтлә онларын хәјәлини ојнат-мыш, синәсиндә зәнкни дүјүрләр ојатмышдир. Инсан һиссләринин гүдрәтли емоционал ифадәси вә фикрин кәс-кинләшдирилмәси чәһәтдән Хагани һадир сәнәткарлар-дандыр. Тәсадуји дејил ки, 800 ил әрзиндә поезијасынын тәсир гүввәси даима өзүнү көстәрмиш, мүхтәлиф халқ-ларын бөјүк шаирләри ондан тәсирләнимиш, ону уstad,

¹ Хагани Ширвани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 59.

¹ М. С. Султанов. Хагани Ширвани, Б., Азәрнәшр, 1954, сәһ. 61.

² Хагани Ширвани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 83.

³ М. С. Султанов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 62.

өзүнү она шакирд hesab etмишләр. Тәкчә «Миратус-сәфа» вә «Мәдәни хәрәбәләри»нә онларла гүдрәтли шаирләр нәзирәләр јазмышлар. Онларын сьрасьнда XIII әср бөјүк һинд шаири Әмир Хосров Дәһләви, тачик-Иран әдәбијатьнын классики Әбдүлрәһман Чами вә башгаларь вардыр.

Хагани јарадычылығы онун доғма халгынын әдәбијатьна даһа күчлү тәсир etмишидр. Низамидән тутарар Сабирә гәдәр, демәк онлар ки, бөјүк шаирләримиз Хагани јарадычылығындан гьдаланмыш, онун һаггында јүксәк фикирләр сөјләмишләр. Низами илә Хагани арасьнда мә'нәви, естетик бағлылыг вә онларын достлуғу бардә фикирләр хусуси әһәмијјәтә маликдир. Низами, Хаганини һәлә сағлыгында уча тутлуғу киһи, Хагани дә Низаминин парлаг поетик дүһасына пәрәстиш долу сөзләр демши, ону «фикир дәнзиндә илһам иччләри топлајан», «бағлы хәзинәни тилсимини ачан» сеһиркар кими гьмәтләндиришиди. Низами исә онун өлүмүнә ағламыш, «арзу едирдим ки, мән әввал өлүм. Хагани мәнә мәрсижә јазсын, һејһат ки, мән она мәрсижә јазмалы олдум».

Хагани поезијасынын бәди хусусијјәтләри даима тәдгигатчылары дүшүндүрмүш, мәшғул etмишидр. Бөјүк шаир бә'зи әсәрләриндә әрәб әлифбасы вә дини мифолокија илә бағлы бир сыра хусуси бәди ифадәләр ишләтмишидр ки, онлары дүзгүн анламағ үчүн мүјјән сә'ј вә хусуси билик тәләб олунур. Бу ишдә чәтинлик чәкән ајры-ајры тәдгигатчылар Хагани әсәрләринин дәрин фәлсәфи мәналарындан, мүтәрәгги һуманист көрүшләриндән, ше'рдә јаратдығы јени камил үслубдан артыг, дигтәтләрини һәмнин спесифик ифадә васитәләри үзәриндә топламыш, шаирин јарадычылығында «мүшкүл анлашылан. баш сьндырычы мұәмәләрдан» шнакајәтләнишиләр. Һалбуки, Хагани јарадычылығы күлл һалында көтүрүлдүкдә Низами, Хосров Дәһләви, Чами, Сабир кими өлмәзләрин дедији кими өз дөврүндә бәди сөз дүнјасында тамамилә јени сөз иди, јени парлаг сәһифә иди. «Мүнсифләр мәни уstad һесаб едирләр, чүнки мән сөзүн мә'насына көһнә гәјданы дејил, јени шивә кәтирмишәм» демәјә шаирин һаггы варды.

Хаганинин јүксәк сәнәткарлығы јалһыз тәбиәт мәнзәрләринин тәсвириндә вәтәни вә үмумијјәтлә инсань әһәтә едән тәбиәтин фүсункар көзәлликләрини вәсф etмәкдә дејилди, инсаньн вә биринчи нөвбәдә һәм ли-

рик, һәм дә епик поезијанын мәркәзи гәһрәманы олан гәдънын көзәллижини маһиранә тәсвирдә дејилди. Ејни заманда бөјүк исте'дәд вә усталыг тәләб едән дәрин ичтимәи мүндәрәчилик мөвзуларын поетик тәбәссүмүндә онун сәнәти парлаг вә ранкарәндир.

Хагани, әсәрләрини фарсча јазмышдыр. Лакин онларын милли формасыны вә аидијјәтини мүјјән едән кеј-фијјәтләр шаирин поетик идракьндадыр, варлығы дәрк вә тәсвир etмәсинин хусусијјәтләриндә, образлар, метафоралар сьлсьләсиндә өзүнү көстәрир ки, бунлар Азәрбајчан руһу, Азәрбајчан зөвғү, Азәрбајчан бәди тәфәккүрүндән вә һәјатындан гьдаланмышдыр. Әсәрләриндә чохлу Азәрбајчан мәсәлләри, образлы ифадәләри вә сөзләри дә ишләнир ки, бу дә аз әһәмијјәтли дејил.

***

Хагани зәмәнәсинин өвладь иди. Онун бүтүн һәјаты вә јарадычылығы дөврү илә бағлы олмушдыр. Лакин о зәмәнәсинин садәчә катиби јох, јашајан, мүбаризә апаран, ону тәһлил вә тәнгид едән бөјүк шаири, шығлы философу иди. Онун сьнәси зәмәнәнин севинчләринә дә, дәрд вә гәмләринә дә ачыг иди. Ше'рләриндән бириндә о дејир: «Бөјүк гәмләр бу кичик көнлүмә етди мәскән». О «бөјүк гәмләр» халгын, хусусән зәһмәткеш халг күтләләринин гәми, кәдәри иди. Хагани әсәрләри она көрә сәккиз јүз илдән артыгдыр јашајыр ки, көзәллижини, тәрәвәтини, мәна дәринлижини итирмир ки, халгы, халгын мәнафејини, зәмәнәсинин мүтәрәгги бәшәри идеалларыны әкс etмиш, онлара хидмәт көстәрмишидр.

Феврал, 1980.

ШЕ'Р СƏМАСЫНЫН СӨНМƏЗ КҮНƏШИ

I

Азәрбајчан халгынын шәрәфи, ифтихары олан Низами Көнчәви дүня әдәбијјатынын елә надир, елә нәһәнк јарадычыларындындар ки, онларын ады вә әсәрләри бәшәријјәтин поетик фикир тарихиндә әбәди һојат газанмышдыр.

Низами парлаг дүһасы вә исте'ады, уча бәшәри һиссләри вә идеаллары, инсан һојатыны вә тәбиәтини дәриндән идракы илә һәлә заманасиндә шөһрәтләнишиди. 800 ил әрзиндә бир-бирини әвәз едән нәсилләр, дүнянын мүхтәлиф халqlары бөјүк шаирин ирсини даима артан бир һәвәслә, марагла охумуш, өјрәнмишиди. Бизим әсрдә бу мараг вә һәвәс даһа да артымшыдыр.

Низаминин әсәрләри әввәлчә Шәрг халqlары арасында, сонра да бүтүн дүня әдәбијјатында «Хәмсә» (Бешлик) ады илә мәшһур олмушлар. Әдәбијјат тарихиндә бу илк «Хәмсә»дир. Сонралар истәр бүтүнлүклә «Хәмсә», истәрсә онун ажры-ажры поема вә мотивләри әсасында бир чох шаирләр әсәрләр јазмышлар. Онларын сырасында Хосров Дәһләви, Сәди, һафиз, Чами, Нәван, Фузули, Боккачио, Шекспир, һетә кими классикләр дә вардыр.

«Хәмсә»нин биринчи китабына гәзәлләр, гәсидәләр вә «Сиррләр хәзинәси» адлы мәнзум һекајә вә рәвәјәтләр дахилдир. Гәлан китаблар «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун», «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» адлы лирик-романтик дастанлардан ибарәтдир.

Сүжетин кенишлији, һадисәләрин вә драматик коллизиянын зәнкинлији, ојнаглыгы, инсан характерләринин дәринлији, әһәтәллији, тәбиәт вә һојат ләһһәләринин парлаглыгы, реаллыгы, поетик рич'әтләрин дәрин охлагы вә фәлсәфи мә'на долгунлугу чәһәтдән бу әсәрләр о замана гәдәр Шәрг халqlары әдәбијјатларында, хусусән фарс вә түрк дили әдәбијјатларда мисли олмајан әсәрләрдир.

Низамијә гәдәр фарс-тачик вә бүтүн Шәрг әдәбијјатында бөјүк Фирдовсинин «Шаһнамә»си поетик тәфәккүрүн зирвәсини тәшкил едир. Низами јени әдәби мәктәбин баниси олду. Бу мәктәб варлыгы вә инсан характерләрини ағылвари, фантастик тәсвирдән фәргли олараг психоложи дәринлији вә мүрәккәблији илә кәстәрирди, реаллыгы, табиилији әсас көтүрүрдү, лирик, романтик хусусијјәтләри илә сечилдириди вә поетик јарадычылыкта тамамилә јени сәһифә ачды.

Кәстәрдјимиз бир сыра кәјфијјәтләринә вә психоложи тәдгигин дәринлијинә, реалист үнсүрләрин парлаглыгына көрә Авропа тәдгигатчылары Низами әсәрләрини, хусусән «Хосров вә Ширин»н шаиранә роман, «нәмә илә роман» адландырмашлар. Низами јарадычылыгынын о замана гәдәрки әдәбијјат тарихиндә јени мәрһәлә, јени сәһифә ачмасы һәм онун мәнзуму, мүндрәчәси, кифри-фәлсәфи чәрчивәсинин кенишлији, парлаг һуманист маһијјәти вә идеаллары, һәм дә бәдин естетик хусусијјәтләри илә бағлыдыр. Бунлар исә бир тәрәфдән Низамини јетирмиш халгын о заманкы ичтимаи-мәдәни вә мә'нәви һојаты илә, дикәр тәрәфдән бөјүк шаирин кечмиш бәшәр мәдәнијјәтинә, биринчи нөвбәдә тәбиәт елмләринә, поетик вә фәлсәфи фикрин нанлијјәтләринә дәриндән јијәләnmәси илә шәртләнирди.

Мә'лумдур ки, Низаминин доғулдуғу, јашадығы вә јазыб-јаратдығы XII әср Азәрбајжан итисәди, ичтимаи-сјиәси һојатынын чаһландығы, шәһәрләрин артыдығы, тәсәрруфатын, тичаротин, харичи әләгәләрин кенишләндији әсрләр. Бу әсрдә феодал пәрәкәндәлијинә гаршы мәркәзләшмә мејли күчләнирди. Мәркәзи дөвләт јаратмағ еһтијажы артымшыдыр, өлкөнин мәдәни һојаты хејли чаһланмышдыр, бәдин сәнәтләр сәһәсиндә гүдрәтли шахсијјәтләр јетишмишиди. Дөврүн ән вачиб хусусијјәтләриндән бири исә бу иди ки, халг күтләләри илә һаким, зүлмкар тәбәгәләр арасында зиддијјәтләр дәринләшмишиди, зүлм вә тәзјиг артыгча зүлмә гаршы мүбаризә күчләнирди. Инсан, онун һојаты, тәлеји, һүғуqlары кими бөјүк мәсәләләр ади зәһмәткешдән тутмуш философлара гәдәр чәмијјәтин бүтүн тәбәгәләрини дүшүндүрүрдү. Залымларын һакимијјәтинә вә зүлмә бәрәәт газандыран мүртәчә ортодоксал дин хадимләринә гаршы чыхан, ичтимаи-дин реформалары тәләб едән мүхтәлиф сјиәси чәрәјанлар вә фәлсәфи групплар мејдана кәлмишиди. Бу тәләтүмлү,

зиддијэтли, дэишкэн дөвр Низаминин дэ, онун бөжүк досту вэ сэләфи олан Хаганинин дэ анлајышларына, көрүшлэринэ истигамәт вермиш, јарадычылыгына өз дамгасыны басмышдыр.

Низами әсәрләриндә парлаг гуманист идеаллар, ишыглы фикирләр, зәһмәткеш инсан мәһабәт вэ ону мүдафиа бир тәрәфдән заманәси, халгынын һәјаты, мүбаризәләри илә бағлы олмасынын нәтичәсиндә, о бири тәрәфдән өзүндән әввалкы бөжүк мүтәрәғги әдәбн ән'әнәләри дәриндән мәнимсәдијини көстәрир. Фәләки Ширвани, Әбул-үлә Ширвани, Хәтиб Тәбризи, Хагани, Мәһсәти, наһәјәт Фирдовси, Рудәки, Насир Хосров мәктәбинин бүтүн мүтәрәғги фикри-фәлсәфи, бәдин-әстетик мәзһижәтләри Низами јарадычылыгында јекунлашмыш, инкишаф етмиш, жүксәк зирвәјә галдырылмышдыр.

Низаминин гуманизми, онун мүтәрәғги идејалары илк ренессансын парлаг нумунәсидир. Зәһмәт, инсан шәхсијәтинин учалтмаг, халгын фольклор, шифаји јарадычылығы илә үзвн олағ, бәдин тәфәккүрүн чәрчивәсини кеңишләндирмәк, демократик идејаларла ашылајыб халга јахынлашдырмаг — Низами јарадычылығынын новатор кејфијәтләридир.

Бачарсан һамынын јүкүнү сән чәк,
Инсаан ән бөжүк шәрәфдир әмәк. —

дәјән шаир нәянки шәхсијәтин ләјәгәтини, жүксәк инсани маһијәтини, һәм дэ үмумијәтлә һәјатын көзәллијини, әбәди тәрәғги вә јүксәлишини әмәклә көрүрдү, о, әмәкчи инсаны мүстәсна бир мәһабәт вэ иләһамла тәрәнүнү едирди, шәрәфләндирди. Низами залымлара, башгасынын әмәји илә доланан мүфтәхөр тәбағәләрә бәдини сөзлә өлдүрүчү зәрбә едирдири. Бу чәһәтдән «Сиррлар хәзинәси» чох долгундур, мәһналыдыр. Орадакы фикирләр, рәвәјәтләр, тәсвирләр, гәһрәманлар демәк олар ки, шаирин бүтүн јарадычылығы үчүн програм маһијәти дашыырды, бүтүн сонракы әсәрләринини вә фикирләрини јығчам фәлсәфи-бәдин ифадәси иди. Кәнчлијиндә јаздығы бу илк әсәр Низаминин фикир вә әғидәләринин һәјәтдән, варлыгдан гидәландығыны, онун позуlmәз инаны олдуғуну көстәрирди.

Низами әсәрләри инсан шәхсијәтинин тарихи тәкәммүллә алыр вә әкс едир, конкрет тарихи, чографи, ичтәмаи вә милли шәрәнтә көрә онун дахили, психоложи ала-

минин мүсбәт вә мәңфи чәһәтләрини, зиддијәтләрини ачыр. Низами гуманизми инсанын уча дүјгүларынн өлдүрән, алчалдан, нәчиб һиссләрдән мәһрум едән һәр шеји һисләјир, ону мә'нәви чәһәтдән жүксәлдир, инсаны әһәтә едән мүһити, онун дахили аламинин дөһишмәсини зәурәт кими ирәли сүрүр. Вәһши һејванларла үнсижәт бәламыш, амансыз, әдәләтсиз, чәһијәтдән узаглашмыш Мәчһуну тәсвир едоркы Низами дејир: «О дахилндә вәһшәти боғдуғу үчүн вәһши һејванлары өзүнә дост етмишдир». Бу фикир нә гәдәр дә мүасир сәсләнир. Әсриминин бөжүк устасы Максис Горки инсаны өз ичәрисиндәки вәһшини өлдүрмәјә чағырырды.

Низами јарадычылығы минбир телләрлә јашадығы дөврүн мүһүм һадисәләри илә бағлы олмушдур. Буна көрә дэ онун әсәрләри о дөвр илә, дөврүн мүрәккәб сәчијәви һадисәләри илә әлағәдәр тәдгиг олунмалыдыр. Әкс һалда бир сыра бөжүк кејфијәтләри ачылмамыш, кифәјәт гәдәр гијмәтләндирилмәини, аңлашылмамыш галар: Мәһлумдур ки, Низами милли вә дини тәәсүбәшликдән узаг олмушдур. Бу чәһәт Низами јарадычылыгында чох күчлүдүр. Инсан шәхсијәтинин гијмәтләндирмәклә Низами үчүн нә әсл-нәсәб, нә вар-дөвләт рол ојнамыр. Инсанлыг кејфијәтиндән уча мејар јохдур. Низаминин јашадығы вә јаратдығы XII әср Сәлиб јүрүшләринин шидәт етдији, дин даваларынын ғызышдығы әср иди вә белә бир әсрлә Низаминин «Искәндәрнамә»дә, «Једди көзә»дә вә башга әсәрләриндә мүхтәлиф халглара, мүхтәлиф динләрә мәнсуб адамлары бир јерә јығмасы, онлары ејни мәһабәтлә тәсвир етмәси әсл гәһрәманлыг иди. Бу, Низами гуманизминин кеңишлијини, сөнмәз ишығыны әкс етмәклә барабәр, онун дүңя әдәбијәтиндә ренессанс идејаларынн илкин ифадә едәнләрдән бири олдуғуну субјәт едир.

2

Тәбиәтдә вә инсан һәјатында елә бир шеј јохдур ки, заманын амансыз һөкүмү она тәсир етмәсин вә бу тәсир данма икитәрәфлидир: гурмаг вә учурмаг, јаратмаг вә өлдүрмәк! Заман кур чај кими ахдыгча, јер үзүндә нә варса һамысы дөјишир, һалдан-һала кеңир, тәкамүллә уғрајыр, кәһнәлир вә тәзәләшир, парлајыр вә солдур. Зәифләр, күчсүзләр, палчыг дахмалар вә гум тәпәләри даһа

тез учуб дағылдыгы һалда, эзәмәтлi дағлар, гранит тикитиләр вә саралар заманын тез-тез бир-бирини өзәс едөн күләкләр, ғыртыналары, јағышлары, селләри, гар-боранлары, шахталары, бөгучу истиләри гаршысында һәлә-һәлә әзилмир, парчаланмир.

Инсанын елми вә бәдин тәфәккүрләринин жаратдығлары ичәрисиндә заманын сынағындан чыханлар, илләрин вә әсрләрин гатлары алтына дүшмәһәндәр, һәмишә заманла ајағлашыб ишығыны, һајат гүвәсини итирмәһәндәр бәшәријјәтин мө'әвни мәдәнијјәти хәзинәсини рөвнәгләндирән әсл иччиләр һесап олуур.

Азәрбајҗан вә дүңја әдәбијјатынын даһи јарадычыларындан олан, поезија сәмәсынн сөнмәз, парлаг күнәши Низами Кәлчәвинин «Хәмсә»си дә бу чүр иччиләрдәндир. О һәр заман кәзәллијини, дәрин фәлсәфи мө'әнасын сахламышдыр, заманын сәккиз јүз иллик һәрәкәти ону көһнәлдиб, солдура билмәмишдир. «Хәмсә»ни охулуғча адам Низами фикринин кеншилји вә дәринлијиндән, һајаты әһәтә гүвәсиндән һейрәтә кәлир, тәбиәт вә космик аләм, халғ, чәмијјәт вә дөвләт барәдә, бунларын мүрәккәб, долашығ, чох әһәтәли, гаршылығлы әләғәләри, тә'сир барәдә Низаминин фикрләри, фәлсәфи анлајышлары вә ахтарышлары олдуғча мө'әналы вә марағлыдыр. Ләкин Низаминин бөјүклүјү, өлмәзлији јалныз бунда дејилдир. Низами һәр шәјдән әввәл сәноткардыр. јарадычыдыр, онун әзәмәти, бөјүк дүһасы инсан һајатыны вә өз ичтима, фәлсәфи-әхлағи көрүшләрини кениш, парлаг, сон дәрәчә кәзәл, тә'сирли, емосионал бәдин лөвһәләрлә, эәнкин бәдин тәсвир васитәләри илә әкс етдирмәсиндәдир.

Низами јарадычылығынын мәркәзиндә инсан дурур. Инсанын һајаты, мө'әвни аләми, ичтимаи вәзијјәти, үрәјинин дәрүни һиссләри, севинч вә изираблары, зүлмә, әдәләтсизлијә нифрәти — бир сөзлә чанлы инсан бүтүн зиддијјәтләри, руһи аләминин рәнжарәнклији илә Низами јарадычылығында өз әксини тапмышдыр. Вахтинлә бөјүк алмаи шаири һетә гејд етмишдир ки, инсанын мө'әһбәт һисси Низаминин әсәрләриндә даһијанә тәсвир олуиуишдыр». Низами әсәрләринин дәрин ичтимаи мө'әнасыны, фәлсәфи тутумуну бүтүн әзәмәти илә тәсәвүр етмәк үчүн «Фауст» мүүәллифинин бу јығчам афористик тә'рифи әлбәттә, чох гүјәмәтлидир. Совет әдәбијјатынын парлаг исте'дәдлы, мүбариз, дејүшкән јарадычыларындан Александр Фадејевин бунунла әләғәдар оларағ сөјләдији

фикир дә диггәтәләјигдир. Бу күн бунлар Низами јарадычылығынын маһијјәтинин, дүңја әдәбијјәти тарихиндә јерини вә мөвҗејини дүзкүн мүәјјән едән гүјәмәтли фикирләрдир, башға тарихи дәлилләрлә јанағы бир даһа субут едирләр ки, әсрләр етдүкчә Низами дүһасынын бөјүклүјү, әзәмәти даһа парлаг шәкилдә дәрк олуиуиш, дүңја әдәбијјатында онун јарадычылығына мүнәсибәт дәринләшмиш, камилләшмишдир. А. Фадејев Низами әсәрләриндә «Инсанын даһијанә тәсвир олуиуиш мөһәббәт һиссини» нәзәрлә тутарағ мәхсус: «Бу һисс Низами әсәрләриндә бүтүн инсанлара мәхсус һиссијјат сәвијјәсинә галдырылыр, үмумбәшәри һуманист һиссә чеврилир».

А. Фадејевин Низами јарадычылығынын дәриндән дүјүб аиладығыны кәстәрән бу фикри инди хүсусилә гүјәмәтлидир. Она көрә ки, һәлә дә Низами әсәрләринин бөјүк ичтимаи, фәлсәфи-әхлағи мәзәмунуну ачмајаң, шаириң өз дөврүндә, өз заманәсиндә халғ, бүтүн бәшәријјәти дүшүндүрән мәсәләләри әкс етдијини, һајаты, инсан ештирасларынын дәрин зиддијјәтләри илә кәстәрдијини гүјәмәтләндирмәјән јазылар мейдана чыхыр. Беләләри «Низами әсәрләриндә даһијанә тәсвир олуиуиш инсанын мө'әһбәт һиссиниң мәзәмунуну мөһудлашдырыр, бу һисс тәмсил едән Низами гәһрәманларыны гејри-реал, «илаһи» мәләкләр кими тәсвир етмәјә чәһд кәстәрирләр, куја реал чанлы инсан ештираслары онлара јабанчыдыр. Һалбуки Низами јарадычылығында мөһәббәт өз мәзәмуну е'тибарилә чох кенишдир. Нә чинси (гадынкши) мөһәббәт һисси илә, нә дә милли вә чографи һүдудларла бағланыб галмыр, кениш ичтимаи вә һајати мүндәрчәјә маликдир. Умумбәшәри һиссдир. О, һәм инсанын лирик дүјүгуларыны — мүғдләс гадын-киши мөһәбәтинин, һәм дә инсанын инсана, әмәјә, һәңигәтә, дүзлүјә, әдәләтә, вәтәнә өз бүтүн башға инсанлара мөһәббәтинин ифадә едир: «Едди кәзәл»дә, «Искәндәрнамә»дә мұхталиф халғларын нүмәјәндәләринин мөһәббәтлә тәсвири, бүтүн башға әсәрләрин сәпәләнмиш һуманист фикирләр, инсанијјәтә чағырыш, башгаларына һөрмәт вә мөһәббәт кәстәрмәјини мө'әвни кәзәллик кими тәсвири тәсадуфи дејилдир. Низами инсанын мөһәббәт һиссини чох кениш вә дәрин мө'әналандырыр, јә'ни өз гаранлығ әсриндә, ичтимаи вә дини зиддијјәтләрини гызышдырылдығы, феодал зүлмүңүн һөкм етдији бир әсрдә һуманизмин илк бөјүк нүмәјәндәси кими чыхыш едирди. А. Фадејев фикрини

давам етирэрэк жазыр: «О заман бу жени сөз иди — Европа фикри нөлө бу дэрэчөжө галхмамшыдыр».

Ма'лумдур ки, Низами жашайыб-жаратдыгы эсрде, бүтүн дунјада дини тэфэккур чох күчлү иди ве бу тэфэккур инсан шүүруну буховламага чөнд едир, һәр чүр шыгылы фикирләри боғурду. Дини көрушләр феодаал төбөгаләринин элинде халг күтлөлөрини итаәт алтында сахламаг васитәси олмушдур. Ејни заманда дини еһкамлар ве дини тәблиғат феодаал-хлерикал һакимләрини соғунжук, гасбкар нијјәтләрини гызышдырды. Дин пардәси алтында, дини ихтилафлары күчлөндирмөклә түфејли синифләр жени гасбләрә, ишғаллара, «Сәлиб» муһарибәләринә» јол ачырдылар. Белә бир дөврде Низами идрәк ве шүүр мәш'әлини, гуманизм бајрағыны учалдырды. Дунја әдәбијјатында Низами инсан шүүруну парлаг бојаларла, бөјүк һиссијат ве инамла тәрәннүм етмиш өлмөз шаирләрдөндир. «Лејли ве Мәчнун» дастанынын оғлу Мәһәмәдә һәср олунмуш сәтирләриндә охујурун:

Учалмаг истәсән бир камала чат,
Камала еһтирам көстәрәр һајат.
Сәдәт камалла јетишир баша,
Халга һөрмөт елә, одаблә јаша...

Низами инсаны дунјаны дәрк етмөжө, һадисәләрини сәбәбини ве сирләрини арашдырыб ашкара чыхармага чағырды:

Јерләри, көјләри өјрөнөк бир-бир,
Галмаси бизинчү ачылмамши сирр.

«Каннат нәдир, јашадығымыз јер күрәси, ај ве улдузлар нечә јаранмыш?» ве саир бу кими инди дә инсан фикрини мәшғул едән суаллар Низамини данма дүшүндүрмүшдү. Зәманәсиндәки тәбиәт елмләринин сәвијјәси, мадди әләмин јаранмасы барәдә тәсәввүрләрини сәдәлији, үмүмән инсан билијинни гејри-камиллији ону һәјәчәнландырды. Дини еһкамлар әлбәттә ки, һәр шејин маһијјәтинә вармага чөнд едән шаири гәне етирди:

О шеј ки, бизләрә лап ашикардыр
Орда да кизил бир хәзинә вардыр! — дејирди.

Варлығын сәбәбләрини ве сирләрини ахтаран шаирни фикри һазыр ве донмуш еһтирамлар чәрчивәсинә сығмырды, ән әһәмијјәтсиз ве ајдын көрүнән һадисәләрини,

варлыгларын белә заһири көрүнүшү илә гәне ола билмирди. О, кячк ве сәдә шејләрини дә дахилиндә бөјүк бир гүввә кизләндијинә ишарә едирди.

Бир тоз көрүнсә дә, һәр зарра әкәр,
Дунја пәрәсиндә о да иш көрәр...

Шаирни гәлбиндә һәгигәти дәрк етмөк еһтирамлар чәрчивәсиндән кәнара чыхыб шүүрун шыгығында мадди әләмин, бизи әһәтә едән варлығын сирләрини ачмаг һәвәси о гәдәр күчлү иди ки, нәинки еһкамлар, һәтта өз ахтарышлары да онун «гәлбинә раһатлыг» кәтирмирди.

Көјүи сирр пәрәси ки, бәргәрардыр,
Кәзә көрүмкәјән бир сирри вардыр.
Нә гәдәр ораја ат чәпсам да мән,
Бир хәбәр өјрөнмөк кәлир әлиндән,
О сағ улдузлары мән бирәр-бирәр
Нә гәдәр охују өјрәндим, һәјһат,
Јенә дә гәлбини көрмөдим раһат...

Инсан шәхсијјәтинин азадлыг ве сәдәт әрулары онун һәр чүр зүлм ве тәзјигдән гуртарыб өз әмәји илә хошбөхт јашамасы идејасы Низами гуманизминин чаны ве чөвһәридр. О, адамлары «инсанлыг елминдә» камил олмага, «бири-биринин ишинә јарамага» чағырды. Бөјүк шаир инсаны ләјәтәтлијә, «падшаһ нулуна көз дикмәмәјә», һеч кәсин габағында алчалмамага, намусла, шәрәфлә, ифтихарла јашамага, ән бөјүк бәдбәхтлик заманы белә бәдбин олмагага сәсләјиб дејирди:

Бу учсуз-буцагыс дәрә өлкәсиндә,
Дәрәи унутмагдыр бир алач јенә...
Инсаны сарсыдыб көз јашы, нәлә
Аһ чәкиб уф дејән јетмөз камала...

3

Әмәкчи инсаны мүдафиә, ону әзәнләрә нифрәт Низами гуманизминин сәвијјәти чөһәтләриндөндир. Һәлә јарадычылығын илкин дөврүнү әк едән «Сиррлар хәзинәси»ндә, «Нуширәван ве бајгушларын сөһбәти», «Султан Сәнчәр ве гары» кими дузлу, ширин, ибрәтамиз һека-

жэлэриндэ биз бу кејфијјәти көрүрүк. Биринчи һекајәдә Иранын адаләтли, «адиә» ләгәбини газанмыш Әнуширә-ван падшаһ вә онун вәзирә тәсвирә олунур. Онларын јолу «дүшмәнин гәлби кими» учуг, хараба бир кәнддән дүшүр. Харабалардан бириндә ики бајгүшун сөһбәти падшаһын нәзәрини чәлб едир. О, вәзириндән бајгүшларын нә барәдә данышдығыны сорушур: вәзир чаваб верир ки, бајгүшун бири о бириндән гызына чәһиз олараг бир нечә белә харабалыг истајир. Чавабында икинчи бајгүш дејир: — бу падшаһы ки, көрүрсән, онун зүлмүнүн сәјәсиндә сәнә јүз белә хараба верәчәјәм.

«Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсиндә исә ади, зәһмәткеш бир гары султанын амансыз гуллуғчуларыннын халга, мәзлумлара етдији зүлмү, адаләтсиз әмәлләрини нифрәтлә онун үзүнә чырпыр. «Лејли вә Мәчнун»да бу фикир бир аз да сәрт бојалара чанландырылыр. Зүлмкар шаһлара лә'нат дамгасы вурулур. Ачыгы туган һәр кәси јыртычы итләрин габағына атдыран мүстәбил шаһ вә ағыллы, тәдбирли кәч сарај гуллуғчусу барәдәки һекајә Низами поезијасынын мә'на көзәллијини әкс едир, онун халг һәјәты, халг әдәбијјәты гәјнаглары илә үзвн сурәтдә бағлы олдуғуну көстәрир.

«Хосров вә Ширин» дастанында «Инди јүз јохсулун төкүлә ганы, гејдинә галачаг бир адам һаны?», «Тәкәбүрлә бахма јохсула, зинһар, онун да өзүнүн бир чалалды вар», дејән шаир дәнә-дәнә зәһмәткеш инсанларын мүдафисинә галдыр, онларын илгары дүз, сөзүндә мөһкәм, әмәксевәр инсан адына лајиг адамлар кими тәсвир едир.

Низами «Искәндәрнамә»дә ағыллы һөкмдар барәдәки арзуларыны Искәндәрин симасында чанландырыр, мүстәбил, ганлы шаһлары нифрәтлә јада салыр. «Таныдыгым бүтүн шаһлардан тәк одур әмәјә дүз гижмәт гојан» — дејир. Низами бејүк чәсарәт вә гәһрәмәнлыглә јазыр ки, «Бошдур чох шаһларын башлары, онлар чох кәсдирмиш наһаг башлары», «Шаһлар заһирән издиһамлы, ичи исә бөш евә охшајырлар. Лајиг дејил ки, онлара әсәр көндәрәм». «Шаһларда бир тачир тәбәити вар, әли тәк ган соруб ләззәт алырлар» — вә саир...

«Игбалнамә»дә Низами мүстәбилләрин өлчүсүз-бичимсиз һәрәкәтләриндән, һакимијјәтдән халгын зиддәнә истифадә етмәләриндән, мә'нән кор олуб баш илә ајагы пис фәргләндирмәләриндән сөһбәт ачыр. Халга зүлм ет-

дикләри вә мүтләг һакимијјәтлә мәст олдуғлары үчүн бир күн тачы да гојуб кедәчәкләрини сөјләјир, халгы нәзәр-дә тутараг залым һөкмдарлара дејир:

Бејүк бир ағача мишар чәкмә сән,
Зәһһак бунун үчүн дүшдү тахтыдан...

Һакимијјәт вә халг проблемини Низами азад, хошбәхт инсан консепсијасы бахымындан арашдырырды. Низамијә көрә «Дөвләт һеч вахт зүлм илә бир јердә јашаја билмәз», залымларла үлфәт бағламамалыдыр. Буна јол верән, јә'ни халга зүлм едән, залымларла үлфәт бағлајан дөвләти Низами «саманлыға дүшүмшү ешшәјә» бән-зәдби дејир ки, белә олдуға «ешшәјә» јох, самана вај чәкмәк» ләзимдыр.

Низамијә көрә зүлмә, амансызлыға бојун әјмәмәк, ондан гачмаг азыр. Белә бир мағамда сусмаг, сакит етурмаг јарамаз. Мубаризә етмәк ләзимдыр. Чүнки «сакитлик зүлмә көмәкдир».

Демәк олар ки, өз дөврүндә инсан һәјәтынын, инсан мә'навијјәтынын елә бир вачиб чәһәти олмајыб ки, Низами о барәдә гижмәтли ибрәтамиз, афористик сөз сөјләмәсин: Чалышан рузини дашдан чыхарар, зүлмүн, јаманлыгын ахыры олмаз, боллуг адаләтдән јараначагдыр, чох көзәл арад вар мәрдликдә ширдир, дүшмәнин көзү илә сәләфинә бах, онда јахшыны писдән сечәрсән, јаманлыг етмәкдән узаг ол, пислијин өзәси пислик олачаг, кет, јараланмышам, дүз кет амандыр, әјри кедәнләрин сону јамандыр, бир үрәкдә олмаз ики севки, ики үрәклинни дүз олмаз дили, дунја хараб олмуш һинләдән инан — каһ үздә су олмаз, каһ бәдәндә ган, е'тибар етмәјән өз кәминә, кәрәк әвәлчәдән үзәмкә ејрәнә, ешгсиз бир адам бир гуру шејдир, ешгсиз олсајды хилгәтин чаны, дирилик сармазды бүтүн чәһаны, пишијин ешгинә тутулмаг инан, јахшыдыр шир олуб јалгыз галмагдан вә саир минләрлә бу чүр халг мәсәлләринә охшар дәрин мә'налы сөз иччиләри «Хәмсә»нин сәһифәләринә сәпәләнмишдир. Бүтүн бунлар инсана, онун јарадычы гүвәләринә түкәнмәз мәһәббәт вә илһамдан доғурду:

Поладдан дағ олса јәнә дә инан,
Ону парча-парча дағдыр инсан...

Низаминин гуманист, ишыгылы фикирлери, бөжүк сәнэти өлмөздир. Зөманэмизин габагчылы идејалары, азадлыгы вэ гардашлыгы уғрунда мүбаризэлери илэ сөслөшир. Низами шаһлары, дәвлэт сүканыны элинде сахлајанлары јер үзүндэ наһаг ган төкүлмөсиндөн, әдаләтсиз мүһарибәләрдән чәкиндирирди. О, мүһарибәни инсанлыгы гаршысында, табият гаршысында бағышланмаз күнаһ вэ чинајәт һесаба едирди:

Јерсиз ган төкмөкдәп даим дур кери,
Гайлыдыр сәнинлэ чархын хәнчәри,
Унутма нефт илэ долудур чаһан,
Сөјүдү гору бу одлу туфандан.

Дүнја шөһрәти газанмыш Низами сәнэти, Низами дүһасы социализм әсринде, совет чәмијјәтинде һеч бир заман көрүнмөмиш јүксәк гүмәт алмышдыр. Оун әсәрлери мүхтәлиф дилләрдә мин-мин тиражларла чап едилиб јайлымышдыр. Әсәрләринин тәнгиди мәтнин һазырламыш, Бақыда вэ башга шөһәрләрдә һејкәли учалдымышдыр. Адына әдәбијјат музеји, хусуси елми тәдигат институту јарадылымышдыр. Низами ирсини даһа дәриндән өјрәнмәк, чап етмәк вэ јаймаг барәдә Азәрбајҗан КП Маркәзи Комитәси хусуси гәрар чыхармышдыр. Бу гәрар әсасында республикамызда вэ Иттифагымызын башга јерләриндә бөжүк әдәби тәдбирләр һәјәтә кечирилди. Бу тәдбирләрдән диггәтәләјиг бири дә одур ки, дүһанын ән јахшы вә ән надир нәшријјатларындан олан Москва Дәвләт Бәднин Әдәбијјат Нәшријјаты Низаминин «Хәмсә»сини көркәмли шаирләрин тәрчүмәсиндә бөжүк достумуз рус халгынын дилиндә нәфис шәкилдә чапа һазырлајыр. Бу, дүнја миғјасында елми, мәдәни вә әдәби әһәмијјәти олан уникал нәшрди.

Низами јарадычылығынын бәднин көзәллији, рәнкарәнк бојалары, зәнкин тәшбәһ вэ образлары, мүтәрәгги, ишыгылы, гуманист фикирлери вә һисслери илэ вәһдәт тәшкил едир. Һәр бир сәнәт әсәри үчүн вачиб бәднин мејар олан мүндәричә вә форманын белә камил үзви вәһдәти сәнәт әләминдә надир һадисәләрдән сајылыр вә анчаг даһи сәнәткарлара мәхсус бир кејфијјәтдир. Низаминин әсәрләрини Русијада, башга совет республикаларында, Чехословакијада, Болгарыстанда, Һиндистанда, Паки-

станда, Әфғаныстанда, Иранда, әрәб вә Африка өлкәләриндә, Франсада, АБШ-да, Инкиләтәрәдә өз дилләриндә охујур, тәдиг едир, өјрәнирләр. Оун дүнја шөһрәти һүдудсуздур. Москвадан, Ленинграддан, гардаш совет республикаларындан, башга социалист өлкәләриндән, Асија вә Африканын узаг торпағларындан кәлмиш әзиз достларымызла бир јердә белә тәнтәнә илә гејд етдијимиз бу бајрам бәшәријјәтин бөжүк Азәрбајҗан шаиринә, азадлыгы, сүлһ, әдаләт мүғәннисинә һөрмәт вә мәһәббәт чәләнки олачағдыр.

Октябр, 1981

НИЗАМИ ВӘ ХАГАНИ ЖАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫ ТӘДГИГИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

1

XII әср Азербайжан әдәбијјаты, онун зирвәсини тәшкил едән Низами вә Хагани жарыдычылығы барәдә јүз илләр әрзиндә истәр Шәргдә, истерәс Гәрбдә бири-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнән фикирләр сөйләнмишидр. Чох үмуми вә јыгчам шәкилдә деек бу фикирләр ики истигамәтә началаныр: биринчи истигамәт һәр ики шаирин күлл һалында жарыдычылығыны азадхаһ, инсан-пәрвәр (һуманист), һәр чүр зүлмү вә әдәләтсизлијни рәдд едән бөјүк мүтарәгги ичтимаһ, бәдин-фәләсәфи һадисә кими тәдгиг едир вә гијмәтләндирир, дөврү, халғын һәјәти илә чанлы әләгәдә жарандығыны әсас көтүрүр.

Бунун тәрсино оларга икинчи истигамәт онларын жарыдычылығынын һәјәти әсасларыны, реал инсанын еһтирасларыны, руһи әзабларыны вә һәјәт ешгини әкс етдијини даныр, онларда мистик, дини-әскетик вә саир тәркиндунја кејфијјәтләр ахтарыр.

Низаминиң кеңиш дунја шөһрәти газанараг әслрәләр бәр чох өлкәләрдә дилдән-дилә дүшмүч «Лејли вә Мәчнун» дастаныны гијмәтләндирмәкдә бири-биринә зидд әләвә мүлаһизәләр дә доғур ки, бу да әсасән «китабын јазылмасынын сәбәби» фәсли илә әләгәдардыр. Һәмни фәсилдә Низами дастаны јазмаг барәдә Ширваншаһ биринчи Ахситандан алдыгы мәктубун мәзмунуну тәсвир едир, көстәрир ки, шаһ ону нечә уча сөзләрлә тәрифләјир, сөз ојнадыб сеһир јаратмаға чағгырыр вә саирә. Бир аз сонра Ширваншаһ Низамидән нечә әсәр көзләдијинә кечир:

Бу тәзә кәлино чәкәндә зәһмәт
Фәрс, әрәб дилиндә вур она зинәт,
Түрк дили јарамаз шаһ нәслимизә,

Әскилик кәтирир түрк дили бизә,
Јүксәк олмалыдыр бизим дилимиз,
Јүксәк јаранмышдыр бизим нәслимиз.

Ширваншаһын бу сөзләри Низамини дәрин нәзираб-лара салыр, кәдәрләндирир. Сонрақы мисраларда онуң нечә ағыр руһи вәзијјәт кечирдијини, әзаб чәкдијини, һәјәчанлар ичәрсиндә чырпындығыны көрүрүк:

Гуллуғ һалғасына дүшдү гулагым,
Ған вурду бејнимә, әсди додағым.
Нә чүр әтим варды ки, евдән гачам
Нә дә көзүм варды хәзинә ачам!
Өмрүм виран олду, солуб саралды,
Бу әмирн өнүндә чавабсыз галды.
Узағдыр һәмдәмләр, узағдыр достлар,
Нә дә дәрә аһлајан бир көнәјим вар...

Бәс нә илә әләгәдардыр шаирин үрәјинин белә сыхылмасы, белә мүшкүл вәзијјәти, өзүнү ағыр дәрә-гәм ичиндә тәк-тәнһа һисс етмәси?..

Иран вә Азербайжан әдәбијјатларынын көркәмли тәдгигатчыларындан мөшһур шәргшүнәс академик Јевкени Едуардович Бертелс јазыр: «Марағлыдыр ки, Ахситан дастанын фәрс дилиндә јазылмасыны хүсуси гејд едир. Бу, Ширваншаһ үчүн сәчијјәви һалдыр. О, јүксәк әсил-нәсәбдән олдуғуну јазанда, өз нәслинин исламнијјәтә гәдәрки Иран шаһлары илә һәгигәтдә олмамыш бағлылығына ишарә едир».

Тәбиндир ки, бу чүр дүшүнән бир һөкмдар халғын нә өзүнә, нә дә дилинә јахшы мүнәсибәт бәсләјә бил-мәзди.

Бу, јухарыдакы парчада ајдын һисс олунур. Тәсәдуфи дејил ки, данышдығымыз фәсилдә сәтирал-ты мәнәлар, дејһамлар, сирли ишарәләр вар.

Мәсәлә: аялашылмыр ки, нә үчүн орада Ширваншаһ Низамијә «онда беш вермәји ат!» — дејир. Бунуңла о нәјә ишарә едир? Низами нә вахт «онда беш» вериб? Мәкәр һәмишә «она он» вермәјибми? Јәгин ки, Ширваншаһ бәдин кејфијјәт, шаһранә көзәлик, мәнә дәринли-ји кими мәсәләләри нәзәрдә тутмур. Һәркәһ белә олсај-дә өз-өзүнә зидд кетмиш оларды. Чүнки елә орадача «шаирин гүдәрәтиндән, һикмәт хәзинәсиндән дүррләр чыхармаг мәнәрәтиндән» данышыр?

Бәс бу наразылығ нәдир?

Һәмни парчанын үмуми руһундан, Ахситанын «Тәзә

кәлиһә», я'ни «Лејли вә Мәчнун»а «фарс, әрәб дилиндә зинәт вур» демәсиндән белә чыхыр ки, Ахситан Низамини «башга чүр зинәт вурчагындан», я'ни әсәри башга дилдә јазачагындан еһтијат едир. Әкс һалда белә бир хәбәрдарлыға еһтијач олмазды. Бәс башга нә дилдә јаза биләрдә Низами?

Анчаг өз ана дилиндә — Азәрбајчан дилиндә ки, о заман вә чоһ-чоһ сонралар да бир сыра мәнбәләрдә бә'ән башга дилләр кими она да чоһ вахт «түрк дили» дејилмишдир. Ахситанын хәбәрдарлыга галмајыб бир аз ашағыда «Торки софәти», «Торкане сохән»лик барәдә кифәјат гәдәр гәзәб вә һәғарәтлә данышмасы да бу фикр сүбут едир.

Бизчә Низамини изтираба салан, кәдәрләндирән, гәзәбләндирән дә будур: онун ана дилинә тәһгирәнә мүнәсибәтидир. Јалныз Азәрбајчан алимләри вә әдәбијјатчылары дејил, бир сыра башга тәдгигатчылар да јухарыдакы парчаны бу чүр аңламыш вә шәрһ етмишләр. Лаки башга фикр сөјләјәнләр дә олмуш вә вар. Онлар Ширваншаһын түрк (Азәрбајчан) дилини нәзәрлә тутдуғуну рәдд едир вә елә иддиалар ирәли сүрүрләр ки, поемада буна әсас јохдур. О иддиалардан бири дә будур ки, куја Ахситан «Торки софәти вәфа'је ма нист», «Торкане сохән сәзәје ма нист» кими бейтләри илә Фирдовси вә Султан Маһмуд Гәзнәви әһвалатына ишарә едир. Куја Ширваншаһ түрк мәншәли Султан Маһмуду тәһгирлә јад етдији үчүн Низамини кәдәрләндирир, ағы руһи изтирәблара салыр. Бу барәдә Ј. Е. Бертелс јазыр: «Чоһ јайылмыш бу фикр В. Дәсткрид дә (мәшһур Иран тәдгигатчысы — М. И.) гәбул етмишдир. Онун тәфсиринә кәрә бу ики бейтин мәнәсы беләдир: мәним сәдагәтим түркләрин сәдагәтинә бәнзәмәз, мәним вә'дим дә түрк Султан Маһмудун вә'динә (онун Фирдовсини алдатмасына — Ј. Бертелс) охшамаз вә һеч вахт позула билмәз». Бертелс һәмин бейтләри «бу чүр шәрһ етмәјин мүәјјән шүбһә ојатдығыны» јазыр.

Бертелсин бу ро'ји чап олундуғу замандан он илләр кечиб, бу мүддәтдә низаминшунаслиғ бейүк шаирин поезијасынын Азәрбајчан халғы, Азәрбајчан тарихи, психоложи һәјәты, бәдин тәфәккүрү вә халғ јарадычылығы илә үзви әләгәси барәдә, бу гәјнағлардан гыдаландығы башга халғларын мәдонийјәти, әдәбијјәти илә дәрјин танышылығы барәдә јени-јени тәдгигатларла, мөгәләләрлә

зәнкинләшмишдир. Буна кәрә дә тәәсүф олунмалыдыр ки, сон заманлар бә'ән јазыларда дедјимиз јанлыш фикр јенидән такрар олунур. Мәсәлән бу чүр јазылардан бириндә дил барәдәки мә'лум ики бейт белә шәрһ едилр: «Әхситан шаирә билдирир ки, биз али нәсәбли шаһларығ, вердјимиз сөзү јеринә јетиририк вә алчаг нәсәбли түркләр кими, я'ни Султан Маһмудун Фирдовсијә вә Атабәј Чаһан Пәһләванын вә Гызыл Арсланын сонә мүнәсибәти кими һәрәкәт етмирик». Охучу көрүр ки, «Лејли вә Мәчнун»дан кәтирдјимиз јухарыдакы парчада нә Султан Маһмудун, нә Фирдовсинин, нә дә Чаһан Пәһләванын вә Гызыл Арсланын адлары чәкилим, һәр һансы бир әләмәтлә онлара ишарә олунмур. Бу аллар чәкилсәјди дә Низами гәтијјән о һала дүшмәзди. Чүнки өлмәз бәшәри идејалар вә азадлығ тәрәнинүмчүсү Низами Султан Маһмуд Гәзнәви кими мүстәбидләри иргинә, милли мәнсубијјәтинә кәрә мүдафиә етмәз, онлара кәрә изтираб чәкмәзди.

Бә'ән белә бир дәлил дә ирәли атылыр ки, Низамини түрк (Азәрбајчан) дилиндә әсәр јазачагында Ахситанын горхмаға һеч бир әсасы јох иди. Чүнки о дөврдә Азәрбајчан дилиндә бейүк әдәби абидә олмаммышдыр вә Низамини дә белә бир әсәри јохдур. Бу дәлил дә һәм тарихи, һәм дә мәнтиги чәһәтдән инандырычы көрүнмур. Әдәби абидә мәсәләсиндә дә «олмајыбы!» дејәрәк гәти һөкм вермәк һәлә дәлил дејил. Ахы, белә әсәр олмаса да халғ вә онун фольклору вар иди, доғма топрағына, ана дилинә мәнәббәти вар иди. Низами дә бүтүн варлығы илә бу халға бағлы иди, онун ишини, әмәјини, мәнәвијјәтинын севириди, мәнлијини, адәт вә әнәнәләрини, мәнәви сәрвәтләрини, дилини алчалдан һеч шәјә дәзә билмәзди. Әдәби абидәнин олуб-олмадығына кәлдикдә исә демәлијәм ки, мүәјјән тарихи сәбәбләрә кәрә Азәрбајчанын бир чоһ инчәсәнат вә ме'марлығ абидәләри, о чүмләздән әдәби абидәләр дә арасы кәсилмәз мүһарибәләр, ишғаллар, басғынлар заманы мәнв олмуш, итиб-батмыш, әсрләр узуну һараларда исә тозланыб галмышдыр. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан орта әсрләрдә каһ бу, каһ дикәр күчлү дөвләтләр тәркибиндә даым сијәси, итгисәди, ичтинә тәзјигләрә мә'руз галмышдыр. Ваһид дини инам вә әғидә (Иран дөвләти тәркибиндә атәшпәрәстлик, сонралар да әрәб хиләфәти заманы — исламијјәт) исә олава тәзјиг васитәси кими јазычы вә алимләрини ана дилиндә

эдәби və елми эсәрләр јаратмасына мане олмушдур. Галбуки онлар һәм елми, һәм дә эдәби фикрини мүхтәлиф сәһәләриндә о дөврләрдә әрәб вә фарс дилләриндә гүмәтли эсәрләр јаратмышлар, һалә дә бу эсәрләрин чоху Азәрбајчан халгына махсус колорити илә сечилир.

Халг күтләләринә кәдикдә исә һеч бир дөвләт вә дини тәзјиг доғма ана дилини онлара унутдура билмәмшидир. Араз чаынын о тај-бу тајында јүз минләрдә эһмәткеш кәндли вә шәһәр эһалиси һәнкини күндәлик һәјәт вә мәншәтдә көзүнү ачандан өләнә киши өз дилиндә данышмыш, һәтта күчлү халг эдәбијјаты јаратмышдыр.

Низами дөврүндә Иран шаһлыгы дә, әрәб хилафәти дә титрәјирди, тәләтүмләр ичиндә иди. Мә'лумдур ки, империјаларда мәркәзи дөвләт зәифләдикчә эзилән халгларын азадлыгы вә истиглаллијәт руһу күчләнир, үс-јанлар, гијамлар баш верир ки, о дөврдә Азәрбајчанда белә һаллар аз олмамшыдыр. Бүтүн булар, јәни халгын азадлыгы руһу вә мүбаризәси бәднин эдәбијјатда јени аб-һава јарадыр, ана дилинә јол ачырды. Бу руһ Низами вә Хагани эсәрләриндә күчлү сурәтдә һисс олунурму?

Бизчә олунур! Өлмәз шаирларын бәднин идракынын вә бәднин тәсвиринин Азәрбајчан халгы үчүн сәчијјәви олан хүсусијјәтләрини чох тәдгигатчылар гејд едирләр. Онларын эсәрләри дикәр фарс дилин шаирләрин эсәрләриндән бу чәһәтләри илә дә сечилир. Мөвзунун, тәшбәһләрин, чоғрафи јерләрин вә инсан сурәтләрини чох заман Азәрбајчана махсуслуғуну, Азәрбајчан колоритини гејд етдик. О эсәрләрдәки сәисә-һесәбсыз Азәрбајчан халг мәсәләрини дә бура әлава етсәк «китабын јазылмасынын сәбәби» фәслиндәки сөзләрин биз дејән мә'насына шүбһә галмаз.

II

Инди Низами вә Хагани јарадычылығыннын фәлсәфи естетик кејфијјәтләри илә әлағәдәр бә'зи мәсәләләрә ке-чәк. «Лејли вә Мәчун» дастанында охујуруг:

Һәр шә'р шадлыгы коләсә нәфәсә,
Бей һадисәјә башлајар рағсә,
Одур ки, дунјадә әзәл замандан,
Колардан, гүсәдән гаҗмышдыр инсан,
Дәрд јазан шаирләр гаһад салмышдыр,
— «Лејли вә Мәчун» сәсәсүз галмышдыр.

Низами эсәрләринә сәпәләниши минләрдә бу чүр ми-саллар онун сарајдан узағ јашамасыны, дунјадан, һәјәт-дан ајрылмағ, бәдбинијә гапылмағ, дәвршишана күн ке-чирмәк киши гәләмә верәнләрә ән јахшы чавабдыр. Әк-синә, Низами һәјәти, јашајышы елә бир еһтирасла сев-миш, инсан һәјәтинин мә'на вә гүмәтини елә мүдрикчә-синә мүәјјән етмишдир ки, ону пуч едән, хырдалајан, чү-рүдән һәр шәјдән узағ гаҗмаға чалымышдыр. Низами һәјәти сөһбәтә, мә'налы јашајыш мөвзусуна дәнә-дәнә га-јыдыр, бүтүн поемаларында бу барәдә гүмәтли, дәрин мә'налы, фәлсәфи идрахла парлајан, күчлү аформизләрә чевирилән фикирләр сөрләјир. Низаминин һәјәти, фәлсәфи идракынын маһијјәти һысача оларағ бундан ибарәтдир ки, инсан әмәји севмәли, әһмәтилә һәм өз һәјәтины, һәм дә башга инсанларын јашајышыны көзәлләшдирмәли, рәвнәгләндирмәлидир. Һәр чүр әјриликдән, јаландан, чиркабдан, ријакарлығдан, тәнбәликидән узағ олмалы-дыр, һәр јердә јахшылығ әкмәли, јахшылығ бичмәлидир.

Бәли, өлмәз Низами һәјәт күскүнү јох, һәјәт ашиги иди: инсаны бәдбинишдирән, руһ дүшкүнлүјү ојадан һәр шәјин, хүсусән белә сәнәт вә эдәбијјатын әлејһинә иди. Бу фикри биз она көрә тәкидлә гејд едирик ки, эсрләр узуну һәм Шәрғдә, һәм дә Гәрбдә Низами јарадычылығы барәдә мүхтәлиф фикирләр ичәринсиндә ән зәһәрли бир фикир инди дә орда-бурда өзүнү көстәрир. Бу, ики сәбәб-дән ирәли кәлир: әввәла мүрәккәб, зәнкин Низами јара-дычылығын аңламағдан, ону идеалистчәсинә тәһриф етмәкдән, икинчи дә орта эсрләр Шәрғ поезијјасынын бир сыра ән'әнә вә хүсусијјәтләрилә бағлы олан чәһәтләрини дүзкүн гүмәтләндирмәмәкдән! Көкүндән јанлыш олан бу фикир бөјүк шаирин инсан шәхсијјәтинин учалдан по-езијјасына, дәрин һуманизминә, ренессанс идеалларына гаршы чевирилишидир, онлары ачығ вә ја өртүлү шәкил-дә никар едир. Бу фикри ирәли сүрәнләр јашамағ вә јар-атмағ еһтирасы киши тәбиин, инсани дуғулары тәрәннүм едән Низами эсәрләринин һәјәти, реалист, оптимист кеј-фијјәтләрини көрмәмәклә галмајыб, она тәрки-дунја фәлсәфи руһ, мистик, һәтта дини көрүшләр системи ахта-рылар.

Авропа шәрғшүнәслығында бу фикри кеңиш шәкил-дә тәблиғ едәнләрдән бири Вилһелм Бахер олмушдур. Бахер 1871-чи илдә 21 јашында елми дәрәчә алмағ үчүн «Низаминин һәјәти вә эсәрләри» адлы бир тәдгигат јаз-

мышдыр. Бу эсэр Европа шэргшүнаслары арасында бир мүддэт кениш жайылмыш вэ Низами жарадычылыгы барэдэ сон дэрэчэ јанлыш фикирлэри илэ олдугча мәнфи илэ бурхамышдыр. В. Бахер Низамини һәјатла әлагасы олмајан бир забид һесап едирди, онун поемаларындакы психоложи вәзијјәтләри суфјанә өзүнү мүшәһидәнин мәнсулу сајырды вә гејд едирди ки, онлар харичи әләми мүшәһидәләрдән јох, мәнз шаирин руһунун дәрин, да-хили гатларындан су ычир. В. Бахер Низами сурәтләри-нин һәјатилијини дә инкар едирди. Һалбуки Низа-минин мүхтәлиф ичтимаи тәбәғәләрин ичәрисиндән алын-мыш онларла рәңкарәнк сурәтләри өз тәбилији, инан-дырчылыгы илэ адамы һејран едир.

В. Бахерин гејри-елми, әсассыз фикирләри дедијимиз кими кечмиш шэргшүнаслыгда о гәдәр дәрин көк атмышды ки, һәтта Крымски кими алимләрин дә јазыларына тә'сир кәстәрмишдир. Крымски һәлә 1903-чү илдә јазды-ғы «Иранин вә онун әдәбијјатынын тарихи» адлы әсәриндә «Хосров вә Ширини» «мистик-әскетик руһда» әсәр һе-саб етмишдир. Хосровла Ширин арасындакы мәнәббәти «инсан руһунун, мејлинин аллегорик ифадәси» кими гиж-мәтләндирмишдир.

Шэрг поэзијасынын вә фәлсәфи-естетик фикринин Фирдовси, Низами, Хагани, Һәфиз, Хәјјам кими өлмәз нумәјәндәләри һаггында өлкәмиздә тәдгигат ишләри ке-нишләндикчә, онларла тәләб дә артыр. Нәнки јени тәд-гигатларда сәһв фикирләрин тәқрарына јол вермәк ол-маз, әсәсән елми гижмәтини сахлајан кечмиш тәдгигат әсәрләрини дә јенидән чап едәндә көһнә сәһвләрдән тә-мизләмәк әруридир. Мәсәлән бизә елә кәлир ки, Крым-скинин «Низами вә онун мүасирләри» әсәринин атабәј-ләр тарихинә анд һиссәләрини мүәјјән корректура илә чап етмәклә «Елм» нәшријјаты јахшы иш көрмүшдүр¹. Лакин тәәссуф етмәк лазымдыр ки, бу принцип әдәби һадисәләри тәдгиг едән һиссәләрдә јеринә јетирилмәмиш-дир, нәтичәдә исе китабын јахшы мүгәддимәсиндә гејд олунан фикир, јә'ни «Крымскинин әсәрини сон тәдгигат-ларла ујғулашдырмаг»² кими фәдәләри фикир әдәбијјат мәсәләләриндә һавадан асылы галмыш, бир сыра сәһвләр

әсәсән гижмәтлн китабда өзүнә јер тапмышдыр. Белә бир иш хүсусән она көрә лазым иди ки, кәстарилији кими Крымски һәлә 1897-чи илдә јаздыгы энциклопедија ма-галәсиндә «Низаминин милли мәнсубјјәти мәсәләсиндә тамамилә Гәрби Европа шэргшүнаслыг елминдән асылы олмушдур»¹.

Јухарыда көрдүк ки, Крымскинин јанлыш фикри тәк-чә бундан ибарәт олмамышдыр. Онун «Гәрби Европа шэргшүнаслыгындан асылылыгы» 1903-чү илдә Низами жарадычылыгынын гижмәтләндирәндә дә көзә дәјир. Тәәс-суф ки, бу асылылыг јени чап олунмуш «Низами вә онун мүасирләри» китабында дә өзүнү кәстәрмиш, Азәрбај-чан вә дүнија әдәбијјатынын Хагани кими нәһәк симасы барәдә чох әдаләтсиз мүддәәләрин вә бә'зән дә орта әсрләр феодал шаһ сарайынын деди-годуларына әсәслан-нан тәһгиранә бәһтанларын тәқрарына кәтириб чыхар-мышдыр.

Мә'лумдур ки, Хагани илэ Әбүл-үлә арасындакы мү-насибәтләрдә мүәјјән кәркинлик олмуш, сарај фитнәбаз-лары өз арасыкәсилмәз шәјнәләри илэ бу кәркинлији гызышдырмамышлар. Хаганинин үсјанкар руһуну гырмат, үзлүм вә деспотизми лә'нәтләндирән, залымлары вә ик-үзлүләрин үстүнә ол-алов јағдыран дилини кәсмәк, Шир-ваншаһын она гаршы шүбһә вә гәзәбини аловландыр-маг үчүн олмазын сијас бәһтанлар вә чиркин шәјнәләр јәймшлар. Белә шәјнәләр, о чүмләдән Әбүл-үлә илэ Хагани арасындакы мүнасибәтләрә анд тәһгиранә ујдур-мулар сарајдан канара чыхмыш, дилләрә вә тәзкирәләрә дүшүшдүр. Һәтта бә'зән тәзкирәчиләр вә сонра Гәрби Европа буржуа шэргшүнаслары диггәтләрини Хаганинин бөјүк әдәби ирсинин хејли һиссәсини тәшкил едән дәрин ичтимаи мә'налы, һуманист мүләрнәчәли, илк ренессанс идејалары илэ парлајан ше'рләринә дејил, жарадычылы-гынын зәманә илэ бағлы мөһдуд чөһәтләринин, бир нәчә һөчвинин вә ара деди-годуларынын узун-узады тәсвири-нә вермишләр. Крымски дә дәнә-дәнә Хагани барәдә о заманкы шәјнәләрә гајыдыр. Она көрә дә гејри-ихтијари олараг белә бир суал орталыға чыхыр, дунјанын һарасы вәр ки, кечмишин вә ијдинин бу вә ја дикәр машһур бир сәнәткәри һаггында шәјнә јайылмасын?! Бу чүр шәјнә-ләри шиширтмәк, диггәти онлара чәлб едиб Шәргин әдә-

¹ А. Е. Крымски, Низами вә онун мүасирләри (рус дилиндә), Б., «Елм» нәшријјаты, 1981

² А. Е. Крымски, Кәстәрилән әсәри, сәһ. 11.

¹ А. Е. Крымски, Кәстәрилән әсәри, сәһ. 18.

би вә фәлсафи фикир тарихиндә мүстәсна дәрәчәдә бөјүк рол ойнамыш Хагани кими шәхсиятләри көздән салмаг буржуа шәрғшүнаслығынын, «буржуа аҗајана»лығынын пис тәзаһурлариндән бири олмушдур вә тәссүф ки, Крымски кими бә'зи алимләр дә јахасыны бу тә'сирдән гуртара билмәмишләр.

«Низами вә онун мүасирләри» китабында Хагани сарај шаирләри илә бир чәркәјә гојулур, сөзсүз, данышыгсыз панегирик (мәддаһ) шаирләр дәстәсинә салыныр. Һәм дә бу фикри габартмаг үчүн муәллиф әлиндән кәлән гәдәр мөһкәм ифадәләр ахтарыр: «Әбүл-үлә, Фәләки, Хагани өз мәддаһ әсәрләрилә һәм Ахситана, һәм онун сарај муһитинә, һәм дә онун һәрәмханасына хош кәлмәк үчүн дәрндән-дырнагдан олурдулар. Онларын ичәрсиндә бирчә Хагани башсындырычы образлы көзәллијә наил олмаг мөһарәти көстәрә билмишдир»¹.

Китабда дәнә-дәнә Хагани шә'рләринин «һәддиндән артыг ибарәләрлә», «тәмтәраглы, сүн'и ифадәләр вә әләмәликләрлә чансыхычы дәрәчәдә долу» олмасындан вә саирәдән сөһбәт кедир, һәтта муәллиф XX әср һансы «Иран зијалыларынын»са белә бир фикрини иләзәрә чарпдырмағы да лазым билир, кујә о «зијалылар» дејирләр: «Хагани әсәрләриндә лүғәтсиз ашлашылмасы мүмкүн олмајан сөзләр јығынындан башга һеч бир шеј јокдур».

Мәсәлә ондадыр ки, Крымски өзү «һансы иранлы зијалыларла» разылашыр. Хагани әсәрләриндә дәрин мә'на вә көзәллик тапанлардан тәәччүблә данышыр. Мәсәлән онун «һәмвәтәнләри» барәдә јазыр: «мараглыдыр, олар гәрибә ағыл ишләдиб дејирләр ки, Хагани поезиясы башга шаирләрини поезиясындан өз тәмизлији, чиркинликләрдән (разәјилдән) азад олмасы илә сечилир».

Китабда Хаганинин ишыглы, ичтиман мә'налы шә'рләринин тәһлилин и ахтармаг наһагдыр. Муәллифин диггәти әсасән мәнфи чәһәтләрә јөнәлдији үчүн бөјүк шаирни өмрүнүн ахырларына доғру «мәддаһлыг» кәлмәчәсиндән чыхарыб «мистисизм» батаглығына атыр. О јазыр: «О бири мәддаһлар кими гочалдыгча Хаганинин дә фикри тәбин олараг тез-тез аллаһа, мистисизмә, суфизмә мејл едирди».

Бүтүн бунлар Хагани јарадычылығынын һәгиги гижәтнини баша дүшмәмиш, онун алтымыш мин бөјүдән иба-

рәт шә'рләринин дәрин тәдигинә әсасланмамыш, бөјүк мүтәрәғги кејфијәтләрини көрмәмиш орта әср феодал вә сонрақы буржуа мәнбәләриндән кәлир. Һалбуки Хагани поезиясы өз дөврү һаггында, јашадығы чәмијәтин вә үмумән о заманкы Шәргни сијаси, әхлағи, ичтиман көрүшләри вә идеаллары барәдә енсиклопедик мә'лумәт верән, дәвләт ишчиләриндән тутмуш ади зәһмәткеш инсанларә гәдәр мүхтәлиф тәбәғәләрин һәјәтнини вә әхлағынын реал чизкиләрлә әкс едән, халг күтләләринин азадлыг һәсрәтнини бәдни тәфәккүрүн мәркәзинә кечирмиш бөјүк бәшәри поезиядыр.

Март, 1962.

¹ А. Е. Крымски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 404.

НИЈЭСИЗ, НЕЧЭСИЗ БИР ЈАЗЫСАН СӘН

Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајҗан әдәбијатинин, Азәрбајҗан елми вә фәлсәфи фикринин бир сыра абидләри мұәјјән тарихи сәбәбләрә кәрә кифәјәт гәдәр өјрәнилмәмиш, тәдгиг олунмамышдыр. Елми фикримиз инкишаф етдикчә, хариче дилләри (һәм Шәрг, һәм дә Авропа дилләрини нәзәрдә тутуруг) билән јүксәк ихтисасла тәдгигатчыларымыз чохадыгча мұхтәлиф фондларда, архивләрдә әлҗазмалары һалында јатыб галан гижмәтли әсәрләр үзә чыхарылдыр, тәдгиг, тәһлил олунағар ичтимаи фикримизин тарихи инкишафындакы јери вә ролу мұәјјән едилди.

Һәр белә тапымты әлимизә кечәндә нәянки севнирик, һәм дә гәдим тарихли бөјүк мәдәнијәт хәзинәмизин дигәтлә өјрәнәнләрә, онун бүтүн гижмәтли инчиләрини үзә чыхармаға чалышанләрә миннәтдарлығ дууруг. О хәзинәдә һәлә кизли галан вә кифәјәт гәдәр өјрәнилмәмиш, гижмәтини алмамшы инчиләр олдуғуна шүбһә јохдур.

Једди јүз ил бундан әввәл Азәрбајҗанын Мараға шәһәриндә доғулмуш, мүрәккәб вә мәһяли бир һәјәт јолу кечмиш, бир сыра шәһәрләри кәзәрәк нәһәјәт Мараға алтымыш дөрд јашында вәфат етмиш Марағалы Әвһәди (1274—1338) әдәбијатимызин чох аз тәдгиг олунмуш нумәјәндәләриндәндир. Һалбуки, о, зәманәсиндә мәшһур олмуш бөјүк шаирләри, алимләри вә халғын мәһәббәтини гәзанмышдыр. Тәзкирләрдә онун һаггында мә'лумат верилмиш, ингиләбдән әввәлки бә'зи тәдгигатчыларымыз, Шәрг, рус вә Авропа алимләри ону һөрмәтлә јад етмиш, һаггында аз дә олса данышмышлар. Лакин демәк олар ки, зәнкин вә ејни заманда индијјәтли јарадычылығ соң дөврләрә гәдәр һәртәрәфли, кениш тәдгиг олунмамыш, мұкәммәл елми гижмәтини алмамшыдыр. Бу јолда илк аддымы Азәрбајҗан әдәбијатинин көркәмли тәдгигатчыларындан һәмид Араслы вә Мирзаға Гулузадә атмышдыр.

«Ҷами-Ҷәм» Марағалы Әвһәдинин әлдә олан ән бөјүк әсәридир ки, тәдгигатчыларын даһа чох нәзәрин чәлб етмишидир вә инди дә етмәкдәдир. О, Азәрбајҗан вә башға Шәрг халғлары әдәбијјатында чох јазылмыш мәснәви формасында јазылмышдыр. Лакин һеч бир башға мәснәвијә ошамыр, һәм мәзмуну, һәм дә кениш мә'нада бәдһи формасы е'тибарилә орта әсрләр әдәбијјатимызда тамамилә орижинал бир әсәрдир. Беш мин бейтә јахын олан бу көзәл әсәрин нә «Шаһнамә», нә дә «Лејли вә Мачнуу», јахуд «Искәндәрнамә» кими мәнзум епоејалара, романләрә, поемалара мәхсус инсан тәләлери вә драматик һадисәләр үзәриндә гурулмуш сүжет хәтти јохдур. Бу, Низаминин «Сиррләр хәзинәси» кими ајры-ајры ибәрәмиз һекајәләр мәчмусу да дејил. О, XIII әсрдә јашамыш бөјүк суфи шаир Ҷәләләдин Руминин мәшһур «Мәснәви»синдән дә кәскин сурәтдә сечилди, Румидә бүтүн фикирләр вә рич'әтләр әсәсән дини вә мифоложи сүжетләр, равајәтләр, метафораларла бағлы олдуғу һалда, Әвһәдинин «Ҷами-Ҷәм»индә тез-тез бу чәрчивә јыртылдыр, дүнјәви һиссләр, һәјәти епизодлар, рич'әтләр, образлар әсәрә дахил олур. «Ҷами-Ҷәм» формасы е'тибарилә лирик гәһрәманын һәјәт, инсанлар вә тәбиәт бәрәдәки мұхтәлиф мұһабидләрини, һиссијјатыны, фикир вә дүшүнмәләрини, сәјәһәт вә көрүшләрини әкс едән муасир поемалара даһа јахындыр. Бу сәрбәст форма шаирә зәманәсинин, чәмијјәтин дини, ичтимаи, фәлсәфи, әхлағи көрүш вә аңлајышларыны әкс етмәк имканы вермишидир. Әсәрдә биз мұхтәлиф ичтимаи тәбәғәләрин, дөвләт гулгучуларынын, дин хәдимләринин әхлағи вә дини көрүшләри илә таныш олуруг, зәһмәткеш күтләрәрин һәјәтиндан дөһләләрә раст кәлирик.

«Ҷами-Ҷәм» орта әсрләр поемаларына хас олан ән-әнәви киришдән вә үч фәсилдән, јахуд үч һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә дунјанын вә әләми-кәаннатын, улдузларын, кечә-күндүзүн, чәһәтләрин јаранмасы, дөрд үнсүрүн (торпағ, су, од вә һава), сонра дә үч мөвлүдүн (мә'дән, нәбатат вә һејванатын) әмәлә кәлмәси, инсанын ана бәтниндән гәбрә гәдәр јолу тәсвир олуноур. Әлбәттә, инсан зәкасынын бу күн дә ача билмәдији сиррләрә долу олан бир сыра мәсәләләрә, о чүмләдән сәјјарәләрин, әләми-кәаннатын вә һәјәтин әмәлә кәлмәси кими бөјүк мәсәләләрә Әвһәди, зәманәсинин елми вә дини дүшүнчәсинин сәвијјәсиндән јанашыр.

«Чами-Чәм»ин икинчи фәслиндә әсасән инсан һәҗатынын вә җашајышынын, инсан мәшәтнини бә'зи чәһәтләри вә мәсәләләри әкс олуру. Бурада дөвләт гурулушу, дин хадимләри, инсан шәхсияјјәти, һакимләр, алимләр вә сәирә барәдә гүмәтлӣ, ишығлы фикирләрә вә кәсәни тәғтидә раст кәлирик. Бу фикирләр ики һиссәдән ибарәт олан икинчи фәслин биринчи һиссәсини әсәс мәзмунуну тәшкил едир. Икинчи һиссәсиндә ибадәт, дини тәғизлик вә сәирә мәсәләләр даһа чох јер тутур. Китабын үчүнчү фәсли иса ахирәт вә чәһнәт-чәһәннәм әһвалатына һәср олунашдыр. Бу һиссәләрдә дә шаирин һәҗәт барәдә, инсан барәдә, елм вә мәрифәт барәдәки ишығлы фикирләрини әкс едән бейтләр дини мәсәләләрә, тәрғигәт аңлајышларына вә чәһнәт-чәһәннәм әһвалатына һәср олунаш бейтләрин арасына сәпәләмишдир.

1

Гәдим рәвәјәтә көрә Ираннын әфсанәви шаһларындан Чәмшидин елә бир чамы вармыш ки, она баханда дунјадә вә кәинатда истәјди һәр шеји көрәрмиш. Әвһәди тәғрибән алтмыш јашында, јә'ни 1333-чү илдә тамамладығы поеманы тәсәдуфи олараг «Чами-Чәм» аңладырмамышдыр. Бунуна о, бүтүн әсәрә мәчәзи мә'на вермәк истәмишдир. Шаир охучуја мүрачиятиндә дејир: «Китаба-она көрә «Чами-Чәм» ады вердим ки, сән онда варлығын әксини көрәсән. Бу чам дунјанын ишләрини кәстәдир. Ким дунјаны көрмәк истәјир, бу китаба бахсын. Сән, «Чами-Чәм»и охусан, кизли һисләләрдән узаг оларсан. Биләрсән адамлыг нәдәдир, инсанлыг нәдир, һәр аҗчаг сәни әлиндә ојунчаг еләмәз. Сәнин фикир гарталын көзләрини ачар, фикрин, хәјәлын јери-көјү титрәдәр, сән өз јерини јахшы биләрсән, һәр ахмаг сәнин сағына-солуна кечмәз, әјри јолдан дөнүб дүз јола кедәрсән, чүнки бу китаб дүзлүк гапысындаң кәлмишдир».

Гәјд етмәлијәм ки, бу ифадәләрин бир гисмини Әвһәди бә'зән бизим аңладығымыздан башга мә'нада ишләдир, онларча мәчәзи, руһани мә'на верир. Мәсәлән, «әјри јолдан дөнүб дүз јол кедәрсән» дејәндә бә'зән дүнјәви һиссләрдән вә еһтираслардан узаглашып ибадәтлә мәшғул олмағы, «вүчуди күллә», «мүтләг ишыга», «нури ваһидә» јахуд «Аллаһа» јахынлашмағы нәзәрдә тутур. Бу чох тәбиидир, чүнки Әвһәди суфи мәсләкли тәрғигәт

шаирләриндән олмушдур. «Чами-Чәм»дә суфи көрүшләр дәрни из бурахдығындан әсәрин тәдғигинә суфизмин бә'зи үмуми чәһәтләри барәдә мүләһизәләрлә башламағы ләзым билдирик. Әввәлә, ону гәјд едәк ки, суфиләрдә рәмзләрлә данышмаг ади һал иди. Суфи шаирләрдә чох заман «дост» вә «јар» дејәндә — «Нури ваһид, «вүсал» дејәндә — «Нури ваһидә говушмаг», «әбдијјәт» дејәндә — «Нури ваһидин мөкәнә» вә сәир нәзәрдә тутулурду.

Чәләләддин Руминин «Мәснәвин» әввәлдән-ахыра бу чүр рәмзи ифадәләрлә долудур. Тәсәдуфи дејил ки, кәчән әсрин һәштәдәнчү илләриндә Руминин «Мәснәвин»-ини түркчәјә тәрчүмә едип кениш шәрһләрә чәп етдирмиш Абдин паша онун образлы ифадәләри вә метафораларыны суфи рәмзләр кими изаһ едир. Мәсәлән, Руми дејир:

Динлә, көр неј на һәкајәт данышыр,
Фарагдан нечә шикајәт еләјир:
О күндән ки, мәни гамышлыгдан
кәсибләр,
Фәрјадым кишини дә ағладир, арвады да.

Абдин паша бу бейтләрдәки «неј, фәраг, гамышлыг» ифадәләрини мәчәзи мә'насыны ачып дејир: «Нејдән мәгсәд ариф вә ағил олан инсандыр», «фәраглардан шикајәт еләр» бујурулмасы арифин чәһани руһанидән ајрылар дүнјадә булунамасындан вә тәһнәләт әлимәјә кирифтәр олмасындан шикајәт етмәсидир»¹. «Гамышлыгдан мәгсәд мәртәбәји әһдијјәт вә аләми-руһанијјәтдир»² Руминини:

Аташе ешг әст ки эндәр неј фетад,
Чүшеше ешг әст ки эндәр меј фетад.

јә'ни:

Ешг аташидир ки, нејә дүшүб,
Ешг чошғулуғудур ки, мејә дүшүб —

бейтнин Абдин паша белә шәрһ едир: «Биринчи мисрадакы «атәш» ешги-илаһидир, «нејә дүшүдү» бујурулмасы ешги-илаһи арифин гәлбәни дүшүдү демәкдир. Икинчи мисрадакы «меј вә шәрәб»дан мәгсәд «руһ», јахуд «ешги мәчәзи» олмалыдыр»³.

¹ Чәләләддин Руми, Мәснәви, Истамбул, 1888, сәһ. 17.

² Јенә орада, сәһ. 39.

³ Јенә орада, сәһ. 42.

Тәбиидир ки, «Чами-Чәм»дә белә рәмзләр аз дейли.
Лакин Әвһәди һәјәт һиссини вә һуманист көрүшләрини тәсирлә онлары чох вәдә инсанни реал дүјуғуларыни, тәбини һавәс вә еһтирасларыни ифадә едән поетик образ-лара вә метафоралара чевирир ки, бу да онларын суфи мәнасыны бир нөв думанландырыр, икинчи плана чәкир: Мәселән, «Ешг һаггында» адлы фәслин ашагыдакы бейт-ләриндә ешг сөзүнү вә башга рәмзи ифадәләри суфи рәмзләри кими аңламаг чәтиндир, адамны ағылна белә кәлмәз ки, онлара гејри һәјәти мәна версин:

Бил ки, дәли ешги чагыран заман,
Ағылы бәјырда гојарлар һаман.
Ашг олмајанлар кәмил олмады,
Ким ки, ешгә дүшдү, о, чјј гәлмады...

Бу бейтләрдә тәбини, иңсини, романтик ешгин күчү ифадә олунмушду вә бу чүр «дәли ешгә» дүшән адамлар әлбәттә гуру, сојуғ мүнәкимләри јахына гојмурлар. Икинчи бейтдә исә башга бир һал—ешгин, саф мәнәбәттин. Башга бир кејфијјәти, бөјүк јарадычы гүдрәти әкс олу-нур. Бу Лейли вә Мәчнун, Ромео вә Чүлјетта мәнәбәтти-дир ки, бу чүр мәнәбәтлә севәнләр дүнјаја вә инсанлара башга кәзлә бахырлар, һәр шејдә бир көзәллик, бир севинч тапырлар, санки варлыгыни, тәбиәтини, һәјәтын елә чәзибәләрини көрүп вә дүјуғлар ки, севмәјән адамлар онлары көрүп һисс едә билмәзләр. Јәни үрәјинә белә бир ешгин ишығы долмуш адам пүхтәлишир, руһан, мәһнә, бүтүн һиссијјәти илә камилләшир.

Бу чанлы һиссләри ифадә едән бейтләрин јанындача «ешгә јолдаш ол ки, будуз јар өзү», «ешг сәни фәнаја, мәнәвә сәсләјир». «Ешг камы јандыран шимшәјә охар» кими суфи руһунда мисралар да вар ки, бурада «ешг, јар, фәна» сөзләри «вүчүди күллүн» синонимләринә чев-рилишидир. Буналарын далынча јенә тамамилә реал инсан ешги, фәдакарлыг, тәмизлик, мәрдлик, ағыр имта-һанлара дөзүм тәләб едән ешг тәрәннүм олунур:

Вермә чамымызы пил сархоша сан,
Пил ол чам верәрсә, алма алиндын.
Ешгин вар, кетмәјә ајағи да вар.
Дурма, јар элини дут, ол бахтијар.
Ешгдә исти ја сојуға инсан,
Дөзмәсә, мәрд олмәз әсла һеч заман!

Һәјәти һиссләрини, чанлы инсан дүјуғуларынын көзәл-лијјини, тәрәвәтини, гүдрәтини әкс етдији үчүн «Чами-

Чәм» поетик чәзибәдарлыға, һуманист мәна долғунлуғуна маликдир. Ејни заманда, о, суфизмин заман кеңдикчә ичәк дәјишидијјини, бир сыра фәлсафи көрүшләри өјрән-мәк үчүн дә марағлы мәнбәдир. Орада суфизмин әсас мүддәәларындан бири парлаг ифадәсини тапмышдыр. Бу мүддәәја көрә бүтүн варлыг вә о чүмләдән инсанни бәдәни дөрд үнсүрдән (торпаг, су, од, һава) әмәлә кәл-мишидир. Јемәк, ичмәк, севмәк, севилмәк, дүнја не мәтлә-риндән зөвг вә ләззәт алмаг, вәчдә кәлмәк, гәзәблә-мәк вә саир бу кими еһтираслар бәдәнини, јәни дөрд үн-сүрүн төрәмәсидир вә инсаны даима чүрбәчүр фәләкәт-ләрә сөвг едир. Инсан буналарын әсарәтиндән гуртараб өзүнү дүнја ләззәтләриндән мәһрум етсә, чиркаблардан тәмизләнәр вә варлыгында аңчаг «вүчүди күлл»үн зәр-рәси олан руһ фалаз, јәни инсанла аллаһ арасында һеч бир тәфәвүт олмәз. Бу дәрәчәјә инсан аңчаг мәһвәни кә-милиик јолу илә, аллаһа олан ешг вәситәсилә чата бил-рә. Чүнки ешг өзү «вүчүди күлл»дән кәлән ишыгдыр. Әвһәди дейир:

О нурдан шәлә төк ахан ешгдир,
Рија хәрмәнини јахан ешгдир.

Бу бейтин өзүндә дә ачыг-ајдын суфизм рәмзи «о нур» илә јанашы, инсан еһтирасы ифадә едән һәјәти бир тәш-бей шә'рә дахил олмушду. «Рија хәрмәнини јахан» һеч шүбһәсиз ки, мистик аңлағыш дейил, о дөврдә чох ја-јыламыш ичтимаи бир хәстәлијә— халгы сојмаг үчүн ди-ни вә сијәси еһкамлардан ријакарчасына истифадә олу-нуғуна ишарәдир. Һәм дә бу чүр ишарәләр Әвһәди јара-дычылығында тәсадүфи һал дейил. О, һәјәти һиссләрә, одлу еһтираслара јалныз ешгдән, мәнәбәтдән данышан-да мүрачәиәт етмидир, багада көрәчәјимиз кими бөјүк ичтимаи мәсәләләрә тохунан бейтләриндә белә еһтирас-лар даһа күчлүдүр.

Мәшһур совет шәрғшүнасы И. С. Бракински суфи шәирләрини шуүрәлу олараг «кичбашлы метафоралар»-ип-ләтдијјини гејд едир. Суфи шә'рләрини натуралист бәизәт-мә вә образлары бир тәрәфдән мүчәррәд аңлағышларыни метафорасы кими гәбул олуна билирсә, дикәр тәрәфдән охучу һәмни бу метафоралары һеч дә мистик аңлағышлар-ын јох, идеаллашдырылмыш јүксәк мәнәбәттин, тәмиз достлуғун, азадлыг үчүн чырпынан инсан руһунуи вә һә-һәјәт, илаһиләшдирилмиш кәмил инсан шәхсијјәтини

парлаг бəди ифадəси ھесаб едир. Бракнински бир сыра шەرлəрдə, о чүмүлдөн Һөтөдə парванонин өзүнү ода чырпыб жандырмасыны «кикибашлы метафораја» эи көзөл мисал сајараг дејир ки, бу, суфизмин нисан «вүчүди күл-лə» говушмаг үчүн өзүнү мəһв етмəлидир мистикасыны јох, идеаллары јолунда өлүмə кедən мəрд вə гочаг аламын өлмəзлјинни тачəссүм етдирин. Бракнински һагыл олараг јазыр ки, XIII əсрдən башлајараг бүтүн шаирлэр əсэрлəриндə суфи мотивлэри ишлэдир. Чохлары исə аичаг заһирən өзлөрини суфи кəстəрмəлэ чалышыблар, əслиндə исə бу суфулијин далында ортодоксал диндарлыгдан тутмуш əл азадир чəрлэјин вə һотта динсылыг гəдэр чох мұхтəлиф фикри чəстəјанлар кизлөнмишдир.

Əһвəди јарадычылыгыны дүзкүн гијмэтлэндирмэк үчүн бизчə бүтүн буилər нэзэрə алынмалыдыр. Оуну əсэрлəриндə, хүсүсən «Чамн-Чэм»дə даима һəјати, дүнјə-ви һислэрлэ дини, мистик анлајышлар тоггушур, əсасən дүнјəви һислэр галиб кэлр. О, чох заман үмумијэтлэ исанан һиссијатыны, тəбии дүјгуларыны өлдүрмəјə јох, бу һислэрин ифрат позгүн нөгтəсə олан — «гарын-гулудугу», «ачкөзлүјү», «шəһвəти» боғмага чагырыр. Буна көрə дə суфилəрдə сырф рəмз олан «ешг», «вүсəл», «əбдијјат» кими сөзлэр Əһвəдидə јə ики мəал алыр, јə да тамамилə һəјати мəнада ишлэнр, инсанн һислэри ифадə едир. Бүтүндүклə көтүрүлдүкдə исə «Чамн-Чэм»дə суфи иньямандан вə үмумијэтлэ дини анлајышдан узаг дүнјəви һислэр вə фикрилэр бəдин чəһəтдөн даһа күчлү, даһа тəсирли ифадə олунмушдур.

Суфи фикрилэр эи чох əсəрин эи'əнэви башлангычын-да, икинчи фəслин икинчи һиссəсиндə вə үчүнчү фəслиндə көзə дəјир. Мəсəlэн, Чəлалəддин Руминин тəсирн илэ јазылмыш арифлэрдən данышылан фəсил бəлодир: «Арифлэри нə мəнсəб күлдүрр, нə дə һал, оилары достдан узаг едэн шəј чəнотдə олсə, она үз тутмазлар. Бир адам ки бу мəғамə чатды, вүсəл иллəсинə јахынлашар. «Нəһəјат, бу чүр ариф адамлар о јерə чатар ки, «өзү дə олмəз, јахшыдан јамандан Һеч бир эи галмəз, əбди һүзурдан, парылдајан нурдан башга Һеч шəј билмəз» вə бəлəликлə дə оуну башлангычы јетишər сонə», јə'ин «тамам мəһв олар, фəнəјə уграр». Суфуилэр көрə əл сəлəт дə булур, — фəнəјə уграмагдыр.

Мирзə Фəтали Ахундов Чəлалəддин Руминин «Мəс-əнэви»синə һəср етдији кичик моголəсиндə бу «фəнəјə»

анлајышы вə «вəһдəти вүчүд» əгидəsi үзəриндə хүсүс дүрүр. О гəјд едир ки, Руминин гаил олдуғу «вəһдəти вүчүд» гəдим һинд философларындан алынма əгидэдир. Бу əгидəјə көрə «каинат» бир нур вəһиддэн јараныб вə Һəмин нур бир дəрјə мисəлвиндыдыр, куја бүтүн варлыглар о дəрјəнин зəррэлəридир, бир мүддэт ондан узаг дүшүблэр, сонра јенə гəјыдыб она говушачаглар, она вəсил олачаглар вə куја бу вүсəлин үмдə вəсилəси фəндəр.¹

Бəјүк материалист М. Ф. Ахундов, Руминин «вүчүди күлл»ə ирадə вə ихтијар гəрар вəрмəсини сəһв Һесəб едир, «фəнəјə» сөзү барадə исə јазыр: «Истэр һинд, истəрсə ислам философлары фəнəнын мə'насыны ајдын шəрһ едэ билмəјиблэр. Һəттə Мəһəммəd пəјгəмбэр Мүв-тү гəблэ энтəмүтү — өлмəмишдэн габаг өлэн!» — кəл-амыны өзү нечə баша дүшүб билмирик, аичаг башга адам-лара баша салмаг мүмкүн дејил. Аврəпа алмилəri дə чох чалышыблар ки, фəнəни анласынлар, амма мүмкүн олмəјыбдыр».

Бу чəһəтдэн «фəнə» сөзүнү вə «өлмəмишдэн габаг өлэн» ифадəсини Əһвəдинин нечə анламасы марагыдыр. Бир сыра башга рəмзлэр кими «фəнə»ны дə Əһвəди Һəм суфи, Һəм дə һəјати мəнада ишлэдир. «Ешг јолунда јалав вə эјри олмəз, шыг аичаг фəнəдадыр» чүмлəсиндə əлбəттə, «Ешг» дə, «Фəнə» дə, «Ишыг» дə суфи рəмзлэридир. «Ишыг» мүтлэ һəгигəтдир, вүчүди күлдүр вə өзү дə фəнəдадыр. Бурада «Фəнə» нурн вəһидин јурду, руһлар дүнјəсы, мадди варлыглар олмəјан дүнјə демəк-дир. Бу анлајышын тамамилə тəрсинə олараг чох јердə Əһвəди «Фəнə» дедикдэ бизин дүнјəни, мадди варлыглар дүнјəсыны, јашадығымыз алəми нэзэрə алыр.

Бир јердə даһа ирəли кедэрэк дејир: «Ариф адам кəр-рək үрəјиндə фəни олана јер вəрмəсин. Һэр нə фəни-дирсə, хəјалдыр, фəнинин гəјдинə галмаг кунəһдыр.» «Фəни»нин биринчи мə'насында, јə'ин «вүчүди күлл»үн олдуғу јер мə'насында баша дүшсək, демəлијик ки, сон сөзлэр бир аллаһсызын сөзлэридир. Һалбуки Əһвəди аллаһсыз олмəјыб. Шەرлəриндə ејни сөзүни бири-биринə зидд мə'налар аямасыны исə аичаг олуна ізəһ етмөк олар ки, суфизм дахилэн чох зилдијјэтли һадисə иди. Мұхтəлиф фикри мəнбэлəрдən су ичдији кими, мұхтə-

¹ М. Ф. Ахундов, Əсэрлэри, I чилд. Б., Алэришп. 1951, сəһ. 214—215.

лиф чэрэанлара бөлүмүшдү. Оуну чох мүртэче, мистик чэрэанлары илэ жанашы, инсаны һојата, мүбаризэ-јэ, азадлыга руһландыран чэрэанлары да мејдана чыхмышды. Суфизмин аскетизми, дүнјанын вәфасызлыгындан, вар-дөвләтин е'тибарсызлыгындан шикајет едән, аза гане олмага чагыран фикирләри исә феодал чәмиј-јәтиндәки мүлк бәрәбарсизликлә, бир гисм адамларын бүтүн мадди сәрвәтләре сәһиб олмасы, сәрвәт ичиндә үзәмсә, бөүк әксәријјәтин, јә'ни халқ күтләләринин исә һәр шејдән мәһрум олуб јерсиз-јурдсуз, ач-јалавач галмасы илэ изаһ олунур. Тәсадуфи дејил ки, Әвһәди тез-тез бун јунјадә зулм вә иэтирәблардан, вәфасызлыгдан, е'тибарсызлыгдан, тамаһкарлыгдан шикајет едир. «Әлдә еләмәкчин бир парча чөрәк, өзүнү, өзкәни нәдир ичитмәк?» дејиб сорушур. «Чох олсуи далынча гачмамағы» мәсләһәт көрүр. Әвһәди суфи фикирләрдән әксәрән инсанын ләјғәтини галдырмаг, нәчиб, јахшы јашамасы, јахшы мә'нәви-әхлаги сифәтләри тәсдиг үчүн истифадә едир. Елә үмумиләшмиш, дүнјәви мән'на илэ долу фикирләр сөјләјир, елә рич'әтләре јол верирди ки, онлар суфизмин мистик, диндар, муһафизәкар чэрэанларына тамамилә зидд иди. Мирзә Фәтәли Ахундов Чәләләддин Руминин дә бә'зән «өзүнүн е'тигадына пәркешлик етдијини» көстәрәб јазырды: «Адам мат галыб утаныр десин: киши, сән кафәр имишсән!.. Ону шәр'ән кафир дејиб тутмага һәркиз имкан јохдур. Көрүнүр ки, онун әсри чох хәтәрәк әср имиш. Шиддәтн-зөвгән вә чәзбәдән данышмаг истәјибдир, амма чанындан да горхурмуш!»¹

Әвһәдидә реал инсан һиссләри, «шиддәти-зөвг вә чәзбә» даһа күчлү иди. Оуну сөзләри, рәмзләри даһа тез-тез кәскин һојати мән'на алырды: мәслән, арифләрдән данышаркән бирдән-бирә дини аналышлардан узаглашыб дејир: «арифләрин ады бәндә олса да, өзләри әсил солтандыр. Өзләри папагсыз олсалар да, башгаларынын башына тач гојурлар». Әлбәттә, бурада ариф дејәндә адымын нәзәриндә о дөврүн чаһил, ганмаз, залым вә инсафсыз һакимләринә гаршы ағылды, билклик, вичданлы адамлар — халгын, әдаләттин, наму-сун тәрәфиндә дуран адамлар чанланыр.

Јухарыда көстәрдијимиз киши суфи көрүшләри, тәрғигәт фәлсәфәсини әкс едән поезија Әвһәдидән хејли

әввәл јаранмышдыр вә оуну Сәнаји, Әттар Нишабури, Чәләләддин Руми киби бөүк јарадычылары олмушдур. Тәрғигәт ше'ринин күчлү ән'анәлери вә бә'зән ортодоксал дини тәсәвүрләре зидд олан мүддәәалары, хусусән оуну рәмзләрини истәннән шәкилдә, азад фикирләре шәрһ етмәк һаллары Шәрг халглары әдәбијјатына тә'сир етмиш, бир сара классик шаирләрин вә һуманист сәнәткарларын белә ајры-ајры әсәрләриндә из бурахмышдыр.

Орта әсрләрдә суфизмин кеңиш јайылмасынын әсәс сәбәбләриндән бири феодал гурулушуна вә һаким идеолокијаја гаршы мүәјјән дәрәчәдә ичтиман мүхалифәти, халқ күтләләринин наразылығыны әкс етмәси иди. Суфизмин даһа радикал вә сол фикирли нүмәјәндләри дини өз һөкмләриндән чыхараг оуну бир чох мүддәәаларыны рәдд едирдиләр, инсан шүуруну дини еһкамлар мәнхәносиндән гуртармага чалышырдылар. Дин дејирди: дүнјаны да, алаәм-каинаты да, инсаны да аллаһ јохдан јарадыб. Суфиләр бу еһкамы бир гәдәр башга шәклә салыб дејирдиләр: «Дүнја вә кайнатда нә варса һамысы «вүчүдә күллә»и, «мүтләг ишыгы»и зәррәләриди вә һәр шејдә аллаһ тәчәлла едир». Сол фикирли суфиләр бир аз да ирәли кедирдиләр: «Мадам ки, мән аллаһын зәррәсијәм, демәк, өзүм дә аллаһам, — әнләһәг — мәнәм аллаһ, инсан аллаһдыр!». Буунула да онлар динин дикәр әсәс һөкмләриндән бирини «инсан аллаһын бәндәсинди, јә'ни гулудур» һөкмүнү рәдд етмиш олурдулар вә инсаны аллаһ дәрәчәсинә галдырыр, гул-луг, нөкәрлик, ихтијарсызлыг, ирадәсизлик зәңчириндән азад едирдиләр!.. Мәнз белә фикирләр үстүндә фанатикләр вә гаракуруһлар IX—X әсрләрдә јашамыш шаир вә философ һәләч Мәнсуру дардан асмышдылар, һеч дә тәсадуфи дејил ки, бөүк шаирләр, о чүмләдән Әвһәди дә, ондан сонра кәлән Нәими вә Нәсим дә һәләч Мәнсуру һәмишә һәрәртәлә јад етмишләр. Әвһәди инсан шәхсијјәтини учалтамаг, галдырмаг мөгәддлә һәләч Мәнсурун мөшһур «Палтарда мән дејиләм, аллаһдыр, демәли, мән аллаһам!» сөзләрини «Чамп-Чам»-дә инсанни ајагына јазыр: О, инсана мүрачнәт едиб дејир:

Сән дедин «палтард мән дејиләм», биһ,
«Мәнәм аллаһ»и да сән дедин аича!

¹ М. Ф. Ахундов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 216.

Наким феодал табәгалар ичтимаи мухалифәтини фадәси олан суфизми тәрксиләһ әтмәк үчүн гәдим зманлардан дәнә-дәнә синагдан чыхмыш риҗаклар бир үсула әл атдылар, онун ичинә рәхнә салдылар, өз силәһини өзүнә гаршы чевирдиләр: суфизм пәрдәси алтында гаты фанатизми таблиғ адән дәрвишләр вә шаирләр јетирдиләр. Беләликлә дә суфизмин дахилиндә ади, чаһил молладан да мүртәчә олан диндарлар, динни еһкамларына даһа мүртәчә маһијјәт вәрән јени еһкамчылар әмәлә кәлдә. «Чами-Чәм»дә Әвһәди беләләрини нифрәт вә гәзәблә јад едир.

Әвһәди суфизмини зүлмү, әдәләтсизлији нисләјән јохсулларын вә зәифләрини мүдафиәсинә галхан, инсанлары дүзләјә, инсаннијјәтә чағыран нумајәндәләриндәндир. Тез-тез дини еһкамлар чәрчивосиндән чыхдыгына вә јаланч, мөһтәкир дини хадимләринә нифрәт бәсләдијинә, бөјүк сәнәткар олдугуна вә инсана мәнәббатина көрә Нәсини Әвһәди јарадычылығыни семвишир. Нәсинини «Фәләкин әсли нәдәндир, мәләкин нәсли нәдән? Адамни сурәтина бунча тәләбкар нәдир?» кими мәналы бейтләрдән ибарәт мөшһур гәзәли Әвһәдинни «Чист» гәзәлинин сәрбәст тәрчүмәсидир. Бу күн биз Әвһәди јарадычылығына дөврүнүн һаким дини-феодал идеолокијасынын, суфи көрүшларини күчлә тәсирини гејд етмәклә бәрәбар, ону әсәрләринин әсәсән мütәрәғги фикри-фәләфи мазмунуна вә јүксәк бәдин хуsusијјәтләринә көрә севирик, тәригәт шаири, суфи шаир кими дејил, бөјүк һуманнест сәнәткар кими гијмәтләндиррик.

2

Әвһәди јарадычылығынын вә хуsusән «Чами-Чәм»ни дәрини һуманизмини вә көзәл әстетик кејфијјәтини тәдгигатчылар инкар етмирләр. Бурада ики амилдин ролуну хуsusи оларат гејд етмәк истәјирик. Бири будук ки, Әвһәди халға јахын олуб, халгын ичиндә јашајыб, өз дедијинә көрә еһтијачын да ачысын дадымышдыр. «Чами-Чәм»дә «гоча вә мөһтач олдугундан» шикәјтләнир. «Сағ көзүн атарса севирикәксән. Сол көзүн сәрикса чәфәјә дүшәрсән» кими халғ тасәввүрләри, тәдгир вә тәрәннүм олуна әмәксевәрлик, сәдалик, дүзлүк вә саир уча мәнави кејфијјәтләр шаирини халғ рунуна, халгын мәнави аломинә јахын вә бәләд олдугуну көстәрир.

Иккинчи амил исе Әвһәдинни јахшы тәлим-тәрбијә алмасы, поетик истедадынын вә зөвгүнүн классик әдәбијјәтин әп көзәл нүмунәләри әсасында формалашмасы, зәманәсинә көрә кешиш билик саһиб олмасыдыр. О, Хагани, Низами, Гәтран Тәбризи јарадычылығына, Фирдоуси, Хәјјәм, Сәди әсәрләринә ашина иди. Бүтүн бу кејфијјәтләринә көрә Әвһәди зәманәсиндә шөһрәт тапмышды, гәзәлләри дилләр әзбәри олмушду, Азәрбајҗандан кәнарда да јайылмышды. Көркәмли сәнәткарлар, мәруф вә мөһтәрәм адамлар она һөрмәт бәсләмиш, гәзәлләринә нәзирәләр јазмыш, мотивләри әсасында әсәрләр јаратмышлар. Бөјүк фарс шаири һафиз исе Әвһәдини өзүнә уstad һесаб етмишдир. Әвһәди Хагани вә Низами әнәнәсини давам етдирәрәк өз дөврүндә, башға халғларын әдәбијјат вә мәдәнијјәтинә бөјүк марағ көстәрмишдир. «Чами-Чәм» гәдим јунан мәдәнијјәтинин јүксәк гијмәтләндирдијини, дөврүнүң билкәләрини, илаһијјәти, мөһтиги, астрономияны, тәбиәт еләмләрини әсәсли сурәтдә өйрәнмиш олдугуну көстәрир. Белә кешиш һазырлығы, мүкәммәл билији Тәбризини вә Марағаның о заман күчләү мәдәнијјәт мәркәзләриндән олмасы илә дә әләгәрдәдыр. «Чами-Чәм»ни аллаһа, пәғәмбарләрә, дөврүн бәзи һакимләринә вә саир мәсәләләрә һәср олунмуш «Толид» «Миначат», «Һагдан илтимас» кими әнәнави кириш һиссәсиндә чоһ мәналы бир парча вар. О, «Абад сарајын тәрифи» адланыр. Шаир бунунала Тәбриздаки мөшһур орта әсрләр Рәшидијјә университетини нәзәрдә тутур ки, ора Шәрг өлкәләринин чохундан алимләр вә тәләбәләр кәләрмиш. Әвһәд Рәшидијјәни «Рунә севирик вәрән хош тәләли мүбарәк сарај» адландырыр. «Сәнини тәпәлә чәннәт бир ојунчагдыр» дејир. Елми, елм мәркәзән олан Рәшидијјәни нә гәдәр севмәк ләзәм иди ки, чәннәти онун јанында ојунчағ адландырасан!.

Бөјүк мәлумат вә билик саһиб олан Әвһәди јарадычылығында кимсәни тәғәд етмәмиш, һөһмиш оријиналлығына мејл көстәрмишдир. «Чами-Чәм» әсәриндә тәғдидчилик дәнә-дәнә нисләнир, һәм дә шаир јалныз дини мәнада дејил, ән чоһ һәјјәти, ичтимаи мәнада тәғдидчилијини әләјинә чыхыр. Һәр фәрди өз тәбиәтиндә оланы үзә чыхартмаға, өз фикрини дөмөјә, өз мәилијини, варлығыни билдирмәјә чағырыр. Сөзлә мөчүзәләр јаратмыш кечмиш бөјүк инсанлары јада салыр.

Өзгө палтарилэ бозонмо баһар,
Көстөр тинотиндо оланы аңгар,
Бундан эввал олмуш камил инсанлар,
Сөзлө мө'чүзүлөр көстөрүни оңлар.

Шаир инсаны шад јашамага, тәбиәттин көзәлликләрини дујмаға, баһардан ләззәт алмаға чағырыр. «Илк баһары шадлыг күнү, иштирабын, гәмнин сону» адландырыр. Достлары әл-әлә вермәјә, бирлијә сәсләјир... «Бу әфсанәләрлә долу чаһан гәм јери олса да, гәм чәкмәјәк, биз буралардан елә кечәк ки, гәлбимиз күлсүн» дејир вә кәмиш адамлары јада салыр, онларын ишини, әмәјини, өвдәдлар үчүн ев-ешик гојуд кетдијини мәһәббәтлә, миннәтдарлыгга јәд едир. Биздән әввал бу јолу кәдәнләрнин даһа чох әзијәт чәкмиш олдуғуну, «бир ан дәр-д-сәрдән раһат олмадығыны» көстәрир, онларын ишини, әмәјини давам етдирмәјә чағырыр.

Сәнә бу мәнизли гојдулар абад,
Елә адларыны јахшылыгга јад,
Оланлардан артыг едә билмәсэн,
Јахшы сахламаға чәдә ет бары сән.

Әвһәдијә көрә ләјагәтли вә ағыллы инсан нәинки өзүндән әввалки нәсилләрнин јаратдығыны, тикниб гурдуғуну горујуб сахламалы, хараб етмәмәли, һәм дә «јени бү-нәврә гојмалы»дыр. Чүнки бу дүнија абад олунмаға дәјән дүнијадыр. Әвһәди дејир: «Бура көзәл јердир, тикмәјә чалыш». Ајдындыр ки, бу фикир, дүнијаны инсан үчүн «мәһ-бәс вә зиндан» һесаб едән мұһафизәкәр суфизмин ру-һуна, әсас фәлсәфәсинә зинд бир фикирдир. Әвһәди јерин үстүндә јени кәндләр вә шәһәрләр салмағы, көзәл, сәфалы евләр, һәмјә хәјри дәјән «үмуми биналар» тикмәји алгышлалар, евдәрлыг мөһәрәти көстәрәк бу барадә чох конкрет вә марағлы мәсләһәтләр верир. Шаирнә көрә «ағыллы адамлар јени кәнд салмаг фикринә дүшәндә, һүндүр јер сечәр ки, селләр, сулар басмасын вә пис адамлары јолундан узат олсун, болла ширин су-ју, гачыб сығымаға дағлары, ишләк адамлары, савадлы шејхи, су көлләри вә һовузлары, бағы-бағаты, охатан-лар үчүн хәндәкләри вә мејданы, гочалар үчүн јахын бу-лағы олсун, мәсчиди, һамамы вә базары мәркәздән қонар олмасын».

Кәндиң бу үмуми мәнзәрәсиндән башға «Чаһи-Чәм»-дә («Евин вә ев эшјаларынын инзама салынмасы» фәс-линдә) евләри һарада вә нечә тикмәк барадә орта әср-

ләрин һәјәт шәраитинә ујғун марағлы мәсләһәтләр вәр. Әввәлә, шаир чох һағлы олараг ләзим билир ки, «ев һүндүр вә мөһкәм јердә тикилсин. Бу јер тарлаја вә баға јахын олса јахшыдыр. Онуң гары күрүјуб јығмаға хү-суси јери, тахыл анбары, мал төвләси, саманлыгы ол-малыдыр».

Белә абад, сәфалы кәндләри вә евләри аваралар, иш-дән гачанлар, үздә гүссә гован, гәм дағдыан, әслиндә исә «саман алтындан су ахыдан» шәраб алудаләри, сәрхош-луға гапыланлар, башгаларынын зәһмәтилә доланмаға адәт етмиш түфәјилләр тикә билмәзләр. Шаир үзүнү он-лар тутаб дејир: «Ахы, шәраб тәкчә гәм апармыр, һәр шеји апарыр вә бәсдир, сән бу гәдәр гафил олдуң, өмрү-нү зај етдиң».

Каһ хараблыг едир, каһ мәст олурсан,
Сәни кимлијини билмәјир инсан.
Сән бир харабаны етмәдиң абад,
Кәл өз харабанла чох да олма шад.

Бир дур бу мәнизли елә абадан,
Бу хәјир ишләрдә чалыш, ад газан.
Өзкәни мүлкүндә чох олма раһат,
Бир өз мүлкүндә дә раһатлыг јарат!

Шаир һамасула әмәји һәр шејин, о чүмләдән инсан сә-адәтиниң әсасы һесаб едир, әмәклә ев учалтмағы мәслә-һәт көрүр. Һарам пул вә мал илә тикилмиш һәнкки евлә-рин вә сарајларың, һәтта мәсчидләрнин дә бәрбад, бәднам олдуғуну чох сәрт бир диллә дејир:

Һарамла тикилмиш бир мәсчидлә бах,
Нәһәјәт ешшәкләр ојнајыр аңгар!

«Чаһи-Чәм»дә инсаны гурмаға, тикмәјә, дүнијаны абад етмәјә чағыран Әвһәди ејни заманда ону тамаһкарлыг-дан, һәрисликдән сағындырыр, һәмишә дүз иш көрүб, дүз сөз данышмағы мәсләһәт билир. «Доғрудур, дүз сөз ачы олар, чохларынын хошуна кәлмәз, аңгар сән дүз сөздән чәкнимә, чүнки дүз сөз әввал зәһәр далса да, ахырда шә-кәр олар. Әјри сөз ағачы исә ачы бар верәр. Һарамла тикилән ев әввал-ахыр хараба галыр». Шаир дејир ки, бу һәгигәтләри дәрк етмәк үчүн инсан дүнија ачыг көзлә бахмалыдыр, һәм галанлардан, һәм дә өлүб кәдәнлардан ибрат дәрән алмалыдыр. О адам ки, буну гаһмыр, нә јад-ларың, нә дә доғмаларың өлүмү ону ајылтмыр, демәли, онун — «үрәји дә, чаны да дәмирдәндир бу ону аңгар өд

илә дүзәлтмәк олар». Беләләри, әлбәттә, ата журдунун, өзүндән әввал кедәндәри тикиб гурдугларынын нәинки гәдрини билмәз, һеч ондан фәрли-башлы фәјдаланмагы да бачармаз, ата-бабанын адыны учалтмамасы бир јана галсын, онлара әсиклик дә кәтрәр:

Атаң дүзәлтисә бәг-багча, күлшән,
Сән чалыш онлара јиңә дурасын.
Дутаг уаурдусән, бәг дүзәлтмәсән,
Бары бу чөләли виран етмә сән!

Әкирсән, сәпмирсән өз кејфинә бәх,
Атаның адына корлама аңча!
Сән ки, ахшам сәрхош, сәһәр хумарсан,
Атаның евинә лаһан бахарсан?!

«Чам-Чәм»ниң бир чох мә'налы, ибрәтамыз, афористик фикирләри Азәрбајчан халгының зәнкин фольклорундан гыдаланмышдыр. Индиңә сөһбәт ачдыгымыз мәсәлә барәдә дә көзәл халг мәсәли вар: «Фәрли огул нејләјир ата малыны, фәрсиз огул нејләјир ата малыны». Фәрлиниң ештијачы јохдур, чүнки өзү газаначаг, фәрсизә хејир јохдур — чүнки һаваја совуруб һеч елијчәк. Бу фикри Әһвәди белә ифадә едир: «Атадан галаң ирсә нејләјирсән, о сәнин икичә кечәлик хәрчиндир!»

Һәјатын, дүнианын, инсанларын көзәллији вә бу көзәллијә вурғунлуг һиссәлә дә «Чам-Чәм»дә өз әксини тапмышдыр. Шаир «бу мүлкүн, јә'ни дүнианын ширинлијини», «ондан ајрылмаг мүмкүн олмадыгыны» гејд етмәклә бәрәбәр онун һәдсиз көзәлликләрини дүмага, дәрк етмәјә, ондан ләззәт алмага чагырыр: «Сән өзүнү вә дүнианы дәрк елә, бил кимсән, нәсән, һарада јашајырсан» дејир. Инсан өзүнү, өз варлыгыны, нечә бир «һүнәр мә'дәни, һүнәр дәрјасы» олдугуну биямәк үчүн дүнианы көзәләмәлидир. Башга инсанларла отуруб дурмалыдыр, онлардан чох шеј өјрәнмәлидир. Јаһнадыгы еви бир галаја чевириб, онун дөрд дивары арасында чәмијјәтдән, инсанлардан кизләнимәк һеч кәсә јарашмаз вә хејир вермәз. Әһвәди инсаны «Нун кими дүнијаја сәфәр едәмәјә» чагырыр:

Бир евдән чөлә чых, еј кани-һүнәр,
Јармаз отурмаг евду бу гәдрә!
Ханәкај түстүсү удма чох белә,
Сән фәјда көрәрсән, кәл, сәфәр елә!
Кини пухтәләшмәз етмәсә сәфәр,
Әкәр чалышмасы, газанмаз зәфәр!..

Шаирин инсаны сәфәрә чагырмагда мәгсәди одур ки, инсан көрсүн, көтүрсүн, дүнианы өјрәнсин, онун үстүндәки мүхтәлиф јерләри кәзини, мүхтәлиф халгларын вә инсанларын тәбиәти, һәјаты, әхлагы вә адәтләри илә таныш олсун, јахшысыны мәнимсәсин, писини тәкрар етмәсин. һеч кәсә хор бахмасын. Билсин ки:

Һәр јерин өзүнү сәәдәт вар,
Һәр кандин бир гәјдә, бир адәти вар..

О јерләрдә, о кандләрдә вә шәһәрләрдә елә рәнкәрәнк көзәлликләр, елә мә'налы, ширин, чазибәдәр бахышлар вар ки, «улдузлар сәф-сәф дуурб бахсалар, о хош бахышларын» һамысыны сејр едиб гуртара билмәзләр. Әкәр сән азәд вә дүз фикирлә сәфәр етсән, торпагың үстүндә әдәлә јерисән, «гәлбәрә јол тапарсан», «хејир көрәрсән», «дәниз төк дүрр илә доларсан».

Лакин сәфәрдән фәјдалы бир шеј әлдә етмәјини башга бир шәрти дә вар. О да будур ки, «сән кәрәк ајагла јох, башла кәзәрсән». Кәрәк «сәнин үрәјинә јар олан вә сәнә бәләдчилик еләјән ағыл ола».

Таныш олмадығын бир јердә ипәл,
Ағылдар он јахшы чыраг һәр заман.

3

Дүнија әдәбијатында шууар вә идракын тәрәннүмү һәмшә дини, мистик көрүшүләри гаршы чевирилмакка бәрәбәр ичтинмаи зүлм, әдәләтсизлик әлејһинә мүбаризәјә вә һуманист иделәләрини јайылмасына јол ачмыш, зәмин һазырламышдыр. Шууар, идрак һуманизмин, инсанпәрвәлијин јолуну ишыгландырдыгы кими өзү дә һуманизмдән гүвәт алыр. «Чам-Чәм»дә Әһвәди инсандан, инсанлар арасында достлуг вә сәдагәтдән, һәһәббәттән, фәјдалы әмәкдән, тәмиз, јахшы јашамагдан, инсафлы вә әдәләтли олмагдан данышаркән, ағылы шууру көмәјә чагырыр, ағыллы, елмәли олмагың зәрурәтини гејд едир. О, елми ән күчлү, ән гүдрәтли ишыг мәңбәји адландырыр, инсаны елмәли олмага, «елмәдән чыраг јандырмага» сәсләјир:

Ән ишыглы күнәш елмдир аңча!
Елимсиз јашама өмүрүнүң һаһар,
Чыраг јандырмасын әкәр елмдән,
Варлыгың төндирдә јалачаг һомон..

Әһәдија көрә «елм аглын зијасыдыр, билік онун нурдур», «билији олан адам һеч бир ишдә әләчсыз галмаз», «билик сәнин јолларында чыраг кими јанар. Әһәдидә чыраг олан адам исә гаранлыг кечәдән гөрхмамалыдыр». Әһәди данма елми, билији чәһаләтә гаршы, наданлыгға гаршы гојур. «Билик ишыгдыр, чәһл—гаранлыг» дејир. «Билик ојаглыгдыр, биямәмәк јухудур». «Бири сәни хатадан, баладан кизләдәр, о бири хатаја, балаја сәлар». Әһәди орта әсрләрдә кәндән агыр һәјәтыны, чәһаләтнин көстәрир, шәһәрнин кәндән ирәли олмасында елмин ролуну гејд едир. Наданлыгғы сәрт сөзләрлә иһселәјир.

Елмин ит артыгдыр надан өкүздән,
Кемшидир шәһәр дә кәндә бу үздән...

Әһәди елмин гүдрәтиндән, инсан шүүрунун күчүндән, ишыгандан елә бир еһтирасла, елә түхәнмәз инамла данышыр ки, сәсиндә ренессанс шаирләринин гүдрәтини, елә сарсылмаз инамыны дујурур:

Бу уаг көјләрин сирләрин биз,
Дәрк едә билмәрик бил ки, елмесиз,
Елм илә суларда үзәр кәмишәр,
Елмин күчүлә дә кәми дүзәләр,
Елм илә дост олсан бу дунјада сән,
Судан кәмисиз дә кечә биләрсән,
Бу гәдәр көрдүјүн ишләр, пешәләр,
Елмдән, билкәдән доғмамыш мәкәр?..

Шүүрдән, елмдән, онун фәјдәсындән данышаркән Әһәди о гәдәр вәчдә кәлир, о гәдәр чошур ки, дедији сөзләр суфизмин көкүнә балта чалыр, адам естәјир Мирзә Фәтәли Ахундовун Чәһаләддин Румийә дедијини она: «Киши, сән кафәр имишсән!» Чүнки Әһәдинин елм барәдәки бејтләри бүтүн мадди әләми, о чүмләдән инсанын бәдәнини вә дунјәви һисләрини мурдар, руһу исә бәдәндә јекәнә мүгәддәс вә али субстансия һесаб едән суфизмин мүддәәларыны пуч едир. Әһәди елми «инсанын дирилик сую» алаандырмагға галмагғы, «елмесиз руһу күләк», јәһәнн бош, мәһнасыз бир үфүрмә һесаб едир.

Бир оуч торпагдыр руһусз бир бәдән,
Елмесиз бир руһса күзәкдир һәмән!..

Инсанын гүдрәти елмдә, билкәдәдир. Дунјада көрдүјүмүз «бу гәдәр ишләр, пешәләр елмдәдир». Әһәди

инаныр ки, елм һәлә инсанлары чох зирвәләрә галдырачаг, олара чох шејләр вәрбәчәк:

Билик инсанлары учалар Аја,
Наданлыг көр едиб биләр гујуја...

Шаир долајмысы илә әталәти, тәнбәллији, сүстлүјү вә бикәнәлији гырманчләјир, елми инсанын јарадычы гүвәләрини һәркәтә кәтирән мысылсиз бир гүввә кими тәрәннүм едир: «Чәһаләт инсаны сүст вә тәнбәл едәр, билік исә инсана гүввәт вә чәсарәт вәрәр». Елм елә шејдир ки, ону «исә оғру алара биләр, нә әчәл үстүнә көлкә сәлар». һәтта һәр шејә гәлиб кәлән заман дә ону мәһв едә билмәз. Елм инсаны нәинки билікли, гүдрәтли, гөрхмаз, чәсарәтли едәр, һәм дә чәтин ајагда, агыр сынаг дәғиғәләриндә дөзүмүл, тәмкили олмага өјрәдәр. Елмдән узар надан исә чыртгоз, дөзүмсүз елар, чох тез өзүндән чыхар:

Сәнки чәв-чәп јанар гызымса надан,
Јанар, әвләланар, күл олар һәмән!

Лакин һәр елм вә билік сәһибн дә фәјдалы олмур. Бунун бир сыра чох вәчиб шәртләри вәр. Биричн шәрт одур ки, елми бөјүк мәгсәдлә, халға хидмәт үчүн, дунјаны абад етмәкдән өтрү өјрәнәсән:

Елм оху дунјадан, кәмәлдан өтрү,
Охума дөвләтдән ја мадан өтрү...

Белә алимин сөзү илә иши бир олар, о, елми әлиндә шөһрәт вә варланмаг вәситәсинә чевирмәз.

«Алим дедијинә әмәл еләсә, чәмаат ону севәр, онун ишилә сөзү бир олса, әдәб мүлкүндә јурд сәлар». Вә мәһз бу мәғамә чатанда «Иш билән, јетишмиш олар, он кишинин ишини көрәр».

Шаирин елм вә алим барәдәки бир чох фикрләри бәшәр тарихиндәки бөјүк инсанлары, габагчыл чәмиј-јәтләрини вә хурусән бизим сосналист чәмијјәтизмизни јүк-сәк аилајышлары вә тәләбләри илә сәсләшир: елм һәјәтлә әләгәдәр олмалы, халгын әмәјини, ишини јүнкүлләшир-мәли, мадди вә мәһнави сәрвәтләрини артырмалыдыр. Әһәди алим гаршысында әхлагн принсипләр дә ирәли сүрүр. Алим һәр шејдән габаг дунјаны дәрк етмәк, варлыгын сирләрини ачаг, инсан идракынын чәрчивәсини кәнишләндирмәк һәвәсән вә еһти илә јашамалы, чалышмалыдыр.

«Чамн-Чам»-да шаир инсаны дуняанын ва кайнатын нечэ жарандыгы, нэдон эмэлэ кэлдији барэда дүшүнмэжэ, јерин, көјүн, сөјјарэлэрини, јэ'ни бүкүнүк ифада илэ дэсэк, космик алэмини сирлэрини арашдырмага чагырыр. О дөврэдэ мәсэлэнини бу шәкилдэ гојулушу өз-өзлүјүндэ «илаһи сирлэрэ» эл апармаг иди, «аллаһи јерин-көјү једди күнэ јохдан јаратмышдыр» дејон дини еһкамы рэдд етмэјэ бэрэбэр иди. Мә'лумдур ки, дин һәмишэ инсанни фикрини чәрчивэ ичәрисинэ алмага чалышмыш, шөјлэрини ва һадисэлэрини маһијәтнини, нечэ эмэлэ кэлдијини дәрк етмәкдән чәкиндирмишдир. Әвһәднини јашајыб-јаратдыгы XIII—XIV әсрләрэдэ дини иртнча, идеоложи мүбаризэләр ва зилдијәтләр даһа да артмышдыр. Бу, агыр дөвр иди, монгол ишғаллары, онун ардынча Тејмурланк багсынлары ва таланлары халғын һәјатында, руһунда, мә'нави алэминдэ дәрин јаралар ачмышы. Һәр јердә наразылыг, үсәнкар руһ ва бә'зан дэ үмидсизлик, мә'јуслуғ көзә дәјирди, К. Маркс монгол әүлмүнүн халғлары нечэ фәлакәтләрэ ва мүсбәтләрэ дүчәр етдијиндән данышарағ јазмышды: «Бу әсарәт нәинки әзириди, һатта онун гурбаны олмуш халғын руһуну тәһгир ва пуч едирди».

Белә бир дөврэдэ ортодоксал дини еһкамдан кәнара чыхан һәр бир фикри әлбәттә, шиддәтли тә'ғибләрэ раст кәлирди. Мүртәчә тәбәғәләр халгы фанатизм гаранлығында сахламага чалышыр ва јахшы билирди ки, инсан биллики, көзүачығ олдуғча, өзүнү ва харичи алэми дориндән өврәндикчә, мәдди алэмин тәркибини, хүсусијәтләрини, һансы тә'сирләр нәтичәсиндэ дөјишдијини, шөјлэрини ва һадисэлэрини бир-бирилә әләгәсини, бағлылығыны тәдгиг етдикчә елә һәгигәтләр мөјдана чыхарыр ки, бу һәгигәтләр дини еһкамлары көкүндән рэдд едир, дини тәфәккүр, илаһијәт бүнвөрәсини итирир, буна көрә мүртәчәләр бизи әһтә әллан алэмини сирлэринә эл апармагы «шөјстән иши» едәндиләр, елми фикрә тәкан вәрәләрини алына «кафир» ламғасы басыр, ишләрини «куфр» с'лан едирдиләр.

Белә бир вәзијәтдә дуняанын нечэ эмэлэ кәлдији, Күнәшини, Ајын ва улдузалары нечэ жарандыгы барэда авам ва иаданларла дини еһкамдан кәнара чыхан бир сөз данышмағ горхулу иди. Онларын бу сөзлэри анламагы да маһал иди. Буна көрә дэ Әвһәди үзүнү һәр кәсә јох, аичағ идрәк сәһибләринә тутур, өзүнү «һәгигәт ахтаран инсана» дејир:

Сән еј һәгигәти ахтаран инсан,
Бу ичә сөзләрә үз чөвир бир ан.
Сәндән нә сорушсам, көзүмә дүз бах,
Мәндә әјри отур, дүз даныш аичағ!
Бу јер ки, үстүндә салмысан мәскә!
Һәдир неч өзүнә демирсини сән?
Әсли һарадандыр, һәдир бу гајда.
Бар иди ја јохдан оладу о пөјдә?

«Үстүндә мәскән салдығымыз бу јер һәдир, нечэ эмәлә кәлиб?» Бу суаллара о дөврэдэ елми чаваб вәрмәк о гадар дэ асан дејилди. Бу мәсәлэләр инди дэ, космик учушлар дөврүндә дэ инсанлығы мәшғул едир. Инсан фикри бу күн дэ онлара гәти ва дурүст чаваб тапмајыб. Космик учушларын, башга сөјјарәләр өјрәнмәјини елә бир мәгсәди дэ будур ки, планетимизини эмәлә кәлмәс барәдә әјдын ва гәти тәсәввүр әлдә едәк. Тәбииндир ки, нә Низамн, нә дэ онун бир сыра фикри-естетик ән'әнәлэрини давам етдирән Әвһәди једди-сәккиз јүз ил әввәл бу чәтнн суаллара елми чаваб тапа билмәздиләр. Космогониянын бир сыра мәсәлэләринә онлар өз дөврләриндәки елми фикрин сәвијәсиндән јанашыр ва онун сәһв анлајышларындан кәнара чыхмырдылар. О заман Шәрғдә дэ, Гәрбдә дэ белә бир фикри һаким иди ки, јер күрәси бүтүн алэми-каинатын мәркәзидир ва бир јердә сабит дајанмышдыр. Күнәш ва башга сөјјарәләр јерин әтрафында фырланыр. Бу кеосентрик нәзәријәнин тарихи чох узундур. Аристотел, Платон, Птоломеј ва гәдим заманларын дикәр алимләри буна мөһкөм инанырдылар. Христианн ва ислам дини бу анлајышы илаһи еһкама чөвирән башга чүр дүшүнмәк јолуну бағламышды. Јалһыз азад инсан фикрини узун ахтарыш ва чырпынтларындан сонра XVI әсрдә бөјүк Польша алимн Николај Коперник (1473—1543) өз һелиосентрик нәзәријәсинә елмдә ингилаб јарадарга бүтүн сөјјарәлэрини ва онлардан бири олан бизим планетимизини дэ Күнәш әтрафында фырландығаны сүбүт етди. Мүртәчә дини хадимләри неч чүр бу-пулла барышмағ истәмирдиләр. Елми фикрин тәрәфдарларындан интигам алмағ үчүн фүрсәт көзләјирдиләр.

Бир мүддәт сонра Коперникнин нәзәријәсини јайыб инкишаф етдирдикләри үчүн бөјүк Италија алимләри Чордано Бруно (1548—1600) ва Галилео Галилеј (1564—1642) католик инквизисиясы тәрәфиндән ән агыр тә'ғибләрә, руһн мәшөгәтләрә мә'руз галды, һатта Чордано Бруно дири-дири олда јандырылды.

Шәргәдә дә, мусәлман аламиндә дә белә һадисәләр аз олмамшыдыр. Онуңчу әсрдә мусәлман руһаниләринниң фитвасы илә һәләлх Мәһсурун е'дам олунмасы, он бешинчи әсрдә Нәсиминиң дири-дири дәрисиниң сојулмасы буна чаңлы субутдур. Бу дәһшәтли өлүмә сәбәб онларын јалныз ичтиман мәсәләләрдә дејил, бир сыра тәбиәт мәсәләләриндә вә динни мүдтәәларына зидд фикирләр сөјләмәсиндәдир. Соңралар да мүртәчә дин хадимләри аламин-каинатын әмәлә кәлмәси, јерин вә сәмә чисимләриниң һәрәкәти, гаршылыгы асылылыгы вә тә'сири барәдә исламинијәтти дә, христиһанилыгын да тәрибән ејни руһда олған еләмә зидд аңлајышларыны шүбһә алтына алаң һәр кәси амансызчасына тә'ғиб етмишләр.

Һалбуки космогония мәсәләләриниң арашырылмасы, мадди аламин јаранмасы вә инкишафы барәдә елми һәгигәтләрини ашкара чыхарылмасы бәшәријәттиң инкишафында чоҳ вачиб һәјәти әһәмијәтли мәсәләләр олмушдур. Галилеј гејд едирди ки, сәмә чисимләрини, јер күрәсиниң нечә әмәлә кәлдијини, инкишаф вә һәрәкәт ганууларыны өјрәнмәк, үмуми ганунаујундуғларыны мүәјјән етмәк әјри-әјри һадисәләри гејдә алмагдан чоҳ-чөһ әһәмијәтлидир.

Мәһз бу баһымдан орта әсләрдә Азәрбајҗан классикләриниң әсәрләриндә варлығы вә бүтүн кәинаты дәрк етмәк, онуң сирләрини ағын, идракын нуру илә ишығландырмәк чағырышлары чоҳ гүмәтли һадисә иди. Әвһәди дә «Ҷами-Ҷәм»дә инсаны дүңја вә аламин-каинат барәдә дүшүнмәјә, онуң сирләрини ачмаға чағырды.

Бәс бу торпағ, һаяв, ол, су нәдәндир?

Бу јаш, исти, сојуғ, гуру нәдәндир?

Кечә, гаранлығы дә һардан алыр?

Сөјлә бу Ај, Күнәш нәдән иур салыр?..

Әвһәди бу чүр сарф дүңјәви, елми, һәјәти суаллары ара-сыра «ахирәт, чәһнәт вә чәһәннәм нәдир?» кими руһани суаллар да гарышдырлар. Бурада тәәччүблү бир шәј јохдур. О, атеист олмајыб, «руһи күлл»үни, «мүтләг ишығ»ын варлығына инаныб. Ләкин дүңјәви мәсәләләри габартмасы, инсанн сарф һәјәти һиссәләринә мүрачизә етмәси, аһағыда көрчәјимиз кими тамәлкар, јалаңчы, ријакар дин хадимләрини вә залым, мүстәбид, мүрүввәтсиз һакимләри гәзәблә лә'нәтләндирмәси ону бөјүк һуһанист шаир кими учалдыр.

Әвһәди «Ҷами-Ҷәм»дә зәманә һакимләриниң зүлмүну, әдәләтсиз ишләрини, зәңфәрлини, јетимләрини, дул арвалларын, зәһмәткеш кәндли вә сәнәткарларын вар-јохуна гәсд етмәсини лә'нәтлә јад едир. Зүлмкар һакимләрдән соңра онуң гәзәблә дауышдығы иккинчи тәбәғә—јалаңчы, ријакар руһаниләр, дин хадимләри, елми, билији халгы алдатмағ, сојмағ вәситәсинә чевирмиш сарај гуллуғчулары, һакимијәт идарәләриндәки мүхтәлиф кәтибләр, мүшәвирләр вә сәирәдир.

Әсәрин зүлмү вә залымы пәсләјән бейтләриндә биз зәманәниң ичтиман вәзијәтини, манәфеји бири-биринә зидд—зәән вә әзилән ичтиман тәбәғәләри көрүрүк. Шаир һаким тәбәғәләрини һәрислијини, ачкөзлүјүнү, «алдыгча вер дејиб!» халгы сәјмәсини, зәһмәткешләрини исә ештиҗач долу һәјәтины белә тәсвир едир.

Кәндли ики ајда әт гејәр бир јол,
Күндә тојуғ гејир дәрғалар бол-бол.
Кәндлиниң әлләри дөнмушдур көнә,
Аға әл ачарағ дејир: «Вер јеһә!».

Шаир һаявја јемәјә алышмыш ағалардан, ачкөз дәрғалардан һиддәтлә «чәрәк гејәчәкән белә нә гәдәр?» дејиб сорушур вә мәнәббәт долу нәзәрини кәндлијә салыр, ону инсафсиз, мүрүввәтсиз ағалара вә дәрғалара көстәриб дејир: «О чат-чат әлләрә бир елә нәзәр!».

Әсәрин ғыса вә јығчәм бейтләриндә шаир феодал кәндлиниң ағыр мәнзәрәсини, касыб һәјәтины, зәһмәткеш кәндлиләрини нә мүсәбәтлә өзүнә чәрәк чыхардығыны реал чыкиларлә тәсвир едиб чанландырар:

Чәлләрә дүшәрәк ики-үч адам,
Бузов, кечә говур һеј сәһәр-ахшәм.
Кечә гура олинган сәјир фәјәл,
Күндәү «хышым кәдир» дејә чәкир дәл!

Зәһмәткеш кәндли күндүзләр хышыны оғрудан, кечәләр бузовуңу, кечисини чанавардан горуһаға, сәһәр-ахшәм билмәдән мин әзијәтә гәтләшыб биртәһәр күл-фәтнини руһсини чыхармаға чалышдығы һалда «ағалар, дәрғалар» нә илә мөшгулдурлар? Әвһәди бу суала белә чалыб верир ки, онлар, «дағарчыға күләк долдурур!» јә'ни ону үфләјир, тәмизләјир, аһвалы кәндлиниң јығы-

ды, гурудуну элинден алараг ора төкмөжө, өзлөрүнө жемек ештижаты жымгага назырлашырлар. Шаир буну асл огурулуг адландырыр, огрулара чэза вермэли олан агалардан вэ даргалардан сорушур:

Сэн еј башгасына чэзаландыран,
Өзөк инөјини саған һар заман,
Чэза верчөккөн өзүнө һачын?

Өлбөттө, Өвһәди билирди ки, бу сәтирләр мүөјжөн һәдфә дәјир, чохларынын хошуна кәлмәјжөк. Лакин бүтүн гуманист сәнәткарлар кими онун үчүн дә һәгигәт һәр шејдән уча иди вә һеч чүр һәгигәти кизләдә билмәздн. һәгигәт бә'зи үрәкләрә нештәр кими батса да, һамынын сәадәтинә көмөк етдији, үмумун хейринә олдуғу үчүн дејилмәлидир:

Чох ачы олса да демөк һәгг сөзү,
Һаггы кизләтмөк дә пис ишлар дүзү.
Сөз мөһкәм вә ачы олмаса әкәр,
О, бохтин јолуну һардан кестөрүр!..

«Чами-Чәм» мүөјжөн дәрәчәдә шаирин һөјәт тәчрүбәсинин, кечдији өмүр јолунун јекуундур, инсанлара вәсијјәтидир. Шаир бу көзәл сәрдә јорулмадан адамлары зүлм етмөкдән чөкинмәјө, башгасынын малына көз дикмәмәјө, дүзлүјә, тәмнизлијә чағырыр. О инаныр ки, өз элинин әмөји илә өзүнә јол ачан, нијјәти вә үрәјин тәмиз олан адам башгаларына зүлм етмәз, башгасынын чөрәјинә көз дикмәз. Зәһмәткеш вә чалышган адам бир тикә чөрөк үчүн, вар вә шөһрәт наһинә мәнлијини ајаглар алтына атыб ола-буна јалтагланмадығы кими, эһнә ихтијар кечәндә өзүндән зәифләрн вә асылы оланлары да алчалтмаз. Ловгалыг вә төкәбүр она јад олдуғундан даима әлләшәр ки, ештијачы оланлара бачардығы көмөји етсин, инсанларла әдәләтлн даврансын, өзү дә онлардан јени бир шеј өјрәнсин, агыллы адамларла отуруб-дурсун, залым, надан вә алчаг адамлардан узаг долансын: «Һәр алчага баш әјмә, адам олмага чалыш, агыллы адамын сөзүнә бах, надана ујма, һәр шеји мәнв едәр».

Поеманын һаггы, әдәләтн тәрәннун едән бејтләри һәрәртли вә емосионалдыр вә тобиндир ки, әдәләтдән сөз саланда шаир үзүнү мәмләкәтн идәрә едән шаһлара, һәзилрәләр, мәликләрә тутур, биринчи нөвбәдә онлардан әдәләт тәләб едир. Шаирә көрә «Мүлкү көзләмөк шәһ-

ларын, шөһәри горумаг мәликләрин борчудур». Әкәр «агл илә иш көрмәсәләр, мүлкү тамам тармар едөрләр».

Мәмләкәтнн сәдәтн әдәләттәдир. «Әдәләт дөвләтнн мөһкәмлијидир». «Әдәләт узун өмүрлә екиздир». «Ев тиксән, әдәләтлә тик, чүнки зүлм илә тикилән сөләр тез бәрбад олур.» Бу чүр мүдрик, һакиманә сөзләр парлаг ичмиләр кими «Чами-Чәм»нн сәһифәләринә сәнәләнмишдир вә онлар бә'зән нәсиһәтчилик руһунда, бә'зән дә иј-нәли, тиканлы олур, мүөјжөн һәдфә дәјир. Мәселән, шаир зәмәнәсиндә әдәләт олмадығындан, залым вә эзәзил һакимләрдән шинкәт едәрәк дејир:

Һәр јан тор туранла, ханли долу,
Гурурлар һәр заман бир һидәз тору.
Башдә әлшәрәк сөјләр сәдрәм,
Бир достә очлағы ејләр башч хан...

Өвһәди јазыр ки, әдәләт олмајан јердә инсан һөјәтин чичөккәнмәси, мәмләкәтнн абад олмасы вә хош күзәрәны гејри-мүмкүндүр. Чүнки «әдәләтсизлик харабчылыгыдыр», позмаг, дағымтагыдыр, әдәләт исә тикмөјин, абад етмөјин шөртндир. Әдәләт олан јердә инсанларын мәнәвијјәти, әхлағы гәлби ишыгланыр. Шаирә көрә «Әдәләт абадлыг кәтирәр». «Әдәләт инсаны ај кимн ишыгы едәр». «Бәдәнә чөпәр анчаг әдәләтдир», јә'нн әдәләт инсаны һәм зүлмдән, зоракылыгдан горујур, һәм дә руһуну шад етмәклә чанынын сағламлығына көмәк едир.

«Чами-Чәм»дә әдәләтнн мүдафисәи зүлмү исләмәклә, залымлары лә'нәтләндирмәклә бағлыдыр, «ишығын әдәләтдән кәлдијинә» инанан шаир «зүлмәт зүлмдәндир» дејир. Әдәләт инсанын мәнәви аләминн ишыгы едәрсә, «зүлм инсанлары гәлби гара едәр.» Инсан нәслиннн ән бөјүк дүшмәни зүлмкарлыгыдыр. «зүлм өзү инсанын көкүнү кәсәр». Дүнјадә инсанлара зүлм етмәкдән, зүлмүн ән ијрәнч шәкли олан ган ичмәкдән алчаг иш јөхдур. Хүсусән ачызләрн, зәифләрнн ганынын ичмәк рәзәләттдир. Өвһәдијә көрә бу ган һеч вахт јердә галмаз.

Кәсмәкчн көкүнү белә дөвләтнн,
Мәзлумун дуасы балтадыр јәгин!

Зәмәнәсиндәки зүлмү вә залымлары лә'нәтләндирәркән Өвһәди «мәзлумун дуасы» кими јумнаг сөзләрин јанында «көкүнү кәсмәк» вә «балта» сөзү дә ишләдир ки.

шаирин нифрэт вә гәзәбин ифада едән дә белә сөзләрдир. Һәтта, онун шаһларә мурачиәтиндә дә насинәтдән артыг хәбәрдарлыг дујулуур, јумшаг, мүләим ифадәләрин бирдән-бирә гыгылчым верән гәзәбли ифадәләр әвәз едир. «Бу сөзүмү јакшы ешит, сән зүлм етмиш олсан, өзүн бир арпаја дәјмәссән». «Бир көздән јаш төкдүрмүш олсан, өлкә јаш селиндән виран олачаг!».

Шаир зүлм көрәнләрдән, әзијјәт чөкәнләрдән данышаркән тез-тез зәһмәткеш инсанлары, зәиф вә күчсүз адамлары, панайссыз јетимләри, өз бағчасындан һәлә бир чичәк дәрмәмиш «мејвәсини дә, олунуну да сәрһәнк апары» дул гарылары, ган-тар ичиндә балаларына чәрәк чыхаран әлигабарлы кәндлиләри јада салыр, мәнһәбәтлә, үрәк истилији илә онлары мүдафиәгә галхыр: «гары кечә јары аһ чәксә, көјләрини зүү гаралар!» дејир. Әвһәди јалныз шаһлары дүзлүгә, әдаләтә, инсафлы олмаға чағыр-магла галмыр, бүгүн дөвләт гуллуғчулары бу чүр олмаса, мәмләкәт дүзәлмәз фикрини мүхтәлиф чаларларла дәнә-дәнә тәкярар едир: «ағыллы һөкмдар башына намушчулар, әдаләтли гуллуғчулар јығар», онун әтрафына јаланчылар, тамаһкарлар, һијләкәрләр топланса, һәм халг әзијјәтә дүшәр, һәм дә дөвләтнин ишләри бәрбад олар.

Еј шаһ, залымларә вермә ихтијар,
Шаһари тәләјиб, кәнд чәпарлар.
Һијләкәр кәтиблар ијиниш көрәк,
Сән әдлә архалан, онлардан әл чәк!

Чох марағлыдыр ки, бу јердә Әвһәди о заманкы чәмијјәт үчүн сәчијјәви олан, һәр күн, һәр саат халгын башынын үстүнү кәсмиш дөвләт гуллуғчуларыны јада салыр. Онлардан бири «јохеулу гәләми илә мәнһ едән һијләкәр кәтиблар»дир ки, һәмни јохеулу малыны, мүлкүнү әлә кеңирмәк үчүн сичан кими пусғуда дурмушлар». Булар дилдән чогадыр, өзләрини чох биликни вә әлләмә көстәрирләр. Әвһәди һидәлгә онлары үзүнү маскасыны јыртыр. «Онларын чығар-бағырда елми вар анчаг!» дејир. Халгә әзијјәт верән икинчи нөв дөвләт гуллуғчулары даргалардыр ки, «әлиндә ганунун гылынчыны көздирән адам ән әввәл булары өлдүрмәлидир». Чүнки булар оғруларла әлибирдир, оғруларә јөл көстәрән булардыр. Булар халгы, чамааты оғрудан горумур, әксинә, «күчәдә оғру үчүн көзәтчи олурлар». Бир јердә ки, дөвләт гуллуғчулары бу чүр алчаг вә вичдәсны ола, орада ол-

руну дардан асмағын нә мә'насы?! Шаирә көрә әввәлчә өлкәни бу чүр чиркинләрдән тамизләмәк, гајда-гануну бәрпа етмәк лазымдыр. Ләкин һејһәт, бу мүмкүн олачагмы? Әвһәди јана-јана гејд едир:

Илан, гарышга чох, адил әмир јох!
Оғру тутан јохдуур, мааш алаң чох!
Һәмә балта кими јонур дурмадан,
Галмаз бу мөшәдә бир ағач, аман!

Шаир әсәрин башга бир јериндә јенә јохсул кәндли илә онун һесабына јашајан сәрһәнкә, кечәләр ај ишығын-дә чәһрә әјирән, күндүзләр бир-бир јумурта јығарга јары-тох, јарыч өмүр сүрән гары илә онун вар-јохуну чәкиб апаран әмири үз-үзә кәтирди, биричиләри мәнһәбәтлә, икинчиләри гәзәблә, нифрәтлә јад еди. Зәһмәткешин һесабына өзүнә ејш-ншрәт дүзәлдән, бир күнлүк кеф үчүн кәндлинин он иллик рузсини пуч едән ағалары, һакимийјәтдән суи-истиғадә едәнләри оғру вә гулдуур адландырар. Әвһәди инсан сәадәтнин һалал әмәкдә, һалал чәрәкдә көрүр, башгаларынын зәһмәти илә варланмағы, хош күзәрән кеңирмәји сәадәт јох, бәдбәхтлик һесаб едир. О, кәндлинин балаларыны, гоча гарылары вә јетимләри ач гојан, ејш-ншрәтә гапылан сәрһәнк вә әмирләри бәдбәхт адландырар.

Ләкин шаир беләләринә јалныз лә'нәт јағдырмагла, нифрәт етмәклә кифәјәтләмир. О, бир аз да ирәли кедәрәк түфејли һәјәт кеңирәндә, инсана зүлм етмәкдән, зәифләри ишчитмәкдән ләззәт алаңларә, инсафсыз голу-зордуларә өлүм арзулајыр. Онлары ән ағыр чәзәја ләјиг билли сорушур: «Һә үчүн бунларын башыны үзәмәјир фәләк?!».

Јашајышы, арзу вә истәкләри бири-биринә зидд олан ики ичтинман тәбәгә реал һәјәти зиддијјәтләри илә «Чам-Чәм»дә әкс олунмушдуур. Бу сәһнәләр һәм бәдин көзәллији, образлылығы, һәм дә шаирин зәһмәткеш инсанларә мәнһәбәтнини сәмимлији, дәринлији илә ипзәри чәлб едир. О, үзүнү гансыз сәрһәнкә, һарама өјрәшмиш әмирә тутуб дејир: «Кәндли һеј чалышыр, зәһмәт чәкир, сән иса һазыр мәнәулу чәкиб апарырсан, сонра да дејирсән ки, «мәи халгы горујанам, ганун-гајда көзләјәнәм». Макар ганун-гајда белә олар, мәкәр инсанлыг будур?! Зәифләрә, зиләнләрә мәнһәбәт, онларын һәјәтиша

үмид вә севинч кәтирмәк, бөјүк Пушкин демишкәи, «Азадлыгы төрөнүм етмәк вә жыхыландылар мәрһәмәт көстөрмәјә чагырмаг» бүтүн заманларда вә бүтүн халларда һуманист эдәбијјатын әсас хүсусијјәтләриндән олмушдур. Һәр шаир, һәр јазычы өз дөврүнүн вәзијјәтинә вә тәләбләринә көрә бу идеалы тәһәссүм етдирән образлар јаратмышдыр. «Чамн-Чәм» поемасынын орижиналыгы да елә бундадыр ки, өз дөврүнүн хүсусијјәтләрини әкс едир, инсаннн азадлыг идеалыны, зәһмәт адамлары. на мәрһәбәти, зүлмкарлары нифрәти о дөвр үчүн сәчијјән олан образларда чанландырыр.

Мараглыдыр ки, Әвһәди инсаннн доғулуб бөјүјәрәк тәрбијә алыб мүхтәлиф нешәләрә кетмәсиндән данышаркәи о нешә сәһибләрини нисләјәр ки, онлар әјрилик етмәк, зәһмәтсиз долаймаг, халгы алдатмаг имканына малик олурулар. Мәсәлән, Әвһәдијә көрә дин вә дөвләт гуллуғунда дуран руһанилар, хәтибләр, имамлар бу гәбилдәндир. О, «дүкәндә отураны да, «ун сатан базар әһлини» дә нисләјир. Онлар «һиләјә, кәләјә, мәкрә әл атар» дејир. Дини әғидәләрдән сун-истиғадә едән «сағгаллы, доңлу јаланчылары» хүсуси нифрәтлә гәләмә алыр. Шаир көстәрир ки, «ким елми зәрдән өтрү, хәјирдән, зәрәрдән өтрү өјронлир, о әһли наәһлдән сечә билмәз» вә ахырда «ја бир кәндин чәһил хәтиби, ја шулуғ бир мәрһәлләнни әдиби» олар. Ја да, вә'зә, алверә гуршанар вә «өзүнү бәднан едәр».

Шаир пуч вә чүрүк мәрһәвијјатлы «алими-үмә» дин вә дөвләт гуллуғчуларыны гырмачлајыб јазыр:

Дарајыб сағгалы нечә һиләкәр,
Ғануну әлләрдә ојун етмишләр,
Јанына јол талар рушәт кәтирән,
Он әдә еләјәр она баш верән...
Топу апарарсан гызыл верән сән,
Әлибшо галарсан бир шеј вермәсән...

Әвһәдинни дөврүндә артыг суфизм мүхтәлиф чәрәјанлара бөлүмүшдү, артыг тәригәтләрдән дә сун-истиғадә едән мөһтәкирләр мејдана чыхмышлар. Чүрбәчүр фырылдагчылар вә мүфтә чөрәк ахтаранлар дәрвиш палтары кәјәрәк ганылары, күчә-базары кәзиб авамы аздадыр, фурсәт дүшнәдә киркин әмәлләрә гуршанырдылар. Дин вә тәригәт онларын әлиндә чамәатнн көзүнү бағламаг, чүрбәчүр ағлабатмаз «мәчүзә-

ләр төрәтмәк» үчүн јахшы нәрдә олмушду. Әвһәди «Чамн-Чәм»дә беләләрини дә унутмамшыдыр.

Доңлу јаланчылар артадан бәрн,
Хәриһәрәјә кәчди көһләрин јери.
Ачылды ахырда һәр кәләкләри,
Һоғгабаз ишләрә һағт демокләри.
Ахыр һиләләри о јерә чатды,
Бир гуру чөрәјә он мөчүзә сатды...

Әвһәди бу јаланчы, һоғгабаз, рүсәбаз дәрнишләри лага гојур, онларын сјбәчәр зәһирини вә позғун, чүрүк мәрһәви әләминн сәрт бојаларла тәсвир едир, онларны халга кәләк кәлмәк үчүн «сачларыны узадыб илантәк чиниләринә атарак күндүзләр ит кимн күчәләрдә сүмсүнүб, һәр јери ијләдикләрини», кечәләр «хорхорундан көјләр титрәдијини», «һамысынын риид, рәгсә, илан тутан, һиләкәр, сөз ојнадан, ер јыхан, олда ојнајан олдугуну», «пулу папагда кизләтдикләрини», «дәнизә кирсәләр дәнизини дә гурујачағыны» јазыр. «Чамн-Чәм»дә «ағлабатмаз мөчүзәләрлә» авамы әлә салыб алдадан шејх вә онун јаланчы, ријакәр мәддәһлары тәсвир олунан сәһнәдә истәр-истәмәз Чәлил Мәммадгулузәдәнн «Өлүләр»индәки Шејх Нәсруллаһ, Шејх Әһмәд вә Һачы Нәсәнләр кәһил дурур адамын көзүнүн габағында. Демә, Әвһәди дөврүндә «өлү дирилдән», «бир хурма илә доланан», «бир иланк јолу бир көз гырпымында гәт едән» фырылдагчылар мејдан сулајырмыш. Әвһәди һәмн ријакәр шејхи вә онун јаланчы мәддәһларыны белә тәсвир едир:

Бил ки, дүкәнчыдыр һиләкәр өзү,
Мүриди тәсдиғләр о дејән сөзү.
Шејхимиз вәлидир дејәр бирини,
Әлилан артығдыр сөвләр бирини.
Бирин дејәр ки, јемәз, јатмаз о,
Бирн дејәр јохдур чөрәји, сују...
Мәккәдә гылымыдыр намазы дүнән,
Шама келиб-кәлмиш ишдәки һомән.
Һеј алыб-сатарлар ону бу сајар,
Алыр бу ешкәкләр ону нечә бахлн.

Сон бейтдәки иғадәләр шаирни фанатизмә вә һәр шејә инанан адама нифрәтинин нә гәдәр күчлә олдугуну көстәрир. Умумијјәтлә Әвһәди, инсаннн сөздә дә, ишдә дә гүдрәтли олмасыны истәјир. Һәр бир ишә мөһкәм инам вә ирадә илә башламагы мүвәфғәһијјәтин рәһин һесаб едир, сүстлүјүн әлејһинә чыхыр:

Шаир «Чами-Чэм»дэ лэдэн сөһбөт ачырса, нэ барэдэ данышырса ахыр сөзү инсана катириб чыхарыр. Эсэрдэ әкс олунан мәсәлэләр ичәрисиндә инсан вә инсан шәхсисийәти әсас јер тутур. Бу елә бир охдур ки, бүтүн әһвалатлар онун әтрафында фырланыр. Бир сөзлә, «Чами-Чэм» инсаны, инсан шәхсисийәтини, онун мә'нәви аламини, әгидә вә инамларыны тәдиг едән бир эсәрдир. Инсана, инсанын ағына, идракына, әхлагына һәср олунмуш бейтләрдә һүсуси һәрәрәт дујулур вә Хагани, Низами гуманизминин ишығы көрүнүр, тәрәвәти һисс олунур.

Әвһәди «Инсанын башга јаранмышлардан шәрәфли олдуғуну, улдузларын вә доғтуз көјүн асанча инсан үрјиндә јерләш биләчәјини, инсанын дахилиндә көјләр далағаландығыны, улдузлар ојнадығыны; дунја сирләринин Симүрг гушу дағда кизләнән кими инсан бәдәниндә кизләндијини, көјләр нәггаштәк гәләм чәкәндә ән көзәл хәтләри инсанда ишләтдијини» јазыр. О, үзүнү инсана тутуб дејир:

Варлығын ән јүксәк нүмунәсинән,
Нижәси, нечәси бир јазысан сәи...

Әвһәдијә көрә ки дунјада, бүтүн әләми-каһнатда һәр шәј инсан үчүн јаранмышдыр, инсанын гуллуғунда дурмушдыр, она хидмәт етмәјә һазырдыр. «Сулар инсан үчүн јүк дашыјандыр», «Јәлләр инсанын гасидидир», «Од аш биширәндир», «Күнәш инсан үчүн бағча-бағы бәзәјир». Инсан чәсәрәтли олмалыдыр, һәр садә вә мүрәккәб шәјдән горхмамалыдыр. Шаир инсан барәдә, онун кечмиши вә кәләчәји барәдә чоһ никбиндир. Инсанын күчүнә, гүвәтини, јарадычы габилсийәтләринә, ишнә вә әмәјинә инаныр. «Дунјанын мушкүлдүнү сәи асан етмисән, чәлләрдә һејван сәнин нәфәсиндән горхур, сәнин күдүнкүнү алтында даш мума дөнүр, дәмир су олур, сәи пәләкки, ширин дәрәсини сојансан, гарталлары эсир едәнсән, фили овсарлајансан, дунјада нә вар һамысы сәниндир. һејванлар вә биткиләр јемәјин үчүндүр. Јер алтындан чыхан шәјләр бәзәјин үчүн».

Шаир инсаны елә бир мәһәббәтлә севир, онун көзәл сифәтләрини елә еһтирасла, дунјәви һиссләрдә тәсвир едир, чиркин сифәтләрини елә иһфрәтлә исләјир ки, бу һиссләрин үзәт, ријазәт, зәһд кими суфи аһләйишларла бир јерә сығмасына, бир үрәкдә, бир синәдә јашаја билмәсинә тәвәччүб едирсән. О, инсанын хош хасисийәтини — чәһнәт, писини—чәһнәнәм, үзүнү мәләк симасы, кәрәм вә һүмәтнин уча сарај, гәзәбин һәр шәји јандыран күрә, һирсини, һавасыны од-әлов адландырыр. Ағыны ишләтмәјән, сөзүнүн вә һәрәкәтинин јерини билмәјән, өтәри һавасләрини, јарымчыг һиссләрин гулу олан адамлары нәзәрдә тутараг дејир:

Јасдә гәзәбләнәр, тојдә севнәр,
Вәһишлик, һејванлыг дејил бу мәкәр?!

Шаир, јаныб тәәсүффәнер ки, инсан «каһ бир мә'буд олур, каһ да көлә», «каһ тахта чыхыр, каһ дардан асылыр...»

Мүәллиф, инсана јарашмајан, инсан шәхсисийәтини аһчалдан вә онун һәјәтыны корлајан гырх јаман хисләти исләјир. Буһлар, зүлм, ган ичмәк, инсан иһчитмәк, тәкәббүр, тамәһкарлыг, мәнәм-мәнәмлик, сәрхошлуғ, һижләкәрлик, гәзәб, кин, шәһвәт, позгунлуғ, вәфәсызлыг вә саирәдир. Шаир көрә бу јарамаз мә'нәви-әхлаг ичәјијәтләр инсанлар арасында бирлији, достлуғу, дејир, каһ алағәләри позуб дағымшыдыр, ајрылыг вә дүшмәнчилик саямышдыр. Әвһәдн поемаынын нечә јериндә «бүтүн јер үзүнү иһфаг бүрүмүшдүр, инсанлыг бирлији тәрк етмишдир» дејиб иһкајәтләнер. О, инсанын нәһәјәтсиз дәрә-гәмә дүчәр олдуғуну, инсанлар арасында вәфа вә етибарын итдијини, һижлә вә ријанын јайылдығыны тәәсүффәлә гејд едир. Буһун да нәтичәсиндә, «һәңгәтләрәст дүз адамларын иши чәтинләшмишдир». «Дунјанын үзүнү јалан бүрүмүшдүр, дағ—дағ һижләдир, ријадыр» вә «иһфагы илә һижләкәр әлбир олуб дүзләрин ганыны нәһаг ахыдыр».

Поемада бир нечә дәфә тәкрар олунан бу иһкајәтләрдә сөз јох ки, шаирин јашадыгы зәманәнин реал вәзисийәти әкс олунмушдур. Буһлар, монгол иһгалларынан, феодаллар арасындакы фәсисләсиз вурүшма вә чәкишмәләрин чәмијјәтин һәјәтына нечә иш тә'сир етдијини, инсанларын јашајанынын вә гәдәр ағырлашдығыны кәсәтәрир. Адәтән, инсан чәмијјәтинин белә доланыг вә бу-

ланьг дөврөлдөндө оғру, эјри, һијләкар, хәбис вә наначыг адамлар үзә чыхыр, мејдан суламаға башлајыр. Намуслу вә вичданлы адамлар өлчүб-бичиб бир тәдбир төкөнә гәдәр намуссузлар аләмни бири-биринә гатырлар. Јахшы адамларын бир һиссәси чашыб галыр, башыны кизләмәјә јер ахтарыр. Бу вәзијәти шаир белә тәсвир едир: «Мә'на әһли пәрдәјә бүрүнүб сусур», «Дүзлүк вә әдаләт көзүнү јумуб јатыр». Һәтта, Әвһәди ону да гејд едир ки, бу вәзијәти көрмәк өзү дө хәтәрлидир. Шаир дејир ки, инди вәзијәти дүзәлтмәк мүмкүн олмаса да, сабаһы дүшүнмәк, сабаһын гејдинә галмаг лазымдыр.

«Чаһи-Чәм»ин «бә'зи ејһамлы сирләр» фәслиндә инсанын јарадычы гүввәларини, тәбиәтин сирларини ачмаг, она һаким олмаг, һәјәти јахшылашдырмаг имкандарынын түкәнмәзлији тәсвир олунур. Шаир инсаны күнәш адландырыр. «Дүнјәдә кизли хәзинә вар, зәһмәтә гатлашыб ону көшф елә» дејир. Инсаны «бәдкүман олмагдан», «өзүнү кичилтмәкдән» чәкиндилр. «Инсаны хәмирасиндә елә бир дағ вар ки, дашынын һәр дәрдә әләч олдуғуну» сөвләјир. Лакин инсан, өз тәбиәтиндә олан бу е'чәзкар гүввәни, бу сонсуз јарадычылыг габилијәтини анчаг ики шејлә үзә чыхара биләр, һәрәкәтә көтрә биләр: Әмәк вә елм илә! «Шәрәфдә»заманын саһибни олан инсан, «әкәр газан асыб елм биширәсә, бојагыч олмагда», јәни дүнјаны ранкдән-ранкә бојамагда, һәјәти вә тәбиәти ранкарәнк бојаларла күлдүрмәкдә «күнәши кечә биләр».

Инсанын е'чәзкар јарадычы гүввәлари һагғында һәлә о заман дејилимиш бу сөвләр бизим атом әсримиздә, космик учушлар әсриндә нә гәдәр тәбни вә инандырычы сәсләнир!..

Низамн вә Хагани кими Әвһәди дө өз әлинин әмәјилә јашајан, һеч кәсә јаманлыг, пислик етмәјән, башгасынын чөрәјинә көз дикмәјән адамы шәрәфләндилр: «Әнсэн о пешәкар јохсул инсан!» дејир. Чүнки бу инсан зәһмәт-сәвәндилр. Тамаһкар дејил, дүнјанын азына-чохуна бахмајыб, һәр күн өз ишинә кедир, пешә ејрәнмәкчин о, әзијәтләрә дөзүб, һәтта, атасындан вә устасындан бә'ән чәзә да алыб, чәмаатдан она нә чатырса, анчаг зәһмәтнини музду оларат чатыр. Белә адамлар әјрилик, јаланчылыг, һијләкарлик билмәзләр. Онларын үрәји тәһиздилр.

Гәлбиндә нур сачыр нәфа, сәдагәт,
Әлиндән узагдыр онун хојанәт...

Дүздүр, һүнәрлидир чох адам, бир баһ!
Үрәји бөјүкләр булардыр анчаг!

Шаир мәнз белә инсанлары, зәһмәт адамларыны һөр-мәтә, мәнзәбәтә, тә'рифә, адамлыға лајиг билир. Онларын «фикрини вардығын рәмзи» адландырыр. «Онларын јери чәһнәт багчасыдыр» дејир. Белә һесаб едир ки, дүнјаны дүзәлдән анчаг беләләринин әмәји, иши, зәһмәтидилр.

Дүнјаны низамә пешәкар салар,
Һәр низам пешәдән, һүнәрдән олар...

Бөјүк шаир ишин, әмәјин, пешәнин јахшысы, писи олмадығы идејасыны ирәли сүрүр. Һәтта ајагјолу тәһиз-ләјәнларин (кәнәсларын) пешәсинә алчаг нәзәрлә баханлар мәнзәмәт едилр дејир: «Дүздүр, сан она хор бахырсан, анчаг о едәни дә едә билмәзсэн». Әвһәди һәр пешәни вә пешә саһибни гүјмәтләндирмәк үчүн онларын инсандара фәјдалы олуб-олмамасыны әсәс мейәр көтүрүр: «О кәсин пешәси јахшыдыр ки, ондан бир адам да инчик дүшмүр». «Адам ничидәндә иман да олмәз».

Өвладын, ушағын тәрбијәсиндә дә иш, әмәк ән јахшы васитәдилр. Бүтүн бәдбәхтликләр һәлә ушаг чағларында инсанын әмәкдән узаг бөјүмәсиндән, әмәјә, ишә лагејд бахмасындан, нифрат етмәсиндән төрәјир. Шаир дејир: «Өвлады чох да наз ичиндә бөјүтмә, иш-күчдән азад еләмә», чүнки «чәтинлијә дүшәндә мөһнәт вә бәдбәхтлик ону мәнз едәр». Ушаға тәләбкар олмағы дејән шаир она гаршы амансызлыгы да раад едир, ушағын мәжлининә тохунмамағы, кобуд рәфтар етмәмәји мәсләһәт билир:

Өелуна пис дејиб сөјмә дүнјадә,
Онда сөјүш сөјән олачак о да.
Абыр-һоја көзлә сөз данышандә,
О да һоја едәр, утанар онда.

Догма өвладынн тәрбијәсиндә атаја һәр шејдән әв-вәл тәләбкар олмағы төвсијә едән шаир, башга адамларә мүнәсибәтдә ән әввәл һәссас вә мейрибан олмағы мәсләһәт көтүр. Хусусән нөкәр вә гулдугчу сахлајан ағалара, шејхләрә вә хачәләрә дејир: «Гулама зүлм етмә, онларын чөрәјини гүт еләмә, онлары сөјмә, дөјмә», әввәлә, она кәрә ки, «дүнја бу гәјдәдә галмајачыг», икинчи дә јахшы дүшүнсән аиларсан ки, «онлар да ин-

сандыр, эслиндә аға да, нөкәр дә ејни шејдир». Һәтта, һәр кәсә бачарығына, габилитјетинә, гана чагына вә инсанитјетинә көрә гижмәт верилсә, мә'лум олар ки, чох нөкәр чох агадан артыгдыр, чох хачаләр мә'нәвијјатча нөкәрдир.

Һәр кәс гижмәтилә өлчүлсә әкәр,
Бил ки, чох хачаләр оларлар нөкәр.

Бүтүн дүңја гуманист әдәбијјатынын ән көзәл кејитјәтләриндән олан сүлһсевәрлик, халглар арасында сүлһ вә әмин-аманлыг идеясы «Чами-Чәм»ин руһуна һопмушдур. Шаир мүнһарибәни, ган төкмәји «шејтан иши» әдландыыр, инсанлары дүзлүк вә һәгигәт асасында әлбир чалышмаға, дост олмаға, јахшылыға, јахшы ишләр көрмәјә, башга инсанлар үчүн фәјдалы олмаға чагырыр.

Чошуб, газәбләниб күкрәјәндә сән,
Она чәдә елә ки, ган төкмәјәсин.
Имканы олдуғча төкмә һаһаг ган,
Гуртара билмәксән мүкафатындан!

Бу гуманист фикирләри Азәрбајҗан әдәбијјатынын Әвһәдидән һәм әввәл, һәм дә сонра кәлмиш бөјүк классикләри һәрәси өзүнәмәхсус божаларла тәрәннүм етмишдир. Әвһәдинин өлмәз мисралары Хагани, Мәһсәти, Низами ше'риндән гитааландығы кими, Нәсимн, Хәтан, Фүзули ше'ринә дә гол-ганад вермишдир.

Зәманә ичрә мүчәррәбдир нитигам зәман,
Һөмишә јахшыја јахшы верир, јамана-јаман.

дејән Фүзули дә ејни инамы — «наһаг ган төкән мүкафатыны алачаг» инамынын ифадә етмишдир. Әслиндә бу, халгдан, халг әдәбијјатындан кәлән бир фикирдир.

«Чами-Чәм»дә ифадә олуған инсанпәрвәрлик руһу, зүлмә, әдәләтсизлијә нифрәт, әмәкчи инсана мәһәббәт, һәр бир адама әсил-нәсәбинә көрә јох, шәхси габилитјетинә көрә гижмәт вермәк идеясы дүңја гуманист әдәбијјатынын ән көзәл ән'әнәләри илә сәсләшир. Шаирни иши, әмәји тәрәннүм едән бејтләри ХҮІ әсрин бөјүк франсыз гуманисти Мишел Монтенни «Мәл истәрдим ки, инсанлар дайма фәалијјәтдә олсунлар. Истардим ки, өлүм мәни кәләм әкдијим јердә һагласын» сөзләрини адамын јадина салыр...

Әвһәди зәманәсинин ағыр һәјатындан, зүлмкарлыгындан, мүрүвәтсиз ишләриндән, дүңјанын вәфасызлыгындан нә гәдәр шикајәт етсә дә, бәдбинликдән узагдыр... Һәјаты севмәји, баһардан, ләләзәрдан, бу көзәл дүңјадан ләззәт алмағы мәсләһәт көрүр: «Бу күн ағыр да олса кечәчәк, сабаһын јахшы олмасына чалышмаг лазымдыр» дејир. О инаныр ки:

Залымларын еви чох чәкмәз, ашкар,
Русәјичи шәкилдә олар тарымар...

Поэма инсан һәјатынын, инсан мә'нәвијјатынын бир чох чәһәтләринә аид мә'налы, афористик ифадәләрә долу дур: «Наданын үрәји ишдә сүст олар», «Пис вардан јохсуллуг јахшыдыр», «Ишин јатмаг олса, өлмүш кими сән», «Ағлын күнәшдир, руһун ајдыр, елмин — нуһ кәми си, чәһлин — туфаныдыр». «Сәнин бәдәниндә ағыл гәдәр јахшы јүјүн јохдур», «Дүзлүк ет ки, дүзләр ипчәт тапарлар», «Дүзләр һамыдан күчлүдур», «Гәм јемәз баш, ајаг олса дә јалын, дүңјаны дағыдар долмаса гарын».

Әвһәдинин поэтик тәфәккүрү чох күчлүдур. О, фикирләрини парлаг образлар, тәшбейләр, метафораларла ифадә едир, еһтираслы, әмоционал ифадәләр онуи поэтик үслубунун хүсусијјәтидир. «Чами-Чәм»дә көзә дәјән поэтик хүсусијјәтләрдән бири дә бүтүн фәсилләрин дахилән, мәнтиги олараг бири-биринә бағлылығы, бири-бириндән доғмасыдыр. Бу, бә'зән фикрин, мә'нанын давамы шәклиндә мейдана чыхыр, бә'зән дә һәм мә'на давамы, һәм дә сөз тәқрары илә јараныр. Јә'ни бир фәсил һансы фикир вә сөзлә гуртарырса, о бири фәсил мүтләг һәмни фикир вә сөзлә башланыр. Мәсәлән, «пахылығы вә пахыллари мәзәммәт» фәсли:

Дүңјадә бирчә дост кәлмәди әлә,
Ки, ондан үрәјим сымасын белә!

бејтилә гуртарыр, ондан сонра кәлән «Достлуг вә вәфанын шәртләри» фәсли:

Достлуғда дост илә бир ол, сәминн,
Бир габыт ичиндә чүт ләлә кимн—

бејтилә башланыр.

Көрүндүү кими, «Чами-Чэм» мазмуну етибарла мүрөккөб эсэрдир. Бу эсэрдэ бизи орта эсрлэрин тәфәкүр тәрзи илә бағлы олан дини, мөвһуми анлаышлар јох, гуманист көрүшләр, инсаны идрака, дүнјаны дәрк етмәјә, көзәлләшдирмәјә чағыран фикирләр вә һисләр марағландырыр. О шејләр марағландырыр вә чәлб едир ки, онлар зәманәмизлә, бу күнүмүзлә сәсләшир.

Әвһәдијә көрә инсан дүнјаја нә үчүн кәлдијини вә варлығын сирләрини, бир чох «инчә мәтләбәри» билмәсә јүксәлмәз, ади һејвандан сечилмәјән бир һәјатла јашар, «торпағларә батыб галар». Белә завалы көкә дүшмәмәк үчүн инсан чалышмалыдыр, иш көрмәлидир, әмәк чәкмәлидир. Бекарчылығ, сүстлүк, чисмани вә мәһәзи тәнбаллик инсана јарашмаз, инсанын тәбиәтинә зиддир. Чүнки «сән бура она көрә кәлибсән ки, бир иш көрәсән». Шаир инсаны ишдән, чәтинликдән горхмамаға, чәсарәтли, тәшәббүска олмаға, бу ширии, бу көзәл дүнјаны абад етмәјә, јарадычылыға чағырыр. Анчаг бөјүк јарадычы әмәк һәјатда силимәз, әбәди из бураһыр: «Чами-Чәм» вә Әвһәдинин дузлу, көзәл гәзәлләри буна ән јахшы мисалдыр.

Феврал — март 1975.

ОДЛАР ЈУРДУНУН ПРОМЕТЕЈИ

(Нәсиминин һәјәти, шәхсијәти, зәманәси
вә јарадычылығы барда сөјдәләр)

1

Бөјүк Азәрбајчан шаири вә мütәфәккири Имадәддин Нәсиминин һәм шәхси, һәм дә јарадычылығ тәлеји ағыр вә мүрәккәб, чох зиддијәтли вә парадоксал олуб. Сон дәрәчә парлаг вә мütхәлиф чәһәтли исте'дады илә о, зәманәсиндә ад чыхармыш, мөшһурлашмышды. һәм дә тәкчә доғулуб аб-һавасы илә пәрвәриш тапдығы Ширван торпағында дејил, вәтәни Азәрбајчанын башға әјәләтләриндә дә ону тез танымыш вә севмишдиләр. Адынын шөһрәти теаликлә чоғрафи һүдудлары ашарағ Јахын вә Орта Шәрғин бир сыра өлкәләринә јайылмышды. Бөјүк, ишығлы дүһасынын мәһсулу олан дәрин мә'налы, көзәл ше'рләри әлдән-әлә кәзмәјә башламышды.

Бир сыра тарихи һадисәләр Нәсиминин кәич јашларында бу шөһрәтә һәл олдуғуну, дәрин биликли вә мө'тәбәр зијады кими танындығыны сөјләмәјә асас верир. О, 1369-чу илдә Шамаһыда анадан олмуш, эсәрләриндән вә бүтүн фәалијәтиндән көрүндүјү кими, зәманәсиндә зәури сајылан биликләрә мүкәммәл сурәтдә јијәләнмишдир. Јенә эсәрләриндән чыхарағ демәк ләзимдыр ки, халғ данышығ дили вә фолклор әсеһиндә о, ана дилин чох көзәл өрнәмиш, онун көзәлликләрини, мә'налы вә ојнағ ифадәләрини мәнмәсәмишдир. Көрүнүр бу мәсәләдә анла мүйити, Шамаһыдакы шаирләр вә үләмә мәчлисләрини, һәмчиниң Нәсиминин мütәллимләриниң дә тәсири аз олмамышдыр: Оңлар ушағ чағларындан Нәсимидә мә'налы вә көзәл сөзү дүјмағ, севмак һавәси, зөвгү тәрбијә едә билмишләр. Бунунла јанашы Нәсимини о дөһрдә зәури сајылан фарс вә әрәб дилләрини дә иш-

Əljəri «Һуруфизм чəрајанынын банис Фəзуллаһ Нəимини вəсијјəтнамəsi» башлығы алтында «Нəшријјейи Данишкəдеји əдəбијјəтји Табрис» журналында чап етдиришидир. Соңра ону профессор ГуламҺүсєји Бегдєлинин тəрчүмəsi вə мүғəддимəsi илэ «Азəрбајчан» журналы (1970-чи ил, № 5) вермишидир. Һуруфилярин амансыз тəғиб олунмасы, тəшкилəтлє, кизли иш үсуллары вə Фəзуллаһ Нəиминин характери барədə бу олдуғча гиймэтлї сənəддир.

«Вəсијјəтнамə»дєн көрүнүр ки, зиндаңда олдуғу заман Нəиминин бүтүн варлығыны ики шєј мəшғул етмишидир: Һəрəkəтə, онун хадимляринə тəғиблəрдєн, ағыр террордан мүмкүн гəдэр ничат вермэк вə үч санибєз гызыны «залымларын вə мүфидлєрин элинə дүшүб бəдман олмагдан» горумағ! Нəиминин зиндаңдан гызлары вə мүридлєри барədə никаранчылығыны билдирєн үрək ганы илэ јаздығы сөзлөр чох тəсирли вə јанығлыдыр: О, бөјүк гызы Фатимəјə вəсијјəт едир ки, «кичик бачысы Исмəти вə ортанчыл бачысы Аишəни көтүрүб Хачə Фəррəддинлə бир учгара кетсин, дағлығлара гачсын. Палтарларыны вə адларыны дəјшидирсинлэр. Əлбəттə, өвлəдларымын горунамасында гүсүра јол верилмэсин!» — дєјиб дөнə-дөнə өз тəшвишини билдирин. Исмəтлї гызларынын талєји үчүн Нəиминин бу тəшвиши, бу наратлығы вə итирəбє тамамилə тəбни иди; о јакшы билдири ки, Тејмурилэр үзлєринə ар оландары өлдүрмөклə, онлара диван тутмағла галмајыб арвал-ушағларыны əсир едир, сатыналма əскəрлярин вə часусларына бағышлайдырлар. Бу гансызлар нєсə кэмэксиз завалыларын намусуну тапдалајыр, апарыб узаг өлкэлəрдə гул кимн сатырдылар. Нəимн, тəшкилəт вə онун хадимлярини горумағы достларына вəсијјəт едиб јазыр ки, «кишилєри гадынлар васитəсилə хəбəрдар етсинлэр. Ола билсин ки, тəшкил олунмуш достлєн адам кэлэр, бүтүн мүридлэр тələф ола билэрлэр. Намыја гəсд едилэ билэр. Һарада олсалар, елэ етсинлар ки, мөним мүридим олмаларыны бир кимсə билмэсин, өзлєрини сон дэрəчə кизли, јенə дə кизли сахламалыдырлар».

«Вəсијјəтнамə» көстөрир ки, һалə Нəиминин сағлыгында Һуруфилярин ичиндə ихтилафлар да олмушдур. Һуруфизм дүшүнүлдүјү гəдэр дə бүтөв, вəһид фикри истиғамəтлї бир чəрајан олмамышдыр. Онун ичиндə көрүнүр мө'тадиллэр, саға чəkəнлэр, Нəиминин радикал

фikirларинə гаршы чыханлар да фəалијјəт көстөриб вə Нəими онларла барышмајыб, ихтилафа кириб. Инди, өлүм ајағында онлары да бирлијјə чағырыр. «Вəсијјəтнамə»дə охујуруг: «Бу ахырычы саламымы вə дуамы бүтүн саһабəлəримə, достларым вə кэмачилəримə јетдирин. Елэ еднн ки, о бейтлəрдəки һəңигэтлэр асанлығла онлара чатсын вə фəјда версин.Һəрəнин бир учгарда баш доландырдын. Елэ бир јерə кєдин ки, ким, нəчи олдуғунуз билнимэсин... Биз бүтүн дөрншлэр һағтында (Нəими мүридлєринə «дəрвин» дєјири — М. И.) көнлүмүздєн гүбэри сийдик. Кечмишдəки ирадлары унутдуг».

«Вəсијјəтнамə» зиндаңда тələсик вə һəјчəнəн ичиндə јазылдыгына бахмајарак, һар шєјə ајыб вə ајдын көлэ бахан фəдакар бир башчынын өз бөјүк иши вə иш јолдашлары барədə гајгысыны ифадə едир. Бу гајгыкеш башчы онлары ханнлар барədə дə хəбəрдар етмəји унутмур; мүридлєринə кизлэнмэк, гачыб учгар јерлəрдə өзлєрини тəғиб вə террор далғасындан горумағ барədə кестөришин далынча Нəими јазыр: «Һейдэр кєјанын оғлу вə дикэр мүддəнлэр, əлбəттə, хəбэр чатдыра билэрлэр. Тələф етмэк үчүн архаларынча (мүридлєрин — М. И.) адам көлэ билэр».

Өлүм ајағында олдуғуна бахмајарак Нəими «Вəсијјəтнамə»дə дөнə-дөнə өвлəдларына вə мүридлєринə «гəм-гүссəјə батмамағы», «сəбрлн олмағы», өзлєрини горумағы мəслəһəт көрүр.

Нəими «Вəсијјəтнамə»дə эң јакшы мүридлєри сырасында əсил ады Сейид олан Нəсиминин адыны чəкир, киич гызы Исмəти Килана апармағы мəслəһəт көрүр вə үмид едир ки, «бөлкə Сейид дə кəлиб ораја чыхды». Башга бир јердə Исмəтə вə Аишəјə салам кəндөрəрək јазыр: «Сейид Əли онларла биркə олсун, ушағларымын мəһрəмидир, бачардығы гəдэр бөјүјүндөн ајрылмасын». Нəһајəт, о, Исмəтин Нəсимијə кетмэсини мəслəһəт көрəрək јазыр: «Әкэр разылығ версэлэр, өвлəдларын киичини (јəни Исмəти — М. И.) Сейид Мəммəd оғлу Сейидəлијə верин. Сейидəли кэрək хидмəтини эсиркэмэсин. Əмəл вахтыдыр. Һəдэр кетмэз!».

Нəсимн бөјүк устадынын вə мұаллиминин вəсијјəтларинə əмəл едэрək иэинки «хидмəтини эсиркэмэди», бүтүн һəјəтини онун идеалы јолунда гурбан верди, Һуруфизмин ишығылы вə мүтəрəгги мəһəтлєрини бөјүк инсанпəрвэрлик поезијясы илэ бирлэшдириб тəрəннүм етди.

Элбәттә, Нәсиминин поетик тәфәккүрү бирдән-бирә парламамышды. Поэзиясы бизә мә'лум олан вә бу күн жүксәк гижәтләидирдидимиз дәрин бәшәри мүндәрничән бирдән мәнмисәмәмишди, жүксәк бәдин формаја бирдән наил олмамышды. Һәм мә'нача, мүндәрничә етибарилә, Һәм дә бәдин ифадә васитәләри, форма камиллији чәһәтдән о арасыкәсилмәз процесдә инкишәф етмишди. Бу да мубәһисәсиз һәгигәтдир ки, Нәсими жарядычылығынын заманәсидә чох тез јайылмасы, бөјүк шәһрәт газамасы Һәм онун шә'р, сәнәт аламини кәтирдиији чаныл, актуал мүндәрничә илә, Һәм дә бәдин васитәләрини јенилији илә бағлы олмушдур. Бир сөзлә — Нәсими орта әсрләр Шәрг шә'риндә јени руһлу бир шаир кими чыхыш етдији үчүн шәһрәт тапмышды.

Ону да гејд етмәк лазымдир ки, Нәсими поэзиясынын мүндәрничә јениллији, тәблир етдији фикирләр вә идеаллар дәрин ичтимаи маһијәтдә иди, чәмијјәтнин һәјәти, халгын тәлеји вә мә'нәви алами илә бағлы иди. Бу шә'рләрдә гылынч кәсәри, өд истиллији варды. О заманки чәмијјәтнин һаким идеолокија вә анлајишларына гаршы чеврилимишди, үсјанкар руһда иди. Поэзиясынын бу истигамәти вә хүсусијјәти сөз јох ки, бөјүк бир дәрәчәдә Нәсиминин шәхсијјәти илә бағлыдыр: чаныл тәбиәтинә, вәтәндашлыг дујуғларынын итилийинә көрә Нәсими заманәсинин идеоложи вә ичтимаи-сијјәси мубаризәләрини кирдабына атылмышды вә шүбһәсиз ки, заманәсидә мәшһур олмасынын бир сабәби дә бұдур — мүстәбидләрә, һагсыз вә әдаләтсиз тәбәғләрә гаршы барышмаз, оппозицион мөвге тутмасыдыр. Халг күтләләри онун шә'рләриндән залымлара гаршы мубаризәдә бир силаһ кими истифадә едирдиләр.

Елә бурада да биз Нәсиминин һәјәтинын, тәлејинин чох гәрибә бир чәһәтилә растаншырыг. Шә'рләри вә ичтимаи мубаризәси дилләр әзбәри олан бу бөјүк инсанын шәхсијјәти, аиләси, асил-наәсиби барәдә мәнбәләрдә дәмәк олар ки, һеч шәј јохдур. Бәлкә динсиз, аллаһсыз елан едиләрәк амансыз өлүмә мәһкум олунамсы илә һаггындакы бүтүн сәһәдләри дә мәһв едилбәр? Ола да биләр. Ола биләр ки, узун мүддәт тәрәфдарларынын вә шә'рләрини охујанларын тәғиб олунамсы елә бир ваһимә жарядыб ки, орта әср кәтибләри онун бәрасиндә мә'лумат топламаға, тәрчүмеји-һалыны јазмаға чәсарәт етмәјибләр. Ола да биләр ки, поезиясынын вә адыннын

шәһрәти адамлары елә чәзб едиб, елә сеһрләјиб ки, бу барәдә дүшүнмәјә белә вахт тапмајылар.

Бу чәһәтдән дунја әдәбијјатында Нәсими истисна дејил. Нәсимидән ики јүз ил сонра јазыб-јаратмыш, «Һамлет», «Крал Лир» кими өлмәз сәнәт әсәрләринин мүәллифи Вилјам Шекспир дә заманәсидә аз мәшһур олмајыб, әсәрләри театр сәһнәләриндә бөјүк мүвәффијјәтлә ојналыб. Ләкин онун да шәхсијјәти, һансы мүнһдән чыхдығы, нечә һәјәт кечирдији барәдә тарихи мәнбәләрдә дәгиг вә әтрафлы мә'лумат олмадығындан шекспиршүнаслар узун мүддәт ахтарышлар апармады, мүхтәлиф мүләһизәләр сөјләмәли олублар.

Нәсими барәдә данышаркән адыннын мәшһурлуғу илә шәхси һәјәти һаггында мә'луматын касыблығына әсәсэн Шекспирди хатырлағамыз тәсадүфи көрүнә биләр. Ләкин жарядычылығынын бөјүклуғунә, мә'на вә маһијјәтинә әсәсләндыгда бу мубәһисәнин тамамилә тәбиин олдуғу мейдана чыхыр. Ахы, Нәсими дә Шекспир кими дунја әдәбијјатында бөјүк бир чәрәјана, итибаһ дөвүр һуманист әдәбијјат чәрәјанына мәнсуб сәнәткардыр. О да инсан, инсан шәхсијјәтинин тәрәннүм етмиш, инсан шүуруну һәр чүр мөһүми, гаранылғ еһкамлара гаршы гојмуш, буховалардан гуртармаға чалышмышдыр.

Элбәттә, Низами вә Дантедән тутмуш Шекспирә гәдәр итибаһ дөвүр әдәбијјаты чох мүрәккәб бир һадисәдир, чох мүхтәлиф сапкыли сәнәткарлар јетирмишдир, онларын һәрәсинин өз хүсусијјәти, өз жарядычылыг сымасы вар вә һансынын бир гәлибә салмағ олмаз. Нәсимидә Авропа итибаһ әдәбијјаты илә сәсләшән идеја вә мотивләрин бөјүк јер тутдуғуна шүбһә јохдур. Нәсими Шәрг итибаһ әдәбијјатынын ән бөјүк сималарындан биридир. Һәм дә сон дәрәчә орижинал, һөтпа надир дәрәдә орижинал симадыр. О, Шәрг вә Авропа итибаһ әдәбијјатынын о чүр шаирләриндәндир ки, онларын жарядычылығында азадлыг идеалы, бағачылғ фәлсәфи-сијјәси көрүшләр бәдин жарядычылығын, поетик тәфәккүрүн мүндәрничәсини тәшкил едир. Буна көрә дә Нәсиминин һәр сәтри, һәр бейти, бизим заманәдәки естетичиләрә, сәнәти ичтимаи мубаризәләрдән, идеоложи чәрәјанлардан, халгларын реал һәјәтиндән ајярмағ истајяндәрә бир зәрбәдир. Нәсими поэзиясы «сәнәт сәнәт үчүдүр» нәзәријјәсини гәбул етмәз. О, зивәлдән ахыра ичтимаи тенденсијяли сәнәтдир, идејяли сәнәтдир. Идеалларына ә-

дагәт вә дәнмәэлик үчүн шәхси һәјатыны фәдакарчасына, гәһрәманылыгла гурбан вермәси исе ону Чордано Бруно, Жан Гус кими азад фикир, азад шуур гурбанлары илә бир мейраба галдырар, бүтүн инсанлыгыны мөһәббәтлә севилән хадимләри чәркәсинә чыхарыр.

Нәсимни зәманәсинин адамларыны, о заманкы чәмијјәти дүшүндүрән мәсәләләрдән јазмышдыр. Өз мүасирләринин зөвгүну, мөһәббатини, фәлсәфи-әхлаги көрүшләрини, дини тәсәвүрләрини, арзуларыны, дөвләт вә һакимијјәтә мүнәсибәтләрини әкс етмишидр. Онун поeziјасында о дөврүн тәфәккүрү әкс олундуғундан чох гүмәтли, ишығлы, һуманист фикирләрлә јанашы артаг вахты кечмиш, көһналыш, бу күнүн адамлары үчүн һәјати әһәмијјәтнин итирмиш фикирләр дә вәр.

Лакин мөһз зәманәси, зәманәсинин фикри чәрәјанлары, өз чәмијјәтнин һәјатыны вачиб мүбаризәләри илә бағлы олдуғуна көрә Нәсиминин поeziјасы бизим үчүн мисилсиз гүмәт вә әһәмијјәт кәсб едир: бу поeziја һәм шаирин шәхсијјәти, шәхси һәјаты вә характери барәдә, һәм дә зәманәси, зәманәсинин фикри-фәлсәфи мүбаризәләри барәдә бизә чох ма'лумат верир. Дөврүн идеоложи мүбаризәләрини өјрәнмәк үчүн гүмәтли вә әсаслы мәнбәдир.

Нәсимни әдәбијјат тарихинә һуруфизмин бөјүк шаирини дахил олмушдур. Онун јарадычылығына гүмәт верәркән итәр Авропа, итәрәс Шәрғ тәдгигатчыларынын бир-биринә зидд мөвгә тутмасы, биринин ону үмүмбәшәри фикирләр вә һиссләр тәрәниүмчүсү, бөјүк һуманист, дикәринин мөһдуд тәрәғәтчи шаир адландырмасы, һәтта јарадычылығында мистик чәһәтләр ахтармасы да һуруфизмә олан мүрәккәб вә долашыч мүнәсибәтлә бағлыдыр. һуруфизмин маһијјәти вә Нәсимни поeziјасында иһиқасы барәдә ашағыда данышачагыг. Бурада аичаг ону гејд етмәклә кифәјәтләририк ки, Нәсимини һуруфизмә чәлб едән о дөврдоко итгитман зүлмә, әдәләтсизлигә гаршы мүбаризә руһу иди, һаким вә күчлүләрин һәр чүр позучу, инсафсиз вә мәрһәмәтсиз әмәлләринә бәраәт газандыран доимучу, чүрүк дини еһкамлары вә јаланчы ријакар дини хадимләринә нифрәт иди. Нәсимни һуруфизмдә инсана, инсанын шууруна инам, һөрмәт вә мөһәббәт көрүрдү вә онун поeziјасында һуруфизм мөһз бу чәһәтдән тәрәниүм едилир. Тәсадүфи дејил ки, бә'зи тәдгигатчылар, һәтта Нәсимини атенст шаир адландырмышлар.

Нәсимни доғма Азәрбајҗан дилиндә бөјүк сәнәт јаратмыш илк бөјүк шаирдир. О, он дөрдүнчү әсрдә дәрин фәлсәфи фикирләри, инчә лирик дүјүгулары, инсан үрәјини, инсан еһтирасларынын әһи инчә һәрәкәтини доғиғ вә кезәл ифадә едән Азәрбајҗан шә'р дилини јаратмышдыр. Лакин һавадан јох, халг дилинә әсасланараг! Нәсиминин шә'рләриндә Азәрбајҗан халг мәсәлләри, халг ифадәләри, халг дилинин садә вә мөһналы тәркибләри олдуғча чохдур. Дикар тәрәфдән әсәрләриндән көрүнүр ки, Нәсимни өзүндән әввәкли классик әдәби ирси чох кезәл манимсәммишидр. һәм дә јалныз Азәрбајҗан халгынын дејил, гоншу фарс, әрәб, ермәни вә түркдилли халгларыны да әдәби ирсини өјрәнмишидр. Буна көрә дә Нәсимни шә'рләриндә ара-сыра өзбәк, түркмән, газах, түрк ифадәләринә раст кәлмәк олур. Лакин бүтүнлүклә онун поeziјасынын дили Азәрбајҗан дилидир. Бу күн түркдилли халгларыны һеч биринә бизим гәдәр анлашығлы дејил.

Дүңја әдәбијјаты тарихи сүбүт едир ки, Нәсимни кими шаирләр гуру јердә јетмишир. Онлары мејдана чыкмасы үчүн мәнсуб олдуғлары халг мөјәјән тарихи, мэдәни вә әдәби инкишаф јолу кечмәлидир. Ма'лумдур ки, Нәсимини јетирмиш олан Ширван һөлә X—XI әсрләрдә бөјүк мэдәнијјәт мәркәзләриндән биринә чеврилмәкдә иди. Бурада нисбәтән гүдрәтли Ширваншаһлар дөвләти јаранмышды. Тәсәрууфат вә иһтисади һәјәт тәдричән артыр вә зәманәјә көрә ирәли кедирди. Тичарәт әләгәләри кенишләнишиди. Шаирләр, үләмалар, мусиги устадларынын мүнәтәзәм мүнәтәзәм фәалијјәт кәстәриди. Онлар Азәрбајҗанын, Гағгазын вә Јахын Шәрғ өлкәларинин ири мэдәнијјәт мәркәзләри илә әләгә сахлајыр, көркәмли хадимләрлә јазышыр, елми-әдәби фикрини јениликләри илә таныш олурдулар. Исте'дәдлы вә көркәмли алимләрин, јазычыларын, чалғычыларын башга өлкәләрә сәфәри, дүңјаны кәзип доланмасы исе о заман алим вә сәнәткарлар үчүн вачиб шәртләрдән сајылдырды. Демәк олар ки, Низами иһтисна олмагла, Азәрбајҗанын орта әср көркәмли алим вә шаирләринин бөјүк әксеријјәти сәфәрләрдә олмушдур. О чүмләдән Ширванын шаир вә алимләри башга шәһәрләри кәзмиш, өз көркәмли һәмкарлары илә көрүшүш, мәчлис гурмуш, музакирә вә мүбәһисәләрә киришмишләр. Наһәјәт, Азәрбајҗан әдәбијјаты XI—XII әсрләрдә Гәтрян

Тәбризи, Мәһсәти, Хагани, Низами кими нәһәнк сымалара, онларын жаратдығы парлаг шәр хәзинәсинә малик иди. Бир сөзлә, Нәсимнә гәдәр Азәрбајҗан әдәби фикри, Азәрбајҗан әдәбијјаты бәүжүк бир ниқишаф јолу кеҗмиши. Тәбриз, Кәһчә, Шамахи, Баки кими мәдәнијјәт мәркәзләриндә гүдрәтлн әдәби мәктәпләр жаратмышды, күчлү әдәби әһәһәләрә малик иди.

Тәбиндир ки, Нәсими өз сәләфләринин өлмәз ирсини дәриндән өјрәнмишиди, бүтүн бу кәзәл әдәби әһәһәләрә јүләнмишиди. Нәсиминин әсәрләриндән чыхараг бүтүн тәдҗигатчылар шаирин мүкәммәл тәһсил көрдүјүнү гејд едирләр. Марагалә орасыдыр ки, Нәсими нәниқи Фирдовси, Хәјҗам, Сә'ди, Пәфиз кими Шәрҗин өлмәз шаирләрини, әрәб вә фарс мәдәнијјәтини, ислам дини фәлсәфәсини јахшы билрди, һәм дә христиан дүнјасынын мәдәнијјәти илә таныш олмушду. Шәр'ләриндә христиан мифолокијясында алынмыш рәмәләр чоҳдур, дини төсәввүр вә айналашларын шәртилији вә инсан и дүјуғуларын бу шәртиликләрән үстүлүјү барәдәки фикирләр онун билік дәирәсинин кеңишлијинә дәләләт етмәклә бәрәбәр, мәһдуд дини вә милли һиссләрән узаг олдуғуну көстәрир.

Нәсиминин поезијасы јалныз дөврүнүр фикри мүбәризләрини, фәлсәфи көрүшләрини, тәһсил вә билгијини дејил, шәхсијјәтини, хәсијјәтини, һәјәтинин тәләтүм вә дөүшләрини өјрәнмәк үчүн дә е'тибарлы мөһбәди. Шәр'ләриндән көрүнүр ки, Нәсими һәмшизә дүзәлүјә мејл етмиш, доғрулуғу инсан һәјәтинин, инсан сәләдәтинин әһәһәри шәртләриндән, әһәһәк ләјгәтләриндән һесаб етмишидир:

Дил бәзәрчысы јаландыр — пармазам бәзәрчына,
Керчәк өлмәз әри дил — инанмазам иғрарчына.
Сәдиғ одур дилин коңлу илә бир сәлмә,
Әри дилдән нәснә кәлмәз — дурмунам ишкарчына.

дејән шаир бүтүн өмрү боју доғрулуғу өзүнә шүәр етмиш, һәғиғәти дәрк етмәјә вә инсанлара сөјләмәјә чалышмышдыр.

2

Нәсиминин һәјәти, шәхсијјәти, јарадычылығы бара-дә дүшүнәркән гејри-ихтијари олараг инсанын јадина

өлмәз Прометей әфсанәси дүшүр, көзүндә мәғрур, әјил-мәз Прометей сурәти чалланыр. Бу мүғажисани доғуран јалныз о дејил ки, Нәсими фыртыналы вә кәшмәкәшли һәјәтинин ағыр, фәчиалә дөврләриндә дә сарсылламыш, фикир адынылығыны итирмәниш, мүстәбидләр гаршысында әјиләмәниш, мүстәсна чисмани вә руһи гүдрәтилә, мөһкәм ирадә илә тәлејин зәрбәләринә синә кәрмишидир. Јох, Прометейлә мүғажисә үчүн мөһкәмлик вә дөһмәзлик, әзәм вә ирадә, гүдрәт вә дөзүм азыр.

Ахы, бәшәр тарихиндә гүдрәти, дөһмәзлијин, ирадә мөһкәмлији илә ад чыхармыш чоҳлу шәхсијјәтләр вар ки, онлары јалныз бир халг дејил, бүтүн бәшәријјәт лә'һәтлә јад едир. Нә үчүн? Чүнки әзәзил, гаһпчән, чаһил вә фәнатик олублар. Мәһә беләләринин һеч бир заман, һеч бир ишдә тәрәддуд кестәрмәдији, әһәһәк һәркәтдән чәкинмәдији, мүстәсна ирадә вә дөһмәзликлә истәдијинә наһил олмаға чалышдығы мә'лумдур. Бунарлар ирадәси вә гәтијјәти, алчаг һиссләрән гидәландығы, гәрәзли, тамәһкар, алчаг гәјәләрә хидмәт етдији үчүн инсан үрәјиндә инфрәт вә гәзәбдән башға дүјуғ ојада билмәз. Беләләри барәдә дүшүнәндә биз инсанлара ган уддурмуш перонлары, гачарлары, теј-мурәһәкләри хатырлајырыг. О дашүрәкли чаллавлары хатырлајырыг ки, онлар һеч бир тәрәддуд кестәрмәдән Мәздәки вә Бабәки, Чордано Брунону вә Јан Гусу дар ағачына көндөрмиш, тонгадә јандырмыш, ғылыңчадә кечирмишләр. Бунарлар дөһмәзлији, гәтијјәти вә ирадәси илә Прометей ирадәси вә мөһкәмлији арасында јерләкәј гәдәр фәрг вар.

Инсанлығын һафизәсинә, әдәбијјат вә мәдәнијјәт тарихинә Прометей ады, Прометей ирадәси, Прометей дөһмәзлији јүксәк гәјәләр јолунда фәдакарлығ рәмзи кими даһил олмушдур. Ахы, Прометей нә едирдәсә инсанлар үчүн едирди. О, инсанлары гаранлығ вә сојуг һәјәтдән гуртармаг үчүн онлара од вә ишығ кәтирмиши. О, аллаһлар аллаһы Зевес гаршы она көрә мүбәризәјә галхмышды ки, инсанлары севириди, инсанлары сәләдәти һәмнә һәр чүр әзәблара синә кәририди.

Ләкин Прометей әсәтир гәһрәманыдыр, инсан хәјәлинин мәһсулудур, әсләр узуну ишығ вә сәләдәт һәсрәтилә јашамыш инсаншн истағк вә арзуларынын тәчәссүмүдүр. Бу чүр хәјәли бир гәһрәман бизим үрәјимиздә

олмушдур. Көрүнүр Нәсимни ушагылыгдан башлајар халга чох јакын олан демократик рујлу эјјалы мүнһтдә, јахүд сәһәткар аиләсиндә тәрбијә аямышдыр. Анчар белә бир шәһәриндә о, халгын ејттијач вә арауларыны бу гәдәр дәриндән дуја биләр, әсәрләриндән мә'лум олдуғу кими, халгын адәт вә ән'әһләрини, садә данышығ дилини, мә'налы мәсәлләрини, образ вә тәшбейһәрнини белә инчәдән-инчәјә мөһнәмсәјә биләрди.

Нәсимнини өлдә олан әсәрләри көстәрир ки, илк ше'рләриндән башлајар, онун поетик тәфәккүрү һадисәләрин дәриннә әнмәјә, фәлсәфи мә'наларә мејл етмишдир. Суфизм тә'сирләрини вә шиалији ифадә едән ше'рләриндә дә инсанни һәјәти һиссләри, әтраф мүнһти дәрк етмәк гәбилијјәти вә еһтирасы илә бағлы олан јени мә'на ахтарышлары көзә дәјир. Һәр һалда Нәсимнини поетик тәфәккүрү дини еһкамлар чәрчивәсиндә гартал тәғсәдә чырпынан кими чырпыныш, кениш үфүгләрә мејл етмиш, раст кәлдији чәтин, долашығ, мүрәккәб дини вә ичтимаи-сијаси һөкмләрә «нә үчүн?» суалы илә гаршы-ламышдыр. Һүруфизмә бу гәдәр һәрәртлә гошулмағынын бир сәбәби будур. Иккинчи сәбәби исә зәманәсиндәки мүбаризәләрлә бағлыдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, Нәсимнини зәманәси ағыр, кәшмәкешли, гејри-сабит, амансыз вә фыртыналы зәманә иди. Азәрбајҗанын вә бүтүн Гағазаны үстүндән гара сәумун јели кими әсәрәк шәһәрләрдә, кәндләрдә көрүнмәмиш таланлар төрәтмиш монгол ишғалларынын вурдуғу ағыр јаралар сағаламыш шиһалдан Гызыл Орда, чәнубдан Тејмур ордулары өлкәјә сохулмуш, ганлы вурушлар вә талаанлар башламышды. Азәрбајҗан торпағы узун мүддәт ики јыртчынын туташма мејданы олмуш, каһ биринин, каһ о биринин һакимијјәтинә, зүлм вә таланларына гаршы өлүм-дирим мүбаризәси апармышды. Бу ганлы һадисәләр баш вердији заман Нәсим өзүнүн ән һәссас вә һәр шеји јадла сахлајан дөврүнә гәдәм гојмушду. 1385-чи илдә Тејмур ордуларынын Азәрбајҗанә илк һүчүмү заманы артығ онун он беш јашы варды. Сон дәрәчә һәссас, көзүачығ вә мүшаһидәчи олан Нәсим тәбидир ки, халгын Тејмур ишғалындан чәкдији изтираб вә мәшөггәтләри әбди оларағ хәјәлиндә сахламышды. Бир ил сонра, јә'ни 1386-чы илдә о, Тохтамышын 90 мин нәфәрлик ордусу илә Азәрбајҗанә сохулдуғуну, 1387-чи илдә Тејмурун јени гүвәр илә һү-

чүм чәкәрәк, Гызыл Орданы сыхышдырыб ганлы һакимијјәтини бәргәрар етдијини вә халгын нәһәјәтсиз ишкәччә вә мәшөггәтләрини көрүмшүдү. Тејмур ајағ басдығы һәр јердә гәсдән дөһшәт вә ваһимә ојадыр, өлүм, талан вә гарәтләрлә әһалини горхулуд, мүтилишдирмәјә чәһд едирди. О дөврлә гәсбарлары бирчә шүары варды: «Вур, өлдүр, талан ет!» Белә бир заманда тәбидир ки, ишғал алтында олан өлкәләрдә һеч касини бу күндән сабаһа е'тибары јох иди. Инсан һәјәти бир түкдән, гансыз вә чаһил бир ишғалчы әскәрнини гылынчындан асылы иди. Бир андача учулуб дағылмаг төһлүкәсиндән азад олан бир шеј јохду. Нә һакимләр, нә дә ади зәһмәткеш кәндли вә шәһәр әснафы бир саат сонра башына нә кәләчәјини билмирди. Бу вәзијјәтдә јерли һакимләр өзләрлә дә вәһшиләшди, ағалығы чатан дәрәдә истәдији адамын башына, истәдији мүсәбитә ачыды. О дөврлә јалныз ишғалчыларан дејил, јерли феодалларны да нәһајәр јерә өлдүрүлдүјү вә өлдүрдүјү, сүркүн едиб јурдувасындан дидәркин саларағ варына-јохуна саһиб олдуғу минләрлә кәндлиләр вә шәһәрлиләр олуб. Ишғалчылар исә сәјсыз-һесабыз оғланлары вә гызлары әсир едиб узағ өлкәләрин базарларына апарарағ гуллуға сатырдылар. О дөврүн тарихчыси јазыр ки, беләләринин сәјы 200 минә чатырды!

Бүтүн булар, тәбидир ки, чана дојмуш халғ күтләләрин ачығ үсәнларә, кизли интиғам тәдбирләринә әл атмаға мәчбур едирди. Тарихчиләр хәбәр верирләр ки, Тејмур ишғаллары дөврүндә Ширванда вә бүтүн Азәрбајҗанда халгын истәр ишғалчылар, истәрә јерли феодаллар әлејиннә силәһлы чыхышлары сојумаг билмирди.

Белә бир дөврлә Азәрбајҗанда һүруфизм һәрәкәти башланды. Һәрәкәтын башында дуран Фәзуллаһ Нәсимнини һәјәти вә фикирләринин формалашыб төкәмүл-етмә процесы чох марағлыдыр вә онун һансы идраки мәрһәләләрдән кечәрәк мө'мин бир мүсәлмандан динин бир сыра әсас мүддәаларынын рәдд едән бир философа чевридијини көстәрир. Бир даһа хатырладырығ ки, Нәсим 1340-чы илдә Тәбриздә анадан олмуш, орада мүкәмәл тәһсил алмыш, 1374-чү илдә Мәккәјә кетмишдир. Бундан он ики ил сонра—1386-чы илдә Тәбриздә өз тә'лимни е'лан етмишдир. Ајдындыр ки, Нәсим Тәбриздә дә,

Мәккәжә кедәркән дә, ондан сонраки илләрдә дә динни әсаслары әтрафында чох әзаблы вә эиддијјәтли фикирләрдә уғрашмышдыр. Тәлминни е'лан едәнә гәдәр чох дүшүнмүш, чох ахтармыш, ән јакын вә е'тибарлы адамлары илә мәсләһәтләшмиш, мүбәһисәләр вә музакирәләр апармыш, нәһәјәт тәрәддү вә ваһимәни бир кәнарә ата-раг кизли бир дәрнәкдә башына топладығы адамлары инандырдыгдан сонра һуруфизмин әсас мүддәалары бәрәдә ачыг чыхыш етмишир.

Һуруфизм, һәрф сөзүндән јараныб вә заһиран әрәб әлифбасынын 28, фарс әлифбасынын 32 һәрфини мүгәддәс е'лан едән, бүтүн варлыгын, аллаһын вә инсанын һәрфләрдәки сирләрин дәрк олунмасы илә дәрк олуна би-ләчәјини сөвләјән ичтима-динн чорәјандыр. Әслиндә һуруфизм инсаны илаһиләшдирмәјә инандырычы дәлил ахтарырды. Бу мәгсәдлә о дејирди ки, инсанын үзү елә бир лөвһәдир ки, орада Гуранын бүтүн әјәләрини ифадә едән 28—32 һәрф һәкк олунмушдыр. Бу, аллаһын, динни дедији «ләвһи мәһфуз»дыр, јә'ни илаһи сирләри сахлајән лөвһдүр. Бу мүддәанын мәнтиги нәтичәси бәләдир ки, аллаһ инсаны јараданда өзүнү нәзәрдә тутмушдыр, јә'ни инсан өзү аллаһдыр, мүгәддәсдир. Бә'зи тәдгигатчылар һуруфизми гәдим дөвләрдә рәгәмләри мистикләшдирән, варлыгын мә'насыны рәгәмләрин кизли сирләриндә ахтаран мистик чорәјанларла ејниләшдирмәјә чалышмышлар. Әслиндә ивә һуруфизм даһа кениш ичтима, сијаси вә фәлсәфи мәзмунә маликдир. Орта әсрләр Азәрбајҗанында вә ислам Шәрғиндә мүтәрәгги пантеизмин ән парлаг ифадәсидир.

Һуруфизм — һәр шејдән әввәл феодад һакимијјәтинә вә Тејмур ишғалларына гаршы халг е'тираз вә наразылыгынн, јә'ни ичтима оппозисијанын ифадәси иди. Оун дини дои кәјмәси вә динни бир сыра әсас мүддәаларыны рәдд етмәси ивә тәбииндир. Вахтлә Фридрих Енкелс һаглы олараг көстәрмишир ки, орта әсрләрдә һаким гурулуша гаршы ичтима оппозисија дини пардәси алтында да баш верирди. Бу сөзләри тамамилә һуруфизмә аид етмәк олар. Һуруфизмин ортодоксал ислам дини еһкамларыны пуч сәјмәси, динни әсаслараны сарсытмасы да о зәмәндәки мүбаризәләрдә бағлы иди: ахи, о заманки дин хадимләри бир гәјдә олараг һәм јерли феодадларын зүлмүнә бәрәт газандырыр, һәм дә ишғалчыларла сәләғәтлә гуллуғ едирдиләр. Јә'ни дини феодад чә-

мијјәтинни идеоложи әсасыны тәшкил едирди, оуну бүтүн итисади-ичтима, дөвләти вә сијаси нормаларыны доғру сәјирды. Феодад зүлмүнә вә әдәләтсизлијнә гаршы халг күтләләрини кортәби мүбаризәси илә мүтләғ феодад идеолокијясынын әсасларыны учурмалы иди вә бу идеолокијаја гаршы дүшүнүлмүш мүбаризәјә зәмин јарайдырды.

Дин хадимләри кәчә-күндүз минбәрләрдә моизә оху-јур, бир сыра һөкмләр вә дини-әхлаги дүстурларла халг күтләләрини мүти олмаға, һәр зүлмә дөзмәјә, һәр чүр еһтијач вә әзаба гатланмаға чағырыб дејирдиләр: Бу дүнија фанидир, беш күнлүкдүр, әләшмәјә, вуршмаға дәјмәз, башыны ашағы сал, ибадәт елә, үмидини аллаһа бағла, ахирәт дүнијасында әвәзини алачаксан..

Зүлмдән чана дојмуш, ағыр веркиләр алтында әзилән (дејирләр ки, Тејмур һакимијјәти заманы бу веркиләрин сајы 40-дан чох иди), көзләнилмәз тәғйибләр горхусу илә күнү күнә чалајан халг күтләләри бу моизәләрә гулағ асмадан дағыныч вә гејри-мүтәшәккил һалда олса да, каһ орда, каһ бурда үсән едир, өзүнү, аиләсини, әмлакины мүдафиәјә галхырдыса, авамлар, ағыр һәјатын вә дини еһкамларын тәсирилә бејни күтләшмиш, дүшүнмәк габиллијјәтини итирмиш фанатикләр бу моизәләрә инанырды, мүтиләшдири. Чәһаләт вә авамлағ, елмәзиләк вә савадсызлығ деспотизмин, зүлмүн, дини иртичанын ән е'тибарлы көмәкчиси олмушду. Бәлә бир шәрәнтдә мүбаризәјә галхан, өзүнә мүмкүн гәдәр чох тәрәфдар јумғаг истәјән, ајығ вә билкили адамларын бир арузу да халгы чәһаләтин пәнчәсиндән гуртлармағ, онда динни долаибач вә гаранлығ еһкамлары јолунда һәгигәти јаландан сечмәк габиллијјәти вә бачарығы тәрбијә етмәк иди. Һәр һалда Фәзлуллаһ Нәими бу бәрәдә чох дүшүнмүш, чох ахтармыш вә нәһәјәт апамыгдан, чәһаләтдән јекәнә гуртулушу савадланмағда, 28 вә 32 һәрфи өјрәнмәкдә оиларын «сириннә» бәләд олмағда талпышды. Буна әсасән демәк олар ки, оун һәрфләри мүгәддәләшдирмәсиндә мүәјјән дәрәчәдә ибтидан маарифчилик арузу ифадә олунмушду. Дикәр тәрәфдән демәк ләзымдыр ки, әлифба инсан һәјатынын, инсан шүурунун ән бөјүк, ән е'чәзкар ичадыдыр ки, бүтүн мүасир мәдәнијјәт, бүтүн елми-техники инкишаф, бүтүн өлмәз бәдди, фәлсәфи, әхлаги, сијаси-ичтима, итисади сәрәғәтләр она әсасланыр, онсуз мүмкүн олмазды. Бәли, 28, 32

вә ја 29 һәрф һәлә ачылмамыш миллон-миллон тәбни вә ичтимаи сирләрни көзәллик вә мүдриклик хәзинәсинин ачарыдыр.

Һуруфизмин әсас маһијәти һәрфләрнин илаһиләшдирилмәсиндә јох, аллаһ, инсан вә мадди алам мәсәләсинә мүнәсибәтиндә мејдана чыхыр вә мәнз вә мәсәләнин шәрһиндә, һуруфизм мүтәрәғги пантеизм мөвғејиндә дурур, дини әсас мүддәаларындан бирини учурур. Мәлумдур ки, дини тәсәвүрә көрә аллаһ нә чһисимдир, нә чөвһәр, о ламәкандыр (мәкансыздыр), һәмүтәнәһидир (нә әввали вар, нә ахыры), нә шәриши вар, нә дә шәришидр, вүчүд-мүтләғидр. Бүтүн аләми-каинат, бүтүн варлығ вә о чүмләдән инсан куја аллаһын «күп олсун!» әмрилә јаранмышдыр. Буна көрә дә бүтүн варлығ вә о чүмләдән инсан аллаһын гулудур, аллаһын ирадәс вә иҗтәји олмадан инсан һеч шәј едә билмәз вә саирә... Һуруфизм дини, хуәсусан, ислам динини бу әсас бүнөврә дашыны учуруду, инсаны вә мадди аләмни аллаһла јан-јана гојуб ејниләшдирдр вә бир чох һалларда аллаһын варлығны инсанла вә мадди аләмлә бағлајыр, јәни инсаны мадди аләмни илкин гүввәси кими алыр. Һуруфизмин бүтүн бу мүддәалары, бүтүн нәзәри әсаслары Фәзлуллаһ Нәимини «Чавиданнама», «Мәһәббәтнама», «Наумнама» (јуху китабы) вә башға әсәрләриндә шәрһ олунмушдур. «Чавиданнама»дә Нәими дејир ки, «Аллаһ вә су, адам вә онларла бағлы олан бүтүн шәјләр илкин (әзәли) гүввәдир». Ајдындыр ки, бу идһиа илә аллаһ јекәнәлик күрсүсүдән, вүчүд-мүтләғидән ендирилик, адам, су вә башға мадди варлығлар она шәрик гәрар верилир. Бу исе орта әсрләр дини тәфәккүрүнә көрүнмәмиш бир зәрбә вә ирәлијә атылмыш бөјүк мүтәрәғи адым иди.

Лакин Нәими бунула кифајәтләмир, бир аз ирәли кедәрәк инсансыз вә әшјасыз аллаһын мүмкүн олмадығыны идһиа едирир. Һуруфизмин бу чһөһитин Аврота алимләри дә гејд етмишләр. Мәсәләни, франсыз алимни Клеман Хуар һуруфиләрни фәлсәфи көрүшләриндән даһишарағ јазыр ки, онлар — «һәр зәррәдә аллаһы көрүрләр, демәли, зәрури оларағ белә чыхыр ки, зәррәдән кәнар аллаһ јохдур. Бу исе мүтләғ пантеизмдир, — аллаһла материјанын ејниләшдирилмәсиндр».

Инсаны вә мадди аләмни аллаһла бир күрсүдә јан-јана отуртудуған сонра Фәзлуллаһ Нәими јаваш-јаваш ал-

лаһы сыхышдырмаға, инсаны о күрсүнүн јекәнә саһиб етмәјә башлајыр. О дејир: «Аллаһ инсанын сымасында мејдана чыхыр, јалһыз 28 вә 32 һәрфи биләнләр инсанын сымасыны охуја биләр, онун дәрһн мәһаларыны вә мүгәддәс көзәллијини дәрк едәрләр. Буна көрә дә һуруфаты өјрәнин, охујун, өзүнүзү дәрк едиб, камил олмаға чалышың! Чүңки «камил инсан әј вә улдузлар вә күнәш мәртәбәсиндәдир».

Нәмин бу фикрә биз дәнә-дәнә Нәсимдә дә раст кәлирик:

Нагис вүчүдә чүн ким нөгсан кәлир һәмншә,
Чөлд ејлә камил ол ким кәлмәз комалд нөгсан.

Бәзи мәсәләләрин шәрһиндә Нәими материализмә јахынлашыр. Бүтүн варлығын 28 вә 32 һәрфлә дәрк олундугуну сөјләјән философ «һәр һәрфин торпағ вә һавадан, су вә аташдан тәркибә дүшдүгүнү, 28 вә 32 һәрфин маһијәт етибарилә бир һәрф олдуғуну јазыр. Әчәба бу «бир һәрф», башға сөзлә десәк — «вүчүд күл» һәдир? Философ нәји нәзәрлә тутур? Нәими дејир: «Инсанын вүчүду дәрд тәбни шәјдән тәркибә дүшүб ки, онлар торпағ вә һава, су вә оддан ибарәтдир» вә «бүтүн шәјләр инсанын тәһәссүмүдүр». Беләликлә, «бир һәрф» јәни «вүчүд күл» мадди аләмдән, мадди аләмдә тәһәссүм едән инсандан ибарәтдир. Тәсәдүфи дејил ки, һуруфизмин тәдғигатчыларындан Әһмәд һелми белә һесаб едир ки, һуруфиләрни «көрүшләриндән чыхан тәбни нәтичәләр материализм нәтичәләрә чох јахындыр вә һуруфизм һәмншә исламннјәтә гаршы дурмушдур».

Һуруфизм јалһыз фәлсәфә саһәсиндә, дини-фәлсәфи проблемләри арашдырмағла галмајуб, ичтимаи-снјаси мәсәләләри дә өјрәнмиш, тәдғиг етмишдир. Мәнз буна көрә дә һуруфиләр һәм илк дөврләрдә, һәм дә сонралар дөвләт вә дини һадимләри тәрәфиндән шиндәтәли сурәтдә тәғиб олунмушлар. Фарс вә түрк әдәбијатынын мәшһур никиләс тәдғигатчыларындан Кибб «Османлы поезијасынын тарихи» ады китабында ХУ әсрн 30-чу илләриндә һуруфиләрни амансыз тәғиб олунмасына анд марағлы бир әһвалат нәғд едәрәк белә нәтичәјә кәлир ки, һуруфиләри әсас етибарилә снјаси вә ичтимаи сәбәбләрә көрә тәғиб едирилди. Мәшһур совет шәргһунасы Петрушевски дә һуруфиләрни «Тејмурилар әлҗиһнә фәал мүбарнзә апардығыны» хуәсуи гејд едир.

Бүтүн бунларла јанашы һуруфиларин вә онларын рәһбәри Фәзлуллаһ Нәһминин көрүшләриндә индијәтләр, мәһдуд чәһәтләр дә чоһдур. Һуруфизм феодад чәмијјәтинин дәриһләриндә, феодад идеолокија көрүшләринин һөкм етдији бир заманда формалашыб мейдана чыхмышды. Һуруфиларин о заман амансызчасына тәғниб олунамасына, «аллаһсыз», «динсиз», «кафир» вә «мүһлид» адландырылараг ән дәһшәтли өлүм чәзасына мәһкум едилмәсинә бахмајараг, онлары атеист, материалист адландырмаг олмаз. Нәһнки чәмијјәт, һәтта тәбиәт һәддсәләринин шәрһиндә дә онлар чоһ заман тазадлы фикирләр ирәли сүрүр, идеалист мөвгедән чыхыш едирдиләр. Фәзлуллаһ Нәһми бир јердә дејир ки, «Инсан аллаһын сәлтәнәтидир». Бу фикир бизим әсрә доғру идеалист нәһиәтчиләрнин тез-тез истифадә етдији «аллаһы өз ичиндә ахтар» мүддәасына чоһ јакындыр. Үнүтмаг лазым дејил ки, Һуруфиларин гәсди һеч дә аллаһы учурмаг, онун јохлуғуну сүбүт етмак дејилди. Аллаһ ады ила халгы горхудан, сојан, әзән залымлары, мүстәбилләри тәрксиләб етмәк иди, инсаны галдырмаг иди.

Һуруфизмин мәһдуд чәһәтләрини она көрә гејд едик ки, онлар, Һуруфизмин ән бөјүк мүғәнниси олан Нәһминин дә јарадычылыгында бу вә ја дикәр дәрәчәдә өзүнү көстәрмишди. Ләкин Нәһми јарадычылығынын нә идеја фикри, нә дә естетик-фәлсәфи чәрчивәсини Һуруфизмлә мәһдудлашдырмаг олмаз. Нәһми бөјүк поезиянын һәлә тамамилә ачылыммыш мүрәккәб вә мүдрик гаууларына әсәсән инсан һәјәтанын, инсан варлығынын даһа дәрин гәтләрәна емиш, бөјүк бәшәри мүдәрничәси вә бүтүн әзәмәтли исте’дадларла олан кими, бу мүдәрничәјә мувафиг камил, көзәл бәдди хусусијјәтләри илә даһа кениш үфүгләрә ганад ачмышдыр!

3

Һәр сәнәткарин өзүнәмөхәс тикмәк, гурмаг, јаратмаг сийләһи вар вә бу сийләһ мүнәсибәтинә көрә онун әмәји јакшы вә ја пис нәтичә верир. Шаирин, јазычынын сийләһи сөздүр вә јаратдығларынын кејфијјәти сөзү нечә мә’наландырмасындан, сөзүн гәдир вә гиймәтинин биләмәсиндән, аһламындан асылдыр. Азәрбајҗан әдәбијјәтиндә Низами вә Фәзули кими өлмәз дүһалар бәдди сөзүн әһәмијјәти бирдә гиймәтли сөз дејиб, хусуси шәр’ләр јазыблар. Низамидән сонра сөз бардә ән дәјәрән,

ән мә’налы әсәрләрдән бири Нәһминин гәләминдән чыхыб. «Динлә кәл бу сөзү ки чандыр сөз» кими ахчыч вә көзәл мисра илә башлајан бу гәсидәдә Нәһми сөзү «халги чәһан», «кәнди кәнди тәрчүман», «көнүлдә чан» адландырдыр. Инсан һәјәтанын вә бүтүн варлығын сирләрини сөз вәсәтәсилә дәрк етдијимиз, сөзүн ачылыммыш сирләр хәзинәсинә ачар олдуғуну дејир:

Әгли күләү, әршү күрсү, ләһү гәләм,
Чар үнсүр, нәһ асмандыр сөз!

Сөзүн нәһәјәтсиз дәрәчәдә артмаг, зәһкиләшмәк, көзәлләшмәк, дәрин мә’налар вә һисләр ифадә етмәк имканларыны дујан вә сөзү јуксаг гиймәтләндирән Нәһми һеч дә тәсадуфи дејил ки, Азәрбајҗан дилинин сөз хәзинәсиндән бир сәһркар кими истифадә етмишди. О, халгын сөз кулустаныны сон дәрәчә әтирли, рәһкарәнк вә көзәл чичәкләрлә бәзәмш, зәһкиләшдирмишди. Онун шәр’ләрини охујанда һиссијјәтанын инчәлијинә вә көзәллијинә, зөвгүнү зәрифлијинә, мөһәрәт вә бачарығына һејран галмамаг мүмкүн дејил. Сөзү мүхтәлиф шәкилдә мә’наландырмаг, олдуғча ширин вә ојнаг чирәкәр тапмаг, фикри тәсирли едән вә дәринләшдирән контрастлар јаратмаг чәһәтдән Нәһми сәһркар бир шаирди. Лирик гәзәлләриндән бириндә ајаг вә чыраг сөзләрини көрүн нечә мөһәрәтлә ојнадыр:

Әкәр ајагына дүшмәк мачалым олсајым,
Дахи көтүрмәз идим баш онун ајагындан.
Зоманә чешм чырагы Нәһми јарылдыр.
Көтүр чырагы вә јандыр онун чырагындан...

Нәһминин шәр’ дилинин көзәллији вә камиллији онун зөвгүнү јуксаклијини, дүһасынын бөјүккүлүҗү, иләһиынны гүдәрәтини мүәјјиш етдирмәклә бәрәбәр, халга јакшылығыны, халг әдәбијјәти вә халг дил чешмәсиндән фәсиләсиз олараг гидаландығыны сүбүт едир. Нәһминин охујанда адам бир шејә дә һејран галыр: нечә бөјүк бир исте’дад, зөвг вә биләк сәһиб олмаг лазымдыр ки, аһа дилиндә илһин олараг вә гәдәр көзәл, мә’налы вә камил шәр’ мүмүнәләри јарадасан! Ахы, Нәһмијә гәдәр Азәрбајҗан дилиндә јазанлар аз олуб, о тарихи шәрәттә әрәб дил — елм, фарс дил — дәвләт вә шәр’ дил һәсәб олунурду, аз-чоһ исте’дад сәһибләри бу дилләрдә

язырдылар. Доғрудур, Нәсимия гәдәр, Азербайжан әдәбијаты Хагани, Мәһсати, Низами кими өлмәз нәһәнкләр јетирмишидир. Онларын фарса јаздығы ше'рләр Азербайжан халг дилинин тәшәһәләри, идиомалары, чинаслары, ојағ ифадәләри илә долу иди вә Нәсими онларын поетик тәфәккүрүндән, ше'р мәктәбидән өјрәнмишди. Бүтүн буларга бахмајарағ ана дилиндә классик әдәби ирс, классик јарадычылығ тәрүбәси олмадан бу гәдәр кәмил нүмунәләр јаратмағ бөјүк габилијәт, зәвг вә һүнәр истарди. Нәсими елә ахычы, елә көзәл ше'рләр јазыб ки, онлары охујанда адам гәјри-ихтијари оларағ дүшүюр ки, о, ана дилиндә чох зәнкни вә кәмил бир ше'р хәзинәсиндән истифадә етмишидир. Белә бир тәсәвүр һеч дә јанлыш дејил. Доғрудан да Нәсими елә хәзинә таныјырды. Бу халғ әдәбијаты вә халг дили хәзинәси иди. Халғ әдәбијатынын, халғ дилинин көзәл әһ'нәләри Нәсимини гәһиһә һонмушду, бүтүн поетик тәфәккүрүнә вә һиссијатына һаким иди. Әкс тәғдирдә онун ше'рләриндәки сәһиркәр көзәлијини вә чәзибәһни нечә јарандығыны агламағ чәтин оларды:

Гәһишидир көнлүмүн тахтында султан,
 Бир иглимә ики султан кәрәкмәз.
 Күлүстаны күлү сәһис тикандыр,
 Мәһә сәһис күлү рејһан кәрәкмәз...
 Ики әләмдә дидарындан өзкә,
 Мәһә еј сүрәт-рәһман кәрәкмәз...
 Вүсәһин шәрбәтин ичән мүнүббә.
 Фәрағын ағусу чәндан кәрәкмәз.
 Мәһә сабр ејләмәк сәһис шикәр,
 Әкәр мүшкүл, әкәр асан кәрәкмәз...
 Кәһилмәз көрүн вәсәлиндән Нәсими,
 Көзүндән олдуғун пүнһан кәрәкмәз...

Ше'рин дили о гәдәр аглағды, сәдә, тәһби вә ахычыдыр ки, ајры-ајры сөзләр истисна олунса санки, 600 ил әввәл јох, бу кун јазылмышдыр. Беләк белә ше'рләр Нәсими јарадычылығында надир һадисәдир, тәсәдуфдүр? Ахы, о дөврлә түрк дилләриндә фарс-әрәб тәркибләри чох јайлмышды, һатта данышығ дилинә дә кечәләри варды. Нәсимини ше'рләриндә, хуҗусон фәләсфи ше'рләриндә белә тәркибләр чохдур. Лакин бу һеч дә онун поезијасынын бир күлл һаһында ојағ, аглағды, көзәл дилинин әдәби-тарихи әһәмијәтинин азалда билмәз. Нәсими елә ојағ вә тәһби бир ше'р дили јаратмышдыр ки, сонра кәлән бүтүн шаирләримиз о дилдә јазмыш,

о дилин әһ'нәләрини давам етдирмишидир. Ајры-ајры мисра вә бәндләри халғ мәсәлләри гәдәр ширини вә мәһналы, ојағ вә рәван олдуғундан сонралар бир сыра классик ше'рләрин јаранмасына сәбәб олмушдур:

Дилбәра зүләфүн шәһбиндә мәһи-табан кизилдир,
 Әһбарин зүләфүндә дәһим әһбәрәфшан кизилдир.
 Көү кордур, көрмәди чүндә иман пуруну.
 Күл јангаһ чәһрәсиндә һур-иман кизилдир.
 Дәрдини чү ким даһисин-билмәди сорудм таһиб,
 Ол сәбәбдән ким сонин дәрдиндә дәрман кизилдир.

Нәсимини булар кими сәдә вә көзәл гәзәлләриндән бир нечәсини хатырлатмағы лазим билirik: «Дәшдү јенә дәли көнүл көзәлирини сонрағына», «Дәрдү гәһилә јанды көнүл, јар булушмаз», «Дәрдә мүштағ олмујан кимдир ки, дәрман истија», «Дәрди-Фәрағә дүшдү чан, аһу фәған ичиндәдир», «Дилбәра, мән сәндән ајры чанда тәһи нејләрәм», «Сән мәһә јар ол ки, көнүл бир дәһи јар истәмәз», «Сәһис једиһин һәр нә јесәм дәрд илә гандыр», «Сусадым, вәслинә еј чешмеји-һејван, бәри кәл», «Көн-лүмүн һәсрәти көз јашына гәрг етди мәннә», «Әһдә вәфа ғылмады, јары вәфадарымыз», «Фиргәтин дәрди икәра бағрымы ган ејләди», «Фәрағи чәкмијән ашиг вүсәһин гәдрини билмәз», «Фиргәтин јандырды бағрым, үрәјим ган олду, кәл», «Јахды-јандырды мәни јарын фәрағи, нејләјим», «Јарыны сатдын баһасыз, билмәдин миғдарыны», «Үзүнү мәнән иһнан етмәк диләрсән, етмәкни», «Јари дилбәр сәндән ајры ким деди әләмдә вар» вә саир. Бизчә бу гәзәлләр Азербайжан дилиндә мүғәддәс һиссләри ифадә едән дәрин мәһналы, ахычы вә ојағ лирик ше'рин нүмунәләридир...

Аһағ Нәсимини охујуб бәдин дилинин ичәликләринә аһина олдуғдан сонра Фүзули, Вағиф, Закир, Сејид Әзим, Сабир кими Азербайжан дилиндә өлмәз поезија јаратмыш бөјүк устәдларын һансы зәминдә јетишијини агламағ мүмкүн олар. Нәсими поезијасынын бу классикләрә вә бүтүн сонрақы Азербайжан ше'ринә тә'сири чох күчлү вә чох да мәһсулдардыр.

Фүзули, Хотан, Вағиф, Закир, Сејид Әзим Ширванин, Сабир кими бөјүк классикләримизин јарадычылығында Нәсими ше'ринин тә'сири, онун образ вә метафораларынын јени чаларларла ишләндији мә'лумдур. Бу шаирләримизин һаһысы Нәсими мотивләри асаһында көзәл сәһат нүмунәләри, јени бәдин ифадә вәснәтләри јаратмыш, ли-

рик ниссләри, ичтимай-фәлсәфи фикирләри ифадә едөн
јени әсәрләрдә шә'римизни үфүгләрини кенишләндир-
мишләр. Нәсимни шә'ринин, Нәсимни поетик фикринин тә'-
сири сәјәсиндә мејдана чыхмыш классик нүмунәләр чо-
дур. Биз анчаг оилардан биринин үзәриндә дајанмагла
кифәјәтләнәчәјик: Нәсимни һүруфизм тә'лиминин јаран-
масы, халга бәјан олунамасы мүнәсибәтилә Фәзлуллаһ
Нәсимнә «Чүн мәни бәзми әзәлдә еләди ол јар мәст»
нисрасы илә башлајан бир гәсидә јазмышдыр. Дәрин
мәһалы бу гәсидә дүнија поезијасынын ән кәзәд фәлсәфи
әсәрләриндән биридир вә сон дәрәчә бөјүк илһамла
јазмышдыр. Поетик фикрин, шаир рүһунун вәчдә кәлди-
ји бәлә чошгун вә һәрарәтли доғигәләри Чордано Бруно
«Гәһрәман рүһ јүксәклији» аялландырырды. «Мәст» кими
һәгиги өлмәз сәнәт нүмунәләри мәһә бәлә чошгунлуғ са-
јәсиндә јараныр.

«Мәст» гәсидәсинин бәднин гијмәтн бир дә ондадыр
ки, бу гәсидә кениш фәлсәфи мәзмуну вә оптимист пафос-
у, һәгигәти идрәк ешгинин сәнмәзлији илә о заманкы
мәһдуд мүндәрричәли гәсидәләрә гаршы чәврилмишид. О
гәсидәләрә гаршы ки, онлар әсәсэн әјры-әјры һакимләри
вә феодал дөвәлт башчыларыны мәдһ едирдиләр. Нәсимни
кәстәрирди ки, сәнәтнин бу нөвүңдә јүксәк тарихи мәз-
муну ифадә етмәк имканы вар. Тәсәдүфи дејил ки, гәси-
дә бәлә бейтлә тамамланыр:

Еј Нәсимни, сирри-һәгигин мәһрамы сәнәсн бу күң,
Сөјләдин гүдрәт диләндон мө'ини-әсәр мәст!

Һадисәләрә диалектик мүнәсибәт, һәјәти һәрәкәтдә,
шәјләри дәјишмә процесиндә тәсвир етмәк вә буну варлы-
ғын әбәди гануну кими кәстәрмәк Нәсимнин пәнәнки бә'-
зи фәлсәфи шә'рләри, һәм дә әјры-әјры лирик әсәрләри
үчүн дә сәңијәвидир. Бу кейфијәтләр «Мәст» гәсидәсиндә
дә хусусән парлагдыр. Нәсимнә көрә дәјишмә јалныз
мәдди аләми дејил, инсанларын мә'навы, рүһи аләмини
дә әһәтә едир вә гијмәтлән чәһәт одур ки, шаир һәјәтдә
һәгигәтин кәшф олуңдугу јаралычылығ аяларыны ән
мүгәддәс аялар кими гәләмә аялар. Бу заман тәзәдләр
арасындакы әјрылығ әһәмийәтнин итирир, вәһдәт вә бир-
лик габага чәкиләр. Кәбә илә бүтхананың, күфр илә иман-
ны, ешиг илә мә'шугуну, јар илә әғярјан, чам илә бәднини,
арш илә фәршин һәмәсы «вәһдәт мејидандә» мәст оларағ
ешиг илә «әнәлһәгг — мәнәм аллаһ!» — сөјләјир. Ајдын-

дыр ки, шаирин тәсвир етдији «мәстлик» һеч дә әди меја-
хана мәстлији дејил, бу елә мәстликдир ки, әгә вә идрәк
думаиламыр, әксинә јени парлағ ишыгла һәгигәти дәрк
едир. Һәтта јаланчы, ријакәр дон кејәрәк инсанын реал
һәјәти ниссләрини вә севкисини күфүр кими гәләмә верән
әскетләр, заһидләр вә суфиләр бәлә бу һалда «вәһдәт
мејидандә» мәст олулар.

Мункирин инары чүн кетди вә колди дөври-кам,
Суфи мәст олуб бу мејдан еләдә идрәк мәст.

Һәјәт ешгинин инсанын һәгигәт дүјгусунун гәләбә
чалдығы, кәһнә, чүрүк еһкамлар думанынын идрәк ишы-
ғы илә әрнйиб дағылдығы бу аялар шаир үчүн ән хошбәхт
аялардыр. Бу аң онун гәлбидә илаһи нур парлајыр.
Өзүнү дағдан мөһкәм нисс едир, үрәји мунис мәһәббәтлә
долур:

Көлүңүз нури-тачалли, чисминиздир куһи-Тур,
Чәһимиз диларә гаршы ояду мүсәввәр мәст!

Нәсимнин бу гәзәлнин һәм бәднин формасы, һәм дә
долгун фәлсәфи мәзмуну әдәбијјәтәмызда дәрин из бу-
рахмышдыр. Мәсәлән, Фүзулинин мәшһур гәзәлнин хы-
тырлајағ:

Әлә сәриәстәм ки, идрәк етмәзәм дүнија нәдир,
Мән кимәм, сағи олан кимдир, меји-сәйбә нәдир.
Көрчә чанандан дили-шәјдә үчүн кәм истәрәм,
Сорса чанан билмәзәм камин-дилн-шәјдә нәдир...

Нәсимни бөјүк сәнәткардыр, форма устасыдыр вә онун
шә'ринин форма көзәлликләри, форма занкислији дәрин
мүндәрричә, ифадә олуан ниссләрини вә фикирләрини јени-
лији илә, бөјүк һуманизм рүһлә бағлыдыр. Нәсимни Азәр-
бајҗан шә'ринә чоғ јени мә'налар, јени фикирләр, јени
мүндәрричә кәтирмишидир. О, шә'римизни бөјүк бәшәри
мүндәрричә илә долдурмуш, ону әррин габагчыл мәјәлә-
рини күзкүсү етмишидир. Нәсимни поезијасы, һеч бир ча-
һәтдән дар чәрчивәләрә сыған дејил. О бүтүн бәшәр мә-
дәнијјәтнин, бәшәр прогрессив фикринин парлағ сәһн-
фәләриндән бирини тәшкил едир.

Нәсимни шә'рләриндә ән бөјүк мәсәлә нәә инсан мәсә-
ләсидир. Бөјүк шаирин инсан консепсијасы чоғ кениш
вә әһәтәлидир. Инсаны бу гәләр галдыран вә тәрәннүм
едән, бүтүн бәдн тәфәккүрүн мәркәзинә гөјән, инсанын

азад дүшүнмөк, азад жашамаг иштигарыны белә һәрарәт-лә мүдафиәжә галхан Нәсимни, ејни заманда ону мә'нәви-әхлаги вә фикри-фәлсәфи бұховлардан гуртармаға ча-лышдырды. Нәсиминини инсаны дар лирик дүгуларла уғ-рашмыр, о кениш дүшүнөн вәтәндашдыр, сон дәрәчә фә-алдыр. һәјатын һалләдичи, истигамәтвәричи мәсәләләри ону дүшүндүрүр, аллаһдан дәвләтә гәдәр бөјүк проблем-ләр ону мәшгул едир. Бу мә'нада Нәсимни сәнәти надир һадисәдир, ону совет тәрчүмәчиләрдән Лев Озеров һағлы олараг жазыр ки: «Нәсимни поезијасы алты әсрин галынлығыны ишыг шүасы кими јуртарак бизә колиб чатмышдыр. Ән гижәтли чәһәт дә одур ки, о инди әввал-ки кими нурланыр! Мән Нәсимини дүја лирикасынын Коперники адландырмаг истәјирәм, Нәсимидән јүз ил кичик олан Коперник тәсдиг едирди ки, каниатын мәркә-зи јер дејил, күнәшдир. Бөјүк астрономун күнәш һағын-да дедикләрини Нәсимни ондан јүз ил әввал инсан һағ-ында демишдир. Күнәш кими инсан да каниатын мәркә-зиндә дурур. Нәсиминини поетик системинин әсас мүддәә-сы мәһз будур. Инсаны аллаһ дәрәчәсинә галдырмаг онун бүтүн лирикасынын пафосуну тәшкил едир».

Нәсиминини инсан анлајышында, инсаны вәсф етмә-синдә һуруфизмини инсан консепсијасына ујғун чәһәтләр чохдур. Лакин һуманист поезијанын тәбиәти, ишығлы поетик тәфәккүр ону даһа зағларла апардыр. Әл шә'р инсана мәһәббәт демәкдир. Бу мәһәббәт Нәсимни поезија-сынын руһудур, чаныдыр. Нәсимни инсаны һәр шәјдән уча тутур, ону һәрарәтлә тәрәннүм едир, бүтүн ыарыг-лардан көзәл вә үстүн билдрди.

Мәһз буна көрә дә о, инсаны еямли вә камаллы ол-мага, ыарлығын сирләрини, һәгигәтләри вә һәјатын мә'-насыны анламаға, даһа (билкили) олмага, өзүчү «мүтләг файл» олдугуну дәрк етмәјә чагырырды.

Итирди чамн-Чамшиди ојан ујғудан, еј гағил,
 Не булдуи ујғудан көстәр, не гилдан ујғудан һасил.
 Мәжәр һағдан зијан көрдүн ки, батил гәвлә јашашдин,
 Чевирдани үзүңу һағдан, сағын ким һаг дејилә батил.
 Әзәзилни сөзүн тутма, онун вәсвәсина ујма,
 Ки иблисә ујан олмаз көңү мәсудуна вәсил.
 Нечә мәф'ул файлдан, нечә мөгүл сивилдин,
 Әкәр дашаван, ин бил ки, сәнсан мүтләга файл.

Нәсимни бир јердә инсаны «мүтләга файл» һесаб едир-сә, башга бир јердә аллаһ адландырыр.

Һаг-таала адәм оғлу өзүдүр,
 Отуз ики һаг каламы сөзүдүр.
 Чүмлә әләм бил ки, аллаһ өзүдүр,
 Адәм ол чандыр ки, күнәш үзүдүр...

Демәк олар ки, бүтүн тәдгигатчылар Нәсимни шә'рлә-рини үсјанкар, һүчүмчү, мүбариз руһуну гејд едирләр. Нәсимни инсаны «мүтләга файл», аллаһ һесаб етмәклә галмајыб бу фикрини әләјинә оланлара һүчүм едир, он-лара авам вә чаһил дејир, инсаны аллаһ билмәјәни шәј-тан адландырыр. Нәсимни, фикирләринини кениш бәшәри мәһијәтинә, дини вә милли мәһдудлуғ билмәдијинә, дар тәрһигәт анлајышларындан чох јүксәк олдуғуну, анчаг инсанијәт дүгууларынын һәгиги сәадәтә апардығына дә-рин инамла өзү барәдә, өз сәһркар сәнәтинини гүдрәти бар-рәдә дејир:

Вәһдәтин шәһриндә сәјран ејләрәм,
 Мән сәни чәсимдә һейран ејләрәм.
 Кәчмин адмәдә пүһтан ејләрәм,
 Адами һәм һаг, һәм инсан ејләрәм.

Нәсимни поезијасында һәгигәтә чагырыш, һәгигәт ах-тарышы, шуур вә идрәкни тәрәннүмү бөјүк јер тутур. Шаир, мөһүми анлајышлара, заһидләрини вә суфиләрини јаланчы, ријакәр әһкамларына гаршы чықыр, инсанын шууруну, вичданыны, һәгигәт дүјүгусуну, ишығлы идрә-кыны јүксәк арзулары јеринә јетирмәјини вә сәадәтин ачары һесаб едир. «Дәрраһ һәгигәт чә мүсәлман вә чә тәрса» дејәрәк һәгигәт јолуна дүшүшн адамлар арасында дини арылыгларына бахмајараг фәрг көрмүр.

Исламу күфр ашиг үчүн бир мәсирдир,
 һәр гаһла мәскән ејләсә ашиг-әмирдир.
 Бүтхана илә Кә'бәни вәһдәтә фәрг едан,
 Мә'индә балиг олмамыш ол, кәрчн ирәдир.

Марағлы чәһәт одур ки, саф, тәмиз ешиги инсанын һәрарәтлә севдији руһун учалыг анларында Нәсимни идрә-кыны, шуурун, вичданын тәнтәнәси кими, инсанын һәгигә-гә говушмасы кими тәсвир едир. Нәсимнијә көрә руһи вәчд аламнын бу мәртәбәсинә галхмыш инсан үчүн дини ајрылыглар мәһв олуб кедир, әһәмијјәтнини итирир. Мәс-чид вә мејхана фәрги, даһа доғрусу дүшмәнчилији арадан көтүрүлүр, инсанын гәлбини мүгәддәс дүгулар, ишә-нијјәт һисләри, хейрхаллыг вә һәгигәт фәһи едир. Ин-сан пис, мәһфур, иблисанә вә јиртычы һисләрдән азад

олур, дивә, шейтана галиб кәлир: онун гәми — шадлыға чеврилр, аләм онун үзүнә күлүр, тикан белә ипәк олук оңу охшайр.

Мәсчиду мейханә бир олду бизә,
Див илә шейтан әсир олду бизә.
Гәм-форәһ, дикан-әрир олду бизә,
Дилбәрин ешги әмир олду бизә...

Нәсими ешги, мәһәббәти инсану учалдан бир гүввә кими гуру вә бош еһкамларын, мәһәб вә дин ихтилафларынның позучу, зәһәрләјичи тәсириндән гуртаран бәјүк бир гүввә кими тәсвир едир, саф мәһәббәти бүтүн динләрин вә дин хадимләринин төблиг етдији әскетизмә гаршы гојур. Шаир о дөврләрдә — салиб мұһарибәләрини, ганлы әдават вә дава-далашын аловландығы, дини ихтилафларын сон дәрәчә ғызышдығы дөврләрдә күфрү вә дини ејни шеј һесаб едир, мәһәббәти үстүн сајырды:

Чүнки һәм аввал, һәм ахыр јар имши,
Күфрү дин мә'шидә бир базар имши.
Ешгә суфинни иши инкар имши,
Хиргәһ, бүт, төсбәһи зүһар имши...

Нәсими поезијасында «күфр вә иман», «мәсчид вә мейханә» тез-тез гаршы-гаршыға гојулур вә икисинин дә ејни шеј олдуғу тәсдиг едилр. Динни, шәриятни нәһәјәтсиз дәрәчәдә һаким олдуғу вә башға динләрә инананларын алыныа кәфир дағғасы басылдығы о дөврләрдә «күфр вә иман ејни шејдир» демәк үчүн һәм кениш фәләфи тәфәккүр, сарсылмаз һуманист әгидә, нәз дә бәјүк чәсәрәт лазым иди. Нәсими исе бир аз да ирәли кедәрәк, поетик тәфәккүрүн ојнатлығындан, бәдин мугәјссәнин кениш фикирләрә ифадә етмәк имканындан усталыгла истифадә едәрәк күфрүн өзүнүн иман олдуғуну сөјләјирди.

Күфр әкәр иман дөјилсә бәс һадон дүшмүшәм ки мән,
Күфр зүләфин һалғәсиндә нури иман булушам.

«Дилбәрини ешгини өзүнә әмир» гәбул едән шаир оңу динни вә руһаниләрини вәд етдији бүтүн не'мәтләрдән үчә тутур. Заһидләрә, суфиләрә ачығ мейдан охујарағ јазырды:

Вермаз сәһи мши чәһәзү ми һурә Нәсими,
Сәһ ашигә һәм чәһәзү, һәм һурә чинансан...

Нәсими ешги, мәһәббәти мүчәррәд шәкилдә, ичтиман идеаллардан вә фәләфи көрүшләрдән ажры тәрәннүм еттирди, даһма дини тәсәвүр вә еһкамларла гаршылашдырыр, чәһәннам вәдләриннә ишарә едәрәк, анчағ јүксәк мәһәббәтлә кечән һәјәтын мә'налы вә әбәди олдуғуну идиһа едирди. Анчағ јарын көзәлликләрини вәсф едән сөздә бир мә'на тапырды, галаң сөзләри пуч вә әфсанә сајырды.

Ким ки чамалын сифәтин сөјләмәз,
Сөјләдији һиссә вә әфсанәлар.

Инсан өмрүнү пуч едән, варлығын севинчини өлдүрән бу әфсанәдән гачмағ, һәјәты мә'налы вә шад кечирмәк истәјәнләрә шаир дејирди:

Еј өмрүнү мурад илә сәрф етмәк истәјән,
Вер дилбәрини нүсәлына ким чәһидәндир.
Ширин һәдис, датлу кәһминдән өзкә сөз,
Ашығларын гулағына кирмәз, әфсанәдир...

Анчағ ешг, мәһәббәт барәдәки сөзү мә'налы, әһәмијәтли һесаб едән Нәсими оңу «башға рәвајәтләрә», «өзкә сөзләрә» гаршы гојадна, нәзи нәзәрдә тутурду? Дини тәсәвүрләри, заһидләрини, суфиләрини кечә-күндүз тәкәрар етдији еһкамлары, онларын әскетик әхлағ вә јашайыш нормаларыны! Нәсими һәјәт ешги илә јашајан, үрәји мәһәббәтлә дөјүнән ашиғләри һәрарәтлә тәрәннүм едирсә, «Гур'ан сатан» заһидләри, ванзләри вә суфиләри нифрәт вә истеһза һәдәфинә чевирирди:

Ешгин һәдәсин кәл ешит әфсанәјә јүз тутма ким,
Гур'аны сатан ванзин нәгән зууи әфсанәдир...

«Гур'ан сатанларә», дини әгидәләр вә күфр барәдәки вә'зләри илә базар ачарағ, алыш-верниш сәләјән рәсими дин хадимләринә, заһидләрә, ванзләрә, суфиләрә Нәсимиңни нифрәт вә гәзәби оңа көрә бу гәдәр күчлү иди ки, онлар јухарыда дедијимиз кими деспотизмә гаршы халғ мүбаризәсиниң ғабағыны алмаға чалынырдылар, халғын үсәнкар дүјүгүларынның јатырмаға чәһд едирдиләр. Онларын сатғынлығ-мүртәчә көрүшләри вә писан идрәккәна нифрәти сәјәсиндә Фәзлуллаһ Нәсими е'дам олунмуш, әһ көркәмли һуруфиләр, о чүмләдән Нәсими өзү доғма вәтәиндүн дидәркиңи дүшүмшү. Бу мүрәккәб шәраитдә еһтирасла чошан һиссләр вә фикирләр, әлбәттә,

кечә-күндүз Нәсимия рәһатлыг вермирди вә бә'ээн онуи һаким идеолокијаја нифрәти о јерә чатырды ки, о, дини вә иманы даныр, күл үзлү көзәлдән тутурду, «көл бу зибә сурәтә гыл сәчдә ким имән будур» — дејирди.

Фарсча јаздыгы ше'рләрдә ешг вә мәнәббәт, јарын вүсалы, мејнаб вә с. бу кими рәмәләр дини тәсәввүр вә е'тигадлардан үстүн тутулуру, тәбиәтин вә һәјатын көзәлликләринә вүрғунлуғ тәрәннүм олуноур:

Баһар кәлди, баһар кәлди,
Јашыл доғду баһар кәлди.
Узағлаш гүссәдән еј дил,
Әлиндә меј никар кәлди...

Әкәр мәнурлар олмазса,
Боға билмәм бу дүңјаны.
Мәнә ешиг мәнәббәтсиз,
Бу дүңја мүлкү дар кәлди...

Нәсим, чам меј һазыр,
Ләби чанандан әл чәкмо.
Бу мәнәсиз ибадәтләр,
Јәгин бил өмрә әнкәлди.¹

Фарсча башга бир гәзәлиндә, о, јары өзүнә аллаһ гәрар верир вә дүңјадә көзәли севмәкдән башга бир күнәһи олмадығыны сөйләјир:

Гәсәм чамалына сәндән сувај шаһым јох,
Сән һүси шаһысан, әлмәдә өзкә шаһым јох.
О күл чамалына көр сәчдәмиз күнаһ олас,
Фәги һа сөјлә ки, бундан савај күнаһым јох.
Чаһанда бир доғо мәнәбуди халигим сансән,
Итаәтим сәндир, өзкә бир илаһым јох!²

Инсаны һәјатдан күсдүрмәк, онуи ешг, мәнәббәт кими чанлы һиссләрнини бағағыны «мәнәви пәһризлә» алмағ, бир сөзлә мубариз инсаны һәр шејә табе олан мүти бир гула, дири өлүјә чевирмәк о дөврдәки аскетик көрүшләрин асас гәјәси иди вә буна көрә дә бүтүн мүтәрәғги, һуманист сәнәткарлар заһидләри, суфиләри аташә тутур, ешги, мәнәббәти инсан фәалијәтинин вә инсанын сағлағ, һәјати арзуларыннын асасы кими тәрәннүм едирдиләр. Бу чәһәтдән Нәсим лирикәсы чоғ кениш мәнәлидир, үсјанкар руһлу лирикадыр. «Дәмбәдәм ашиғә мәләмәт дашы атан» суфиләри, заһидләри вә ванзләри о,

¹ Тәрчүмә И. Чофарпурундур. «Азәрбајчан» гәзәти, 30 јуль, 1973.

² Тәрчүмә И. Чофарпурундур. «Азәрбајчан» гәзәти, 23 јуль, 1973.

амансыз аташә тутурду ки, бунун да сијаси сәбәбини ју-харыда кәстәрдиң:

Заһидиң әфсанәсиндән һасил олмағ фәндә,
Вар икән јарым һәдәси, нејләрәк әфсанәјин...

Һәттә бир јердә шаир «зәррағ (икки үзлү) заһидни ганыны ичмәјә», «мәнфур суфини бағрыны кабаб елә-мәјә» чағырыр. Инсандә гулдан башга шеј көрмәјән, Фәзуллаһ Нәсимнин тә'лимнини күфр е'лан едән гәрәкүрүһлар барәдә дејир:

Һәг сурәтиндән көз јумур, заһид нәдәндир
Билмәзәм,
Бу, мәкри чоғ шејтан кими һәгдән мәкәр
Бизарымш.

Азәрбајчан вә башга Шәрг халғлары классик әдәбијәтиндә ардычылар оларағ шаирләрин истифадә етдији «меји наб» кими ифадәләр, шәрабын, сагинни вә бәдәнин тәрһифләмәси әлбәттә, сәдәчә бәдин көзәллик һәмләә олмамыш, дәрин мәчәзи мәнә дашымыш һаким идеолокијаја гаршы ичтиман һаразылығы ифадә етмишдир. Нәсим ән'әнәләрини күчлү сурәтдә давам вә инкишаф етдирмиш Фәзуләт ешг вә мәнәббәти дини е'тигадларә зид бир кејфијәт кими тәрәннүм едәрәк «ешг мүлкүнү кәфәристан» адаландырыр, өзүнүн ашиғ оларағ «дини гәрәтә вермәси» илә фәхр едирди:

Мән әкәр ашиғ олуб дини вермәсәјим гәрәтә,
Ким билдирә ешг мүлкүн кәфәристан одағун!

Фәзулидә дә башга классикләримиздә олан кими меј вә бәдә мәчәзи мәнәдә тәрәннүм едилбә тәрһифләнир вә бу дә ортодоксал, һаким дини е'тигадлардан дәруни һаразылығын ифадәси иди. Буну Шәрг әдәбијәтинин Аврәпа тәдғигатчылары да гејд етмишләр. Мәсәлән, шәргшүнәс Дармететер «Мәсәләјә вағиф олмајан бир адамзи Шәрг әдәбијәтиндә шәрабын тутдугу мөвгејә ик бәхышда тәччүб едәчәјини вә бир гәдәр долдашыб галачағыны» көстәрәрәк јазыр: «Бу, Гур'ан әләјһинә, мүтәддәсәт әләјһинә, дини ганун тәрәфиндән әгәли тәбаитин әһлиәмәси әләјһинә үсјандыр. Шаир үчүн шәраб ичән адам азад олушу инсанын рәмзидир».

Әлбәттә, Нәсим дә бу рәмләрдән истифадә етмишдир. Лакин о, даһа ирәли кедәрәк дини гануиһларын вә

феодал тафәккүр нормаларынын әзип мәһв етмәк истәдји әглин, шуурун үсјанкар, мүбариз мүдафиәчиси кими чыхыш етмәкдән горхмамышдыр. Беләлклә, Нәсиминин поезијасы инсан шууруну, инсан әглини тәзјнг вә зоракылыглардан мүдафиә поезијасы иди. О һәр чүр гаранлыг, идрака дүшмән чүрүк әгидә вә етигадлары рәдд едирди, һәм сијаси, һәм дә дини-идеоложи деспотизмин, зоракылыгын, гаракурүһ, күт, иннадкар чәһәләтнин дүшмәни кими чыхыш едирди. Фақианә вә гәһрәманчысына өлүмүнүн дә сәбаби буудр.

Нәсиминин инсан вә һәјат аңлајышы, дүңја вә кәнат, мәдди аләм вә шуур, сөнәт вә јарадычылыг һаггындакы фикирләриндә диалектик үнсүрләр чохдур. Бөјүк мүшаһидә габилијәти олан мүтәфәккир шаир, истәр ичтимаи һәјат, истәр сә тәбиәт һадисәләриндәки зиддијәтләри мүасирләриндән даһа дәрин көрүр, аңлајыр, варылыглар арасындакы үмуми бағдылыг вә әлағәләрин диалектик маһијәтнин думанлы шәкилдә дә олса һисс едирди. Зиддијәтләрин вәһдәти, икилик вә бүтөвлүк барәдәки фикирләри бир сыра ше'рлериндә ифадә олу-мушдур. Зәманәсиндән наразы олан, һаким, ичтимаи тәбәгәләр тәрәфиндән даима тә'гиб едилән, һаким дини, дөвләти вә ичтимаи фикирләрлә барыша билмәјәрәк он-лары рәдд едән Нәсими о заман чох јайылмыш ән'әнәви фикрин тә'сирлә бу дүңјаны пуч вә мә'насыз саяраг ондан үз дөндәрмәји мәсләһәт көрән бәдбин ше'рләр дә јазмышдыр. Ортодоксал ислам дини еһкамларына, дин һадимләринә гаршы сәрт вә барышмаз ше'рләрлә јанашы онун гәләминдән шиәлији, имамлары вә пәјғәм-бәрләри мәһи едән ше'рләр дә чыхмышдыр. Бу да тәбиин-дир, чүнки Нәсими атеист дејилди, феодал чәмијәтнин ичиндә, феодал идеолокијасынын, дини көрүшләрин шәк-сиз-шүбһәсиз һаким әлдугу зәманәдә јетишимшиди, о зә-манәнин бир сыра көрүш вә аңлајышларындан азат де-јилди. Бүтүн булар онун јарадычылыгында мүәјјән из бурахмышдыр.

Лакин Нәсимини јашадан, алты јүз илин фыртына-лары вә туфанларындан ашараг бизим әср вә зәманә-миздә адына, шәһрәтини јәни вүс'әт верән онун шыглы фикирләридир, инсана, һәгигәтә, инсан шууруна вә инсан-лыгга түкәнмәз мәһәббәттидир, инамыдыр, буларды јүк-сәк, парлаг бәдн бәјәләрлә тәрәннүм едән өдмәз поези-јасыдыр ки, бу поезија мәһз совет дөврүндә, Ленин пар-

тијасынын милли сијасәтнинн јеринә јетирилмәси сәја-синдә халгларымызын кемши мөдәни ирсина һәссас, ди-гәтли мүнәсибәт нәтичәсиндә өз јүксәк гијмәтнин ал-мышдыр. Нәсими јубилеј тәдбирләринин кенишлији вә әзәмәти бу гајгынын парлаг нүмәјишидир...

Нәсими поезијасы Азәрбајҗан вә бүтүн совет халг-лары әдәбијәтинын гидәландығы, даима ширәләндији кур чешмәләрдән биридир вә бәдн тәфәккүрүмүзүн је-ни зирвәләрә галхмасына, әсримизни, чәмијәтимизни, инсанпәрвәрлик, бейпәлмиләлчлик идеалларыны ләј-ләгәтлә тәрәннүм едән әсәрләр јаратмасына көмәк едән мәнбәләрдәндир!..

Бу күн биз Нәсимини дүшүнәркән, онун гојуб кетди-ји гијмәтли, солмаз-саралмаз ше'р күлүстанынын, бәдн тәфәккүр хәзинәсинин гапыларыны јеиндән ачыб фејз-јаб олуркән онун бөјүкүлү, әзәмәти гаршысында сәчдә-едиб өз сөзләри илә дејирик:

Бир күношдир Нәсими ким аным
Нечөләр зәррәсинә һәсрәтдир!..

Јанвар—мај, 1973.

СӨЗ МҮЛКҮНҮН СОЛТАНЫ

Азербайжанын бөжүк шаири, Имадэддин Нәсими ше'рлериндөн бириндә өзүнү сәнәтнин һәм устады, һәм муздуру» адландырыр. Бу күн алты жүз ил сонра биз онун гојуб кетдији ирси өјрәнөркөн доғрудан да көзөл, зәриф, ишчә вә дәрин мә'налы ше'рләрини көрө Нәсимини өсл сәнәт устады сазмагла барабар, сәнәт јолларында эчә бөјүк, јорулмаз, илһамлы эмәк сәрф етдијини дә миннәт-дарлыгыла дујуруғ. Ачығ парлағ исте'дад вә түкәнмәз эмәк кәләчәк нәсилләр үчүн белә өлмәз сәнәт нүмунәләри гојуб кедә биләрди. Мәһз бу кејфијјәтләр ону өз дөврүндә дә чох кечмәдән халға танытдырмышды...

Нәсими јарадычылығыны зәмансында чох тез јајылмасы, бөјүк шөһрәт газанмасы һәм онун ше'р, сәнәт аламиниә кәтирдии чыны, актуал мүндәрчә илә, һәм дә бәднн вәситәләрини јенилији илә бағлы олмуштур. Бир сөзлө, Нәсими орта әсрләр Шәрғ ше'риндә јени руһлу бир шаир кими чыгыш етдији үчүн шөһрәт тапмышды.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Нәсими поезијасынын мүндәрчә јенилији, таблиғ етдији фикирләр вә идеаллар дәрин ичтимаһ маһијјәтдә иди, чәмијјәтин һәјәти, халғын тәлеји вә мә'нәви аломи илә бағлы иди. Бу ше'рләрдә гылыч кәсәри, од истилији варды, ше'рләр о заманкы чәмијјәтин һаким идеолокија вә аңлағышларына гаршы чеврилмишди, үсјанкар руһда иди. Поезијасынын бу естигамәти вә хүсусијјәти сөз јох ки, јалың заман илә дејил, һәм дә Нәсимини шәхсијјәти илә бағлыдыр: чәли табәтнинә, вәтәндашылығ дуғуларынын итилијинә көрә Нәсими зәманәсинин идеоложи мүбаризәләринин марказиндә дурурду. Шүбһәсиз ки, онун мәшһур олмасынын бир сәбәби дә бәдур: мүстабиләрә, һағысы вә әдәләтсиз табәгаләрә гаршы барышмаз мөвгә тутурду. Халғ күтләләри онун ше'рләриндән залымларә гаршы мүбаризәдә бир сәләһ кими истифадә едирдиләр.

Нәсими зәманәсинин адамларыны, о заманкы чәмијјәти дүшүндүрөн мәсәләләрдән јазмышдыр. Өз мүасирләрини зөвгүнү, мәһәббәтнин, фәлсәфи-ахлағи көрүшләрини, дини тәсәвүрләрини, арзуларыны, дәвләтә вә һакимијјәтә мүнасибәтләрини әкс етмишди. Онун поезијасында о дөврүн тәфәккүрү әкс олундуғундан чох гижмәтли, ишығлы, һуманист фикирләрлө јанашы, артығ вахты кечмиш, көһнәлмиш, бу күнүн адамларә үчүн һәјәти әһәмијјәтини итирмиш фикирләр дә вар.

Лакин мәһз зәманәси, зәманәсинин фикри чәрәјәналары илә бағлы олдуғуна көрә Нәсимини поезијасы бизмә үчүн мисилсиз гижмәт вә әһәмијјәт кәсб едир. Бу поезија һәм шаирин шәхсијјәти, һәјәти вә характери барәдә, һәм дә зәманәси, зәманәсинин фикри-фәлсәфи мүбаризәләри барәдә бизә чох мә'лумат верир, дөврүн идеоложи мүбаризәләрини өјрәнмәк үчүн гижмәтли вә әсәслы мәд-бәр.

Нәсими әдәбијјат тарихинә һуруфизмин бөјүк шаири кими дахил олмуштур. Онун јарадычылығына гижмәт верәркән истәр Авропа, истәрә Шәрғ тәдгигатчыларынын бир-биринә зидд мөвгә тутмасы, биришин ону үмүмбәшәри фикирләр вә һиссләр тәрәннүмчүсү, бөјүк һуманист, дикәринин мәһдуд тәригәтчи шаир адландырмасы, һәтта јарадычылығында мистик чәһәтләр ахтармасыла да һуруфизмә олан мүрәккәб вә долашығ мүнасибәтлө бағлыдыр. һуруфизмин маһијјәти вә Нәсими поезијасында ин'икасы барәдә ашағыда данышачағығ. Бурада аңағ ону гејд етмәккә кифәртләнирик ки, Нәсимини һуруфизмә чәлб едән о дөврләки ичтимаһ зүлмә, әдәләтсизлијә гаршы мүбаризә руһу иди, һаким вә күчлүләрин һәр чүр позучу, инсәфсыз вә мәрһәмәтсиз әмәлләрини бәрәат газандыран доғмуш, чүрүк дини еһкамларә вә јаланчы, ријакар дин хадимләринә нифрәт иди. Нәсими һуруфизмдә инсана, инсанын шүүруна инаһ, һөрмәт вә мәһәббәт көрүрдү вә онун поезијасында һуруфизм мәһз бу чәһәтдән тәрәннүм едилир. Тәсадүфи дејил ки, бә'зи тәдгигатчылар, һәтта Нәсимини атеист шаир адландырмышлар.

Дүнја әдәбијјәти тарихи сүбүт едир ки, Нәсими кими шаирләр гуру јердә јетишимирләр. Оңларын мейдана чыкмасы үчүн мәнәсуб олдуғлары халғ мурәјјән тарихи, модәни вә әдәби инкишаф јолу кечмәлидир. Мә'лумдыр ки, Нәсимини јетирмиш олан Ширван һәлә XI әсрләрдә бөјүк мәдәнијјәт мәркәзләриндән биринә чеврилмәкдә иди.

Бurada нисбатан гүдрәтли Ширваншаһлар дәвләти жаранмышды. Тәсәруфат вә итисади һајат тәдричән артыр вә зәманәјә көрә ирәли кедирди. Тичарәт әләғәләри кенишләнишди. Шаирләр, үләмалар, мусиги усталарынын мәчлисләри мүнәтәәм фәалијәт көстәрди. Олар Азәрбајчанын, Гафгазын вә Јахын Шәрг өлкәләрини ири мәдәнијәт мәркәзләри илә әләғә сахлајыр, көркәмли һадимләрлә јазышыр, елми-әдәби фикрин јениликләри илә таныш олурдулар. Истеҗадлы вә көркәмли алимләрин, јазычыларын, чалгычыларын башга өлкәләр сәфәрләри, дунјаны кәзип-долашмалары исе о заман јарадычы инсан үчүн вачиб шәртләрдән сајылырды. Демәк олар ки, Низами итисна тәшкил етмәклә Азәрбајчанын орта әср көркәмли алим вә шаирләринин бөјүк әкәсәријәти сәфәрләрдә олмушдур. О чүмләдән Ширванын шаир вә алимләри башга шәһәрләри кәзмиш, өз көркәмли һәмкарлары илә көрүшүшү, мәчлис гурмуш, мұзакирә вә мұбаһисәләрә кирмишләр. Нәһајәт Азәрбајчан әдәбијјаты XI—XII әсрләрдә Готран Тәбризи, Мәһсәти, Хагани, Низами кими нәһкән синамалар, онларын јаратдыгы парлаг шә’р хәзинәсинә малик иди. Бир сөзлә, Нәсимијә гәдәр Азәрбајчан әдәби фикри, Азәрбајчан әдәбијјаты бөјүк бир инкишаф јолу кечмишди. Тәбриз, Кәнчә, Шамахи, Баки кими мәдәнијәт мәркәзләриндә гүдрәтли әдәби мәктәпләр жаранмышды, онлар күчлү әдәби ән-әнәләрә малик иди.

Тәбиндир ки, Нәсими өз сәләфләринин өлмәз ирсини дәриндән өјрәнишди, бүтүн бу көзәл әдәби ән-әнәләрә јијәләнишди. Нәсиминин әсәрләриндән чыхараг бүтүн тәдигатчылар онун мукәмәл тәһсил көрдүјүнү гејд едирләр. Марағлы орасыдыр ки, Нәсими нәники Фирдоуси, Хәјјам, Сә’ди, һафиз кими Шәргин өлмәз шаирләрини, әрәб вә фарс мәдәнијјәтинин, ислам дини фәлсәфәсини јахшы билирди, һәм дә христиан дунјасынын мәдәнијјәти илә таныш олмушду. Шә’рләриндә христиан мифолокијасындан алынмыш рәмләр чоһдур, дини тәсәввүр вә аилајышларын шәртилији вә инсани дунјуларын бу шәртиликләрдән үстүлүјү барәдәки фикирләр онун билик даирәсини кенишләниңә дәләләт етмәклә барабар мәһдуд дини вә милли һиссләрдән узаг олдуғуну көстәрир.

Нәсимини поэтијасы јалғыз дөврүнүн фикри мұбаһисәләрини дејил, фәлсәфи көрүшләрини, тәһсил вә били-

јини дејил, шәхсијјәтини, хаснијјәтини, һәјәтинин тәләту вә дөнүшләрини өјрәнмәк үчүн дә е’тибарлы мәбадир. Шә’рләриндән исе көрүнүр ки, Нәсими һәмшиә дунјә мејл етмиш, доғрулуғу инсан һәјәтинин, инсан сәәдәтнин ән әзәрун шәртләриндән, ән јүксәк ләјағәтләриндән һесаб етмишдир:

Дил базарчысы јаландир —
вармазам базарына,
Керчәк олмәз әјри дил —
нинимәзам иғрарына.
Сағид олду дилини көнүл
илә бир ејләрә,
Әјри дилдән нәсә кәлмәз —
дурмуша һикәринал —

дејән шаир бүтүн өмрү боју доғрулуғу өзүнә шүәр етмиш, һәгигәти дәрк етмәјә вә инсанлара сөјләмәјә чалышмышдыр. Нәсими дәнә-дәнә сәдағәти, дунјалүјү, доғручул олмағы табиг вә тәрәннүм едир, инсанын јүксәк мәһәви кефәијјәти сајыр. Марағлы бұрасыдыр ки, бүтүн бу көзәл мә’нәви-әхлағи сифәтләри Нәсими шә’ринин јалғыз лирик гәһрәманы тәчәссүс етдимир. Бу шә’рләрдә Мәнсур һәләч вә Фәзлуллаһ Нәими кими чаллы сурәтләр вәр вә онлар инсанијјәт, доғрулуғ, дәнмәзлик рәмзи кими тәрәннүм олунурлар.

Нәсими шә’рләриндә Фәзлуллаһ Нәимини идеаллашдырылмасы тәбиндир, чүнки шаир ону өзүнә мұәллим вә руһани ата интихаб етмишди, онун өзүнә дә, тә’лиминә дә инанырды. Зәманәсиндәки зүлмдән, чәһәләрдән вә әдәләтсизликдән јекәнә гуртулуш јолуну бу тә’лимдә көрдү. Мәнсур һәләчә кәлдикдә, демәк лазимдыр ки, Нәсимини она олан мәнәббәтнин дәрин фәлсәфи көккләри вәр: X әсрдә Бағдәд шәһәриндә дардан асылмыш Мәнсур һәләчә суфизмин илк бәнииләриндән олмушду вә мәшһур «Әнәләһәг — мәнәм аллаһ!» афоризминин мұәлифидир. О халғанда, Шәргин габағчыл шаир вә мұтәфәкирләринин һафизәсиндә мәнәббәти илаһиләшдирән бир сәнәткәр вә дар ағачы алтында да инандығы һәгигәтдән дәнмәјән бир фәлосәф кими јашамышдыр. Нәсими дә мәнә бу ән-әнәјә әсәсон ону һәгигәт ашинғы вә мәрдлик рәмзи кими севиб тәрәннүм етмишдир.

Нәсими шә’р аламиндә илк аддымлар атаркән суфизм илә марағланмыш, онун фәлсәфәсинин дәриндән-дәринә өјрәниш, бир сыра шә’рләриндә суфи көрүшләри тәрән-

нүм етмишдир. О да һәнгәтди ки, Нәсимнин лап илк дөврләрдән суфизмин илаһијјатла бирләшән чәһәтләри дејил, дәруни мәнәббәт вәсәтәсилә нисанын өз дахилиндә алаһы дәрк етмәсә өз өзүнү унудараг, мәйлијиндән узғашыб алаһ идејасында әримәсә кими идеалист чәһәтләри дејил, мәнәббәтнин гүдрәтинә инам вә «мәнәм алаһ!» даһа артыг чәлб етмиш вә марагландырмышдыр. Әлбәттә, Һүсејн Мәнсур Һәлләчәһи фәалијјәтинини, сүјәсә фәлсәфи фикирләринини һаким ичтимаң гурулуша вә феодал идеолокијасына гаршы мұхалифәт рүһу да Нәсимнә, халг күтәләринә өз хуәсән шәһәр әснафына јажын иди, онларын рүһуну охшайырды. Буна көрә дә рәсми дини вә дәвләтнин алаһсыз кими дар ағачына көндәрдији вә әбәди лә'нәт илә дамғаладыгы бир адамын ады вә шәһәрәти өлүмүндән сонра даһа да артымш вә кеңиш јайлымышды. Нәсимн илк шә'рләрини јазаркән Һүсејн Мәнсур Һәлләчә мәнәббәт ифадәсә олараг «Һүсејн» тәхәллүсүнү гәбул етмиши ки, бу да һаким дини вә ичтимаң гәјдәләра һәрмәти јох, вә тәһәсәзләгы, дәруни наразылығы ифадә едирди. Нәсимнин чох тезликлә һуруфизмә кәтирән дә бу наразылыг олушдур. Көрүнүр Нәсимн ушағылдан башлајараг халга чох јажын олан демократик рүһлу әнјалы мүнһитдә, јажуд сәнәткар аиләсиндә тәрбиә алымышдыр. Аңаг белә бир шәрәнтәдә о, халгын еһтијаж вә арузарыны бу гәдәр дәриндән дуја биләр, әсәрләриндән мә'лум олдугу кими, халгын адәт вә ән'әнәләрини, садә данышан дилини, мә'налы мәсәләләрини, образ вә тәшбихләрини белә иччәдән-иччәгә әһнимәсәјә биләрди...

Нәсимнин әлдә олан әсәрләри көстәрир ки, илк шә'рләриндән башлајараг онун поетик тәфәккүрү һадисәләри дәрининә енмәјә, фәлсәфи мә'наларә мејл етмишдир. Суфизм тә'сирләрини вә шиәлији ифадә едән шә'рләриндә дә нисанын һәјәти һисләрә, әтраф мүнһити дәрк етмәк гәбилијјәти вә еһтирасы илә бағлы олан јени мә'на ахтарышлары көзә дәјир. Һәр һалда Нәсимнин поетик тәфәккүрү дини еһкамлар чәрчивәсиндә гәртәл гәфәсдә чырпылан кими чырпынымш, кеңиш үфүгләрә мејл етмиш, рәст кәлдији чәттин, долашыг, мүрәккәб дини вә ичтимаң-сүјәсә һөкмиләри «нечә вә нә үчүн?» суалы илә гаршыламышдыр. Һуруфизмә бу гәдәр һәрәртәлә гошулмагын бир сәбәби будур. Икинчи сәбәби исә зәманәсиндәки мүбаризәләрә бағлыдыр.

• • •

Нәсимнин зәманәси ағыр кәшмәкәшли, гејри-сабит, амансыз вә ыртығналы иди. Азәрбајҗанын вә бүтүн Гағғазын устандан гәра сәмум јәли кими әсәрәк шәһәрләрдә, көндләрдә көрүнмәмиш таланлар төрәтмиш монгол ишғалларынын ырдуғу ағыр јаралар сағалмамшы, шималдан Ғызыл Орда, чәнубдан Тејмур ордулары өлкәјә сохулмуш, јенидән гәилы ырдушлар вә таланлар башланмышды... Азәрбајҗан торпагы узун мүддәт ики јыртычынын тутуша мејданы олмуш, кәһ биринин, кәһ о биринин һакимјјәтинә, зүлм вә таланларына гаршы өлүм-дирим мүбаризәсә апармышдыр.

Бу гәилы һадисәләр баш вердији зәман Нәсимн өмүрүн әһ һәссәс вә һәр шеји јаддә сахлајан дөврүнә гәдәм гојмушду. 1385-чи илдә Тејмур ордуларынын Азәрбајҗанә илк һүчүмү зәманы артыг онун он беш јашы варды. Сон дәрәчә һәссәс, көзүачыг вә мұшаһидәчи олан Нәсимн тәбиндир ки, халгын Тејмур ишғалындан чәкдији изтираб вә мәшәғәтләри әбәди 1386-чы һәјәлиндә сахламышдыр. Бир ил сонра, јә'нн 1386-чы илдә о, Тохтамышын 90 мин нәфәрлик ордусу илә Азәрбајҗанә сохулдуғуну, 1387-чи илдә Тејмурун јени гүввә илә һүчүм чәкәрәк, Ғызыл Орданы сыхышдырыб өз гәилы һакимјјәтини бәртәгар етдијини вә халгын нәһәјәтсиз ишкәнчә вә мәшәғәтләрини көрмүшдү.

Тејмур ајаг басдыгы һәр јердә гәсдән дәһшәт вә вәһимә ојадыр, өлүм, талан вә гәрәтләрә әһалини гөрхүлүб мүтиләшдирмәјә чәһд едирди. О дөврдә гәсбкарлары бирчә шүары варды: «Үр, өлдүр, талан ет!» Белә бир зәманда тәбиндир ки, ишғала алтында олан өлкәләрдә нисанларын бу күндән сабаһа е'тибары өлүмүшдү. Нисан һәјәти бир түкдән, гансыз вә чәһил ишғалчы әскәрин бир гылычындан асылы иди. Бир аңдача учулуб дағылмаг тәһдүкәсиндән азад олан бир шеј јохду. Нә һакимләр, нә дә ади зәһмәткеш кондан вә шәһәр әснафы бир саат сонра башына нә кәләчәјини билмирди. Бу вәзирәтдә јерли һакимләр өвләри дә вәһишләшир, ағалыгы чәтән дәрәдә истәдији адамын башына истадији мүсәбәти ачырды.

Бүтүн булар тәбиндир ки, чәна дојмуш халг күтәләрини ачыг үсәјялар, килли нитиғам тәдбирләринә әд аتماга мәчбур едирди. Тарихчиләр хәбәр вәрирләр ки, Тејмур ишғаллары дөврүндә Ширвандә вә бүтүн Азәр-

бајчанда халгын истәр ишғалчылар, истәрсә јерли феодадлар әлејһинә снлаһлы чыхышлары сојумағ билмрди.

Белә бир дөврәдә Азәрбајчанда һуруфизм һәрәкаты башланды. Һәрәкатын башында дуран Фәзлуллаһ Нәимини һәјаты вә фикирләринин формалашыб тәкамүл етмә просеси чоғ марағлыдыр вә онун һансы идракы мәрһәләләрдән кечәрә инамлы бир мүсәлмандан динин бир сыра әсас мүддәваларыны радд едән бир философа чевриджиши кәстәрир. Нәими 1340-чы илдә Тәбриздә анадан олмуш, орада мүкәмәл тәһсил өмиш, 1374-чү илдә Мәккәјә кетмишдир. Бундан он ики ил сонра — 1386-чы илдә Тәбриздә өз тәлимини е'лан етмишдир. Ајдындыр ки, Нәими Тәбриздә дә, Мәккәјә кедәркән дә, ондан сонракы илләрдә дә динин әсаслары, һәјат вә чәмијјәт әтрафында чоғ әзаблы вә зиддијәтли фикирләрлә уғрашмышдыр. Тәлимини е'лан едәнә гәдәр чоғ дүшүнмүш, чоғ ахтармыш, ән јахын вә е'тибарлы адамлары илә мәсләһәтләшмиш, мүбаһисәләр вә музакирәләр апармыш, һәһәјәт тәрәддүд вә ваһимәни бир кәнара атарағ кичик бир дәрнәкдә башына топладығы адамлары инандырдыған сонра һуруфизмин әсас мүддәалары барәдә ачығ чыхыш етмишдир.

Бә'зи тәдғигатчылар һуруфизмин гәдим дөврләрдә рәғәмләри мистикләшдирән, варлығын мәһнасыны рағамләрин киэли сирләриндә ахтаран мистик чәрәјанларла ејниләшдирмәјә чалышмышлар. Әслиндә исә һуруфизм даһа кениш ичтимән-сијаси, фәлсафи мәзһуна маликдир; орта әсрләр Азәрбајчанында вә ислам Шәрғиндә мүтәрғги пантеизмин ән парлағ ифадәсидир.

Һуруфизмиң әсас мәһијјәти һәрфләрин иләһиләшдирилмәсиндә јоғ, аллаһ, инсан вә мадди аләм мәсәләси нә мүнәсибәтдә мејдана чыхыр вә мәһз бу мәсәләнин шәрһиндә, һуруфизм мүтәрғги пантеизм мөвгејиндә дурур, динин әсас мүддәаларындан бирини учурур. Мә'лумдур ки, дини тәсәвүрә көрә аллаһ нә чисмидир, нә чөһр, ламәкандыр (мәкансыздыр), наму'танәһидир (нә әввәли вар, нә ахыры), нә шәркии вар, нә дә шәркидир, вүчүд мүтләғдир. Бүтүн әләми-каинат, бүтүн варлығ вә о чүмләдән инсан аллаһын әмрилә јаранмышдыр. Буна көрә дә бүтүн варлығ вә о чүмләдән инсан аллаһын гулулдур, аллаһын ирадәси вә истаји олмадан инсан һеч шәји едә билмәз вә саир... Һуруфизм динин, хүсусән, ис-

лам динини бу әсас бүнөврә дашыны учурдур, инсаны вә мадди аләмн аллаһла јан-јана гојуб ејниләшдирир вә бир чоғ һалларда аллаһын варлығыны инсана вә мадди аләмә бағлајыр, јәни инсаны мадди аләмн илкин гүввәси кими алыр. Һуруфизмин бүтүн бу мүддәалары, бүтүн иғзәри әсаслары Фәзлуллаһ Нәимини «Чәвиданнамә», «Мәһәббәтнамә», «Науимнамә» (Јуху китабы) вә башға әсәрләриндә шәрһ олунмушдур. «Чәвиданнамә»дә Нәими дејир ки, «Аллаһ вә су, адам вә онларла бағлы олан бүтүн шәјләр илкин (әзәли) гүввәдир.» Ајдындыр ки, бу идида илә аллаһ јекәнәлик күрсүсүндән, вүчүд-мүтләғликдән ендирилр, адам, су вә башға мадди варлығлар она шәрик гојулур. Бу исә орта әсрләр дини тәфәккүрүнә көрүнмәмиш бир зәрбә вә ирәлијә атылмыш бөјүк мүтәрғги аддым иди.

Һуруфиләрин о заман амансызчасына тә'ғиб олунмасына, «аллаһсыз», «динсыз», «кафир» вә «мүһлид» ағландырыларағ ән дәншәтли өлүм чәзасына мәһкум едилмәсинә бахмајарағ онлар атеист, материалист ағландырмағ олмаз. Нәинки чәмијјәт, һәтта тәбиәт һадисәләринин шәрһиндә дә онлар чоғ заман тәзәддлы фикирләр ирәли сүрүр, идеалист мөвгедән чыхыш едирдиләр.

Һуруфизмин мәһдүд чәһәтләрини она көрә гејд едик ки, онлар һуруфизмин ән бөјүк мүғәннис олан Нәсиминиң дә јарадычылығында бу вә ја дикәр дәрәчәдә өзүнү кәстәрмишдир. Лакин Нәсими јарадычылығынын нә идеја фикри, нә естетик-фәлсәфи чәрчәвини һуруфизмлә мәһдүдләшдирмәғ олмаз. Нәсими бөјүк поезијаның һәлә тамамилә ачылмамыш мүрәккәб вә мүдир гауунларына әсәсән инсан һәјатынын, инсан варлығынын даһа дәрин гатларына ениш, бөјүк бәшәри мүнәричәси вә бүтүн әзәмәтли исгә'дәдларда олан кими, бу мүнәричәјә мүвафиғ камил, көзәл бәди һүсусијјәтләри илә даһа кениш үфүғләрә ганад ачмышдыр.

Һәр сәнәткәрин өзүнә мөхсүс тикмәк, гурмағ, јаратмағ снлаһы вар вә бу снлаһа мүнәсибәтинә көрә онун әмәји јахшы вә ја пис нәтичә верир. Шаирин, јазычынын снлаһы сөздүр вә јаратдығларынын кејфијјәти сөзү нечә мә'наландырмасындан, сөзүн гәдир вә гүмәтини билмәсиндән асылыдыр. Азәрбајчан әдәбијјатында Нәзими вә Фүзули кими өлмәз дүһаләр бәдин сөзүн әһәмијјәти барәдә гүмәтли фикир дејиб, хүсуси шә'рләр јазыблар.

Низамидән сонра сөз барәдә ән дәјәрли, ән мә'налы әсәрләрдән бири Нәсимини гәләминдән чыхыб. «Динлә кәл бу сөзү ким чандыр сөз» кими ахычы вә көзәл мисра илә башлајан бу гәсидәдә Нәсими сөзү «халиги чаһан», «кәнди кәндиңә тәрчүман», «көнүлдә чан» адландырыр: инсан һәјатынын вә бүтүн варлығын сирләрини сөз васитәсилә дәрк етдијимизи, сөзүн ачылмамшыр сирләр хәзинәсинә ачар олдуғуну дејир:

Әгли күлл, әрши күрәси,
дәһү гәләм
Чар үсүрлә әсимандыр сөз.

Сөзүн нәһәјәтсиз дәрәчәдә артмаг, зәнкинләшмәк, көзәлләшмәк, дәрни мә'налар вә һиссләр ифадә етмәк имканларыны дујан вә сөзү жүксәк гижәтләндиран Нәсими һеч дә тасадүфи дејил ки, Азәрбајчан дилинин сөз хәзинәсиндән бир сәһркар кими истифадә етмишидр. О, халғын сөз күлүстаныны сон дәрәчә әтирли, рәһкарәнк вә көзәл чичәкләрлә бәзәмиш, зәнкинләшдиришидр. Онуи шә'рләрини охујанда һиссијатынын инчәлијинә вә көзәллијинә, зөвгүнүн зәрифлијинә, мәһарәт вә бачарығына һејран галмамаг мүмкүн дејил. Сөзү мүхтәлиф шәкилдә мә'наландырмаг, олдуғча ширин вә ојнаг чинаслар талмаг, фикри тә'сирли едән вә дәринләшидиран тәзадлар јаратмаг чәһәтдән Нәсими сәһркар бир шаирдир. Лирик гәзәлләриндән бириндә «јага» вә «чыраг» сөзләрини көрүн һечә мәһарәтлә ојнадыр:

Әкәр ајағына дүшмәк
мачалым олајды,
Дәһи көтүрмәз иди
баш онуи ајағындан.
Зәманә чешм чырагы
Нәсими јарындир,
Көтүр чырагы вә јандыр
онуи чырағындан...

Нәсимини шә'р дилинин көзәллији вә камиллији онуи зөвгүнүн жүксәклијини, дүһасынын бөјүклүјүнү, илһамынын гүдрәтини нумажиш етдириәклә бәрәбәр, халга јахынлығыны, халг әдәбијаты вә халг дили чешмәсиндән фасиләтсиз олараг гидаландығыны сүбүт едир. Нәсимини охујанда адам бир шәјә дә һејран галыр: һечә бөјүк бир истә'дад, зөвг вә билик сәһиб олмаг ләзимдир ки, ана дилиндә бу гәдәр илкин, көзәл, мә'налы вә камил шә'р

нүмунәләри јарадасан! Ахы Нәсимијә гәдәр Азәрбајчан дилиндә јазанлар аз олуб, о тарихи шәһитдә әрәб дили— елм, фарс дили—дәвләт вә шә'р дили һесаб олунурду, аз-чох истә'дад сәһибләри бу дилләрдә јазырдылар.

Доғрудур, Нәсимијә гәдәр, Азәрбајчан әдәбијаты Хагани, Мәһсәти, Низами кими өлмәз нәһәнкләр јетирмишидр. Онларын фарсча јаздығлары шә'рләрдә Азәрбајчан халг дилинин тәшбәләри, идиомлары, чинаслары, ојнаг ифадәләри долу иди вә Нәсими онларын поетик тәфәккүрүндән, шә'р мәктәбиндән өјрәнмишид. Бүтүн булара бахмајараг, ана дилиндә классик әдәби ирс, классик јарадычылыг тәрчүбәси олмадан бу гәдәр камил нүмунәләр јаратмаг бөјүк гәбилијәт, зөвг вә һүнәр истајирди.

Нәсими елә ахычы, елә көзәл шә'рләр јазыб ки, онлары охујанда адам гәјри-ихтијари олараг дүшүнүр: о, ана дилиндә чох зәнкин вә камил бир шә'р хәзинәсиндән истифадә етмишидр. Бәлә бир тәсәвүр һеч дә јанлыш дејил. Доғрудан да Нәсими елә бир хәзинә таныјырды: бу, халг әдәбијаты вә халг дили хәзинәси иди. Халг әдәбијатынын, халг дилинин көзәл әнәнәләри Нәсимини ганына һолмушду, бүтүн поетик тәфәккүрүнә вә һиссијатына һаким иди. Әкс тәғдирдә онуи шә'рләриндәки сәһркар көзәллијини вә чәзбәнини һечә јарандығыны ајламаг чәтин оларды:

Гәмишидр көнлүмүн тахтында
солтан,
Бир иглимә ики солтан
кәрәкмәз.
Күлүстанын күлү сәнәз
тикандыр,
Мәнә сәнәз күлү-рејһан
кәрәкмәз.

Ики аләмдә диларында өкә
Мәнә еј сурәти-роһман
кәрәкмәз.
Вүсалын шәрәтин ичән
мүһнәббә
Фәрағын ағысу чондан
кәрәкмәз.

Мәнә сәбр еләмәк сәнәз
илкара
Әкәр мүшкүл, әкәр асан
кәрәкмәз...

Ше'рин дили о гәдәр анлаглы, садә, тәбнн вә ахычы-дыр ки, аҗры-аҗры сөзләр истисна олунса санки 600 ил әввәл јох, бу күн јазылмышдыр. Бәлкә белә ше'рләр Нәсимн јарадычылығында надир һадисәдир, тәсадүф-дүр? Ахы, о дөврлә түрк дилләриндә фарс-әрәб тәркиб-ләри чох јазылмышды, һатта данышыг дилинә дә кечән-ләри варды. Нәсиминни ше'рләриндә, хуәсән фәлсәфи ше'рләриндә белә тәркибләр чохлур. Лакин бу һеч дә онун поезијасынын бир күлл һалында ојнаг, анлаглы, көзәл дилинин әдәби тарихи әһәмијәттини азалда бил-мәз. Нәсимн елә ојнаг вә тәбнн бир ше'р дили јаратмыш-дыр ки, сонра кәлән бүтүн шаирләрнимиз о дилдә јаз-мыш, о дилин әи'әнәләрини давам етдирмишләр. Онун аҗры-аҗры мисал вә бәндләри халг мәсәлләри гәдәр шир-ни вә мә'налы, ојнаг вә рәван олдуғундан сонралар бир сыра классик ше'рләрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Анчаг Нәсимини охујуб бәдин дилинин ичәликләрин-нә ашина олдуғдан сонра Фүзули, Вағиф, Закир, Сејид Әзим, Сабир кими Азәрбајчан дилиндә өлмәз поезија јаратмыш бөјүк устәдларын һансы зәминдә јетишијини анламаг мүмкүндур. Нәсимн поезијасынын бу классик-ләрә вә бүтүн сонрақы Азәрбајчан ше'ринә тә'сири чох күчлү вә чох да мөһсулдардыр. Нәсиминни чох ше'р-ләринә назирәләр јазылмыш, онун чох ше'рләринни тә'-сири илә јени классик нумунәләр мејдана чыхмышдыр. Биз бөјүк сәнәткарн башга шаирләрә күчлү тә'сир көстәрмиш ше'рләриндән анчаг бирини гејд етмәклә кифәјәтләнәчәјик. Нәсимн һүруфизм тә'лимини јаран-масы, халга бәјән олмасы мүнәсибәтлә Фәзуллаһ Нәсимијә «Чүн мәни бә'зи әзәлдә ејләди ол јар мастә мисрасы илә башлајан бир гәсидә јазылмышдыр. Дәрнн мә'налы бу гәсидә дунја поезијасынын ән көзәл фәлсәфи әсәрләриндән биридир вә сон дәрәчә бөјүк илһамла јазылмышдыр. Поетик фикрини, шаир руһунуи вачдә кал-дији белә чошгун вә һәрәрәтли дөгигәләри Чордано Бруно «гәһрәман руһ јүкәклији» адландырырды. Нә-симн гәсидәсн кими һәгиги өлмәз сәнәт нумунәләри мәһз белә чошгунлуғ сәјесиндә јарашыр.

Нәсимн бөјүк сәнәткардыр, форма устәсыдыр вә онун

ше'ринин форма көзәликләри, форма зәнкиялији, дедјимиз кими, дәрнн мундәрнчә илә, ифадә олунан һиссләрин вә фикирләрин јенилији илә, һуманист руһла бағлыдыр. Нәсимн Азәрбајчан ше'ринә чох јени мә'на-лар, јени фикирләр кәтирмишдир, о, ше'римиз әсрнн габагчыл мејлләринн күзәкүсү етмишдир. Нәсимн поези-јасы, һеч бир чәһәттән дәр чәрчивәләрә сыған дејил. О, бүтүн бәшәр мәдәнијәтнинн габагчыл, бәшәр фикринин парлаг сәһифәләриндән бирини тәшкил едир.

***

Нәсимн ше'риндә ән бөјүк проблем инсандыр. Инса-ны бу гәдәр галдыран вә белә һәрәрәтлә тәрәниүм едән, бүтүн бәдин тәфәккүрүн мәркәзинә гојан, инсанын азад дүшүмәк, азад јашамаг ихтијарыны бу чүр гызған еһти-расла мұдафәијә галхан шаир аз талылар. Нәсимн инсаны мә'нәви, әхлағи вә фикри-фәлсәфи буховлардан гуртармаға чалышырды. Нәсиминни инсаны дар лирик дүғуларла уграшмыр, о кениш дүшүнәи вәтәндашдыр, сон дәрәчә фаалдыр. һәјатын һалледини, истигамәтвечи-чи мәсәләләри ону дүшүндүрүр, алаһдан дөвләтә гәдәр бөјүк проблемләр ону мәшғул едир. Бу мә'нада Нәсимн сәнәти надир һадисәдир, онун совет тәрчүмәчләриндән Лев Озеров һағлы олараг јазыр ки: «Нәсимн поезијасы алты јүз илин галынылығын ишыг шыасы кими јыртарар бизә кәлиб чатмышдыр. Ән гижәтли чәһәт дә будур ки, о, инди дә әввәлки кими парылдајыр! Мән Нәсимини дунја лирикасынын Коперники адландырмаг истәјирәм. Нәсимндән јүз ил кичик олан Коперник тәсдиг едирди ки, кәһнәтын мәркәзи Јер дејил, Күнәшдир. Бөјүк астро-номун Күнәш һағгында дедикләрини Нәсимн ондан јүз ил әввәл инсан һағгында демишдир. Күнәш кими инсан да кәһнәтын мәркәзиндә дурур. Нәсиминни поетик сис-темини әсәс мүддәсәси мәһз будур. Инсаны алаһ дәрә-чәсинә галдырмаг онун бүтүн лирикасынын пафосуну тәшкил едир».

Нәсиминни инсан аңлајышында, инсаны вәсф ет-мәсиндә һүруфизмин инсан консепенјасына үғғун чәһәт-ләри чохлур. Лакин һуманист поезијанын тәбиәти, ишығ-лы поетик тәфәккүр ону даһа узағлара апарыр, даһа јүкәкләрә галдырырды. Әел ше'р инсана мәһәббәт дөмақдыр. Бу мәһәббәт Нәсимн поезијасынын руһудур, чаныдыр. Буна көрә дә Нәсимн инсаны һәр шејдән үчә

тутур, ону һәрәртлә тәрәннүм едир, бүтүн варлыглардан көзал вә үстүн билирди.

Мәһз буна көрә дә о, инсаны биликли вә камаллы олмаға, варлығын сирләрини, һәгигәтләри вә һәјатын мәһасыны анламаға, өзүнүн «мүтләға фанл» олдуғуну дәрк етмәјә чағырды:

Итирдин чамн-чәмшинди
ојан уғудан, еј гафил.
Нә булдуң уғудан көстөр,
нә гылдың уғудан һәсил.
Нечә мәф’ул фанлаң,
нечә мәс’ул сәиләң
Әкәр дансан, ани бил ки
сансан мүтләға фанл.

Нәсим ир бир ше’рдә инсаны «мүтләг фанл» һесаб едирсә, башға бир ше’рдә аллаһ адландырыр. «Һағү-тәала адәм оғлу өзүдүр!» — дејир.

Демәк олар ки, бүтүн тәдгигатчылар Нәсим ир ше’рләрини үсјанкар, һүчүмчу, мүбариз руһуну гејд едирләр. Нәсим ир инсаны «мүтләг аил», «аллаһ» һесаб етмәклә галмајыб бу фикриң әлејһинә оланлара һүчүм едир, он-лара авам вә чаһил дејир, инсаны аллаһ билмәјәни шеј-тан адландырыр. Нәсим ир фикирләрини кениш бошәри мәһијәтинә, дини вә милли мәһдулдул билмәјәтинә, дәр тәригәт анлајышларындан чох жүксәк олдуғуна, анчаг инсаннијәт дүјүғуларының һәгиги сәадәтә вардығына дәр-рин инам бәсләјир, өзү барәдә, өз сәһркар сәнәтиниң гүд-рәти барәдә дејирди:

Вәһдәтин шәһриндә сәјран
ејләрәм,
Мән сәни чәсиндә һәјран
ејләрәм,
Кәнчәми адмәдә пүһлән
ејләрәм,
Адәми һәм һәг, һәм инсан
ејләрәм.

Нәсим ир поезијасында һәгигәтә чағырыш, һәгигәт ах-тарышы, шуур вә идракың тәрәннүмү бәјүк гејр тутур. Шаир, мөвһүми анлајышлара, заһидләрин вә суфиләрин јаланчы, ријакар еһкамларына гаршы чыхыр, инсаның шууруну, вичданыны, һәгигәт дүјүғусуну, ишығлы идра-кыны жүксәк арзулары јеринә јетирмәјәни вә сәадәтин ачары һесаб едир.

Марағлы чәһәт одур ки, саф, тәмиз ешги, инсаның һә-рәртлә севдији руһун учалығ анларыны да Нәсим идракың, шуурун, вичданың тәнтәнәси кими, инсаның һә-гигәтә говушмасы кими анлајыр вә көстәрир.

Нәсим ир ешги, мәһәббәти инсаны гуру вә бош еһкам-ларың, мәһәб вә дин иһтилафларының позучу, зәһәрлә-јичи тә’сириндән гуртанар бәјүк бир гүвәә кими тәсвир едир, саф мәһәббәти бүтүн динләрини вә дин хадимләри-ни тәблиғ-етдији әскетизмә гаршы гејур. Шаир о дөв-ләрдә — сәлиб мүһарибләриниң, ганлы әдавәт гырған-ларының аловлаңдығы, дини иһтилафларың гызышдығы дөврләрдә күфру вә иманы ејни шеј һесаб едир. Мәһәб-бәти дини е’тигәдлардан вә тәригәтләрдән үстүн сајыр-ды:

Чун һәм әввал, һәм дә ахир
јармыш,
Күфру дин мә’һидә бир
базармыш.

Нәсим ир мәһәббәти мүчәррәд шәкилдә, ичтиман иде-аллардан вә фәлсәфи көрүшләрдән айры тәрәннүм ет-мирди: даим дини тәсәввүр вә еһкамларла гаршылаш-дырыр, чәһәннәм вә’дләринә ишарә едәрәк анчаг жүксәк мәһәббәтлә кечән һәјатын мә’налы вә әбади олдуғуну идида едирди. Анчаг јарың көзалликләрини вәсф едән сөздә бир мә’на тапырды, галан сөзләри пуч вә әфсанә сајырды.

Анчаг мәһәббәт барәдәки сөзү мә’налы, әһәмијјәтли һесаб едән Нәсим ир ону «башға рәвәјәтләрә», «өзкә сөз-ләрә» гаршы гејанда нәји нәзәрдә тутурду? Дини тәсәв-вүрләри, заһидләрини, суфиләрини кечә-күндүз тәкрар ет-дикләри еһкамлары, онларың әскетик әхләг вә јашајыш нормаларыны, Нәсим ир һәјат ешги илә јашајан, үрәји мәһәббәтлә дөјүнән ашиғләри һәрәртлә тәрәннүм едир-сә, «Гур’ан сатан» заһидләри, ванзләри вә суфиләри инф-рәт вә истәһза һәдәфинә чеврирди;

Ешгиң һәдисни кәл ешит
әфсанәјә алдымә ким,
Гур’ан сатан һәр ванзиң
һәгиги узун әфсанәдир...

Азәрбајчан вә башға Шәрг халғлары классик әдәбиј-јатында ардычыл олараг шаирләрин истифадә етдикләри «шәраббадә», «мејинаб» кими ифадәләр, шәрабың, сағи-

нин və bədənin təriflənməsi, əlbəttə sadəcə bədən kəşfiyyatı kimi qəbul edilə bilər, lakin əslində bu bədən kəşfiyyatı daha çox bədən kəşfiyyatıdır.

Nəsimi ənənələrinin güclü surətdə davam və inkişaf etdirimiş Füzuli, məhəbbəti dinni e'tiqadlara əsasən bir ke'fisiyyət kimi tərənnüm edərək «eşg mülkün kafəristan» adlandırmış, özünü aşiq olaraq dinni gərəyə verməsi ilə fəxr edirdi:

Мән әкәр ашиг олуб дин
вермәсәдәм гәрәтә,
Ким билрди ешг мүлкүн
кафәристан олдуғун!

Əlbəttə, Nəsimi də bu rəmzlərdən istifadə etmişdir. Lakin o, daha irəli kədərək dinni gənclərin və feodal tərbiyə normalarının əzib məhv etməyə istədiyi əqli, şüur və insanın mübarizə müdafiəçisi kimi çıxış etməkdən qorxmamışdır. Beləliklə, Nəsiminin poeziyası — insan şüurunu, insan əqlini təzə və zərəkətlilərdən müdafiə poeziyası idi. O, orta əsrlərin gəncliyi, idrakə düşmən çürük əgirdə və e'tiqadlarının rədd edirdi, insanı işığa, idrakə, həqiqətə çağırırdı...

Nəsiminin həyatı da, yaradıcılığı tələbi də fırtınalı olub. «Məndə sığar iki çahən, mən bu çahənə sığmam» — deyə bəyüz sonətkar insanın, insan şüurunu güdrət və əzəmətinin tərənnüm edərək nəsrət dolu kəzlərinin kələcəyə dikmişdi. Sənki o çürük əhlag və tərbiyə dənizinin, insan şəxsiyyətinin əzib alçaldan ədalətsiz itimam gəjdələrin dağıldığı günü kərdü, əlini kələcək nəsillərə uzadıb onları salamlayırdı. Bu gün biz Nəsiminin irəli uzanmış, gələcək tutaraq əlməz şe'rlər jəzan əlini hərərətə sıxır, dinni və milli a'riyyətlər bilməyən xalqlar adından, gəncliyi dənizinin adından, bütün gəncliyi bəşəriyyət adından minnətdarlığla «Salam, bəyüz şair!» deyərik. Sosialist Vətənimizdə və jüzlərlə xarici ölkələrdə Nəsimi jubileyinin təntənə ilə gəjdə olumması, müxtəlif dillərdə onun əsərlərinin çap edilməsi bu minnətdarlığın ifadəsidir. Eyni zamanda Nəsimi jubileyi Azərbaycan mədəniyyətinin, Azərbaycan xalqı bədən fikrinin Lenin bəyüzə altında nəçə parlag jüksəliş jolu keçdiyini, nəçə uca zirvələrə gəlmişini təcəssüm etdirir.

Nəsimi adını, Nəsimi irsini heç bir zaman, heç bir jerdə lajig oluduğu indiki jüksək gijməti almamış, belə əlini dənizlə e'rişməmiş, xalqın mə'nəvi həyatı və yaradıcılığı fəaliyyəti ilə belə üzvi əlaqədə tədricən olumlamışdır. İndi Nəsimi irsini bütün işığı ilə hətləri ilə milyonların ürəjinə jol tapmışdır, onları bəyüz humanist gəzlər jolunda mübarizəsinə kəmək edir.

Август, 1973

ХАЛГ ҮЧҮН ДӨЈҮНӨН ҮРӘК

Һәр бир адамын һајатыны мәһалы вә башгалары үчүн фајдалы едән әмәкдир. Јарадычы фәалијјәтдир. Инсан јаратмағ үчүн, һајаты дәјишмәк, көзәлләшдирмәк үчүн јаранмышдыр. Бу бөјүк-гајәјә хидмәт едән адамлар халғлар һеч вахт һәрмәт вә мәһәббәтини әсиркәмәмишләр. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, һәмин адамларын һамысынын фәалијјәти, хидмәтинин тарихи әһәмијјәти ејни дәрәчәләдир. Бу адамлар исте'дадын дәрәчәсинә вә көрдүјү ишин әһәмијјәтинә көрә бир-бириндән сечилрләр. Бир гисми анчағ мүасирләринә јол көстәрә билир, һәм да исте'дадын әсасән билијин бир саһәсиндә мејдана чыхарыр, ирәли сүрдүјү фикирләри вә әмәли фәалијјәтләри анчағ мәнсуб олдуғлары нәслин һајатына тә'сир едир, сонрақы нәсилләр үчүн практики әһәмијјәтә малик олмур. Әлбәттә, бир нәсли дә ирәли апармағ, она доғру јол көстәрмәк һәр адамын иши дејил, ишығлы фикир, парлағ исте'дад, һүнәр вә бачарығ истајир. Өлүмүндән чох сонра да јашајан, зәманәсиндән бу тәрәфә аддымлајан, јени-јени инсан нәсилләринин һајатына, мүбаризәсинә истиғамәт верән адамлар исә ән бөјүк тә'рифе лајигдир. Бәли, инсан фәалијјәтинин һәр һансы саһәсиндә бир нәслин инкишаф јолуну көстәрмәк үчүн гејри-ади исте'дад саһиб олмағ лазым кәлһрә, бир чох нәсилләрә јол көстәрән вә руһани ата олан адамлар доғрудан да бөјүк адамлардыр.

Мирзә Фәтәли Ахундов Азәрбајчан әдәбијјаты, мәдәнијјәти вә ичтимаи фикри тарихинә мәһз белә бөјүк бир шәхсннјәт кими даһил олмушдыр. О, өлмәз јарадычы, нәһәнк мүтәфәккир вә ичтимаи хадим иди. Онуң һајаты, фәалијјәти, јазылары, јашадығы дөврдәки инсанларә алағаси, мә'нәни марағ даһирәс илә таныш олдуға мнҗасын бөјүклүјүнә, һүдудсузлуғуна, универсаллығына һейрәт едирсән. О, Азәрбајчан әдәбијјатыны тәмамилә

јени бир истиғамәтә салды, мүасир типли реалист драматуркијанын вә нәсрин әсасынә гојарағ бу жанрларда классик нүмунәләр јаратды. /Азәрбајчан вә Јахын Шәрг халғлары тарихинин вә тәфәккүрүнүн бир чох мүһүм чәһәтләринин материалист фәлсәфәси чәһәсиндән ишығландырды, мүбариз атеизмин елми дәлилләри илә динин вә илаһијјат фәлсәфәсинин бүгүнәрасинин учуртду. һәм дә Ахундовун динә гаршы мүбаризәси мүчәррәд дејилди, Шәрг халғлары үчүн мә'нәви тирјәк олан ислам дининә гаршы чеварилмишди. Исламијјәтин һөкмләриндән, шәријатин еһкам вә гануналарындан чыхарағ о, Мәһәмәд дининин дә башға динлар кими пуч олдуғуну субут етди. О, Азәрбајчанда материалист естетиканын әсасынә гојду, реалист вә демократик әдәбијјатин мүһүм назәри гануналарыны јаратды. Азәрбајчан, Иран вә башға Шәрг халғларынын әзәнки әдәби хәзинәсинә вә ән'әнәләринә әсасланарағ сөјләдиј дәрин фикирләр әдәбијјатин јени јола дүшмәсиндә вә халғын естетик тәрбијәсиндә бөјүк рол ојнады. О, Азәрбајчан вә Шәрг халғларынын бүлүмү, депсотиизмин пәчәсиндән гуртармағ вә һәгиги тәрәғги јолуна чыхармағ үчүн фәдакарчасына, мөрд вәтәндаш һәрәраты илә мүбаризә апарды.

Мирзә Фәтәли Ахундов зәманәсинин билликлә, табагчыл адамы иди. Чәсарәтлә демәк олар ки, о, он доғрузучу әсрәд һәм Аврора, һәм дә Шәрг халғлары мәдәнијјәти илә дәриндән таныш олан, бу мәдәнијјәтләрин инсанлығ вә һәгигәт сәһифәсиндәки реал синтезинин ифадә едән надир шәхсннјәтләрдән иди. Реал синтезин дејирки она көрә ки, һәгиги мәдәнијјәт—мүтәрәғги ичтимаи идеала, халғлары вә инсанлығын тәрәғгиснә хидмәт етмәјә билмәз. О, инсанын идракыны кенншләндир, тәбнәтин гануналарыны дәрк едиб ону мәғсәдулғуң шәкилдә дәјишмәјә көмәк едир. Белә мәдәнијјәт исә һарада вә нә дилдә јаранмасындан асылы олмајарағ бәшәри мәнијјәт дашыјачағ, ејни руһу ифадә едән башға мәдәнијјәтләрлә вәһдәт тәшкил едәчәкдир. Мирзә Фәтәли Ахундов өз фәалијјәти илә кеүмишдә бу чүр мәдәнијјәти јарадан, она хидмәт едән ән бөјүк сималардан биридир. Мәлумдыр ки, Ахундовун дөврундә јалныз Шәрг мәдәнијјәти, Шәрг әдәбијјәти илә тәрбијә олунаң, Гәрб мәдәнијјәти вә әдәбијјәтандан хәбәрсиз бөјүкүн зијаллыларын әксәрннјәти әсрин јени тәләбләринин дәрк едә билмир, биртәрәfli тәсәвүвр вә зөвглә јашлнр, чох заман

епигончулуга, мұһафизкарлыға гапылыр, бә'эн дэ Гәрбдән кәлән һәр шеји «позунлуг» кими гәләмә верән мүртәчә мөвгә тутурдулар. Јалныз Гәрб мәдәнијјәти, Гәрб әдәбијјәти нүмунәләри әсәсиндә тәрбија аларә Шәрғ мәдәнијјәти вә әдәбијјәтиндән бихәбәр бөјүјәнләр дә биртәрәфилијә гапылырдылар. Оныларн ән ифрат мөвгә тутанлары исә Шәрғдә јажшы һеч бир шеј көрмүр, ону керилк вә вәһшилик јувасы кими тәсәввүр едир, она тамамилә биканә, хор вә һәтта нифрәтлә бахырдылар. Бәшәрин мәдәни инкишафаны парчаламағ, Гәрб вә Шәрғ халғларынын мәдәнијјәтини бир-биринә гаршы гојмағ вә онылар бирләшдирән бәшәри чәһәтләри көр-мәмәк чәһаләтдир вә о заман бу чәһаләтә гапыланлар аз дејилди. Авропада капитализмин инкишафы илә бағлы оларә јаранмыш јени вәзирјәт јени нәзәријјәләр тәрәтмишди. Керидә галмыш, лакин чохлу јерәлтә вә јерүстү сәрвәтләрә малик Шәрғ өлкәләрини сојмағ, талән етмәк, әсарәт алтына алмағ сијасәти вә бу империалист сијасәтинин јаратдығы «елми», «әхләғи», ирги нәзәријјәләр Шәрғ халғларына гејри-инсани мүнәсибәти там бир систем һалына салмышды. Нәниқи дипломатлар вә дөвләт башчылары, һәтта өзүнү алим вә јазычы адландыранларын да бә'иси ачығ-ачығына һиндјиләри, иранлылары, түркләри, әрәбләри өзүнүңләрә габил олмајан «ашағы сәвијјәли чанлылар» адландырм, Шәрғдә һеч бир мәдәнијјәтин варлығыны гәбул етмирдиләр.

М. Ф. Ахундов өз фаәлијјәти илә һәм биринчиләрин, һәм дә икинчиләрин көрүшләрини рәдд едирди. О, һәр шејдән әввәл истәр Шәрғ вә истәрсә Гәрб халғларынын мәдәнијјәтини бөјүк мәнәбәтлә өјрәнмишди, оныларн һәм үмуми, һәм дә спесифик чәһәтләринә ашина иди. Буна көрә дә оуну Шәрғ вә Гәрб мәдәнијјәтиндән мүгајисәләри һеч бир заман гаршылашдырмағ, бир-биринә гаршы гојмағ хәсијјәти дашымырды, бәлкә мүәјјән нәтичәләрә кәлмәк үчүн ләзым иди, һансы васитәләрә даһа сүр'әтлә тәрәғғи етмәк вә халғын һәјәтини јажшылашдырмағ мүмкүн олдугуну мүәјјәнләшдирмәк мәғсәдини күдүрдү.

Мәнз буна көрә дә о заманкы феодал-патриархал Азәрбајҗанында, гәддар шаһларын, солтанларын, дәрәбәјләрин өзбишынчалығы вә зүялү алтында дидилә-парчаланан Иран, Түркіјә вә башға Шәрғ өлкәләриндә Аврона мәдәнијјәтинә, Аврона һәјәт тәрзинә вә тәрәғғи-

сина чағырыш, конкрет мүндрәчәси олан мүтәрәғғи чағырыш иди. Бу, Шәрғ халғларынын гәдим тарихли мәдәнијјәтинә хор бахмағын јох, бөјүк мәнәбәттин ифадәси иди. Бу мәдәнијјәти феодал баталығындан, орта әср зәһнијјәтиндән, дурғунлуг вә керилк кирдабындан гуртармағ араусундан доғмушду. Һәм да ки, Авропа мәдәнијјәти дејәндә Мирзә Фәтәли Ахундов, Монтескју, Волтер, Коперник, Нјутон, Галилей, Шекспир, Ломоносов, Пушкин кими бөјүк һуманистларын, тәбәт вә чәмијјәт һадисәләрини шәрһ етмәкдә инсан ағлындан јүксәк һаким танымајан өлмәз материалист вә маариф-пәрвәрләрин јаратдығы елми, әдәби, мәдәни ирси нәзәрә дә тутурду. О, Шәрғ халғларынын һәјәтаны, јашајшы шәрәитини сон әсрләрдә Авропада баш вермиш ингилабларын јаратдығы јениликләрә үғун шәкилдә дәјиш-мәјә чәһд едирди. Шәрғин хүсусијјәтләрини нәзәрә алағ, Шәрғин спесифик дәрәдларини таларағ бу дәјишкн-лијә башламағы мәсләһәт көрүрдү. Бу мәнәда о, һағлы оларә дејирди: «...ислам дини мејдана чыхан күйдән һазыркы әсрә гәдәр Шәрғдә елмләрин дурғунлуғунун, дәншәтли деспотизмин әмәлә кәлмәсинин сәбәбләрини вә үмумијјәтлә асијялыларын мәдәнијјәт вә тәрәғғи иш-ләринә гаршы лагејлији вә е'тинәсызлығынын сәбәблә-рини һеч кәс баша дүшмәмишдир»¹.

Ахундов Шәрғ халғларынын керн чәкән сәбәбләри бир чох мәктүб вә јазыларында вә хүсусән фәлсәфи памфле-тин классик нүмунәси олан «Кәмәлүддөвлә мәктүблә-рын»ндә шәрһ едир. О, Шәрғ халғларынын деспотизмдән, феодал-патриархал керилијиндән вә дини чәһаләтдән гуртармағ үғрунда, габагчыл Авропа мәдәнијјәтини Шәрғдә јаймағ, Шәрғдә дә мүтәрәғғи ичтимаи ислаһат-лар апармағ үғрунда јорулмадан мүбаризә едирди. Шәрғ халғларынын јени инкишаф јолуна салмағ мәсәләләриндә о, јарымчығ тәдбирләрә кифәјәтләнимирди, итисәди, сијаси, ичтимаи һәјәти зһәтә едән кениш вә ардычыл демократик тәдбирләр ирәли сүрүрдү. Шәрғин хәстә олдугу вә әсәсли мүәлицә олмәдән сағалмәјачағы она ајдын иди вә бу мүәлицә үсулларынын мүәјјән етмәккә гәлмәјиб, еһтирасла онылар тәбиг етмәјә чағырырды. Бу чәһәтдән о заман Лондонда түрк дилиндә «Мүхбир» адлы гәзәт чыхаран Әли Сүәви әфәнди адлы бириси илә

¹ М. Ф. Ахундов: Әсарлары, III чилд, Б., 1955, сәһ. 266.

Ахундовун мұнағишәси чох марағлыдыр. Бу мұнағишәдә заһирән сөһбәт бир мәсәлә — әлифба мәсәләси әтрафында иди. Әслинидә исә Ахундов елә мә'налы фикирләр ирәли сүрүр, елә сарт вә кәскин ифадәләр ишләдир, елә фикри вә фәлсафи үмумиләшдирмәләрә јол верир ки, онлар мәсәләнин ичтимаи дәирәсини хәлји кеишләндирир. Сәтиралты мә'наларла охучуну инандырыр ки, мүәллифин фикри чох дәриндир, Шәрг халғларынын јарасыны сағалтмағ үчүн даһа бөјүк мәсәләләр һағғында дүшүнүр. «Әли Гулу Мирзә» мәктубунда Ахундов јазыр: «Сүави әфәндиң дејир ки... бүтүн дүңја халғлары да мәним кими маларија хәстәлијинә мүбәләдир... Гојун онлар да хәрәкләрини азалтсынлар, кинә атсынлар вә һаваларыны дәјишдирсинләр... О заман мән дә сизин сөзүңүзә гулағ асарам. Јохса, јох. Әкар сиз мәним хәјрини истајирсинизсә мән дуа јазмағла мүаличә едиңиз»¹.

Сүави әфәндиңини мұлаһизәләри о гәдәр күлүң вә тејри-елмидир, о гәдәр сәдәләһндүр ки, Ахундов она «бу еви јыхылмыш осмаилы» демәкдән өзүнү ала билмир. Онун ејбәчәр фикирләрини истеһә илә гаршылајыб заманә илә ајағлашмағ кими бөјүк мәсәләјә гајыдарағ һажырлар: «Мә'чүзә, кошф» вә карамат дөврү кечмишидир».

Бөјүк јазычы вә философ бүтүн әлифба-материалист көрүшләринә әсасән јазыр ки, өзүн хәстәликләри мүаличә едәчәк универсал усул јохдур. Елә дәрман јохдур ки, һансы дәрдин сәһибинә вердин сағалсын. Дуа јазмағла, чаду вә сәһр илә мүаличә етмәк наданлыға вә чәһаләтә дәләләт едир. «Бу күн һәр бир хәстәни тәбиәтин гаһунларына ујғун оларағ мүаличә едирләр вә һәр чүр ислаһат тәбиәтә ујғун бир шәкилдә едилмәлидир»². Ләкин мүаличәјә башламаздан габағ кәрәк хәстәлик дүрүст мүәјјән едилсин, онун маһијәти вә сәбәбләри ашқара чыхарылсын, анчағ бундан сонра мүаличә усуллары мүәјјән олуна биләр. Мирзә Фәтәли Ахундов, Асија вә Авронанын о чүр бөјүк сималарындан иди ки, Шәргин дәрләрини дәриндән өјрәниб дүјмушду. О јорулмадан, түкәнмәз бир гүввә вә ирадә илә, мүхтәлиф мүбаризә

васитәләринә әл атарағ Шәрг халғларынын һәјәтыны јахшылашдырмаға, дәрдин, азарыны сағалтмаға чалышдырды. О истајирди ки, әлиндә халға көмәк етмәк имканы олан һәр кәс ајылсын, һәрәкәтә кәлсин, хәстәлији дүјсүн вә онула мүбаризә апарсын. «Ики һәфәр османлы һазиринә јазылмыш мәктуб»да Ахундов дејир: «...еј мәним бөјүк ағаларым! Ејни заманда ислам халғларынын башчылары олан сизләр бир мәсәләни хатырлатмағ истајирәм ки, сиз ислам халғларынын әһвалыны вә вәзијәтини јахшылашдырмағ һағғында аз да олса дүшүнмәлисиниз вә нәзәрә алмалысыңыз ки, нә сәбәб көрәһичри тарихдән бу күнә гәдәр ислам халғлары дүңјанын бүтүн мәдәни халғларындан кери галмышлар вә бу халғлары һеч бир тәһләкүјә раст кәлмәмәк шәртилә тәрәғги караванына нечә јетирмәк олар»¹.

Өләз мүтәфәккир кәстәриди ки, Шәргин әсас бәласы зүлмдүр, кериликдир, чәһаләтдир. Зүлм халғын јарадычы гүввәләрини буховлајыр вә маһв едир, онун ирадәсини өлдүрүр, әгидәсиндә сүстлүк доғурур, һәјәтына әтәләт кәтирир, икнүзүлүк, јалтағлығ, ријакарлығ төрәдир. Бәли, зүлм вә зоракылығ тохуму һара дүшүд, елә мейвәләр битирир ки, һамысы ачы, һамысы зәһәрлидир вә һәјәт үчүн чох хәтәрәкдир. Ахундова көрә дин вә шәриәт хадимләринин јәјдәғи фанатизм халғын јашайшыны корлајын, мә'нәвијәтиңи позан, руһунда, фикриндә, әхлағында ағыр изләр бурахан икничи дәһшәтли бәладыр. Истибад зүлмүңүн вә дини-фанатизми Мирзә Фәтәли Ахундов јан-јана гојур вә бунлары Шәрг халғларынын мәдәни Авронә халғларындан керидә галмасынын әсас сәбәби һесаб едир. Кәмәлүддөвлә елә биринчи мәктубунда Иранын бәрбад мәнәзәрәсини тәсвир едир, торлағынын харабәлығыны, әһлинин наданлығыны, сивилизасјон чаһандан хәбәрсиз вә азадлыгдан мөһрүм олуғуну, падаһанын деспотлуғуну үрәк јанғысы илә гејд едир, «...деспот зүлмүңүн тә'сири вә үләма фанатизминин зору сәнин зә'ф вә нәтәванлығына» бләс олубдур»² — дејир.

О заманкы Азәрбајҗанын, Иранын, Түркіјәнин вә башға Шәрг өлкәләринин ағыр зүлм, деспотик һакимијәт вә дини-фанатизм нәтичәсидә дүшдүдү дөүләт

¹ М. Ф. Ахундов. Кәстәрилан әсәри, сәһ. 64.

² Ахундов кошф сөзүңүр бу күн ишләтәлиңиз мә'нада јох, елми әсәси олмајын бош дини һәдисләр мә'насында ишләдир.

³ М. Ф. Ахундов. Кәстәрилан әсәри, сәһ. 65.

¹ М. Ф. Ахундов. Кәстәрилан әсәри, сәһ. 187.

² Јенә орада, II җилд, сәһ. 9.

* Јә'һи зәһфијинә вә гүввәсизлијинә (М. II).

вәзијәти Ахундов «Алданмыш кәвакиб» повестиндә, «Кәмалүддәвлә мәктублары»нда və башга әсәрләриндә бөјүк бәдиғ гүдрәтлә әкс етдирмишдир. О. Шәрғ өлкәләринин ичтимаи һәјәтини, дәвләт гурулушуну, дини ети-гадларынны, сәнәт və әдәбијјатнын, фәлсәфи, әхлағи көрүшләрини тәһлил едир, ичтимаи һәјәтини və шуурун мұхтәлиф сәһәләриндән конкрет мисаллар кәтирәрәк бу өлкәләрини нә гәдәр дала галдығыны көстәрирди. Дәвләт ишләриндә, халғы идарә етмәкдә, вәтәндашлар арасында мөһкәм мәнәви-әхлағи нормаларә асасланан бирлик və әһнәк јаратмақдә әдәләтли ганунларын әһәмијјәтини гејд едәрәк Шәрғ өлкәләриндәки позгунлуғун, һәрчә мәрчәлијин дөзүлмәз дәрәчәјә чатдығыны дејирди, бу өлкәләрдә хырда феодаллардан тутмуш шаһа гәдәр һәр кәс голунун гүвәттинә көрә ағына нә кәлди, нечә кәлди елә дә едирди. Һәкимләрдә və вәтәндашларын һәрәкәтинә истигамәт верәчәк, һамы үчүн рәһбәр олачаг ганун јохлуғу халғын малыны və чаынын һәр дәгигә көзләнилмәз горху алтына атырды. Вәтәндашларын һәјәти və тәлеји тамамилә һәкимни ирадәсиндән, әлиндә иштијар олан адамнын шәхси естәјиндән асылы иди. Ахундов бу ганунсузлуғлары тәсвир едәрәк көстәрирди ки, әкәр бири бирисинә бир шиллә вурса, мәзлум билмир ки, һансы гануна әсасән өз һагғыны мүдәфиә етсин. «Башлы башына чәрә гылсын» принципи илә һәрәкәт етмәјә мәчбур одур. Зүлмә мәр’уз галан, шиллә рејәнин бири мұчәһидин, бири шејүхләсламын јанына гачыр, дикәри имам Чүмәјә, дарғаја, бәләр бәјинә və сәирә мұраचित едир. Беләликлә дә «Бир гануни-мүшәххәс və һәр кәсә Дәставиз мөвчүд дејил биләсән ки, бир адама бир силлә вурулса, һансы иштијара кәрәк ричу етсин və мұғәсирни чәзасы нәдир?»¹.

Шәрғ феодал гурулушунун, орта әср әһнијјәти və гәјдәләринин бүтүн сәһәләрдә учулу дағдылмасында Ахундовын мұбаризәсинин бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Феодал чәмијјәтинин елә бир сјәси, мәнәви, әхлағи кушәси јохдур ки, Ахундовун кәскин тәғдинә мәр’уз галмасын. Дәвләт ишләриндә өзбашыналығы, мұтәрәгги və дүшүнүлмүш әдәләтин сјәсотин јохлуғуну, дәвләт башчыларынын «снјәст елминә» тамамилә хор бәхәсасынә və бу елми куја «Фирәнкин бабасындан да јахшы бил-

дијини» идиә етмәләрини Ахундов ачы истәһә илә јәзәрди. О, тә’зијәдәлығы, зәңчир вуруб баш јармағы, шәхсәј-вахсәј дәскаһнын гәзәблә гамчыләјырды. О, миңбәрләрдә чүрбәчүр имамларын və пејғәмбәрләрин ағласығмаз мөчүзәләри һагғындакы ујдурма һағыллары чәфәнкнјат һесәб едирди. О, гадынларын кишиләрә там азадлығы və бәрәбарлијин чәмијјәтини və тәбиәтин позулмәз, мұғдәс гәнулларындан сәјырды. О, јер үзүндә və биринчи нөвбәдә мәзлум Шәрғ халғлары арасында зүлмүн јох олмасынны, деспотун мәһв едилмәсини истәјирди, һәм дә бу мәсәләдә о, һеч бир кушәтә кетмәдән, һеч бир јарым тәдбирлә кифәјәтләндәдән, ингилаби јолун тәрәфлары иди. «Зүлмү арадан галдырмаг үчүн әсла залыма мұраचित етмәк ләзым дејилдир və бәлкә, әксинә, мәзлума демәк ләзымдир ки, еј надан, сән ки, гүдрәт, сәј və бачары чәһәтдән залымдан гат-гат артыгсан, бәс нә үчүн зүлмә гатлашырсан? Гәлбәт јухусундан ојан və залымнын атасынын коруна од вур»¹.

Феодал Шәрғ мұртәчәләринин ағыр һүчүмларына бахмајараг «Аллаһ сәбир едәнләр севәр», — дејә халғы һәр зүлмә бојун әмәјә чәғыран дини иртчанын һөкм сүрдүју гаракүрүһ руһаниларын вә бәј-ханларын ағалыг етдији чаризмин ағыр тәзјиг алтында сахладығы он доғузуңчу әср Азәрбајҗанында М. Ф. Ахундовун ичтимаи зүлм әлејһинә мұбаризәдә бу чүр гәти вә ајдын чәһбә тутмасы онун нә гәдәр парлағ və ишығлы бир дүһа сәһиб олдуғуну ајдын көстәрир. Бу фикрләр онда тәсадүфи дејилди, һәјәти мұбаризәләрдә Шәрғ və Гәрбин ичтимаи фикир тарихинин өрнәкмә, тәһлил едиб дүшүнмәк нәтичәсиндә јаранмыш сарсылмаз етиғад вә инам иди. Мәктубларында вә әсәрләриндә һәмни фикирләри онун дөнә-дөнә тақрар етмәји да тәсадүфи дејил, о бу јолда бөјүк әзм və инамыны сүбүт едир. Мәкәр бу әғидә фикрлдә, бејиндә, үрәкдә, гәндә јашамасады, һәјәтинин бүтүн еһтирасларына истигамәт вермәсәјди, «Кәмалүддәвлә мәктублары»ндакы одлу сәтирләри јазә биләрдими? Иран халғынын ағыр вәзијјәтинин, шаһлардан, фәрәшлардан чәкдији зүлмү тәсвир едәрәк о, үзүң әһли-Иранә тутуб дејирди ки, әкәр сән азадлығын ләззәтинин билсәјдин, инсанлыг һүғуғларындан хәбәрлар олсәјдин, белә рәзәләтләр дөвмәздән, елм өрнәнин тамашаханалар ачардын, елмн вә снјәси чәмијјәтләр дүзәлдәрдин.

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, сәһ. 23.

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, III чилд, сәһ. 47.

Халг арасында бирлик вэ иттифаг төрөдөн башга ишлэр көрөрдүн. Бөжүк язычы сөзүнү одлу чагырышла гуртары: «Сэн эдөлдө вэ истатагдэ деспотдан бэмэрэтиб артыгсан, сөнө анчак јекчәһәтлик вэ јекдиллик лазымдыр ки, револүсүија елиб үбудијјәтдан ничат тапасан»¹.

Бали, Ахундов халгын дәрдини јакшы билirdи. О, Шәрг халгларына «азадлыг јакшы шејdir, зүлм иси-dir» — демәклә галсајды, эди насихәтчин шairдән сечил-мәзди. О, халгы азадлыг уғрунда мүбаризәгә чагырырды. Мүбаризәнин мүвәфәғијјәтлә баша чатмасынын мүһүм шәртини көстөрдirdи. Бу шәрт — халг арасындакы бирликдән, эзиләнерин деспот әлјиннә иттифагындан ибарәт иди. Иттифагын, бирлијин јохлуғу, тајфа, гәбилә, гөһүм-агрәба, сәлтәнәт, мәнамлик иттиһлафлары јүз ил-ләр әзиндә һәм даһили, һәм дә харичи мүстәбидиләрә халгы эзиб һакимийәт сүрмәк имканы вермишиди. Бу ағалыгы, бу амансыз зүлүм бирдәфәлик арадан галдырмаг үчүн Шәргин эзилән халгларына бирлик, иттифаг лазым иди вэ Мирзә Фәтәли Ахундов һағлы олараг јазырды: «...әкәр бу һаләт, јә'ни иттифаг- сөнә мүјәссәр олсајды, өзүнә бир фикир чәкөрдүн вэ өзүнә пуч әгәндин гәјдәндән вэ деспотун зүлмүндән ничат верәрдин»².

Деспотик үсул-идарә халг арасында виһағи кениш-ләндирip. Умуми шүбһә вэ е'тимадсызлыг јарадыр, вә-тәндәшлары гөрхәғлыгә вә сатгынлыгә өрәдip. Белә шәрәнтдә данима гоншу гоншудан, јолдаш јолдашдан шүбһәли јашајыр. Биринә елә кәлир ки, о бириси она тор һөрүр, гују газыр, эзип ирадәли, дәрт чүссәли вә ағылдан һагис адамлар исә собирсизлик кестәриб гоншусуу, јолдашыны габатламаға чалышыр, тәзчә ону тора саямаг истәјip ки, өзүнү тордан гуртарысы. Феодал чәкишмәләри шәрәнтиндә деспотун зүлүм артыгча бу сатгынлыг руһу да күчләнир вэ халгын мә'нәви позгун-луғуна сәбәб олур. Кетдикчә ону тәшкил етмәк, бир бајраг алтына јыгмаг чәтинләшир. М. Ф. Ахундов даһили вә харичи залымларын Шәргдә бу азарын тохумуну дәрин сәндикләрини һамыдан ајдын көрүр вә онун көкүнү кәсмәк үчүн халгы бирлијә чагырырды. Лакин гуру чагырышла бирлик јаранмыр. Инсанлары бирләшдирән мүјәғиј фикирләр вә идеаллар олур. Ахундов Шәрг халг-ларынын тәрәғги, азадлыг вә јакшы һөјәт наһинә бирләш-

мәјә дә'вәт едip, ичтиман инкишаф мәсәләләриндә Авропанын мүтәрәғги, азадхәй философларынын әғидәсинә тәрәфдар олдуғуну билдирirdи. О јазырды: «Кәмәлүд-дәвлә» мүәллифин дә Авропа философлары әғидәсиндә-дир... О, өз милләтинин үрәјинин тарлаасына гејрәт, һа-мус, милләт достлуғу, вәтәнпәрәстлик, әдәләт вә бәрәбар-лик тохуму әкилмәсин вә нифагын бирлијә чеврилмәсин вә милләтин арасындан зилләт вә фәғирлијин рәф олун-масыны вә милләтин сәрвәт вә миқнәт газанмасыны истә-јip»¹.

Бу ишығлы гәјә илә јашајән адам јалныз бөжүк мүтә-фәккир дејил, һәм дә өлмәз язычы иди. О, тәкчә мәнтғи категорияларла јох, ејни заманда образларла дүшүнүр-дү. Елми-мәнтғи тәфәккүрлә образлы тәфәккүр Ахун-довун һөјәти идрәкында вәһдәт тәшкил едирди. Тәсә-дүфи дејил ки, онун сырф елми-нәзәри әсәрләри дә об-разлы диллә јазылмышдыр. Бир алим вә нәзәријәчи көзү илә ичтиман һөјәти вә тәбиәтдә көрдүју һадисәләри долғун образларда, бәдни тәшбәһләрдә чанландырырды. Она көрә дә һәм мүсбәт идеалларыны тәмсил едән, һәм дә көтүк кими бу идеалларын јолуну кәсиб дуранларын бәдни сурәтләри онун әсәрләриндә бу гәдәр күчлүдүр. Драм жанрынын мүкәммәл, биткин нүмунәләри олан комедијаларында о, нечә һөјәти, чанлы вә парлаг сурәт-ләр јаратмышдыр! Драм сөнәтинин сүжәт вә композиси-ја бүтөвлүју, һадисәләрин ардычыл драматик инкишафы, әләвә хәтләрини ана хәтти-һәрәкәтинә һидмәт етмәси вә бүтүн үнсүрләрин даһили вәһдәти кими әдәби гаһу-лары бу комедијаларда бөжүк усталыгла көзләниши вә инкишаф етдирилишиди. Һәм мүјәғән ичтиман идеал-ларла јашајән, һәм дә фәрди инсани хуәсүсijәтләри илә чанлы, һөјәти олан типләр јаратмағда Ахундовун гәләми чох гүдрәтлидир. Биз һачи Гараны, Мүсјә Жорданы, Дарвини Мәстәли шаһы, Лонкаран ханынын вәзирини, онун арвадларыны јалдымыз салаг. Булар нә гәдәр инандырычы, нә гәдәр тәбиин вә чанлы сурәтләрди!

Образлы тәфәккүрүн күчүнү вә тә'сирини Ахундовун елми-тәғғиди вә фәлсәфи әсәрләриндә дә ајдын көрмәк олур. Кәмәлүддәвлә олдуғуна марағлы вә долғун сурәт-дир. Балаач бир чаваб мәктубу илә чыхыш едән Чәлә-лүддәвләнин тәәсүбкешлији, керилији дәрһал көзә дә-

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, сәһ. 32—33.

² *Тенә орада*, сәһ. 33.

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, сәһ. 119.

жир, чаһил, гуру, моллакуна бир адамын сурәти охучунын көзү габарында чанларын. Ахундовун мәктубларында да мұхталиф ичтиман типләрин ескиз һалында олан бәдин сурәтләринә раст кәлирик.

Тасадүфи дејил ки, Мирзә Фәтәли Ахундова эн чох нифрәт едәнләр, ону Шәрг халгларынын дүшмәни вә бәдхәһи саянлар Шәргин эн мүртәчә гарақуруһлары иди. Чүнки онлар Ахундовун әсәрләриндә өз гара үзләрини вә үзләриндән дә гара үрәкләрини көрүрдүләр. Ахундовун фәалијәттини өзләри үчүн чох хәтәрһак һесаб едирдиләр. Ахундов мәктубларында о чүр типләрән биринни сурәтини чәкмишдир. Бу адам о заманкы Иранын көркәмли феодалларындан, дөвләт ишләриндә жүксәк мөвгеләрә чатарак каһ Түркиядә, каһ Франсада сафир олмуш, бир нәчә дәфә баш назир вәзифәсини тутмуш Нәсрәддин хан Мүшируддөвлә иди. О, Мирзә Фәтәлинин тәғиб етмиш, мүтәрәгги адамларла јазышмасына мане олмуш, һаггында бөһтанлар ујдурмушдур. Ахундов ону «мурдар вә хәсис вүчудлу сары сифәт кишчик» алаңдырырды. 1871-чи илдә досту Мирзә Мүлкүм хана көндәрдији мәктубда онун мүфәссәл сурәтдә мә'нави-әхлағи кејфијәтләрини саяр. Мәлум олур ки, Мүшируддөвлә бөшәријәтин дүшмәни, деспотун рәзил һөкәри, мәдәнијәт јолунун энқалидир, өз шәхси вә нәфиси мәнфәәтләрини гулдур, әлмәси, савадсыз, фәзиләтсиз бир адамдыр вә бу чүр адамын һаггы олмадыгы һалда жүксәк мөвге вә чаһ-чалал тәмәниһасындадыр. Ахундов чох дүрүст психоложи тәһлилә әсасән Мүшируддөвләнин даһили портретини тамамлајараг көстәрир ки, бу адам бүтүн алчаглығына бахмајараг чох бөјүк идһнададыр. О, һиләси, рәзаләти, күчлү вә шүчаәтли адамлар гаршысында тәүкүлүјү, әнфләр гаршысында чанаварлығы илә о дәрәчәдә чатыб ки, өзүнү ислам халгларынын хејриһаһларындан саяр. Белә бир адам Ахундову иранлыларын вә османлыларын бәдхәһи алаңдырырды. Бу бәдхәһ мүртәчәдә чаваб оларак Ахундов дејир: «Мән дәрвишмәсләк вә бәшәр досту бир инсанам. һәр кәс инсанлары сөиб мәдәнијәтин тәрәггисинә көмәк едәрсә, мән онун досту вә мүһлисәјәм. һәр кәс ки, бөшәријәтин дүшмәни вә мәдәнијәтин инкишафында әнқәл саялырса, мән ондан узга-лашмаға чалышырам»¹.

Ахундову һәдәләмәкдә, онун ардыҗа бөһтанлар јазмагда, ону ислам динли халгларын дүшмәни е'лан етмәкдә Мүшируддөвлә тәк олмамышдыр. Әзәрбајҗанын, Ираны, Түркијәнин гара гүвәләри Ахундова гаршы дурмушду. Бу гара гүвәләр Истамбулда ону түркләрин дүшмәни е'лан етмишдиләр. Буна чаваб оларак Ахундов Мирзә Мүлкүм хана бәшга бир мәктубунда јазырды: «Бизим бүтүн сәјләримизин фәјдәсы аңчаг халга айдир. Биз истәјирик ки, османлы халгы да хошбәхт вә сәәдәтли бир халг олсун. Лакин бизим бу арзумуз османлы назирләринин шәхси зәрәринә сәбәб ола биләр. Биз үмумун мәнфәәтини истәјирик, онлар шәхси мәнфәәтләрини күдүрләр»¹.

Ахундов феодал Ираны вә Түркијәсиндәки һаким дәрләрин психолокијасыны көзәл билир, «иш башында отуран» адамлары јахшы таныјырды. Онларын бүтүн әмәлләриндә вә фәалијәтләриндә шәхси фәјдаларыны әсәс тутдуларыны, халга, вәтәнин тәрәггисинә бикәнә галдыгларыны көрүр вә дәнә-дәнә онлары ифша едирди. Әвәзиндә әлбәттә ону атәшә тутур, һәдәләјир, бөһтан чиркабыны үстүнә атырдылар. Лакин Ахундов тутдуғу јолдан дәнмүрдү. Чүнки о, мүтәрәгги фикирләри һәјәтә кеңирәрәсә вәзијәтин јахшы олачагына, деспотик һаким-нијәт әвәзинә «саздыг һакимнијәти» гурулачагына инанырды; инанырды ки, «...һүнәрәиләрин базары касад олачагдыр. һәр кәс өз бачарығы вә билијинә көрә вәзифә саһиб олачагдыр»².

Јухарыда көрдүк ки, М. Ф. Ахундов ичтиман зүлмә, орта әср һәјәт тәрәзинә, деспотизмә вә дини көрүшләрә нифратини 1850—1855-чи илләр араһында јаздыгы «Молла Ибраһимхәли кимјакәр», «Мүсә Јордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ», «Вәзири хан-Ләнкәран», «Хырс гулдур-басан», «Һачы Гара» вә «Мүрафи вәкилләри» комедијаларында, мұхталиф мәктуб вә мағаләләриндә, һоһәјәт, 1857-чи илдә јаздыгы мәшһур «Алаңмыш кәвакиб» повестиндә ифләд етмишдир. 1869-чу илдә јаздыгы «Кәмәлдөвлә мәктублары» исә бу мәнәздә дүңја әдәбијәтинин эн парлаг, эн гүдрәтли абидләриндән биридир. Ахундов өзү «Кәмәлдөвлә мәктубларына» хүсуси гүҗмәт верир вә Шәрг халгларынын һојәтины јахшылаш-

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, III чилд, сәһ. 200.
² Иенә орада.

дырмаг вә тәрәгги јолуна салмаг үчүн «Кәмәлүддөвләнин фикирләрини һәјәтә кечирмәји» мәсләһәт көрүрдү. Бу гүдрәтли, дәрин мәэмулу әсәр сијәси, ичтимаи, фәлсәфи пәмфлетин парлаг мумунәсидир. Әсәр, јазычынын үјдүрдүгү һиндистан шаһзадәси Кәмәлүддөвлә илә Иран шаһзадәси Чәләлүддөвлә арасындакы јазышмадан ибарәтдир. Бу ики принсин мәктубларыны охучу бөјүк бир марагла вә бирнәфәсә охујур. Шәрғ өлкәләринин һәјәти, тарихи, мәдәнијјәти, дини әгидәләри, дөвләт гурулушу, сәнәти, әдәбијјәти вә кәләчәки һаггында сон дәрәчә ишығлы вә дәрин фикирләр биринчи сәтирдән башлајараг сонунчу сәтрә гәдәр охучуну дүшүндүрүр вә бөјүк әмоснонал тәсир гүввәсинә маликдир. Өз јазылары вә фәалијјәтинә гаршы сон дәрәчә тәвазәкәт олан Ахундов «Кәмәлүддөвлә мәктублары»ндан һеч бир заман сојуганлы даныша билмәмишдир. Мүхтәлиф адамла јаздығы кағызлар кәстәри ки, бу әсәрә о бүтүн һәјәтинин, фәалијјәтинин, көрүшләринин јекуну кими бахмыш вә Шәрғ халғлары әдәбијјәтинде онун инсисиз гижмәтинин јашы дәрк етмишдир. Маарифпәрвәр, мүтәрәгги көрүшү достларындан Мирзә Јусиф хана јаздығы мәктубда Мирзә Фәтәли «Кәмәлүддөвлә мәктублары» барәдә һағлы олараг белә дејир: «Һичрәтдән бу күнә гәдәр бу сәртликдә бир әсәр јазылмамышдир. Лакин бу әсәр чап едилдикдән сонра дунјанын һәр тәрәфиндә бири дикарини ардынча бундан даһа сәрт әсәрләр јазылачагдыр. Бу әсари јазмагда мәним мәғсәдим халғымин мәдәниләшмәсидир. Мән тәфәккүр саһибләринин көзүнү ачмаг, философларымызын, алимләринизин 1287 ил әсәрәтдә вә зинданда олан фикрини азәд етмәк, инсанлары корлугдан гуртармаг истәјирәм»¹.

Бәшәријјәтчилик, дунјанын һәр јериндә инсанлары азәд вә хошбәхт, ачыг дүшүнән, фикри ишығлы көрмәк арзулары «Кәмәлүддөвлә мәктублары»нын әсәс фикри истигамәтинин тәјјин едир. «Кәмәлүддөвлә мәктублары»ндакы идејалар мүәллиф үчүн чох әзиз вә гижмәтли олмашдур. Әсари чап едәркән бир сәтир дә дәјишмәмәји тәқрарән тәкид етмәсн буну ачыг кәстәрир. 1870-чи илдә Мирзә Јусиф хана көндәрдији мәктубда јазыр ки, «Әсәри олдуғу кими, бир шеј артырылыб-әскилдиләмәдән, дәјишдирилиб әвәз едилмәдән пәрдәсиз, ачыгдан-ачыға

чап едиләрсә, чап етмәк мүмкүндүр. Әкәр мүмкүн дејилсә, онлары дәјишдирмәк, әвәз етмәк, гурутмаг, сөндүрмәк, тәсир вә тәрәватдан салмаг јолу илә чап етмәји ичәзә верилмир. Гојунуз нечә ки, вардыр, еләчә дә һағлысың».

Өмрүнүн сон илләриндә Мирзә Фәтәли Ахундов кәһ Иранда, кәһ Түркијәдә, кәһ да Москва вә Петербургдакы наширләрә мүрачәт едәрәк «Кәмәлүддөвлә мәктублары»ны чап етдирмәк үчүн чалышды. Лакин ону сон дәрәчә јоруб әлдән салмыш бу зәһмәт һеч бир сәмәрә вермәди. Ән чох сәвдији, програм әсәр һесаб етдији «Кәмәлүддөвлә мәктублары»ны чап һалында көрмәдән 1878-чи илдә бөјүк һәсрәт вә кәдәр дүјгүсу илә көзүнү әбәдиллик јумдуғу заман белә Ахундов бәлдин дејилди. О инанырды ки, «... бир мүддәтдән сонра бизим оғуларлымыздан вә нәвәләримиздән бир нәфәр мәрифәт вә һүнәр саһиб чыхар ки, китабы јазылдығы үслубда чап едәр вә бүтүн Асија гитәсиндә бу күн зүлмәт вә чәһаләт дәрјәсиндә гәрг олан инсанларын хошбәхтлик вә сәадәтисә сәбәб олар»¹. Бөјүк әдибин бу ширин вә мүғәддәс арзусу јалныз Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулдуғдан сонра јеринә јетди. 55 ил әлғазмасы һалында гәлиң «Кәмәлүддөвлә мәктублары» 1924-чү илдә Бақыда илк дәфә чап едилди.

Мирзә Фәтәлинин әсәс әдәби-бәдин, ичтимаи-сијәси вә фәлсәфи көрүшләри бир сыра әдәби-фәлсәфи мағаләләри илә јанашы «Кәмәлүддөвлә мәктублары»нда парлаг вә габарыг шәкилдә өз ифадәсини тапмышдыр.

«Кәмәлүддөвлә мәктублары»нда тәңгиди руһ күчлүдүр. Елә буна көрә дә мүәллиф ону «ән сәрт әсәр» һесаб едирди. Ахундов Шәрғ әдәбијјәти вә ичтимаи фикри тарихини тәһлил едәрәк бу гәрәра кәлмишди ки, јуз иләр әрзиндә һекм сүрүмш нәсиһәтчилик ичтимаи мәрәләри сағалда билмәсн вә билмәјәчәк. Ахундов кәскин вә сәрт тәңгиди нәсиһәтчиликдән гат-гат үстүн вә фәјдалы сәјјүдүр. Әсрләр боју шаирләр әсәрләриндә зүлмү пәсләјиб, әдәләти мәдһ етмишләр. Лакин бу, зәлимә гәтијјән тәсир етмәмишдир. Әксинә о, әркөјүн вә позгун ушаг кими даһа дә һарынлашмышдыр. Јухарыда көрдүк ки, Ахундов зүлмү арадан галдырмаг үчүн тәмәнналә башға бир јол — мүбаризә јолу тәклиф едирди. Халғын

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, сәһ. 136.

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, сәһ. 136.

көзүнү ачмаг, эзилгенлери залымлара өз деспотизмге гаршы мүбаризмге галдырып галиб көлөчөк дөрчөжө чатдырмаг фикри Мирзэ Фэтали Ахундовун эн бөүк арзуларындан бири иди өз бунун үчүн халгын савадланмасыны о, вачиб шэрт хесаб едирди. Гэтта она елө калирди ки, халг башдан-баша савадланарса, маарифлэнэрсө, һәр чүр зүлм өз разалэт арадан чыхар. Бу, бөүк мүтөфәккирин көрүшлариндөки мәһдуд чаһэт иди. Лакин онун маарифчилији сөзүн кениш мә'насында һөгиги өз демократик мәһијјэт дашмәјырды. О истәјирди ки, елм, маариф өз мәдәнијјэт биланстисна бүтүн халгын, бүтүн халг күтлэләринини малы олсун өз бу васитә илә оилар дөвләт идарә ишиндә иштирак елө билсинләр. О жазырды: «Елм өз маариф бүтүн халг арасында ашағыдан тутмуш јухарыја гәдәр, варыдан тутмуш јохсула гәдәр мүстәнасыз олараг һамкынн арасында јайылмалыдыр. Чобан да, окинчи дө, тәчир дө, өттәр да назирләрин элиндә олан иштирә малик олмалыдырлар. Бүтүн халг дөвләт башчыларынын көрдүјү тәдбирләрдә иштирак етмәлидир»¹.

Ахундовун естетик көрүшлери, онун мүтәрәгги ичтимаи фикирләри өз материалли фәлсәфи көрүшләри илә үзви сурәтдә бағлы иди. О, әдәбијјат өз сәнәтдә јүксәк мәзун, дәрин фәлсәфи фикир өз һәјәтилик тәрәфдары иди. Мәзунсуз, мә'насыз гәсидәләр јазан, һакимләрин адына чәфәнк тәрифләрә ујан адамларын адыны о һәр јердә инфрәтлә чокирди. Әдәбијјата илд мәгаләләр Ахундовун Шәрг өз Гәрб классик әдәбијјатына, зәмәнини өз габагчыл әдәби чәрәјанларын тәләбләри илә јахынлашдығыны, јарадычылыг өз стилләр бародә өз фикри, өз мөвгәји олдугуну көстөрир. «Тәнгид рисаләси», «Критика», «Мирзэ Мүлкүм ханын пјесләри һағында критика», «Моллаји-Румини өз онун тәснифинин бабында» өз саир мәгаләләри дәрин елми тәнгидни, бәдији јарадычылыгын хүсусијјәтләрини доғру шәрһ етмәјин, јазычынын сәтиралты фикирләрини ачмағын көзөл нүмунәсиндир. Бу мәгаләләриндә өз «Кәмәлүддәвлә мәктубларында» Ахундов јени реалист әдәбијјатын кениш программын јаратмышдыр. Шәрг халглары әдәбијјатыны феодал һәјәт шаранги илә бағлы олараг буховларыб керп чөкән мөдәһалыг, һәјәтдан гачмаг, халгдан узаклашмаг, хәјәлатла өз әһәмијјәтсиз мөвзуларла јашамаг

кими мәрәзләрдән гуртармаг үчүн Ахундов јоллар ахтары өз буну әдәбијјатын халга јахынлашмасында, һәјәти өкс етмәсиндә көрүрдү. Бу јолда ачыг, намуслу елми тәнгидни ролуну гејд едирди. Кестәрирди ки, јалныз белә тәнгид кенишләндикдә јазычылар гәзәл өз гәсидәләр дүзәлтмәкдән әл чөкәрләр, даһа доғрусу, ичтимаи фикир — халгын артан бәдди зөвгү оиларын гаршысында јени тәләбләр өз вәзифәләр гејар ки, бу да јарадычылыгын истигамәтини дәјиширмәјә билмәз. О, јени әдәби чәрәјанын, јени типли әдәби әсәрләрин бөш јердә, һавадан јаранмајачағыны, классик ирсин јахшы нүмунәләринә асасланачағыны дәрк едәрәк көһнә Шәрг әдәбијјатынын бөүк сималарындан мәһәбәтлә данышырды. Мәсәләи, Фирдовси, Сә'ди, Низами kimi өлмәз классикләрин јарадычылыгыны чох ула тутурду. О инанырды ки, әдәби тәнгидин бир елм kimi инкишафы нәтичәсиндә шаирләр Фирдовсини «Шаһнамә»си, Шейх Сә'динни «Бустан»ы өз оилар kimi мәснәви тәрзиндә әсәрләр јазачлар. Диггәт едилсин ки, Ахундов халг һәјәтинын ја епик мәнзәрәләрини верән («Шаһнамә»), јахуд әјрә-әјрә равајәтләр, һәјәти, ибрәтамиз һекәјәләр шәклиндә јазылмыш шә'р формаларынын инкишафына хүсуси әһәмијјәт верирди. Әлбәттә шә'ри бош дөбдәбәләрдән, мә'насыз риторикадан гуртармаг үчүн бу эн доғру јол иди. Гэтта Ахундов инанырды ки, тәнгид кенишләнсә бизим шаирләр да «...халгларын әһвал өз әдәтини билдирән һекәјәли шә'р дәмәјә башлајачаглар»¹.

Гафијәпәрдазлыг, сөз ојунчулуғу орта әсәрләрдә эн пис вәрдиш иди өз әдәбијјаты халгларын әһвалынын, әдәтләрини ифадә етмәјә гејмурду. Ахундов гафијәпәрдазлыг едәнләрдә, «... ушагчасына мүбалиғәләрә өз әбләһчәсинә тәшбәһләрә»² јол верәнләрдә мүбаринә апарды. О, инанырды ки, бизим дә јазычылар «...рәғбәтли мәзун архасында кедәчөкләр, елө бир мәзун ки, охучу ондан һәзз әлсын өз гулаг асан ләззәт апарсын»³.

«Рәғбәтли мәзуну» Ахундов јалныз нәср өз драм әсәрләриндән дејил, бә'зи шаирләрин еротик өз ја платоник мәһәбәти тәсвир васитәсинә чевириди поэзијадан да тәләб едирди. «Һекәјәли шә'р» мәфһуму шә'рдә мән-

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, сәһ. 153.

² Јенә арада.

³ Јенә арада.

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, III чилд, сәһ. 76.

зэрэ жаратмаг, халг хөжатынын сөнхөлөрини эхс етмэк демкдир ки, Ахундов ше'ри елигончулугдан, форма ојунларындын ва шаблон күл-чичек тэсвириндэн гуртармаг үчүн буну мэсләһәт билирди.

Реализм истөр эсас һадисенин, истөрсә деталларын тэсвириндә дегиг олмагы, һөјата вә тәбиәтә садиг галмагы тәләб едир. Ифрат шиширтмәләр, кушагчасына мүбәлиғәләр¹ чидди реалист эсэрин стилинә ујмаз вә охучуја һеч бир бөүк фикир ашылаја билмәз. Әксинә, пис тә'сир едәр, онун зөвгүнү позар, һазыркы һөјата вә кечмишө чидди мүнасибәт жаратмаз. Ахундов бу чүр тэсвирләрин вә стилләрин өлөһинә иди вә онун нумунәләринә раст кәләндә тәнгиндән чәкинмирди. Орта эсрләрә мәхсус мәдһијјәчи вә мазмунсуз эсәрләри, шаһлары тәрифләјиндә һөдд-һүдүд һәмләјин шаһрләри о дөнә-дөнә тәнгид етмишдир. Шаһа мүраҗиәт едәрә: «Көнлүнү тахтада раһат сахлајарсан, аңчаг тәбилинини нә'рәсиндән Чиндә хаган, шејпурунун сәсиндән Румда гејсәр горхудадыр¹ — дејә һөдсиз дәрәчәдә шит сөзләрлә ону мәдһ едән, мәнлијини итирмиш јалтаг шаһрләрә Ахундов күлүрдү. Лакин онларын бу ахмаг тәрифләриндән хошланан шаһлары да раһат гојмајыб јазырды: «Шаһ бу чүр ахмагчасына јалтаглыгдан шадланчыр вә јаланчыја ән'ам да верир вә гәтијјән билмир ки, о нә гејсэрин, нә хаганын вә нә башгаларынын јадына да дүшүмүр².

Шөрг сарај әдәбијјаты вә тарихиндә кениш јайылмыш олан бу мәдһаһлыг стилинә о, мүһарибә е'лан етмишди десәк јанылмарыг.

Бу чәһәтдән астрабадлы Мирзә Мейдинни «Тарих Надир» эсэринә мүнасибәти дә мараглыдыр. Ахундов һәмни китабдан Надир һаггындакы ичи бозырды: «Шаһ бир дөбәли бир ситат кәтирир: «Көр нә гөдәр көзәл бир падшаһдыр ки, мүһарибә мејданында онун эзм команданы дөһини сәкит олмасына ишәрә етсә, даҟа туфанын лөвбәри олар. О гочаман бир даҟа јеримәји әмр етдији заман, бәрк гаја гум кими ахар. О кин ахшамында од јандырмагы гадаган едәрсә, илдирымын чакмаға гүдәрәт вә гүвәти олмаз. Сәһәр вахты дунјанын сәкит олмасыны әмр едәрсә, сүбһүн нәфәс чәкмајә чүр'әти олмаз³.

¹ М. Ф. Ахундов-Әсәрләри, II чилд, сәһ. 10.

² Јенә орада.

³ Јенә орада, сәһ. 30.

Бу бош вә јалтаг сөзләри охумаг чох чәтин иди. Она көрә дә бу ситатын алтында Ахундов јазмышдыр: «Јаланчынын еви јыхылсан! Еј ахмаг Мүвәрриг, сән ки, зәһмәт чәкирсән, бу гөдәр сөзләри јазырсан, бары бу зәһмәти бир мәтләб хүсусунда чөк ки, ондан бир фәјда һасил олсун, нә ки, чәфәнкијјат хүсусунда»¹.

Ахундов реалист-демократик театр вә нәср үғрунда чох сә'јлә мүбаризә апарырды. Әдәбијјатымызда онларын эсасыны гојуб классик нумунәләрини јаратмышды. Бу жанрларын бәдни үмумиләшдирмә вә тә'сир гуваһисини о, дәриндән аңлајыб дујмушду. Билирди ки, мүасир чәмијјәтин мә'нәви јүксәлиши вә халгын мәдәни инкишафы буларсыз тәсәвүр олунмаз. Әдәбијјатын бу көвләри бәшәр бәдни шуурунун ән бөүк наһилјәтидир вә халгын әхлагыны исләһ етмәкдә мисилсиз вәситәләрдир. Ахундов бир дә она көрә драма вә нәсрә бөүк диггәт верирди ки, онларын ифада вәситәләри даҟа демократикдир. Һөјәти лөвһәләрлә инсанлара тә'сир едир, даҟа кениш бәдни вәситәләрлә инсанын пис вә јарамаз сифәтләрини арадан апарыр, она нәби сифәтләр ашылајыр.

Үмумијјәтлә, Ахундовун бәдни сөзә, сөзүн гүдрәтинә инамы инсан олан инамы илә бағлыдыр. Ахундов инсаны анаданкәләмә иблис һесаб едәләрлә разылашмырды. О инанырды ки, инсанларда һәрислији, даркөзлүјү, пахыллыгы, һатта деспотлуғу, зүлмкарлыгы ојадан мүәјјән тарихи шәрәнтдир. Һөјәтин шәрәнти дөһинсә, инсанлар башга чүр ола биләрләр. Тәһранда зәрдуштиләрин башчысы Манекчи Сәһибә көндәрдији мәктубунда бу мәсәлә әтрафында мүбәһисә ачыр. Белә мә'лум олур ки, Манекчи Сәһиб шәрәрәт вә бәд адамлар олачагына инанмыр. О дејир ки, Әһримәндән мәләк чыхмаз. Ахундов онун бу фикрилә разылашмыр. Хатырладыр ки, бу әһримәнләр өзләри бир заман мәләк олублар, лакин мүәјјән тарихи шәрәнт онлары Әһримәнә чевириб. Демәли, јахшы адамлар пис шәрәнтдә, зүлм вә фанатизм олан јердә пис адамлара чевриләрләр. Мадам ки, беләдир, башга шәрәнтдә, азадлыг олан јердә, елм вә маариф јайылан јердә пис адамлар чеврилиб јахшы ола биләрләр, јәһни тамамлә тәрбијәләнә биләрләр. Нәтичәдә Ахундов дејир: «Биз һәр шејин сабабини нәзәрлә тутмалыјыг².

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, сәһ. 30.

² Јенә орада, сәһ. 179.

Бөжүк жазычы инсан аглынын, инсан шуурунун нәһә-
јетсиз имканларына вә гүдрәтинә сарсылмаз инам бәслә-
јирди. Јер үзүндәки бүтүн ишләри аглын һөкмүнә, дә-
ләлләринә вә таләбләринә көрә гурмағы зәури сайырды.
Чүнки һәгиги фәраһнак инсан сәадәти анчаг о заман
мүмкүндүр ки, әгли-сәлим азад олсун вә инсанын бүтүн
һәјәтына, мүбаризәсинә јол көстәрә билсин. «Кәмалүд-
дәвлә мәктубларында» жазырды: «Бәшәријјәтин хош-
бәхтлик вә сәадәти о вахт мүмкүн олачагдыр ки, истәр
Асијада вә истәрәс Авропада инсан аглы әбәди һәбсдән
тамам гуртарачаг, ишләрдә вә фикирләрдә ялынз инсан
аглы истиһадкаһ вә дәлил вә һакими-мүтләг олачаг-
дыр»¹.

М. Ф. Ахундов ардычыл материалист иди. О, мадди
аләмдән кәнар «јарадычы» гүввәнин варлығыны мөнһу-
мат һесап едир, мадди варлығын харичи сәбәбә — алла-
һа мөнһач олмадығыны сөйләјирди. «Һәкими—никилис
Јума чаһаб» адлы мәғаләсиндә жазырды: «Еј шәриәтчи-
ләр!.. Әшјанын маһијјәтинә јохлуг нә сибгәт етмишиди,
нә дә онун сону олачагдыр. Әшја маһијјәтинин нә әввәли
вар, нә дә сону олачагдыр. Амма онун чохлугдакы нөв-
ләшмә вә дәјишмәләри дәннзин мәдд вә чәзри кими сон-
суз бир шәкилдә көрүнүр вә мушаһидә олунур»².

Мирзә Фәтәли Ахундов классик рус әдәбијјаты вә рус
мәдәнијјәтини бөјүк мәнәббәтлә севирди. О, декабрист-
ләрдән Бестужев-Марлински илә шәхсән таныш вә
дост иди. Онун илк бәдии әсәри 1837-чи илдә јаздығы
«Шәрг поемасы»дыр ки, бу да рус шә'ринин ифтихари
вә күнәши олан Пушкинин өлүмүнә һәср олунмушдур.
Шә'р бөјүк бир еһтирасла јазылмыш вә Пушкин јарады-
чылығына олан аловлу мәнәббәти ифадә едир.

Мирзә Фәтәли Ахундов Азәрбајчан әдәбијјатыны јени
јүксәк мәрһәләјә галдырды. Реализмин, хәлгилијин, де-
мократизм идејаларынын там гәләбәси үчүн кениш јол-
лар ачды. О, бәдии јарадычылығы схоластик әдәбијјатын
күлү, бүлбүлү, мүчәррәд көзәли тәрәннүм едән, мадди
әсәрләр батаглығындан бирдәфәлик чыхарыб халға хид-
мәт етмәк, халг һәјәтынын кениш бәдии лөвһәләрини
јаратмаг, ән чалы мәсәләләрини әкс етмәк үчүн танад-
ландырды. Нәчәф бәј Вәзиров, һагвердијев, Н. Нәрима-

нов, нәһәјәт, молланәсрәддинчиләр кими реалистләрин
јетишмәси үчүн биз Мирзә Фәтәли Ахундова борчлујуг.
О бөјүк сәнәткарлар һамысы Ахундов мәктәбинин ша-
кирдләриди. Мирзә Фәтәли Ахундовун јарадычылығы
Азәрбајчан совет әдәбијјатынын гидәландығы түкәнмәз,
гајнар булаглардан биринди вә бүтүн совет халгларынын
мәдәнијјәт хәзинәсинә даһил олмушдур.

Бүкүнүк мәдәнијјәтимизин бабасы вә фәхри олан
Мирзә Фәтәли Ахундовун үрәји халг үчүн дәјүнүрдү. О,
халгын азадлығы, тәрәјјити вә сәадәтини бүтүн варлығы
илә арзу едирди вә һәјәтыны бу јолда мүбаризәјә вер-
мишди. Онун бөјүк үрәји бу күн дә сусманмышдыр, дәјү-
нүр. Бу үрәк әдәбијјатымызда әбәди јашајачаг, комеди-
яларында — «Алданмыш кәвакиб»дә, «Кәмалүддәвлә
мәктублары»нда дәјүнүр вә дәјүнчәкдир.

Октябр, 1962.

¹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, сәһ. 127.

² Јенә орада, сәһ. 156.

БЭНЗЭРЭМ БИР ГОЧАМАН ДАҒӘ КИ ДЭРЈАДӘ ДУРАР...

I

Зәнкин җарадычылыгы ән'әналәри вә бөјүк тарихи олан Азәрбајҗан поезијасы әсрләрини гојнунда бир дағ силсиләси кими јүксәләрсә, Мирзә Әләкбәр Сабир онун ән уча, ән ишигылы вә әзәмәтли зирвәләриндән биридир. Елә зирвә ки, галын булуллари јәрбү учалара — мави кәјләрә чыхыр. Елә зирвә ки, һәр сәһәр күнәш өз шүаларыны онун үстүнә төкүр. Бу зирвәдә Сабир өлмәз Низами, Хагани, Нәсими, Фүзули, Вагиф вә Закирлә башбаша верир. О, Муров силсиләсиндә Короголу дағьдыр. Сабир поезијасына чәсәрәт, мәрдлик, гәһрәманлыгы руһу һакиmdir. Бәли, Сабир чаризмин, бәј-хан вә буржуа гурулушунун ағыр полис тәғибләринә, дини фанатизмин вә чәһаләтин төрәтдији тәһлүкәләрә, ачыг һәдә-горхуларә бахмајараг зүлмү, әдәләтсизлији, истисмары, мөвһуматы, наданлыгы, һәр чүр әталәти вә чүрүклүјү, көһналмиш адәт вә ајинләри сатиранын кәскин атәшинә турду.

Сабир бөјүк ингилабчы шаирдир. Азәрбајҗан ше'ринин миңиллик тарихиндә тамамилә јени јол ачандыр ки, бу јолда она гәдәр кимсә чығыр салмамышды. О, ше'римизин мәзmunунда, мә'насында, шәклиндә, образлы диллиндә вә аһәнкиндә көрүнмәмиш бир јенилик јаратды. О ејни заманда бүтүн руһу илә классик ше'римизә бағдыр, бу ше'рин естетик көзәлликләрини, сәнәткарлыгы хүсусијәтләрини, һуманизмин дәриндән, бүтүн зәнкинлији илә дујуб гаврамышдыр. Сабири бөјүк Низами вә Фүзули илә бир зирвәдә галдыран дүңја әдәбијатынын Бераңжә вә Некрасов кими классик сималары илә силләдаш вә гардаш едән јүксәк кејфијәтләр җарадычылыгынын һәм фикри истигамәтиндә, һәм бәдини хүсусијә-

јәтләриндәдир; јениликчилијинин халг һәјәты, халгын мә'нави ештијачлары вә заманәнин ән зәури тәләбләри илә бағлы олмасындадыр. О, Азәрбајҗанын классик ше'рини вә халг әдәбијатыны дәриндән билирди, үрәкдән себирди, халгын адәт вә ән'әналәри ушағлыгдан онун үрәјинә, һәјәтына, мәишәтинә һопмушду. Онун бәдини тәфәккүрү, бәдини идракы вә бәдини ифадәси халгынның һәјәти гәнаәтләри, фәлсәфи зөвгү илә бағлы иди, җарадычылыгы ширәсини халг һәјәтынын ән мүнбиг гатларындан алмышды, халгын әсрләр боју јаратдыгы моде-нијәтин, сәнәтин вә мә'нави-әхлағи нормаларын үстүндә инкишаф етмишди.

Лакин Сабир она көрә ше'римиздә ингилаб җарада билди ки, јашадыгы мүнбиг тәңгиди бахырды. Онун нәзәриндә һәр бир адәтин, ән'әнәнин, әхлағи вә естетик принципни гијмәтини мөјјән едән ме'јар һәјәт иди, халгын инкишафында, кәләчәји јахынлашдырмагда бу адәтләрини фәјалы вә ја зәрәрли рол ојнамашы иди. Тәәччүблү көрүнә биләр ки, мүкәммәл Аврома тәһсили көрмәмиш, бир мүддәт ән'әнәви руһда гәзәлләр јазмыш, нечә пл сабун бишириб сатмагла күзәрәныни тә'мин етмәјә чалышараг ештијачдан баш ачмамыш бир адам нечә олду ки, беш илн (1906—1911) әрзиндә миңиллик тарихи олан бир поезијада белә бөјүк ингилаб җарада билди, ичтиман мә'налы сатиранын гүдрәтилә зәһмәткеш халгын мәнафејини, азадлыгы вә ингилаби фикирләри мүдәфиә едән дүңја классикләри сәвијәсинә галха билди?

Бунун изаһыны Сабири бөјүк исте'дадында, заманәсини ингилаби руһунда вә Азәрбајҗан әдәбијатында «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин мејдана чыхмасы илә тәңгиди реализмин, ичтиман сатиранын сон дәрәчә күчләnmәсиндә ахтармағ лазымдыр.

1905-чи ил ингилабы деспотизмә, орта әср һәјәт тәрзинини галығларына, көһнә шүура, дини фанатизмә ағыр зәрбә вурду, халгларын һәјәтында, мәишәтиндә, шүурунда көрүнмәмиш бир чылаһма эмәлә кәтирди, мүтәрәғги гүввәләрини әл-голуну ачды, онлара кениш фәалијәт имканы јаратды. Бу әсасда «Молла Нәсрәддин» мејдана чыхды вә чоғ тез бир заманда нәнкин Азәрбајҗанда, һәм дә Орта Асијада, Јахын вә Орта Шәрғ өлкәләриндә лә кениш јайылды. «Молла Нәсрәддин» чоғ гүдрәтли, тә'сирли ичтиман-сијәси вә әдәби чәрәјан иди. О,

М. Ф. Ахундовун ачдыгы жолу давам етдирди. О, бүтүн пәрдалары галдыран, чөмијјатин бүтүн мәрәзләрини үстүнү ачан, көлкөдө һеч бир шеј гојмајан, көһнө фикирләре күзәштә кетмәјән, һар шеји ачыг дејән ардычыл реализм бајрагы галдырмышды. һәм дә чөмијјат инкишафынын әсас ичтимаи-сийаси, фәлсәфи вә естетик мәсәләләриндә о, әсасән мүтәрәғги, ингилаби чөһбә тутмушду. О, һәр шејдән габаг сөзүнү халг күтлаләринә — әди эһмәткеш көндиләрә вә фәһләләрә, шәһәрин әзилән вә керидә галан тәбәгаләринә дејирди, онларын мәнафејини ифадә едирди.

Сабирин көзүнү ачан, ону руһландыран, сатирик әсәрләр јазмаға чәсарәтләндирән, һајатдан вә зәмәнәдән тәбئي наразылығына ичтимаи мә'на верән, сатирасыны ингилаби-демократик мүндәрчә ила долдуран 1905-чи ил ингилабы олды. «Молла Нәсрәддин» исе елә бир мејдан олду ки, бу мејданда Сабирин бөјүк исте'дады голганад ачды, вүс'әтлә өзүнү көстәрә бөјди.

Сабирин әдәби инкишафында, бир шаир кими зөвгүнү, образлы тәфәккүрүнүн инкишафында, шүбһәсиз ки, Сејид Әзим Ширвани мәктәби дә бөјүк рол ојнамышдыр. Тәбиндир ки, Сејид Әзим Сабирдә ше'рә, сәнәтә, јарадычылығы ушаглыгдан чидди мүнәсибәт тәрбијә етмиш, халгын классик вә шифани јарадычылығына, халг дилинин ифадә көзәлликләринә, мә'на инчәликләринә һәссас олмағы өјрәтмишди. Беләликлә, Азәрбајчан вә Шәрғин классик әдәбијјаты вә халг јарадычылығы Сабир үчүн әдәби университет олмушду. һәлә ону демирлик ки, Сабир һајаты, инсанлары јакшы өјрәнмишди, күндөлүк мүбаризәдә, мүхтәлиф вәзијјәтләрдә, заманын һәр күн дәјишән кирдабында өјрәнмишди. О, тәмизүрәклин вә сәдағәтли эһмәт адамларыны да, икиүзәлү, дөнүк, мәсләксиз, «бир јердә чөфәнк, өзгә тәрәфләрдә пәлонк» олан агалары, әфәндиләри дә јакшы таныјырды. Тәсәдүфи дејил ки, Сабирин сатираларында, кичик тәзијәнәләриндә о заманкы чөмијјатин мүхтәлиф ичтимаи тәбәгаләрини тәмсил едән рәйкарәнк инсан сурәтләринә раст кәлирик. Сабир гыса, мә'налы, ифадәли сөзләрлә онларын хасијјәтинини, тәбигәтинини, мә'навијјатынын әсас чәһәтинин әкс етдирә билирди. Буну аңчаг инсанлары јакшы таныјан, һајатын исти-сојугуну көрмүш, өзүнүн әғдәси, амалы олан вә халгы үчүн јанан бир сәнәткар едә биләрдн.

Кечмиш Азәрбајчан әдәбијјатында һеч кәс Сабир гәдәр күчлү, Сабир гәдәр дәриндән вә јана-јана халгын дәрәдләрини әкс етдирмәмини, халгын чәнына дарашмыш паразитләри — бәјләри, ханлары, мә'дан саһибләрини, чиновникләри, гочулары, молла-сејидләри, фәл ачаилары, халга биканә, мәсләксиз зијалылары Сабир гәдәр күчлү нифрәтлә ифша едиб дамғаламамышдыр. О заманкы һајатда һансы мә'нави ејбәчәрлик, һансы фикир вә әхлаг дәшүкүнүлүјү, һансы ичтимаи, әдәби иртича, һансы мә'нави гүсүр јохдур ки, Сабирин сатирасына һәдәф олмасын! һәғигәт дүјүғусу Сабир поезиясынын, бүтүн естетик анлајышларынын әсасында дурус.

Дерләр утан, һеч кәсә бир сөз демә, —
Һаг сөзү деркән утана билмирән.
Нејләмәли, көз көрүр, әғлим кәсир,
Мән күнашн көјдә дана билмирәм.
Дерләр усан, һарәвү һадјан демә —
Күч кәтирир дәрә, усана билмирәм.

Һәғигәти јазмағ, јалана ујмамағ ше'ри даима һәғигәти әкс етдирән күзкүјә чевирмәк, һајаты, инсанлары доғру тәсвир етмәк фикрини Сабир әсәрләриндә бир нечә дәфә тәкрар едир. «Көрмә», «Һә јазым» кими ше'рләриндән вә бә'зи тәзијәнәләриндән көрүнүр ки, бу фикир онда тәсәдүфи дејил, әғидәдир, јарадычылык принциpid. О заманкы һајатын ејибләриндән, чөмијјатин гүсүрләриндән данышан әсәрләринә ишәрә едәрәк Сабир «Һә јазым» ше'риндә «һәлә көрдүкләримин дәрдә бирини јазмајырам!» дејирди.

Һајата вә инсанлара инам, эһмәткешләрин гүвәсәсинә, кәләчәјинә никбни мүнәсибәт Сабир реализминин көзәл хүсүсийәтләриндәндир. Јалныз бу инамла јашајан вә халгын кәләчәјинә инанан бир сәнәткар түфәјли паразит синифләри гүдәрәтлә ифша едиб дамғалаја биләрдн. Бу чәһәтдән Сабир һәғигәтән гәһрәмән, горхмаз бир мүбариздир. Реализмин бу көзәл хүсүсийәти онун «Бақы фәһләләринә», «Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы саньарсан?», «Балача сәһнә», «Сәттархана», «Бейнәлмиләл» кими ше'рләриндә даһа ашкар көрүнүр. Бу ше'рләрдә истисмарчы мүртәчә синифләр кәскин ифша олунур.

Јарадычылығынын бүтүн мә'насы, руһу, мүндәрчәсин етибарилә Сабир һәғиги халг шаириндир. О вә зәмәнәсиндәки халг руһунун тәрчүманыдыр, халг һајатынын мүәјјән тарихи дөврүнү сәнәтлә әбәдилашдырмиш парлаг бир күзкүдүр. Сабирин реализмин дәрин, әһәтәли ре-

лизмдир, төкчә Азәрбајчан һәјатыны дејил, бүтүн зәманәсини әкс етдирмишдир.

Сабирин әсәрләринин бәдни формасы, онун поетик васитәләри тамамилә јени руһдадыр, ше'римиздә доғрудан да бөјүк бир јүксәлишдир. Һәлә һеч бир шаир әруу онун гәдәр кениш өлчүдә вә чох тәбни шәкилдә Азәрбајчан халг дилинә јахынлашдырмамыш, данышыг тәрзинә вә әһәнкинә ујунлашдыра билмәмишдир. Бу чәһәтдән анчәг Фүзулидә даһијанә нүмунәләрә раст кәлмәк мүмкүндүр.

II

Сабирни јарадычылығы идеја истигамәти вә бәдни хүсусијјәтләри е'тибарилә милли чәрчивәјә сығмајан, дунја әдәбијјатынын бөјүк һадисәләри илә сәсләшән бир јарадычылыгдыр. О, ијирминчи әср бәрни бәдни фикринин макистрал јолунун ортасында ирәлиләјән, инсандын мәшгул олдуғу бөјүк мәсәләләри зәманәнин бәдни тәләбләри сәвијјәсиндән әкс етдирән чаһаншумул шаирдир. Дунја әдәбијјатында Сабирин ады ичтимаи сатиранын бөјүк усталары олан Пјер-Жан Беранже вә Николај Некрасов кими шәхсијјәтләрлә јанашы чәкилә биләр.

Сабир дә Беранже вә Некрасов кими халгын һәјатына мүтәрәғги идеалларла, демократик фикирләрлә јахынлашмыш, поезијясында халгын мәнәфејини, идеал вә әрзуларыны өн плана чәкмишдир. Онлар кими Сабир дә һәјәти тәсвирдә ичтимаи сатираны әсас көтүрмүшдүр.

Лакин Сабирни јарадычылығы һеч дә онлары тәқрар вә ја онларә бәнзәтмә дејилдир, дунја әдәбијјатында тамамилә јени сөздүр. Сабир ичтимаи сатираны јени мәрһәләјә галдырды. Һәм идеја, һәм дә бәдни чәһәтдән ону јени кејфијјәтләрлә зәнкннләшдирди. - Бу јенилик нәдән ибарәтдир? Кејмишин бүтүн бөјүк сәнәткарлары, һәр шејдән әввал, зәманәсини өвләдләри олмушлар, ја халгын мүасир һәјатыны, мүбаризәсини әкс етдирмиш, ја да бундан илһам аларәг тарихи кејмишдән јазмышлар. Мүхтәлиф әсрләрдә јашамыш ејни истигамәтдә јазан сәнәткарларын орижиналлығы зәманәдә олан дәјишклији, инсандарын хасијјәтиндә, көрүшләриндә, психоложи вләмниндәки јениликләри көстәрә билмәсиндәдир. Беранже јазмаға башлајанда Франса ингиләбиын күчлү тәсири алтында иди. Бу дөврәдә Наполеон Бонапарт

балача капралдан бөјүк императора чеврилә билмишди. Халг онун гәсбкар һәрби јүрүшләринин ағырлығыни чәкирди.

Некрасовун да јашадығы дөвр (1821—1877) рус тарихи ичтимаи һадисәләрлә долу олан чанлы дөврдүр. Бу заман декабристләр һәрәкәти баш вермиш, сонра да ингиләбчы демократларын мүбаризәси бүтүн Русијаја сәс салмышды. Тәһкимчилик вә чар истибадаы әлејиннә халгын нифрәти ачыг үсјанлар вә мүлкәдар маликанәләрини дағымтаг шәклиндә өзүнү көстәрди. Некрасов чох заман бу мүбаризәләрини мәркәзиндә олмушду. О, ингиләбчы демократијянын нәнкик одлу-аловлу шаирни, һәм дә јорумлаз тәшкиләтчәларындан бири иди.

Сабир дә чәмијјәтин һәјатында ингиләби мүбаризәләрини сон дәрәчә ғызышдығы, снйфи чарпышмаларын аловландығы чох фыртыналы, чох тәләтүмүл бир дөврәдә јашамышдыр. Бу дөврүн хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, тарих сәһнәсинә јени гүввә — пролетариат чыхмышды вә ингиләби мүбаризәдә һәлдәдич рол ойнајарды. Мәлумдүр ки, белә дөврләрдә реалист, мүтәрәғги сәнәткарлары ичтимаи мүстәбидләрә, руһаниләрә, мүлкәдарларә, мөһтәкирләрә гаршы мүбаризәси, онларын ријакәр табиәтини вә јаланчә әхләғыны ифша едән әсәрләр јазмаг үчүн мејдан кејли кеншләнир.

Беранжеини, Некрасовун вә Сабирни әсәрләриндәки үмуми чәһәтләрини тарихи көкү бурададыр. Онларын үчүнүн дә јарадычылығында шәһәрини хырда вә ја бөјүк мүстәбидләринин, зәһмәткеш кәндлинин башана мин ојун ачан һарын, инсафсыз, көзү ганлы мүлкәдарларын, руһани пәрдәси алтында дини әјәләрлә өз чиркин ишјјәтләрини кизләдәрәк халгы һәјасмәчәсына алдадыб јатырдан дин хадимләринин, симасыз шәһәр мешанларыннын кәскини истәһзә едилдијини көрүрүк. Сөз јох ки, белә әсәрләрини үмуми фикри истигамәти вә ифша руһу онлары арасында бир јахынлыг јарадыр. Лакин һәр шаирин өзүнәмәхсус ифадәләри, милли һәјатынын хүсусијјәтләрини вә дөврүн идејяларыны әкс етдирән бәдни образлары, бәдни васитәләр вә рәнкләри дәрһал көзә чарпыр. Мәсәлән, Беранже 1813-чү илдә јаздығы «Крал Ивето» ады сатирасында үмумијјәтлә краллары әлә салмыш, онлары истәһзә объектнә чевирмиш вә хүсусән Наполеона ачыг ишарәләр етмишдир. Бу сатирадакы образлар, бәдни ифадә васитәләри вә бәдни тәфәккүр мәнз

Франсаја махсусдур. Франса краллары үчүн сөчйүвөн олан позгун сифәтлери экс едтирди. Шаир истезһа долу мугајисәләрлә кралын әјжәшләрғына, гадынлар вә гызларла әләнмәји севдијинә, ағыр веркиләрә һәрис олдуғына ишарә едәркән Наполеону назәрдә тутурду.

— Еј ваһ, еј ваһ, ај аман,
Тапылмаз бу чур крал
Дунјада һеч бир заман!..

— дејә она истезһа илә күлүрдү:

Мәлумдур ки, Сабир дә мүстәбид һөкмдарларла вә мүтләғијјәтә гаршы чох јазмыш, һәм дә бөјүк гәзәб дуғусу илә шаһлары, солтанлары әлә-салмыш, дамғаламышдыр. Сабирин деспотизм әлејһинә олан сатиралары ијирминчи әсрин чәһһәсиндән, көһнә дүнијаны көкүрдән дағдыб учурмаг, јени, азадлыг вә гардашлыг дүнјасы јаратмаг үчүн чарпышан зәһмәткешларын, пролетариатын чәһһәсиндән јазылмышдыр. Сабир сатирасынын каскинлији, барышмаз руһу да буунула изаһ олунур. «Сатырам» вә ја «Нәдир, аја, јенә үсјанлары иранлыларын?» сатирасыны јадымыза салаг. Бурада мүтләғијјәтә гаршы нечә барышмаз, нечә гәзәблә бир үрөк чарпыныр! Сатиранын әсас һәдәфи Иран шаһы Мәммәдәлидир. О, вәтән ханин, сатғын, вичдансыз вә һейсјјәтсиз бир адам кими чанлавыр. О, халга, халғын азадлыг вә истиглаліјәт идеалларына инфрәт едир.

Билмирам андыра галмыш бу не һүрријјәт иди?
Һарадан чыхды бу сөз, ја бу нечә сөһбәт иди?
Әләмиз алты мин илдан бәри бир чиннәт иди,
Иди ган-ган дејир инсанлары иранлыларын!
Дөрһәғијгәт пис имиш ганлары иранлыларын!

Ше'рин бүтүн бәндләринин ахырында тәкрар олунан јухарыдакы сон ики мисра халг мүбаризәсинин күчү вә вүс'әти гаршысында мүстәбидин чашараг нечә күлүнч вә ағыр вәзјјәтә дүшдүјүнү ифадә етмәклә сатиранын никбин руһуну гүввәтләндирир. Сабирин мүлкәдарлар, бәјләр, ханлар, моллалар, сејидләр бәрәдә јаздығы сатиралары да ејни гүввәтлә әсрин руһуну, бу әсрдә Азәрбајҗан халғынын ингиләби мүбаризәсини вә онун хусу-сјјәтләрини ифадә едир. Бурада ону Некрасовла бирләшдирән чәһәтләр чохдур. Некрасов кәндән чох јазмышдыр. О, рус кәндлисинә диван тутан, онлары јох-сул, әзкин, заваллы вә ач һала салан мүлкәдарларын сон

дарәчә долгун сурәтләрини јаратмыш, онларын сојғунчу, һәјасыз тәбиәтнин ачмышдыр. Онун «Ит ову» сатирасыны хатырлатмаг истәрди. Бурада Некрасов инсандан артыг вәһши һейванә охшайан дөһшәтли бир мүлкәдар сурәтини чанландырыр. Шаир сәфәләт ичиндә јашайан кәндлиләри вар-дөвләти ашыб-дашан мүлкәдарларла гаршы гојур. Ше'рин һәр бейтиндә шаирин бу вәһши мүлкәдара олан инфрәти һисс олунур.

Сабир дә мүлкәдарлары барышмаз инфрәт дуғусу илә тәсвир етмишдир. Кәнд вә кәндли проблемә Сабирин вә үмумијјәтлә, бүтүн «Молла Нәсрәддин»чиләрин јарядычылығында бөјүк јер тутур. Лакин онлар бу мәсәләни тәһрид олунмуш һалда јох, әсрин үмуми мүбаризәсилә бағлы шәкилдә гәләмә алырдылар. Хүсусән Сабирин кәнддән данышан јазыларында ингиләби руһ, ингиләби фикир мисраларын арасындан даима ишыг верир. Онун кәндлиси кәләчәкдә бир ишыг үзү көрмәјән, үмидини анчаг тәвәккүлә бағлајан, гәзанын әлиндә јунчаг олан ачыз вә заваллы дејилдир. Артыг үрәји синәсинә сығмајан, артыг мәшрутәни, мәчлиси көрмүш, досту дүшмәндән сечән, ингиләби мүбаризәјә галхмаға һазыр олан кәндлидир. Бу чәһәтдән Сабирин «Балача сәһнә»си чох марағлыдыр.

Ә р б а б

Вур, вур ки, буну гудуртду мочләс!

Ә к и н ч и

Вурма, мәни һаким етди мүфләс!

Ә р б а б

Мәшрутә буну хараб едибдир!

Ә к и н ч и

Зүлмү мәни дилқоаб едибдир!

Сабирин јарядычылығында бир мөвзу да вар ки, о, кечмиш сатирик поезијанын тарихиндә ја һеч ишләймәмиш, ја да аз ишләймәшир: бу да фәһлә мөвзәсудур. Бу исә тәбин һалдыр. Чүнки не Берансенин, не дә Некрасову әманәсиндә фәһлә синфи онларын вәтәниндә һәлә өзүнү сәрбәст, һәлләдичи ингиләби гүввә кими көсәрә билмәмишди. Некрасов «Дәмир јолу» әсриндә о

зaman Русијада артмагда олан пролетариатын агыр вэ-
зијјатиндэн данышмышдыр. Сабир, сатирасынын форма-
сы, бэдин ифаде васитэлери вэ образлылыгы е'тибарилэ
дэ сон дэрэчэ орижинал вэ бөјүк жениликчи сэнэткардыр.

Сабир бүтүн совет халглары үчүн әвиздир. Онларын
јаратмагда олдуғу бөјүк коммунизм мэдәнијјәти хәзи-
нәсинә Сабирин әсәрләри ән севимли сәнэткарларын ир-
силә биркә дахил олмушдур. Бу әсәрләр инсаны инсана
дост, јолдаш вэ гардаш едән, халгларын үрәк телләрини
бир-биринә даһа да јакынлашдыран мүбаризәмиздә бизә
көмәкдир, ишығлы кәләчәји гуранларда сағлам фикир,
мөһкәм ирадә вэ јүксәк зөвг тәрбијә едир.

Май, 1962.

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГЫНЫН ГӘҺРӘМАНЛЫГ ДАСТАНЛАРЫ

Азәрбајчан халгынын гәһрәманыглар, ганлы фаһиә-
ләр, әзаблы дөјүшләр, еһтираслы мүбаризәләрлә долу
бир тарих вардыр. Бу тарих, халгын азадлыг вэ сәәдәт,
истиглалижәт вэ сәрбәст дөвләт јаратмаг уғрундакы
мүбаризәсиндән доғмушдур. Бу тарихин бир сәһифәси
зүлм вэ зоракылығын төрәтдији ганлы көз јашлары: јә-
делли фәтәһләрин ахытдыгы күнаһсыз ганларла јазыл-
мышса, башга сәһифәси азадлыг вэ сәәдәтини мүждәсини
верән халг гәһрәманыгынын сөнмәз күнәши илә ишыг-
ланмышдыр. Өзүндән гат-гат күчлү олан амансыз фә-
тәһләрин зүлмү алтына дүшмүш халг, һеч бир заман
кәләчәк үмидини, мүбаризә вэ гәләбәјә олан үмидини
итирмәмиш, өзүнү топлајараг јенидән ганлы дөјүшләрә
башламышдыр. Пис күндә, агыр вэ фәләкәтли дөгигә-
ләрдә о, инилати, мә'јуслуг вэ үмидсизлијә дүшмән ол-
мушдур. Белә дөгигәлариндә бүтүн гәлбинин еһтирасилә
оғулларыны мүбаризәјә, дөјүшә, дөзүмлү олмага чағыр-
мыш вә демишдир:

Әзизјәм гәмдә күл,
Гәмдә даныш, гәмдә күл,
Шаллыгдә күлән көлүм
Мәрд икидән, гәмдә күл.

Белә ајдын вә парлаг бир һәјат фәлсәфәси олан халг
шөһрәти дүнјаја јайылмыш, адлы-санлы вә өлмәз гәһрә-
манлар тәрбијә етмишдир. Мәрдлик, чәсарәт, горхмаз-
лыг, намуслулуг, доғручулуг бу гәһрәманларын сифәти
олмушдур. Вәтәнә вә халга сонсуз мәнәббәт исә онларын
ән јүксәк дүјәуларыдыр. Анчаг шәрәфсиз һәјатла јаша-
јанлар, өмүрләрини кол дибиндә кечирәнләр халг гәд-
рини, ел гәдрини билмәзләр. Халг бу һиссләрини өз гәһ-
рәманы Короғлулуң дили илә белә демишдир:

Утан Еваз хан, бир утан!
Дағлар дамаһини тутан,
Намардлийн баша чатан
Елин гадрин нә биләр?..

Азербайжан халгынын тарихи, өз вәтәни уғрунда, азадлыг вә истиглалийәти уғрунда гәһрәман дөшүшләр тарихидир. Һәлә гәдим заманларда, бизим улу бабаларымыз олан мидиялылар гәһрәманлыгыда ад газанмышдылар. Геродот дејир ки, асориларни асылылыг вә зүлмүндән гуртаран биринчи халг мидиялылар олмушдур. Асијанын башга халглары да чәсур мидиялылары бахараг әсарәт зәңчирини өз бојунларындан атмышлар. Гәдим Азербайжан — Мидиянын гәһрәман оғуллары мәғлуб оларәг дүшмәнә әсир дүшдүкләри заман белә, өзләринни гүрүр вә әзәмәтини итирмәјирләр. Онларын гәлбләриндә вәтән мәһәббәти вә азадлыг һәсрәти даһа да артыр. Онлар әлләри-ајағлары зәңчирли олдуғу заман белә дүшмәни көзүнә дик бахыр вә хаилләри лә’нәтлә дағғалајырлар. Мидиянын гүдрәтли шаһларындан олан Астиаг өз сәркәрдәси Калпағын хәјанәти нәтичәсиндә мәғлуб едиләрәк әсир-дүшдүју заман, Калпагы ән алчаг вә ән ахмаг бир адам адландырыр. Калпаг она көрә ән алчаг адамдыр ки, о, шәхснәгәрәзлик үзүндән мидиялылары гул һалына салды. Астиагы нараһәт едән, өз тахтәчини, дөвләт вә һөкүрандығыны итириб әсир дүшмәси дејил, бәлкә дүнән иранлыларыни һакими олан мидиялыларын бу күн онлара гул олмасыдыр. Мидиялыларын истиглалийәт вә дөвләтләрини итирмәләри Астиаг үчүн ән бөјүк бир дәрдидр.

Торпағыны, вәтәнини белә дәрни мәһәббәтлә севән халг Бабәк, Короғлу, Гагаг Нәби, Саттар хан, Гатыр Мәммәд, Әзизбәјов кими дастанлара дүшән әфсанәви гәһрәманлар тәрбијә етмишдир. Азербайжан халгынын эәпкин вә мислсиз дастанлары да бу гәһрәманлыг вә вәтәнпәрвәрлийи тәрәнүмдүр.

Бу дастанлардакы гәһрәманлар вәтән вә халгын сәәдәти үчүн өлүмә кедриләр. Онлар јағарла шиддәтли вурушмалара кедрәк торпағларыны јаделлилдәрдән тәминләјирләр. Халгымызын гәдим дастанларындан олан вә тәрйибән 900 ил бундан әввәл мейдана кәлмиш «Дәдә Горғуд»ун 2-чи бојунда јадларыни вәтәнә олан һүчүмә, ону талаан еләмәси вә халгын јурду јадлардан тәминләмәси тәсвир едилдр. Уғуз ханы Газанын сәркәрдәләри

вә јахын адамлары ова чыхыр. Дүшмән бундан истифадә едәрәк мәмләкәтә һүчүм едир вә ону талаан еләјир... Дүшмән бунуна кифәјәтләмәјәрәк Газанын «Гапылар Дәрвәнд»дәки он мин гојунуну да алмаг үчүн алты јүз нәфәрлик бир орду көндәрир. Һәмин кечә «Гарачыг чобан гара гајулу вағнә» көрүр. Дуруб ики гардашыны да көтүрәрәк ағалын гапысыны бәркидир. Дүшмәнләр кәлиб өз һүнәрләриндән дәм вурараг чобаны горхудар вә сонра ону сатын алмаг истәјирләр: «Мәрә чобан! Улағындан, јахынындан бәркә кәлжи! Баш ендириб бағыр баски! Бизә салам верки! Әлдүрмәјәјин, Шөклү Мәлијә сәни иләтәлим, сәнә бәјлик алы верәлим».

Гарачыг чобан дүшмәнин һәдәләринә, ширин вәдләринә әсл халг гәһрәманларына хас олан бир мәрдлик, чәсарәт вә ифтихарла чаваб верир. О, вәтәннин, торпағыны сатмаг, дүшмәнин һимајәси алтына дүшмәк, ону «сәхавәтинә көз дикәрәк» јахшылыг истәмир...

Ала гары сөјләмә, мәрә итим кафир!
Итимлә бир јалағда ујундум ичән азғын кафир!
Алтындаки алача атын нә бәјрәсән?
Алабашлы кечнәчә кәлмәз мәнә!
Башындаки тулуғаны нә өјрәсән, мәрә кафир!
Башындаки бәркүмчә кәлмәз мәнә.
Алтыш тутам көндәрини нә өјрәсән, мәрә кафир!
Гызылчыг дөјәнәјимчә кәлмәз мәнә
Гылымычы нә өјрәсән, мәрә кафир!
Әјри башлы чөкәнимчә кәлмәз мәнә.
Белиндаки дохсан охун нә өјрәсән, мәрә кафир?
Ала голлу сапанымчә кәлмәз мәнә!
Ирағындан, јахынындан бәркә кәлжи,
Икдиләрин әрбини көркил, ондан өткәл...

Чобанын бу сөзләринә дөзә билмәјән дүшмәнләр «ат тәпир, ох сәпирләр». Чобан сапанынын ајасына даш гәјарәг атыр вә һәр атанда үч-дөрд дүшмән јерә сәрир. Даш гуртарыр. Чобан «гојун демәз, кечи демәз, сапанын ајасына гојуб» дүшмәни башына чырпыр. Чохлу тәләфәт верән дүшмән горхуја дүшәрәк гачыр. Чобан шәһид олмуш гардашларыны ләјгинчә басдырыр вә әтрафында да дүшмән лешиндән бир тәпә дүзәлдир...

Дастанларымыздакы халг гәһрәманлары пәһнәк, гүвәтли, дәнмәз ирадалы, түкәнмәз чәсарәт вә гүдрәтә малик гәһрәманлардыр. Онлар чәтинликдән, дүшмәнин чохлуғундан һеч заман горхмајыблар. Јүнкүл гәләбәләр бу гәһрәманлар үчүн тәһрирдичи вә рәзил бир һәрәкәт-

дир. «Дәдә Горгуд» дастанларындагы гәһрәманлар дүшмән башы кәсмәжән, дүшмән ганы төкмәжәйләрә ад гоҗмаҗырлар. Ушаглар һәдди-бүлүгә чатана гәдәр адсыз җашаҗыр вә һәркәһ бу заман гәһрәманлыг көстәрмәселәр, дүндәдан адсыз да кәдирләр.

Гәдим заманлардан давам едиб кәлән бу ән'әнә «Короглу» дастанында да әсас җер тутур. Короглу османлы тапшасы Хоткарын гызы — өз севкилиси Никары Истанбулдан Гыратын тәркинә алыб гачыртыдыҗ заман далысынча дүшмән дәстәләри төкүлүр. Короглу дүшмән габагындан гачмагы, давасыз-гансыз Никары көтүрүб кетмаҗи өзүнә алчаклыг һесааб еләҗир. Бу һадисә дастанда белә тәсвир едилер:

«Короглу шәһәрден хеҗли араланмышды. Көрдү османлы гошуну җетирһәҗетирди. Гыратын башыны керн дөндәриб гошунла дава еләмәк Истанды естәди. Никар ханым деди:

— Короглу, әзәл мәни көтүрүб гачмаҗаҗдын, инди ки, апарырсан, гаҗытма; сүр апар кет! Атамын гошуну чоҗдур, сән таксан, оларнан бачармазсан, дава еләмә!

Короглу деди:

— Мән сәни Чанлибелә бу чүр апара билмәрәм. Дәлиләр дөҗәрләр: Короглу кетди, Хоткарын гызыны гачырыб кәтирди. Кәрәк дава еләмә, гошун гырам, ган төкәм, паша өлдүрәм, сәни елә апарам...»

Истәр Азәрбаҗан халгынын һөҗатында вә истәрсә дастанларында гәһрәман үчүн, икид үчүн дүшмән габагындан гачмагдан да биабырчы бир ләкә жохдур... Огул олур ки, дүшмәнлә мәрд-мәрданә, үз-үзә кәлсин, дөҗүш меҗданына аслан кими, шир кими кирсин. Халгын бу көзәл мәрдлик вә гәһрәманлыг ән'әнәләри бүтүн дастанларымызда өзүнү көстәрир.

Улу бабаларымыз гәдим мидиҗалылардан бу күнә гәдәр Азәрбаҗан халгы өз огулларыны бу чүр тәрбиә етмишдир: муһарибә меҗданында өлмәк дүшмәнә боҗун әҗмәкдән, она әсир дүшүб гаришысында ачмагдан җахшыдыр. Ушаглар аталарына бахмышы вә өмүрләрини белә мүгәддәс бир һәҗатла баша вурмушлар. Бабәкин огулу әрәб сәркәрдәси Агшинә әсир дүшдүҗү заман, Агшин ону дилә тутур вә онун васитәсилә Бабәки әлә кечирмәк истәҗәрәк дөҗир:

«Мән хәлифәнин атана аман верәчәҗинә үмид бәслә-

мирдим. Ләкин аман верилмишдир. Сән мәним адамларымдан бириси илә кет атаны ахтарыб тап, аман хәбәрини она вер вә ону бураҗа кәтир».

Бабәкин огулу бу тәклифи гәти рәдд едәрәк дөҗир:

«Мән белә бир чәсарәт едә билмәрәм, әмир, мән онун җанына бу саҗак кәдә билмәрәм. О мәни өлдүрәр. Дөҗүш габагы о мәни дири-дири дүшмәнин әлине кечмәҗимми тапшырмышды. Мәним әсир дүшдүҗүмү билдикдә исә-җазмышды: «Сән мәним белмәдән кәлмәмисән... Сән әлҗәҗсәз бир гычыҗаҗла јүнкүлаҗыл бир чаванын бирләшмәсиндән төрәмисән. На чүр олду ки, сән дири-дири әрәб көпәкларынни әлине кечдин?.. Инди ки, әсир дүшүб-сән дәрһал онларын әлиндән гачыб гурта вә мәним җаныма гаҗыт!»

Беләликлә, гәһрәман Бабәкин чаван огулу бир хан кими, дүшмәнләрдән аман кәтирән бир җарамаз кими атасынын җанына гаҗытмагданса өлүм вә әзаблара гатлашмагы үстүн тутур.

Биз дүшмән габагында әҗилмәмәк, намус, шәрәф вә геҗрәт баҗраҗыны уча тутмаг ән'әнәсини «Дәдә Горгуд» дастанларында да көрүрүк. Уғуз ханы Газанын арвадышагы дүшмәнләрә әсир дүшүр. Дүшмәнләр уғуз ханына: даһа дәрин җара вурмаг үчүн онун намусуна тохунмагы, арвадыны ачалтмагы гәрәра алырлар. Буну ешидән Бурла хатын гырх инчә белли гызлардан хәһиш едир ки, Газаны хатыны кимдир? — дөҗә сорсалар, һамысы бир аҗыздан «Мәнәм» десин. Бәлкә беләликлә о, алчак вә һөҗәҗсәз дүшмәнин әлине дүшмәсин. Гызлар белә дө едирләр. Дүшмәнләр Газанын арвады ким олдуғуну аҗырд етмәк үчүн, ону оғлуну өлдүрәҗи, әтнини шшәү-көҗиб гырх гызын габагына котирмәҗи гәрәра алырлар. Ким бу етдән җемәзсә, демәк о, Газанын арвады, оғланын анасыдыр. Дүшмәнни бу гәрәри Бурла хатынын гулагына чатыр. О, кизликчә оғлуну җанына кәлир:

— Огул-огул, аҗ огул!

Кафирлар төрсә данышышлар. Газан огулу Урузу һөбдән чыхары, боҗазындан өркәлә асан, ики далысындаң чөккәлә сачын. Гыҗма-гыҗма аҗ әтнндән чәкни! Гара говурма един, гырх бәҗ гызына еләтин, һәр ким једи ол дөҗил, һәр ким җемәди ол Газан хатындыр. Чәкни дөшә-җимизә котирин. Сығар сүрдүрәҗин, демилләр. Сәнин әтнндән огул җеҗәҗимми? Јохса сасы динли кафирин дө-

шәјинә кирәјинми? Аған Газаның намуСУн сындырајын-
мы? Оғул һеј!

Газаның әсир дүшмүш оғлу Уруз да Бабәкин оғлу
кими башы дик вә инадлы чаваб верир. О, шишә чәкил-
мәжә, гыјма-гыјма доғранмаға разы олур, лакин намусу-
нуи вә шәрәфини талданмасына, анасының тәһгир едил-
мәсинә разы олмур. Уруз дејир:

«Бу нә сөздүр? Сағын, гадын ана! Мәним үзәримә
хәлмәјәсән, мәним үчүн ағламајасан! Гој мәни, гадын
ана, чәккәлә вурсунлар, гој әтимдән чәксинләр, гара го-
вурма етсинләр! Гырх бәј гызының өнүгә иләтсинләр!
Онлар бир једијиндән, сән ики јекил! Сәни кафирләр
билмәсинләр, дујмасынлар. Та ким сасы динлә кафирин
дәшәјинә вармајасан. Сығрағын сүрмәјәсән! Атам Газан
намуСУну сындырмајасан!»

Газан оғлу Урузун намуС вә шәрәф уғрунда өлүмә
һазыр олмасы, халгымызын тарихиндә надир һадисә де-
јилдир. Ана вәтәнимиз үзәринә ханчәсинә басғын етмиш
фашист чәлладларының төрәтдији һәјәсызлыг, позғун-
луғ вә шәрәфсиз ишләрә халгымыз јени гәһрәманлыг
нүмунәләри көстәрмәклә чаваб верир. Намусу талдан-
мыш аналар, тәһгир едилмиш бачылар, дирн-дирн бас-
дырылмыш балаларын «Интигам! Интигам!» — дејән
сәси чәбһәләрдә јүзләрлә гәһрәманлар јетишдирир. Өз
гәһрәманлыг ән'әнәләринә садиг олан Азәрбајчан халгы
да Бөјүк Вәтән муһарибәси мејданларына икид вә мәрд
оғуллар көндәрмишдир. Онлар Бабәкләр, Урузлар, Ко-
роғлуларын намуС вә шәрәф бајрағыны уча тутараг,
рәшадәт вә гәһрәманлыглар көстәрирләр. Камал Гасы-
мов, Исмајылов Надир, Мәмәдов вә башгалары вәтән
давасы мејданында ад газанмыш оғуллардыр. Онлар бу-
күнкү муһарибәнин бүтүн ағырлыг вә дәһшәтиндән горх-
мајараг мејданда нәр кими вурушурлар. Чүнки ана лај-
лалары, халг дастанлары, ел баятыларында да онлар
анчаг гәһрәманлыг маһнылары ешитмишләр. Онлар Ко-
роғлу нә'рәси илә фашизм чәлладларыны дармадағын
едирләр.

Короғлу әјилмәз Јагыја, Јада,
Мәрдин әксин олмәз башында гада.
Нә ролор чәкәром мән бу дунјада
Көстәррәм мәншәри дүшмәна, колсин.

Бизим азад һәјәтымызы, көзәл вәтәнимизи, гаракөз-
лү, күләрузлү гызларымызы намуСУну, парлаг мәдәниј-
јәтимизи, фабрик вә заводларымызы фашист вәһшилә-
риндән горумаг үчүн өвладларыны шәрәфли вәтән дава-
сына көндәрән Азәрбајчан халгы онлары гәһрәманлыға
чағырараг јенә Короғлунун дилилә дејир:

Икид нәди, горху нәди, чан нәди.
Паша нәди, солтан нәди, хан нәди.
Дүшмән нәди, гошуи нәди, сән нәди,
Долдуррам мејдана ганы, әфәнди...

Азәрбајчан халгының һәјәтында вә онун гәһрәманлыг
дастанларында башга халгларла гардашлыг, зүлмкар-
лара гаршы чјин-чјинә вурушмаг көзәл бир һал ол-
мушдур. Бабәк вә Короғлу дәстләриндә јүзләрлә күрчү,
ермәни вә башга халгларын нумајәндәләри олмушдур.
Гачаг Нәби вә Сәттар ханын икид дејүшчүләри өз ермә-
ни, күрчү вә рус гардашлары илә чјин-чјинә вәрәк
бәјләрә, ханлара мүлкәдарлара, чар вә шаһлара гаршы
вурушмушлар. Бу, халглар арасында мин чүр айрылыг-
лар вә дүшмәнчилликләр јарандығы бир заманда олмуш-
дур. Инди Ленин партијасы халгларын әсл гардашлык
вә позулмәз достлуғуну јаратмышкән бу ән'әнәләр даһа
да бөјүмүш вә артымышдыр. Вәтән давасы чәбһәләриндә
азәрбајчанлылар, руслар, украинялылар вә ермәннәр
бир гардаш кими чјин-чјинә вурушурлар. Онлар бәшә-
ријәти ганичәг јыртычыдан — вәһши һитлерчиләрдән
әбәди олараг гуртараг үчүн чанларыны әсиркәмпирләр.

Совет халгының гәһрәманлығы бүтүн халглары, бү-
түн милләтләри ајылдыр, дејүшә, мубаризәјә чағырыр,
ганлы фашизми әбәди олараг мәвн етмәк үчүн руһлан-
дырыр.

Азәрбајчан халгы вә Азәрбајчан зијалылары да бу
шәрәфли дејүшүн өн чәркәсиндә кедирләр. Онлар өз
тарихи вә милли ән'әнәләринә садиг олараг һәр һансы
горхаг, дедигодучу, һәјкүјчү дүшмән габағында дајана
билмәјәндәри инфрәтлә лә'нәтләндирир вә галибијәт
үчүн варлығыны белә әсиркәмпир... Халгымыз, зијалы-
ларымыз чәбһәјә, икидлик вә гәһрәманлыг нә олдуғуну
јахшы билән оғуллар вә гызлар көндәрир.

Бүтүн тарихи боју намус вә шәрәфлә јашамыш, һеч бир дүшмән гаршысында дия чөкмәмиз вә белә көзәл гәһрәмәнлүг ән'әнәләри олан Азәрбајчан халгы, Бөјүк Вәтән муһарибәсиндә һајатыны белә әсиркәмәјәрәк, сәсини бүтүн совет халгынын сәсинә қошараг дејир:

— Намус вә шәрәф уғрунда!.. Вәтән уғрунда!..

10 октябр, 1941.

*М*уасир әдәбијјат

МУБАРИЗӘ ВӘ ИНКИШАФ ИЛЛӘРИ

Республикамызын элли иллији жени һајатын, жени иғтисадијјатын, жени мәдәнијјәт вә ичәсәнәтин бајрамы-дыр. Бу элли илдә халғымыз бүтүн сәһәләрдә бөјүк иллијјәтләр әлдә етмишдир. Әлли ил әввәл, Чәлил Мәм-мәдгулузадәнин сөзләри илә десәк, һара бахырдын түс-тү-думан иди. Евләрдә, идарәләрдә, чајханаларда — түстү-думан! Кәндләрдә, шәһәрләрдә — түстү-думан! Һәтта бејинләрдә вә шүүрларда түстү-думан! Мөвһумат вә чәһаләт түстү-думаны!. Нәинки кәндләр, һәтта шәһәр-ләр дә һисли нефт лампасынын ишығында јатыб-дурур-ду. Һәр јердә ичтиман вә милли зүлм һөкм сүрүрдү. Күчлүнүн күчсүзү әзмәк, өз ирадәснә табә етмәк һүғу-гундән башга һисанын бүтүн һүғуғлары үмидсиз, бош бир шеј иди, һәр ан, һәр дәғигә позулуб дағыла биләрди. Башыбош, чибидолу бир миллиончу гаплы бир Бақы гочу-сунун әли илә истәдији адамы истәдији вахт дирикөзлү, элли-ајағлы итирә биләрди. Нечә ки Азәрбајҗан театр сәнәтинин бөјүк устады Әрәблинскини итирдиләр! Бәли, о заман чәмијјәтимиз ағыр һалда иди. Мин чүр чүрүк дини, ичтиман, фәлсәфи инамларла башлары гатмыш, көзләри бағламыш, гулағлары тыхамышдылар. Чәмијјә-тин бөјүк әксәријјәти еһтијачдан көз ачыб, беш күн бу-дан сонраны дүшүнә билмирди. Јени башланан електрик әсринин ишығыны көрмүрдү, јердән гопуб көјләрә гал-хан илк тәјјарәләрин курултусуну ешитмирди. Һара ба-хырдын зүлм, еһтијач, гаранлыг, чәһаләт! Бүтүн булар-дан дәһшәтә кәлән «Әкинчи» гәзети ғышгырырды: Мәһв олачајыг, чүнки зәманәдән керн галмышыг. Кетдијимиз јол ата-баба јолудур, мин ил буидан әввәл ата-бабамыз нечә гоч дөјүшдүрүб күнүнү кеңирирди, биз дә еләчә күндүзүмүзү ахшам едирик. Мин ил габаг ата-бабамыз нечә дәрвиш нағылына гулағ асараг өмрүнү фөвтә ве-рирди, биз дә еләчә вахтымызы өлдүрүрүк!

Әсрин инкишафына вә тәләбләринә биканәлији, фикир вә шүүрун тәнбәллижини көрән Сабир ачы-ачы күлүб дејирди:

Диндирир әср бизи, — динмәјирин!
Ачылан топлара диксинмәјирин;
Әчнәби сәјрә бәлоиларла чыкыр,
Биз һәлә автомобил минмәјирин;
Гуш кими кәдә учар јерәкчиләр,
Бизн көмүш јерә минбәрәкчиләр!

Кечмиш һәјатын, ингилабдан әввәлкн чәмијјәтин ғарилығындан, керилијиндән, зүлм вә чәһаләттиндән данышаркән халгын јарадычы ғуввәсини, сағлам һәјәт фәлсәфәсини ајрыча гејд етмәк лазымдыр. Халг тарихин ән ағыр дөврләриндә белә бәдбинлијә ғапылмаймыш, ишләмиш, ев тикмиш, әкин әкмиш, бағ салмыш, чалмағы, ојнамағы, сөз ојнатмағы севмиш, мәналы вә образлы чиллә јашатмыш, күлмәји, истәһзә етмәји бачармыш, данлы Јумору вә сатирасы илә зүлмә гаршы дурарағ өз ичәрисиндән азадлығ уғрунда дөймәз мубаризлар, мүдрик вә ғабағчыл сijasәт адамлары, алимләр, јазычылар, философлар тәрбијә етмишдир. Бабәки вә Низамини, Короғлуну вә Фәзулини, Мирзә Фәтәли Ахундову вә Гаҗағ Нәбини, һәчәри вә Натәваны халг јетирмишдир. Олар ингилабдан әввәлкн зүлм, чәһаләт вә гаранлығ дунјасында халг дунһасынын бөјүклүјүнү көстәрәибләр. Дикәр тәрәфдән, о, дунја сәнәт әсәрләриндә кифәјәт ғәдәр әкс олунуб. «Һачы Ғара», «Мүсҗә-Жордан вә Дөрвиш Мәстәли шаһ», «Мусибәти-Фәхрәддин», «Бәхтсиз чаван», «Өдүләр», «Пир», «Мәшәди Ибад», «Аршын мал алан» вә саир әсәрләри хатырламағ кифәјәтдир.

Сосиалист ингилабы, Совет һәкимјјәти көһнә дунјанын зүлм вә гаранлығына сон гојду, јени һәјәт, јени гурулуш јаратды. Әдаләтсизлик, керилик вә чәһаләт бу гурулушун тәбиәтинә зилдир. Арасыкәсилмәз вә әһнәклар инкишаф, инсанпәрвәрлик, халғлар арасында достлуг вә ғардашлығ һәјәтиминын мәнасыдыр.

Сосиализм гуручулуғу илләриндә бүтүн совет халғлары кими Азәрбајҗан халғынын да һәјәтү көкүндән дәјишмишдир. Азәрбајҗан керидә ғалмыш көнд тәсәррүфаты өлкәсиндән ғабағчыл сосиалист сәнајә республикасына чеврилмишдир. Инди бәз милјон јарым әһалиси олан Совет Азәрбајҗанындакы сәнајә Асија вә Африканын әһалиси јүз милјона чатан бир сыра өлкәләриндә

јохлур. Сәнајә инкишафынын чох көстәрчиләри чәһәтдән исә Совет Азәрбајҗаны бәзін ғабағчыл Авропа өлкәләрини дә керидә гојмушдур. Јүз ил әввәл Мирзә Фәтәли Ахундовун кимјәкәрләри елә бир елексир ахтарырдылар ки, дәмири ғызыла чевирсин. Инди онлар да Азәрбајҗан кимјәчыларынын е'чәзкар ишини көрсәјдиләр һејрәт едәр, көзләринә инанмаздылар.

Биз чәнүб өлкәсиндә јашајырығ. Көзүмүзү ачан күндән нәикн сөздә, әмәлдә дә көрмүшүк ки, су—һәјәтдир. Мәним јашда оланлар көһнә заманда бирһәз су үстүндә көндлинин башынын јарылдығыны, һәтта өлдүрүлдүјүнү өз көзләри илә көрүшләр. Инди Азәрбајҗанын чох көндләри вә шәһәрләри дәвләт вә партијаминын бөјүк ғајғысы вә мадди көмәји нәтичәсиндә су илә тәһин олунмушдур. Һазырда су мәсәләсинә даһа чидди вә мәсулијјәтли мүнәсибәт јаранмышдыр. Милјондан чох әһалиси олан Бақынын су илә тәһниз олунмасы узун илләр әрзиндә ағыр проблем оларағ ғалырды. Артығ бу проблем һәлл олунуб.

Һәјәтиминын һансы сәһәсинә бахсағ, һансы көндә, һансы шәһәрә нәзәр салсағ бөјүк тәрәғгиниң силинмәз, парлаг нишанәләрини көрәрик. Бирчә мәсәләни — кечмиш мütәрәғги адамларымызы дүшүндүрән маариф мәсәләсини алағ: 50 ил ғабағ әһалисиниң бөјүк әксәрјјәти савадсыз олан республикамызда инди һәмә јазыб охујур. Једди вә оняллык ичбәри тәһсил һәјәтә кечирилр. Башға Азәрбајҗан Елмләр Академијјасы олмағ үзрә билаваситә тәсәррүфатын конкрет сәһәләри илә бағлы олан чохлу лабораторијалар вә елми-тәдғигат институтларымыз вар.

Јени һәјәт, јени варлығ, сосиализм гуручулуғунда халгын илһамы әмәји бәдин тәфәккүрү дә јени јола салмыш, јени мәрһәләјә ғалдырмышдыр. Азәрбајҗан әдәбијјаты, мусигиси, рәссамлығы, театр, кино вә мәрмарлығ сәнәти сон дәрәчә фәрәһләндиричи бир инкишаф вә үксәлиш јолу кечмишдир. Һәр шейдән әввәл ону гејд етмәк лазымдыр ки, совет гурулушунун илк күнүндән партија вә дәвләт мүнтәзәм оларағ әдәбијјат вә инчәсәнәтин гејдиңә ғалмыш, онун инкишафы үчүн кенни мәдди әсас вә имкәнлар јаратмышдыр. Ғәзәтләр, журналлар, мәтбәәләр, нәшријјатлар, театрлар, јаралдычылығ тәшкиллатлары бөјүк ғајғы вә көмәји даим дујмуш вә она әсәсләнарағ бәдин јарадычылығ ишләрини тәшкил етмиш-

ләр. Бу бөжүк партияга җағрысы вә дәвләт көмәһини нәтиҗәләри көз җабаһындадыр. Азәрбајҗан әдәбијјаты, мусигиси, рәссамлығы, һејкәлтәрашлығы, меҗмарлығы, театр вә иҗафачылыг сәнәти, кинематографиясы чохмилләтли совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтиндә лајигли јер тутур. Онуң бир сара хадимләри иттиҗағ вә дүнија шәһрәти газанмыш бөжүк, уstad сәнәткарлардыр. Азәрбајҗан әдәбијјатынын, мусигисини вә рәссамлығынын бир сара әсәрләри мухтәлиф дилләрә төрчәмә олунмуш, мухтәлиф салонларда иҗа едилмиш, сәркиләрә җоулдарағ һәм кениш күтләниң, һәм дә јарадычылығда ады вә инзасы олан көркәмли усталары мәһәбәттини газанмышдыр. Бизин театр вә кино сәнәткарларымызын, меҗмарларымызын әсәрләринә үмүмиттиҗағ бахышларында мүкафатлар, медаллар, фәхри дипломлар верилмәси надир һадисә дејилдир. Вә бу сәһәдә чалышан јолдашларымызын јарадычылығ имканларыны нумайиш етдирир.

Әлли илдә әдәбијјат вә инчәсәнәтинизин инкишафындан вә наилјәтләринидән данышаркән јалныз кәмијјәт дејил, кејфијјәт дәјишиликләрини дә гејд етмәк истәрдиң. Ахы, ингилабын, социализмин һәјәтимыза кәтирдијик јениликләр јалныз сәнәјә инкишафы илә, кәндин дағынығ, хырда вә примитив фәрди тәсәрруфатлардан машынлашдырылмыш ири колхоз вә совхоз тәсәрруфатына чеврилмәси, јени сәнәјә сәһәләринини, јени фабрик вә заводларын јаранмасы, јени јоллар чәкилмәси, јени шәһәр вә кәндләр тикилмәси вә сәвр илә мәһдудлашмыр. Ингилаб вә јенилик јалныз истәһсалатда, тәсәрруфатда, иҗтисадийәтдә олмайыб. Ән бөжүк ингилаб шуурларда, әхлагларда, мәһәбијјәтларда олуб. Бу ингилабын сәјәсиндә бизин чәмијјәтдә јени инсан — совет адамы јаранмышдыр ки, бу адамын нәчиб мәһәби-әхлагы кејфијјәтләри ән јүксәк илһамын тәрәннүмүнә лајигдир.

Ленин һәлә әсрин әввәлләриндә «Партия тәшкиләти вә партия әдәбијјаты» ады мәғаләсиндә кәләчәк социализм дүнијасынын әдәбијјатындан данышарағ јазырды ки, бу әдәбијјат «...Јухары он минләрә» дејил, өлкөниң ән јакшы һиссәсини, онун ғүвәтини тәшкил едән, онун кәләчәји илә милјонларла вә он милјонларла зәһмәткеш хидмәт едәчәкдир...»

Бизин әдәбијјат вә инчәсәнәтиниз јарандығы күндән ачығ-ачығына вә там шуурлу сурәтдә бу Ленин кәстәришини рәһбәр тутмушдыр. Бу күн биз ифтихарла дејирик

ки, бәдин јарадычылығын бүтүн сәһәләриндә зәһмәт адамларына һәср олунмуш кәләл сәнәт нүмунәләри јаранмышдыр. Әдәбијјатымызда да, мусиги, рәссамлығ, театр вә кино сәнәтиниздә дә, мәдәнләрдә, фабрик вә заводларда, колхоз тарлаларында өз әмәји илә харигәләр јарадан адамларын һәјәти, әмәји вә долғун сурәтләри әкс олунмушдыр. Меҗмарларымызын илһамла вә һәвәслә планлашдырдығы јени шәһәрләр, фәһлә җәсәбәләри вә социализм кәнд евләри мәһз зәһмәткешләр вә онларын ичәрисиндән чыхмыш зијәлиляр үчүндүр. Әкәр биз ингилабдан әввәл һәјәтән вә адамларын бәдин тәсәвириң классикләринизин әсәрләриндә көрүрүкә там чәсарәтлә вә јүксәк сәслә дејирик ки, әлли илдә совет чәмијјәтинин, совет адамларынын һәјәти вә мәһәби инкишафы Азәрбајҗан совет сәнәткарларынын әсәрләриндә парлағ бојаларла өз әксини тапмышдыр. Чәфәр Чаббарлы, Үзејир һачыбајов, Әзим Әзимзаде, Сәмәд Вурғун, Аббас Мирзә Шәрифзаде, Бүлбүл вә башгаларындан көрүкә бу күн бизнәлә бир јердә јашајыб-јарадан көрүкәми вә ғүдрәтли истәдәдларла гәдәр һамасынын јарадычылығында совет чәмијјәтинин кечдији бүтүн әһәмијјәтли тарихи мәрһәләләрин бәдин шәклинин көрмәк мүмкүндүр! Ингилабын илк илләри, мәдәни һүчүм, мөвһумат әләјиннә мүбаризә, гадын аздадығы уғрунда дәјүшләр, биринчи бешилликләр, коллективләшмә, социализмин җәләбә чалдығы илләр, вәтән мүһәрибәси вә сәвр дөврләр Азәрбајҗан совет сәнәтинин күзәкүсүндә һәкк олунуб галмышдыр. Бир сөзлә, бизин әдәбијјат вә инчәсәнәтиниз бир күл һалында көтүрүлдүкдә Азәрбајҗан совет чәмијјәтинин мәһәби һәјәтинын, әхлагы вә фикри инкишафынын, психоложи әләмијин һәғиги бәдин салнамәси адаланмаға лајигдир. Онуң елә әсәрләри вә елә јарадычылары вардыр ки, онлар халғын урәјинә јол тапа билмиш, дүнија шәһрәти газанмыш, халғымызын һәғизәсиндә вә сәнәтинизин тарихиндә јашајыб галачадыр.

Азәрбајҗан совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин ән јакшы әсәрләри мөвзү вә материалындан асылы олмайарағ, ајдын идеја мөғејиндән јазыларағ тарихи һәғигәти, варлығын реал мәнзәрәсини кәләчәк јөнәлмиш габаҗық тенденсийәләри илә әкс едән әсәрләрдир.

Инсан һәјәти, инсан мүнасибәтләри чох чидди вә мүрақкәб мәсәләдир. һәјәтин зөвғү, севинчләри олдуғу кәркин, көркин фикир, әмәк, бөжүк әмоционал ғүвә вә ил-

тираблар јарадан эддијотлери, чәтнилкәлери дә одур. Һәгиги сәнаткар һеч бир чәмијјәтдә һәјәти малаламаг јолу илә кетмәз, онун мүрәккәб, реал мәнзәрәсини сәләләшдирә билмәз. Лакин бу объективлик һеч дә о демәк дејил ки, сәнаткар фотографдыр, протокол јазандыр вә растанга кәлән һәр шејин ади шәклини чәкиб охучуја тағдим етмәлидир. Буну анчаг шәхси идеалдан, өзүнә-мәхсус инам вә принципләрдән мәнрум олан адамлар едә биләрләр. Белә адамлара биз мәншәтдә һәмишә раст кәлә биләрик. Онлар үчүн ән чәтин шеј һәјәтдә мүәјјән мөвге тутмагдыр. Хусусән о јердә ки, бири-биринә зидд фикирләр мубаризә едир, дил тала билмәјән гүвәләр үз-үзә дурурлар, орада онлар мүәјјән мөвге тутмагдан горхурлар. Мә'лумдыр ки, мәнз бу чүр вәзијәтләрдә бәшынғы гынына чәкиб кизләнән, ја да һәм нәлә, һәм мыша дөјән адамлар әмәлә кәлир. Сәнат аләминдә белә адамлар естетик идеалдан мәнрум оланлардыр. Бөјүк вәтәндашлыг дүјгулары илә јашајән сәнаткарлар исә һәмишә ајдын вә парлаг естетик идеала малик олмуш, чәмијјәтдә мүтәрәгги вә габагчыл мејлләрә хидмәт етмиш, кәридә галмыш адамларын иттиһамларындан һеч вахт горхмамышлар. Мисал үчүн биз Сабирни, Үзејир һачыбајову, Нәриман Нәриманову, Чәлил Мәммәдгулузадәни, Чәфәр Чаббарлыны, Сәмәд Вурғуну јада сала биләрик. Сабир сатирасы о заманкы чәмијјәтини һансы түфәјли ичтимаи тәбәгәләрини аташә тутмамышдыр! Бәјләр, канлар, чар чиновникләри, Иран вә Түркијә мүстәбид һакимләри, фанатизми јајан гарақуруһ дин хадимләри, милјон сәһибләри, гочулар вә саир вә саир онун кәскин, өлдүрүчү сатирасынын һәдәфи олмушдур. Чәфәр Чаббарлы она көрә совет драматургијасынын баниси олду, милли әдәбијјәтын бу чәтин жанрында сосалист реализминин гәләбәсини тә'мин етди ки, дөврүн чәтин, мүрәккәб ичтимаи-сијаси вә әдәби мубаризәләриндә ајдын мөвге тутурду, ајдын естетик идеала малик иди вә бу идеалы бөјүк бир һәрарәтлә, инамла тәсдиг етмишдир. Онун «Севил», «Од коллин» вә Башга әсәрләри бу чәһәтдән чох сәвијәвидир. Һәмчинини Сәмәд Вурғунун поэзијадә бөјүк ичтимаи-сијаси мәсәләләри әкс етмәси, партија мөвгејиндә дурмасы, халгы ирәли апаран габагчыл коммунизм идеалларына сәдағәти она өз дөврүнүн бәдин салнамәси олан әсәрләр јаратмаг имканы вермишдир. Театр, кино, ме'марлыг вә тәсвири сә-

нәт сәһәсинин дә көркәмли јарадычылары һәмишә белә ајдын, мүтәрәгги естетик идеала малик олмуш, партијалы мөвгедән чыхыш етмишләр.

Мәсәлән, Үзејир һачыбајову, Мүслүм Мағомајеви, Әзим Әзимзадәни, Рүстәм Мустафајеви хатырлајаг. Онларын әсәрләри нә гәдр бөјүк мүтәрәгги рол ојнамыш, габагчыл фикирләри вә фиксләри мүдәфи етмишдир. Биз бу бөјүк әв'әнәләри даһа да һәрарәтлә давам вә инкишаф етдирмәлијик. Бизим бәстәкарлар, рәссамлар вә јазычылар, театр, кино хадимләри коммунизм идеалларыны чанлы инсан сүрәтләриндә, совет адамынын доғрун бәдин образында әкс етдирирләр. Һеч бир сәнат әсәриндә јүксәк идеалы гәһрәмәнсыз, бүтүн көзәллији вә гүдрәти илә әкс етмәк мүмкүн дејил. Һәтта јахшы лирик ше'рләрдә, кичик таблоларда белә чанлы инсан олдуғу үчүн онлар бизим рәғбатимизи газаныр. Бу күн бир даһа гејд етмәлијик ки, сәнатдә, әдәбијјатда инсан проблемни, гәһрәмән проблемни ән чанлы вә әһәмијјәтли проблем олараг галыр. Муәсир буржуа модерни сәнәтин ән пис чәһәтләриндән бири инсана инамсызлыгдыр, даһа доғрусу инсана нифрәтдир. Бу нифрәти биз онун һеч бир мәләһәти вә көзәллији олмајән ејбачәр инсанлары тәсвир етмәсиндә көрүрүк. Модернистләрдә бөјүк идеалла јашајән, инсанлыг үчүн чалышан, гүдрәтли еһтирасларла һәјәтини јарамазлыгларына гаршы ұсјан галдыран кучлу гәһрәмәнлар ахтармаг әбәсдир. Онларын гәһрәмәнлары кичик, заваллы, мәнликсиз, позғун, ејбачәр адамчығалардыр. Инсаны бу чүр тәсвир тәсәдүфи вә һадир һадисә дејил, дәрүн бир дөбдинлик вә инамсызлыгдан доғур. «Сатердеј Реву» ады Америка һәфтәлик мәчмузасы етираф едир ки, бу күн «Әдәбијјат дүңясы инсан ады кәләндә үрәји буланан јазычыларла долмушдур. Бәлкә дә бу, роман јазанларын дејил, зәманәнин күнаһыдыр ки, онларын персонажлары зәиф ирәдәли адамлардыр, шәхсијјәти гурбанлан јазычыларла едән әгидәнни төрәтдији антигәһрәмәнлардыр. Бәлкә дә бу күн романчылар тәлејини ағасы олан гәһрәмәнлар јаратмаға гадир дејилләр. Чүнки бу чүр гәһрәмән өз гүвәләринә инанан XIX әсрдә мөвчүд иди. Һалбуки бизим әсрин нүмәјәндәси олараг әдәбијјатә һәр шеји удузмуш, ифлас етмиш адамлар кәлимишдир. Бүкүнүк капиталист дүңясында аз-чох әһәмијјәтли, ичтимаи мәзмулу, реалист әсәр јарадан сәнаткарлар бир гәјдә олараг бур-

жуа ичтимаи гурулушуна ва онун фалсафи-эҳлагӣ асосларина муҳалифатда ёлан сөнәткарлардыр. Ялныз онларын әсәрлеринда мүсәб мүтәрәгги идеалларла јашајан, сөзүн әсл мәнасында инсан олан, инсана лајиг һәр шеји мүдафила едәрәк һәјатјан чиркабларына гаршы чыхан гәһрәманлар раст кәлмәк мүмкүндүр. Буржуа сөнәти исә инсана, инсан шәхсијјәтини әлчәг нәзәрлә бахыр, симасыз, бәлача адамчыгазлары өзүнә гәһрәман сечир, думанлы, чашгын шуурлу, горху вә тәзјигләр алында әзилмиш һиссләри, хырда дуғулары бәдни јарадычылығын әсас мүндәричәсина чевирир. Бу чүр сөнәт ону доғуран синфин мә'нәви һечлијини көстәрир. Мисил-сәс техники инкишаф да, ајры-ајры өлкәләрдә гүдрәтлји технократлар дәстәсинин һәрби вә сијас һакимийәтлә бирләшиб чәмийјәтин бүтүн һәјатыны, вәтәндашларын бүтүн фикир вә һиссләрини контрол алтына алмасы да анчәг онун мә'нәви пүчлүгүна дәләләт едир. Буна керә дә бизим дөврә мүтәрәгги сөнәткарлыг буржуазијадан үз дөндәрир. Әсл һәгиги сөнәткарлар һеч вахт кобуд физики гүвәнин инсанлыға зинд, авам һөкмләри илә разылашмамыш вә һуманизми, әдаләти, һәгигәти даһа парлаг бојаларла тәсвир етмәјә чалышмышлар. Бу күн буржуазија дүнясындакы мүтәрәгги сөнәткарларын да әсәрләри буну сүбүт едир.

О ки галды заманәмин хүсүсијјәтләри илә бәдни јарадычылығын гаршылыгы әләгәснә, демәлији ки, е'чәзкар елми вә техники инкишаф диалектик-материализм фәлсафәсинин әсас мүдаәаларыны инкар јох, тәдирәгги етдији кими, бәдни јарадычылыға да анчәг мүтәрәгги әгидәли реалист сөнәткарларын заманәни аз-чох там әкс етмәјә гадир олдуғуну көстәрир. Чүнки новаторлүг пәрдәси алтында чыхыш едәрәк бәдни тәфәккүрүн бөјүк классик ән'әнәләрини көһнәлмиш, чүрүк бир шеји кими конара атан, образлы тәсвири ағласығмаз, көзү, гулағы дешән ејбәчәр шәртикләрлә әвәз едән буржуа модернизми заманәнин вә замәнә адамынын аз-чох сәчијјәви чәһәтләрини әкс едән ләјагәтли бир шеји јаратмамышдыр. Бу истигамәтдә нә јараныбса, јенә классик реалист ән'әнәләрә әсасланан вә онлары давам етдирмәјә, зәнкинләшдирмәјә чалышан сөнәткарлар јаратмышлар. Демәк лазымдыр ки, Азәрбајжан совет әдәбијјаты вә ичәсәнәти өз әсас инкишаф јолунда марксизм-ленинизм естетикасынын ән'әнә вә новаторлүгүн гаршылыгы диа-

лектик әләгәси һаггындакы јекәнә, дүзкүн мүддәәаларына әсасланмышдыр. Бизим көркәмли, габатчыл сөнәткарларымыз һәм көһнә формалары механики оларәг тәблиг етмәк, һәм дә классик сөнәт нүмунәләринә бикәнәлик көстәрмәк һалларына гаршы мүбаризә апармышдыр. Классик ән'әнәви милли колорити вә милли форманы сөнәтин заһири үнсүрләриндә көрәнләр, әлбәттә, бир-тәрәфлијә гапылырлар. Классик ән'әнә һәр шејдән габәг әсәрин идејасынын дәринлијиндә вә бәдни гүвәтиндәдир. Һәр һансы јени бир формада бу чүр әсәр јарадан сөнәткар һәм бөјүк новатордур, һәм дә классик ән'әнәнин ән јахын варисидир, давамчысыдыр. Әсрләр узуну ишләәнмиш, бүлүрләшмиш вә мөһкәм миәан јаратмыш формаларда мәзмунча дәјәз, бәдни чәһәтдән зәйф, тә'сирсиз әсәр јарадан адам исә әслиндә классик ән'әнәјә зијан вурмуш олур.

Ејни заманда ону да гејд етмәк лазымдыр ки, классик формалары рәдд едән, анчәг заһирән јени көрүнән һәр әсәр новатор мәһијјәтдә олмур. Ма'лумдур ки, истәр рус совет сөнәтиндә, истәрсә биздә, хүсүсән бә'зи кәчләрин јарадычылығында мүасир буржуа модернизминин тә'сирләри бүхәл өзүнү көстәрмишдир. Бә'зи әсәрләдәки хырда, чытыз гәһрәманлар, һәјәтдә јерини, сәәдәтини тапмамыш вә тапачағына да һеч бир үмид ојанмајан әлил вә әзилләр, үрәји, гулағы, көзү охшамаян, әксинә тәәсүф, кәдәр доғуран мелодијасыз мусиги әсәрләри, хаотик гармагарышыглыг тә'сирә бағышлајан, чылы рәсмдән артыг рәксәз ишнин хәтерләдан тәсвири ичәсәнәт әсәрлары мәһз бу јолла — модернизмин «новатор»луғуна гејри-тәнгиди мүнәсибәт, реалист ән'әнәләрә бикәнәлик ичәчәсәндә мејдана колмишдир. Әлбәттә, һәр бир сөнәткар истәдји мөвзуда истәдји шәклдә әсәр јарада биләр. Истәдји адамы өз әсәринә гәһрәман сечә биләр. Бүтүн бунар тәбидир. Ләкин бир шәртлә ки, тәсвир һәгигәтә үјгүн олсун. Һәлә Аристотел гејд етмишдир ки, һәр шеји өзүнәләјиг сөзләрдә тәсвир етмәк лазымдыр. Ачың, чылыз, зәйф адамлары әсәрин әсас гәһрәманы етмәк вә әсримзин нүмәјәндәси кими гәләмә вермәк сөнәткәрин фәлсафи-естетик көрүшиләринин сағламлығы барәдә шүбһә ојадыр. Хүсүсән ки, бу чүр чылыз адамлары социализм чәмийјәти нүмәјәндәси кими көстәрмәк һәгигәтә зиндир. XI әсрдә Бизанс чәмийјәтиндә Михаил Пселл адлы шәрәитә көрә тез-тез фикрини

дәјишән сон дәрәчә принципсиз бир'язычы олмушдур. О, риторикадан дәрс вердији шакирдләрә дејирди ки, «шаир истәсә һәр шеји, һәтта бити, бирәни дә, һәтта тахтабитини дә тәрәннүм едә биләр. Гомердан, Аристотелдан Низамија, Дантеја, Пушкина гәдәр бөјүк сәнәткарлар бирәни вә тахтабитини тәрәннүм етмәјини јох, мәһв етмәјини тәрәфдары олублар. Бизим бөјүк мүәллимимиз Максим Горки Фединај аздығы мәктублардан бириндә «Чолаг јабылар» нәһики һеч бир рәғбәт дүлмадығыны, онлардан зәһләси кетдијини, онларә нифрәт етдијини јазырды. «Фыртына гушу»нун, «Челкаш»ын, «Ана»нын мүәллифи башга чүр дүшүнә билмәздәи вә онун сәнәти, естетик принципләри бизим үчүн өрнәк олараг галыр. Бөјүк мәмнунијәтлә гејд едирик ки, инди биздә дә зәиф вә чылыз модернит мәјләрәни артыг сәнмәкдәдир. һәјәт вә јарадычылыг тәчүрүбәси ардыгыча, марксизм-ленинизм нәзәријәсинә даһа дәриндән јиләндикчә һәмнин тәсирләрә гапылымш ажры-ажры кәнчләримиз һәгиги сәнәт јолуна гајдырлар.

Сәнәткарлыг мәсәләләри бизим јарадычылары дәриндән вә чидди сурәтдә дүшүндүрүр. Ән јахшы, ән истәдәдлә сәнәткарларымыз јашындан вә мөвгејиндән асылы олмајараг, бөјүк сәнәт јолу тутурлар. Онлар јарадычылыга чидди мәсулијәт дүјүгусу илә јанашыр, халгын өз мәһәви сәрвәт хәзинәсини онларә етибар етдијини баша дүшәрәк кениш миғјасдә дүшүнүр вә елә әсәрләр јаратмаға сәј едирләр ки, бу әсәрләр өз бәдн кәјфијәти илә халгын, партијанын, зәманәнин естетик тәләбләринә чаваб версин. Азәрбајчан әдәбијәтинин, Азәрбајчан сәнәтинин шөһрәтини артырсын.

Бүтүн өлкәмиздә олдугу кими, Совет Азәрбајчанында да һәјәт гајнајыр, арды-арасы кәсилмәз гуручулуг ишләри кедир. Јени сәнәје очаглары, јени гәсәбәләр вә шөһәрчикләр тикилир, јени нефт јатаглары тапылыр, гәһрәмән нефтчиләримиз Хәзәрни даһа дәриндикләриндә кәшфијәт апарыр, нефт чыхарырлар. Јени су говшаглары, енержи мәһбәләри јараныр, јени маариф очаглары, елми иләрәләр ачылыр, алимләримизин, зиялыларымызын тәдгигат вә јарадычылыг ишләри күндән-күнә кенишләнир вә онлар өз кәшфләри илә совет елминин гүдрәтини артырырлар. Бүтүн булар Азәрбајчан халгынын, Азәрбајчан зәһмәткешләринин кәркән әмәји вә сәјни нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Совет Иттифагы Коммунист Партијасы

Мәркәзи Комитәсинин Ијул пленуму кәнд тәсәррүфәтини јени зирәвләрә галдырмаг бәрәдә, елми вә техниканын ән јени навилијәтләрини ора тәтбиғ етмәк кими мүһүм гәрарлар гәбул етмишдир. Инди кәнддә бөјүк ишләр көрүлүр, һәјәт гајнајыр, јени адамлар тәрбијә олуноур. Бу адамлары вә онларын әмәјини тәрәннүм етмәк, онларын долгун, бәдн сурәтини јаратмаг әдәбијәт вә ичәсәнәтин мүгәддәс вәзифәсидир. Биз етсәк гәһрәмәнлары нә гәдәр күчлү вә парлаг тәсвир бәзәк әјриләри вә нәтәмизләри, һәмчинин әјрилији вә нәтәмизлији иширибдә үмүмләшдирмәк истәјән бөһтанчылары бәднәм етмиш оларыг.

Бу күн халгымызын јарадычы әмәјини даирәси кәјли кенишләндирилмиш вә әһәмијәти кәјли артымышдир. Әлкәмиз бәјнәлхалг һәјәтдә, гошшу вә узаг халгларын истиглаллијәтинин мөһкәмләмәсиндә, һәјәтинин јахшылашмәсидә мүһүм рол ойнајан бөјүк тәдбирләр һәјәтә кечирир. Онлардан бирә дә милли инкишаф јолуна дүшүш, империализм галыгларындан гуртармаға чалышан өлкәләрә кәстәрдијимиз кәмәдир. Аразын үстүндә о тајы бу тај илә бирләширән, ишыг, енержи вә һәјәт верон су говшагы — гидростансия аз галыр баша чатдырылсын. Иран — Совет газ кәмәри кими мүһүм вә бөјүк бир иш гуртармаг үзәдир. Бүтүн буларын мәһәнасы вә әһәмијәти һәмјая мәлуьдур. Бу бәрәдә јазычыларын, сәнәт адамларынын чалы, һәрәтәли публицист јазыларла, сәнәтин оператив формалары илә гәзәтләрдә, журналларда, радио вә телевиэорларда чыхыш етмәләри тәдгирәләјиг һадисәдир. Биз елә әсрдә, елә зәманәдә јашајырыг ки, мәһәналы, тәсирли публицистикаја, кичик формалы әсәрләрә бөјүк елтијач вар. Сәнәткарларымыз истәдәдинин хуусијәтинә вә бачарыгына көрә бу сәһәләрә диггәт вермәлидир.

Бәдн јарадычылыг мәһәддүлүг сәвмир, һәр чәһәтдән кениш үфүгләрә ганад ачыр. Онун гидәландығы фикри-естетик мәһбәләр нә гәдәр кениш олса, инкишафы да о гәдәр сүр'әтли олар. Азәрбајчан әдәбијәти вә ичәсәнәти 50 илдә арасы кәсилмәдән бөјүк рус халгынын вә башга гардаш халгларын бәдн јарадычылыгы илә гаршылыгы эләгәдә инкишаф етмиш, онларын јарадычылыг тәчүрүбәсиндән фәјдәләнмишдир. Бундан сонра да биз јарадычылыг эләгәләримиз башга халгларә чатдырмагдә Сәрабәр, рус вә гардаш халглар сәнәткарла-

рынын да эн жахшы эсэрлэринин тэрчүмө олунмасына, бизим сөһнөлөрүмүздө оңанмасына, концерт салонларында чалынмасына, саркилардо көстөрүлмөсүнө чалышмалыгы. Буосуз бөдин фикримизин ичкишафыны тасөвүр етмөк чөтүндир. Унутмаг олмаз ки, интернационализм бизим һөжатымызын гануну олдугу кими бөдин жарадычылыгымызын да мундэрчөсүнн тәшкил едир.

50 илдө кечдүжүмиз жол бөжүк вә шәрәфлидир. Бу жолда газандыгымыз тәчрүбө даһа бөжүк инам вә үмидлө ирәлиләмәжүмизгә көмөк едир.

Март, 1970.

ҺӘГИГӘТИН ВӘ КӨЗӘЛЛИЖИН ГАНУНЛАРЫ ИЛӘ

1.

Соң ики ажда чоһмилләтли совет әдәбијјатынын бүтүн дәстәләриндә бөжүк бир чаңланма һиссә олунур. Совет халгынын бөдин сөз усталары әјәләтләрдә вә республикаларда өз али мәчлисинә — жазычы конфраңсларына вә гурулталарына толлашараг, бешилик жарадычылыг фаалијјәтинә јекун вурурлар. Тәбиидир ки, жазычы мәчлисләриндәки сөһбәтләр, бөдин сөзүн вәзијјәти вә кәләчөји барәдәки мулаһизәләр Совет Иттифагы Коммунист Партијјасынын XXIV гурулталынын зијәси илә иурланмышдыр. Партијјамызын бу тарихи гурултајы һөжатымызын кәләчөк ичкишафыны мүәјјән етмиш, бүтүн дүнјада коммунизм һәрәкәтигә тәкан верән, мүтәрәғги гүвваләрин јолуну ишыгландыран гәрарлар чыхармышдыр. Инди совет адамлары иғтисади вә мәдәни һөжатын бүтүн саһәләриндә бу гәрарлары јеринә јетирмөк үчүн илһамла чалышырлар. XXIV гурултај партијјамызын бөжүк ән-әноләринин давам етдирәрөк бөдин сәнәтләрә, бөдин әдәбијјата Ленин гәјғәсынын вә Ленин мүнәсибәтинин нүмајиш етдирди. Сов.ИКП МК-нын һесәбат мәрузәсиндә гејд олунур ки, бешиликдә әдәбијјатымыз, театрымыз, киномуз, телевизиямыз, тәсвири сәнәтиниз вә муסיғимиз совет адамларына чоһлу јени, марағлы вә көзәл эсәрләр бәхш етмишдир. Јени эсәрләр вә тамашалар мејдана кәлмишдир ки, булар да халгымызын кечмишини вә бүкүнкү һөжатыны реалистчәсинә, партија мөһгеләриндән, бәзәк-дүзәксиз, сјни заманда һөгсанлары гатылашдырмадан ишыгландырыр, диггәти коммунист тәрбијәсинин, коммунизм гуручулуғунун һәғигәтән мүһүм проблемләринә чәлб едир.

Әдәбијјат вә сәнәтин ичкишафыны диггәтлә иләзәјән, онлара гәршы данн гәјғәкеш вә һәссас олан партијјамыз

язычыларын və сənəткарларын эмəјини белə јүксəк тутур. Мəн бир гурултəј иштиракчысы кими демəлијəм ки, о кунлəр биз Гурултајлар сарајында эdəбијатə партиə мəһəббəти вə гəјгысыны хусуси оларəг һисс едирдик. Билрисиiniz ки, бир сыра башга нумəјəндэлəр дə чыгышларында вачиб вə эһəмијјəтли, игтисади-сијаси, ичтимиан мəsəлэлəрлə јанашы, бəдини эdəбијјатдан да мəһəббəтлə данишдылар. Бу да тəбидир. Чунки өлкəмииздə иччəsəнəт вə эdəбијјат миллунларын һəјəтына дахиə олмушдур, онлар үчүн кундəлик, зəрури мəһəви гидə мəнбəјидир. Буна кəрə дə бəдини сənəтлəрин кəлчəји бəрəд гурултајдə сəјлəнилən бир фикир бизə чох тəбни кəрүндү. Орада гəјд олунду ки, чəмијјəтимиз коммунизм гуручулуғу јолундə ирəлиладикчə јени инсанын тəрбијəсиндə, онун мəһəви-эхлаги кəјфијјəтлəринин вə хəсијјəтинин формəлашмасында эdəбијјат вə иччəsəнəтин ролу даһа да артачагдыр.

Бу сөзлəрдəки инам вə инкбилликлə капиталын ағалыг етдији өлкэлəрдən кəлən јазычылардакы бəдбинлик вə үмидсизлик арасындакы контраст чох бəјүкдур. Буржуа чəмијјəти чүрүмəкдə вə тəнəзүлə уғрамагдə олдуғундан онун естетикасында гəнадсыз фикирлəр һəкм сүрүр. Бу фикирлəр кəрə куја бүтүн дүниə миғјасында бəдини јарадычылыг дəрин бəһран кечирмəкдəдир, кунү-күндən гүмəтдən дүшүб позулур. Куја бизим ечазкар елми-техники кəшфлар зəманəс өз эсас руһу етибарилə кəзəллијə, аһнəкдарлыға, мəһəви сафлыға вə бүтəвүлүјə, бир сөзлə, эdəбијјатə, мусигијə, рəссамлыға јабанчыдыр, онлары гүмəтдən салыр, инкишəфынын гəбағыны алыр.

Сосиализм чəмијјəтиндə бəдини сənəтлəр вə инсанын мəһəви јүксəлишинə бу чүр инбилст мүнəсибəт ола билмəз. Бүтүн халгларын, бүтүн эмəкчи инсанларын бəрəбэрлик, гəрдəшлыг вə азадлыг бајрағыны јүксəклəрə галдырмыш бир халгын бəдини тəлəб вə еһтијачлары елми-техники инкишəфлə аһнəкдар оларəг артыр вə артачагдыр. Бу аһнəкдар инкишəф сосиализм чəмијјəтинин, сосиализм гурулушууну тəбئيиндən доган бир кəјфијјəтдир, һəм дə һəјəтымызын һəр тəрəфинин, мəһəви варлығымызын бүтүн сəһələринин эһəтə едən универсал бир кəјфијјəтдир. Бу хусусијјəт парлаг шокилдə милли эdəбијјат вə иччəsəнəтлəринин инкишəфында да кəзə дəјир. Буржуа нəзəријјəчилəрин, импернализм идеологлары иддиə едирлəр ки, бизим бəјүк елми-техники инкишəф

эсриндə, һəр шејин мəркəзлəшмəјə кетдији, универсал кəјфијјəтлəр кəсб етдији бир эсрдə милли мəдəнијјəтлəр лабүд оларəг тəнəзүлə уғрамалы, милли сənəт вə эdəбијјəтлəр сөнүб кетмəлидир. Импернализм эмəлдə буна мейл едир, һəр јəрдə милли мəһəви сəрвəтлəри позуб дағытмаға чалышыр. Ленин милли сијасəтинин ишығлы идеаллары эсасында јетишиб чичоклəнən совет гурулушу исə тамамилə бууну тəрсини оларəг милли мəдəнијјат вə эdəбијјатларын һəртəрəфли тəрəгтисинə вə чичоклəнмəсинə кəмəк етмиш вə кəмəк едир.

Совет гурулушууну элли иллик тəрүбчəс кəстəри ки, гəјэлəр, идеаллар үмүмилјији, вəнид сосиалист мүн-дэрничə һеч дə милли формаларын мəһудуллуғуна, јекнə-сəгилјиңə сəзбб олмур, эксинə, бəдини јарадычылығын һуманнист фəлсəфи эсасларыны кенишлəндирир, милли формаларын даһа парлаг рəнкəрəнклијиңə, бир-бириндən јени рəнклəр алыб зəнкиллəшмəсинə кəмəк едир. Совет халгларынын букунчу эdəбијјаты вə иччəsəнəти чүрбөчүр чичоклəрин пардағланыб этир сачдығы бир күлүстаны андырыр. Бу күлүстандə һəр чичəјин өз рəн-ки, өз шəкли, өз кəзəллији вар. Бу XXIV гурултајдə хусуси оларəг гəјд олунду. «Эdəбијат вə иччəsəнəтин бүтүн республикаларымызда, онларчə ССРИ халгларынын дилиндə парлаг вə рəнкəрəнк, милли формалардə сəмэрəли сурəтдə инкишəф етмəсин бир фактдыр вə бу факт биздə разылыг һиссə ојатмаја билмəз».

Биз бу куну ифтихарлə дəјə билəрик ки, бу сөзлəр Азəрбајчан эdəбијјаты вə иччəsəнəтиндə дə андир. Элли иллик совет дөврүндəки инкишəфымыза бүтүлүклə дəјил, јалпыч сөн беш илдə, јəнин дөрдүнчү гурултајдə бешинчи гурултај арасындакы дөврдə эdəбијјатымызын пəнилијјəтлəрини, эdəби һəјəтын нечə чылы јарадычылыг руһу илə јашадығына, нечə вачиб ичтимиан-сијаси вə естетик проблемлəри һəлл етдијиңə нəзəр салсаг, бууну ајдын кəрəрик! Бу сөн беш илдə Азəрбајчан јазычылары һəм эdəби јарадычылығдə, һəм дə ичтимиан-сијаси һəјəтдə бəјүк фəаллыг кəстəрмиш, партијянын сəдəгəтли кəмəкчиллəri олмуш, һəм гəлэмлəri, һəм дə партија вə дөвлəт тəдбирлəринин јеринə јетирмəкдə фəал иштирəк-лары илə халға, коммунизм гуручулуғуна хидмəт етмишлəр. Азəрбајчан иччəsəнəти вə эdəбијјатынын пəнилијјəтлəри Азəрбајчан коммунистлəринин XVIII гурултајында јүксəк гүмəтлəндирилмишдир. «Сосиалист иччə-

сәһәттин партизалылыгы вә хәлгилик принципляринә сәдиг олан әдәбијјат вә ниһәсәһәт хәдимләри күтләләрин идеја-тәрбијәсиндә, чәмијјәтимизин вәтәндәшләринин мәһәви сымасынын формалашмасында партијаја фәал көмәк едирләр. Өтәи дөврдә Азәрбајҗанын әдәбијјат вә ниһәсәһәт хәдимләри бөјүк мүнәфәғәтијјәтләр газанмышлар.

Әлбәттә, белә јүксәк гижәт јазычылары вә сәһәт адамларыны руһландырыр, ләкин гәтијјән архајынлашдырмыр, әслинә баханда, һәгиги сәһәткарларда мүнәвәһән һәјәһән вә нараһәтлыгы ојадыр. Дүшүнүрсән ки, елә ишләмәк, елә јаратмаг ләзымдыр ки, достларымыз, чох милләтли вә чохмилләтлу охучуларымыз мәјус олмасын, дүшмәнләримиз севинмәсин... Азәрбајҗан јазычыларынын беш илдә јаратдығы гижәтли әсәрләр, сәһәткарлығын иривәләринә гәлмәг үчүн көстәрдиңкләри сәј вә әмәксәварлик, бу јолда газандылары тәрбуру, түкәнмәз јарядычылыгы руһу әмиңлик ојадыр ки, онлар партизанын, халғын үмидини бундан сонра да доғрулдачағлар...

2.

Сон беш илдә әдәбијјатымызын бүтүн жанрлары ниһәсәһәт етмиш, бүтүн әдәби нөвләрдә гижәтли әсәрләр јаранмышдыр. Бу әсәрләрдә өтәри танышлыгы белә бүкүнкү Азәрбајҗан әдәбијјатынын һәјәтлә, коммунизәм уғрунда мүнәвәһән илә, зәманә илә гырылмаз телләрдә бағлы олдуғуну вә чохмилләтли совет әдәбијјатынын, бүтүн дүняда бәдин тәфәккүрү дүшүндүрән бөјүк јарядычылыгы проблемләрини һәлл етмәјә чалышдығыны көстәрир. Нәр бир милли әдәбијјатын дирлијини, фәаллығыны, јарядычылыгы гүввәсини көстәрән әләмәтләрдән ән вәчиби, онун өз зәманәсиндәки мүнәвәһән ичтимән вә фикри чәрәјәнләрдә бағлы олмасыдыр, халғын һәјәтаны, мүнәвәһәнсини, еһтирасларыны әһәтәли вә доғру әкс етмәсидир. Нәјәтын кениш мәнзәрәләрини јаратмаг, онун дәрнәләринә енмәк, инсан фәалијјәтинин бүтүн сәһәләриндә ахтарыш апармаг бәдин фикрин гүввәсини, јарядычылыгы ешгинин түкәнмәзлијини көстәрир. Бу көзәл кейфијјәтләр јеткин, камил сәһәткарлыгга бирләшкәндә иһә классик мүнәвәһән мейдана чыхыр.

Чәсарәтлә демәк олар ки, халг һәјәтанын елә бир сәһәси јохдур ки, бүкүнкү Азәрбајҗан әдәбијјаты ора

нүфүз етмәсин. Бизим дөврдә тәһгидчиләр вә нәзәрјјәчиләр «јарядычылыгы һәјәтын бәдин тәдгигидир» чүмләсини тәқрар етмәјә севирләр. Бу фикирлә разылшсаг, дәмәлијик ки, Азәрбајҗан јазычыларынын ән јашы әсәрләри, доғрудан да, инсан мәһәвијјатынын, инсан психолојисинин, бизим мүнәсирләримизин даһили әләминин јени вә көзәл чәһәтләрини ачыр. Әсәрләримизин гәһрәманларыны охучу ән әзиз досту кими сәһәт, бу гәһрәманлардан айрылмаг етмәјир. Марағлы чәһәт будур ки, охучу үрөјиндә әдәби әсәрин гәһрәманына ојанан мәһәббәт мүнәвәһән һәјәт ешгина, инсан мәһәббәтә чеврилик. Беләликлә дә, бәдин әсәр һуманист, инсанпәрвәр вәзифәсини јеринә јетирмиш олур.

Нәјәтын, инсан фәалијјәтинин бәдин әдәбијјатда мүнәвәһән чәһәтләрини вә кениш планда әкс олунмасынын јалпы ичтимән-тәрбијәви јох, естетик әһәмијјәти дә бөјүкдур. Әввәлә, она көрә ки, тәсвир объект вә әдәби гәһрәманлар јениләшир. Сонра да ки, јазычынын инсанлар вә онларын фәалијјәти бәрәдәки тәсәвүрләри кейли кенишләнир. Јени пешә саһибләри, јени сәчијјәли адамларла онун арасында даһили үнсәјјәт јараныр. Бу иһә сәһәткарлығын рәңкләрини артырыр, она јени чешиндир вә чаларлар кәтирир. Ашағыда көрәчөјик ки, бәзи иһә дәдәли јазычыларымызын үчүнчү, ја дөрдүнчү әсәриндә иһә әсәрләриндәки мотивләри тәқрар етмәси, сонрақы әсәрләринин даһа өз оријинал олмасы вә јекнәсәглији мәһә онун һәјәти тәсәвүрләринин мәһәдлуғундан, даим ејни хәсијјәтли адамлар, һәдисәләр вә конфликтләрдә уғрашмасындан ирәли кәлир.

Әдәбијјатымызын мөвзү даирәси кенишдир. Тарихимизин, бүкүнкү һәјәтымызын вә зәманәмизин бир сыра сәчијјәви чәһәтләрини, мүнәвәһән тәбәғәләрини тәмсил едән инсанлар онун әсәс гәһрәманларыдыр. Истәр шәһримиздә, истәрә нәср вә драматуркијјәмиздә халғын гәһрәман кечмишин, ингилаби мүнәвәһәнләрини көстәрән көзәл әсәрләр јаранмышдыр. Хүсусилә, бөјүк Ленинн јүз иллији мүнәсәбәтлә сәһәтлә ингилаби уғрунда мүнәвәһән мөвзүсү, ингилаб гәһрәманларынын сурәти бир сыра јазычыларымыз тәрәфиндән иһәлә иһәлә иһәләшдир. Азәрбајҗан јазычылары бөјүк Ленин вә онун сәдәғәтлә силәһәдәшләрына үрөјин һәрәрәти иһә јазылмыш көзәл әсәрләр нәср етмәклә Умумиттифаг Лениннәвәсини зәһкәнләшдирмишләр. Бизим јазычылар һәлә

дөврдө чөмијјәтнин психолокијасы, ичтимаан эиддијјәтләри, инкишаф мејлләри дүзкүн бәдини әксини тапмышдыр. Чаһандар аға сурәтнин бир бәј, бир феодал сурәти олараг мүәјјән дәрәчәдә идеаллашдырдығына, нечә дејәрләр, мәнsub олдуғу синфин бир синиф олараг тарихи вәзијјәтнин вә хүсусијјәтләрини олдуғу кими, һәгигәтә үјгүн вә сәчијјәви чәһәтләри илә әкс етдирмәдијјинә бахмајараг, биз јазычыја инанырғ, чүнки романын үмуми аб-һавасы, орадакы үмуми фон ичтимаан чәһәтдән доғру вә долғундур, гәһрәманларын әксәријјәти ичтимаан тин сәвијјәсинә галдырылмышдыр, онларын һәјәт шәрәити олдуғу кими кәстәрилдр, психоложи-әләмләр тарихи һәгигәтә үјгүн ачылыр. Јазычынын реалист тәсвир үсүлу, вачиб ичтимаан мәсәләләрдә һәгигәтә садиг галмасы әсәрин бәдин кәзәллијјини артырыр, ајры-ајры деталлардакы нагислик әсәрин бәдин гүмәтинә хәләл кәтирмир. Габия Имамвердијјевин «Нәсим» поемасында да ичтимаан мәзмун күчлүдур, бөјүк шаирин һәјәти, дүшүнчәләри, изтираблары реал, инандырычы бојаларла тәсвир олунур.

Тарихи гәһрәманлыг вә ингилаби мөвзулары иләмәкдә драматуркијамызын тәчрүбәси он илләрлә бундан әввәлләрә кедиб чыхыр. Бу мөвзуларда Чәфәр Чаббарулинин «Од кәлини», «1905-чи илдә», Сәмәд Вурғунун «Вагиф», «Фәрһад вә Ширин», «Ханлар», М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз», Мейди Гүсәјини «Чавашир», «Низами», Әнвәр Мәммәдханлынын «Шәргин сәһәри» кими вә башга драм әсәрләримиз вар. Драматуркијамыз бу ән'әнәни ләјәгәтлә давам етдирир. Һазырда бу жанрда ән мәһсулдар ишләјән вә мәнчә, бәдин чәһәтдән даһа гүмәтли ахтарышлар анаран Илјас Әфәндијјевин бир сыра лирик психоложи пландакы пјесләрдән сонра «Маһны дағларда галды» драмыны тәғдир етмәкәк олмаз. Бунула Илјас јарадычылығынын һәм идеја-фикри, һәм дә бәдини үфүғләри хейли гишләнмиш олду.

Тарихи мөвзулар диггәтлә ишләнсә дә демәлијји ки, мүасир һәјәт, халғын букүнкү варлығы, мүрәккәб зәманомиздәки мүбаризәләр Азәрбајҗан әдәбијјәтинин баш мөвзуларыдыр. Јазычыларымызын бөјүк әксәријјәти бу мөвзулары әкс етдирмәјә чалышыр, јазылан вә чап олунан әсәрләрдән вә онларын бир сыра үмуми кејфијјәтләриндән данышмаздан әввәл јарадычылығымызын һәлә дә ән әзиф нөггәләриндән биринә тохунмағ истәји-

рәм — әмәк мөвзусуну, фәһлә мөвзусуну нәзәрдә тутурам. Зәһмәт адамларынын вә биринчи нөвбәдә фәһләрин долғун сурәтләри олан әсәрләримиз азыр. Е'тираф едәк ки, мәрһум Мейди Гүсәјини «Абшерон» вә Манаф Сүләјмановун «Јерин сирри» романларындан сонра әдәбијјәтимызда фәһлә синфинә һәср олунмуш әсәрләрин җоғу сөнүк вә чансыхычыдыр. Һалбуки фәһлә мөвзусу јарадычылығ үчүн әһәмијјәтли вә гүмәтлиндир. Ахы, мүасир дүнјамызда кедон кәркин сијаси мүбаризәләрдә вә мүрәккәб ичтимаан просәсләрдә фәһлә синфинин ролу бөјүкдур. Буну анламағ чәтин дејилдир. Буржуа нәзәријјәчләри мүасир чөмијјәтдә гәсдән фәһләнин әһәмијјәтдән салмаға чалышырлар. Мүхтәлиф сәһәләрдән мүтәхәссисләри, төләбәләри, «сәчијјәти зијалылар елитасы» тарихин һәркәтвәркич гүвәси кими гәләмә верирлар ки, ингилаби мүбаризәләрин һәрәрәтини азалтышырлар, истиғамәтини дәјишсинләр. Бүтүн буналар бахмајараг, фәһлә синфи зәманомиздә дә өз бөјүк ролуну ојнајыр, чөмијјәтин ән мүғәтәрәк ингилаби гүвәси олараг галыр. Бизим совет чөмијјәтиндә исә фәһлә синфи олмадан мадди вә мә'нәви не'мәтләрин бу гәдәр чошғун инкишафыны тәсәввурә кәтирмәк чәтиндир. Буну кәрә дә фәһлә синфинин һәјәтиндән јазмағ, парлағ фәһлә сурәтләри јаратмағ әдәбијјәтимызын ән вачиб мәсәләләриндән биридир. Демәлијјәм ки, сон илләрдә дә јазычыларымыз фәһлә синфинә һәср олунмуш әсәрләр јарадырлар. Онлардан Манаф Сүләјмановун «Зирвәләрдә», Сүләјман Вәлијјевин Ширван нефтчиләринин һәјәтиндән бәс едән «Дүјүнләр», Видади Бабанлынын Сумгајит фәһләләриндән данышан «Вичдән сусанда», Чәмил Әлибәјовун Узағ шималда ишләјән фәһләләримизә һәср етдији «Тәјгада ол» романларыны вә бир сыра башга әсәрләри кәстәрмәк олар.

Фәһлә мөвзусу шаирләримизин дә илһам мәнбәји олан мөвзулардандыр. Гүсәји Гүсәјизадә (Гүсәји Ариф) азәрбајҗанлы вә рус фәһләләринин шәрәфли әмәјини, достлугуну тәрәнчүм едән «Сибир һәдијјәси»ни, Нәби Хәзри дәниз нефтчиләринин фәдакар әмәјиндән данышан «Ики Хәзәр», мәшһур мөханизатор Сәвил Гәзијјевја һәср етдији «Күнәшин бачысы»ны, Фәмил Мейдијјев һәм мөвзуда «Шаир үрөкли гәһрәман»ы, Әлиғә Күрчәјли Күр сујуну Бакија кәтиран фәһләләрин бөјүк вә

илһамлы ишнин тәрәниһүм едөн бир сыра ше'рләр язмышдыр.

Драматургиямыз да фәһлә мөвзусуна бикәнә деңилдир. Бу сәһәдә мән хүсусилә Иман Гасымовун ардыңыл ва сәмәрәли ишнин геҗд етмәк истардим. Оун «Исан мәскән салыр» драмынын Малы театрын сәһнәсиндә гоҗулмасы көзәл һадисәдир. Иманнын башга пјесләриндә дә фәһлә сурәтләрн әсәсдир. Оун драматургиясынын ән көзәл мәзиҗәләриндән бири әмәҗин поезиҗасыны, әмәҗин романтикасыны бәднн боҗаларла чанландырмасыдыр. Новруз Кәнчәлинин «Мәһәббәт көрүсү» пјесиндә, Балаш Азәрәлуун «Араз дүзләрдән ахыр» поемасында Аразын үстүндәки һадростанҗына тикән Иран ва совет фәһләләринин биркә әмәҗи, онларын достлуғу тәсвир олунар. Мәһәррәм Әлизадәнин «Бир дөңгә» ады пјеси дә бизим нефтчинн һәҗәтиндән данышар. Осман Сарывәдди «Сибир дәфтәри» поемасында Братск һес ғуручуларынын — фәһлә ва мүнәдисләринин фәдакар әмәҗини тәрәниһүм едир.

Јухарыда адыны чәкдиҗимиз нәср, ше'р ва драм әсәрләринин һамысы еҗни сәвиҗәдә олмаса да, бәднн кеҗфиҗәти илә бир-бириндән сечилсә дә, мөвзу илһәмәсиндә онларын үмуми әһәмиҗәтини азәлтмәк олмас. Бунунла белә, көстәрмәк ләзимдир ки, фәһлә синфинин адамларынын һәҗәтиндән данышан әсәрләрин чохунда бир ғурулуғ, бир чансыхычылғы вар. Сурәтләрн бә'зиси чанлы нисәндән даһа чох схеманы хатырладыр, даҗаз дүшүнчәли, дар ва мәһдуд көрүшлүдүр, һиссиҗатча касыбдыр. Онларын дуғулары ва мә'нәви марағлары ишләдиқләри әмәк сәһәсиндән канара чыхмыр, биз онларын фикринин ғығалчымыны, үрәҗинин истилиҗини көрүб һисс едә билмирик. Бу да мәһә һәҗәтлә, ғәһрәманларла чох сәтһи танышығын нәтиҗәсидир. Әсәрн зонплиҗиндән көрүнүр ки, язчы ғәһрәманларыны јахшы танымыр, онлар һағында тәсәввүрү мәһдуддур. Фәһлә деҗәдә бә'зи язчыларынын нәзәринә анчаг «әли ғызыл» олан адам кәлир. Даһа демир ки, һәнкик фабрик ва заводлары, мә'дәнләри ва газмалары, һәтта букунуқ техники инкишафы да фәһләсиз тәсәввүр етмәк олмас.

Фәһләнин долғун, парлағ сурәтини җарәтмәк бизим шәрәфли җарәдчылығ вәзифәмиз оларағ ғалыр. Бунун үчүн җазчыларымыз фәһлә һәҗәтины дәриндән өҗрәнмәли, аҗларла, илләрлә мә'дәнләрә, фабрик-заводларә

кетмәли, фәһлә һәҗәти, фәһлә руһу илә ғәнаҗыб-ғарышмәлидырлар.

3

Партиҗанын XXIV ғурултаҗы кәнд тәсәррүфатынын җени жүксәлишини тә'мин етмәк, кәнддә мәдәни-маариф ишларини чанландырмәк, елм ва техниканын һәлләҗәтләринин кәндә җеритмәк ва бу әсәлә әмәҗин мәһсулдарлығыны атырмағ мәсәләләриә бөҗүк диггәт вермишдир. Гәбул олунымуш ғәһнәмәдә деҗилир: «Ғурултаҗ кәнд тәсәррүфатыны жүксәлтмәҗи үмумхалғ ишн һесаб едик, партиҗа-совет, һәмкарлар иттиҗағы, комсомол тәшкилатларыны, колхоз ва совхоз зәһмәткешләринин, сәнаҗе ишчиләринин кәнд тәсәррүфатыны сур'әтлә жүксәлтмәк үчүн партиҗа тәрәфиндән мүнәҗән едләмиш програмы әзмәлә һәҗәтә кечирмәҗә чағырыр».

Јени бешилликдә ғаршыда дуран һәһәҗн вәзифәләрин, о чүмләдән кәнд тәсәррүфатыны халғын артан тәләбләринә үҗғун шәкилдә сур'әтлә ғалдырмағ кими бөҗүк ишн өһдәсиндән ләҗағәтлә кәлмәк, әлбәттә, нисәиләрдән, онларын мәдәни сәвиҗәсиндән, шүүр ва ғәбиллҗәтиндән, ишә чан җандырмасындан, әхләғ ва мә'нәвиҗәтинн тәмизлҗиндән асылыдыр.

Азәрбаҗан әдәбиҗәти, хүсусилә, Мирзә Фәтәли Ахундов дөврүндән башлаҗарағ кәнд вә кәндли проблемни илә мүнәзәм сурәтдә мәшғули олмуш, бу мөвзуда «Һачи Ғара»дан тутмуш «Мусибәти Фәхрәддин», «Бәхтсиз чаван», «Надәналығ» драмына, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестинә гәдәр чох ғиҗмәтли, реалист-демократ руһлу әсәрләр җарәтмишдир. Совет ғурулушунун илк илләриндә дә кәнд мөвзусу демәк олар ки, әдәбиҗәтимызын баш мөвзусу иди. Бизим бүтүн көркәмли җазчыларымыз истиснасыз оларағ кәнддән, зәһмәткеш кәндлинин һәҗәтиндән, җени һәҗәт уғрунда мубаризәдән әсәр җазымышдыр. Чәфәр Чаббарлынын «Алмәз» вә «Јашар»ы кәнднн социалистчәсинә итибаһы уғрундағы һәһәҗн мубаризәринин парлағ бәднн ләһвәси иди. Бу мөвзу нәср ва ше'римиздә дә һәмшә кениш планда ишләнишдир. Ики ғурултаҗ арасындакы дөврдә кәнд ва онун адамлары җазчыларымызын диггәт мәркәзиндә дурмуш, кәнддәки мубаризәләрә даир чох вә сон дәрәҗә мүхтәлиф сәпкили ше'рләр, һекаҗәләр, поемалар, повест-

лэр, романлар вэ пјеслэр жазылмышдыр. Бу башдан демалијам ки, һамин асарлари истар һајат материалына, истарса бадни хуусијатларина кѳра группашдырыб тѳһлѳ етмѳк бѳјѳк эһимѳт, вахт вѳ диггѳт тѳлѳб едир. Инди мѳн анчаг бу мѳвзунун бѳдини тѳчассумундѳ сѳчијѳви сѳјдыгым бѳ'зи проблемлѳр тѳхуначағам. Умнд едирѳм ки, мѳзакирѳлѳрдѳ чыкыш едѳн јолдашлар бу бѳјѳк хѳзинѳмизин мѳн аһата едѳ билмѳдијим асарлѳри вѳ мѳсѳлѳлѳри барѳдѳ ѳз фикирлѳрини билдирмѳклѳ — онун даћа дѳрин вѳ даћа долгун тѳһлилинѳ кѳмѳк етмиш оларлар.

ѳвѳлчѳдѳн севиндирчи вѳ ѳдѳбијатимызын колѳчѳји барѳдѳ биздѳ никбн фикирлѳр ојадан бир факты да гејд етмѳлијѳм: ѳдѳбијатын бѳјѳк бир нѳсли кѳнд мѳвзусуну һѳвѳслѳ, ирадѳ вѳ мѳһѳббѳтлѳ ишлѳмѳкдѳдир. Оларын бѳ'зис истѳр ичтимѳи-сијѳси, истарса бѳдин-естетик кејфијѳтлѳрин илѳ милли чѳрчѳвѳлѳрдѳн кѳнарѳ чыхан, гардаш халғларын да охучу вѳ јазычыларыннын диггѳтинѳи чѳлб едѳн асарлѳр јаратмышлар. Кѳнди һѳвѳслѳ тѳсвир едѳн јазычы јолдашларымыз Иса Һѳсејнов, Сабир ѳһмѳдов, ѳкрѳм ѳјлисли, Иси Маликзадѳ, Һѳсѳн Мѳһдијев, ѳлијаға Кѳрчајлы, Мѳммѳд Ибраһим, Мѳммѳд Араз вѳ башгаларыдыр. Сон беш илдѳ Иса Һѳсејнов «Тѳтѳк сѳси», «Саз», «Коллу Коха» вѳ «Гуру будаг», ѳкрѳм ѳјлисли «Мѳним нѳгмѳкар бибим» вѳ «Кѳр ғырағынын мешѳлѳри», Сабир ѳһмѳдов «Јамачда нишанѳ» вѳ «Дунјанын аршыны», Иси Маликзадѳ «Кѳврѳк ганадлар» асарларини чап етдирмишлар.

Шѳ'р вѳ драматуркијамызда да кѳндѳ анд јени асарлар јаранмышдыр. Кѳнд мѳвзусундакы асарларин бир ниссѳси бѳдин чѳпѳтѳдѳн долгун вѳ мѳналыдыр, ширин јазылыб, сѳмими ниссѳлѳр вѳ јѳксѳк арзуларла охучунун ѳрѳјинѳ тѳрпѳдир. Бу асарлардѳ јени кѳнди јарадан, јени ѳхлагы, јени инсан мѳнасибѳтлѳрини бѳјѳк бир һѳрѳратлѳ, шѳхси иши кими мѳдафиѳѳја галхан, кѳһнѳликлѳр, кѳһнѳ шѳур вѳ тѳфѳккѳр нормалары, кѳһнѳ ѳклаг ѳлејһнѳ, ѳјрилик вѳ нѳтѳмизлик тѳзѳнѳрлѳринѳ гаршы баришмаз мѳбаризѳ апаран һагиги совет адамлары илѳ јанаши, нисларин, мѳнфилѳрин, оду ѳз габагына ешѳнлѳрин да сурѳти јарадылмышдыр. Һѳм дѳ јазычы бизим коммунизѳм идеалларымызын ишығында, ѳз ѳјдын ѳстetik чѳбѳснѳндѳн бу адамларѳ јахыналышыр, бѳдин сѳзѳн гѳдрѳтилѳ оллары родд едир. «Тѳтѳк сѳси», «Саз», «Коллу Коха», «Мѳним нѳгмѳкар бибим» кими асарлѳр доғру-

дан да һагиги сѳнѳткар илһамынын мѳсѳлѳлѳрдѳ вѳ бизим ѳрѳјимиздѳ ишыгы ниссѳлѳр ојадыр. Елѳ буна кѳрѳ дѳ адам чѳх тѳѳссѳф едир ки, бу асарларин мѳзалифи олан Иса Һѳсејнов вѳ ѳкрѳм ѳјлисли һѳмин асарларин ардынѳа охучуја «Гуру будаг» вѳ «Кѳр ғырағынын мешѳлѳри» кими фикри-фѳлсѳфи асарлары думанлы олан, охучунун сијѳснѳндѳ бѳдбинлик, мѳ'јуслуг ојадыб нисанын инамыны сарсыдан асарлар јазырлар. Тѳѳссѳф едирсѳн ки, нѳ учѳн минлѳрдѳ охучу јанында сѳзѳ етѳбарлы сѳјялан Иса Һѳсејнов кими бир истѳ'дѳд «Гобустан» журналында «Нѳрнѳманлашдырма» кими һѳрѳнин истѳдѳји шѳкилда јѳза билѳчѳји думанлы ифадѳ ишлѳдир. ѳждѳр Ибраһимовла бирликдѳ јаздыгы ссѳкарндѳ һачы Зейналаддын Тагыјев кими ири милјонѳри вѳ истисмарчыны, Ленинин сѳдагѳтлѳи шакирди, Шаргѳдѳ Ленин идеалларынын, сѳсиѳлист ингилабынын аловлу мѳтѳѳфаккир тѳблѳнѳтчысы Нариман Нѳрнѳманова баглајыр, она мѳзѳјѳн симпатиија ојатмаға чалышыр?! Мѳкар, бизим халғын истѳр узаг, истарса јахын кемишиндѳ фѳхр етдиримиз мѳтѳрѳгги дѳвлѳт хадимлѳри, ичтимѳи хадимлѳр, сѳркѳрдѳлѳр, халг гѳһрѳманлары, јазычы, алим вѳ сѳнѳткарлар аздыр ки, милјонларин ѳтѳјиндѳн тутуруг? Бу һалда ки, бу милјонѳрин синфи мѳнафеји һѳмишѳ онун маариф вѳ мѳдѳнијѳтѳ олан мејллѳринѳ, чѳ'зи вѳтѳнпѳрвѳрлик дѳјѳуларына ѳстѳн кѳлмиш, ону чѳх амансыз вѳ пис һѳрѳкѳтлѳрѳ сѳвг етмишидир.

Ајры-ајры јазычыларын ашағыда да кѳстѳрѳчѳјимиз бѳ'зи гѳсурлу асарларин марксист-ленинчи эстетиканын чѳх мѳһѳм бир гануунун мѳтлѳг доғрулуғуну бир даћа сѳбѳт едир. Бу гануна кѳрѳ бѳдин јарадычылыгыда һеч бир заман идејаја, мѳндѳрчѳѳѳ лагејдлик кѳстѳрмѳк олмѳз. Анчаг мѳтѳрѳгги идеаллар, ишыгы фикирлѳр сѳнѳткарын форма ахтарышларынын сѳмѳрѳли олмасина кѳмѳк едир. ѳкс һалда, о, истѳр-истѳтамѳ формалистлар, модернистлѳр, авангардчылар, нѳ билем, даћа кимлѳрдѳ сѳслѳшмѳли олур.

Бу антиһуманист чѳрѳјанларын асасы чѳрүкдѳр, бѳнѳврѳснѳндѳ инсана инѳмѳсызлыг дајаныр. Олар инсаны анаданкѳлмѳ һагислик, биѳлѳжи нѳгсан, тѳкамѳлѳн һансы пиллѳснѳндѳ исѳ бѳрѳхылыш дѳзѳлмѳз би сѳһнин гурбаны һѳсѳб едир. Тѳбиндир ки, бѳтѳн бу фѳлсѳфѳлѳр бизѳ јабанчыдыр, бизим идеалларымыз оллары гѳбул етмир, едѳ билмѳз. Бизим ѳдѳбијатимыз да бѳтѳн гуру-

лушумуз, бүтүн идеалларымыз кими инсаны һәр шејдән үстүн тутур, онун шууруна, жаратылдыгы гүвәләрини инамы сарсылмаздыр. Иса Һүсејнов да, Әкрәм Әлјислинин дә ән јашы әсәрләри бу инамын, бу мәһәббәтин парлаг бәдин ифадәсидир. Тәәсүфф ки, «Гуру будага» да вә «Күр ғырағынын мешәләри»ндә бу ајдын естетик мәңгә думавлаанмышдыр. «Гуру будага»ын гәһрәманы кәндир, о һәтта Вәтән мұһарибәсиндә дә иштирак етмәјиб. Лакин онун үрәји аңлашылмаз, амансыз бир кинлә, гәзәблә долудур. Синәсиндә ишығлы бир шеј варса, о да инкишафын, һәјатын тәбни ахынанын артыг арадан чыардығы бә'зи кејфијәتلәрә дәнмәз бағлылыгыдыр. Фикир керилији, һиссијат әталәтиндән башга бир шеј олмајан бу бағлылык, бу кинлә вә пәрәләи мұһафизәкарлы јазычы тәрафиндән сәләгәт, доғрулук кими гәләмә верилдијинә бахмајараг, бу гәһрәманы севмәк олмур. Онун инитили сәси, тәлејиндән шикәјәти, һәзин нәләси бизи бығдырыр, сүжетин инкишафында бир сүслүк, ләңлик, јекнәсәглик јарадыр. Инсанын башга әсәрләриндә етәри олан, тәсадүфи сајялан мотивләрин чансычы тәкрары кими сәсләнир. Әсәрин гәһрәманы Молла Күлән кими әчлафы јох, онун оғлу Рамазаны, өз јашыны котана сыхыб шыкәт едир. Бу исә гәтијјән инандырычы дејил. Кәңч гәһрәманы олдуғча амансыз кәстәри вә мә'нәви-әхлағи кејфијәтләр бахымындан бүкүнүн кәңчләриндән чох узағлашдырыр.

«Мәним нәғмәкар бибим» кими сәими бојаларла ишләмиши, чәтин вә ағыр күнләрдә дә үмидин, мәһәббәтин, мә'нәви үлвијјәтин ишығы илә үрәјиндән ғыздыран адамларын сурәтинә нисбәт «Күр ғырағынын мешәләри» повестини гәһрәманы Гәдир сурәти нә гәдәр думанлы, гарагабаг, естетик вә етик инамсызлығы, гејри-муәјјәлији илә нә гәдәр заваллыдыр! Чаван Гәдир кәндә Сәлтәнат адлы биринчи арвадына олмазын зүлм едиб, әјяшлығы, һәрзәлији, өзбашыналығы, һарынлығы илә кәндә ашына зәһәр гатмадығы адам гојмајыб вә бүтүн булардан сонра, өзү дә өзүндән ирәнәрәк чәһнәз кедиб. Јох, дүзәлмәк, адам олмағ үчүн кетмәјиб! Гәдир чәһнәдән сонра да елә һәмкин Гәдирдир. Заһирән сәкитләсә, мүтиләсәз дә, батини елә һәмкин батиндир, әхлағи инамлардан, етик нормалардан узағ батидир! Буна көрә дә, о, Русияда евләндији, ики ушағ анасы етдији јени арвадыны күнләрин бир күнүдә бурашыб, јендән

Сәлтәнәтин башынын үстүнә алыр вә Сәлтәнәти чыхылмаз гарандыға, «бир мешә кәчәнин, бир мешә зүлмәтин, бир мешә горхунун» ичнә атыр. Јендән адамларын чанына вәлвәлә салыр вә јендән төкләшир, тәһналашыр... Мән әввәлдә дедијим бир фикрә гајдыб, Иса Һүсејнова вә Әкрәм Әлјислија мәсләһәт көрәрдим ки, артыг олар үчүн ади олмуш адамлардан вә мүнһтән бир гәдәр конара чыхмасынлар, јени шәрантлә, јени адамларла таныш олсунар.

Тәәсүффә демәлијик ки, бүкүнү кәңчилијин сәчијјәви чәһәтләриндән чох узағ олан Гәдир кими «надир пүхсәләр» бир сыра кәзәл һекәјәләрин мүәлифи олан Чипкәз Әләкбәрзәдәнин «Һәмилә дәннәз» повестини дә гәһрәманы олмушдур.

Јалһыз кәнд мөвзусунда олан бә'зи әсәрләр үчүн дејил, үмумијјәтлә әдәби һәјәтдә аз да олса көзә дәјән бир ғысурун үстүндән кечмәк олмас. О да ајры-ајры јазычыларын вахты вә заманы кечмиш мәсәләләри јенилик кими гәләмә вермәк мејлидир.

Сон илләр кәндән јазылмыш нәср әсәрләринин бә'зисиндә фәлсәфәчилик һәмнә гуру мұһакимчәлија, јаландан «проблем» үјдурмағ һалларына, сүжетсиз тәсвирчилија, обломовчулугун муәјјән чәкзиләрини јашадан, сөздә тәләбкар, әмәлдә ачиз гәһрәманларла да раст кәлмәк олур, Чидди јазычы исте'дадыны, һәјәты дәрнә мұшәһидә габиләјјәтин көзәл һекәјәләриндә субут етмиш Сабир Әһмәдовун «Дујянын аршыны» романы үчүн дедијимиз бу чүр ғысурлар сәчијјәвидир. Мәнә елә кәлир ки, јазычы сүн'и сурәтдә фәлсәфәгил етмәсә јашшыдыр. О, һәјәты, инсанлары бәдин бојаларла, сәдә вә тәбни шәкилдә тәсвир етсә, һадисәләрини вә һәрәкәтләрини психолоғи мотивләрини талыб кәстәрмәјә чалыса даһа чох муәвәфғә ола биләр. Бу чүр тәсвир әсәрә өзү илә ајдын вә мә'налы бир фәлсәфә дә кәтирив. Бу чәһәтдән Карај Фәзлинин әсәсон муәвәфғәијјәтли «Илдирымлы дағлар» романыны хатырлатмағ истәрдим.

Кәндимизин истәр кечмишиндән, истәрсә бүкүнү һәјәтындиң јазылмыш муәвәфғәијјәтлән әсәрләрдә бир сыра вачиб ичтимаи-сәјәс вә әхлағи проблемләр галдырылар ки, онларын тәрбијәви әһәмијјәтинин инкар етмәк олмас. Табиидир ки, кәнд мөвзусу, кәнд адамлары өзләри илә әсәрләрә халғын көзәл адәт вә ән'әнәләрини тәсвирини, халғ дилинин әңкиң ифадә вә идиомларын

кәтирер ки, буу кәндән чох жазмыш вә јазан Сүлејман Раһимовун, Әли Вәлијевин, Бајрам Бајрамов вә Әлфи Гасимовун әсәрләриндә көрмәк олур. Бизим бирчә арзумуз вар: бу әсәрләрдә мүмкүн гәдәр шивачилик тә сирләриндән гачмаға, сүжетин вә композисиянын бүтөвлүүүнә, јығчам вә лаконик олмағына чалышма — һәм әсәрләрин бәднилји, һәм дә үмуми әдәби процесимиз үчүн фәјдалы оларды. Ону дә гејд етмәлијәм ки, јығчам вә лаконик олмағ, муәјјән дәрәчәдә әсрин руһу илә бағлы бир кејфијәттир. Јагиндир ки, һемингеүе үслубуну јаранмасы тәсадүфи дејил, естетик вә ичтимал инкишафын гаршылығлы асыллығы илә бағлы олан бир ганунауј-ғунлуғун әәруратин мәһсулулар.

Јери кәлмишкән, тәкрарларын, сөзчүдүјүн, ләзымсыз тәфәрруатын бир пара шаирләр үчүн дә азара чеврилдијини демәлијик. Гарлы дағлара, галын мешәләрә, баатан күншә, дүшән јарпаға, күзмүзә илә ахан суллара нечә шаирин әсәриндә раст кәлсәк јахшыдыр? Оларча дөсәм, ифрат олмас. Әсла, балә орасындыдыр ки, бүтүн булар фикрдән, һиссдән мәнрум һалда тәсвир олундуғу үчүн јоручудур. Бош сөзләр вә јерсиз тәкрарлар бәрәдә мән бөјүк Низаминин сөзләрини хатырлатмағ истәјирәм.

Дүшүнчәсиз бир сөз кимә карәкдир?
Ким белә сөзләрн илпәјәчәкдир?
Сөһнүчүн чох демәк балә асандыр,
— «Чох олду!» — десәләр, бөјүк һиссандыр!

Бу мүнәсибәтлә гоча Әфлатуну јада салмағ дә пис олмас. О дејирди ки, тәглидчи поезија гәтијјән јолверилмәздир!

Кәндән јазылан әсәрләрдән данышаркән Илјас Әфондијевин «Дағлар архасында үч дост» романын јахшы әсәр кими хатырлатмағ истәјирәм. Рәсул Рзанын «Бир күн дә инсан өмүрдүр» вә Сүлејман Рүстәмин «Гоча катиб» поемаларын дә ајрыча оларағ гејд етмәји ләзым билирәм. Мәнә елә кәлир ки, бу әсәрләр гүдрәтли, илһамлы нәфәсин мәһсулу кими мејдана чыхмышдыр. Ифадә етдикләри һиссләрин тәмизлији вә тәрәвати, дәррин һуманитет мәһијјәти, камил бәдин бојалары илә охучунун фикрини ишығландырдыр, һәјәт ешгини артырдыр. Гижәтли чәһәт одур ки, бу әсәрләрдә реализм күчлү вә парлагдыр, һәгиги партијалылығ руһу һакимдир. Ленин

иншиә сәдагәтли олан коммунист сурәти мәһәббәтлә јарадылмышдыр.

Јазычыларымызын тез-тез мүрачәһәт етдији мөвзулардан бири дә 1941—1945-чи илләрдәки Бөјүк Вәтән муһарибәсидир. Бу мөвзу өз актуаллығыны итирмәјиб вә халтын гәһрәманлығ тарихинин парлағ сәһифәләриндән бири оларағ даима сәһәткарларын диггитини чәлб едәчәкдир. Совет адамларынын алман фашизминә гаршы нәһәнк дөјүшләрдә көстәрдији рәшадәт вә гәһрәманлығ кәччлик үчүн һеч заман сәнмәјәчәк өрнәкдир, онун вәтәһпәрвәрлик руһуну күчләндирер, ону фәдакарлыға вә гочагыға өјрәдир. Дикәр тәрәфдән дә нә гәдәр ки, јер үзүндән јени муһарибә тәһлүкәси көтүрүлмәјиб, бәдин әдәбијјәт бу чүр мөвзуларда јени-јени әсәрләр јарадачәгдыр. Бу чүр әсәрләр чәмијјәтин еһтијачы вар. Лакин совет јазычыларынын муһарибәдән јаздығы әсәрләр һеч вахт муһарибәни тәблиғ мәгсәдин күдмәмиш вә күдмүр. Олар сүлһү, халғлар арасында әмин-аманлығы горумағ идејасындан илһамланырлар. Сүлһүн кешијиндә дурмағ, муһарибәнин нечә бөјүк бир фәләкәт олдуғуну көстәрмәк, инсанлары аңчағ әдәләтли вә достанә мүнәсибәтләрә чәғырмағ — бәдин әдәбијјәтин һуманитет мәһијјәтинә тамамилә ујғундур. Гәрби Алманијада вә бәзин башға өлкәләрдә «сары тауну» јенидән дирилтмәк истәјәнләр, совет халғындан вә дүнјанын мүтәрәгги гүвәләриндән һиссә алмағ фикри илә јашајан реваншистләр баш галдырдығы, өзкә торпағларына көз дикәнләр олдуғу бир дөврдә бу руһда бәдин әсәрләрин тәрбијјәви әһәмијјәти бөјүкдүр. Азәрбајҗан јазычылары дә бүтүн совет јазычылары кими Вәтән муһарибәси мөвзусуну мәнз бу фикри-фәлсәфи мөғвәдән, јүксәк инсанпәрвәрлик руһунда гәләмә алмыш вә алырлар. Ону дә гејд етмәлијәм ки, Вәтән муһарибәсиндән јазанларын чоху чәһ-һәләрдә олмуш, сәһкәрләрдә јатмыш, барыт гоҳусуну ладмыш јолдашлардыр. Оларын әсәрләриндә үрәк јангысы, мөвзуја еһтираслы мүнәсибәт бурадан доғур.

Диггәтәләји бу сәчијјәви бир чәһәт дә одур ки, бу мөвзудағы әсәрләрин демәк олар ки, һамысында бејһәмиләччилик руһу һакимдир. Оларын гәһрәманлары мүхтәлиф милләтләрин оғул вә гызларыдыр. Бурада

руслары, украйналылары; белоруслары, латышлары, күрчүлери, ермонилери вэ башгаларыны көрүрүк. Бэ'зи асарларын сурэтлери миллијјетчэ даһа да рөркарэңкир. Оиларын сөһифэлэриндэ франсызлара, италјанлара вэ башга халгларын һумажэндэлэринэ дэ раст кэлмэк мүмкүндүр. Элбэттэ, һамысында да азэрбајчанлылар башга халгларын өвлэдлары илэ силәл јолдашы, эгидэ јолдашы вэ садэ инсанлар кими чийин-чийинэ аддымлајыр, вурушур, галиб кәлир вэ ја һәлак олуурлар. Азэрбајчан өдәбијјатында халглар достлуға кениш вэ дәрин ифадәсини тапмышдыр. Биз бу нәчб вэ чох әһмијјәтли мөвзуда јени, јүксөк кејфијјәтли бәдин асарләр јазмалығыз. Кәлән ил халгларымыз Советләр Иттифагы јаранмасынын 50 иллијини бајрам едәчәкләр. Бу, бөјүк тарихи һадисәдир. Инанырығ ки, Азэрбајчан јазычылары о бајрама да халглар достлуғуну тәрәннүм едән көзәл асарләрлэ кәлчәкләр.

Үмумијјәтлэ, өдәбијјатымыз сон илләр халглар достлуғуна, вәтәнпәрвәрлијэ вэ Вәтән мүһарибәси мөвзусуна һәср олумыш асарләрлэ әһкинләшмишдир. Бу чүр асарләр силсиләсиндэ Әбүлһәсәнин «Мүһарибә» романынын дәрдуңчү китабыны, Јусиф Әзимзәдәнин «О гәриб дејилди», «Гарангуша һај верин», Сүләјман Вәлијевин «Достлуғ јадикары», һүсејн Аббасзәдәнин «Шоколад пәлјәјән гыз», «Һардансыныз, мүсјө Абел?» Әфган Әсқаровун «Гартал әфсанасы», Вағиф Мусанын «Һәјәт новелласы», Чинкиз Әләкбәрзәдәнин бүкүнкү асарларын һәјәтиндән алынмыш «Чәтин тәһлим» роман вэ повестләрини кестәрмәк олар. Јазычыларымыз Вәтән мүһарибәсиндэ бөјүк гәһрманығ кестәрмиш, һал-һазырда јашајән вэ јахуд чохдан һәләк олмуш бир чох дөјүшчү вэ забитләрлэ дэ ашқара чыхармыш, онлар һағгында очеркләр, сәнәдди повестләр, һекәјәләр јазмышлар ки, бу хејрхәһ вэ нәчб иш тәғдирләјигдир.

Чобһә һәјәти, асқор һиссләри, дөјүшчүнүн фәдакарлығы вэ нәчб инсанијјәт дүғулары, әлбәттэ, ше'римиздә даһа кениш ифадә олумышдур. Инсан үрәјинин һәрәкәтини, ритмини, һиссләрини вэ дүғуларыны дәјишмәсини ифадә үчүн ше'рин имканлары даһа чохдур, тә'сирчү күчлүдүр. Бу үстүлүкдән истифадә етмәк, образлы, мә'налы, долғун вэ дузлу ше'рләрлэ мүасирләримизин һәм лирик, һәм дэ вәтәндашығ дүғуларыны күчләндирмәк, онлары вәчдә кәтирмәк — шаирләрин өзүндән вәтәндаш-

лығ фәаллығы, ити вэ чевик дүшүнчә, смосноналлығ тәләб едир. Белә шаирләримиз аз дејил: Мәммәд Раһим, И. Закир, Әһмәд Чәмил, Зейнал Хәлил, Мирварид Дилбәзи, Никар Рәфибәјли, Мәдинә Күлжүн, Әли Туад, Нәкумә Биллур, Ибраһим Кәбирли вэ башгалары вәтәндашығ лирикасынын бир сыра көзәл нүмунәларини јаратмышлар. Чабир Новруз, Мәммәд Ибраһим, Бәхтијар Ваһабзәдә, Ислам Сәфәрли кими шаирләр исә биләвәситә мүһарибә мөвзусунда «Гәрби Берлин», «Әсқар гәбри», «416», «Јаралы нәғмә» поемаларыны јазыб чап етдирмишләр. Сөз јох ки, бу асарләрин һамысы совет асарләринин гәһрәманығыны, вәтәнпәрвәрлијини, беј-нәмиләлчәлијини тәрәннүм едир. Онларда фашизмә вэ һәр чүр мүһарибә гызшыдыранлара гаршы сојумаз халг инфрәти дэ әкс олумышдур. Лакин бу чүр кәскин, сијаси, вәтәнпәрвәрлик мөвзуларында белә биз бә'зән сүһ'и фәлсәфәчиләјэ, мүчәррәд фикирләрә, һәјәт вә инсанлар бәрәдә думанлы, аңлашылмаз, икибашлы үмумләшдирмәләр дэ раст кәлирик, (Мәсәлән, Бәхтијарын «416» поемасында белә мүчәррәд афористик бәндләр јох дејил).

Јалныз Вәтән мүһарибәсинә һәср олумыш асарләр мүнәсибәтилә дејил, үмумијјәтлэ демәк лазымдыр ки, бә'зи шаирләримиз жанрын хүсусијјәтләрини нәзәрә алмыр, бөјүк һәмчли ше'ри асылығла поема алдандырлар. Һалбуки поема жанрынин мүзәјән чәрчивә вэ тәләбләри вар ки, онлары позмағ мәғбул сајыла билмәз. Буна бәнзәр һаллар, јә'ни жанрын хүсусијјәтләринә лағедә мүнәсибәт бә'зән һәср сәһәсиндә дэ көзә дәјир. Бир һекәјәјә сығачағ материалдан бөјүк повест, кичик повест материалындан исә галын роман јазылдығы чох да һадир һадисә дејилдир.

Ајры-ајры шаирләримизин јарадычылығында көзә дәјән чидди бир гүсүр да вар — о да гуру, бош риторикадыр ки, буна хүсусән Хәлил Рәзә вэ Тоғиғ Бајраманы ше'рләриндә раст кәлирик. Фикирсиз, һиссәјјәтсыз чығыр-бағыра, һајкүчлүлүјэ гаршы тәңгид вахтында өз сөзүнү демәлидир. Риторика нәнкик ше'ри чансылашдырыр, сөз јағынына чевирир, идејаны дәјәзләшдырыб гнјмәтдән салыр, охучуну (хүсусән ше'р вә сәнәтдән о гәдәр дэ баш ачмајән охучуну) зөвгүнү дэ корлајыр. Бә'зи шаирләр мәнә бу чүр зөвгү дәјәз олан адамларын һиссләрини гычыгламағда, онлары чуша кәтирмәкдә ри-

ториканын күчүнө о гэдэр инанырлар ки, ше'р мәчлис-ларинде аз галырлар трибунаы сөкәләр, күч верирлар саслоринө, ан ади сөзләри елә бир сүн'и һәрәрәт вә гыз-ғынлыгла, елә бағыра-бағыра-дејирләр ки, адамын гула-ғы партлајыр, сас-күј ичинде ше'рин мә'насына гаврамаг олмур. Сонрадан һәмнин ше'ри табағына гојуб охујанда онун ифадә етлји фикирләрини дајаазлығына, бајағылы-ғына һејрәт едирсән.

Вәтән мүһарибәсә вә бејнамиләлчилик мөвзулары илә үзви сурәтдә бағлы олан, әдәбијјатымызда кениш планда бәдин ифадәсини талмыш олан бир мөвзу да вар. Бу да харичи өлкәләр мөвзуәудур. Таһин олараг, Вјетнам халгынын Америка империализм ишғалына гар-шы гәһрәман мүбаризәсинә, әрәб халгларынын Иسرائ фитнәкарлары әлејһинә мүбаризәсинә, һәмчинин Афри-ка-Асија вә Латын Америкасы халгларынын милли ист-тигалијјәт вә ичтима гуртулуш уғрундакы мүбаризә-лоринә һәср олунуш әсәрләриниз әз дејил. Мәсәлән, Әлчәзанр халгынын азадлыг уғрундакы сийләһды чы-шышлары Мирварид Дилбазиниң «Чәмилә», Бәхтијар Ваһабзадәнин «Јоллар, оғуллар», Мисир халгынын Исра-ил ишғалчылары вә онларын һавадары олан Америка империалистләри әлејһинә мүбаризәси Осман Сарыәл-линин «Мисирли гардашларыма» поемаларында әкс олунушдур. Бу мөвзунун ишләмәсиндә хуәсуи бизниң чауублу гәләм достларымызын мәһсуудлар вә илаһлы әмәји гејд олунмаға лајигдир. Онлар Иранда импери-ализмин ријакар сийәсәтини ифша едан, бу сийәсәтин Иран халгларынын һәјәтында төрәтдији фәчиәләри бә-дин шәкилдә чаиландыран көзәл ше'рләр, һекајәләр, повест, поэма вә романлар јазмышлар. Бу әсәрләр јуха-рыда адларыны чәкдијим јазычыларын вә онларын гә-ләм јолдашлары олан Пәһани Макулунун, һәмзә Хош-кинабинин, Исмајыл Чәфәрпурун, Сәһраб Таһирини вә башгаларынын гәләминдән чыкмышдур.

Әдәбијјатымыза гүдрәтли вә исте'дадли бир кәнчлик кәлмишдир. Онун сыралары кетдикчә үмид верән јени шаир вә насирләрлә сыхланыр. Бу, чоғ јахшы һадисәдир. Мән јухарыда бу вә ја дикәр мүнәсибәтлә һәмнин кәнчләр-ини бир гисминин адыны чәкдим. Артыг өз поетик вә јазычы исте'дадын гәләми илә сүбүт етмиш Анар, Фикрәт Гоча, Фикрәт Садыг, Фәрман Кәримзадә, Сабир Азәри, Шәмшад Рәә, Ајаз Вафалы, Аға Лачынлы, Иса

Исмајылзадә, Вағиф Вәкилов, Гәриб Мәһдијев вә баш-галары јухарыда ады чәкиләндәрлә бирликдә әдәбијјат-тымизын бөјүк үмидләр верән јени нәслидир. Әдәбијјата кәлән јени нәсил әсәсин јахшы тәһсил көрмүш, кениш билијә мејл едән кәнчләрлән ибарәтдир. Лакин бу кәнч-ләрини чоху јазычы сәнәти үчүн әүрүри вә фәјдалы олан һәјәт мәктәбә кечмәмишдир. Онларын һәјәт јолу шби-дан, орта вә али мәктәбдән о јана чыкмајыб. Бу исә мүт-ләг јарадычылыгы, јарадычы исте'дады мәһдудлашды-рыр, сурәтлә гол-ганал ачмаға гојмур, ону чоғ тез әдәби тә'сирләрә, мүхтәлиф китабларын вә хуәсуән модда олан јазычыларын тә'сирә алтына салыр. Бә'зән јалныз әдәби пријомлары дејил, сүјети вә гәһрәманлары да онлардан көтүрүрләр. Бәс бу түсүру арадан көтүрмәк үчүн нә ет-мәли? Бизчә, кәнчләримиз үзүн мүддәт фәһлә коллек-тивләриндә олмалы, колхоз вә совхозларымыза кетмәли, адамлары, онларын һәјәт, вә фәалијјәтинин өјрәнмәли, һәјәти мүшәһидәләрини артырмалыдырлар. Бир сөзлә, түкәнмәз сә'ј вә һәвәсә ишләмәли, өз һәјәти тәәсүрәт-ларынын мәһсулу олан, һәјәтын јени чәһәтләрини ачан әсәрләр јаратмалыдырлар. Кәнч јазычыларымызын әк-сәријјәти елә белә дә һәрәкәт едир, јахшы чалышыр, бәдин сөзә мәс'улијјәтлә јанашыр, кејфијәтлә әсәрләр јаратмаға чан атырлар. Фикрәт Гоча вә Фикрәт Сады-ғын мөзмуңлу көзәл ше'рләри буна сүбүтдур. Лап сүтүл кәнчләрин дә арасында јазычылығын сөз сәнәти олдур-ғуңу, сөзү зәвгәлә, һәссас дүјәуларла сөзб иччи кими сапа дүзмәк әүрүрәтини дүјәнар вар. Беләләри адамы севиндирир вә үмид ојадир. Мәсәлән, Адил Гасымов, «Торпаг» ше'рини диггәтлә ишләмәш, сөзләрини сечиләб дүзүлмәсинә, мә'налы вә ојнаг олмасына хуәсуи фикир вермишдир. Нәтичәдә пис ше'р алынмајыб. һәмнин ше'р ашағыдакы мисраларла башлајыр:

Мән торпағам,
Мин чур бәһәр,
Бәр јетирир һәр гарышым...
Варлығыма су гарышыб.

Бундан сонра шаир торпағы нисан һәјәти, нисанла бағлы шәкилдә мә'наландырағ, әввәлки аһәңкинә га-јыдыб ше'рини белә гуртарыр:

Гызыл гәдәр гијәтләндир
Һәр гарышым,

Бизчә пис дежилмајиб. һәм фикир, маъна вар, һәм дә поетик форма во аһәнк. Лакин тәссүсүф ки, кәнчләрәни гәләһиндән башга чүр ше'рләр дә чыхыр. Әлламалик етмәк, фикри гәслән думанландырмаг, охучуну чашдырыб һейрәтә кәтирмәк мејлләри дә ајры-ајры кәнчләрәни әсәрләриндә көрүнүр. Мәсалән, кәнч шаыр Таһир Таис-ослуруну «Тумурчуг» адлы китабчасына нәзәр салаг. Бу, Таһирни илк ше'рләр китабы, онун илк гәләм тәчрүбәсини мәһсулудур. Сөз јох ки, Таһирни бу китабында кәнч-лијә махсус һајат еһтирасы, ешг, мәһәббәт ғығылчыма-лары јох дејил. Анчаг булар аңлашылмаз сөзләр думан-ында гаралыб јох олур. Китабдакы 20-дән чоһ ше'рин демәк олар ки, әксәријәтинин бизим һајатымыз, мәншә-тимиз, гуручулуг ишләриниз вә арзуларымызла, халгы-мызын вә о чүмләдән кәнчлијә бәјүк әмәлләри ила һеч бир әлагәси јохдур. Таһир һәлә өзүнүн дә баша дүшмә-дији гатмагарышыг, думаны, мүчәррәд фикирләрлә әл-ләшир. О, һәлә зонкин формалы, Азәрбајчан ше'ринин бир чоһ көзәл хусусијәтләрини мәннимсәмәмиш, өз јазы үслубуну, өзүнәмәхсус ше'р дилини тапмамыш, аһәнк вә интонасијасыны мүәјјән етмәмиш, чоһу вәзисиз, гафијә-сиз јазыларла, долашыг, тапмачалы дил ила кимә исә өз ешгини иһзәр етмәјә чалышараг дејир:

Сәна зәнк еләјчәјәм,
Бир јарпаг һәсрәтиҗи —
(Јашылында үмиди)
Бир титрәјиш күлүшүмү —
(Әвәлиндә сон сорагыл сепничиш)
Бир дә һәсрәтиҗә булашымш
гәмини тапшырачагым.

«Јарпаг һәсрәтиҗи, зәнк еләјчәјәм», «бир титрәјиш күлүшүмү», «һәсрәтиҗә булашымш гәмини» кими ифа-дәләрдә бу әлламалик дуулуурму? Гәслән поетик фикри бу гәдәр долашдырмагдә, чәтинләшдирмәкдә нә ше'ријә-т вар? Һәлә ону демирәм ки, бәдин јарадычылыгын ән инчә формасы олан ше'р естетик көзәлији ила бизи һей-ран етмәлидир. Таһирни китабы исә белә ифадәләрлә долудур:

Өмүр гоһулу јарпаглар
Бир тутам булуд... Во
кечәларин гојунла јыхылыб
бармаглары,

Һәр шеј бир кәнара галсын, ахы, јумруг нечә багыра-багыра кәдә биләр?!.

Јери кәлмишкән, бәдин дил барәдә дә бир-ики кәлмә демәк лазымдыр. Бәдин дил инсан тәфәккүрүнүн, инсан данышыгынын зирвәсидир, ән бөјүк наилијәтидир вә даһилә имканынын, һиссијәти ифадә вәситәләриниш түкәнмәзлијини, нәһајәтсизлијини көстәрир. Онун вәчиб бир кејфијәти, әсас бир хусусијәти вар ки, бу хусусијә-т олмаса сәјядыгмыз мәзијәтләрини һамысы јарымчыг олар, кәсәрдән дүшәр. Бу да бәдин дилин ифадәлик вә көзәллик тәләбидир. Ифадәли вә көзәл олмајан образ-лы дили һеч чүр бәдин дил алдандырмаг олмаз. Образ-лылыг, ифадалылык, көзәллик дилә гејри-ади чәзибә вә тә'сир гүввәси верән бир сәһрдир. Һәтта Эрәстуҗ, Һекәл, Маркс вә Ленин кими бөјүк филозофлар, Ејиштеји кими нәзәријәси јукәк тафәккүр тәләб едән алимләр белә өз фикирләрини даһа аңлашыглы иләш етмәк үчүн чоһ заман образлара, бәдин дил вәситәләриниш мурачнәг ет-мишләр. Бүтүн өлкәләрдә класик јазычылар класик едән вә онларын әсәрләрини охучуларә севдирән ән әсаслы амыллардән бир — көзәл, аһәнкдар, бәдин дил-дир, елә дил ки, онун һәр кәлмәси јериндәдир, о дилдә маъна, көзәллик, ахычылыг, мусиги үзви сурәтдә бирләш-мишдир.

Тәссүсүлә демәлијик ки, бизим зәманәдә тәкчә Азәрбајҗанда јох, бир чоһ өлкәләрдә бәдин дилин көзәл-лик гәнууларыны олдугча кобуд шәкилдә позурлар. Хусусән бәдин тәрчүмәләрин чоһу дил гәсурлары, гула-ғы дешән, ағыр тикә, сүмүк кими боғазда илшиб гәлан кәлә-көтүр ифадәләр вә чүмләләрлә долу олур. Бала бурасындадыр ки, бәдин дил нормалары јалныз тәрчүмә әсәрләрдә дејил, оријинал јазыларда да тез-тез позу-лур. Ағыр тәркибләр, јериндә ишләнмәјән сөзләр, фик-ри тәгриби ифадә едән чүмләләр бәдин әсәр үчүн бөјүк гәсур сәјылмалыдыр. Бу әсәрләри охујанда истәр-истә-мәз сорушурсан: көрәсан, буңларын мұәллифләри, Нәси-минни, Фәзулини, Вағфини, Мирзә Фәтали Ахундову, Сабирни, Чәфәр Чаббарлыны, Сәмәд Вурғуну әсәр-ләрини нечә көзәл, маъналы, ифадәли бир диллә јазыл-

дыгына диггэт едиблэрми? Дилин кешијинде дурмаг, онун көзөл вә ифадалл олмасина чалышмаг, ону дурмадан инкишаф етдириб зәнкншләшдирмәк јазычынын борчудур. Нәср вә драм әсәрләринин, хусусән ше'рин дили сәлис, көзәл, аһәңдар олмалыдыр. Биз исә чох заман һәнкин кәч вә тәчрүбәсиз шаирләрин, һәтта бә'зи көр-кәмлиләрин дә вәзн вә гафийә намиһә ше'рдә артыг вә јерсиз сөзләр ишләтдјини көрүрүк.

Һазырда јалиһыз бәдин әсәрләрин дејил, үмумијјәтлә мәтбуатын вә елми әсәрләрин дә дилиһә даһа артыг диггәт јетирмәјә еһтијач дујулур. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бир сыра елми әсәрләр вә мәғаләләрдә, о чүмләдән, әдәбијјат, тарих, фәлсәфә, педагогика, психологика, һәтта дило айд мәғаләләрдә кобуд дил сөһләринә јол верилир. Ајры-ајры тә'лиғ вә јазышмаларын дилиһән исә данышмаға дәјмәз! Лап бу күнләрдә республика Елмләр Академиясынын Дилчилик Институтундан әлифба мәсәләсинә дәир бир сыра алимләр көндәрилмиш мәс'улијјәтсиз, башдәнсәвма савадсыз бир мәктүб барәдә Академија президентинин муавин Мәммәд Ариф јолдашла сөһбәтимиз олды. Маһз Дилчилик институтундан белә савадсыз вә шүбһәли бир сәнәдин чыхмасына о да тәәссүф етди...

Сон илләр ичтиман вә елми истилаһлар сәһәсиндә дә мүйәјиз долашыглыг әмәлә кәлмишдир. Бизчә, һәјатимызын бүтүн сәһәләриндә тез-тез ишләнә вә чохдан вәтәндашлыг һүгүгу газанмыш сөзләри һавәсә дүшәрәк дәјишмәјә һеч бир еһтијач јохдур. Белә бир һәгигәти һамы гәбүл етмәлиндир ки, истилаһлар вә чохишләнән ифадалар мәсәләсиндә субъектив, зәғғи һаллара јол вермәк олмаз вә дил јарадычылыгы бундан ибарәт дејилдир. Һәркаһ һал-һазырда ишләнән бир истилаһы вә ифа-дәни дәјишмәк әзурәти ортага чыхмәса (бу исә һәмишә олмуш вә олачаг!), буну тәкбашына јох, истилаһлар комитәсинин музакирә вә гәрәри илә етмәк даһа доғру олар вә һәрч-мәрчлијә јол верилмәз.

5

Мә'лумдур ки, һәр бир халгын кәләчәји вә тәлеји кәч һәслин тәрбијәсиндән, онун һојат фәлсәфәсини ишыглы вә һикбән олмасындан, әмәк бачарыгындан, вәтәнпәрвәрлијиндән асылыдыр. Ушагларын, јенијетмә-

ләрин вә кәчләрин тәрбијәсиндә бәдин әдәбијјатын ролу вә әһәмијјәти бөјүкдүр. Бизин әдәбијјатимыз кәч һәслидә сәғләм һиссләр вә ишыглы фикирләр ојатмағы, коммунизм әхлаг нормаларыны вә идеалларыны онун үрәјинә вә шууруна јеритмәји өзүнүн әсәс гәјәси һесаб едир. Сон илләрдә јазылыб чап олунмуш әсәрләр әсәсән бу руһдадыр.

Ушаг вә кәчләр әдәбијјатынын инкишафы барәдә Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин хусуси гәрәри олмуш вә бу әсәсдә ушаг әдәбијјаты үзрә һәм Москвада, һәм дә республикамызда хусуси јарадычылыг мушавирәс кечирилмишдир. Ону демәк лазымдыр ки, кәчән илләрә иһсәбән бизин ушаг вә кәчләр әдәбијјаты хейли артымшг вә бүтүн јашлар үчүн јакшы әсәрләр јаранмышдыр. Әввәла, ушагларын вә јенијетмәләрин һәјатыны, психологикасыны, мәктәб вә пионер тәшкилатларынын хусусијјәтләрини јакшы билән вә онларда даими әләг саклајан јазычылар јетишмишдир. Бу јазычылар арасында билијини, профессионал сәвијәсини, ушаг әдәбијјаты барәдә тасәввүрүнү дурмадан кенишләндирән, бу әдәбијјатын республикамыздан чох кәнарда инкишафыны диггәтлә изләгән, һәјатыны, бүтүн бачарыг вә исте'дадыны бу ишә һәср едән јолдашларымыз вар. Мир Мейдан Сейидзаде, Микајыл Рзагулузаде, һикмәт Зийа, Халидә Һасилова, Әлвәјјә Бабајева, Ханымана Әлибәјли, Илјас Тапдыг, Тејмур Елчин, Сәбир Мәммәдзаде вә башгалары ушагларымыз вә јенијетмәләримиз үчүн бир сыра јени әсәрләр јазмышлар. «Көјәрчин», «Пионер» журналары, «Азәрбајҗан пионери» вә «Азәрбајҗан кәчләри» гәзетләри, һәмчиниң «Кәччилик» нәшријјаты сон илләрдә ушагларын вә кәчләрин характерини шәклә дүшмәсинә күчлү тәсир едән, онларда фикир ајдынылыгы, јенилијә вә билијә һавәс, чалышганлыг вә достлуг һиссләри ојадан бир сыра кей-фијјәтли әсәрләр чап етмишлар. «Көјәрчин» журналынын вә «Азәрбајҗан пионери» гәзетинин һәр бириниң јүз мини ашан тиражы, «Кәччилик» нәшријјатынын бурхадыгы китабларын чохуну дәрһал сатылыб гуртармасы — биздә ушаг вә кәчләр әдәбијјатына һечә бөјүк еһтијач олдугуну ајдын көстөрир. Бизә елә кәбир ки, ушаглар вә кәчләр үчүн јазан јолдашларымыз бу еһтијач учундан тезчә јайылан әсәрләрлә архайылашма-малы, гаршыларында даһа бөјүк јарадычылыг вәзифәси

дурдугуну унутмамалы, һәрарәтлә, енержи илә оңу һәлл етмәжә чалышмалыдырлар. Ушаглар а вә кәңчләрә елә саибәллә, елә мәһалы, көзәл, жүксәк кеҗиҗәтләр әсәрләр вермәк лазымдыр ки, бу әсәрләр оңларын бүтүн варлығына һаким олсун, ондан аҗрыла билмәсинлар, оңи зирәк, көзүачыг коммунист әхлаглы гәһрәманы кими олмага чалышсынлар. Анчаг бу чүр әсәрләр бизим кәңч һәслин зөвгүнү, естетик тәләбләрини өдәжә биләр, гәһмәз ки, бир һәфәр дә һәҗат фәлсәфәси вә әхлагы әсаслары шубһәли олан һарһич филмләрни тәһсир алтына дүшсүн! Јухарыда дедиҗимиз һәгиги шеһриҗәт, дил көзәллиҗи, мәһәлиҗыг, оҗнаҗыг, чазибәдәрләг хүсәсан ушаглар вә кәңчләр үчүн јазылан әсәрләрдә зәрури олаң кеҗиҗәтләрдир. Бу чүр шеһрләр, һекајәләри, поема вә повестләри балаларымыз сева-сева охужур, әзәрләјирләр. Белә әсәрләр бајрам ширһиси кими һәдир олмалыдыр.

Бәдин әдәбијјатын бир жанры вар ки, о ушаглары, кәңчләри даим чәзб едир. Бу да маңара жанры вә елми-фантастик жанрдыр. Азәрбајҗанда бу жанрын тарихи о гәдәр дә гәдим дејил. Бизим һәммызын ушаглыгды вә кәңчликдә охуругумуз елми-фантастик әсәрләрин бөјүк әксәријјәти баһга дилләрдән тәрчүмә едилмиш әсәрләр иди. Он беш, ијирми ил әввәл Азәрбајҗан јазычылары арасында бу жанрда әсәр јазанлар јох иди. Зејналәбдин Мараҗанин «Ибраһим бәјни сәјәһәтиәмәси» әсәриндә вә М. С. Ордубадинин бир сыра романларында маңара үнсүрләри бөјүк јер тутурду ки, бу да елми-фантастик жанры әвәз едә билмәзди. һазырда әдәбијјатын вә әдәби кәдрләрин инкишафыны көстәрән әләмәтләрдән бири дә һәҗатыны бу жанра һәср етмиш јолдашларын јетишмәсидир. Емин Маһмудовун вә Чәмшид Әмировун бу саһәдә даһа ардычыл чалышдығыны гәјд етмәлијик. Арузмуз будур ки, онлар даһа чәсарәтлә јазсынлар, иләһм пәрсини кениш үфүгләрә ганадландырар, мүәсир дүң-җәмәздәкы елми-фантастик әсәрләр јазан көркәмди јазычыларла јарышмаг һәвәсиндән чәһинмәсинләр. Аһы, јахшы мәсәл вар: «Кенерал олмага чалышмајан әскәр—јахшы әскәр дејил!».

Әдәбијјатын бүтүн нөвләриндә, јухарыда дедиҗимиз вә ашагыда дејәҗәјимиз бүтүн жанрларында јазылмыш әсәрләрдә тәбиндир ки, бир сыра мәһәви-әхлагы проблемләрдә галдырылар. Баһга чүр дә ола билмәз. Јазычы

јазычыдыр, кимјә мүнәдисин, орду кенералы дејил ки, мүхтәлиф пешә саһибләринин фәалијјәтини, техникки чәһәтләрини әкс етдирсин. Јазычыны марагландыран инасандыр, онун үрәји вә фикирләндир, әхлагы вә мәһәвијјатыдыр. Буна көрә дә бүтүн әсәрләрдә бу вә ја дикәр дәрәҗәдә инсан һәҗатынын мәгсәди вә гәјәләри илә әләгәдәр олараг чаңлы-мәһәви-әхлагы мәсәләләр галдырылар. Ејни заманда сурф анлә-мәһәшәт мөвзусунда да аҗрыча әсәрләр јазылмышдыр. Бу әсәрләрдә инсан һәҗатынын һәр күн, һәр саат раст кәлдијимиз бәзән интим, бәзән дә ичтимаи чәһәтләри әкс олунур. Бүтүн буңларын мәһәви-әхлагы проблемләрдә бағлы олдуғу ајдандыр. Сүләјман Рәһимовун «Ана абидәси», Бајрам Бајрамовун «Гөз аҗачы», Салам Гәдирәддин «Кәндимиздә бир көзәл вар», Әһмәд Мирзочәфәрлинни «Гәндил халанын һекајәси», Тоғиг Әфәндијевин «Зәһид Мәфтүн» әсәрләри, Мир Чалаын, Алтај Мәмәдәвун, Чинкиз Гүсәјновун бир сыра һекајәләри бу проблемләрә тохунур.

Әдәбијјатымызын чох вачиб вә әһәмијјәтлән голларындан, онун даһма гыдаландығы чешмәләрдән бири фольклордур, ашыг поезијасыдыр. Бизим ашыг әдәбијјатынын тарихи чох гәдимдир, көзәл әһәлиҗәри вар. О һәмнишә халғын һәҗаты илә бағлы олмуш, бу һәҗаты әкс етдирмиш, халг дилини гәјнар көзләрдән су ичмишдир. Бу күн дә ашыг әдәбијјаты јашајыр вә инкишаф едир. Ашыг Шәмшир, ашыг Гүсәјн Чаван, ашыг Понаһ кими сөз вә саз усталары совет ашыг поезијасына халғын коммунист уғрунда мүбаризәсини тәрәннүм едән әсәрләр верирләр.

Биз хүсәсан кәңч ашыг-шаһрләрин јетишмәсинә, оңларын ашыг поезијасынын көзәл јардычылыг хүсүсәјјәтләрини мәһимсәмәсинә диггәт вермәлијик. Бу саһәдә актуал мөвзулар пәрдәси алтында үздән кәдән, гуру вә сөңүк әсәрләрин чохалмасына јол вермәк олмас. Тәңгидимиз дә ашыг поезијасынын бүкүнүк инкишафыны бу чәһәтдән диггәтлә изләмәлидир. Хүсәсан Ашыг Әләскәр кими өлмәз бир сәһәткәрын 150 иллијин бајрам етмәжә һазырлығын—бүкүнүк ашыг поезијасынын кеҗиҗәтини галдырмаглы әләгәләндирмәк јахшы оларды...

Әдәби јардычылығын сон дәрәҗә вачиб, актуал жанрларын бири—публицистика вә очеркдир. Ики гурултай арасында бу жанрын хејли күчәндији, чаң-

ландыгы көзө дәйир ки, бу да табындир. Игтисадийят вә мәдәнијјәтнин мүхтәлиф сәһәләриндәки јени наилијјәтләрдән вә новаторлугдан јазмаг-үчүн бу жанр чох әлverişлидир. Чәмијјәтні дүшүндүрән вачиб мәһови-әхлағи мәсәләләр, бейпәһаләғ һәјәтні чанлы проблемләри, дүнјада азадлығ һәрәкәтә, ағры-ағры өлкәләрдәки дәјишикликләр барәдә, партија вә һөкүмәтні јени гәрәрләры вә тәдбирләри барәдә халғла, чәмијјәтлә, мүасирләримизлә сөһбәт үчүн бу жанрдан әлverişли вә еластик нә ола биләр? Демәлијик ки, јазычынын сајдығым мәсәләләр һағында күндәлик мәтбуатда вә ја ағлығ журналларда чап олунан һеч бир јазысы кениш охучуларын диггәтиндән конарда галмыр, елә о саат, о күн бу барәдә мәчлисләрдә, күчәләрдә, дәзкәһ вә стол башында сөһбәтләр олур. Нурәддин Бабајевин, Јусиф Әзимзәдәнин, Чолад Мәмәдәвун, Мәмәд Әббәрин, Ағачавә Әлизәдәнин бу чүр јазылары һамыны севиндирир вә үмуми ишимизә бөјүк фәјда верир.

Бизим зәманәдә әдәбијјәтнин тәсир даирәси вә имканлары хейли кенишләнмишдир. Кино сәнәти сүрәтлә инкишаф едир. Өлкәмиздә бөјүк киностудиялар вә шәһәрләрдән тутмуш кәндләрә гәдәр һәр јердә көзәл, ишығлы, руһу охшәјән кинотеатрлар јаранмышдыр. Радио вә телевизоруи мүасир е'чәзкар техникни кошфләр әсасында гүсүрсүз веришлишләр имканы вәр. һәр күн миллионларда адам киноларә, театрларә ахышыр, радио вә телевизорларын габағында отуруб көз-гулағ кәсиләр. Бүтүн бунлар бәдин сөзә, бәдин әдәбијјатә ичтимаи тәләби хейли артырмышдыр. Дикәр тәрәфдән, театрларын, киностудияларын, радио вә телевизия веришлишләринин инкишафыны, мәһналы вә марағлы олмасыны бәдин әдәбијјәтсәз тәсәввүр етмәк чәтиндир. Бир сөзлә, әсрнимиздә јазычыларын гаршысында јени фәалијјәт, мейданы ачылмағла бәрәбәр оныларын мәс'улијјәти дә хейли артмышдыр.

Драматуркија — әдәбијјәтні ән чәтин, ән дәнк инкишаф едән сәһәсидир. Јухарыда һағында данышдығым драм әсәрләри илә јанашы, мәрһум Сләбит Раһманын «Јәлан», «Күләкләр» әсәрләри вә бир сыра башга драмлар сәһпәмиздә кәстәриллишидир. Буунда белә јени әсәрләрә бөјүк еһтијәч вәр. Сон илләр бир сыра јазычылар драматуркијада өз гүввәләрини сынағлар. Бу, јашы һалдыр. Ләкин арзу олунарды ки, јени гүввәләри

драматуркијаја кәтирән бу сәһәдәки тәләбләр јох, дәхили јарадычылығ еһтијәчи олајды. Анчаг бу һалда јашы әсәрләр мейдана чыхыр. Ашағы вә орта сәвијјәли әсәрләр исе театрла драматурғлар арасында сојулуг, анышылмазлығ, килеј-күзәр доғурур. Ејни заманда театрлар вә Мәдәнијјәт Назирлији репертуарын тәшкилиндә, јени әсәрләрин сечилмәсиндә даһа һәссас вә тәләбкар олса јакшыдыр. Бу ишдә тәсәдүфләрә јол вермәк олмаз. Субјектив мүләһизәләрдән доған јанлыш бир аддым мүтләғ драматуркијанын вә театрын инкишафына пис тәсир кәстәр.

Мусигили комедија театрынын өзүнәмәхүсс хейли тамашачысы вәр. Бу театрда сон илләр мүәллифләрә чанлы әләғә јарандығыны гејд етмәкәк олмаз. Анчаг биз арзу едәрдик ки, орада әсәрләрә тәләбкарлығ артыын, бајағы вә шит күлүшләр ардынча гачмасынлар, тамашачыда һәм мүасир шүүр, һәм дә јүксәк зәвғ тәрбијә едән әсәрләр үғрунда даһа сәмәрәли вә ардычыл мүбаризә апарылсын.

Опера либреттолары јарадылмасында да бизим М. Ф. Ахундов театры вә Мәдәнијјәт Назирлији илә ишимизи күчләндирмәжә, өмрүнү вә тиз сәрф едән Тәләт Әјјубов кими шаир вә јазычыларә даһа гајғыкеш мунәсибәт јаратмаға еһтијәч вәр.

Иман Гәсымов, Әнвәр Мәмәдханлы, Гәсән Сејидбәјли узун илләр әрзиндә һәјәтларыны сәмәрәли сүрәтдә кино сәнәти илә бағламышлар.

Сон илләрдә јазычыларла киностудия арасындаки әләғәләр хейли чанланмышдыр. Бир сыра исте'адлы кәчкәларимиз вә көркәмли јазычыларымыз ора чәлб олунмушдыр. Нәтичәдә јени сценариләр, јени филмләр јаранмышдыр. Кино чох әһәмијјәтли, күтләви сәнәтдир. Халғын коммунист тәрбијәсиндә, сийәси вә әхлағи көрүшләринин тәрбијәсиндә оғун бөјүк рол ойнадығыны һамымыз билиремиз. Буна көрә дә һәр бир филмин әсасы олан сценариләрин һәр чәһәтдән партијанын вә халғын тәләбләрин сәвијјәсиндә олмасына чалышмағ ләзимдыр.

Бизим күндәрдә сәнәтні јени бир нөвү јараныр. Бу да теледраматуркиядыр ки, күтләви тамашачы чәлб етмәк е'тибарилә о, кино илә јарышан јекәнә сәнәт нөвүдүр. Ахшамлар телевизоруи габағында кимләр отурур? Кәчкәләр, ағсачы гәчәләр, јенијетмәләр, ушағлар, фәһ-

лэлэр, мүнөндислэр, колхозчулар, алимлэр... Телевизор бөжүк чаапба гүвөсө олан сеириги бир күзүкүдүр. Жазычылар бу гүдрөтти васитоја сојуг баха билмээдэр. Буна көрө дө жеңи шөклө дүшөн теледраматургија саһасиндө Азербайжан жазычылары һөвөс вө илһамла чалышмалыдыр. Телевизора жахшы эсэрлэр вермэк вачиб мәсөлөдир. Елэ эсэрлэр ки, оилар бизим коммунист идеалларыны, коммунист эхлагыны јајсын, һәр чүр көһиәликләрө гаршы тамашачылары сәфәрбәр етсин. Хүсусилә дини-мөвһуми галыгларла, көһиә эхлаг тозаһурләрилә мүбаризәдө бу чүр верилишләр чох тәсирили ола билур. Телевизор үчүн репертуар жарямасына јалпыз драматурглар јох, бизим һикмәт Зия киһи көзөл тәмсилчимиз, Рүфөт Эбнөглу, Сейфәддин Дағлы, Чаһанкир Көзәлов киһи дузлу сатирикларимиз, мәнсур шәр, лирик һекајәләр јазыи Күләһсеји һүсөјөглу вө Чәфәр Бағыр киһи жазычыларымыз да чөлб олунамалыдыр. Гәмчнини Адил Бабајевни сонетләри бу чәһәтдән дигтәләјингдир.

Әдәби инкшиафымызын вачиб саһәсиндән бири дө бәдии тәрчүмөдир. Хүсусән бизим зөманәдә бүтүн дүнјада тәрчүмөһни ичтимаи-сијаси, мәдәни вә естетик әһәмийјәт артмышдыр. Бәдии тәрчүмә—халгларын руһуну, голһини, һиссийјатыны, һәјәти аңлајышларыны, зөвгүнү бир-биринә јахылашдыран, үрөкләр арасында гырылмаз телләр јарадан гүдрәтли бир васитәдир. Мәһијәт етибарилә о чох һуманист һадисәдир, бејнәлмиләлчиләјә, халглар арасында достлуғ жарямасына көмөк едир. Ејңи заманда әдәби әһәһәләрин бир-биринә гаршылыгы тәсириһи күчлөндирәр. Бөжүк рус әдәбијјаты вә мәдәнијјатыһни өлмәз мүтәрәғги әһәһәләрин биз әһ чох тәрчүмәләр вә јарадычыларын шәхси үһсийјәти васитәсилә мәһимсәмәјә башламышығ. Бу чығыр кетдикчә кенишләнбн шәхләһнәрәк мәдәнијјәтларимизин, әдәбијјәтларимызын, халгларымызын инкшиафына көмөк едән гаршылыгы тәсири күчлөндирмишдир.

Биз бу күн бөжүк мәһијәтларығ дујғусу илә гејд едирик ки, бизим рус гәләм јолдашларымыз әдәбијјатымызын јахшы нүмунәләрини рус дилинә тәрчүмә едиб—«Гослит», «Советски писател», «Молодаја гвардија» вә башга мәркизи нәшријјәтларда, мәркизи гәзет вә журналларда чап етдирмәклә Азербайжан әдәбијјатыһнын бүтүн Иттифагымызда вә бүтүн дүнјада јайылмасына көмөк етмиш вә едирләр. Мән бу мүһәһәтлә Николој

Тихоновун, Павел Антоколскиһни, Константин Симоновун, Аделина Адалисини, Маргарита Аликерини, гурултајымызга гонағ кәлмиш, Сабирин көзәл тәрчүмәчиси Серкеј Василевһни вә бизим бир сыра ромаилары тәрчүмә етмиш, ССРИ Жазычылар Иттифагында Азербайжан әдәбијјаты комиссийасыһни сәдри Витали Василевскиһни вә бир чох башгаларыһни әмәјини мәһијәтдарлыгга гејд едирәм. Сон беш илә Азербайжан әдәбијјатыһнын оиларча нүмунәләри рус вә дикәр гардаш халгларын дилиндә јүз миң тиражларла чап олуһмушдур. О чүмләдән, Ленинградда гәләм замандан совет дөврүнә гәдәрки шәрһимиз әһәтә едән бирчылдик антологкија рус дилиндә чапдан чыкмышдыр. Москвада нәшр едилән «Совет әдәбијјаты харичи дилләрдә», «Әсәрләр вә рајиләр» журналлары инкисил, алман, франсыз, полјак вә саир дилләрдә Азербайжан әдәбијјатына хүсуси нөмрәләр јәсә етмишләр. Бу журналлар харичи өлкәләрдә кениш јайылмыш вә орадакы мәтбуатда јүксәк гиймәт алмышдыр. Москваның «Прогресс» нәшријјаты илә бирликдә һазырладагымыз Азербайжан шәр антологкијасы инкисилә дилиндә, нәшр антологкијасы франсыз дилиндә лап бу күнләрдә чапдан бурахылмышдыр ки, бу, гурултајымызга бөжүк һәдијјәдир.

Биз бу күн әдәби һәјәтымызы, халғын мәһәһи вә естетик тәрбијәсини бәдии тәрчүмәсиз тәсәввур едә билмәрик. Рус вә гардаш халгларын, ејңи заманда дүнја әдәбијјатыһнын һәм классик, һәм дә мүасир көзәл нүмунәләрини дилиһизә мүнәтәзәм оларағ тәрчүмә едирик. Һәһин әсәрләр Азербайжан охучуларыһни бөжүк һөрмәт вә мәһәһәттини газанмышдыр. Бирчә ону демәк киһәјәтдир ки, Максим Горкиһни 15 чылдлийи, Пушкиһни вә Гоголуң 6 чылдлийи, Лермонтовун вә Мајаковскиһни 2 чылдлийи, Шолоховун 4 чылдлийи, Толстојун, Достоевскиһни, Некрасовун, Фадеевиһни, Грибачовун, Руставелиһни, Абовјаның, Шевченконун, Абајын, Нәванниң, Хәјјамын, Сәдрәддин Ајинниң, Рајисини, Шекспирин, Балзакын, һемингуейни әсәрләри Азербайжан дилиндә нәшр олуһмушдур. Лап бу күнләрдә шаир Әһмәд Чәмилли нечә иллик кәркни вә илһамлы әмәклә тәрчүмә етдији һәтәһни «Фауст»у чапдан чыкмышдыр. Илдә дә Мүбариз Әһлизадә Фирдовсиниң «Шаһнамә»сини, Әһнаға Курчәјли һәә Дантениң «Илһаң» комедијасыны тәрчүмә етмәкләдир.

Буалонун «Ше'р сөнәти» әсәри дә Әкбәр Агајевни тәрчүмәсиндә артыг охучуларә чатдырылмышдыр. Бу-нулла белә рус вә гардаш халглар әдәбијјатынын Азәр-бајжан дилинә тәрчүмә вә нәшрини гәизәтбәхш һесаб етмәк олмәз. Бу бөјүк шидә гүсурун әсәс сәбәби биздә китаб нәшриндә олан чәтинликдир.

Бәдни әдәбијјатын нәшриндә биз бир чох республика вә әјәләтләрдән керн галыры. Јазычы тәшкيلاتы бөјү-јүр, јазанлар артыр, халг биздән даһа чох әсәр истајир, нәшријјат планлары исә илдән-илә јеринә јетирилмир. Мән бизим гурултайым трибунасындаң рәһбәр тәшкилат-лара мүрајиәт едиб бир сыра башга республикаларда олан кими биздә дә хүсуси бәдни әдәбијјат нәшријјаты јарадылмасыны хәтиш едирәм. Бу масәлә һәлл едилмә-ничә, бөјүк дөвләт иши олан бәдни әдәбијјат нәшри гәј-даја дүшмәјәчәк!

Сон беш илдә биздә әдәби тәңгид вә әдәбијјатшунә-лыг да хәјл инкшафы етмишдир. Әввәлә, ону дәмәк лазымдыр ки, нәзәри-тәңгиди фикрин үфүгләри кениш-ләниши, әдәби һадисәләрә мүнәсибәти дәринләмиши, елми-фәлсәфи әсәслары мөһкәмләмишидир. Инди биз-дикәи бәдни јарадычылыға естетик фикрин үмүмбәшәри зирвәләриндән јахынлашмаг, реализмин вә романтизмин дүңја әдәбијјаты фонунда инкшафынын сәчијјәви хүсу-сијјәтләри илә бизим милли әдәби просеса гүјмәт вермә-јә чалышмаг јахшы һадисәдир. Бир сөзлә, истәр классик, истәрсә мүасир әдәбијјатымыз милли чәрчивәләрлә мөһдуд һалда јох, башга халгларын естетик фикринин инкшафы илә әлағадар шокилдә тәдиг олунур ки, бу, һәр шәјдән әввәл әдәби-тәңгиди фикрин нәзәри сәвијә-синин галхдығыны, марксизм-ленинизм нәзәријјәсинә даһа дәриндән јүнәләндирин кестарир. Бу әсәсдә сон беш илдә әдәбијјат тарихимиз, классикләримиз вә мү-асир көркәми јазычыларымыз һагғанда бир сыра моно-ментал тәдигат әсәрләри, моногرافيјалар јазылмыш вә чап олунмушдур. Бу әсәрләр Мәммәд Ариф Дадашзадә, Мәммәд Чәфәр Чәфәров, Мир Чәләл, Камал Талыбадә, Һәмид Араслы, Мирзаға Гулузадә, Бәкир Нәбијев, Әк-бәр Агајев, Мейди Мәммәдов, Мәс'уд Әлиоглу, Гасым Гасымзадә, Гулу Халилов, Әһәд Шәјсәев, Пәнәһ Хәли-лов кими тәңгидчи вә алимләримизин гәләминдән чых-мышдыр. Бу-нулла белә әдәби тәңгидин бир сыра чидди гүсурлары да гәјд олунмалыдыр. Үмдә гүсур исә онун

һәмишә принципал олмәсә, һәмишә партијялы мөв-гедән чыхыш етмәсәи, әдәби әсәрләр вә јарадычыларә гүјмәт вермәкдә субјективизмә, шәхси симпатија вә ан-типатијаға гапылмәсә, бә'зән достбәзлыг, һәтта јерли-чилик һиссләринин тә'сирә алтына дүшмәсиндир. Бу икә мүтләг үмуми әдәби просеса мәнфи тә'сир кестәрир, онун даһа сүр'әтлә инкшафына мане олур.

Әдәби јарадычылығны исә сон беш илдә газандығы наилијјәтләрлә јанашы, бу вә ја дикәр мүнәсибәтлә ју-харыда кестәрдиһимиздән дә артыг гүсурлары, кәсирли чәһәтләри, мубәһисәли проблемләри вар. Бу гүсурлар-дан ән бөјүјү идејача дајаз, бәдни чәһәтдән сөнүк әсәр-ләрин мејдана чыхмасыдыр. Белә әсәрләрдә халғын со-сиалист һәјәты вә мубәрризәси сәтһи, касыб вә бә'зән дә биртәрафи кестариләр. Ачыз, бәдбәхт, хырда һиссләрлә јашајан адамлар өн плана чәкиилр, тәклик, тәһалыг, шәхси дар мәнлијинә гапылыб галмаг — фәрдин, шәх-сијјәтти орижиналлығы, ма'нәви эңкилијити, јазычыны кәшфи кими гәләмә верилр. Әслиндә, ма'нәви фәалиј-јәтин, хәстә егонизмин, горхагылығны ифадәси олан бу һә-јәт тәрзи, бу чүр гәһрәман әдәбијјатда һеч дә јени дејил вә әсрин, букүнкү инсанын сәчијјәви хүсусијјәтләрини ифадә етмәкдән чох узагдыр. Калачәји олмајан, һәр шәјә бәдбин вә лагәјд бахан, чәмијјәтдән күсмүш, инсанлар-дан үмидини узамыш, завалы, ачыз гәһрәман Кафканын, Беккетин әсәрләриндән бизә танышдыр. Онун хәсијјәти-нин бу вә ја дикәр чизкиләрин сүн'и олараг башга бир дөврун вә чәмијјәтин инсанларына шамил етмәк, әлбәт-тә, реализмин әсәс гануналарына зиддир. Бә'зән биз һәјәти, букүнүн адамыны биртәрафи кестәририк. Мән-чә һагис сифәтләри онун хәсијјәтинин һәлледичи кејфи-јәти кими кестәрмәк бәдни чәһәтдән дә дүзкүн сајыла билмәсә, монсубијјәти, инам вә әгидәси е'тибарилә бөјүк вәтәндаш олан адамларда мәнфи сифәтләрин габардыл-масы е'тираз доғурур. Бу е'тираза гаршы бә'зиләри дејир ки, «идеал адам јохдур, һәрәдә бир гүсур вар, һәрәнин үрәјиндә һејвани бир һисс јашајур».

Бу фикирлә разылашмаг олмәз. О, харичдә, буржуа дүңјасында дәбдә олан вә маһијјәт е'тибарилә инсана, инсанын ишығы идеалларына гаршы чеврилмиш чүрүк бир фәлсәфи булагдан су ичир. Бу фәлсәфәни јазанлар, мүасир адамлары инандырмаг истајирләр ки, бу дүңја— дүзәлән дөңја дејил, инсанлар һеч заман сәминн, тәмиз-

үрәкли, хейрхан олмајачаглар, барышмаз ичтимаи энд-диджәтләрдән, зүлмдән, әдәләтсизликдән вә бир-бирини дидмәкдән чәкинмәјәчәкләр. Јә'нин, бүтүн халгларын вә вәтәндашларын, бүтүн инсанларын дост, гардаш вә хош-бәхт олачагы коммунизм чәмијјәти һагъиндакы арзулар бош хәјалдыр, јеринә јетмәз фантазијалдыр. Бу арзуларә мејл етмәк Сизиф әмәји кими биһудә, әзаблы ишдир... Чүнки инсан анаданкәлмә һагисдир, гүсурлудур, дүзәл-мәздир.

Әлбәттә, ишыгы фикирләрә, жүксәк инсанпәрвәр-лик дуғулары илә, жүксәк естетик идеалла јашајан сә-нәткар бу фәлсәфә илә разылаша билмәз. Шиллер дејир ки: «Ән бөүк инсанын да һәјәтиндә баяғы һәрәкәтләр олу-ру. Лакин анчаг баяғы зәвг сәһибләри онлары ахта-рыб тапмаг вә тәсвир етмәклә мәшғул ола биләр».

Хырда мөвзуларә ујмаг, јерли-јерсиз «силсилә ше'р-ләр» јаратмаг, икинчи-үчүнчү дәрәжәли адамларә, шах-си достларә гәсидәчиликдән кәлән тә'риф долу итһаф-лар, ичтимаи мәзһунсуз, һуманист һиссләрдән вә фикир-ләрдән мәһрум гуру тәбиәт тәсвирләри, әлнин гәләм алаң кими, атасындан, анасындан, гоһум-әгрәбасындан јазмаг мејли дә ајры-ајры шаир вә јазычыларын јара-дычылыг үфүгләрини хейли даралдыр. Тәнгидимиз бу гүсурларын конкрет әдәби тәзәһүрләрини вахтлы-вах-тында кәстәрәсә, «таләбкарлыгы нәзакәтлә, бәдни сәрвәт-ләримизи јараданларә гајғыкеш мүнәсибәтлә бирләш-дирсә» гүсурлу әсәрләрини сәји хейли азалар. Е'тираф едок ки, тәнгид бә'ән доғрудан да јахшы әсәрләр бәрә-дә узун мүддәт сусдуғу һалда, зәиф әсәри тә'рифләјир. Она кәрә ки, бу әсәрин мүәллифи нәчә дејәрләр, «габа-ғындан јејән дејил», «далашгандыр». Әлбәттә, анчаг һә-гини исте'дәдларын вә сәнәткар јазычыларын јекдиллији вә ваһид чәһһәс тәнгиди беләләринини һүчмундан горуја биләр. Әдәби әсәрләрә вә јарадычылыгларә тә-ләбкар вә һәссас мүнәсибәти, онларын объектив вә доғру гүјмәтләндирилмәсини тә'мин едә биләр.

Бу мубаризәјә Иттифагымызын бүтүн сексијалары фәал сурәтдә гошулмалы, консултантларымыз, «Әдәбиј-јат вә иччәсәнәт» гәзети, «Азәрбајчан», «Улдуз», «Ли-тератури Азәрбајчан» вә «Гракан Азәрбајчан» журнал-лары әдәби әсәрләрини идеја-бәдни кејфијјәтинә хүсуси дингәт вермәлидир.

Биздә рус вә ермәни сексијаларында Иван Третјакөв

вә Вјачеслав Зәйтсөв, Мансур Вәкилов, Самвел Григор-јан, Левон Адјан, Сократ Ханјан кими көзәл јазычы вә шаирләр чалышыр. Бизим Нахчыванда, Дағлыг, Гара-бағда, Кировабәддә филиалларымыз вар. Сумгајытда, Ләнкәрәндә, Шамахыда вә башга шәһәрләрдә әдәби бирликләрини әтрафына чохлу әдәби кәч гүввә топла-ныб! Буларын һәмисынын күндәлик ишиндә кејфијјәт уғрунда, јахшы әсәрләр уғрунда мубаризә әсас јер тут-малыдыр. Унутмаг лазым дејил ки, халгын савад дәрә-чәси, билик сәвијјәси, зәвгү чох артыб вә һәр ил даһа да артачаг. Јазан чохдур вә күн-күндән чохалачаг.

Инди Јазычылар Иттифагынын 289 үзвү вар. Тәкчә сон беш илдә 60-а гәдәр јени үзв гәбул олунуб, Иттифа-га дахил олмаг үчүн 50-дән чох әрнә верән вар. Мүхтә-лиф дәрнәкләрдә вә әдәби бирләшмәләрдә иштирак едәрәк ше'р, һекајә вә һәтта поэма, повест јазанлар јүз-ләрчәдир. Журналчыларини дә бир гисми бәдни әдәбиј-јатә мејл едир. Белә бир вәзијјәтдә әдәби әсәрләрә тәлә-би азалтмаг олмас. Чүнки идејасы дајаз, бәдни кејфиј-јәти ашағы олан әсәрләрә кениш мејдан верилсә, тез-ликлә сөз јығыны ичиндән јахшы әсәри тапмаг гүмуи ичиндән гызыл дәнәләрини сечмәк кими чәтти олар... Халгын мә'нәви сәрвәт хәзинәсини исә анчаг гызыл кими саф вә гүјмәтли әсәрләр зәнкинләшдирә биләр.

Ичәзә верин, әмин олдугумузу билдирәк ки, гурул-тај дәрин мәзһунлу вә жүксәк сәвијјәли иш илә јахын кәләчәкдә белә әсәрләрини јаранмасына көмәк едәчәк-дир.

Апрел, 1971.

УЧАЛЫГ ВЭ ТЭМИЗЛИК

1

Эдэби процесин чанлы мәселэләрини музакирә үчүн топланмыш бир гурултајы дәрин һәҗәчанла гаршылама-
жан, үрәји җарадычылыг вә эдэби җарадычылыг барәдә
мүхтәлиф фикир вә дүшүнчәләрлә дејүмәҗән бир җазы-
чы мән тасәввүр едә билмирәм. Ахы, һәҗәтәҗны, өмрүнү,
гәлбһинни ән жүксәк һиссләрини, ән ширин арзуларын
һәср етдији бир сәһәнин али мәчлисинә инсан сојуҗ
вә лагејд гала биләр?

Бу һәҗәчанлы, һәтта дејәрдим ки, бир гәдәр тәнтә-
нәли әһвали-руһијә һәлә гурултај ачылмамыш бизим
Москвадакы илк көрүшләримиздә һисс олунурду. ССРИ
җазычылар Иттифагынын җәрләшдији Воровски күчәсин-
дәки көһнә, лакин җарашыҗлы вә чанајатан бирмәртәбә-
ли бинанын җашыл бағчалы балача һәҗәтиндә мүхтәлиф
шәһәрләрдән, республика вә әҗаләтләрдән кәлмиш җазы-
чылар һәрәрәтлә көрүшүр, һал-әһвал тутур, данышыб
күлүр, али әдәбијјат мәчлис вә эдэби җарадычылыг
барәдә сөһбәт едирдиләр. Ону да гејд етмәлијәм ки,
гурултајын тәшкилатчылары хуеуси сәј кәстәрмиш,
нүмајәндәләрин гаршыланмасына, ән көзәл мейманхана-
ларда җәрләшдирилмәсинә, сәмәрәли иш вә истриәһәт
үчүн лазым олан шәрәит җаратмаға наил олмушдулар.

Иттифагын бизә чоһдан таныш вә доғма олан балача
конфранс залында нүмајәндәләр гејдә алынырды. Ора-
дәча һәр нүмајәндәҗә көзәл бир портфел верилрди.
Портфелин ичиндә җарашыҗлы дөш нишаны, блокнот, гә-
ләм, бир сыра әдибләрин сәси җазылмыш валлар, китаб-
лар, арашыҗ материаллары вә саирә варды. Бүтүн бун-
лар гурултајын салыҗ илә һазырландығыны, мүтәшәк-
кил кечәчәҗини кәстәрир вә хош тәсир бағышлајырды.

Бир шеји дә әләвә етмәји лазым билирәм: о да җа-
тахт зәһмәткешләри вә зијалыларын җазычылар гурул-

тајына бөјүк марағ кәстәрмәси иди. Бу марағы аддым-
башы һисс етмәк олурду.

Ијуниун 21-и ...Сәһәр Москвада көзәл, ишыҗлы вә кү-
нәшли бир күн башлајырды. «Москва», «Россија» вә
башга мейманханалардан нүмајәндәләр Кремлә тәрәф
һәрәкәт едирдиләр. Гызыл мејданын кениш гранит сина-
синдә аддым сәсләри, шән күлүшләр ешидилрди. Ма-
рағ долу көзләр Ленин мавзолејинә дикилир, орадан
гүлләсиндә ири Кремл саатлары парылдајан алағапәја
чеврилрди. Дәстә-дәстә адамлар бу гапыдан ичәри до-
лурдулар. Бунлар җазычыларла јанашы Москва зәһмәт-
кешләринин нүмајәндәләри вә харичи гонағлар иди, бө-
јүк Кремл сарајына доғру кедирдиләр.

Саат он тамамда гурултај өз ишине башлады. Гоча-
ман җазычы Николај Тихоновун гына вә мәнәли кириш
сөзүндән сонра биз ССРИ җазычылар Иттифагынын
биринчи катиби Георки Марков јолдашын кениш вә
мәзмунлу һесабат мәрузәсини динләдик.

Ғалибләрә мәхус еткәнлик, бөјүк руһ жүксәклији,
кечилмиш јолу ағыллы вә ишыҗлы нәзәрлә тәһлил ет-
мәк, сарсылмаз инамла кәләчәҗә баһмағ — мәнәви гуд-
рәтин әләмәтидир. Бизим гурултајда әввәлдән ахыра
белә бир гудрәт һисс олулмағда иди. Мәрузәчи дә, баш-
га натигләр дә совет әдәбијјатынын наилијәтләриндән,
кечдији бөјүк јолдан, әлдә етдији зәңкин тәҗрүбәдән вә
вачиб проблемләриндән гурурла данышырдылар. Бу
никбни руһ вә шад әһвали-руһијә бөјүк бир ишкүзәр-
лыгла бағлы олдуғундан гуру риторикадан узаг иди.
Зәңкин әдәби тәҗрүбәнин сәчијјәви хуеусијјәтләрини
мејдана чыхармағ вә үмумиләшдиричи фикирләр сөјлә-
мак мејли бир сыра чыхышларда табары шәкилдә нәзәр
чарпыр вә чанлы марағ доғурурду, җазычылары зәма-
нәмиз һағгында, совет халгынын әмәји вә фәалијјәтинин
дүнјәви әһәмијјәти һағгында, совет әдәбијјатынын гар-
шысында дуран бөјүк җарадычылыг вәзифәләри һағгы-
нда дәрин дүшүнчәләрә салырды.

җазычылар гурултајындакы бүтүн данышығлар үчүн
сәчијјәви олан бир һәһәти хуеусилә гејд етмәк лазым-
дыр: һамы партијанын XXV гурултајы гәрарларынын
бүтүн халгымыз үчүн, о чүмләдән совет җазычылары
үчүн бөјүк әһәмијјәтини гејд едирди. Бу гәрарлар бизим
гәлбһимиздә севинч вә гурур дүјүсү, руһ жүксәклији вә
чошғун җарадычылыг илһамы ојатмышдыр. Чохмилләт-

ли совет адабиятынын сон дөрд илдә кечдији арадычылыг жолунун асас хусусијјатларини тәһлил вә тәдгиг едән Кеорки Марков да, 200-ә јахын чыхыш едәнләр дә бөјүк һәрәрәт вә мәһәбәтлә партија гурултајынын гәрарларыннн әдәби арадычылыга бөјүк тәкан вердијини гејд етдиләр. Бу гәрарлар бүтүн дунјада мүтәрәгги ичтиман һәрәкатлара, милли азадлыг вә ингилаби мүбаризәләрә, социализм уғрунда дөјүшән күвваләрә мисилсиз көмәкдир. Натигләр гејд етдиләр ки, XXV гурултајын ирәли сүрдүјү нәһәк гуручулуг планлары вә ишыгылы фикирләр бүтүн совет адамларыннн, бүтүн совет јазычыларыннн һајатына дәрин тәсир кәстәрмиш, онлары чошгун фәалијјәтә руһландырмышдыр.

Табииндир ки, јазычылар XXV гурултајда Мәркәзи Комитәнин әдәби-бәдннн арадычылыга, хусусән јазычы әмәјинә вердији јүксәк гижәтдән хусуси разылыгга данышдылар. Мәркәзи Комитә әдәбијјат вә инчәсанәт адамларына партијанын, халгын, дөвләтин дәрин мәһәбәт вә етимадыны ифадә етмиш, умумхалг ишиндә јазычы вә сәнәткар әмәјинин бөјүк әһәмијјәтиннн гејд етмишдир: «Совет јазычылары, рәссамлары, бәстәкарлары, театр, кино, телевизия ишчилери — өз истәдады вә пешә мәһәрәти илә халга, коммунизм ишинә хидмәт едәнләринн һамысы дәрин тәшәккүрә лајингдир».

2.

Гурултајдакы данышыгларда сәнәткарлыг мәсәләләри бөјүк јер тутурду. Бу да табииндир. Бәли, әдәбијјат аңлаышы һәр һансы фикрин вә ичтиман амалын адн, садә ифадәси дејил, бәдннн, јәни образлы тәчәссүм дәмәкдир. Әслинә баханда елми тәфәккүрлә бәдннн тәфәккүрүн, елм илә бәдннн сәнәтләринн асас фәрги дә бундадыр. Елминн дә, сәнәтинн дә предметнн ејиндир: инсан һајатынын, бизнн аһатә едән әләми дәрәк етмәк, һәгигәтләри ашқара чыхармаг! Бу мәгсәдә наил олмаг үчүн елминн өз силәһи вар — мәнтиги мұһакимә вә дәлилләр. Сәнәтинн исә силәһи башгадыр: образлар, бәдннн вәситләр. Елм — субут едир, сәнәт — көстәрир, чаңландырар, тәчәссүм етдирир. Әлбәттә, бу бөлүк һеч дә мүтләг дејилдир, елм илә сәнәт арасында Чин сәдди јаратыр. Елми тәфәккүр чох заман сәнәтинн силәһиндән истифадә етдији кими, сәнәт дә мәнтиги дәлилләрсиз кечинә билмир, тез-тез

мәнтиги мұһакимәләрә, фәлсәфи дәлилләрә мүраҷиәт едир. Бөјүк Фүзули елми тәфәккүрлә бәдннн тәфәккүр арасындакы бу диалектик әләгәни дәриндән дујарәг дејирди: «елмсиз шәр әсасы жох дивар олур вә әсәсәсз дивар гајәт дә бие'тибар олур».

Лакин бу һеч дә бәдннн тәфәккүрүн асас мәһијјәтиннн, бәдннн әдәбијјатыннн вә бәдннн сәнәтләриннн спесифик хусусијјәтләриннн рәдд етмир, онлары һечә ендирмир. Бу хусусијјәтләр исә һәр шејдән әввәл, һәјәты, варлыгы идракынн хусусијјәтннндән ибарәтдир, һәгигәти арасдыр вә ифадә етмәк вәситләриннн хусусијјәти дәмәкдир. Истәр әдәбијјат, истәрәд дә мусиги вә рәссамлыг әсәрләриндә бу хусусијјәтләр нәзәрә алынмадыгда бәдннн тәфәккүр бәднннлијиннн итирир, сәнәт әсәри јеринә гуру тәсвирләр, риторик мүраҷиәтләр, ја да чылпаг мәнтиги мұһакимәләр әмәлә кәлир ки, ағыллы вә дәрин мә'на белә онлары сәнәт әсәринә чевирә билмәз.

VI гурултајын көзәл хусусијјәтләриндән бирнн мәнчә, елә бундан ибарәт иди ки, бәдннн әсәринн мүндәрчәси илә онун формасыннн вәһдәтдә тәдгиг едирди. Чыхышларыннн әксәријјәтиндә совет әдәбијјатынын бүтүн дујја әдәбијјаты тарихиндә јени мәрһәлә тәшкил етмәсн, новатор әдәбијјат кими мејдана чыхмасы һәр шејдән әввәл онун ингилаби мүндәрчәси, социализм гуран әмәк адамынын бәдннн арадычылыгынн диггәт мәркәзинә чәкмәси илә, јәни јени гәһрәманы илә изаһ олунурду. Ејинн заманда көстәриллир ки, бәдннн формаја диггәтсизлик, сәнәткарлыг мәсәләләриннн лагејд мүһәнсәбәт социализм реализминнн мәһијјәтиннн вә табиятиннн эддир. Чүнки бөјүк идеалы аңчаг бөјүк сурәтләрлә, гүдрәтли бәдннн вәситләрлә лајингли шәкилдә чаңландырмаг олар. Чылыз, сөнүк вә хырда образлар бөјүк мүндәрчәли, бөјүк гәһрәманы аңчаг гижәтдән салыб кичилдә биләр.

VI гурултајдакы данышыглар хусусән бу вәһдәтдән мәнәдә дәрин мараг ојатды. Биринчи гурултај истисна олмагга, мән совет јазычыларыннн бүтүн гурултајларында иштирак етмишәм. Демәлијјәм ки, форма вә мүндәрчәниннн гаршылыгылы әләгәси, диалектик вәһдәти барәдә индикн аңлаышыннн јаранмасында әввәлки гурултајлардакы мұзакирәләринн, мұһабисәләринн, фикри ахтарышларынн бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Бурада мән бизин бөјүк шаиринннн Сәмәд Вәругунн 1954-чү илдә иккинчи гурултајда совет шәр'инн барәдәки мәрүзәсинн

хатырлатмагы лазым билирэм. О заман Сәмәд Вурғун бәднн жарадычылыгыда мütәрәгги ичтимаи мүндәрчигә илә, фәлсәфи мазмуна барабар гүдрәтли бәднн вәситәләрнн әһәмијјәтиндән дә һәрәрәтлә, өзүнәмәхсус вүс'әт-лә данышмышды!

Сөз јох ки, һәр чүр форма ојуибазлыгына гапылан, сәнәти ишыгы вә инсан үчүн фәјадаы идеаллардан, әхлаги принципләрдән узаглашдыран формалистләрдә әсл реалистләр, хусусән социализм реализми әдәбијјатыны жараданлар арасында бәднн форма вәситәләрннн аиламаг мәсәләсиндә дәрнн фәрг вә учурум вар. Биринчиләр форма дедикдә мә'наны, мундәрчәни, һәгигәти даһа дәрнн, даһа габарыг вә парлаг ифадә едән бәднн вәситәләрнн нәзәрдә тутмур. Онлар бу вәситәләрнн о гәдәр мүчәррәдләшдирир, долашдырыр, ојуибазлыгыла елә шәклә салыр ки, фикри-фәлсәфи мә'на буланыр, птвр, ортадан чыхыр. Реалистләр вә мütәрәгги романтикләр исә форманы мүндәрчәнин там вә парлаг ифадә вәситәси һесап едирләр вә анчаг бу јолла бәднн камиллјә наня олмаг мүмкүн олдуғуну дејирләр. Бизнм гурултај-да халғын һәјәт вә мүбаризәсинн, гәһрәман әмәјинн, бејизәмләлчилијјинн, дәрнн инсанларвәрлијјинн әкс едән бу чүр камил әсәрләрин бүтүн дилләрдә јарандығы ифтихарла гејд олунду.

Әдәбијјатымызын мөвзу данрәси, һәјәтлә әлагәси, әсринизин бәднн сәлиәмәсинн јаратмаг мејли вә сәнәт-харлыг мәсәләләри барадә мүзакирәләрнн сәмәрәли кеч-мәсиндә, даһа кениш вә әтрафлы олмасында бир тәдбирнн дә әһәмијјәтинн гејд етмәји лазым билирәм. Кечән гурултајлардан фәргли олараг бу гурултајда пленар ич-ластардан башга, бир дә сәһәләр үзрә 10 комисјон ичләс етди ки, орада ајры-ајры жанрлар вә проблемләр барадә әтрафлы вә сәмнми јолдашыг сөһбәти олду.

Бәли, VI гурултај јүксәк пафосла вә ишкүзар ишлә-ди. О, совет әдәбијјатынын реализм, хәлгилик, партија-лылыг, идејалылыг бајрагыны даһа да учалара галдыр-ды. О бир даһа гејд етди ки, әмәк адамларынын, совет инсанынын јени әсәрләрдә долгун бәднн сурәтнинн јарат-маг, Бөјүк Вәтән мүһарибәси, халглар достлуғу, јер үзүндә сүлһ вә әмин-аманлыг уғрунда мүбаризә мөвзу-ларыны јени парлаг бәднн абидәләрдә чәландырмаг әдәбијјатымызын вәчиб вәзифәси олараг галыр.

Инди һеч бир бәднн әсәр чәмијјәтин һәјәтинда, әсри-

мизин инкишафында баш верән тәбәддулатлара, мә'нә-ви-әхлаги сифәтләрин вә кејфијјәтләрин актуаллыгына, кетдикчә даһа артыг инсанлары дүшундүрдүјүнә билкәпә гәла билмәз. Биз нәдән јазырыса-јазар, гуру һадисәчи-лијјә, фактларын садаланмасы вә узун-узавды тәсвиринә, тәрүмеји-һалларын нәгл олунмасына уја билмәрик. һәјәтин бүтүн сәһәләри, бүтүн пешә сәһибләри, инсан чәмијјәтиннн бүтүн үзвләри әсрин, зәманоннн итти ахы-нында мејдана чыхан јени фикирләрдә, еһтирасларла, мә'нәви кејфијјәтләрдә ашыланыр вә буларла јашајыр. һәјәт вә инсанлар елә бу чүр дә сәнәт әсәрләриндә бәднн әксинн тәпмәлдир.

Анчаг тәмиз, пак фикирләр, мүгәддәс һиссләр вә еһтираслар, ишыгыла идеаллар дүндәда јашајан инсанларнн бөјүк, чох бөјүк әксәријјәтиннн чәли едир, дүшүндү-рүр, сәздәтиннн әсәсыдыр. Буна көрә дә позгун һиссләри, сексуал еһтираслары, дәһшәтли чинајәтләр тәрәдән јуртычыны, вәһшинн тәсвир едән буржуа модерн әсәр-ләри јох, совет әдәбијјатынын, башга халгларын мütәрәгги әдәбијјатларынын ән јакшы әсәрләри дүнјанын һәр јеринә јайылыр, даһа чох инсанларын рәғбәт вә мәһәббәтиннн газаныр, јени инсан нәсилләриннн столүстү севмәли китабы олур.

Гурултајымызда јазычы сәнәтиннн дәрнн бәшәри ма-һијјәти, јазычы мәс'улијјәти барадә дә сөһбәтләр чох марағлы иди. Хусусән бизнм мүрәккәб ичтимаи мүбаризәләр, тәбәддулатлар, чеврилшләр әсриндә, инсан һәјә-тынын чох мүрәккәбләшдији елми-техники ингилаблар әсриндә һәгигәти дејән бәднн сөзә, ајдын вә намуслу сөзә еһтијач артмышдыр. Бу сөз адамлары тәрбијә едир, онларда инсана вә кәләчәјә үмиди күчләндирир, онлар-ры хејирхәһлыгә, тәрәгги вә аздылыг севмәјә, гүмәт-ләндирмәјә, достлуғ вә гардашыг дуғуулары илә јаша-маға, бу јолда мүбаризә етмәјә руһландырыр.

Бу һиссләр бизнм зәманәдә чох гүмәтли вә мүгәддәс һиссләрдир. Чүнки бүтүн јер үзүнү мүһарибә алову ичиндә јандырмаға һазыр олан гүвәләр һәлә дә чох күчлүдүр. Онлар јалныз топ-түфанкдан дејил, инсанларнн чәһаләтиндән, позгун еһтираслардан да, јанлыш, гејри-инсани фикир вә һиссләрдән дә истифадә етмәјә һазырдырлар. Онларын әлиндә дәһшәтли мүһарибә вә өлүм сияһлары вар...

Авропа коммунист вә фәһлә партијаларыннн кон-

франсында образлы бир ифадә илә букүнкү Авропаны чох дарысгал бир евә охшатмышлар. Бу евдә мухтәлиф халглар чийн-чийнә јашајыр. Ев исә барыт анбарынын үстүндәдир вә бирчә кибритә бәнддир ки, алышыб јансын! Авролада баш верөчөк јанғын исә бүтүн дунјаны бүрүјә биләр!

Ленин партијасы халглары бу дәһшәтли тәһлүкәдән хилас етмәк уғрунда мүбаризә апарыр. Бу мүбаризә дәрин инсанпәрвәрлијин ифадәсидир, ингилаби мүндәрничә илә долудур.

Совет әдәбијаты бу бөјүк мүбаризәдә һәмншәки ки ми јенә партијанын садиг көмәкчиси олачагдыр. О, партијанын өлмәз ингилаби идеалларыны, коммунизм идеалларыны тәрәниүм едән, инсанијәт һиссләрини, достлуг вә гардашлыг дүғуларыны јажан, инсанлары бирлјә, намуслу әмәјә, јарадычы фәалијәтә руһландыран јени, гүдрәтли бәдин әсәрләр јарадачагдыр!

Май, 1976.

МӘНАЛЫ ВӘ КӨЗӘЛ

Башлыға чыхардығым сөздәр бәдин сәнәтләр барадә, биринчи нөвбәдә бәдин әдәбијат барадә мәни дүшүндүрән фикирләр, ару вә истәкләри ифадә едир. Мин илләр әрзиндә мухтәлиф дилләрдә јаранмыш вә заманын сынагларындан чыхарат јени-јени инсан нәсилләри үчүн һәјәт китабы олмуш әсәрләр она көрә дүнјәви шөһрәт вә мәһәббәт газанмышлар ки, дәрин фикирләри, бөјүк мәналары, гүдрәтли еһтираслары ифадә етмишләр, һәм дә парлаг бәдин бојаларла, көзәл вә чәзибәдар формаларда ифадә етмишләр. Тәсәдүфи дејил ки, бир сыра халгларын дилиндә бәдин әдәбијат, мусиги, рәссамлыг, театр, меҗмарлыг, һејкәлтәрашлыг вә саирә сәнәтләр «көзәл сәнәтләр» адланыр.

«Көзәллик» сәнәт дилиндә мәна, фикир, еһтирас ки ми кејфијәтләри бирләшдирән анлајышдыр. Мәнасыз көзәллик бош бир көркәмдир, заһирн формадыр. Лакин сәнәтдә мәна дедикдә бөјүк бәшәри идеаллар вә һәгигәт нәзәрдә тутулуру. Анчаг һәгигәт әсл сәнәт әсәрини мәнасы ола биләр. Чүрүк фикирләрдән, чүрбәчүр јаланлардан сәнәт әсәри јаранмыр. Белә әсәрләр заһирн нә гәдәр дөбдәбәли олса да инсанларда мүсбәт, мүтәрәгги мејлләр, нәчиб дүғулар ојада билмәз. «Чөлү бәзәк, ичи тәзәк» халг мәсәли онлары чох көзәл сәчијјәләндирир. Һәр дөврун өз еһтираслары, ишығлы фикирләри, мүтәрәгги идеаллары, бөјүк һәгигәтләри өлмәз сәнәт әсәрләринә мүндәрничә олмушдур.

Партијамызын тарихи XXVI гурултајы әдәбијат вә инчәсәнәт ишчиләрини совет халғынын һәјәтыны, зәманәмизин габагчыл фикирләрини вә мејлләрини јүксәк бәдин шәкилдә тәчәссүм етдирән әсәрләр јазмаға чағырыр. Гурултај халгларымызын сон беш ил әрзиндә әдәбијат вә инчәсәнәтинин инкишафыны мәһз дәрин мәна-

лылыг, жүксөк бәдниллек мөвгөјиндөн шыгландырмыш, бүтүн саһаларда наилијәтләринә жүксөк гимәт вермишдир.

Ма'лумдур ки, бәдн әсәрләрин мә'на долғунлуғу вә көзаллији мухтәлиф васитәләрлә, мухтәлиф тәсвир усуллари, тәшбәһләр, метафоралар вә саирә илә әлдә едиләр. Әсәрдә бәдниллији вә мүндәрничә тутумунун ән гүдрәтли васитәләриндән бири сурәтләр вә хүсусән инсан сурәтләридир. Поезијанын лирик гәһроманы да, кениш һәјәт материалыны вә һәјәт һәгигәтләрини әкс едән мүрәккәб сүжетли романлардакы мухтәлиф инсан сурәтләри дә охунуға тә'сир етдији, һәҗәчанландырдығы, дүшүндүрдү-јү, фәаллијәтә, әмәли ишә (кениш мә'нада) сөғ етдији үчүн гимәтли олур. Мәркәзи Комитәнин XXVI гурултаја һесабат мәрузәсиндә совет әдәбијәт вә инчәсәнәтинин бу көзәл кәғғијәтләри мәнәбәтлә тәсвир вә тәсдиғ олунур, көстәрилир ки, «мүасирләримизни парлағ сурәтләрини јаратмәгдә бизм сәнәт адамларынын наилијәтләрини шүбһәсиздир. Бу сурәтләр инсанлары һәҗәчанландырар, мүбәһисәләр ојадыр, бу күн вә сабаһ барәдә дүшүнмәјә мәчбур едир».

Ахы, доғрудан да јазычы нә үчүн јазыр? Јәгнн она көрә ки, адамларә демәјә бир сөзү вар, һәјәтдә елә шәјләр көрүб, дүјүб, һис едик ки, онлар онун үрәјини титрәдиб; јә'ни «титрәдиб» о ма'нада ки, севиндириб, кәдрләндириб, вәчдә көтириб, чәтин суаллар гаршысында гојуб, бәдбин едик, ишығыи фикирләр ојадыб вә саирә. Лакин инсанын үрәји чох шәјлән чырпына биләр, дејүнәр, титрәјәр, јазычынын үрәји исә бешгәт, онгәт артығ чырпынмалыдыр, титрәмәлидир. Чүнки бу јазычы сәнәтинин маһијәтиндән доғур. Сојуғ үрәклә јазычы олмағ мүмкүн дејил. Сынығ тардан сәс чыкмаз. Анчағ көкломмиш тарын һансы симинә тохунсан гејри-ади, мәнәһәтли сәсләр ешидәчәксән.

Һәгиги јазычы үрәји дә беләдир. һәјәт гаршысында, инсанлар гаршысында көкләнмиш тар кимидир. Демирәм ки, һәр күрдә шәј ону титрәтмәлидир. Хејр, милчәк тохунанда тар сими дә еһтизаза кәлмир. Бә'зән тәәссүф ки, јазычы үрәји хырда һисләрдән дә титрәјир. Ма'лумдур ки, бу заман анчағ хырда, әһәмијәтсиз әсәрләр мејдана чыхар, әксинә инсанларын тәлеји, сәвдәти, фәләкәти илә әләғадар олан мәсәләләрлә дејүнәндә даһа

әһәмијәтли әсәрләр јараныр. Бу күн вә сабаһ барәдә дүшүнчәләр, бөјүк бәшғри проблемләр јазычынын фикрини, һәјәлины ојнатында гәләм јахшы һәрәкәт едир, јахшы мәһсул верир.

Һәјәтин вә моһиәтин хәфә кушәләриндән алынмыш бири-бирилә әләғәсиз һадисәләр, тәсәдүфләр, хырда мөвзулар, дајаз фикирләр зәмәнәнин бөјүк еһтирасларындан, сијаси, ичтимаи, фәлсәфи чарпышмаларындан узағ олдуғу кими, онлары әкс едән әсәрләр дә мүасир бәдни фикрини мәһсулу олан парлағ әсәрләрлә мүғәјисә-јә кәлмир. Белә әсәрләр күлүстандан канарда, сусуз торпағда зәһф тохумдан чүчәрмиш кол кимидир. Нә күл ачыр, нә әтир верир, охучунун нә фикринә тә'сир едир, нә дә әглинә.

Бурада мән бир мәсәлә барәдә бир-ики кәлмә демәк истәјирәм. О да мөвзу мәсәләсидир. Бизм хүсусән әләби органларда вә ноһријәтларда чап едилән бә'зи әсәрләри охујанда адама елә кәлир ки, тез-тез ејни һаваны чалан бир оркестрә гулағ асырсан. Бу мөвзу мәһдудлуғу бир гајда оларағ ејни фикирләрини, тәшбәһләрини, һәтта сөзләрини тәкряры илә мүшәјјәт олунур.

Әлкәмиздә јарадычы әмәк гајнар булағ кими чошур, һәр күн, һәр саат мө'чүзәләр јараныр, јени-јени нәһәк сәнәјә вә мәдәнијјәт очағлары тикилир, арасы көсимләдән һидро вә атом электрик стансијалары ишә салыныр, космик фәзалар фәтһ олунур. Бајкал-Амур макистралы, Нурек кими әзәмәтли ишләр көрүлүр, орта ичбәри тәһсил һәјәтә кечирилир, али мәктәбләримиздә јүз миңләрлә кәнчләр тәһсил алыр, елм, мәдәнијјәт, инчәсәнәт бүтүн республикаларда чыққонир, инсанлар арасында иргиндән, дининдән, миллијјәттидән асылы олмајарағ бәрәбәрлијини, достлуғун, гардашлығыи мүғәддәс ганунлары һөкм сүрүр. Белә бир өлкәдә дә мөвзу мәһдудлуғу чәкмәк олар?! Бу анчағ ағлын, көзүн дардығында, истә'дадын вә һәјәтә бахышын мәһдудлуғундан мүмкүндүр. Бунун бир сәбәби ола биләр: о да әталәтир, тәһбәлликир, фикир тәһбәллији, даһилдә, үрәкдә јанан чырағын јарғасылығы, зонфилији!

Кәлип бу чырағы һамынын үрәјиндә аловландырағ, достлар! О, кур јанса чох шәјләри ишыгландырыр бизә көстәрәр, чох шәјләрин үстүндән пәрдәләри галдырар, бизә һәм өлкәминин һәјәтиндә кедон үмумдүјә тарихи әһәмијәтли, чаны, чошугу јарадычы процесләри, сәһа

вә нөгсән чәһәтләримнзи олдуғу кими көрмәҗә, көстәр-
мәҗә көмәк едәр. Һәм дә фикримнзи, гәлбимнзи гурул-
таҗда деҗилдиҗи кими «бизим нараһәт планетимнзи»ни
мүбаризәләринин, зиддиҗәтләринин, чарпышмаларла до-
лу туфанлы, ғыртыналы һәҗәтнннн даһа дәриндән дәрк
олунмасына вә бәдин ин'икасына јөнәлдәр.

Июн, 1981.

ШАНЛЫ-ШӘРӘФЛИ ЈОЛ

1.

Дүнјанын алтыда бир һиссәсиндә илк фәһлә-кәндли
дәвләтини — Совет Сосналист Республикалары Иттифа-
ғыны јаратмыш Бөјүк Октябр ингилабы тарихдә исли-
бәрәбәри олмајан бөјүк ичтиман һадисәдир. О, тарихи
инкишафы јени јола салды, бүтүн дүнјада зәһмәткешләр-
ни вә мүстәмләкә халqlарынын азадлығ мүбаризәсинә
гүдрәтли тәкан верди, истисмар олунан, әзилән тәбәғә-
ләри, милли вә ичтиман зүлмдән әзаб чәкән халqlары
һәр чүр әдаләтсизлиҗә гаршы мүбаризәҗә руһландырды,
империализмә гаршы мүбаризә апармағ үчүн ајаға гал-
дырды. Дүнјанын бир сыра өлкәләриндә социализмни
гәләбәси, планетимнзи бүрүмүш азадлығ, социализм вә
тәрәгги уғрунда мүбаризәнин бүкүнкү бөјүк инҗасы,
мүстәмләкә халqlарынын милли истигәлиҗәт вә ичти-
ман азадлығ јолунда антиимпериалист мүбаризәләринин
бүкүнкү фәрәһли нәтичәләри үчүн бәшәриҗәт Октябр
сосналист ингилабына борчлудур. Совет Иттифағы Ком-
мунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин «Бөјүк Ок-
тябр сосналист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һагғында»
(31 январ 1977-чи ил) тарихли гәрарында деҗиллир ки,
Октябрын гәләбәси XX әсрин башлыча һадисәсидир. О,
бүтүн бәшәриҗәтин инкишафынын кедишлини көкүндән
дәјишдирди. Бөјүк Октябр сосналист ингилабы ичти-
ман инкишафын, инһисарчы капитализм шәрәитиндә
синфи мүбаризәнин ганунауҗеун нәтичәси олду. Бу инги-
лабын гәләбәси сәјәсиндә дүнјада илк сосналист дәвлә-
ти мејдана кәлди.

Сосналист дәвләтинин алтмыш иллик тәчрүбәси иҗо
күн кими ашкар сурәтдә көстәрир ки, халqlар, зәһмәт-
кеш инсанлар капитализм һәрч-мәрчлнјиндән, арасыкә-
силмәз бәһраилардан, инҗисади-ичтиман сарсынтылар-

дан, инсан шәхсијәтнини башынын үстүнү алмыш фәләкәт вә мүһабәтләрдән — инсанлиқкдан, еһтијачдан, ганлы мүһабәтләрдән, бәшәријәти тәһяд едән мүһабир гөрхусундан аңчаг сәсиализм ичтимаи мүнәсибәтләри шәрантиндә бирдәфәлик хиләс ола биләр. Көзәл, али мүгәддәс идеаллар јолунда инсанлығын мүбаризә тарихи чох узундур. Миш илләр әрзиндә бәшәријәт истисмарчы, зүлмкар тәбәгәләрдән олмазын әзаб-әзијәтләр көрмүшдүр. Хусуси мүлк ијјәт әсир олан, варландыгча варланмаг истәјән, сәрвәт еһтирасы күндән-күнә артарга бүтүн инсанијјәт дүјгуларына күч кәлән варлылары тарихдә төрәтдији чинајәтләр сәјсиз-һесабысыздыр. Күчсүзләри әзәк, башгаларынын әмәјинин мәнәсулуна јүләләнмәк, эли кими әмәкчи инсанларын ганыны сормаг, милләтләр вә халглар арасында әдавәт салмаг, ганлы мүһабирләр төрәтмәк, эһиф халгларын торпагларыны тутаб тәби сәрвәтләрини талан етмәк, чүрүк сәјсиз-фәлсәфи, дини-әхлағи көрүшләри јәјмаг вә с. аячг әмәлләри илә онлар миш илләр бәјү бизим бу көзәл дүниәмыз чәһәннәмә дөндәрмишләр.

Халглар, әмәкчи инсанлар, өз әлинин әмәји илә јашајанлар, үрәји инсанијјәт һисләри илә чырпыналар, вичдан вә эәка сәһибләри һеч вахт бу вәзијјәтлә барышмамыш, истисмарчылары, мүстәбидләрә гаршы үсјән етмиш, данм өз наразылығыны билдирмиш, кәсәри сөзлә, халгларә һәғиғәт дөјән дәрин фәлсәфи фикирлә, силәһ көтүрүб гижәм етмәклә залымларын, сојгунчуларын һакимијјәтини сарсытмаға чалышмышлар.

Бүтүн халгларын, бүтүн бәшәријәтин тарихи әһмәткеш күтләләрини намуслу вә тәрәғгипәрвәр адамларын залымлары, истисмарчылары гаршы амансыз вә барышмаз мүбаризәси илә долудур, бу мүбаризәнин оду-алову ичәрисиндә јазылмышдыр. Гансы халгын тарихини вәрәгләсән, орада бу мүбаризәнин пардаг сәһнәләрини көрәрсән. Халгларын ичтимаи зүлмә вә әдаләтсизлијә гаршы еһтираз дүјгулары дөнә-дөнә аловду ингилаби чарпышмаларда ифадә олунмушдур. Мәһз бу чарпышмалар, бу мүбаризәләр нәтичәсиндә ичтимаи формасиялар, сәјсиз гурулушлар дәјишмиш, бәшәријјәт гулдарлыгдан феодализмә, феодализмдән капитализмә кечмишдир.

Лакин дүниә тарихиндә баш вәрмиш ингилабларын һеч бири өз мәһасы, мүндәрчәси, инсан һәјәтына кә-

тирдји јениликләрин миғјасы, әзәмәти вә дәрнилји чәһәрдән Бөјүк Октябр сәсиалист ингилабы илә мүгәјсә олуна билмәз. Бу күн јер үзүнүн һәр тәрәфинә Октябр күнәши ишыг сачыр. Һәр јердә онун дүнјәви, үмүмбәшәри әһәмијјәтиндән, бүтүн халгларын һәјәтына вә мүбаризәсинә кәстәрдији вә кәстәрмәкдә олдуғу чалы тәһсирдән данышырлар. Мәһз Октябр сәсиалист ингилабынын сәјсәсиндә бәшәр тарихиндә илк дәфә оларга бизим өлкәдә әһмәткешләр, кениш халг күтләләри һакимијјәти өз әлине алды — Совет сәсиалист дөвләти јаратды, дүнјанын бүкүнкү һәјәтына, тарихи инкишафа истигамәт вәрән сәсиализм чәһасы, сәсиалист дөвләтләр бирлији Бөјүк Октябр сәсиалист ингилабынын төрәмсидир.

Бизим ингилаб инсан шәхсијәтнин, инсан дәјәгәтини көрүнмәмиш сәвијјәә галдырды. Елә ичтимаи гурулуш, елә мүнәсибәтләр јаратды ки, орада инсан шәхсијәти бүтүн мадди вә мәһави сәрвәтләрини иһнәки әзәли вә әбәди јарадычысыдыр, һәм дә онларын јекәнә сәһибидир, өзү чәмијјәтин ән гижәтли сәрвәтидир.

Сәсиалист ингилабы јалныз иғтисад илә ичтимаи гурулушун, сәјсиз һәјәтын көкүндән дәјишиб јени истигамәтә дүшмәси, јени мәһави вә мәзәмун кәсб етмәси дәјилдир. О, ејни заманда инсан һәјәтынын бүтүн сәһәләришә тәһсир кәстәрир, инсан фәәлијјәтинин бүтүн мүрәккәб чәһәтләрини дәјишмәә бәшләјәр, тәдричән инсанын мәһави-психолоғи әләмчини дә дәјишпир, инсан шәхсијәтинин көһнә истисмарчы чәмијјәтин, хусуси мүлк ијјәтин мүрәккәб тәһсир вә галыгларындан гуртармаг үчүн әләсришли шәрант јарадыр.

Бүтүн көкәлери вә ришәләри илә инсанла бағлы олан, инсан шәхсијәтинин һәјәтындән, мәһави әләминдән, еһтирасларындан, хәјәл вә арзуларындан гидаланан бәдни әдәбијјат бүтүн әсрләрдә вә дөврләрдә һәјәтдакы, хусусән инсан мәһавијјәтында, инсан психолоғијасындакы тәбәддүләтләра гаршы һәссас олмушдур, бу вә ја дикор дәрәчәдә онлары әкс етмишдир. «Бүтүн бәшәријјәтин тарихи инкишафынын кедишнини көкүндән дәјишмиш» Октябр сәсиалист ингилабы бәдни јарадычылығы, о чүмләдән бәдни әдәбијјәти тамамилә јени инкишаф јолуна салды, дүниә әдәбијјәтынын јени, јүксәк мәрһәләси олан совет әдәбијјәтынын, сәсиалист мүндәрчәли,

милли формалы адабиятын эмелэ кэлмәси вә чичәклән-
мәси үчүн кениш мејдан ачды.

• • •

Ичтимаи бәрәбарсизлик, зүлм вә истисмар үстүндә
гурулуш көһнә чәмијјәти дағьтмағ, азад вәтәндашлар-
рын ярадычы әмәјнә, бәрәбәр инсани һугуғларына вә
вәзифәсинә әсасланан јени чәмијјәт гурмағ мурәккәб вә
чәтин мәсәләдр. Марксизм классикләри дәнә-дәнә гејд
етмишләр ки, буржуа үсул-идарәсини дағьтмағ, һаким-
ијјәти капиталистларни әлиндән алмағла, социалист
ингилабының гәти гәләбәси тәмин олуру, јени чәмиј-
јәт — социализм ичтимаи мүнәсибәтләри јаратмағ даһа
бәјүк әмәк, сәј вә бачарығ тәләб едир. Бунун үчүн ин-
сан шууру, инсан тәрбијәси ән вәчиб мәсәлә кими гар-
шәјә чыхыр. Партија вә дәвләтимиизни ярадычысы бә-
јүк Ленин социалист ингилабының елә биринчи илиндә,
јәнин 1918-чи илдә «Совет дәвләтинин нөвбәти вәзифә-
ләри» адлы мәшһур әсәриндә јазырды: «Социалист инги-
лабының гәләбәси анчәг о заман тәмин олуна биләр ки,
пролетариат вә јохсул кәндлиләр өзләриндә кифәјәт
гәдәр шуурлулуғ, идејалылығ, фәдакарлығ, дөнмәзлики
тапа биләрләр»¹.

Шуурлу, идејали, фәдакар, дөнмәз инсан! Белә инсан-
ни тәрбијәсиндә бәдин әдәбијјәт партијаның, дәвләтнин,
ингилабчы синфин әлиндә ән гүдрәтли силәһлардан би-
ри олмушдур. Коммунист партијасы бу әдәбијјәтин је-
тишмәсинә, чичәкләнмәсинә һәмишә бәјүк диггәт вә гај-
ығ кәстәрмишдир. Һәлә биринчи рус ингилабы заманы
Ленин мәшһур «Партија тәшкиләти вә партија әдәбиј-
јәти» адлы мәғәләсиндә шуурлу сүрәтдә пролетариатың
азадлығ мубәризәсинә көмәк едән, јүксәк ингилаби иде-
аллардан иләһманлан, вөһмәткеш инсанларын мәнәфе-
јини күдән әдәбијјәт һаггында данышырды. Буржуа
чәмијјәтиндә «мүтләғ азадлығ», «тангид азадлығ»,
«јарадычылығ азадлығы» кими көзәл сөзләрин ријакар-
лығ, бош, јалан олдуғуну јазырды: «...Пул һакимијјә-
тинә әсасланан бир чәмијјәтдә зәһмәткеш күтләләрин
јохсулулуғ ичәрсиндә јашадығы, бир овуч варлының исә

туфәјли һәјәт сүрдүјү бир чәмијјәтдә реал вә керчәк
«азадлығ» ола билмәз»...¹.

Ленинин јетмиш ики ил әввәл сөјләдији бу сөзләр
инди дә күрәдән чыхарылмыш көз кими ғығылчым вә-
рер. «Шәхсијјәт азадлығы» бәрәдә һәј-күј галдыран,
Совет өлкәсиндә куја инсан азадлығларының боғулду-
ғуну иддиә едән империалист ағараларн ачығ јалан вә
бөһтанларыны јандырыб күлә дөндөдр. Бизим әдәбиј-
јәтимиз пул вә варланмағ һәмишә сексуал һиссләри,
һејвани еһтираслары тәсвир едән, парнографик әсәрләр
јарадан мүртәчә, гарақуруһ фикирләри јәјән, ичтимаи
вә милли зүлмә, амансызлыға, сојғунчулуға бәрәәт га-
зандыран буржуа әдәбијјәтинин тамамилә тәрсинә,
зиддиә олан ярадычылығ јолуна, естетик принсипләрә
мәлиқдир. О ачығдан-ачыға шуурлу сүрәтдә инсаның
мүғәддәс вә уца һиссләрини, халғларын азадлығ идеал-
ларыны ярадычылығн әсасына гојур.

Бәдин ярадычылығ, о чүмләдән бәдин әдәбијјәт мү-
рәккәб, чохчәһәтли просесдр. Ону ифәдә вәситәләри,
бәдин пријомлары, шәкли хусусијјәтләри занкин олдуғу
гәдәр дә ојнағдыр. Садә данышығ дилиндә ән ади сөз-
ләр тез-тез мүстәғим мәһнасиндан узат вә дәрин фикир-
ләри ифәдә едирсә, бәдин әдәбијјәтин образлар, тәш-
бейләр, рәмәләр вә сәтиралты мәһналар силсиләсиндә бу
сөзләр даһа долғун, даһа ојнағдыр вә ифәдәли олу-
р. Тәсәдүфин дејилдир ки, бәдин әсәрләри гичмәтләндир-
мәкдә вә онлара мүнәсибәтдә рәјләр һәмишә ејни ол-
мур. Бурада, әлбәтә, һәр шејдән әввәл, гичмәт вераниң
һәјәти, әхлағи, фәлсәфи көрүшләри һәлледичи рол ојна-
ја биләр. Ләкин фәлсәфи көрүш вә әхлағи аңлајышлары
бир-биринә дүз кәлән адамлар да чох вахт бәдин әсәр-
ләрә мүхтәлиф мүнәсибәт бәсләјирләр. Ејни әсәри, ејни
бәдин ифәдәни һәрә бир чүр шәрһ едир, орада һәрә бир
һәгигәт, бир мәһна, бир фикир тапыр. Бунун сабаби јал-
ныз зөвгләр мүхтәлифлијиндә вә шуурун сәвијјәсиндә
дејил, бәзән дә бәдин сөзүн чохчәһәтли, мурәккәб мә-
налы олмасындадыр. Буна көрә дә тәбиәтинә, специфик
хусусијјәтинә көрә бәдин әдәбијјәтин ифәдә етдији фи-
кирләр вә мәһналар һәми үчүн мәғбул сајылачағ ријаз
дәгигликлә мүәјјән едилә билмәз, ријазин гичмәтләрә сым-
ыр.

¹ В. И. Ленин. Совет дәвләтинин нөвбәти вәзифәләри (рус дил-
линдә), М., Сијәси әдәбијјәт нәшријјәти, 1969, сәһ. 10.

¹ В. И. Ленин әдәбијјәт һаггында, Б., «Јазычы» нәшријјәти,
1979, сәһ. 8.

Сәнәт әсәрийини гижмәтнин, фикри-фәлсафи вә естетик дәйәрини мүйәжжән едән компонентлар ичәрисиндә бири вар ки, бүтүн башга бәднни хусусийәтләр үчүн мәнвәр-дир, онларын һамысыны — тәшбехләри, метафоралары, идиоmaları вә с. бирләшдирир, вәһид, парчалаймаз бәднни вәһдәт жарадыр. О гәһрәмандыр, сүжетли әсәрләрдә чәлиһи инсан сурәтләри, сүжетсиз әсәрләрдә лирик гәһрәмандыр.

Совет әдәбијјаты илк тәшәккүл тапдығы заманда эһимәткеш инсанни, әмәк адымыны монументал бәднни сурәтнини жаратмаға чәлиһмишдыр. Бурада һәм ишти-сади-ичтиман, һәм дә фәлсафи-естетик инкишафла бағлы олан мәнһәм бир гаунаујуғунлуғ вардыр: ахы, синфи тәэјиғ вә истисмар үзәриндә гурулмуш чәмијјәти девириб азад социализм чәмијјәтинни гурмағ вәзифәсини тарихи пролетариатны вә бүтүн эһимәткеш инсанларын үзәринә гојмушдыр.

Бизим әсрдә Русияда башда Ленин партијасы олмағла фәһлә синфи тарихи мубаризәләрини өи чәркәсинә чыхмыш, онун чәризмә, буржуа-мүлкадар ағалығына гаршы, синфи истисмар әләһинә, азадлығ вә социализм уғрунда мубаризәсини дүнјәви әһәмийәт кәсб етмишдә. О, азадлығ тарихинини јени сәһифәсини јазырды. Русияјаны бүтүн эһимәткеш күтләләринни, әзилән халғларыны өз архасынча апарырды. Нәһәјәт, онун гәһрәман мубаризәсини Бөјүк Октябр социалист ингилазы илә, пролетар диктатурасыны жаратмағла нәтичәләиди. О, бәшәр тарихиндә јени гәһрәман иди! Белә бир гәһрәмәның бәднни тәфәккүрүн диггәт мәркәзинә кечмәсин ичтиман-сийәси инкишафын зәурури нәтичәсини иди.

Фәлсафи-естетик чәһәтдән дә бу, зәурури вә гаунаујуғун иди. Совет әдәбијјатына гәдәр миң илләр әрзиндә јаранмыш дүнјә әдәбијјаты мүхтәлиф чешидли гәһрәманларла эәикни олмушдыр. Бу гәһрәмәнлар ичәрисиндә өлкәләрә вә халғларла һөкм едән гүдрәтли һакимләр, бөјүк чәнкәвәрләр, сәркәрдәләр, философлар, илаһи мәнһәббәтлә севәрәк миңбир әзәбләрә дөзмүш ашиғләр, пул вә мәнсәб әсири олан гулдарлар, феодаллар, капиталистләр, азадлығ јолунда силаһ көтүрүб чәлләрә, дағларла дүшмүш вә нәһәјәт һојатыны эһиданларда, дар ағачларында чәлләдларын ити балтасы алтында баша вурмуш халғ гәһрәмәнлары варды. Кечмиш әдәбијјатда эһимәт адымынын, һәтта сәнајә фәһләсинин сурәтнини әкс

етдирән әсәрләр дә олмушдыр. Лакин әдәби јарадычылығын, бәдн тәфәккүрүн мәркәзиндә белә гәһрәмәнлар дүрмушду. Онлар башга бәднни сурәтләрә инсәботан сәјча да, самбалча да дәрјадә дамчы тәсирини бағмышларды.

Совет әдәбијјаты тарихдә биринчи оларағ әсәс диггәтинни дүнјәни дәјишән эһимәт адымына јөнәлтди, ону бәднни тәфәккүрүн мәркәзинә кечирди. Инсанлары һојатын, инкишаф вә тәрәғгинни мүһәррир гуввәсин олан ишдә, әмәкдә, јарадычы фәәлијјәтдә тәсвир етмәјни вәчиб естетик принцип кими ирәли сүрду.

Бу, халғларын әдәби тәрәубәсиндә мејдана чыхмыш реализмини јени тарихи шәрәнтдә инкишафы, јүкәк мәрһәләјә гәдәм гојмасы иди: ахы, реализм инсан шәхсийәтинни конкрет һојаты мубаризәләрдә алыб өјрәнир, онун дахиләндә, психолокијасында баш верән процесләри јени һојатла бағлы шәкилдә тәсвир едир, мәнһәви тәзаһүрләри мадди һојатын тәсирини вә нәтичәсини кими тәғдим етдијни үчүн дәлһлик вә ја кор тәсәдүф кими гижмәтләндирмир. Һадисәләри, гәһрәмәнлары реал һојатдан алдығы, инсан тәби тәсвир етдијни үчүн реализмин инсандырмәғ, сәфәрбәр етмәк, һәвәсләндирмәк, һәрәкәтә кәтирмәк күчү вар. Тарихи мөвзуларда да о, шәхсийәтти мүншлә, чәмијјәтлә бағлы мүйәжжән ичтиман мубаризә мејданында тәсвир едир. Буна кәрә дә онун ән зәиф вә инкич дәрәчәли гәһрәмәнлары белә мүйәжжән ичтиман әһәмийәтлин фикри вә гәјәләрлә бағлы олур, охучуну һојатда нәјә исә тәрәфдар чыхмаға, нәјни исә рәдд етмәјә чәғырыр. Класик вә тәғғиди реализмин бүтүн халғларын һојатында вә тәфәккүр тарихиндәки ролу, әһәмийәтти дә бундадыр: инсан һојатын, инкишафын зәурури мөсәләләринә тәрәф чәкир, мубаризәјә һазырлајыр.

Шәрғ халғлары әдәбијјатында бу чүр реализм мütәрәғги рол ојнамышдыр. О заман бу халғлар һәлә орта әср һојат шәрәнтинни бүтүн буховларыны ғыра биләмәмишди. Әдәбијјатда вә сәнәтдә чәјининиң, чүрүмүш, әнәнови, сәтһи вә бәјағы, ашиғанә мөвзулар, тәшбехләр, прийомалар һөкм сүрүрду, халғын фикрини ојатмыр, даһа артығ мүркүләдирди. О заман мütәрәғги сәнәткарлар һојәәнәла, јана-јана илаһмы һојатла чәғырырдылар. Мирзә Фәтәли Ахундовун реализмини вә демократизминин давам етдирәнләрдән бири олан Зейналабдин Марағәји әсрини әввәләриндә һаһағ јерә һај салыб демирди ки, заман башга замандыр, күл, бүлбүл вә кәкил

вахты кечди, инди жарын узун сачыны төсвир етмөкдөнсө, Мазандаран мешөлөрдүндөки агачлары төсвир етмөк лажымдыр ки, оиларын халга фадасы вар. Бүлбүлүн чөһчөһиндөнсө, бухар машынынын үрөкөчөн фитини шөрөф-лөндирмөк мөслөһөтдир ки, онун сажэсиндө халг узат жоллары тез бир заманда гөт едир».

Сосналист ингилабынын лап илк күнлөрүндөн эдэбијјатын зөһмөт адамына, жени һөјат гуручусуна бөүк диггөт көстөрмөсн, онун сурөтүнн жаратмаг, ишинн, эмајшн бөднн сөзүн гүдрөти илө тэрәннүм етмөк һөјатын һөрөкөти илө, халгын күндөлик ишн вө фөалијјәти илө үзүн сурөтдө бағлығолан бир зөрүрөт иди. Ахы, ингилаб вө соснализм уғрунда мүбаризә миллонларла инсаны бир күн эвәлкн өлкүн, әтәлөти, һүғуҗсуз һөјат шөрантин-дө һопараһаг чанлы јарадычы фөалијјәтә гошмушду. Дүнән һеч шөји вө һеч һөји олмајанлар бу күн бөүк бир өлкөнн саһибн олмушду. Өз тәлөјинн өлинә алмышды, мисилсиз ингилаби руһла, жени һөјат турмаға башламышды. Бу, доғрудан да романтик көзәлликлә бөзәнмиш, фүсункар кәләчөјин һапысыны ачан илһамлы әмөкди! Бу һисн ифадә едөрөк Максим Горки, јазычылары әмөјин поэзијасыны әкс етмөјә чағырырды... Јә'ни ингилаб етмиш, чаризми, буржуа-мүлкөдәр һакимиијјәтинн девирмиш, хариич мүдахиләлчәләрн өлкөдән говуб чыхармыш, вөтөндәш мүһарибәси чөһәләрнндә агвар-дијачыларә вө башга әксингилабчыларә, ачылығ, јата-лаға гәлиб кәлмиш, савәдсызлығы, керилји, касыблығы, тәсәрруфатдакы дағынлыгы лөғв етмиш, мүсәбир елм вө техниканын навилјјәтләри әсәсында соснализм итисәдијјәти, соснализм ичтиман гурулушу вө мәдәнијјәти јаратмаг кими чаһаншүмүл бир ишә киришмиш адамнн идеалларынын, мө'нәвијјәтанын, ишинн көзәллијинн, дүнјәви әһәмиијјәтинн көстөрән долғун бөднн әсәрләр јаратмаг!

Октјабр ингилабы сажэсиндә бүтүн бөшәр тарихиндә биринчи дөфә оларәг бизим чоһмилләтли бөүк өлкәдә бөднн эдәбијјәтинн һуманист төбнәти, халг гаршысындакы борчу вө идеаллары илө дөвләт һакимиијјәтинн идеал вө араулары бирлошмишдир. Бөднн эдәбијјат, инсаны, онун азадлығынн, инсанын инсаны һүғуғларынн мүдафиә етмәлидир. Бу, онун төбәтиндөн доған бир кеј-фијјәтдир. Коммунист партијасы, Совет дөвләти дө нә едирсә, инсан һәмннә едир. Зүлм вө зоракылыг зәнчир-

280

ләринн гырмыш вө гырыр ки, инсан шәхсијјәти гуру сөздә дејил, әмәлдә, күндөлик һөјатын реал иһкаилары сажэсиндә бүтүн азадлығлардан истифадә едә билсин. Бөүк Октјабр сосналист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һағында Совет Иттифағы Коммунист Партијасы Маркәзи Комитәсиннн гөарында дејилр ки, соснализм жени һуманизм чөмијјәтидир. Онун башлыча сәрвәти әмәкчи инсандыр. һәр шөј инсанын рифаһы үчүн, инсан һәмнә — јә'ни, сосналист һөјат тәрзиннн он дәрнн мө'насы будур. Коммунист партијасы вө Совет дөвләти јүксәк гәјәләр уғрунда мүбаризә апардығы үчүн бизим эдәбијјәтәмыз онун идеалларыны тарәннүм етмөјн, илө идеал-ларә лајинг јүксәк сәнәт нүмунәләри јаратмағы өзүнә шөрәф билир.

Бөднн тәфәккүрүн, эдәби јарадычылығын јолу мүрәккәб, дағ јолу кими доланбач вө енишли-јохушлуду. Сөнәткарынн јалынз дүзүкүн јол сечмәси, әһәмиијјәтли мөвәддан јазмасы илө әсәрнн тәлөји һәл олмур. Сәнәткарлыг әһәмиијјәтли идејаны, бөүк фикринн јахшы јазылмасын-дан, парлаг бөднн тәчәссүмүндән ибарәтдир. Бу исә јазычыдан бөүк һәссәслыг, сәнәткарлыг мәсәләриннн инчәликләринн дүјмаг, аиламаг гәбилијјәти, әсәрнн бөднн формасы, образлар силсиләси, дилә үзәрнндә чидди ишләмөји тәләб едир. Реализмә, хуәсән сосналист реализмнә јабанчы модернист чәрәјанларынн зиддннә оларәг һәјатла, халгын күндөлик мүбаризәсн илө әләғин мөһкәмләндирмөјин дәрнн естетик мө'насы ондадыр ки, јазычыны һөјат материалы вө гәһрәманларынын опти-мист һөјат фәлсәфәси илө снләһландырыр. Инсана инамыны вө мөһәббәтинн даһа да артырыр. Бу исә јарадычылығда һеч дө фадасыз олмур. Совет эдәбијјәтиннн мүхтәлиф дөнүш мәрһәләләри, жени јүксәлиш илләри һөмишә партија гәрәрлары, халгын жени, бөүк мөрәм-лар уғрунда мүбаризәси илө бағлы олмушдур. Бу да эдәбијјәтәмыза партија рәһбәрлијиннн нә гәдәр мүдрик вө сәмәрәли олдуғуну нүмајиш етдирир.

Алтмыш илдә бүтүн совет халгы илө бирликдә чоһ-милләтли совет эдәбијјәти да бөүкү, шөрәфли јол кеч-мишдир, онун бөшәр классик эдәбијјәти хәзинәсинн зән-кинләшдирән өлмәз әсәрләри, мисилсиз тәчүрбәси бүтүн дүнјада мүтәрәғги јазычылар үчүн халгын азадлыг, тәр-рәғги вө соснализм уғрунда мүбаризәсинә көмәк етмәк,

бу мұбаризонни бәдни салнамәсини жаратмаг нүмунәсидир.

Совет әдәбијјаты өлкәмиздә социализм гуручулуғуну бүтүн мәрһәләләриндә партијанын, халғын ағыллы, фәдакар, дәјанәтли көмәкчиси олмушдур. Сәнајәләшдирмә вә коллективләшдирмә дөврү, Бөјүк Вәтән мұһарибәси, мұһарибәдән сонрақы гуручулуғ илләри, коммунизмин мадди-техники базасыны жаратмағ вә мөһкәмләндирмәк уғрунда мұбаризә бүтүн республикаларда чыккәнән, гүдрәтли јарадычыларә малик олан чохмиләтли совет әдәбијјатында, көзәл нәср, поезија, драматуркија әсәрләриндә парлаг ифадәсини тапмышдыр.

Совет әдәбијјаты мұхтәлиф дилләрдә јараныр. Социалист Вәтәнимизин рәикәрәк һәјәти, коммунизм гуран халғларымызын мұштарәк, биркә гәһрәман әмәји, һамымыз үчүн сәцијјәви олан фикирләри, идеаллары, һиссләри әкс едир. Буунала јанашы, һәр халғын тарихинин, мәдәни һәјәтинин, психоложи әләминин милли хүсусијјәтләри дә әдәби фикримизи дайма марағландырмышдыр. Совет әдәбијјаты хәзинәсиндә халғларымызын гәһрәман кечмишиндән, залымлар вә ишғалчылар әлејһинә апардығы ағыр, фәдакар дөјүшләрәдән данышан әсәрләр дә шәрәфли јер тутур. Умумән әдәбијјатымызын мөвзү даирәси чох кеңишдир. Халғын мұасир һәјәтинин, чохчәтәтли фәалијјәтинин демәк олар ки, бүтүн сәһәләрини әкс едән әсәрләримиз вардыр. Бөјүкхалғ һәјәт, харичкә дә мұтарәгги, ингилаби гүввәләрин муртәчә, империалист гүввәләрлә, јени мұһарибә һазырлајанларла мұбаризәси, милли истиглалијјәт уғрунда ајаға галхмыш Асија, Африка, Латын Америкасы халғларынын империалист дөвләтләрин асылылығындан гуртармағ уғрунда мұбаризәси совет әдәбијјатынын мұхтәлиф жанрларында бөјүк сәјлә ишләнир.

Бир заман гуруча «истеһсалат мөвзусу» адландырылан бу мәсәлә инди узун илләр вә бир сыра јазычыларын тәчрүбәсиндән, ахтарышларындан сонра әсл јүксәк бәдни ифадәсини тапмаға башламышдыр. Сәбәби дә одур ки, әдәбијјатымызын инкишафы јалныз онун мөвзү даирәсинин кеңишләнмәсиндә, һәјәта нүфузуунун дәрнәләшмәсиндә дејил, сәнәткарлығынын јүксәлмәсиндә, пұхтәләшмәсиндәдир. Инди инсаны, әдәби гәһрәманы јалныз мөјјән пешә сәһиб кәстәрмәк кими илк ахта-

рышларә мәхсус биртәрәфли бәдни тәсвир әсәсән кечмишә, дүнәнә мәхсус бир кејфијјәтдир.

Инди һамы баша дүшүр ки, инсан бир вәтәндәш оларағ бүтөв, парчаланмаз варлығдыр, халғын, коллективни бир үзвүдүр вә онун мә'нәви әләми, марағ даирәси, әхлақи кејфијјәтләри јалныз пешәси илә, көрдүјү ишлә бағлы дејил, даја мүрәккәб вә дәрни көкләрдән ширәләнир. Инсаны дүшүдүјү шәрәнтә көрә, драматик коллизияларын тәбиин инкишафыны поэмәдән, мөјјән идејаларын шөјнуруна чөвирмәдән фәрди хүсусијјәтләри илә кәстәрмәк јолунда әдәбијјатымыз бөјүк тәчрүбә әлдә етмишдир. Инди әдәби гәһрәманын јени иш үсулу, јени көшфләр уғрунда мұбаризәси, рәһбәр олдуғу заводун, мәдәни вә ја бригаданын ишини елми-техники ингилаблар дөврүнүн тәләбләринә ујғун гурмағ үчүн кәстәрдији әмәк вә сәјләри онун үрәјини еһтирасларыны, фикринин сәвијјәсини, әхлақи кејфијјәтләринин, һәјәт, инсанијјәтини мөјдәна чыхардығы үчүн кеңиш охучу вә тамашачыны чәзб едир, марағландырыр, һәјәманландырыр, дүшүндүрүр.

Бөјүк Октябр социалист ингилабы халғларымызын әмәјини, јарадычы гүввәләрини, тәфәккүрүнү, еһтирасларыны кеһнә чөмијјәтини, истисмар дунјасынын буховларындан азад етмәккә бәдни јарадычылығын гаршысында кеңиш вә иштығлы үфүғләр ачды. Ингилаб инсанларә, халғларә һәгиги азадлығ верди, фәсиләсиз интисади вә мәдәни инкишаф үчүн мүстәсна шәрәнтә јаратды. Бир заман әлифбасы олмајан халғлар бәлә тез бир мүддәтдә мұасир мәдәнијјәтини ән јакшы напһијјәтләринә јијәләндиляр, оқларын ичәрисиндән алимләр, сәнәткарлар, јазычылар чыхды.

Бир сыра башға гардаш халғлар әдәбијјаты кими гәдими ән'әнәләри, бөјүк классик ирси олан Азәрбајҗан әдәбијјаты да совет дөврүндә е'чәзкар инкишаф јолу кечмиш, совет әдәбијјатынын ғызыл фондуна дахил олан әсәрләр јаратмышдыр. Азәрбајҗан әдәбијјатынын напһијјәтләри илә бүтүн халғымыз фәхр едир, республика партија тәшкилаты она јүксәк гүјмәт верир. Партија тәшкилатынын рәһбәрлији алтында совет мәдәнијјәтинин ваһид ахынында инкишаф едән Азәрбајҗан мәдәнијјәти, әдәбијјаты вә ичәсанәти јени инсанын, онун идеја вә мә'нәви әгидәләринин тәрбијә едилмәсиндә фәал иштирак етмишләр. Бәдни сәнәт усталары өзләринин

ән жахшы эсэрлэриндэ эмэк гәһрәманлыгыны, совет һәҗәт тәрәзини, халглар достлуғуна, бејналмиләчлији, фашизмә гаршы тарихи дөјүшләрдә совет халгынын бө-јүк гәләбәсини парлаг шәкилдә тәрәннүм едирләр.

Бөјүк Октјабр сосналист ингилабы бүтүн дүнијада бәдин фикри јени јола салмышдыр. Зәманәмиздә елә бир халг јохдур ки, онун әдәбијјатында вә фольклорунда Октјабрын өлмәз идеалларыны тәрәннүм едән эсэрләр олмасын. Сосналист реализми, буржуа назәријјәчиләрини һүчүмләрына бахмајараг бүтүн дүнија әдәбијјатында өзүнә јол ачыр.

Октјабр күнәши Шәрг халгларынын дә һәҗатына, шу-уруна, әдәбијјатына нур чиләмиш вә чиләјир. Иран, Түркијә, Әфғанистан, Нидерланд, әрәб өлкәләри әдәбиј-јатларында реализм принципләрини рәһбәр тутан, хал-гы ишығлы кәләчәк уғрунда, ләјагәтли, азад һәҗәт уғрунда мүбаризәә чағаран эсэрләр јаранмыш вә јара-ныр. Иран Азәрбајҗаны эһмәткешләри Октјабрын иде-алларыны хүсуси мәнәббәт, севинч вә инамла гаршыла-дылар. Иран Азәрбајҗаны шаир вә јарадычыларынын долғун мәзмунлу, ширин вә дузалу ше’рләре, поемалары, мүхтәлиф нәср эсәрләри азадлыг, достлуғ, бејналмилә-чилиқ руһу илә нәфәс алыр...

Һәлә гәдим заманлардан һумәнист әдәбијјат инсан-лар арасында үрәк бирлији, фикир вә әмәл бирлији јар-атмаға сәј етмиш, халглары мәнән, руһән бирләшди-рән ғырылмаз көрпү олмушдур. Һәгиги усталыгла јазылмыш бир эсәрин мүсбәт гәһрәманы һеч танымады-ғымыз бир халг вә өлкә һаггында үрәјимиздә һәрарәтли һиссәләр ојада билир. Аз-чоһ әдәбијјаты севән, мүталәси олан һәр бир охучу бу чүр тәсирләндији бир вә ја бир ичәә эсәрин адыны чәкә биләр. Бу чүр эсәрләрин гәһрә-маны, јахуд гәһрәманлары нәниқи бизә јүксәк мәнәви зөвг вә ләззәт верир, һәм дә бизим өмүрлүк достумуз олур. Һәҗәтин мүхтәлиф аңларында биз онлары хатыр-лајырыг, һәм јахшы, фәрәһли күнүмүзлә, һәм дә чәтнинә дүшәндә, мүшкүл ишә раст кәләндә хәјәлән онунла сөһ-бәт едирик, дүзкүн чыхыш јолу тапмаға чалышырыг. Чоҗ заман онун бизә көмәји дәјир...

Совет әдәбијјаты икә бөјүк хүсусијјәтинишә көрә инсан-лара тез-тез ләзым олан содагәтли мәсләһәтчи, дост вә мүәллимдир: әввәлә, о мүмкүн гәдәр инсанын реал һәҗә-тыны, реал һиссәләрини вә фикирләрини тәсвир едир,

буна көрә дә онун сечдији, саф-чүрүк етдији, үмүмләш-дирдији һадисәләр ибрәтамиздир, һәр инсанын һәҗәтда раст кәлә биләчәји һадисәләр вә әһваләтләра охшар-лығы чохдур. Икинчи дә онун әсәс гәјәси јени дүнијаны, јени соснализм һәҗатыны вә әхлағыны тәсдиғ етмәкдир— мүсбәт гәһрәман васитәсилә! Бу мүсбәт гәһрәман ишә бәшәр тарихиндәки бүтүн јахшы инсанларын јахшысы-дыр, нәчибләрин нәчибидир. О, Максим Горкинин сөз-ләри илә десәк, дәйма «олдуғундан дә јахшы олмаға чалышыр. Јер үзүндә пахыллығы, ачкәзләјү, чинајәт-ләри, хәстәликләри, мүһәрәбәләри вә инсанлар арасын-даки һәр чүр әдәвәтләрин мәнв етмәк әрәусу илә јаша-јыр». О, һәм намуслу, фәдакар әмәкчидир, һәм дә нәчиб, хейрхәһ, јүксәк гәјәли философдур. О, инсан һәҗәти-нын, инсан тарихини эи бөјүк һикмәтини дәрк етмиш-дир, инсан саадәтнини он доғру јолуну тапмышдыр. Белә гәһрәман инанмамағ, онун архасынча кетмәмәк мүм-күн дејил. Чүнки онун дүшүндүјү кими данышдығыны, данышдығы кими һәрәкәт етдијини көрүрсән. Бизим дөврүмүз кими мүрәккәб, долашығ, индијјәтли, сон дә-рәчә сүр’әтли, елми-техники тәрәғги, һәрәкәт, фәалијјәт, дәјишиклик вә ејни заманда јүксәк гәјәләрә говушмағ әсриндә белә гәһрәманлар нәниқи јашајыр вә ирәли ке-дирләр, һәм дә јашадыр вә ирәли апарырлар.

Совет әдәбијјатынын үмүмдүнија шөһрәти вә шәрәф чәләнқи бу гәһрәманлардыр— Бөјүк Октјабр сосналист ингилабынын јетирмәләридир!.

II

Октјабр ингилабы инсан һәҗатынын, инсан тарихиниң бүтүн сәһәләриндә, о чүмләдән мәнәви мәдәнијјәт әлә-миндә әсәслы дөнүш јаратды: инсан фикрини кәһнә чә-мијјәтин буховларындан хиләс едиб азад вә кениш тәр-рәғги јолуна салды. Елм, маариф, мәдәнијјәт, ичәсәнист вә әдәбијјат тарихдә илк дәфә оларағ дәрин һумәнист мәһијјәтини, јарадычы руһуну там үс’әтлә вә манәсиз әңмәјиш етдирмәк имканы газанды. Тәбиәтин, чәмијјәт иңкишафынын, инсан һәҗатынын гануларынны вә сирлә-рини ачмағ, һәгигәтләри кошф едиб халға вермәк, халгы јени һәҗәт уғрунда мүбаризәдә руһән, мәнәви силәһән-дырмағ јени азад мәдәнијјәтин шәрәфли вәзифәси ол-

магла барабар, онун гуманист табиятиндан догдуу үчүн мисли көрүмөмиш мейвэлэр жетирмөжө башлады.

Ингилабын бөдөн тэфаккурэ вердижи бөжүк кејфијјэт-лордон данишаркөн һәр шејдон эвөөл хэлгилији, идеја-лылығы, партијялылығы, социалист маһијјетли реализ-ми гејд етмөк истәрдик. Эслиндө совет әдәбијјатыны бәшәрин бөдөн инкишафында јени мәрһәлә кими сәчиј-јәләндирөн вә онун ғызғын инкишафыны тәмиң етмиш хүсусијјәтләр мәһз дедијимиз кејфијјәтләрлө бағлыдыр, онларын бөдөн тәчрүбәдә һәјәтә кечирилмәсинин нәти-чәсидир.

Әдәбијјатда хәлгилик нә демәкдир? Һәр шејдән эв-вөл халғын мәнафејинә хидмәт етмөк, онун һөјәтыны, әмәјини, идеалларын, аруу вә истәкләрини, чәтинлик вә еһтијачларыны үрөкдән, иләһмәдә, парлаг бөдөн бојә-ларла әкс етмәкдир. Конкрет тарихи шәрәптдә халг һө-јәтынын, халғын ишығы кәләчәк уғрунда мүбаризәси-нини вә мәһнәви аламиниң доғру-дүзкүн мәнзәрәсини јаратмаг хәлгилијә мејл едән әдәбијјаттын әсәс гәјәси вә мәғәсәдидир. Чохмилләтли совет әдәбијјатынын алтмыш иллик зәнкин инкишаф јолу, јаратдығы өлмәз сәнәт нү-мунәләри буну сүбүт етмишдир.

Халг һәмнишә һәгигәти сеvir. Јалана, ријакарлыға нифрәт едир. Ән мүртәчә һакимијјәтләр тәрәфиндән азәд фикир, доғру данишан дилләр шиддәтли тәғиб олундуғу, террор вә амансызлыг һөкм сүрдүјү, күтлөлә-рин прадәси боғулдуғу заманларда белә халг һәгигәти јашадан ән мөһкәм вә үмидли гәлә олмушдур. Буна кө-рә дә хәлгилик бајрағыны јүксәлдән әдәбијјат халг һө-јәтынын кениш вә парлаг мәнзәрәсини јарадаркөн тарихи процесин доғру әкс етмәјә, мүбаризә апаран гүвәләрини тәбиәтини олдугу кими көстәрмәјә чалышмалыдыр. Он-лары һәрәкәтлә, инкишафда тәсвир етмәлидир. Белә ол-дуғла әјринини, јарамазын, мүртәчә олаңын кетдикчә даһа да исләшәчәји, јәхшынын исә даһа да јәхшылаша-чәғи көрүнәчәкдир. Јәһни һәгиги сәнәт һеч шеји малала-мамалы, чәтинликләри, инкишафын кәләчәји илә јанашы нагис чәһәтләрини, гүсурларыны да көстәрмәлидир. Ленини партијясы ингилабын илк илләриндән бөдөн јара-дичылығы бу руһдә истигамәтләндирмиш, варлығы дә-рилдән, доғру әкс етмәјә, мүтәрәтги гүвәләри габарыг көстәрмәјә чәғирмишдыр. Ејни заманда сүһни сурәтдә һөјәти көзәлләндирмәји исләмәшдир. Мәһз партијянын

мүдрик рәһбәрлији илә халғын һөјәтынын вә идеаллары-нын рәңкарәнк, чанлы бөдөн лөвһәләрини јаратмыш әдәбијјатларымыз кәләчәји олан синди, јәһни пролета-риаты, тарихи јени јола сәлан ингилаби гүвәләри өз иләһм мәнбәјинә чевириб һәрәрәтлә тәсвир етдији үчүн јени кејфијјәтли, гијмәтли бөдөн сәрвәтләр јарада бил-мишдир.

Бөдөн јарадычылығда хәлгилик кениш вә мүрөккәб аңлајышдыр. Тәкчә идеја, фикри истигамәтин сағлам-лығы илә хәлгилијин бүтүн мүндәрчәси әһәтә олунмур. Әсәрин бөдөн формасы да, ифадә васитәләри дә мүәјјән кејфијјәтләрә малик олмалыдыр: дили, образлар силә-лөси, бөдөн материалы халғын руһуна үјүн кәлмәли, онун зөвгүнүн вә дилинин инкишафында әслрәр узуну јаранмыш ән көзәл кејфијјәтләрлө һәмәһәнк сәсләнмә-лидир. Бөдөн форманын хәлгилији чох иңчә мәсәлә ол-дугундан гејд етмәлијик ки, халг дилинин әјрә-әјрә ифадәләрини, фолклор мотивләрини, тәшбәһләрини вә надир ишләнән сөзләрини механики олараг әсәрә кәтпир-мәк һеч дә хәлгилик сајыла билмәз. Бөдөн дилин вә ифа-дә васитәләринин хәлгилији јалныз узун әслрәр боју јаранмыш көзәл әһәләрдән вә ифадә васитәләриндән гидалаңмыр, һәм дә халг һөјәтынын индики һәрәкәтиндә, индики инкишаф процесиндә јаранан јени әһәләр, јени аңлајышлар, јени тәшбәһләр вә ифадә васитәләри әсәсында јараныр. Чәфәр Чаббарлынын, Самәд Вурғу-нун јарадычылығы истәр мәзмун, истәрә бөдөн форма-нын дедијимиз мәһнада хәлгилијинә шүбһәсиз мисал ола биләр. Онлар халғымызын ингилаби, гәһрәман кеңми-шини вә јени һөјәт уғрунда мүбаризәсини, јени иңсәлә-рини тәсвир едән әслрәриндә сон дәрәчә долғун, кәскин вә ојнаг јени сөзләр, јени образлы ифадәләр тапмыш-лар.

Инди бүтүн совет халғларынын әдәбијјатларында бу мәһнада хәлгилијә нүмунә олачәг әслрәр чохдур. Азәр-бајҗан совет әдәбијјатынын белә әслрәри аз дејил, он-лары халғымыз сөвә-сөвә охујур. Халга јәхши вә доғма олан бу әслрәр ејни заманда онун зөвгүнүн, дил мәдә-нијјәтинин инкишафына көмәк едир, һиссијјатыны вә тәсөвүрләрини зәнкинләндирир... Хәлгилик бөдөн јара-дычылығын һөјәти әсәсләрын кенишләндирмәклә бәрә-бәр ону ғырылмаз телләрлө халғын күндәлик мүбаризә-

ләрн илә, естетик, мә'нәви инкишафы илә бағламышдыр. Бу исә өз нөвбәсиндә ярадычылығын даһа да чапна-масына сәбәб олур.

Беләликлә, ингилабын совет әдәбијјатына кәтирдийи хәлгилик принципи бүтүн Иттифакымызда милли әдәбиј-јатларын, о чүмләдән Азәрбајҗан әдәбијјатынын социал-ист мүндәрчәсин дәриндән өз сәнәткарлығы мәнимсә-мәсинә, социализм уғрунда мүбаризәнин бәднә сална-мәсинә, јаратмасына, бәднә форманын камилләшмәсинә, парлаг ифадә васитәләрн илә әнкинләшмәсинә көмәк етмишдыр. Әдәбијјатымызда хәлгилик әсасында јаран-мыш чохлу көзәл поетик, драматик вә нәср әсәрләрн бир чох дилләрә тәрчүмә олунуб дүниә шөһрәтн газан-мышдыр.

Инсан һәр јердә вә һәр-заман мә'налы, мүндәрчәли сөзү марағла, мәһәббәтлә гаршылајыр. Өлмәз классик-ләр вә философлар һикмәтлин сөзү инсан әкәсасын ән бөјүк наилијјәтләрнндән һесаб етмишләр. Ингилабын даһи рәһбәрн Ленин сөзүн кәсәрли вә долғун олмасына, дәрин фәлсәфи фикирләрн фикирләрн айнајачағы дил-лә ифадә етмәсинә бөјүк диггәт јетирди.

Инсанларын үнсәјјәти, бир-бирилә алашмасы үчүн сөздән әјдин вә тә'сирли башга вәситә јохдур. Дүниә классикләри, о чүмләдән бизим бөјүк шаирләримиз Ни-зәмин, Нәсимн, Фүзули сөзү модл едән, инсан мәдәнијјә-тинин јаранмасында сөзүн мислән сә ролуну тә'рифләјән шә'рләр јазмышлар. Бәли, сөз һикмәт вә көзәллик хәзи-носинин ачарыдыр. Инсан үрәјинин күзәкүсүдур. Нәсил-ләр вә халғлар арасында ғырылмәз, әвәсиз көрпүдур. Әмәјин, елмин, бәднә сәнәтләрн вә мәдәнијјәти јени наилијјәтләрнн нәсилдән-нәслә, өлкәдән-өлкәјә кечи-риб јајан вә горујуб сахлајан сөз гәдәр гүдрәтли, ети-барлы инкинч бир вәситә тапмаг чәтиндир.

Әлбәтте, биз мә'налы сөзү, классикләрин тә'рифләјиб мүдафиз етдији сөзү нәзәрдә тутуруғ. Бәли сөз, мә'налы сөз инсанлар үчүн, онларын һәјәти үчүн нә гәдәр фәјда-лы, нә гәдәр кәрәклидир! Совет әдәбијјаты јарандығы күндән идејалы әдәбијјатдыр, халғларә јени сөз демеш-дир, ингилабын һәгигәтини кәтирмишдыр. О, коммунизм идејаллары әсасында һәјәти дәјишон зәһмәткеш халға хидмәт етдији үчүн мә'налыдыр. Зәһмәткеш инсанын әмәјини, гәһрәман ишини, көзәл инсан кејфијјәтләрнн тәрәнинүм етдијинә көрә дәрин һуманист әдәбијјатдыр. О,

јени инсанын тәрбијәсә ки ми бөјүк тарихи мәгсәдә гул-луг едир.

Сәнәт әсәринин халғ үчүн кәрәклик олмасы, тарихи процесә тә'сир кәстәрмәсә вә әһәмијјәти ичтинман мүндәр-чәсинин дәринлији илә әлағадардыр. Чохмилләтли совет әдәбијјатынын јалныз өлкәмыздә дејил, дүниә халғларынын дилинә тәрчүмә олунуб башга өлкәләрдә дә јайылмыш әсәрләрн өз дәрин вә долғун мүндәрчәси илә халғ күтләләрннин, ингилаби гүввәләрнн вә мүтә-рәғги зиялыларын мүбаризәсинә көмәк едир. Әдәбијјә-тимыз букүнкү јүксәк инкишафына, буллуғ, тәмиз идеја сафлығына ағыр мүбаризәләрдә наил олмушдур. Бур-жуа естетик фикринин инсанә инамсызлығы таблиг едән зәһәрли фикирләрн илә барышмыз мүбаризәдә өз өлмәз принципләринин ишләјиб јетирмишдыр.

Бу мүдрик чағырыш; диггәтли гајғынын сәмәрәсә көз габағындадыр; мүхтәлиф дилләрдә чилд-чилд ки-таблар, көзәл сәнәт нүмунәләри бөјүк бир китабхана тәшкил едир. Бу китабхананы јалныз классик әдәбиј-прәси олаи халғларын јазычылары дејил, ингилабдан габар әлифбаја, ана дилиндә мәктәбә һәсрәт галмыш халғлар-ын да јазычылары јаратмышдыр. Инди биз һаһымыз бир бөјүк иләнин, бир мәдәнијјәтин өвләдијиг, әдәби әлағәләрнмиз, ярадычылығ достлуғумуз чох мөһкәмлән-мишдыр. һаһымыз совет әдәбијјатынын бөјүк проблем-ләри илә, көзәл ярадычылығ вә гардашлығ руһу илә јашајырығ, бир-биримизә көмәк едирик, бир-биримизни әсәрләрн һәггында мәғаләләр јазырығ. Мәсәлән, Азәр-бајҗан совет әдәбијјаты һәггында мәркәз мәтбуатда вә нәшријјатларда, һәмчинин гардаш халғларын мәтбуа-тында јүзләрлә мәғаләләр, рецензијалар, монографија-лар, елми тәдғигат әсәрләрн чап олунмушдур. Әдәбијјә-тымизын рус дилиндә бурәхымыш гүмәтлин антолог-јалары, сечилмиш әсәрләрн, мәчмуәләри илә бәрәбәр Москваын «Прогресс» нәшријјатында инкилик вә фран-сыз дилләриндә дә Азәрбајҗан шә'р вә нәср антолог-јалары чап едилмишдур. Бир заман хәјалә белә кәлмәјән һазыркы һәртәрәfli интиһаһымыз Октябр социалист ингилабынын көзәл бәһрәсидир!

***

Идејалар, ичтинман-сәјасәт вә фәлсәфи көрүшләр мү-баризәсә бәһәр тарихишдә һәмнинә кәскин вә барышмаз

олумшур. Истэр табият, истэрсэ чэмийэт һадисэлэринэ анд бир-биринэ энд фикирлэр гаршылашыдыга мүтлөг тогтушур, шимшэк кими чакыр, од-алов пускүрүр. Бабэк исламијјэтин еһкамлары ила барыша билмәдији, феодал зулму вә һајат тәрзинэ гаршы үсјан едиб халгын төрөфиндә дурдуғу, сон нәфәсә гәдәр өз фикриндән дөһмәдији үчүн хилафәт ога амансыз диван тутду. Нәһми вә Нәсими дә тәгрибан ејни маһијјәти ифадә едән, ејни аловдан од алмыш мүбаризәјә башчылыг етдији, өз фәлсәфи инам вә әгидәсиндә ахыра гәдәр салагәтли олдуғлары үчүн дәһшәтли өлүмә мәһкум едилдиләр. Халгымызын бу бөјүк оғуллари Чордано Бруно кими, Јан Гус вә башга азаддыг, һәгигәт мүчанһиләри кими бәшәријјәт үчүн инам јолунда, һәгигәт јолунда фәдакарлыг вә гәһрәманылыг нүмунәси олараг гәлачағлар. Бу өлмәз инсанлары һәјатыны вә мүбаризәсини гәләмә алмаг истәјән бир сәһпәткар һәр шәјдән әввәл онларын идејаларыны, көрүшләрини тәдгиг етмәли, мүбаризәләринини руһу илә, мүрәкәб формалары илә таныш олуб өз мөвгәјини мүјәјжәләшдирмәлидир. Онларын һәјатындакы өтәри — кечәри чәһәтләри, зарури, хырда деталлары демирник, әсас гәјәләри илә разылашыдыгдан сонра јазмаға башламалыдыр.

Үмумијјәтлә, һәр мәсләдә јарадычынын шәхси мөвгәји, һансы фәлсәфи сисәлә-ичтимаи чәһәздән һадисәләрә јакынылашмасы бәдни әсәрин мәзмунча да, бәдни чәһәздән дә нечә чыхмасында бөјүк рол ойнајар. Јарадычылыгын партијялы маһијјәти мәнә бу булагдан су ичир.

Сәнәтдә партијялылыг принципини илк дәфә Ленин биринчи рус ингилабы дөврүндә 1905-чи илдә јаздығы «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» адлы мәғаләсиндә дәриндән әсасландырымышдыр. Ленин кәстәриди ки, буржуа чөмијјәтиндә сәнәткәри «јарадычылыг азаддыгы» барәдәки сөзләр јаландыр, икнүзүлүкдүр, әмәлдә буржуа сәнәткәринин «пуд кисәсиндән асылылыгыны» өртүб-басдыан пәрәдәдир. Анчаг о сәнәткар доғрудан да јарадычылыг азаддыгына малик ола биләр ки, о иә үчүн вә һансы ичтимаи идеаллара гуллуғ етдијини биләр, илаһманы, истәдәдини, сәнәтини шууру олараг халгын азаддыгына вә тәрәггисинә һәср етмишдир.

Әдәбијјатда вә инчәсәнәтдә партијялылыг гуру сисәли аныламыш дејил. Ону јарадычылыгын бәдни кәйфијјәтләриндән ајырмаг олмас. Сәнәткәрини парлыгы бәдни ид-

ракына, әсәр үчүн материал сечмәсинә, ону саф-чүрүк етмәсинә, үмумиләшдирмәсинә, образ јаратмасына вә сәнәтә партијялылыг дәрин тәсир кәстәрир. Әдәбијјатымызын аз-чох истәдәдәли һансы јарадычысыны, һансы әһәмийәтли әсәрини алсаг, орада һајата партијялы мүнәсибәттин мүсбәт тәсирләрини көрмәк олар. Бу әсәрләрдә коммунизм идеаллары сәнәткәрларын шәхси һәјатынын гәјәси кими тәһәсәсүм етдирилир. Башга чүр мүмкүн дејил. Чүнки шәхси инам вә әгидәси олан сәнәткар әманәтнин нәһнәк ичтимаи мүбаризәләриндә битәрәф мөвгә тута билмәз. Үмумијјәтлә, бәдни јарадычылыгын тәбиәти еләдир ки, чидди вә јеткин сәнәткәрин битәрәф әсәр јаратмасы чәгиндир. Ону синәсиндән чошан һәр нүмунә мүтләг дөјүшән чәһәләрдән бириндә өз јерини тутачағдыр. О, шууру олараг, инам вә ирадә илә мүјәјжәли идеаллара хидмәт етдији үчүн јаратадығларыны фәлсәфи-фикри мәнәсы ајдын олачағдыр. Партијялылыг совет әдәбијјатынын идеја сафлыгына, дедијимиз парлаг әсәрләр јаратмасына көмәк етмишдир. Бу әсәрләр һәр јердә вә һәмшиз халгын хәјринә ишләјир. Истәр өлкә дахилиндә кечидијимиз мүбаризә вә јарадычылыг илләрини, истәрсә бәјнәлхалг һәјаты онлар ајдын, мүтәрәгги, ингилаби мөвгәдән шығландырырлар. Совет јазычылары динч гуручулуг илләриндә дә, дөјүш чәһәләриндә дә халг илә, партија илә бир олуб, онун монафејини, онун идеалларыны тәрәннүм етдији үчүн бу әсәрләри јарада билмишләр.

Партија рәһбәрлији әдәбијјатымызын арасыкәснлмәз инкишафынчә, дунја шәһротини тәмин етмишдир. Мәнә партијямызын өлмәз идеалларынын һәјата кечирилмәси сәјәсиндә өлкәминдә социализм гәләбә чалмышдыр. Совет Иттифагы Коммунист Партијясы Мәркәзи Комитәсинин «Бөјүк Октябр социализм ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында» гәрарында социализмин бөјүк инсанпәрвәр маһијјәти, инсан шәхсијјәтинин тәрәгги вә сәвәдәтинин сөздә јох, әмәлдә тәмин етдији, һәр бир адамн тәбиә габиллијјәтләринин инкишаф етдирмәк үчүн реал имканлар јаратадығы чох көзәл ифадә олунмушдур. Орада дејиләр: «Социализм — реал гуманизм чөмијјәтидир. Ону әсил сәрвәтн әмәкчи инсандыр». Биз ифтихарда гејд едирик ки, јер үзүндә бүтүн сәрвәтләри јарадан әмәкчи инсан совет әдәбијјатынын әсас гәһрәмандыр!

Бөжүк пролетар эдби, социалист реализминин, партижалы эдобијјатин өлмөз жарандычысы Максим Горки даима жазычылары мүасир дүнијинин мүрөккөб идеоложи чарышмаларында фәһлә синфинин, зөһмәткөш инсанын чөбһосиндә дурмага, әмәји, јәһни әмөкчә инсаны эдобијјатин әһл гәһрәманы етмөжә чагырылды. Бөжүк жазычынын солдји тохумлар бу күн чохмилләтәлн совет эдобијјатинын солмаз күлүстанында әтирли, ал-әлван чичөклөр битирмишиди! Ленин Максим Горкинин өзүнү партијалы сәһәттин гүдрәтли нумажәндәси кими гүјмәтләндирди. Ленин көрә Максим Горкинин гүдрәт мәһбөји ондадыр ки, «бөжүк бәдн әсәрләри илә өзүнү Рунја вә бүтүн дүнја фәһлә һәрәкәти илә мөһкәмчә бағламышдыр».

***

Дедјимиз кими совет эдобијјаты халг һәјәтындән, онун реал варлығындән вә социализм уғрунда мүбаризәләриндән илһам алаһ бир эдобијјатдыр. Һеч дә тәсәдүфи дејил ки, өлкәмиздә јашајан бүтүн халгларын һәјәти вә инсанларынын мүбаризәси совет жазычыларынын әсәрләриндә бәдн әксини тапмышдыр. Инди эдобијјатымызда чанлы характерләрә малик мүрөккөб сурәтләр јараныр. Бу чүр сурәтләрин мејдана чыхмасы психоложи тәһлилин күчләниәси вә дәрниләшмәси илә әлағәдардыр. Һәјәти мушаһидәләр артыгыча, жазычы чанлы мүбаризәләрдә вә мүхтәлиф коллајзијалар дахилиндә инсанларын өзүнү нечә апардығыны көрүб тәһлил етдикчә психоложи дәрнликләрә еһир, бу вә ја дикәр шәхснјјәтин тәбиәтиндәки һәм позитив, һәм дә негатив чәһәтләри ачыб кестәрир.

Бөжүк Октябр социалист ингилабы нәтижәсиндә азад олуб, мисиләси гуручулуғ вә жарандычылығ јолуна гөдәм гојмуш халгларымыз лап илк күндән империализмин, азадлығ дүшмәһләринин мүғавимәти вә фитнә-фәсады илә гаршылашышлар: интервенсја, дүшмән үнсүрләрин зијанчы һәрәкәтләри, нәһәјәт Һитлер фашист ордуларынын өлкәмиздә басгыны! Бүтүн бу мәрһәләләр чохмилләтли совет эдобијјатында өз әксини тапыб. Бир сөзлә, эдобијјатымыз социализм вә коммунизм уғрунда мүбаризәнин бу чүр мәрһәләһәрини әк етмишиди.

Совет халгынын мисиләси гәһрәманлығы сәјәһсиндә алман фашизми дармадағын едилдикдән сонра бүтүн

дүнјада ингилабы процес вә азадлығ һәрәкәти көрүнмәси миғјас алды. Бир заман биз социализм гуран жеһлә өлкә идик. Инди нәз Авропа, Латын Америкасы, Асија вә Африкада мүхтәлиф өлкәләр бир-биринин ардында социализм бајрағы галдырмыш вә галдырыр. Инди дүнја социализм системи, бөјүкхалг коммунист һәрәкәти бөшәр тарихинин ирәли апаран, она һәрәкәт верән бөјүк гүввәдир. Кәләчөк социализминдири!

Кәләчөји олан бир гурулуш, бир чөмијјәт нәз һеч вахт һәгигәтдән, һәјәти олдуғу кими көрмөкдән вә көстәрмәкдән горхмаз. Чүнки бу варлығын гүсүрларынын, көм-кәсиринин арадан галдырмағ, ону даһа да јакшылашдырмағ, көзәләшдирмәк кәләчөји олан гүввәләр үчүн чох вәчиб вә лазымдыр.

Социалист реализминин јаранмасы вә инкишафы бәлә объектив, һәјәти гәһунаујғулуғла бағлыдыр. Бу жарандычылығ методуну һәјәт өзү, јеһн ичтиман варлығ, халгларын социалистчәсинә маддә вә мәһәвви инкишафы јаратмышдыр.

Мин илләр әрәндә бөшәрнјјәтин бәднн фикри мүхтәлиф мәрһәләләрдән кечмишиди. Бу мүрөккөб вә узун јолда чүрбөчүр чәрәјанлар барышмаз, гызғын мүбаризә, апармыш вә апарыр. Бу чәрәјанлар ичәрсиндә бир мејл — бәднн жарандычылығы инсанын һәјәтындән, мүбаризәләриндән узағлашдырмағ мејли хәусеи оларағ өзүнү кестәрмиш вә көстәрмәкдәдири. Еһни заманда бу мејл гәрибә вә парадоксал көрүнүр. Она көрә ки, лап ибтидан һалындан, рүшәјминдән башлајарағ бәднн жарандычылығ инсанын һәјәти еһтијачларындан доғмушду. Һәјәт уғрунда, јашамағ уғрунда мүбаризәсинә көмөк едән, бу мүбаризәни јүнкүлләшидрән бир вәситә кими мејдана чыхмышдыр. Инкишафын ашағы пиләләһәриндә инсан ачындан өлмәмәк, јартычы вә вәһшин һејванлардан, гышын сојуғундаң, ғиртынадан, туфандан гурунмағ үчүн өз етмөк, тәһлүкәсиз вә исти сығынчағ јаратмағ мәгсәдилә дашдан сийаһлар дүзүлдјини кими дашдача һәр күп раст кәлдји вә көрдјү чүрбөчүр гушыларын, һејванларын шәклини јонмуш, гәјаларда мәһшәтнин әкә едән шәкилләр чөкмиш вә сәирә. Ибтидан инсан мусиги, сөз вә рәһкәләр вәситәсилә примитив шәкилдә дә олса өз инселәринин ифадә етмишиди. Јәһни лап илк доғулушундан башлајарағ бәднн сәһәтләр инсанын ән зәрури тәләбләри илә бағлы олмушду, онун

көзэллик дугуусуну охшамагла дәрдинн, гәмнинн јүкүл-лөшдирмишидр.

Бас не чүр олуб, не сөбөчө чөмијјәт инкишафын сонракы пиллэләрини галдырча, хуусән буржуа чөмијјәтиндә бәдин сөнәтләр инсаннн һәјәтындан, мүбаризәләриндән узәглашдырмаг мејли күчланмиш, там бир чөрәјәна чөврлимишидр? Һәтта варлыгдан, инсаннн реал һиссләриндән гачмаг, узәглашмаг елә ифрат шәкил алмышдыр ки, думайлы, гаранлыг, мөваһим интунснја-лар, иррасионал тәфәккүр шуурулу, идраклы фәалијјәтдән үстүн тутулмуш, бәдин јарадычылыгда һәлледичи амил кими гүјмәтләндирилмишидр. Һалбуки, ајыг дүшүнчәснз фәрли бир шәј јаратмаг гејри-мүмкүндүр. Ахы, инсан дугууларынын гејри-ади, чошгун консентраснјаеы варлыгын дәрнн гатларына ишләјән шуурула бирләшдиңдә парлаг бәдин нумуналәр јараныр. Инсаннн бүтүн сәләләрдә сәмәрәли фәалијјәтиннн биринчи шәрти агылдыр, идракдыр. Бәдин јарадычылыгда һадисәләрин маһијјәтинн, зиддијјәтләринн дәрк едән ити, кәскин агыл һәјәтын тәбини инкишафы илә бағлы мәнтиги дүшүнчә тәләб едир. Һәјәтдан, инсанлардан узәг олдугда һеч бир јазычы вә алим әмәли тәчрүбә үчүн, инсан јашајышы үчүн фәјдалы бир шәј јарада билмәз.

Буна бахмајараг әдәбијјәт вә инчәсәнәт тарихиндә бәдин фикри варлыгдан узәглашдырмаг мејләртә даима өзүнү кәстәрир. Зәманәмиздә буржуа модерн чөрәјәнларынын чөврһәрннн тәшкил едән дә будур. Мүртәчә буржуа әдәбијјәти варлыгы доғру кәстәрмәкдән гачыр вә горхур. Чүнки реалист јазычы о чөмијјәтин дәрннләринә сымәли, онун чүрүдүјүнү, инсан мәһәвијјәтинн дәһшәт-ли сурәтдә поздуғуну, мүстәмләкәчилик вә мүһарибәләр төрәтдијини, јаланы, ријакарлыгы дөвләт снјасәти сәвијјәсннә галдырдыгыны, адам оғурлајан, јол кәсан, банк јаран оғрулар вә чаниләр тәшкиләтләры — гангстер вә мафијалар јетирдијини кәстәрмәлидир. Балзакын, Молассанин, Текерейнн, Толстојун, Горкинин, Драјлерин, Сабирин, Ч. Мәммәдгулузәданнн ән'әнәләринн давам етдирмәли, зәһирән пар-пар парылдајан пәрдәләри галдырыб чүрүк маһијјәти кәстәрмәлидир. Әлбәт-тә зәһмәтснз, фираван јашамаға, ағалыг етмәјә өјрән-миш милјонларын сәһибләр, паразитик үнсүрләр буна разы ола билмирләр. Онлары јашадан гурулушу нәјнн баһасына олур-олсун сахламаға чәһд едирләр. Ону үз-

дән бәзәјир, көзәл пәрдәләрә бүкүб «халг капитализми», «әдәләтли, демократик» чөмијјәт кими гәләмә верирләр. Онлар совет әдәбијјәтинә бөһтанлар јагдырыр, ону үдурма, сәтһн вә бәјағә шәкилдә охучууларә тәғдим етмәклә көздән салмаға чалышырлар. Һәтичәси исә истәдикләриннн тәрсинодир. Илдән-илә бүтүн дунјада совет әдәбијјәтинә мараг артыр вә күчләнир. Тәкчә Азәрбајчан совет әдәбијјәтиннн нечә-нечә көзәл нумунәси, көркәмли јазычыларын әсәрләри харичи дилләрдә дә чап олуимышдыр.

Марағлы одур ки, бизим әдәбијјәтин совет гурулушундан, сөнәлизизм үғрунда мүбаризәмиздән данышан, совет фәһләсннн сурәтинн јарадан әсәрләри һеч дә дунја әдәбијјәтиннн бәшгә әсәрләриндән аз јайылмыр, бәлкә даһа чох јайылдыр вә охунур. Чүнки бу әсәрләрдә инсан шәхсијјәтиннн, сөнәлизизм инсанннн нечә дәјиш-дији, һансы мәһәви кәјфијјәтләр сәјәснндә вә һансы ичтинми гурулушуда рәшадәт, гәйрәмәанлыг кәстәрдији, даһилн психоложи әләминнн көзәликләри парлаг шәкилдә тәсвир олунар.

Ингилабын, сөнәлизизм үғрунда мүбаризәнин инкишаф мәрһәләлери илә јүксәлән, пүхтәләшән, сөнәткарлыгын јени зирвәләринә галхан әдәбијјәтимыз бу күн бу јеткин сөнәлизизм чөмијјәтинә бөјүк наһијјәтләрә, зәнкинн јарадычылыг тәчрүбәси илә, совет классикасы адланан гүјмәтли хәзинә илә кәлимишидр.

***

Инди әдәбијјәтләрымыз даһа бөјүк, даһа мәс'ул ичтинми естетик проблемләр үзәриндә ишләјир. Зәманә илә, елми-техникингилаблар әсри илә ајағлашмаға, онун руһуну, сәнијјәти хуусеијјәтләринн дәрнндән әкс едән әсәрләр јаратмаға чалышыр. Зәманәнн дәрнндән әкс етмәк исә онун доғру мәнзәрәсиннн јаратмаг, һәм дә јүксәк бәдин бојаларла јаратмаг дәмәкдир. Зәманәннн руһуну кениш планда аңчаг бөјүк формалы әсәрләрдә әкс етмәк мүмкүндүр. Әлбәттә, кичик формалы әсәрләр дә зәманәннн мүзәјнн кәјфијјәтләринн вә хуусеијјәтләринн бәдин шәкилдә әкс едә биләр.

Инди совет халгларынын әдәбијјәтләры вә о срыадан бизим Азәрбајчан әдәбијјәти ири формалы әсәрләр, романлар, епоејалар јаратмагдә хәјли тәчрүбә топла-

мышдыр. Нәр ил жени романлар, поемалар, повестләр жараныр. Буна көрә дә инди эсэрләрни бәдин кејфијәтнин галдырмаг мәселәсиндән даншырыгса, бу чох тәбиндир вә һәјатла әләғәдәрдыр: ахы, партијамызын XXV гурултајы онунчу бешиллији кејфијәт бешиллији е'лан етмишдыр. һәјатын нәр саһәсиндә хусусән, мәһсул истеһсалы саһәләриндә кејфијәт уғрунда мүбаризә, үмүмдүнија стандартларына уғун вә онлардан дә јахшы мәһсул бурахмаг мәселәләри өн планна чәкилмишдыр. Мә'нәви сәрәптләр саһәсиндә, халга хидмәт едән мәдәни аломдә дә кејфијәтти галдырмага чидди диггәт јетирилдји бир заманда, јә'ни бүтүн һәјатын ритминә, аһәнкнә тә'сир кәстәрән бир мүбаризәдән бәдин әдәбијјат вә инчәсанәт канар гала биләрми? Әлбәттә, јох! Бир дә ки, бәдин јарадычылығын камилләшмәк имканы, бәдин зирваләрә галмаг имканы һүдүдсуздур.

Әдәбијјатымызын бөјүк наиліјјәтләриндән, жүксәк нүмунәләр јаратмасындан данышанда биз бир даһа жени сәвәт инсанынын мә'нәви көзәллијини, пәчиб һуманист тәбиәтнин парлаг шәкилдә чанландыран эсәрләри јада савырыг. Бу эсәрләр өз гүдрәтли, долгун вә көзәл инсан сурәтләри илә милјонларын үрәјинә јол ачмыш, мәһәбәтнин газанмышдыр. Әдәбијјатымызын кәләчәк жүксәлиши, елми-техники ингилаблар эсрини дәриндән вә һәртәрәфли әкс едә билмәси нәр шејдән габаг жени, парлаг инсан сурәтләри јаратмасы илә әләғәдәр олачагдыр.

Һәр дөврүн өз гәһрәманлары олуру. Зәманә дәјишдикчә, инсан дә дәјишир. Зәманә һәманын варлығына өз мөһүрүнү басыр. Елми-техники ингилаблар дөврү дә инсан шәхсијјәтинә күчлү тә'сир кәстәрир. Бу дөврүн бәдин јарадычылығы тә'сир, башга сөзлә десәк, бәдин јарадычылығын елми-техники ингилаба мүнәсибәти бүтүн дүнијада јарадычылары, алимләри, нәзәријјәтчиләри дүшүндүрүр вә бу барәдә мүхтәлиф фикирләр сөйләнир.

Сөз јох ки, елми, техниканын чох сур'әтли вә күчлү инкишафы бәдин јарадычылығы да тә'сир едир. Бу барәдә шүбһә едән јохдуру. Лакин бу тә'сирин инчәсанәтнин вә о чүмләдән әдәбијјатын мәһијјәтинә дәјишдјини сөйләјән фикир мүбаһисә төрәдир. Куја инди бәдин әдәбијјат өз ифада васитәләрини, үсәлувуну, образлар силсиләсини дәјишмәли, елми-техники мәнтигә уғулашмалыдыр. Куја анчаг бу јолла, о, зәманә илә, зәмананын сон дәрүчә динамик һәрәкәти илә ајаглаша биләр. Бу инди-

аны прәли сур'әтләр нәзәрә алмыр ки, бәдин әдәбијјата вә инчәсанәтә елми вә техники инкишафын тә'сир механизми шәкилдә олмуру. О, биләваситә бәдин сәнәтин тәбиәтнин, нә дә формасын дәјишә билмәз. Онун сәнәтә тә'сирин анчаг инсан вә һәјат васитәсилә олуру.

Индики сур'әтли нәһәнк тәјјарәләр, атом електрик стансијалары, телевизорлар, Аја, улдузлара учушлар, истеһсалатын бүтүн саһәләринә кенши автоматиканын тәтбиғи, һесаблајычы машиналар, нишаатдакы мисилсиз механикләшдирмә, бир сөзлә һәјатын вә мәишәтин һәр саһәсинә техники наиліјјәтләрини нүфуз етмәси инсанын һәјатын дәјишир, өзүнә тә'сир едир. Бу илә өз нөвбәсиндә адамларын дүшүнчә төрәзини, иш үсәлувуну, әхлағыны, анлајышларыны, психолокијясыны дәјишмәжә башлајыр. 40-чы илләрә адл бир гыз кәндән шәһәрә кәләндә сыхылар, утатар, шәһәрин ритминә чәтин алышар, Микеланчелонун мадоннасына бахаркан һәјасан илә башыны ашағы саларды. Индики гызлар илә өз өвнндәчә рәнкли вә ја адл телевизорун габағында бүтүн буңлары көрүр, тамаша едир. Москвада, Ленинградда, Лондонда, Парисдә буз үстүндә рөгә едән дүнянын ән јахшы идман усталарына, рөгәсәләринә бахыр. Бу гыз үмуми сәвијјәсинә, психоложи аламини көрә отузунчу, гырхынчы вә јахүд әллинчи илләрини гызлары илә мүгајисә олуна биләрми?

Зәманәмиз чох сур'әтли һәрәкәт зәманәсидир, дәјишкнлик зәманәсидир... Инди јер үзүндә дәјишмәјән бир шеј тәсәввүр етмәк чәтиндир. Елми-техники ингилаб вә зәманәмиз бәрүмүш олан азадлыг һәрәкәтләры һәр саһәдә бөјүк тәбәддүлат јарадыр. Бәдин сәнәтләрдә јаранан вә јараначаг бә'зи жени кејфијјәтләрини көкү бурдадыр — һәјатын дәјишмәсиндәдир. Буна көрә дә сәнәткәр бизим эсрин руһуна уғун эсәрләр јаратмаг үчүн техникәдән јох, инсандан јанышмалыдыр. Инсанын һәјатында, хасијјәтиндә, мә'нәвијјатында баш вәрән һәрәкәти иләмәли, өјрәнмәли, әкс етмәлидир.

Елми-техники ингилаб һәјата бөјүк көшфләрлә јанашы бә'зи нагис шејләр дә кәтирир. Инсанлары бир сыра чидди проблемләр гаршысында гојур. Тәкчә атраф мүһитин чиркләнимәси, тәбиә сәрәптләрдән сәмәрәли истифадә етмәк, мөшәләрини, су мәнбәләрини, јерәли сәрәптләрини горунамасы нечә чидди вә бөјүк мәселәдир!

Бәдин әдәбијјат бу мәселәләрини мүвәффегијјәтлән

дирп олан» Ленинни ады илэ баглыдыр. Ленинни жаратдыгы Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын, бу партијанын узву олан коммунист дедијимиз жүксак эгидеги, вичданлы, намуслу, шарәфли јени гәһрәманын ады илэ, партијанын өлмәз мәрәми, дөмөз ингилаби фәалијәти, рәшадәтли әмәји вә иши илэ баглыдыр...

Бу күн әдәбијатда коммунист сурәтиндән данышмамаг вә партија һагында, онун әзәмәтли иши, нәһәнк фәалијәти һагында дүшүнмәмәк мүмкүн дејил. Мән елэ бир совет сәнәткәри тәсәввүр едә билмирам ки, коммунист сурәти јаратмаг истәмәсини, коммунист әсәринә гәһрәман сечмәсини вә партијамызын, онун ленинчи Маркәзи Комитәсинин коммунизм уғрунда, коммунизмин мадди-техники базасын, итисәди вә мә'нәви әсәсләрини арасы кәсилмәдән мөһкәмләтмәк уғрунда нәһәнк мүбаризәсини әзәмәтли мәнзәрәкәри онун кәзләри өнүдә чанланмасын. Елэ јазычы тәсәввүрүмә кәтирмирам ки, мүасир габагчыл инсанын сурәтини јарадаркән партијамызын сојуг мүһарибә дөврүнүн бузларыны әртимәк вә бүтүн дүндә сийәси илмини мүләзимләшдирмәк, дөвләтләр арасында мөһкәм сүлһә вә әмәкдашыға әсәсләнән әләгәләр јаратмаг вә кенишләндирмәк уғрунда нәһәнк, гәһрәман фәалијәтиндән илһам алмасын, бу фәалијәтә истигамәт верән бөјүк партија әкәсмә, дәрин инсанијәт дүјүгүләри, инсана түкәнмәз мәнәббәт, халға һәрәрәтли гајығ барадә дүшүнмәсин, бу гүдәрәтли дүјүгүләрин там бәдини ифәдәсини верән парлаг образлар, тәсирли бәдини васитәләр талмаг үчүн гәлбичин бүтүн һәрәрәтини, бүтүн истә'дәд вә бачарығыны сәрф етмәсин.

Бу күнүн коммунизм гуручусунун, коммунизм вә сүлһ уғрунда мүбаризәнин тәшкиләтчысы олан, әмәјин бүтүн сүһәләриндә габағда кәдән, күтләләрә нүмунә олан, онлары букүнкү азад вә фирәван һәјәткәмизгә даһа да әзкинләшдирмәјә, рәвнәгләндирмәјә руһландыран гәһрәманын парлаг сурәтини о сәнәткар јарадачәг ки, о, бөјүк миғјасда дүшүнмәји бачарып. Партијамызын, дөвләтинизин, халғларкәмиздин көрдүјү бөјүк тарихи ишләрдә, XXIV гурултайын нәһәнк планларын јеринә јетирән күтләләрин әмәк чошгунлуғу просесиндә ади мушәһидәчи, сәјрчи дејил, фәал иштиракчыдыр. Вәтәнин, зәманәсинин, халғынын һәгиги мүбарис оғлудур. Бу чүр сәнәткарлар хырда мәншәтчиликә әләшнб галмыр,

бөјүк миғјасда дүшүнүдүјү, инсан һәјәткәмиздин үмүмбәшәри проблемләрә, мүасир тарихи һәрәкәтин вәчиб мәсәләләри илэ сәсләшән чәһәтләрини көрә билдији үчүн, бәдини тәфәккүрүн кениш үфүгләринә, дәрин фәлсафи үмумиләшдирмәләрә, парлаг образлыға мејл едир, бәдини сөзүн нәһәјәтсиз, әчәзкар имканларыдан бачарыгла истифадә едиб доғрудан да миллон охучуну вәлһ едән нүмунәләр јарада билдирләр.

***

Бүтүн совет халғлары әдәбијатларында белә нүмунәләр аз дејилдир вә бу нүмунәләрин бир һиссәсинин әсәс гәһрәманы коммунистләр исә, о бири һиссәсинин гәһрәманлары коммунизм уғрунда, партијанын ирәли сүрдүјү бөјүк мәрәм вә мәгсәдләри јеринә јетирмәк уғрунда фәдакарчысына мүбаризә апаран совет адамларыдыр. Бир сыра әсәрләрдә гәһрәманын партија мәнсубијәти барадә һеч бир сөз дејилмәр. Бә'зиләриндә онларын битәрәф олдуғу хүсуси гејд едиллир. Мәнчә, чох әһәмийәтли вә реалист әдәбијат үчүн сәчијәви олан чәһәт будур ки, бу әдәби әсәрләрин битәрәф гәһрәманлары гәлбән, әгидә, инам вә әхлақи кејфијәтләри өтибарилә һеч дә битәрәф дејилдир. Бәдини әдәбијатын белә образлары, һәјәткәмиздин бөјүк бир һәгигәтини — партија илэ халғын вәддәтәнин ифадә етдији үчүн чох гүмәтлидир вә реализмин һәјәт һәгигәтини даһа там әкс етмәк кими бөјүк үстүнлүјүнү көстәрир.

Ону да гејд етмәк ләзымдыр ки, мүасир, инсанын, хүсусән коммунистин сурәтини јаратмағда бүтүн совет халғлары әдәбијатлары үчүн сәчијәви олан үмуми кејфијәтләр, үмуми бәдини-естетик нормалар вә ганунауғрунлуғларла јанашы, һәр бир милли әдәбијат өз тарихи, халғын инкишафы, зөвғү вә ән'әнәләри илэ бағлы олан хүсусијәтләри илэ дә сечилир. Буну да тәсәввүр етсәк ки, совет әдәбијаты 100-дән артыг мүхтәлиф халғын дилиндә вә фәрди хүсусијәтләри илэ фәргләнән истә'дәдләр тәрәфиндән јараныр, нәзәримиздә чох рәйкәрәнк чичәкләрә долу әтир сачан кәзәл бир күлүстан чанланар. Бу күлүстанын һәссас, гајыкеш вә бөјүк бир бағбан вар ки, о, чичәкләри мәнәртлә зәһәрли, ачы күләкләрдән горујур. Бу бағбан бизим бөјүк Ленин партијасыдыр!..

чиэт едир, гәһрәманын Ленини идеалларына садиг галдыгыны, бу идеаллар уғрунда һәрәртлә мубаризә апардыгыны, Ленини кими мәрәд вә чәсуур, садә вә инсанпәрвәр, ингилаби мубаризәдә дөнмәз вә мәтин олдугууну кәстәрирләр. Кеорки Леонидзенини, Григол вә Иракли Абашидзенини, Карло Қаладзенини, Иосиф Нонешвилинини, Сәмәд Вургууну, Сүлејман Рүстәмини, Мәммәд Раһимни, Осман Сарывәллинини, Наби Хәзрини, Аветик Исаакјан, Наир Зарјан, Ашот Граши вә Кевоур Еминни әсәрләриндә лирик гәһрәманын Ленине мәнәббәтти, Ленини идеалларына садагәти доғғун бәдини сөзлә ифадә олуиушдуур.

Үмумийәтлә, Гафгаз халглары әдәбијјатында Ленине һәср олуиуш вә Ленинин бөјүк, әзәмәтли сурәтнин чаиландыран әсәрләр топланса, чилд-чилд китабларә јерләшмәз. Бизим әдәбијјатларда демәк олар ки, Ленине ше'р һәср етмәмиш, бөјүк рәһбәрин характеринин бу вә ја дикәр чизкисини поетик бојаларда чаиландырмамыш, әсәрләри Ленини фикринин, Ленини дүһасынын ишығы илә иурланмамыш шаир талпаг чәтиндир. Бизим Үмумиттифаг Ленининамызда көркәмли јер тутан әсәрләр јаратмыш шаирләри белә хатырласаг бөјүк бир снјаһи әмәлә кәләр.

Чох тәбии оларәг Ленини һәср олуиуш ән јахшы ше'рләрдә ингилаби пафос, вәтәндәшлиг пафосу күчлүдүр. Ингилаб даһисинә мәнәббәт одлу Гафгаз колорити илә, еһтираслы һиссләр вә парлаг образларә ифадә олуиуғундан Ленинин ингилаби енерјисинин һәрәртнин әкс едә билер, охучуну һәјәчанландырыр. Ејни заманда шаирләримиз бөјүк бир мубаризин лирик инсанни дүјүғуларыны, Бетховенини «Апассионата»сына гулаг асаркан көзләри јашаран дарин дүшүнчәли бир философуи инсана, јер үзүндәки көзәлликләрә түкәнимәз мәнәббәтнин зәриф бојаларла әкс едирләр. Јегшиче Чаренс 1924-чү илдә јаздыгы «Владимир Илич, мужик вә бир чүт чәкмә һаггында баллада»сында мәнәз рәһбәрин белә доғғун сурәтнин јаратмышдыр. Ленини фикринин итгилни, Уелс кими фантастларын да хәјәлидан узағларә учмаг габилитјәтнин, ингилабын илк илләриндә савадсыз, елмәсиз әмәкчә инсанын вә чоһ керидә галмыш өлкәнин аз мүддәтлә е'чәзалар јарадачагы барадә Ленини хәјәлларынын күчүнү вә көзәллијини ифадә едәрәк Чаренс дејир:

Фәһлә өлкәси үчүн
Профессорлар һазырлајачајур.
Һәр мотбаг гадаһи.
Сани идарә етмәји
Өјримәлидир,
Еј хәлмәкәт!

Азәрбајҗанын халг шаири Расул Рза Ленинин монументал сурәтнин јарадан поема-эпоејасында Ленини сөзүчүн гүдрәтнин, Ленини хәјәлынын көзәллијини бөјүк еһтирас вә мәнәббәтлә тәрәннүм едәрәк јазыр:

Мән һансы бир шаирә
Бәһәдди ки, Ленини —
Һәр кәлиси, һәр сөзү
Дилләрдә әзәбр олдү.

Мән һансы бир рәссамә
Бәһәдди ки, Ленини —
Јаратдым һәјәтдан
Көзәл ләһәләр олдү...

Мүасир әдәбијјатларымызда халгларын гәһрәмәнлиг вә ингилаби кечмишинә һәср олуиуш әсәрләрдә бөјүк јер тутур. Ән јахшы чәһәт одур ки, бу әсәрләрин әксәријјәтиндә кечмиш алудәликлә јох, сејрчи сәјјәһ көзү илә јох, фәәл мүнәсибәтлә, партијалы тәдгигатчы вә сәнәткар мөвгејиндән әкс олуиур. Дереник Дәмирчјанын «Вардананг», Григол Абашидзенини «Лошарелә», Исмајыл Шыхлынын «Дәли Кур» романлары белә кениш бәдини ләвһәләрдир. Халгын бүкүнкү һәјәтынын вә мубаризәләринин бөјүк мұтәрәгги мәнәсаны даһа дариндән дәрәк етмәк, даһа ишығлы вә көзәл кәләчәк уғрунда мубаризәни күчләндирмәк наһинә кечмиш һәјәтин јалызы гәранлыг, негати вәһәтләрини дејил, ишығлы, мұтәрәгги, позитив чәһәтләри дә, гәһрәмәнлиг сәһифәләри дә парлаг бојаларла чаиландырылыр. Буну, хүсусән ингилаби мубаризәләри тәсвир едән әсәрләрдә көрмәк мүмкүндүр. Загафгазјә халгларынын ингилаби кечмиш вә Совет һакимийәти уғрунда дөјүшләр Чәфәр Чаббарлынын «1905-чи илдә», Әли Волнјевини «Турачлыга кедән јол», Сүлејман Раһимовуи «Шамо», Меһди һүсејнини «Сәһәр», Мовсес Аразини «Јанар үфүғләр», Ваһи Тотовентсин «Бакы», Андраник Овсејянын «Үрәк», Лео Қиачелинин «Ган», Александр Кутателинин «Үзбәүз», Лисашилинни «Кетеховел» әсәрләриндә кениш тәсвир олуиушдуур. Бу әсәрләрин гәһрәмәнлары ичәрисиндә

коммунист сурәтләри бөжүк јер тутур, һәм дә комијјәтчә јох, кејфијјәтчә! Сужетин һәрәкәтиндә, мүәллифин естетик идеалынын тәһәссүмүндә, бөжүк ичтимаи-сијаси мәсәләләрин ачылмасында, башга гәһрәманларын тәләјиндә, халг ишнини гәләбәсиндә коммунист гәһрәманлар чох заман әсәс вә һәлләдичи рол ојнајыр, бүтүн һадисәләрин мәркәзиндә дурурлар.

Мә'лумдур ки, ијирми алты Баки комиссарынын фәалијјәти Гафгаз халгларынын ингилаби мүбаризә тарихини шәрәфли сәһифәләриндән бирини тәшкил едир. Максим Горки, һакоп һакопјан, Јесенин, Галактион Табидзе, Мајаковскидән тутукпәс чохмилләтли совет әдәбијјәтинин бүкүнкү көркәмли јарадычыларына гәдәр бир сыра јазычылар ијирми алты Баки комиссарынын гәһрәманлығы, Загафгазијадә ингилаби һәрәкәт барәдә гүмәтли сөз демиш, көзәл әсәрләр јазмышлар. Ијирми алты комиссара һәср олумыш роман, поема вә повестләрдә Степан Шаумјан, Мәшәди Әһнзәбәјов, Чапаридзе, Феолетов вә башга комиссарларын бәдии сурәти јарадылмышдыр.

Мән бөжүк ифтихар һисси илә гејд етмәк истәјирәм ки, истәр ингилаби мөвзулары, истәрсә социализм вә коммунизм гуручулуғуну вә Бөжүк Вәтән мүһарибәсини әкс едән әсәрләрдә халглар достлуғу ғызыл хәтт кими һазәри дәрјә едир. Јазычылар јалныз мәһсүб олдуғу халғын чәјил, гардаш халгларын нумәјәндәләринин бәдии сурәтини јаратмаға чәһд едирләр. Бөжүк рус халғыны тәһсил едән мүсәбт гәһрәманлара исе демәк олар ки, әһмијјәтли повест, поема вә романларын чохунда раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу да тәбиидир, чүнки халгларымызнын буржуа-феодал вә чар зүлмүндән гуртармасында, милли азадлығ вә ингилаһында, керидә галмыш вәтәнләрини мүәсир елм вә техниканын ән јени наһијјәтләри әсәсиндә гурмада, габагычл сәнәјә вә кәнд тәсәррүфаты олан социалист республикасына чевирмәкдә, итисәдијјат вә мәдәнијјәтин бүтүн сәһәләриндә жүксәк ихтисәслә милли кадрлар тәрбијә етмәкдә, әдәбијјәтин, сәнәтин чичәкләнмәсиндә рус халғынын, рус зијәлиларынын гардашлығ көмәји ундулмаздыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зән биз башга халғын нумәјәндәсини тәсвир едәндә нә исе өз јарадычы гүввәмизә инамсызлығ көстәририк. Бу исе там вә парлаг образ јаратмағымыза хәјли мане олур, бир сыра һал-

ларда мүтләг образын ја сөнүк, ја да јарымчығ чыхмасы илә нотичәләнир.

Социалист реализминин ән гүмәтли естетик кејфијјәтләриндән бири һәјәти һәрәкәтдә, әһмијјәтли тәзәһүрләри, зиддијјәтләри инкишаф тейдәнисјасы илә көстәрмәкдәдир. Инасан характерләрини бәситләшдирмәк, мүсәбт гәһрәман јаратмағ фикрилә шәхсијјәтләри бир-тәрәfli тәсвир етмәк, сүни шәкилдә «көзәлләшдирмәк», һәјәти малаламағ, лакировка етмәк, коммунист сурәтләрини шуарларна, дүстурларна һәрәкәт едән мүғәввалара, Еңкеләсн ифадәси илә десәк, бөжүк идејаларын рупоруна чевирмәк социалист әдәбијјәтинин јарым-әсрлик төчүрүбәсинә вә естетик принципляринә зидд јолдур. Тәһсәсүлә демәлијик ки, бир сыра әсәрләрдә белә сурәтләрә дә раст кәлирик. Бу сурәтләр сөнүккәлү вә симасызлығы илә чансыхчы тәсвир бағышлајыр вә бунун да сәбәби ајдындыр: јазычы гәләмә алдығы һадисәләрә вә гәһрәманлара соғуқ мүнәсибәт бәсләдикдә, үзәјини бүтүн телләри титрәмәдикдә, гәлби севинч, гәзәб вә һәјәчан дүғулары илә чырпынмадығда, романтик һиссләрдә ганәдланмадығда кениш ичтимаи-фәлсәфи мә'насы вә вәтәндашлығ пафосу илә охучуну вәлел едән әсәрләр јарада билмәз.

Бунун тәрәнинә олара, бә'зи мүәллифләр чанлы сурәт јаратмағ, әсәри кәлә охунағлы вә марағлы етмәк үчүн сүни јолларла гәһрәманы мүрәккәбләшдирип, образын тәбиәтинә, реал һәјәт шәрәитинә көрә јох, мүәллиф ирадәсинә ону чүрбәчүр әри-үрү далаңлара салыр, бөжүк ичтимаи идеал вә мейләрдән узаглашыларағ хырда мәшәтчилик батағлығында кәлә о тәрәфә, кәлә бир тәрәфә чевириләр. Гәрнбә дә олса демәлијик ки, белә һаллар хүсусән мә'нави-әхлағи проблемләрә тохунан әсәрләрдә баш верир. Гәһрәманын иши, әмәк фәалијјәти дәл планә атылып, думанлы бир фона чевирилә вә бу фонда хырда еһтираслар, мәһијјәт е'тибарилә әхлағи принципдән мәһрум «һисси әјләнчәләр», ешг мәчәрәләри әсәрин сәһифәләрини доддурур. Азәрбајчан мәтбуатында бу чүр әсәрләр һағлы тәғид олунымшдур. Белә әсәрләрни гәһрәманлары ешг мәчәрәләри ахынында дәнә-дәнә бир-биринә јахынлашыб узаглашмағла охучуну јорур, мүәллим, һәким, тәһсиллә зијәли олдугларына бахмәјарәғ мөһкәм әхлағи принципнә мәлиқ олмадығларындан мәһәббәт кими жүксәк дүғуну бајағлашдырыр, јүнкүл

адам тәсирі бағышлайырлар. Нейрәт едирсан ки, бу чүр адамлар мөжәр өз саләфләринин, өз ата вә аналарынын һәјәт тәчрүбәсиндән, мүғәддәс әхләк вә ән'әнәләриндән бир шәј өйрәнмәјибләр?!

Бу сәпкидә зәиф әсәрләр Күрчүстан вә Ермәнистан мәтбуатында да ара-сыра дәрч едилір.

Бу чүр әсәрләрин мүәллифләри роман јазмаздан әввәл чохмилләтли совет әдәбијјатынын, о чүмләдән, Азәрбајҗан совет әдәбијјатынын зәңкин тәчрүбәсинә, М. Горькинин, К. Фединин, М. Ауезовун, Н. Островскинин, Аветик Исаакјанын, Гамсахурдијанын, А. Фәдәјевин, Сәмәд Вурғунун, К. Симоновун роман вә поемаларындакы мәзмун долғунлуғуну, сәнәткарлығы өйрәнмәлидирләр. Милјонларла инсанлара нүмунә олан, онлары јүксәк амалларла јашамаға, Вәтәнин вә халғын һәгиги мүбариз оғлу олмаға өјрәдән гәһрәманларын һансы бәдин вәситәләрлә јарадылдығына дигәт етмәлидирләр. Онлар әдәбијјатымызын јакшы ән'әнәләрини мәнмәсмиш олсалар, сәрт реалист бојаларла нечә чанлы, мүрәккәб вә марағды сурәтләр јаратдығыны дигәтлә өйрәнсәләр, көрәрләр ки, Әбүлһәсанин Вәтан мүһарибәси дөврүндә Крым уғрунда агыр вә фәциһә вурушлары әкс едән үч чилдлик «Мүһарибә» епopeјасынын гәһрәманлары: азәрбајҗанлылар, руслар, ермәниләр, күрчүләр, украјналылар—нечә мәрдликлә, од-алов ичиндә Вәтәни вә өз инсаннә ләјагәтләрини горујур, нечә иңиб вә пак һиссләрлә арвад-ушағларыны сеvir, синәләрини силаһ јолдашларына сипәр едир вә охучуда әсл јүксәк әхлаги-мә'нәви зәвг тәрбијә едирләр. «Мүһарибә» романынын гәһрәманларындан совет дөјүшчүсү вә забити Мәдәдин фашистләрлә гызғын вурушда кәстәрдији шүчаәти вә өлүмчүл јараландығы заман Малјаренко кими дөјүш јолдашларынын ону хиләс етмәк үчүн кәстәрдији фәдакарлығы тәсвир едән бирчә эпизод вә бәдин гүдрәтилә охучуну бә'зи ујдурма әһвалатларла долу романлардан даһа артыг марағландырыр, чәзб едир, охучула даһа долғун, сағлам һиссләр, идејалар ашылајыр.

Бу сөзләри ејнилә Мәммәд Раһмин «Ленинград көјләриндә», Ранија Чокары «Бөјүк евин өвладлары», Гарекин Севунсун «Әсирләр», Нодар Думбадзенин «Мән күнәши көрүрәм», Иман Гасымов вә һасән Сейд-бојлинин «Узаг саһилләрдә», Иса һүсејновун «Јанар

үрәк», А. Белнашвилинин «Оғуллуғ» әсәрләри һағында дәмәк олар.

Инандирычылыға, бөјүк тәсир вә тәрбијә гүввәсинә малик олан әсл мүрәккәб инсан сурәтләри јазычына һәјәти билмәси, јакшы вә дәрин мүшаһидәси, инсанлары јакшы танымасы, кәркин әмоји, јарадычылыға чидди вә илһамлы мүнәсбәти нәтичәсиндә јараныр. Совет әдәбијјаты дурмадан бу чүр әсәрләрлә зәңкинләшир. Совет варлығы, Коммунист Партијасынын глобал әһәмијјәт алан гәһрәман мүбаризәси, һәјәтимызын бүтүн саһәләрини вә бејнәлхалғ әләми әһәтә едән бөјүк тәшкиләтчылығ фәаллијјәти өлкәкөзини мәдәни һәјәтиндә, о чүмләдән бәдин әдәбијјатда көрүнмәмиш идеја-фәлсәфи чапланмаја сәбәб олмушдур, бәдин тәфәккүрү халғын мә'нәви вә ичтиман һәјәтинын елә дәрин гәтләринә нүфүз етмәјә, елә долғун мәзмунлу әсәрләр јаратмаға, елә кәниш миғјасда ахтарышлар апармаға сөвг етмишдир ки, бүтүн әдәбијјатымыздан ифтихарла вә бөјүк никбилликлә данышмамағ олмур. Бу чапланманын, бу јарадычылығ фәаллығынын нәтичәләри көз бағаындадыр. Әдәбијјатымыз бириннин ардына һәм тәчрүбәли јазычыларын, һәм дә јени исте'дадларын јаратдығы көзәл нүмунәләрлә зәңкинләшир. Мән бөјүк үмидләр ојадан јени нәсилдән, Күрчүстандан Шота Нишиниңдзенин вә Гурам Панчикидзенин, Ермәнистандан Грант Матевосјанын вә Вардкес Петросјанын, Азәрбајҗандан Әкрәм Әллислинин, Анарын, Фикрәт Гочанын адыны чәкмәклә кифәјәтләнирәм. Онлар тәк дејил, әдәбијјат әләминдә мүвәфғәлијјәтлә ирәлиләјән бөјүк бир инсаннә нүмәјәндәләридир.

Инсанларын үрәјиндә али һиссләр, тәмиз әтираслар ојадан, онлары јарадычы әмојә, ишә, хейрхәлиға, достлуға руһландыран мүасир мүсбәт гәһрәманын долғун сурәтини јаратмағ һәмишә совет әдәбијјатынын әсәс вәзифәси олуб вә инди дә әсәс вәзифәсидир. Әдәбијјатымыз бу чүр гәһрәманлары илә дүнја шөһрәти газаныб, дүнјанын башға халғларынын әдәбијјатына тәсир кәстәрәб. Чүнки бу чүр гәһрәман јени һәјәтин, тарихдә мисли олмајан сәсиалет мүнәсбәтләрини әсәсларын јаратмағ вә мөһкәмләндирмәк, јени инсан әхлағыны тәсдиғ етмәк үчүн фәдакарчасына, бүтүн гүввәси илә ишләјир, чалышыр. О, һәјәти, бу гәдим дүнјаны көһнә әсәрләрин чиркабында, мин илләр әрзиндә јығылыб көк

атмыш синфи, дини, милли хурафатдан тэмизләйр. Маркс демшкөн — шейтан гүвәсән олан мөвһуми әгидәләрини вә хусуси мүлкпјјәтчилијини ағыр мугавимәтнини ғырыр, иникки башгаларыны, өзүнү дә бир сыра көһнә төсәвүр, адәт вә әнәләрнини тәсириндән азад етмәјә чалышыр, бәшәр тарихиндә јени һәјәттин зәрурилијини, коммунизмни бөјүк һәгигәтини тәсдиқ вә тәсбит едир. Серо Ханзадјанын «Кадин—Гачаран» романында коммунист Бағрат Аделјан, Илјас Әфәндијевини «Дағлар архасында үч дост», Әли Вәлијевини «Турачлыја кедән јол», Бајрам Бајрамовун «Сәрилик», Ф. Чапаридзенин «Марухун ағ кечәләрн», А. Шенгеләјанын «Гызыл ләлләр», Серго Гдишвилинини «Күл» вә башга романыларын гәһрәманлары мәнз бу чүр мүбариз вә јүксәк әгидәли инсанлардыр.

Ермәнистан, Курчүстан вә Азәрбајжан әдәбијјәти вә коммунист гәһрәманлары илә фәхр едир. Бу гәһрәманлары совет чәмијјәтнини бүтүн мәрһәләләрини әкс едән әсәрләрдә көрүрүк. Олар һәјәтдан, халғын ичиндән, ғызғын мүбаризәләр бурулғанындан алындығы үчүн, сәрт реалист гәләмлә, һәгиги бөјүк јазычы әлилә тәсвир олундуғу үчүн чанлы чыхыр, бизи инандырырлар.

Нә сүн'и сурәтдә чилаланмыш, нә дә үјдурма әһваллар вәситасилә «мүрәккәб» һала салынмыш тилләрә охшайырлар. Оларын јахшы, нәчб, гәһрәман сифәтләрини дә, сәһв вә нагис чәһәтләри дә натурадан алындығы үчүн инандырычыдыр. Константин Лордкипанидзенин «Колхиданын шәфәғләри» романынын гәһрәманы кәнд коммунисти Тараси Хазарадзенин јадымыз салағ. Бу, һәјәттин гајнар чешмәсиндән көтүрүлмүш сон дәрәчә сәдә, сәмини, тәмизүрәкли, тәмизнијјәтлн бир адамдыр. О, өз әмәји, өз фәалијјәти илә һәјәти, варлығы дәјишән вә бу бөјүк просеسدә өзү дә инкишаф едән, бөјүжән, бир сыра сәһвләрдән азад олан сәдә коммунистдир, партијанын намуслу, дүшүнән, фәдакар үзүдүр. Тараси тәләбкардыр, ғүсурларә көз јума, көһнә һәјәттин тәзәһүрләрини илә барыша билмир, јорулмадан кечә-күндүз дүшүнүр, әлләшир, кәндин коллективләшмәсән, јени һәјәт ғурмасы уғрунда мүбаризә едир. О, гәти әминдир ки, кәндин кәләчәји коллектив тәсәрууфатдадыр. Неч бир чәттилик, неч бир манеә ону бу инамындан дөндәрә билмир. Тараси јени, коммунист мәнзәвијјәтлә инсандыр. Оун инсандыг вә вәтәндашлығ нафосу һәјәттин һәгиг-

гәтләринә һәссас вә кәскин мүнәсибәти илә бағлыдыр, лагәјдлик, һәгигәтнин јаньндан өтүб кечмәк онун тәбиәтинә зиддир. Әп көзәл чәһәт будур ки, Тараси тәләбкар, сөзү дик дәјән вә күнаһлары неч кәсә бағышламајан олдуғу гәдәр дә һәссасдыр, нәчб вә инчә үрәкляндир, мәрһәмәт дүјуғулары она јабаның дејил, башгаларына нечә тәләбкар исә, өзүнә дә о чүрдүр. Сәһвләрини бојуну алмағдан ғорхмур, онылары дүзәлтмәјә чалышыр.

Азәрбајжанын халғ јазычысы Сүләјман Рәһимовун «Сачлы» романынын гәһрәманларындан бири рајком кәтиби Таһир Дәмирөвдүр. Таһир дә халғ ичәрисиндән чыхмышдыр, халғын һәјәтаны, адәт вә әнәләрнини јахшы билдр. Таһир бүтүн варлығы илә кәнди мүсариләшдирмәјә чалышыр, партијанын бөјүк програмыны јеринә јетирмәк уғрунда вурушур. Тәсәрууфатда, мәншәтдә, кәндиләрини психолокјјасында, гадына мүнәсибәтдә көһнә чәмијјәтнин, дини фәаитизмин ғојуб кетдији керилји вә ғүсурлары арадан галдырмағ үчүн бачарығы бир тәшкилатчы кими фәалијјәт көстәрир. Бир сөздә — Таһир принципал, дөһмә бир дөјүшүрү, ејни сәләмангајыкеш бир рәһбәрдыр. инсанларын һәрмәтнини, шымыны газана билмишдир. Јазычы рајком кәтибинини ишдә, шәхси һәјәтаныдакы чәттиликләри, иштираблары да тәбни бојаларла көстәрдийиндән орижинал, гиймәтлн бир сурәт јаратмышдыр.

Миниллик тарихи олан көһнә һәјәт формаларынын дағылмасы, тамамилә јени итгисади, ичтимаи вә мәнзәви-ахлағи принципләрә әсасалан јени һәјәттин јаранмасы, бәзиләринә көрүнүдү гәдәр дә асан иш дејил, мүрәккәб, әзаблы просецидр. Бу просеسدә инсан характери ағыр имтаһанларә чәклир, сөзлә иш арасындакы рабитә јохланыр, кимни доғрудан да тәмиз, инсани һиссләрдә јашадығы, бөјүк идеалларә инандығы вә кимни бу һиссләр вә идеаллардан өзүнә пәрдә дүзәлтдији, ейтикар етдији, көһнә заһидләр кими уздә «Гурандан көјнәк кәјдији», батиндә исә тамаһкар вә позғун дүјуғуларә јашадығы мейдана чыхыр. Гағраз халғларын бу күнкү әдәбијјәтиндә һәм биринчиләрини, һәм дә икинчиләрини сурәти әкс олунмушдур.

Бөјүк ермән шаирин, мәним әзиз достум, мәрһум Наһри Зарјаны, Лордкипанидзә вә Сүләјман Рәһимов кими узун илләр образларыны үрөјиндә кәздирдији, бөјүк көмәк вә дәгиг зәркәр иши нәтичәсиндә јаратдығы

«Асава» романында чилдини дэишимши голчомаг Аважан инсан икиүүлүлүүнү, дөнүклүүү вэ хаилиши тэмсил едирсө, «Асава» колхозуна сөдр көндарилмиш кэч коммунист Левон Лэмбаржан асл жени инсанын, саф вэ тамиз мө'нөвишятлы, коммунист ахлаглы, сөзү илэ иши вэ һаркэтлэри арасында һеч бир зиддижэт олмажан Лении гвардиасынын сөчииэви нүмэјэндэсидир. Јазычынын һајат һисслэринини, естетик дүјүгуларынын сағалдығы, асл сөнэткар исте'ады Левон Лэмбаржанын хасијјэтинини, психоложи алэминин, «мө'нө»нин донмуш, эвөлчэдөн мүөјөн олунмуш шэкилдэ јох, һаркэтдэ, инкишафда, зиддијятли дөүшлэр, азаблы вэ агыр дүшүнчэлэр процесиндэ ачмаға көмөк етмишдир. Бу көзөл инсан һеч дэ сөһвсиз, гусуреуз дејил. Лакин онун һэмшэ һамуслэ чырыпкан үрөји, һэмшэ һэгигэти дэрк етмөјэ чалышан идракы вэ һеч заман сусмајан, алчагыгды барышмајан вичданы ја вахтында бу сөһв вэ гусурлары көрүр, ја дэ сөадэти үчүн чалышдығы адамларын тэңгиндин ешидир. Мэно елэ кэлир ки, мөһз бу мө'нада, ја'ни үрөк тэмизлији, ағидэ сағлығы мө'насында биз бу чүр гөһрәманлар «идеал гөһрәманлар» адландырсағ, һеч дэ сөһв етмэрик.

Јери кэлмишкан, гејд етмэлијэм ки, идеал гөһрәманын тэңгинди ајры-ајры эсэрлэрдэ мүсөбэт гөһрәман сурэтинини, о чүмэлдөн коммунист сурэтинини схематик, дэјаз төсвири илэ элағадар иди. Бу тэңгинди мэгсэди она наил олмағ иди ки, адэби эсэрлэрдэ инсан бүтүн психоложи дэриилији, бүтүн мүрақкөблији вэ зиддијятлэри илэ, һартарағли төсвир олунсу. Тэссөүф ки, ба'зи јазычылар, хусусэн ба'зи кэч јазычылар бу чағырышы дүзкүн дэрк етмэдилэр вэ гөһрәманы мэтлөг гусурлу көстөрмөјэ башладылар. Бу чүр эсэрлэрдэ биз гөһрәманы — коммунисти ичтимаан партија ишиндэ, инсанларла гаршылағлы мунасибөтдэ демөк олар ки, көрмүрүк.

Муасир буржуа чамијјэтинини һөјатында эмэлэ кэлмиш мө'нөви бошлуг, идеалсызлығ, мүтэрэғги амаллардан мөһрумлуг, истехлакчылығ руһу вэ сарвэт һарислији муасир буржуа мэдонијјэтинини һэр чүр модернист чэрөјанларына гејда верир, адэбијјат вэ инчэсөнэт формаларынын позулуб дағылмасына кэтириб чыхарыр, буларын гөһрәманлары чох вахт бэдбиликдэ вэ анти-һуманизмдэ эһорләнмиш хырда, чашгын инсанлар олураар.

Совет адэбијјаты инсанын гусурлары илэ бэрәбэр эң јахшы, эң көзөл чөһөтлэринини экс етдириң новатор эсэрлэр јаратмағла дунја классикасынын мүтэрэғги, демократик эң'әнэлэринини давам етдириң вэ эңкишилэшидир. Совет јазычылары бөјүк Ленинин бу мүдрик өсијјэтинини һеч бир заман унутмурлар ки, јалныз бөшэријјэтин эсэрлэр бөју јаратдығы мөдөни сарвөтлэри мөнимсөмөк јолу илэ коммунизм гурмағ олар.

Тэсадуғи дејил ки, Лении партијасынын јүксөк инсансэрвэрлик гајалары уғрунда мүбаризэ едэлэрини өң чэркэсиндэ кедон муасирларимизини сурөтлэрини бүтүн мө'нөви өзэмөти илэ экс етидириң совет адэбијјаты дүнјанын бүтүн өлкэлэриндэ миллионларла охучунын үрөјини фөһт едир. Мөн дүнјанын бир чох өлкэлэриндэ — Ишидистанда, Иранда, Индонезијада, Таиландда, Ивечдэ, Финландијада олмушам вэ һэр јердэ адэбијјатымызла чох бөјүк марағын шаһидијэм. Зијалыларла, фөһлэрлэ, ичтимаан хадимлэрлэ көрүшдүјүм заман онлар мэңз өлкэмиз, чохмишлөтлн адэбијјатымыз һағгында сајсыј-һесабсыз эң мүхтэлиф характерли суаллар верирдилэр. Бу јахынларда Јэмэн Әрәб Республикасына вэ Јэмэн Халғ Демократик Республикасына кетмишдим. Сапа, Таиз, Худејд, Аден вэ башга шөһэрлэрдэ јазычыларла көрүшкөнд бир чохларынын совет адэбијјатынын наилијјөтлэрини дэриндөн бэлэд олдуғларыны көрүб һэдсиз фөрөһләнмдир.

Бүтүн булар бизим һамымызда — һэр бир совет јазычысында мас'улијјөт һиссини артырмаја билмэз. Биз өз заманэмизин, мүрөккөб эсримизин даһа дэриндэн дэрк етмэлијик, бүтүн дүнјада баш верон бөјүк дүјишкликлэрин, ичтимаан-сијаси дөнүшлэрин вэ элми-техникки ингилабын инсанлар, оларын характерлэрини нечэ тәсир көстэрдилэрини диггөтлэ өјрәнмэлијик. Јазычынын үмдэ вазифэси буну көрүб дујмағдыр ки, шөксијјэтин мө'нөви-психоложи алэминдэ һэр чүр дэишимшилик баш верир, һајат вэ эмөк шөрәнтинини дэишимсөи натичэсиндэ онун гаршысында һансы жени ичтимаан вэ ахлагы проблемлэр орталыға чыхыр. Јалныз бу мушаһидэлэр вэ билдиклэрлэ силәһландығдан сонра сөнэткар өз мүасиринин бөди сурэтинини јаратмағ үчүн эңкиш имканлар элдэ едэ билэр.

Јашадығлары вэ јаратдығлары дөврэ сых бағлы олдуғларыны, Јер үзүндэ еүлүнү вэ тэрэғгинини мүғәддә-

раты үчүн мөс'улијјот дашыдыгларыны дујан вэ билдэн јазычылар, халгын јүксэк естетик тэлэблэринэ вэ бөјүк сэнэтин гануларына ујгун оларак, һајаты, инсанлары мүрэккэб просеслэр вэ мүнэсибэтлэр дайрасинда өјрэнир, тэдгиг едирлэр. Зөңф, сун'и бразлар белэ јазычыларынын јарадычылыг төчрүбэсина јаддыр. Мэн совет эдэбијјатынын јалныз төчрүбэли, көркэмли усталарыны дејил, һәм дә елми-техинки ингилаб дөврүндө бөјүк эдэбијјатын эи'энэлэрини инкишаф етдирмэли вэ энкилөшдирмэли олан һэгиги көңч исте'аддары да нэрэдэ тутурам.

Бир нечэ кэлмэ дә елми-техинки ингилаб вэ эдэбијјат барэдэ демэк истардим. Сөзүн доғрусу, бу барэдэ бэ'зи јазылары охунда, елми-техинки ингилабын куја аз гала бэдин эдэбијјатын вэ сэнэтин нэонки классик, һэтта букүңкү формаларына да јарамаз һала салмагда олдуғу барэдэ бэ'зи мүэллифлэрин мүддээларына вэ һөкмлэринэ һејрэт едирэм, гејри-ихтијари оларак хојалымда ијирминчи иллэрин ахырында РАПП-ын ирэн сүрдүү вэ партијамызын рэдэ етдији вулгар сосиолог тэлэблэр чанланыр. О заман Луначарски, РАПП-ын јазычы гаршысында гојдуғу тэлэблэрэ күлэрэк мөшһур гырхајаг мисалыны чөкмишди...

Елми-техинки ингилабла элагэдэр оларак бүтүн дүнда инсан характеринин, хусусэн сэнэје ишчилэринин о чүмләдэн, фәһләлэрин хасијјотинин, иш шэрантинин, һаарылыг дэрэчэсинин, ихтисас вэ мэдэни сөвијјэсинин, бир сөзлө, тэбиатинин дэјишмөкдө олдуғу шүбһэсиздир. Биздэ елми-техинки ингилаб шөхсијјотин инсани кејфијјэтлэринэ гаршы чеврилмэјиб, экинси бу кејфијјэтлэри артырыр. Чүнки чөмијјатимизин ичтиман шэранти елм вэ техниканын наилијјэтлэринин инсана хидмэт көстөрмэје јөнэлдир. Өлкэмиздэ елми-техинки ингилаб шөхсијјэти энкилөшдирир, мө'нон јүксэлдир. Мө'нон вијјатча энкил, һартарафли инкишаф етмиш вэтэндашлары олан чөмијјэт исе бэдин эдэбијјатын инкишафы үчүн чох мүңбит бир зэмин, чох зөрүри шэрантидир.

Елми-техинки мөвзулара һәср олунуш эн јашыи эсэрлэрдэ коммунист сүрәти һәм истеһсалат новаторуна хас олан кејфијјэтлэри, һәм дә һәссас раһбар кејфијјэтлэринин өз варлыгында бирлөшдирир. Бэ'зи мағалэлэрдэ исе биз бу һэгигәтэ зинд мүддээлара раст кәлирик — куја елми-техинки ингилаб нэтичэсиндэ шөхсијјэт өз

симасыны итирир, инсан, о чүмләдэн фәһлә элэ сирли кејфијјэтлэр көсб едир ки, буиллары дэрк етмак һеч чүр мүмкүн дејилдир вэ куја бу сәбәбдэн эдэбијјат зөманмизин инсанынын там дэјэрли, долгун сүрәтинин јарада билмэз. Белэ мүддээлар да ирэн сүрүлүр ки, куја бэдин ифада вэ сентлэри, инсанын образлы тэсвири тамам көһнөлиб вэ сәнра.

Биз билдирик ки, бүтүн учсуз-бучагысыз өлкэмиздэ елм вэ техниканы эн јени наилијјэтлэри кениш өлчүдө истеһсалата тэтиб едилер. Заводлар, фабриклар, бөјүк сәнэје комплекслэри автоматик идарэ үсүлуна кечирилер, көнд тосэрруфаты мүасир машинларла, кимјаны маддэлэрлэ тэтиб олунур. Бүтүн бу тәдбирлэрдэ һаледичи, апарычы рол ойнајан истеһсалат багачылары — коммунистлэрдир. Олар көһнөләрәстлијэ вэ керилнэ гаршы ардычылы мүбаризэ апарырлар, һөјатда вэ истеһсалатда эн мүтәрэгги тәдбирлэрин тәшәббускары олурлар. Коммунист — чөмијјатимиздэ бүтүн мүһим проселэрэ јарадычы мүнэсибэтин чанлы тәһәсүсмүдүр. Јарадычылыг руһу, јарадычылыг вэ гуручулуғ ахтарышлары онун фәалијјетиндэ, ишэ вэ инсанлара мүнэсибэтиндэ эсас хусусијјатдир. Коммунист характеринин бу кејфијјэтлэрини бэдин сүрэдэ әкс етдирмөкдө елми-техинки ингилаб дөврүнүн парлаг инсан образыны јаратмағ олар.

Һалбуки мэмин чох һөрмэт етдијим бир јазычы дэјирми стол архасында мүзакирэ заманы демшидир: «Фәһлә мөвзусында олан эсэрлэрин мүэллифлэриндэ чох заман чатышмајан нэјир? Мүасир техноложи проселэри билмәмәк, елми-техинки ма'луматдан истифада етмәк бачарыганын јохлуғудур». Бу мүддәэ мәнчэ, мүбәһисэлндир вэ үмумијјәтлэ әсримизин јалныз елми-техинки ингилаблар эсри адландырмағ дүзкүн дејилдир. Мөкәр, зөманмиздэ бүтүн дүнда баш верән ичтиман дэјишикликлэр, бәшәр тарихинин мнлли истиглалыјјэтлэр, демократик инкишаф вэ сосиализм јолуна дүшмәси кими әзәмәтли просес инсан характерина, бэдин эдэбијјатын инкишафына елми-техинки ингилабдан аз тәсир едир?!

Чох фәрәһлидир ки, харичи өлкэлэрин халгларынын азадлыг, демократија, сүли вэ тәрэгги уғрунда мүбаризэси бизим чохмилләтли эдэбијјатымызда, о чүмләдэн, Зағағгазија халглары эдэбијјатларында өз парлаг ифа-

дәсини тапмышдыр. Асија, Африка, Латын Америкасы во капиталист дүйнәсы халгларынын төрәгтһнарвәр хадимләринин во мүбаризләринин көзәл сурәтләри јарадылмышдыр. Буиларыи арасинда милли-азадлыг һәрәкатынын во халг күтләләринини рәһбарләри олан коммунистләрини сурәтләри бөјүк јер тутур.

Халгларымызыи һәјәты эәнкии, әмәк фәалијјәти, јарадычылыг ишинини миғјасы бөјүк во әзәмәтлидир. Мәдәнијјәт во әдәбијјәтлары гәдим тарихә, дүйә мәдәнијјәти хәзинәсинә өлмәз иичиләр вермиш бөјүк классик сәнәткарлары, чох эәнкии во мүтәрәғи әнәнәләрә маликдир. Бу күи исо онлар бүтүн сөрвәт халглары илә гаршылыгы эләгә во көмәк шәрәтиндә, руһән, мәһән бир-биринә даһа артыг јахынлашараг әдәбијјәт во мәдәнијјәтләринини көрунмәмиш зирваләрә галдырмышлар.

Һәр республикада бөјүк јазычы коллективни чалышыр, онларча парлаг исте дадлар јазыб-јарадыр. Мән һеч бир дәрәчәдә бу бөјүк сөрвәтини эи әһәмијјәтли һадисәләрини белә әһәтә етмәк фикриндә олмамышам. Булуи гејри-мүмкүнлүјүнү мән әввәлчәдән билирдим. Буна көрә дә бә'зи фикир во мүләһизәләрини әсасландырмаг үчүн һәр үч халгын әдәбијјәтини олан чохлу нүмунәләрдән аңчаг бир нечәсини хатырлатмагла кифәјәтләндим.

Јазычыларын һәр бири бу шәрәфли мөвзунуи бәдни һәлли саһәсиндә өз шәхси тәчрүбәсиндән марағлы ми-саллар кәтирә биләр. Биз һамымыз эи јахшы әсәрләрини мизи халгла, јени чәмијјәт гуручуларынын өпүндә кедән габагчыл адамларла — коммунистләрлә чанлы үнсип-јәтдә јаратмышыг. Шәхсән мән «Һәјәт» пјеси үзәриндә нечә һәвәслә, илһамла ишләдијимни унуда билмирәм. Һәјәт — мә'лум олдуғу кими, кәнди сосналистчәсинә јенидән гурмаг уғрунда әмәкчи кәдлиләрини кениш һәрәкатына башчылыг едән коммунист гадындыр. Мән МТС-ни сијаси шө'бәсиндә ишләмәсәјдим, гәһрәманымыи прототипләри илә көрүшмәсәјдим, өз мүасирләрини јени һәјәт уғрунда мүбаризәјә руһландырмаш һәјәт сурәтини чәтин ки, јарада биләрдим.

Көлхөз сәдри Рүстәм киши, райком катиби Шәрәф-оглу, Ширзад во башга коммунистләрини бәдни сурәтләрини «Бөјүк дајаг» романында јалһыз булуи сәјәсиндә јарада билдим ки, тез-тез Мугана кедирдим, коммунистләрини, колхозчуларын арасында јашајырдым, онларла

үнсип-јәт баглајыр, дуз-чөрәк кәсирдим, онларын севинчине во кәдәринә шәрик олурдум. Вә партијаныи бу сәдиг мүбаризәларини мәһәви әләмини нә гәдәр јахындаи, дәриндән таныјырдымса, онлар мәнә о гәдәр доғма олурдулар, халгын эи јахшы оғулларынын во ғызларынын пәчиб сурәтләрини јаратмаг үчүн о гәдәр ғызғыи үрәк һәрарәти илә ишләјирдим. Бу күи һәмни гәһрәманлар өз фәдакар әмәји илә, коммунизм гуручулуғунуи әзәмәтли програмыны һәјәтә кечирмәк уғрунда јорулмаз гәһрәман мүбаризәси илә, бүтүн мәһәви эәнкилији илә, «дәврүмүзүн эәкәси, шәрәфи во вичданы» олараг шөһрәт газанмыш партијаныи лајигли дөјүшчүләридиләр.

Гәлбимзини бүтүн илһам одуну зәманәмизини үккәк идеаллары уғрунда габагчыл мүбаризә олан коммунистини монументал сурәтини јаратмаға, бу бөјүк во шәрәфли вәзифәјә һәср едәк!

Феврал, 1974.

НӨЛЯТЫН ДЭРИНЛЭРИНЭ

Гэдм замандан Азербайчанда һөгиги бөжүк эдөби-жаты халгын чох севдиги эзэмэтли чинара банзөдирләр: ел бир чинара ки, онун көкү торлағын дэринликлеринэ ишләйир, бүркүлү јай күнлэриндә јолдан кечәнләр, тарлада чалышанлар онун көлкәсиндә динчәлиб јенидән эһнәмәт мејданына атылмаг үчүн дүвә топлајырлар: бу чинарын сых јарпаглары арасында јува тикмиш гушлар шәһ һәғмәләр охујурлар...

Јазычы үчүн халг һөјаты һәмни мүһит торпагдыр ки, эзэмәтли чинарлар ондан ширәләниб күввә топлајараг әсрләр узуну јашајырлар.

Халгын һөјатына, эһнәмәткеш күтләниң һөјаты дәјишәһ јарадычы ишгилаби тәчрүбәсинә гирылмаз телләрлә бағлы олан чохмилләтли совет эдөбијјаты бир сыра парлаг әсәрләр јаратмышдыр. Онлар дүвә эдөбијјаты хәзинәсини эһкиләшдирмиш, бәшәр бәднн мәдәнијјатини тамамилә јени сәһифәсини ачмышдыр.

«Эдәби-бәднн журналларын коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә јарадычылығ әләғәлэри һағғында» Сов.ИКП Мәркәзи Комитосинин гәрәры бәднн эдөби-јатимызы, бәднн фикримизи халгын һөјаты вә мүбаризәси илә әлағаны даһа да мөһкәмләндирмәјә чағырыр, бөжүк јарадычылығ проблемләрини мәнимсәмәјә јөнәлдир, истәр совет һөјатындан, истәрсә бејнәлхалг мөвзуда јени парлаг әсәрләр јаратмаға руһландырыр.

Азербайчан јазычылары, республиканың эдәби-бәднн журналлары, гәзетләри, күтләви информәсија васитәләри Сов.ИКП МК-нын гәрәрына чохмилләтли эдөбијјатимыза, онун даими инкышафына партијамызын көстәрдији гағғының јени тәзаһүрү кими гијмәтләндирирләр.

Азербайчан совет эдөбијјаты бүтүн көкләри, бүтүн ришәләри илә доғма халгын вә республиканың һөјатына, гүдрәтли соеалист Вәтәнимизини коммунизм гуручулуғу

тәчрүбәсинә бағлыдыр. Биздә сон вахтлар бир сыра ше’рләр, һекајаләр, публицист вә драм әсәрләри, романлар, повестләр, поемалар јаранмышдыр ки, онларда Азербайчаның, Иттифағимызын диқәр гардаш республикаларының һөјаты, нефтчи, колхозчу вә зијәлиларының әмәк фәалијјәти, мәһәви әләми, јүксәк әхлағи кејфијјәтләри өз ифадәсини тапмышдыр. Бу әсәрләрдә азербайчанлыларла јанашы, рус, украиналы, күрчү, өзбәк, ермәни, белорус, газәх вә диқәр гардаш халгларын оғул вә гызлары мәһәбәтлә тәсвир олунмушдыр. Мән буну совет халгларының бөжүк гардашылығ иттифағының алтмыш иллији әрафәсиндә хуәсин олараг гејд етмәји ләзим биләрәм...

Мән бурада мәһз мүсбәт кејфијјәтләри илә сечилән әсәрләрин һамысын сәјмәјачағам; эдөбијјатимызын ветеранлары Сүләјман Рүстәм, Сүләјман Рәһимов, Әли Вәлијев, Ә. Әбүлхәсән, Мирварид Дилбәзи, Осман Сарывалли һөјатын әһәмийјәтли ичтиман һәдисәләринә фәал јарадычы мүнәсибәтлә чаваб верирләр. Букүнкү һөјатымызың ишығы вә кәскин проблемләри илә әкс етдирән јазычылардан бир нечәсини дә адыны гејд етмәк истәјирәм. Бунлардан халг јазычысы Ијләс Әфәндијев вә халг шаири Балаш Азәрәғлулу, јазычылардан Исмајыл Шыхлыны вә Бајрам Бајрамову, шаирләрдән Нәби Хәзрини вә Бәхтијар Ваһабзаданы, Чабир Новрузу вә Нәриман Хәсәнзаданы, Исә Исмајылзадә вә Фикрәт Гочаны, јазычы вә драматурглардан Мағсуд вә Рүстәм Ибраһимбәјовлары, Анар вә Елчини, һүсәјн Аббасзаданы вә Гылан Илкниң, Әзизә Әһмәдова, Әләвијјә Бабајева вә Әзизә Чәфәрзаданы, Әкрәм Әјлисли вә Чәмил Әлибәјову, Нураддин Бабајев вә Сүләјман Вәлијев, Сабир Азәри вә Сәјран Сәхәвәти, һәмчинин јарадычылығы мүәсирликлә һәфәс алан бир сыра башгаларыны мисал көстәрмәк олар.

Азербайчан эдөбијјатының јүксәлини, јазычыларын бөжүк әкәријјәтинин јарадычылығ фәаллығы, шүбһәсиз, Азербайчанда јетмишиниң илләрин әввәлләриндән башламыш бөжүк процесени үзи һиссәсидир. Бу процес республиканы кериләкдән тәсәррүфатын, ичтиман, мәдәни һөјатын бүтүн кестәричиләри үзәр өн сиралара чығармышдыр. Биз — Совет өлкәсинин халглары, бизм чохмилләтли совет эдөбијјатимызың һөјатын бүтүн сәһәләриндә, о чүмләдән бәднн эдөбијјат сәһәсиндәки мүвәф-

фәғијәтләримиз үчүн һәмишә чанлы, һәмишә нур сачан Ленин дунасынын вә Ленин партијасынын шәфәгләндирдији партија хәттинә борчлујуг.

Партијанын әдәбијјатымыза, жүксәк әдәбијјат мәбәдини әмәкчиләри вә јарадычылары олан биз јазычыларә кәстәрдији даим гәјгә гәлбимиздә чошгун фәрәһисси ојадыр, даһа јахшы, даһа илһамла ишләмәјә, бөјүк совет халгынын күндәлик гәһрәман әмәји илә әлагаләримизи даһа да мөһкәмләндирмәјә руһландырыр.

Һәјәти идракын вә бәдин ифадәнин социалист принципләри, партијалылыг, хәлгилик, реализм принципләри мүәсир Азәрбајҗан бәдин фикриндә дәрин көк салмышдыр вә бунун өзүнчү дә дәрин тарихи көкләри вардыр.

Мәним халгымын чохәсрлик бәдин фикир тарихиндә јалныз о әдәби әсәрләр вә чәрәјанлар дәрин из бурахмышдыр ки, онлар халгын әмәк фәаллијјәтини, гәјгәларыны, арзуларыны, дөврүн доғрудуғу јени фикирләри вә јени руһу әкс етдирмишләр. Бөјүк, мүтәрәгги идејалар, монументал образлар һәмин әсәрләрә әбәди һәјәт вермиш, онларын бу гәдәр кеиш шөһрәт тапмасына, мүәсирләрә вә кәләчәк нәсилләрә күчлү мәһәви-психоложи тәсир кәстәрмәсинә сәбәб олмушдыр. Хаганинин, Низаминин, Нәсиминин, Фүзулинин, М. Ф. Ахундовун, Ч. Мәмәдгулузадәнин, Сабирин әсәрләри белә тәсир бағышламыш вә инди дә беләдир. Һәмишә халгын жүксәк естетик тәләбләринә лајигли чаваб вермәјә чалышан Азәрбајҗан совет әдәбијјаты да чохлу дәјәрли әсәрләр јаратмышдыр.

Бунула белә, биз јахшы баша дүшүрүк ки, газанылыш наилијјәтләрә архајылашмаға һеч бир әсас јокдур; һәссас вә тәләбкар совет охучу биздән милјонларла адамы јени һүнәрләрә руһландыран жүксәк сәвијјәли, дәрин фәлсәфи мәзһунә малик әсәрләр көзләјир. Халг вә партија гаршымызда ипәк һәјәт јарадычылыг вәзифәләри гојур. Онларын мүвәфәғијјәтлә һалли биздән гәлбимизни бүтүн һәрәрәти илә јазыб-јаратмағы тәләб едир.

Азәрбајҗан јазычыларынын ән јахшы әсәрләри илк ләфә «Азәрбајҗан», «Улдуз», «Литературни Азәрбајҗан», «Гракан Азәрбајҗан» журналларында, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә ишыг үзү көрүбләр. Тәәсүфф ки, һәмин әдәби органларын сәһифәләриндә бәдин чәһәтлән эһиф, формача нагис, мөвзуча хырда шерләр, очеркләр,

мәгаләләр, һәтта повест вә романлар да өзүнә јер тапмышдыр. Әдәби органларымызын сәвијјәсини галдырмаг, онларын јарадычылыг сымасын формалашдырмаг кәми вачиб ишә редаксия ишчиләри вә редаксия һејәтләринин бүтүн үзвләри чәлб олунмамышлар.

Күман едирәм ки, Азәрбајҗан Јазычылар Иттифағы, онун мәтбуат органлары тәшкилат вә јарадычылыг ишнин сәвијјәсини жүксәлтмәк үчүн әлләриндән кәләни едәчкәләр.

Азәрбајҗан совет әдәбијјаты бөјүк сәнәткарлыг вә хәлгилик зирвәсинә доғру јүксәлишиндә тәкчә гүдрәтли милли бәдин фикир гәјнағындан ширә чәкмәмиш, һәм дә бир чох дунја халглары дунасынын, о чүмләдән бөјүк рус мәдәнијјәти вә әдәбијјатынын дәрин зәкәсы илә әсрләр әрзиндә јарадылымыш эһкин, түкәймәз мәһәви хәзинәдән бәһрәләнишмидир.

Бүкүнкү Азәрбајҗан јазычыларынын јарадычылыгында публицистика бөјүк јер тутур ки, бу да тәбииндир. Бизим чошгун никишафлы зәмәнамиздә һәјәтини бир сыра вачиб мәсәләләринә публицистика даһа оператив чаваб вермәк иттидадыр. Республиканын бир сыра көркәмли вә кәпч јазычылары тәкчә елә бу ил әмәк коллективләринин һәјәтына, партијанын Әрзаг програмына, мәһәви-етик мәсәләләрә даир очеркләр, гәјләр вә тәәсүратларла чыхыш етмишләр.

Азәрбајҗан бизим социалист Вәтәнимизни чәнуб сәһәләриндә социализмин мајакыдыр. Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри илә онун тарихи әлагалари вар вә бунә көрә дә халгымызын, јазычыларымызын һәмин өлкәләрдә баш верән процесләрә дәрин мараг кәстәрмәләри тәбииндир.

Азәрбајҗан јазычыларынын бу мөвзудақы бәдин вә публицистик әсәрләри фикрин монументаллыгы, дөјүкәклији, һүчүмчү руһу илә изәри чәлб едир. Белә әсәрләрдә Америка империализминин әрәб дунјасындақы, Иран көрфәзи өлкәләриндәки јыртычылыг, сојғунчулуг сипәсәти, АБШ һаким даирәләринин вә Исрол һәрбијләринин Ливандақы һиләкәт вә ганлы ишләри, Ливан торнағында Фәләстин вә Ливан әрәб халгларына гаршы төрәтдикләри кенәсид ифша олунур. Һәмјә мәһүмдур ки, Ирагла Иран арасында кәдән мүһарибә Америка вә Исрол сипәсәтчиләринин әли илә төрәдләнмиш ганлы әмәлдир, онларын тәһрикинин нәтичәсидир.

Бүтүн булар һамысы Азәрбајчан јазычыларынын әсәрлериндә көскин шәкилдә исләнилик.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Иранын вә Чәнуби Азәрбајчанын мүтәрәгги јазычылары имперализм әлејһинә ше'р, һекајә вә публицистик әсәрләрлә инди даһа тез-тез чыхыш едирләр. Фарс вә Азәрбајчан дилләриндә јаранмыш һәмин әсәрләр шаһлыг үсул-идароси деврилдикдән сонра Теһранда вә Табризда нәшр едилән демократик истигамәтли әдәби журналларда дәрч олуноур.

Чохмилләтли совет әдәбијатынын тарихи белә бир һәгигәти сүбүт едир ки, бу сәһәдә газанылмыш бүтүн нанлијјәтләр халг һәјәти илә ғырылмаз бағлылығын, милли әдәбијатларын ғырышылығы әлағә вә тә'сириниң бәһрәсидир. Бу кејфијјәтләр һәјәти реаллығыла, дәрин мәзмуна, жүксәк совет вәтәнпәрвәрлији илә ашыланмыш әсәрләрин бәди форма, милли хүсусијјәт, јазы үслублары рәңкарәнклијиндә өзүнү көстәрир.

Нојабр, 1982.

ҺӘМИШӘЈАШАР СӘРВӘТЛӘР

Әдәбијат өз мәһијјәти е'тибарилә инсанпәрвәрлик, бејнәлмиләтчилик руһлу һадисәдир. Һәлә гәдим заманларда — халгларын һәјәти феодал-патриархал чәрчивәсилә мөһдудлашдығы, иғтисади, сијаси, мәдәни әлағәләрин чох әтин олдуғу дөврләрдә белә, мәһнылар, әфсанолар, нағыллар вә онларын образлары, сүжетләри дәләри, дәннәзләри ашараг, сәдләри учурдараг өлкәдән өлкәгә кечмишдир.

Мүхтәлиф халгларын јаратдығы әдәби әбидәләр арасында үмуми чәһәтләр олдуғча чохдур. Онларда зәһмәт вә һәгигәтә, көзәллијә вә азадлығы, һуманистпәрвәр ән'әнәләрә мөһәббәт кими жүксәк дуғулар өз ифадәсинә тапмышдыр. Ејни заманда зоракылыг, өз һәмчисинә ағалыг етмәк еһтирасы, өзкә торпагларыны сојуб таламаг мејлләри, инсана нифрәт кими мәһфи һиссләр халг дастанларында, сонралар исә јазылы бәдин әдәбијатда һәмишә исләнмишдир.

Мәним илијимә-ғанымә ишләмиш Азәрбајчан фолклору вә классик әдәбијаты бу мә'надә истисна тәшкил етмир. Бизин фолклорумуз да, классик әдәбијатымыз да һәмишә һуманист идеаллары тәрәннүм вә тәсдиг етмишдир; мүстәбидләрлә, мүстәбид һакимијјәтлә һеч вахт барышмамышдыр. Буна көрәдир ки, бир сыра дастан гәһрәманлары кими гәләм гәһрәманларынын да өз әгидәләри наминә гурбан кетдикләри аз олмамышдыр. XIV әсрин ахыры, XV әсрин әввәлләриндә јазыб-јаратмыш бөјүк Азәрбајчан шаири Нәсимијә е'дәм һөкүм верилмиш — дири-дири дәрисини сојмушдулар. Лакин о, өз жүксәк амалындан — инсанлара ағлың, вичданың, әдәләтин гануналары илә јашамағы өјрәтмәкдән чәкинмәмишдир.

Јадымыдадыр, ушағлығда (мәним ушағлығым иғтилабдан әввәлкә илләрә тәсәдүф едиб) ешитмишәм, де-

жәрдиләр: «Жер өкүзүн үстүндө дуруп». Сорушанда ки, «бас өкүз нәжин үстүндө дуруп?» — чаваб верардиләр: «О, сирри-худадыр, белә күфр үчүн адамын дилини көрләр».

Бу еһкамдан белә чыхыр ки, һәр бир дүшүнәп һисап кафирдир, азад дүшүнчә јолверилмәз күфрдүр. Буна бахмайараг, сағлам дүшүнчә, идрак вә шуур фольклорумузда да, әдәбијатимызда да тәғдир вә тағлиғ олу-мушдур. Һәтта һәр чүр фикир азадлығынын одла, ғы-лыңчла гәһр едилдји гаһлы — гаранлыг орта әсрләрлә дә күфр саяслап мөвзулар бәдиғ фикримизин мәһсулла-рында өз әксини тапмышдыр. Кечмиш дөврләрин ән јаш-шы сәнаткарлары өз әсрләриндә мүасирләринин мәһна-ви аламини, эманәләринин иурлу идеалларыны, роман-тик арзуларыны әкс етдирмишләр.

Азәрбајҗан совет әдәбијаты өз дәдә-бабасынын, классик ирсин ән јашшы әнәләри үстүндө јаранмыш, оилары давам вә инкишаф етдирир. Әдәбијатимыз Совет һакимијәти илләриндә пачиб јүксәк халглар дост-луғу шәраитиндә өз милли сәһәтиндән, Русиянын, Ук-рајинаны, Өзбәкистанын, Күрчүстанын, Ермәнистанын, Тачикистанын, Түркмәнистанын, еләчә дә диҗәр гардаш халгларын зәнкин мәдәнијәтиндән һәјәт ширәси чәк-мишидир.

Бәли, бизим мәһнәви әләғәләримизин дәрин тарихи көклерин вә шанлы әнәләрин вардыр.

Азәрбајҗанын XIX әсрин биринчи јарысында јаша-мыш Мирзә Шәғфи Вәзех, Исмајыл бәј Гутташынылы, Аббасгулу аға Бахыханов кими габагачы өвләдлары Пушкинин, Лермонтовун, Белинскинин, Чернышевски-нин әсрләринә бөјүк үрәк төһинәси илә бир нур мәнбаји кими чап атырдылар. Бөјүк рус әдәбијатынын гүдрәтли демократик руһуну әкс етдирән Радишшев дејирди: «Һә-ғигәт бизим ән уча сәдәҗаһимыздыр, әкәр гадирн-гүд-рәт она кәч бахмыш олса, биз гадирн-гүдрәтин өзүндән үз дөндәрәрик». Өлмәз азадлыг мүҗаһидинин бу сөзләри XIX әсрин бөјүк мүтафәккир вә реалист јазычысы Мирзә Фәтәли Ахундовун һәјәт кредосу иди. Газахларда Абәј, Күрчүләрдә Илја Чавчавадзә, ермәниләрдә Хачатур Абовјан олдуғу кими, биздә дә Ахундов рус иҗлаби фикринин вә рус реализминин мүтәрәғти әһмијәтинин дәриндән дәрк едир, һәссас бир үрәклә дујурду.

Рус бәдиғ фикринин бу парлаг сәрәвәтләри XX әсрдә

әдәбијата кәлмиш Азәрбајҗан јазычылары үчүн дә ил-һам верән нумунә олмушдур. Һәлә әсрин әввалиндә көркәмли ингилабчы-јазычы Нәриман Нәриманов рус әдәбијаты классикләринин әсрләринин, о чүмләдән Го-голуи мәшһур «Мүфәттиш» комедијасыны ана дилимизә тәрҗүмә етмишидир. Һәмин әсрдәки бәләдијә рәиси ро-луну Азәрбајҗан сәһәсиндә мүтәрчим өзү ојнамышдыр. «Баһадыр вә Соһа» повестини дә Нәриманов јаратмыш вә әсрләрлә гоһшу олан ики халғин — ермәни вә Азәр-бајҗан халғларынын достлуғуну орада дәрин бир сәми-мјәтлә гәләмә алмышдыр.

Мәҗлис Горкинин әдәби ирси биз Азәрбајҗан совет јазычылары үчүн сәнаткарлыг мәктәбидир. Азәрбајҗан на-сир вә шаирләри, драматург вә тағидчиләри бөјүк әдвин әсрләринә даим мүрачәт едир, әдәби јарады-чылығын онлары нараһат едән мәсәләләринә һәмин әсрләрдә чаваб ахтарырлар. Горки бәдиғ кашфләринин күчүнү мән өзүм дә аз дүјмәшәм. «Кәләчәк күн» романы вә ингилабчы Фирудун сурәти үзәриндә ишләр-кән «Ана»ны тәкрәр-тәкрәр охумушам. Бу китаб мәнин ән јашшы мәсләһәтчим олуб.

Бизим чоһмилләтли әдәбијатимыз өзүнчи јүксәк фикир, пачиб дуғу вә парлаг образларыны Совет Со-салист Республикалары Иттифағы адалан чоһмилләтли бөјүк бир өлкәнин һәјәтиндән алыр.

ССРИ-нин јарадылмасы Вәтәнимизин халғларынын вә бүтүн бәшәријәтин тарихиндә чоһ бөјүк һадисәдир. Кечмишә, тарихә өтәри бир нәзәр салмадан кечилмиш јолу, әдәг едилмиш наилијәтләрин әзәмәтини гиймәт-ләндирмәк, күман ки, чәтин олар.

Инди мән ағласығмаз вә узак көрүнәч кечмиши хы-тырлајанда елә билирәм һәр сәһифәсән ган, изираб, чәрәсилик долу чоһәсрлик бир салнамәни вәрәғләјирәм! Торпағин үстүнә јатмышы саман гарышыг палчыг кома-лар, бүркүдән, сусузлуғдан чат-чат олмуш чөлләр, үс-түндә булуд топасы кими аҗағанадлар вьзылдајан үфунәтли батағылглар көзләрим өнүндә чанларыр. Мәнин халғымын гәдим гәмли маһнылары, Азәрбајҗан јазы-чыларынын гәзәб вә әзәб долу китаблары — «Мүси-бәти Фәһрәддин», «Данабаш кәднинин әһвалатлары», «Наданлыг» јадыма дүшүр. Мәкәр бу адалр өзү чоһ фәһмләри, мүсибәтләри, тапдаланмыш арзулары нисан-нын јадына салмырмы?

Азәрбајҗанын мүасир әдәбијјәти ишығлыдыр, инкин руһлуудр. Оуну гәһрәманы әмәк адамы, јени һәјәтти, јени тарихин јарадычысыдыр. Бу гәһрәман әсарәт, диләнчилик әнчириини ғырағар, әһиниләрдә көк салмыш мөвһуматын, чәһаләттин пәрәдәсини јыртарар өз ширин, пурду гисмәтини ала билмишдир.

Бә'ин алимләр дејирләр ки, «Азәрбајҗан» ады «од, ишығ» мә'насына верән «азәр» сөзүндән әмәлә кәлмишдир. Халғымызын гәлбиндә һомишә чох күчлү јурд салмыш ишыға чан атмағ мејли мәнә Совет һакимјјәти илләриндә әсл мә'нада өзүнә мејдан тапмыш, өзүнү көстәрә билмишдир. Ишығ, од исә — азадлығын, сәәдәтнин гәдим рәмәзләридр.

Азәрбајҗан бу күүн габагчыл сәнајә, елм вә мәдәнијјәт республикасы, башдан-баша електрикләшдирилмиш өлкәдир. Бурада Елмләр Академијасы фәәлијјәт көстәри ки, оуну да таркибиндә оиларча бөјүк елми тәдғигат мәркәзләри вардыр. Биздә елмин бүтүн сәһәләриндә көркәмли алимләр — кеолоғлар, кимјачылар, физикләр, табибләр, астрономлар, философлар, филолоғлар, тарихчиләр, ботаникләр, биолоғлар, агрономлар јетишмишдир. Оиларын елми тәдғигатлары вә кәшфләри сәјәсиндә сәнајә тәкмилләшир, јени технолоји процессләр јарадылыр. Халғ тәсарруфатына мијанларла кәлир верән јени тәјјитишән памбығ нөвү јетишдирилир, ичти-маи елмләр дурмадан инкишаф етдирилир.

Бизим бүтүн наилјјәтләримизин архасында адамлар, оиларын јарадычы тәшәббүсү, данм јенилијә, кәшфләрә мејл едән, ахтарышда олан фикри дајаныр. Тәбиндир ки, бир јазычы кими мәни һәр шејдән чох инсанлар дүшүндүрүр — јени тәгли иш адамларынын, бачарығлы тәшкилатчыларын, дәғл һесабламајы, имканларын реалитәсинә ајығ гүмәтләндирилмасинә, һағиги профес-сионализмә әсәсләнән исте'аддлы рәһбәрләрин јетишмәси севиндирир.

Бүтүн варлығы илә өз халғына бағлы олан бу адамлар әдә етдикләри, јеринә јетирдикләри илә кифәјәт-ләймириләр: мөәјјән мәғсәдә чатдығдан сонра да оилар архајынлашмағ, сәкитләшмәк нә олдугуну билмирләр. Оиларын фикир вә арзулары данм узағлара гаһад ачыр, јени јарадычылығ үфүғләрини фәтһ етмәјә јөнәлир. Ахы, јалныз мә'нәвијјәтчә јохсул вә сојуг үрәкли адамлар арзусуз јашаја биләрләр. Романтик арзулар бәсләмә-

дән, нәмиб, хејирхәһ хәјәлләра далмадан прәли кетмәк ағласыған, мүмкүн олан иш дејил. Бизим арзуларымыз, совет адамларынын арзулары јүксәк, үмүмбәшәри. Вәтәнә, халға, бүтүн зәһмәткешләрә сәәдәт вә әмин-аманлығ кәтирән арзулардыр.

Ингилабын јүксәк романтикасы илә нурлаимыш со-сиализм чәмијјәти көзүмүзүн габағында һәғигәтә чеврилән арзуларын бешидир. Бизим сон вахтлар јарамыш бир чох әсарләримиз һәјәти көрчөклији, бәдин фикрин кәскилији, мөвзунун актуаллығы илә нәзәри чәлб едир. Азәрбајҗан јазычылары өз јарадычылығларында үмүм-бәшәриликлә миллијији, шәхси илә ичтиманин, публицист чошундуғла образлы ифәдәлији, ичтиман-психоложи тәһлиллә фәлсәфи үмүмләшмәни бирләшдирмәјә чалышырлар. Бир сыра әсарләрин адыны чәк-мәк олар ки, онларда мүасиримизин образы бөјүк бәдин гүввә илә әкс олунмушдур. Бәјрам Бәјрамовун һејван-дарларымызын ағыр зәһмәтини парлағ шәкилдә әкс етдирән «Күн батанда» романын, Нәби Хәзринин әсәс гәһрәманы памбыгы Тәрлан Мусајева олан «Инам» поемасын, һүсәјн Аббасзадәнин чәмијјәтимиздә ән мұхтәлиф тәбәғәләр мәнсуб адамларын гаршылығы мүнәсибәтини арашдырән «Бурулғанлар романын, Сүләјман Вәлиевин шәрәфли Бакы нефтчиләр анлоси-нин јетирдији Гулијевләр сүләләсиндән данышан «Уста Пиринин улдузлары» сондлин повестини вә бир сыра башға әсарләри көстәрмәк олар.

Социалист Әмәји Гәһрәманы Сүләјман Рүстәм, исте'аддлы насир, шаир вә драматурғлар Исмајыл Шыхлы, Бөхтијар Ваһабзәдә, Нәриман һәсәнзәдә, Анар, Елчин, Мағсуд вә Рүстәм Ибраһимбәјовлар, Әкрәм Әллисли вә бир чох башғалары иләһамла, сәмәрәли сурәтдә јазыб-јарадырлар. Оиларын дәрч олунмуш силсилә ше'рлә-риндә, һекајәләриндә, пјесләриндә, повест, поема вә романларында совет адамынын вәтәнпәрвәрлик, бејшә-милләтчилик дујғулары, оуну сүлһ јолунда көстәрдији дөһмәз вә ғызғын сој'ләри өз парлағ ифәдәсини тапыр.

Азәрбајҗан әдәбијјәтинин јүксәлишиндә, јазычыла-рын бөјүк әксәријјәтинин фәаллығында, шүбһәсиз, рес-публикада 70-чи илләрин әввәлиндән башлајан бөјүк јарадычылығ процессини тә'сирин һисс олунур. һәмнин дөвр әзиндә Азәрбајҗан бир чох социал, ичтисади, мә-дәни наилјјәтләрә көрә өлкәмиздә биринчи сыралара

чыкмышдыр. Республиканын догдузучу ва онунчу бешликте газандыгы наилиятлар Сов.ИКП МК-нын, ССРИ Назирлар Советинин, УЙИИМШ-ин ва УИЛККИ МК-нын кечичи ырымзы баряглары иле гејд олунмушдур. Игтисади, сосал ва мадани икшишафымызын, бей-палмилалчи элагаларимизин даиресн чох кенишдир. Биз гардаш халгларын јазычылары иле чанлы элагадэјик. Опларын эсерларини бизим охучулар чатдырмага чалышырыг ва бу эсерлар республикамызда чанлы мараг ојадыр, бела китаблара талэбат ва мараг бэјүкдур. Умумиттигар охучусунун Азербайжан эдэбијјатына дигготи һаггында да ејни сөзлери демек мүмкүндур. Сосналист Эмаји Гэһраманлары Рэсул Рэзанын, Сүлейман Раһимовун, Насир ва шаирлардан Маммэд Раһимин, Эли Валиевин, Илјас Эфандјевин, Иса Гусејновун, Мирварид Дилбазинин, Сабир Азэринин, Сабир Эһмадовун ва багшаларынын китаблары һаггында өлкэмизин эн мүх-талиф кушэлэринден калэн охучу моқтублары буна сүб-бүтдур. Бу моқтубларда јазычыларымызын эмајине дэ-рин мараг, охучу үрэјинин һэрарэти дујулмагдадыр.

Мэн узаг Шималдан Памирин этэклэринэ гэдэр Со-вет Иттифагынын бир чох шэһэр ва кендларини кэзиб долашмышам, Рус, украјналы, өзбэк, газых, тачик, ер-мани, күрчү ва дикэр милләтлэрдэн олан бачы ва гар-дашларын һэр јерде мэн Азербайжан торпагынын елчи-син кими дэрин һөрмэтлэ гаршыламыш, монимлэ дуз-чэрэк кэсмишлар. Бу көрүшлэри, оларын мондо ојатдыгын пэчиб дујгулары һеч вахт унутмајачагам.

Чохмилләтли өлкэмизин јазычылары иле шэхси эла-галэрин мэним үчүн бэјүк эһомијјэти олуб ва бу, вачиб-дир. Фадэјев, Федин, Мариетта Шакинјан, Наирн Зар-јан, Ираклин ва Григол Абашинде, Шэрэф Рэшидов, Камил Јашен кими адамлар мэним хэјалымда ваһид јазычы ва инсан — кэлэчэјин ишыгыла идеаллары уғрун-да мүбариз образында говушурлар. Бу сәтирлэри јаз-дыгча Михаил Дудин, Јури Збанатски, Јемилан Буков, Гајсын Гулијев, Давид Кугултинов, Вардкес Петросјан, Карло Каладзе кими кээл јазычы ва содагәтли достлар кээлэрим өңүндэ чагланлар. Оларла һэр көрүш мэним үчүн јалпыз бэјүк севинч олмага галмыр. Һэм да мән-нин ээкиндијэ, јени фикирлэрлэ, јени јарадычылыг гүв-веси иле руһламага көмак едир.

Бэли, бизлэрдэн һэр биримиз учезуз-бучагысы Совет

11
өлкэмизин һансы кушэсинде олсаг эсл содагәтли дост-лар тапачајыг. Һэр јерде өзүмүз дорма евимздэки ки-ми һисс едэчэјик. Мэкэр бу өзү јер үзүндэ инсанларын тамамилэ јени тарихи ва ичтимаи бирлијини — совет халгынын мәнэви сафлыгыны, көзэллијини, эзэмэтини тэчэссүм етдирмириг?..

Һајатымызда, чэмнијјатимызда бэдиин сөзүн эһомијјэти дурмадан артыр. Совет халгынын мадани сөвијјэсинин гат-гат јүксэлдији бир заманда бу даһа артыг көзэ дэ-јир.

Эдэбијјат инсанларын зэури, мәнэви еһтијачындан доғур. О, инсанларда начиблик ва хејирхалыг, јүксэк зевг ва көзэллик дујгусу тэрибјэ едир, олары һэгигәтэ ва адаләтэ өјрэдир. Эдэбијјат өз вазифэсини јалпыс о заман мүвэффэгэјјәтлэ јеринэ јетирэ билэр ки, өзүни дэрин көклэри илэ, бүтүн һисслэри ва фикирлэри илэ халг һајатына бағлы олсун, дөврлэ ва онун мүтәрэгги һэрәкәтвэричи гүввалэри илэ јахындан сөслэшин. Бу-суз бэјүк сәнәт ола билмэз. Шэхси һајатын, көрдүјүм, дујдугум ва кечидини мүбаризэлэр, јарымэсрлик јара-дычылыг тэчүрбәм мәнэ бу инамы ашыламышдыр.

Инди партијанын тарихи гэрарларыны јеринэ јетир-мэк уғрунда һэр јерде чанлы фэалијјәт, гајнар гуручу-луг ишлэри кетдији бир вахта өлкэмизин бүтүн сөз усталары кими биз — Совет Азербайжанын јазычылары да варлыгы чанлы бэдиин образларла экс етдирэ билмак үчүн һајатла элагаларимизни даһа да дэринләшдирмэли-јик. Мэним көһнэ достум, бизим бэјүк шаиримиз Сүлей-ман Рүстәм «Мајаковски илэ сөһбәт» ше'ринде јахшы демшидр:

Чох шаир дүниын сәссиз тәрк етди,
Өзүлэ барабар сөзү дэ кетди.

Јазар,

ше'римизэ кәтирэк баһар,
Сөзүмүз еллэрэ галсын јадкар.
Гатаг сосимиз халгын сәссиз. —
Сүлһүн, адаләтин, һатгын сәссиз.
Дураг кешјинде сөнөгтин ајыг,
Эсерлар јарадаг бу эсрә лајлиг!..

«Литературнаја сөзетә»,
№ 50, 1982.

Јанвар, 1983.

СӨЗҮН КҮЧҮ

Инсан һајатынын эң бөјүк һикмәтләриндән, инсан дүһасынын гүмәтләи кәшфләриндән бири сөздүр. Сөздә кәсмәк, јандырмаг кејфијјәти вар — гылыч кими, атәш кими. Сөз бәниә олуб тикәр. Чичәк олуб әтир вәрәр, мәшәл олуб ишыг сачар...

Үмумијјәтлә, сөзүн тәбиәтиндә олан бу кејфијјәтләр, бу сәһркар гүдрәт бәдини сөздә космик вусәт алып. Хусусән о бәдини сөздә ки, о, һајатын, мүбаризәләрин одлу күрәсиндә, чарпышмалар, бурулганлар ичиндә јетишир. Бу чүр бәдини сөз јанан тәндирдән чыхарылан көз кими әтрафа гыгылчым сәпәләјир, ишыг верип, јахыб јандырыр.

Нәриман Нәримановун публисист јазыларыны, бәди әсәрләрини охујанлара мәлумдур ки, онун бәдини сөзү мәһз бу чүрдүр, дәрин ичтиман мәһнасы, әһәтәли вә күчлү реализми, јүксәк естетик кејфијјәтләри илә адамы вәләф едир. Онун әсәрләрини охујанда елә билдирсән ки, көзәрән, аловланан очағын јанында дурмусан — истисән сәни чалыр, чаныны гыздырыр...

Нәримановун бәдини сөзүнә бу истилији вә гүдрәти вәрән һәдир?

1

Һәгиги бәдини әсәр бир јох, бир чох хусусијјәтләрә малик олур, рәһкәдән-рәһкә чалан минерал дашлар кими мүхәлиф бәдини кејфијјәтләри илә адамы чәлб едир. Буна көрә дә һәр охучу бәдини әсәрдә өз зөвгүнә вә аила-јышларына ујун көзәллик тапыр. Чох заман әсәрин әсл гүмәтини вермәк үчүн мүхәлиф охучу фикирләрини үмумиләшдирмәк лазым кәлир. Беләликлә дә әсәрин үмуми мәзијјәтләри мүәјјән едилер.

Нәримановун илк әсәри тамашаја гојулдуғу күндән

сәксән ил кечир. Әлли ил бундан әввәл исе өзү вәфат етмишдир. Беләликлә онун јарадычылығы бир нечә нәслии фикрини мәшғул етмиш, әсәрләри барәдә кифәјәт гәдәр јазылымыш, дејилмишдир. Тәдгигатчыларын әксәријјәти онун публисист вә бәдини јазыларынын гүдрәтини һајәтилијиндә, дөврүн вачиб мәсәләләрини әкс етмәсиндә, бөјүк ичтиман һәгигәтләрин ачмасында көрүрләр. Бүтүн буларга мән хусуси оларга әләвә едәрдим: Романтик һиссләр вә фикирләрә ишыгланмыш әһәтәли, коскин реализм, дөврүн вачиб мәсәләләринин вә бөјүк ичтиман һәгигәтләрини мәһәббәтлә, дәрин тәсвири...

Нәриманов һејирлә шәрин, јахшы илә јаманын мүбаризәсинә сәјрчн кими бахан ләгәјдәрән олмајыб, инамсыз, еһтирассыз әсәр јазмајыб. Онун илк дөврләрдә намуслу маарифчи, соңралар исе сәдәгәтлин коммунист үрәјиндән гопан сөзләр әбәди јанан әрәдүшт алову кими ишыг сачырды...

Јарадычынын сәминијјәти, инамла јазыб јаратмасы естетиканын бәдниллик мејяры олан кејфијјәтләрдән бирдир. Ачаг бу чүр әсәрләр үрәкләрә јол тапыр, синәләри гыздырыр.

Нәримановун әсәрләриндәки фикирләр, инам вә һиссијјат о гәдәр сәминиидир ки, үрәјин елә дәрин кушәләриндән галхыб бәдин сөзә чеврилр ки, бу сөз тәбини процесәләр ичтичасиндә уча вә әзәмәтлин дағларын алтындан, јерин тәкиндән гәјнајыб чыхан гранит парчасыны хәтырләдир.

Онун бәдини сөзүндә инсана сонсуз мәһәббәти хусуси оларга гејд етмәк истәјирәм. Бу мәһәббәт гуру сөз дејилди, һеч вахт јаланчы, бош риторик нидалара чеврилмирди. О, һеч кәсә һејри дәјмәјән вә һеч кәси ичтичәјән һәрәртәсиз гүвнәтсиз, јаланчы һиссијјат да дејилди, фәал иди, мүбаризә руһу илә долу, чанын, дөјүшкән иди вә бөјүк јазычыны мүбаризә мејданларына атырды. Инсан уғрунда, инсанын азадлығы, ләјгәгәти, сәәдәт уғрунда фыртыналара, туфанларга синә көрмәјә тәһрик едир, руһландырырды...

Ејни заманда бу мәһәббәт шүүрун нуру, идракын ишығы илә ишыгланмышды. Нәриманов кими вә иә үчүн сәвидјини, кимин әсл инсан адына, инсан шәрәфинә, инсан ләјгәгәтинә, һәгиги бөјүк мәһәббәтә ләјг олдуғуну билдирди, «кәзәләри ган-јашлы, үрәкләри дағлы касыб фәгирләри әлләриндән бир шеј көлмәјән мүфтә-

хор зәнкиләрни аллариндән хилас етмәк» һәвәси илә
јашајырды. О, «јери ган-тәр илә ишләјән зәһмәткешлә-
ри» азадлыға, соадәтә чыхармаг ешгилә чошурду. Нәри-
мановун сөзләриндәки сөһмәс алов бу ешгини, бу сөһки-
нин алову иди. Бу сөһки чухмаг дашы кими онун үр-
јиндән одлу сөзләр чухарды: «јандырмаг атошин
хүсусијјәтидир, азаддыг нисаны!» Бу сөзләри Нәрима-
нов дејиб, Нәриманов јазыб. Елә заманда дејиб ки,
азаддыг сөзүнү дилинә кәтирәйләр шулуғучу вә ханн
кими тәғиб олуурду: о заман јалтаглар, горхаглар, ики-
үзлүләр ганлы истибаддә кабуеуну азаддыг һејкәли ад-
ландырыб ајаглары алтына күл дәстәләри гојур, баш
өјир, гараныға ишыг дејиб сәдәјә гапылдылар. О
исә чәсарәтлә, мәрд-мәрдәнә үзүнү халға тутуб дејир вә
јазырды: «Јетәр алданмаг! Јетәр бу гәдәр төкүлән ган-
лар! Бөсдир вәтәнин һәгиги хејирхаһлары, һүрријјәтин
сәмини мүчәһидләри илә газаматлары долдурмаг. Бөс-
дир ачыға давам етмәк. Бөсдир милчәк олуб һөрүмчәк-
ләрә јем олмаг. Бөсдир! Бөсдир!».

Бу һәрарәтли, јаныглы, еһтираслы, дәрин мәналы
сөзләрин мүәллифи Азәрбајчан тарихиндә тамамилә
јени типли бир инсан иди. О јазычы, мүтәфәккир, инги-
лабчы, һәким, мүәллим иди... Онун сөзләриндә һәгиги
јазычы һуманизми, бөјүк мүтәфәккир зәкәси, дөнмөз
ингилабчы еһтирасы бирләшиб. Буна кәрә дә онун бәди
и сөзү јанар очаг, сөһмәз мәшһәл кими ишыг верир,
гыздырыр вә јандырыр... Кими јандырыр, кими гызды-
рырды?

Һәлә ијирми јашында 1890-чы илдә Гори семинари-
јасында охујаркән јазмаға башлајыб. 1894-чү илдә Ба-
кыда тамамладығы «Наданлыг» пјесиндә о мәһв етмәк,
көкүндән јандырмаг истајјини һәдәфи ачыг көстәрмишди:
Наданлыг! О заман кәңч јазычы бүтүн бәләлары, бүтүн
бадбәхтлијни елмәсиликдә, савадсызлыгда, чәһәләтдә,
наданлыгда көрүрдү. Инанырды ки, халг елм охуса, билик
саһибни олса, көзү ачылса мүсәбәт вә фәләкәтләрдән
гуртарачаг. Бу, бүтүн маарифчиләрә мөһүсә романтик
бир хәјәл иди, хош вә фәјдалы арзу иди, тәсәлли верән
вә руһландыран бир алданшыды...

Буинула белә очаг галаһмышды, «наданлыгда» да
маариф чырағы јандырылмышды. «Адамы һејван елијән
наданлыг, авамлыг, бимәрифәтлик» атошә тутуларду.
Һәм дә үмумијјәтлә јох, мүчәррәд шәкилдә дејил, бу

јарамаз зәрәрли, зәһәрли кејфијјәтләри тәмсил едән,
јашдан чанлы адамларын симасында, һачу абдулаллы-
рын вә вәлиләрин симасында. Нәримановун галадығы
очағын алову әлбәтгә, буналары јандырырды, јохсул,
авам, лакин өз әмәји илә јашајан зәһмәткеш кәндлилә-
рин дахмасына ишыг салырды... Бу ишыг күчсүз вә зәиф
иди, чоһларынын гапысында илишиб галыр, дахманын
ичинә кирә билмирди. Гапыны бәрк өртмүшдүләр... Ејб
етмәз, һәр һалда һәјәтә чыханда бу зәиф ишығы көрә-
кәндиләр. Ону сөндүрмәк мүмкүн дејилди!..

Һәгигәтләрәст, инсанпараст, ишыгсөвәр истаддәлы
јазычы кетдикчә бу очаға јени-јени гуру палыд парча-
лары атачаг, очағын кур аловунда наданлығын, авам-
лығын әсл баһсләрини — ичтимиан үзлүм, истисмары,
сојунчулуғу вә дилин фанатизми јандырмаға чалыша-
чаг. О, маарифчилик хујјәларындан һәгиги тәрәғиғи вә
сәадәт јолуна кәләчәк. «Шамдан бәј» јахуд «Дилин бә-
ласы» хош хәјәлләр алаһиндән реал мүбаризәләр јолу-
на ачылан бир чығыр илдә. Демә наданлығын, чәһәлә-
тин көкләри пул дүнијасынын, хүсуси мүлкүијјәт алаһинин
дәринләриндә имши. Демә вәр-дәвләт әлчүсүз-бичимсиз
һалда чәмијјәтин бир гүтбүндә ајры-ајры шәхсләрин
әлиндә топландығы заман о бири гүтбдә јохсуллуғ, еһти-
јач, ачыг мәскән салырмаш. Демә бу вәзијјәтдә ох-
лағлар позулуш, мәһзән дүшкүнлүк, фырылдагчылыг
ајаг алыб јеријирмиш, саф мәһәббәт, содағәт, етибар,
дүзүлүк ајағлар алтында талданырмыш, инсан һәјәтанын
бөјүк, мислсиз не-мәти олан дил һәгигәтләри ачмагдан-
са пәрдаломәк, кизләтмәк вәситәсинә чеврилмиш, јә-
лана рәвач верирмиш, јалан ајаг алыб јеријирмиш...

Бәс буину габағыны нечә алмаг олар, бәс «јалан
вүчудлардан» нечә хилас олмаг мүмкүндүр? Мүәллифини
бу суала вердији чаваб онун фикри тәкамүлүнү, ичти-
ман әдаләт вә тәрәғиғи ахтарышларындаки јени коһфини,
очағы даһа кур јандырмаг һәвәсинин вә үмидинини
артдығыны көстәрир. Бирлик ләзиздыр! Иттиғаг ла-
зымыдыр! Намуслу, доғручул вә һалал өмөклә јашајан
адамлар бирләшсөләр, әлбир һәрәкәт етсәләр «јамаан
вүчудлар» аравдан апарә биләләр...

Бәли, очаг түстүләјирди, очаг јанырды... 1905-чи ил
ингилабынын далғалары, күчлү шимәл күләји онун да-
һа кур аловла алышыб јанмасына көмәк етди...

Биринчи рус ингилабына гэдэр артыг Нәриманов бөжүк һөҗәт јолу кечмишиди, гызрын мұбаризәләрден чыхмышыди, инсанлары ағыр сыпағларда көрүб танымшыди; һәм доғма халғын, һәм дә башға халғларын һөҗәтанын, моншәтинин чәтинликләринә, үрәк арзуларына, эәб вә мәшәггәтләринә бәләд иди. Артыг о јахшы билирди ки, халғлары «Бејнаһхалғ жандар» олан гәддәр чар истребдывиңдан, јерли буржуа-мүлкәдәр зүлмүдән, наданлығдан, чәһаләтдән, фанатизмдән, еһтијач вә сәфаләтдән анчаг ингилаб гуртары биләр...

О, 1905-чи ил ингилабыны һазырламыш, кизли ингилаби дәрәк вә тәшкилатларда ишләмишиди, бу ингилабын бөжүк тарихи әһәмийәтинин көрүрдү, Асияның зүлм вә чәһаләт гаранлығын ичиндә чырпынан халғлары үчүн нүмунә олачағына инанырды. Бу ингилабын гығдычмылары чох өлкәләре јайылачак, јени очағлар галајачак, јанғынлар төрәдәчәкди. Нәриманов 1906-чы илдә «Һәҗәт» гәзетиндә «Иранын әһвали-һазирәсн» адлы мәғаләсиндә јазырды: «Бу ахырынчы вахтда Русияның ингилабы, Русияда төкүлән ганлар, һарада бир вәһши милләт олсајды, ајылдарды, һәңки милләти-Иран...»

...Еј вәтәни севән иранјаһ! Рус ингилабы сизә көрәкдир көрк олсун.»

Халғ күтләләринин һөкүмәтин зор ишләдәчәғи илә, «шаһлығын вә шаһын гүдрәтилә» горхунданлары нәзәрда тутарак Нәриманов јазырды: «Русияның топу, түфәңки һүрријәт селинин мұғабиләндә давам етдисә, Иран һөкүмәтинин дә түфәңкләри һүрријәти боғачағдыр. Һүрријәти иһфаг, чүрәтсизлик боға бирди. Она көрә ләзимдыр Теһранда күллә габағына синәләринин верән һүрријәт вәтәһпәрәстләрлә иһтифак бағлајыб һәр јердән сәс верәсиниз; һәңки ганымызы ичән, вәтәнинизи виран гојан ванзләрин, бүрократларын зүлмәләрден билмәрә гуртарыб, мәдәнијәтли милләтләрин чәркәсинә даһил оласыныз...»

Нәримановун ингилаби әғидәләри, ингилабын гәләбәсинә инамы сарсылмаз иди. Иртича түғјан етдикчә, бүтүн гара гүвәвәләр бир чәбһәдә топланыб халғ күтләләринин террор вә тәғибләрә, Сибир сүркүнү вә гара зинданларла горхутдугча мұбаризә гызышырды. Ингилабы сипаһ күчүнә ган ичиндә боғмаға чалышанлар Нәри-

ман белә чаба верирди: «Ингилаб тәздән башланаҷағдыр, Русия торпағының гана бир дә булашмасы, онун гандан хилә олмасына сәбәб олачағдыр».

Ингилабы мұбаризә илләриндә Нәримановун әдәби јарадычылығында мұбариз, ингилаби публицистика эәсәс јер тутур. Бу да тәбиддин, онун партија хадими кими кениш әмәли фәалијәти илә бағлыдыр. Бу публицист јазылар һәңки ингилаби мұбаризәләрин үмүми мәнзәрәсин бардә ајдын тәсәвүр верир, һәм дә дәрин инамлы ингилабчының мұбаризә һәрәратинин, еһтирасларының күчүнү әкс едир, халғла, мұбаризәгә гошулмушы күтләләрә чаны әләғәсинин көстәрир. О, 1906-чы илдә «Бу јашајыш јашајышы» адлы мәғаләсиндә үмүми ингилаби мұбаризә руһуну, ингилабын кәләчәғинә инамыты белә ифадә едир: «Һәми бир адам кими мұбаризәгә һазырлашыр. Һәми бир нөгтәгә јерин едир вә һәми дәрдинин олачаны һүрријәтдә көрүб онун јолунда јенә дә көзәл икид чанлар фәда олунчағдыр. Јенә дә вазирләр өз мәсләкләриндә иһнад едиб дурачағларса Русияның торпағы гызыл ган буланаҷағдыр. Фәгәт бу ган ахырынчы ган олуб буһулла һәр нөв зүлм вә истребдәд јыхылыб ортадан рәф олуб кедәчәкдир!».

Нәримановун иһтимай-сијасы көрүшләри вә ингилаби фәалијәти илә әдәби-бәдин јарадычылығы үзүн сурәтдә бир-биринә бағлы иди. Истәр ајры-ајры дөврләрдә, истәрсә бүтүнләккә онун дедикләринин вә јаздығларының әмәли фәалијәти илә тутушлуруғда хәјәлымызда мустәһна дәрәҗәдә бүтөв бир шәхсијәт чанларын. О, гәләнин дә, әмәли фәалијәтинин дә марксизм-ленинизм дүңјәкөрүшү эәсасында һөҗәти дәјишмәгә һәср етмишидир. Социализм идеолокијасыны һәрәртәлә тәблиц едирди. Дәрин нәзәри һазырлығы гызғын ингилаби фәалијәтлә бирләшдирмишиди.

Нәриманов һәм марксизм-ленинизм нәзәријәсинин, һәм дә Шәрғ халғларының тарихинин, мәдәнијәтинин, һөҗәтанын, психоложи әләминин јахшы билирди. Бу нәзәријәгә илә онларын мұбаризәсинин ишмәландыранда хуәсијәтләринин нәзәрә алырды.

Бәдин јарадычылығын, естетиканын эәсә мәсәләләриндә дә Нәриманов марксизм мөвгә тутурду. О, Мирзә Фәғәли Ахундов реалист мәктәбинин севир вә јүксәк гүјмәтләндирди. Ејни заманда о, Азәрбајҗан һөҗәтанын јени шәрәитинә, пролетариатын, зәһмәткеш күтләләринин

ингилаби мүбаризэсинэ ујеун јеин эдобијјатын, јеин реализмин јаранмасына чалышарды. Нәм бэдин асарлары, нәм дә нэзэри јазылары илэ белэ эдобијјатын эстетик принциплэринин формалашмасына көмөк едирди.

Нәримановун эдэби-бэдин фэалијјэти чохчэһэтли олуд, эдэби ирси ээнкиндир. О, демөк олар ки, бүтүн жәирларда асарлэр јазмышдыр. Драматуркија, нәср вэ публицистика саһасиндэ бизэ көзэл нүмунэлэр вериб, чохлу эдэби-тәнгиди мөгәлэлэри вэ фелјетонлары мүн-тәэм олараг мөтбузатын сәһифэлэрини бозомшидыр. Ону эдобијјата вэ сәнәтэ даир гүмәтли фикирлэри, мараглы, орижинал мүләһизэлэри јалинз хүсуси мөгә-лэләрдэ дејил, чохлу сијаси-ичтиман јазыларда да ифа-дэ олунмушдур. Олар Нәримановун мәһови мараг даирәсинин кеншилјини, өз бөјүк идеаллары јолунда мүбаризэдэ эдобијјат вэ сәнәтдән, бэдин сөздән кениш истифадэ етдијини көстөрмөклэ барабәр оун эстетик көрүшлэри барэдэ дә там тәсәввүр јарадыр.

3

Нәриманов дүшүнән вэ һәр шеји көрән реалист иди, халгын һәјатына ачыг көзлэ бахырды, инсанын агрыларыны вэ дәрлэлэрини дүјурду. Зомананын, тәрәггини, инкшафын тәләвләриндән бизим нә гәдәр кери галды-гыммызы көрүрдү. Ејин заманда бу реалист јазычы мүга-јисэ етмөк имканына малик иди. О, башга јерлөрдэ, башга халгларын һәјатындан, мүбаризәсиндән хәбәрдар иди. Даима фикриндэ бир халгын құзарагыны, һәјаты-нын шәрәтини, идеалларыны, мүбаризәсини башгала-рынынкы илэ тутушдурду. Кинин һансы сүр'әтлэ, һан-сы сәмтэ кетдијини, бу јолларын ахырда һара чыхача-гыны арашдырды. Дејирди: «Биз инсанын руһуну вэ бәдәнини саламат сахламагдан ираг дүшүмүшүк».

Јухарыда «Наданлыг» пјесиндән данышдыг, оун маарифчи руһуну гејд етдик. Лакин фикирләр, елэ инсә-ләр вар ки, олар маарифчилик чәрчәсиндән кәнара чыхыр, реалист әсэрин һәјаты даһа кениш әһәтэ етдијини көстөрир. «Наданлыг»да кондилләр ушагларынкы мөк-тәбә вермәк истәмирләр, тәкчә она көрә јох ки, «јазда тахил әкмәјэ, јазда бичмөјэ, гышда јерини исти елэјиб јатмага» өјрәнибләр, она көрә јох ки, көһнэ, авам тәсәв-вүрә инаныб белэ бир гәһәтлэ јашајырлар ки, «оҳујан

сарсаг олар, ағлыны гара апарар», бир дә она көрә ки, көзлэрини габағида, оларын нэзәриндэ чох пис нү-мунэ вар: бу бизэ мө'лум олан һачи Абдуллаһын бөјүк оғлу Өмәрди. Өмәр охујуб, јеин мөктәб гуртарыб, рус тәһсил алыб. Лакин доғма атасы да ондан наразыдыр. Чүнки о, һәнкик һачынын истәдији, әдәт етдији мәһови-әхлаги сифәтләрэ малик дејил, һәтта онлара нифрәт едир, онлары вәһшиллик сәјир. Өмәр өзү дејир: «Мәһим-ки буларла дүз кәлмир. Мәһим нэзәрим мәһшәтэ ајры, буларынкы ајры.»

Өмәрин бу гыса вэ чох садэ сөзлэри илэ јазычы һә-јат барэдэ ики, тамәмилэ бир-биринә зидд тәсәввүр вэ аңлаышын гәрши-гәршија дурдугуну көстөрир. һачи Абдулла вэ кәндиләр бәлкә дә бунула барышар, Өмә-рин һәјат тәрзинэ, һәјат фәләсәфинә, аңлаышларына о гәдәр дә фикир вермәздиләр, көзлэрини јумардылар, һәркәһ оун охумаглары, рус тәһсилини, сәти вэ чох дајаз тәсәввүрүнэ ујеун бир фәјдасыны көрмүш олсај-дылар. Бу фәјда нәдән ибарәтди? Ушағы мөктәбэ ве-рәндэ онлар нә көзләјирдиләр? Пјесин персонажлары Гурбанәли илэ кәнд мұәллими Мәммәдаганын сөһбәти-нә диггәт едип:

Г у р б а н ә л и. Бизим бир нечә ағаларын ушаглары охујуб, амма ахырлары бир шеј олмады. Инди дә дола-начаглары әкин вә гојун иләди.

М ә м м ә д а г а. Ејби нәдир? Гој охусун, ойдан сонра кенә әкин, бичсин.

Г у р б а н ә л и. Иш елэ орададыр. Биз истәмирлик ки, охујандан сонра әкин, бичсин. Биз истәјирлик ки, гуллуг адамы олсун, чпшовник олсун!

Беләликлэ, јазычы көстөрир ки, һәнкик муфтахөр һачи абдуллаларын, һәтта әмәкчи гурбанәлилэри дә дү-шүнчәси чох дајаз вэ сәтиндир, чох ејбәчәрдир. Олар елмин, билијин ән бөјүк хејрини «гуллуг адамы» олмаг-да, «чпшовник» олмагда көрүрләр. Ону билмирләр ки, елм инсан һәјатынын, инсанын бүтүн мадди вэ мәһови сәрвәтлэринин әсасы олан әмәјин мәһсулдарлығыны ар-тырыр. Буну көрмәдиллэри вэ аңламадылары үчүндүр ки, јери елми үсулларла шумлајыб әкмөк, јеин вә даһа јахшы котан ишләдәрәк торпагдан даһа јахшы мәһсул көтүрмәк барэдэ Өмәрин тәдбирлэрини гијмәтләндир-мир, аварачылыг һесаб едирләр.

Ејбәчәр феодал тәфәккүрү, дајаз, күдүч мәһит

«Наданлыг» пјесинин башга персонажларынын да һәр-кәтләриндә, мүкаллимләриндә истеһна вә тонгид һәдәфи олушдур. Мәммәдаға мүәллим коһаја мүрачиһәт едир ки, о кандидатләрн баша салсын, ушагларын мәктәбә гојсунар. Коһа, мүәллимин хаһиһинә эмәл едир, кәнд-лиләрә нәһиһәт вермәји бојнуна көтүрүр. Лакин о, кәнд-лиләрлә нечә данышыр? Мәктәбин, оһумағын хейри бар-рәдә аглајатан бир сөз дејirmi? Онун да башында Гур-банәли бејни, һачы Абдулла тәфәккүрү һаким олдуғун-дан ондан белә шеј көзләмәк абәсдир. Коһанын ән бөјүк долили бу олур ки, Мәммәдаға мүәллими кандидатләрә көстәриб дејир: «Бу кишини дө бизә ладшаһ тәрәфиндән көндәрибләр. Јахшы-јаман, гојун ушагларыңыз кәсин-ләр школаја, бунун да чөрәји кәсилмәсин.»

Мәммәдаға мүәллим башына булајыб «јахшы нәһи-һәт верди. Дилин гурусун!» — дејир. Чүнки гарғамагдан башга чарәси галмыр.

Мирзә Фәтәли Ахундов «Кәмалүддәвлә мәктүбла-рында Шәрг феодал дөвләт вә ичтимаг гурулушунун һәртәрәфи тонгидини верәрәк көстәрмишди ки, бу гуру-лушун ән дөзүлмәк јараларындан бирн ганунсузлуғдур. Неч бир гануна, неч бир мәнтиги вә әгли доғилә рияјәт етмәдән, неч бир сәнәд гојмадан, һәр һансы бир руһанин, һакимин, ихтијар саһибинин көстәриши илә адамы чәзаландырыр, зиндана салыр, сүркүн едир, өлдүрүр-ләр. Феодал Шәргинин һәјәт вә мәһшәтиндә бу ганун-сузлуғ һөкм сүрдүғүндән, «башлы башыны сахласын» иди. «Наданлыг» драмында Нәриманов бу ганунсузлуғун һачы абдуллағарын әхлағында, психоложијасында дө-рин көк атығынын көстәрмиши, төрәтдији фәһиләри тас-вир етмишдир. Һачы Абдулла охумуш оғлу Өмәри би-гејрәт һесаб едир. Нә үчүн? Чүнки Өмәр Һачынын үзү-нә ағ олмуш бир ушағы орадача өлдүрмәјиб, «нечә јер-дән парчаламајыб», чүнки бир адам Өмәри сөјсә вә она әл галдырса, Өмәр елә орадача чавабынны вермәкдәнсә әризә јазар, шикајәт едәр. Бир сөзлә гардашы Вәлинин әкинә оларағ, Өмәр тәрбијәлидир, инсанларла рәфта-рында һирс-һаванын, гызғын еһтирасларын јох, ағлын, идракын һөкмү илә һәркәт едир, тәмкинлидир, ағыр-дыр, инсаф вә вичдан саһибидир. Әлбәтте, һанусу, геј-рәти зор ишләтмәккә, күчдә көрөн Һачы Абдуллаја Мәммәдаға мүәллимин «Ај Һачы, биз һейван дејилдик ки, бир-биримизи өлдүрәк, биз инсаныг, биздән өтәрн закон

јазылыбдыр» сөзләри мәһнасыз вә күдүч көрүнүр. Кәнддә бу чүр јашајан, ичтимаг, сијаси вә әхлағи га-нуналардан хәбәрсиз өмүр едәрәк бир-бирини һәјәтнни корлајанлар чохдур — бирн утанмадан растына кәлән өзкә һейванын габағына гатыб евинә алары, о бирн башгасынын нишанлысыны чәкиб өзүнә арвад еләјир, үчүнчүсү бир ушағы вуруб өлдүрәрәк, зиндана дүшүр, онун атасы исә белә һесаб едир ки, «кәдәнн һаһағданча тутублар». Үмумијәтлә бу адамлар һаманы күнаһан-дырмаға һазыр олдуғлары һалда өзләриндә неч бир сјиб көрмүрләр. Чүнки шүүрлары сусуб, кордур, ганунсуз-луға алышыблар вә онларын әсл наданлығы да бунда-дыр. Бәдбәхтликләринин дө сәбаби будур.

Јазычыннн бу гаранлыг мүһити, бу дәһишәтли кер-лији, бу надан инсанлары тәсвир едән реализмиддә го-риб бир ишыг да көрүлүр. Орада инсана, инсаннн јара-дычы гүввәләринә, инсаннјәт дүјүсүнүн күчүнә вә шу-рупа һәрмәт вә инам вар. Бу инамы биз һәр шәјдән габағ, Өмәр вә Мәммәдаға мүәллим кими мүсәбәт гоһра-манларын тәсвириндә көрүрүк. Онларын кандидатлари ајылтмағ, наданлыгдан гуртармағ, ушагларыны охутмағ әзиндә көрүрүк. Бир дөфә төрәддүд едән, сарсынты кечирән, аз гала үмидсизлијә гапылан «аһ, чанлары чыхсын, бир адам ки, өз хейрини билмијә, мәнә нә дү-шүбдүр өзүмә бу гәдәр зәһмәт вериб ганымы хараб едим» — дејән Мәммәдаға мүәллим дәрһал пешман олур, фикрә келиб һајкырыр: «Хейр, сәһв етдим. Моңә вичданым бујүрүр, кәрәк дүз јолдан азымыш адамы дүз јола кәтирәм».

Тәсадүфи дејил ки, сонралар Нәриманов јазырды: «Наданлыг» әввалннчн дөфә 1895-чи илдә јанварын 15-дә ојнанылыбдыр. Бу илдән мән милләтә вә инсаннјәтә хидмәт етмәјими һесаб едирәм». Пјесин илк тамашасы бөјүк мұвәфғәтијәтлә кечмишди. О заманкы рессензијада «тамышачыларын театра күчлә јерләшдији вә тамаша-нын бөјүк һадисә олмасы, пјесин марағлы фабуласыннн тамашачыларә хош кәлмәси» гејд едиллирди. Рессензија-да дејлиир: «Бу көркөмлик фәкт көстәрн ки, һоһајәт би-зим мүсәлманлар да гәфләт јухусундан ојаныр вә онла-рын интеллектуал парылтылары өзүнү бурузә верир...»

Чәмнјәттин гурусларынын, хусусән мөһви-әхлағи позгунлуғлары әдбијјатын бүтүн һөвләри вә жанрлары илә атошә тутмағ олар. Онлары комедија вә сатира һа-

дафи етмәк көзәрән очага атыб яндырмага барабәрди. Нәриманов јухарыда адыны чәкдијимиз «Театр барасиндә бир нечә сөз» әсәриндә комедијанын ичтиман һәјатдакы ролуну белә гејд едир: «нисан чох вахт өз зиндәкәилығында өзүнүн вә ја гејри шохсын гејсурларыны көрмүр вә јаники һисс етмир. Амма комедија чыхаранда бунларын һамысыны көрүб јахшыны јамандан сеңир вә мүмкүн олан гәдәр чалышыр ки, јаман сифәтләри өзүндән рәдд етсин»...

Көрүнүр һеч дө тәсадүфи дејил ки, чар үсули идарәсини, онун күтбејин, јалтаг вә гәддәр чиновникләрини аташә тутан Гоголун «Ревизор» әсәрини Нәриманов 1896-чы илдә тәрчүмә етмиш вә өзү Городничин ролуну ојнамышдыр. Бундан бир ил әввал 1895-чи илдә мүхтәсар сәңијјәләндирдијимиз «Шамдан бәј» (Диллин бәләс) комедијасыны јазмышды. «Шамдан бәј»дәки бә'зи типләр јетишмәкдә, сүр'әтлә артмағда олан буржуазиянын Азәрбајҗан вә биринчи нөвбәдә Бақы мүһитинә котирдији тамамла јени типләр еди. Онлар пул үчүн һәјатыны, исмәтини, нисанлыг ләјағәтини итирмиш, тағыдан говуладна бачадан кирән сыртгылардыр...

Әсәрин әсас гәһрәманы Шамдан бәј пулланмағ, варланмағ јолунда нәјә дәрән әл атан, һеч бир мүгәддәс шеј таһмајан адамдыр. О, һәтта достуну, достунун сағ вә тәмиз мәнәһәбәттини тапдалајыб кечмәјә һазырдыр. Дост дејдији, дуз-чәрәк кәсдији адама утанмадан хәјанәт едир. Шамдан бәјни һәрәкәтләри, дилнин ишә салыб адамлары чашдырарағ алдатмасы, көздән пәрдә асмағ мәғсәдилә бөјүк вәзифә саһибләр, дөвләт гуллуғчулары илә јахшылығындан дәм вуруб ловғаланмасы, тез-тез сөзүнү вә һәрәкәтләрини дәјишмәси, мөстәсна чалдији вә энрәклији ону дүнја классик әдәбијјатындакы буржуа сурәтләринә јахышлашдыр. Әлбәтте, Нәриманов ону халис азәрбајҗанлы кими дүшүнүмүш, о заманкы һәјатда көрдүјү әјри, дәрәдүз адамларын сәңијјәви сурәтләрини онун симасында әкс етмишдир.

Јухарыда дејдијимиз кими әсәр буржуа феодал әхлағына, пул вә учуз шөһрәт еһтирасына, мә'нәви пучлуға вә сатғынлыға гарыш чәриллишидр. Нәриманова көрө бу, вәтәндәшларда мөһкәм әғидә, дүләүк вә тәмизлик, вәтән јолунда, халг ишиндә сәдағәт вә фәдакарлыг һиссләри тәрбијә етмәли иди. «Шамдан бәј» әсәриндә тәңгид һәдәфи олан сурәтләр о зүмрәни тәмсил едирләр ки, он-

ларын барасиндә бөјүк јазычы 1916-чы илдә «Јени һәлә» (№ 13) јазмышды: «Икнүзүлүк, филан һачынын гашгабағына бахыб сөзүнү дәјишмәк, гараја ағ, аға гара демәк, вичданлыны, әғидәсини гара пула сатмағ — варлыларын симасы беләдир».

Нәримановун бәдни сөзү даһма зәманәсинин фикри инкишафыны, халгын сийәс вә мә'нәви тоқамүлүнү әкс едирди. Күнүн ән вәчиб мәсәләләри, һәјатын ирәли сүрдүјү ән кәскин проблемләр ону дүшүндүрүр, һәјәчана салырды.

Дүнја әдәбијјаты тарихи көстәрир ки, зәманәсинин чанлы вә кәскин мәсәләләри илә јашајан, илһамыны, исте'дадыны, гәләмин һәјати мүбаризәләрә һәср дөвәр бөјүк мүтәрәғги јазычылар чох заман әсәрләринин мөвзусуну мүәсир һәјатла јанашы тарихи кечмишдән дә алымышлар. Бу да јалины тәғиб вә тәзјигләр дөврүндә еһтијаткарлыг һаминә, фикри долајысы илә ифадә етмәк мәғсәдилә едилмәмишидр. Бунун сығф естетик маһијјәт дашыдығы заманлар да олмушдур: көһнәлик, керилик мүәсир мөвзуларла јанашы тарихи мөвзуларда да аташә тутулдуғда, мүтәрәғги идеал һәм бу күнүн, һәм дә кечмишин материалында әкс олундуғда бәдн бојалар артыр, естетик тә'сир васитәләри зәнкинләшир. һәм дә ки, тарихи кечмиш бу күнү доғру дәрк етмәјә, дүзкүн гижмәтләндирмәјә көмәк едир.

Кечән әсрин ахырларында Нәримановун «Надир шаһ» тарихи драмыны јазмасы сөз јох ки, тәсадүфи дејил: һәм Азәрбајҗан һәјатынын вә әдәбијјатынын инкишафында, һәм дә Нәримановун мә'нәви фикри, естетик вә сийәси тоқамүлүндә буна еһтијаж әмәлә кәлмишид. О фикрләр ки, о заман Нәриманову мошфул едирди. Надир шаһ әһвалаты онларын габарығ ифадәси үчүн чох көзәл имкаңлар ачырды...

«Надир шаһ» Азәрбајҗан драматуркијасында илк тарихи фәһиәдир. О, классик фәһиәләрә мәхус бир сыра көзәл бәдн естетик кејфијјәтләрә јанашы әдәбијјатымызда һәм мөзәмуну, һәм дә бәдн формасы е'тибарилә тамамилә новатор бир әсәр олду.

«Надир шаһ» барасиндә чох јазылыб вә мүхтәлиф рә'јләр сөјләниб. Нәриманов өзү јазыларында вә чыхышларында нечә бу әсәри хатырламыш вә һәр дәфа онун муәјјид бир кејфијјәтини габартмышдыр. Бир дәфа јазыб: «Надир шаһ» драмасында мән чәһд етмишәм ки,

руһаниләри тәрксиләп едим, һөкүмәт ишләринә, һөкүмәтин сийәси һөҗәтына, онларын мұдахилә етмәк ихтиҗарыны мөһдуд етмәк юлу илә күтләжә тә'сирини зонфлөдим». Башга бир җердә дейр: «Надир шаһ» драмында мән белә бир фикир ирәли сүрмүшәм ки, дәвләт ганун вермәздән әввал, халгын мәшәтәти, адәт вә е'тиҗадын әврәһмәлидир». Нәһәҗәт бир җердә дә интернационализм мәсәләсиндән данышарат белә бир чәһәти дә гејд едир: «Бу драмда Иран шаһының сарајында бүтүн сатгын мүсәлман вәзирләри арасында мүсәлман дәвләтинин соадәтти юлуида чавап чаныны гурбан верән көзәл, алычәнаб вә намуслу бир христијан — күрчү забити вардыр».

Мүәллифин дедији бүтүн бу сөзләр драмын идеја-фикри мәзмунуну тамамилә әһәтә етмир. Марағлы орасыдыр ки, чар сензору әсәрдә Нәримановун демәдији бир кејфијјәти көрәрәк ону узун мүддәт тамашаја гојмаға ичәзә вермәзишиди. Сензора көрә «пјесдә чарын өлдүрүлмәси идејасы таблиҗ олуыр». Нәриманов сензора хатырладанда ки, әсәрдә тарихи фактлар тәсвир олуишудур, сенсор естетиканын әсәсон доғру олан мәшһур бир мүддәасы илә чавап верәрәк демийшир: «нәр факты тәсвир етмәк јарамаз».

«Надир шаһ» һәр шөјдән әввал орта әср һөҗәт вә тәфәккүр тәрәһизе гаршы чеврилимиши, парчалайма вә дәрәбәлик мејләрипин мүртәчә маһијјәтинин ачан, ејни заманда деспотизмин халга, халг сәадәтинә дүшмән олдугуну көстәрән мүрәккәб бир әсәрдир. Бу әсәрдә халг вә һакимијјәт, һөкүмдарын шахсәһијјәти, шахси ләҗәғәт вә кејфијјәтләри, дәвләти идарә принципләри, дин вә дәвләт кими бөјүк мәсәләләрә тохунулур.

Сөз јох ки, «Надир шаһ» фачисиндә Нәриманов Мирзә Фәтәли Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»дә гојдуғу мәсәләжә гаҗытмышыдыр: руһаниләрин ихтиҗарыны азалтамағы, онлар дәвләт ишләриндән узаглашдырмағы бир даһа ирәли сүрмүшдүр. Бу тәбиндир, чүнки Нәримановун јашадығы гызгын мүбаризәләр дөврүндә Шәрг өлкәләриндә истәр дахили, истәрәс харичи мүртәчә гүвәвәләр халгы зүлм вә чәһәләт алтында сахламағ үчүн дини әгидәләрдән чидди сурәтдә истифадә едирләр. Руһаниләрин бөјүк әксәријјәти халгын азадлығ мүбаризәсинә гаршы чыкырды. Дин вә мөвлумат керилдији, ичтимаи зүлмүн, ичтимаи әдаләтсизлијин истипадкаһы олмушду.

Нәриманов ислам динини специфик хусусијјәтләрини гејд едип көстәрмишидир ки, Шәрг халгларының һөҗәтында дин әсрләр узуну мүлки гаунулары әвәз едип, Гәрбдә христиан динини мөвҗејини механики оларат Шәргдә исламијјәтин ролу илә ејниләшдирмәк олмаз. Чүнки гәрбдә узун заман киләс илә дәвләт арасында мүбаризә кетмишидир. Шәрг өлкәләриндә исе вәзијјәт башга чүр олуб, динини вә «Гур'ан»ын ичтимаи һөҗәтә, дәвләт ишләринә тә'сирини мөһдудлашдырмағ, мүлки гаунулар јаратмағ чәһдләри Гәрбдәки нәтиҗәни вермәзиб. Нәриманов «Мәһәмәддән сонра онуи халифаләри һәм руһани, һәм дә дүнйәви һаким олдular» дейиб.

Солтан Әбдүлһәмидин «ахыр вахтлар гәләр халифә» адланмасыны да хатырладыр.

Бу сөзләри Нәриманов 1919-чу илдә јазмышды. Лакин чохдан, лап чохдан дүшүнүдәји фикирләр иди. Буаур 1899-чу илдә чап олунмуш «Надир шаһ» драмында Нәриманов дедикләри: «әсл мәтләб буаур ки, моллалары өз ихтиҗарына гојмамағ. Бир дәвләт ки, моллалар ихтиҗарында јашады, о дәвләтдә тәрәғти олмаз... Чүнки бир нечә сәбәбләрә көрә молла гисми һәмшиә чалышыр ки, халгы гаранлығда јашатсын... Даһа доғрусу, дәвләтә даир гаунулары билимәррә руһаниләрдән аймағ көрәкдир...».

Ајдындыр ки, Нәримановун гәһрәманы Надир дә, Мирзә Фәтәлинин гәһрәманы Јусиф Сәррач кими бир сыра чидди дәвләт реформалары етмәк истәјир. О чүмәлдән дини дәвләтдән ајырмағ фикриндәдир.

Лакин Нәримановун гәһрәманының вәзијјәти даһа агырдыр. Јусиф Сәррач һәлә һакимијјәт башына кәлмәздән әввал деспотизмин вә дини хурафатын дүшмәнин кими танынмышды. Мәһз буна көрә дә һакимијјәти она тапшырмышдылар ки, улдузлары һәрәкәти илә бағлы ләбүд фәләкәт онуи башында чатласын. Надир шаһ исе башга вәзијјәтдә һакимијјәт башына кәләр. О, оғурлуғда, јој кәсмәкдә, гулдурулуғда ад чыхарыб. Онуи дәвләт реформа планлары ә'јанлары, сатгын вәзир-вүзараны, өлкәни парчаламаға чәһд едән ханлары ваһимәжә етмиш олур. О даһа чәтти, даһа мүрәккәб шәрәһитдә һәрәкәт сәғләл олур. Анчак онун бадбәхтлији вә фачисәи бунда дейил. Нәримановун јаратдығы Надир һәр чүр мүғавимәти ғырачағ ирадоҗ вә гүдрәтә маликдир. Буна ағы да, ишамы

да чатар. Бас пә үчүн о мәғлүб олур? Нә үчүн ондан чох эәиф, гара вә риҗакәр гүввөләр она галиб кәлирдиләр?

Бу суалын чаваби деспотизмин табиотиндә вә Надин һакимијјәт башына кечәндән сонраки психоложи аләмнндә, дәјишмиш вә һәр ан дәјишән хәсијјәтиндәдир. Әввәлә Надин шаһдыр, мүстәбид гурулушу башында дурур. Икинчи дә һакимијјәтдән дүзкүн истифадә едә билмир, һакимијјәти елә алдыгдан сонра елә куман едир ки, пә истәсә едә биләр, һакимијјәтин ејни заманда Дамокл ғылынчы олдугуну унудур, унудур ки, бу ғылынчы еһтијатлы, инсафлы, ағыллы ишләдә билмәјяндәр пешманлыг чәкирлар... Надин һеч кәсә, һеч бир ағыллы мәсләһәтә гулаг асмајан бир деспота чевриләр. Деспотизмә хас олан бәләлар исә дәрһал ону ташыр, Прометей демикән — «деспотун достлардан шүбһәләnmәк, мүттә-фиғләрә иһфрәт етмәк» азары ону тутур. Буну һисс едан кими, һәр һансы мүтәрәғги реформалара гаршы дуранлар, халға зида гүввөләр, мәнсәб вә вар-дәвләт һәрисләрчи гарға-гузғун кими Надин дөврәјә алырлар, пычһапычһа өвләринә табә едиб истәдикләри сәмтә јөнәлдирләр. Иш о јерә кәлиб чатыр ки, Надин шаһ арвадынын јалварышына, нәлә-фәрјадына бахмыр, сәдәғәтли Мирзә Меһди ханын хәһишини ешитмир, јекәнә оғлунын кәвләрини чыһартдырар. Лакин кор олан оғлу дејил, өзүдүр. Деспотизм ону кар вә кор етмишләр, Надин һеч ағылына да кәлир ки, о өз һәркәтләрилә өз фачһәсини һаҗыһлашдырар.

«Надин шаһ» фачһәсинин Азәрбајҗан драматуркијасы тарихиндә хүсуси әһәмийјәти вар. О, јазычынын әдәләтли һакимијјәт, әдәләтли дөвләт гурулушу барәдәки дүшүнүчә вә ахтарышларынын бәдди ифадәси иди. Белә һакимијјәти о, ичә ил сонра тапараг јазачаг: «Бошевикләр мәним арзуладығым дүнянын гапысыны ача биләчәк јекәнә һакимијјәти — халг һакимијјәтини јаратмаг үмиди илә синфи мүбаризәдә ган төкүрләр».

4

Нәримановун ичтиман-сијас мүбаризәсиндә вә көрүшләриндә халглар достлуғу, бейнәмилләтчилик идеясы бөјүк јер тутур. 1899-чу илдә биринчи һиссәси, 1900-чү илдә икинчи һиссәси јазылмыш олан «Баһадыр вә Соһа» романы Азәрбајҗан әдәбијјатында бу бөјүк идеяны тәрәннүм едан гиймәтли әсәрдир. Бу әсарин әсас гәһрәманлары мүсбәт адамлардыр. Баһадырла Соһанын

мәһәббәтинә гаршы дуран, бу мәһәббәти позмаға чалышан үчүнчү бир шәхсијјәт дә јохдур. Бунуна белә онларын саф вә тәмиш мәһәббәти фачһә илә гуртурар. Бу фачһә тәбиин көрүндүјү гәдәр дә долғун, мәһалы вә ифадәлидир: Баһадырла Соһанын арасыны кәсән үчүнчү шәхс кәһнә дүнядыр, кәһнә зүлмкар дүнянын чүрүк дини, әхлағи тәсәвүрләридир ки, онлар «учурум дәрәлә» кими ики севкиллини бир-бириндән ајырар, онларын јүксәк романтик мәһәббәтини һаким тоғур.

Нәримановун Баһадыр вә Соһасы идеал дәрәчәдә нәчиб, ничә, һәсәсәсүрәкли инсанлардыр, бири бирини ләһәјәтсиз мәһәббәтлә севмәклә бәрәбәр һамынын, бүтүн инсанларын вә халгларын тәбиин ихтијарыны уча тутур, хошбохт олмасыны истајир, јүксәк һуманист идеалларла јашајырлар. Баһадыр Соһаја јазыр: «Нә үчүн бу инсанлар сонрадан дүзәлмиш дурул-дурул гауһуна ситајиш етсинләр? Табиини? Јох! Тәбиин гауһи һамы инсанлар үчүн бир кәрәкдир ола. һамы инсанлар бир нөгтәјә кәрәкдир јүрүш етсинләр. Бу нөгтә исә һүрријјәти-мәһәббәт аләмидир».

Бас Баһадырнын дедији «сонрадан дүзәлмиш дурул-дурул гауһулар» һадир? Бу һәм дини, һәм дә ичтиман, әхлағи ағрылығлардыр ки, инсанлар арасында дәрин көк атыбдыр: Соһанын атасы дејир: «Гызым! Мән синин мәһәббәтинизә мане олмадым, ихтијарым дә јохдур вә јенә дә олмурам. Фөгәт буну демәк истајирәм, Баһадырын вә сини фәлсәфәһиздән милләтин хәбәри јохдур. Тәкликдә фәлсәфәһиз кәвәл дә олмуш олса, чамаат һаман фәлсәфәһизә иһфрәтлә баһачағдыр. Чамаатын фәлсәфәһи мүәјјән гауһулар вә ата-бабаларымызын әдәтләридир, гызым!»

Баһадыр вә Соһаны бу чүрүк гауһулар, бу кәһнә «ата-баба әдәтләри», бу «учурум дәрәләр» мәһв едир. Лакин гәһрәманын өлүмү идеја ајдынлығыны, идеја гүдрәтини, кәләчәјә сәрсылмаз инамыны тәчәсүм едир...

«Баһадыр вә Соһа» елә бир јазычынын, елә бир јүксәк идеаллы дөјүнүчүн гәләминдән чыһмандыр ки, о, 1906-чы илдә јазарды: «Һүрријјәтпарәстләр һамы милләтләри бир нәзәрдә тутуб онларын бир ихтијарда олмаларына чидд-чәһд едилрләр».

«Баһадыр вә Соһа» бейнәмилләтчилик дүјүгуларынын төрәвати вә тәмишләнји илә, һуманизмин гүдрәти вә иш-

ғы илэ Азэрбајчан халгынын, Азэрбајчан эдэбијатынын һәмшә фәхр едәчәји бир әсәрдир.

Нәримановун эдәби ирси ичәрисиндә «Пир», «Бир кәндии сәркүзәшти» кими марағлы повестләри, һәјәт сәһнәләри илэ, тәбии инсани һиссләрлә долу олан чохлу фелјетоиллары вардыр.

Нәриманов мұхтәлиф мәғалә вә јазыларында Азәрбајчан классикләри — Фүзули, Вагиф, Видәди, Закир, Сәјид Әзим Ширвани, Сабир барәдә, бөјүк рус јазычылары — Толстой, Туркенав, Гогол, Крылов барәдә, дүңја классикләриндән Шекспир, Шиллер, Һөте, Һејне, Байрон, Виктор Һүго, Ибсен барәдә гүјмәтли фикирләр сөјләмишдир. О, сјјаси-ичтимаи мұбаризәләриндә Крыловун төмсилләриндән, Гоголуи «Өлү чәңлар»ындаи вә башга классик әсәрләрдән мәнәббәтлә истифадә етмишдир.

Нәримановун әсәрләри эдәбијатымызда, реализмин, хәлигилини, идејалылығы һәләбәси иди. О, сөнәт әсәрини гүјмәтини һәм јүксәк мәзмуида, әһмәткеш халқ күтәләринин идеалларыны вә һиссләрини әкс етмәсиндә, һәм дә көзәл, камил бәдни формасында көрүрдү. О, бөјүк мұәллими Ленинни тәлиминә садиг галараг эдәбијат вә сөнәти халгыны, партијанын әлиндә кәләчәк уғрунда мұбаризәдә кәсәрли бир силаһ һесаб едирди вә оу коммунизм идеаллары илэ ашыламаға чалышырды. Нәримановун мәнәви һағгы вар иди өз халгына мұрачәт едиб десин: «Сизин һәр чәһәтдән ичәт јолунуз Ленин мәрәһмәтәсидир».

Бөјүк јазычы вә ингилабчы һәлә кечән әсрин ахырында јаздығы сөвләрә өмүр бөју садиг галмышды: «Инсан кәрәкдир мүмкүн олан гәдәр зиндәкәлилығыни доғрула кечирә. Зира ки, јалан, әјрилик һәмшә ашкар олуб, инсани бәднам едәр».

Кечмишин агыр, мүрәккәб һәјәт јолларында, долашыг, гарышыг сјјаси-ичтимаи вә идеоложи мұбаризәләрдә Нәримановун да һәр чәһәтдән көрә билмәдији, һәртәрәfli гүјмәтләндириб әкс етмәдији һәдисәләр олуб. Ләкин оуну һәмшә «зиндәкәлилығыни доғрунлуғла кечирдијини» пәники достлары, дүшмәнләри дә данымышлар. Бәдни сөзүн гүдрәтилә оуну јандырдығы очар һәмшә үрәкләрә үмид, көзләрә ишыг вериб, әсәрләри инсанлары оғидәли олмаға, дүзлүжә өјрәдиб, үрәкләрдә халға, вәтәнә, ишығы коммунизм идеалларына мәнәббәт тәрбијә едиб вә едир.

Феарал, 1976.

ҺӘЈАТЫН КУЗКҮСҮ

1.

1906-чы ил апрел ајынын 7-дә о заман Гағгазын мәркәзи саяјлан Тифлисдә күлмәли, мөзәли шәкилләрлә бәзәниш, ајдын, көзәл һәрфләрлә чап олунмуш сәккиз сәһифәдән ибарәт бир журнал шәһәрә јайылды. Тифлисин мұсәлман мәнәллә вә анләләриндә, хусусән о заман һәјәтин гәјнар јери олан Шейтәнбазарда бу журнал әдән-әлә кәзмәжә башлады. Оуну биринчи сәһифәсиндә башда ири һәрфләрлә «Молла Нәсрәддин», № 1» јазылмышды. Сәһифәнин ортасында исә бөјүк рамка ичәрисиндә башы папағлы, арагчылы бир дөстә киши јанјана узанараг дәрин јухуја кетмишди. Шәкли јухарысында онлардан ачгаг бир ајылараг кәриширди. Ләкин белә мәләум олурду ки, елә бу доғиғәчә о јенидән башыны узунсов, јумшаг мүтәккәнин үстүнә гөјачаг вә о бириләр кими хорна чәкәкәдир. Ајағында нәләјин, башында әммама, әјниндә әба, сол әлиндә әса олан гырмызсағгал бир молла јарыачыг сағ әлини әзчә габаға—јатмышлара тәрәф узатмышды. Бу, халг арасында өз мүдрәклији, ачыг фикирлији илэ мәшһүр олан вә голузорлулары, әлиәјриләри, тәнбәлләри, чаһилләри ширин ләтифәләрилә әлә салаи, лаға гојан Молла Нәсрәддин иди. О, ширин јухуја далмыш һәмјерәдләринин охучулары кәстәрәрәк ачыг истәһза илэ күлүмсәјирди...

Бәли, ачы истәһза илә! Чүнки бу адмлар тәсадүфән бир јерә топланмыш ајры-ајры фәрәдләр дөјилди, бүтүн бир дүнианы төмсил едирдиләр. Онларын јухусу ади јуху јох, гәфләт јухусу иди. Бу јуху ишдән, фәвләјјәтләди јорулараг јатыб јухуламагла өз гүвәләринин бәрпа едән адамларын јухусу олмағи, әталәт вә чәһәләт ичәрисиндә вахтыны да, гүвәләрини дә пуч едән бөјүк бир дүнианын, бүтүн Шәрг әләминин јухусу иди. Бу гәфләт јуху-

суна далмышларын арасында ишләмәйиб һаваҗы јејөн мүфтәхорларла, авам чамааты мөвһуми фикирләрлә алдадан паразитләрлә јанашы, күндәлик рузисини дашдан чыхаран зәһмәткеш адамлар да вардыр.

Журналын икинчи сәһифәсиндә «Тифлис, 7 апрел» башлығы алтында чох јырчам вә чох мәналы бир мәгалә унутулмаз тарихи сөзләрлә башлајырды: «Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым! О кәсләри дејиб кәлмишәм ки, мәним сөһбәтими хошламајыб бәэн бәһанәләрлә гачыб кедирләр. Мәсәлән, фала бахдырмаға, ит боғушдурмаға, дәрвиш нағылына гулаг асмаға, һамамда јатмаға вә гејри бу нөв вачиб әмәлләрә...».

Бу истезһа вә кәдәр долу сөзләрини мүәллифи Азәрбајчан әдәбијатында илк аддымларыны атаи бөјүк јазычы Чәлил Мәммәдгулузаде иди ки, Молла Нәсрәддини өзүнә ләгәб сечмиш вә нәшрә башладығы журналә ад гојмушду.

«Молла Нәсрәддин» журналы биринчи јазысындаи бөјүк ичтиман мәгсәдләр күддүјүнү, сөз вә ифадә васитәсилә мүасирләринини, һәр шөјдән дә әввәл, өз һәмвәтәнләринини вә онларә јахын олаи Шәрг халгларынын һәјатынын, мәһнәви аломини јаралы јерләринә, гаранлыг кушәләринә әл атачағыны билдирди.

Илк мәгаләсиндән башлајарак журнал сөзлә шәкил чәкирди, мәңсәрә јардырды. Онуң төсвир вә ифадәләри адамын көзү габағында о заманкы һәјатын чанлы мәңсәрәләрини, реал инсанларыны, онларын көркәмнини, кејимини, палтарыны, отурушуну-дурушуну чанландырырды, һәм дә хасијәтнини, әхлаг вә вәрдишләринини сәчијәви чәһәтләри барәдә ајдын төсәвир јардырды: «Еј мәним мүсәлман гардашларым! Замани ки мәндин бир күлмәли сөз ешидиб ағынызы көјә ачыб вә кәзләриниз јумуб о гәдәр ха-ха едиб күлдүнүз ки, аз галды багырсәгларыныз јыртылсын вә дәмсал өзәзинә әткәлринизлә өз-көзүнүзү силиб «ләһот шөјтанә» дединиз, о вахт әлә күман етмәјин ки, Молла Нәсрәддинә күлүр-сүнүз.

Еј мәним мүсәлман гардашларым! Билмәк истәсәнинз ки, кимә күлүрәсүнүз, о вахт гојунуз габағыныза ајинәни вә дилгәт илә бахыныз чамалыныз».

«Молла Нәсрәддин» журналы аташ ачырды, од-алов пускүрүрду. Кимләрә? — ингилабдан әввәлки һәјатын

ејбәчәрликләринә, зәһмәткеш халг күтләләринә зүлм едән һаким төбәгәләрә, феодал керилијинә, чәһаләтә, надаллыға, халгы әсрин инкишафындан, зәманәни төбәләринидән керә сахлајан мүртәчеләрә вә мүртәгә көрүшләрә, мөвһуми төсәвүр вә әгидәләрә, зәһмәткешләрини гаыны соран бәјләрә, ханларә, чар чиновникләринә, јаланчы вә тамәһкар дини хадимләринә вә саир бу кими гәракүрүһ түфәјлиләрә... «Молла Нәсрәддин»ни әсәс сәлаһы мәналы күләш, ағыллы јумор вә өлдүрүчү са-тира иди.

Журнал о заманә гәдәрки Азәрбајчан мәтбуатынын ән јахшы әпәнәләринини давамә иди, һәм дә онун инкишафында тамамилә јени, парлаг бир сәһифә ачымышдыр.

Вахтилә «Әкичкә», «Кәшкүкә», «Шәргә-Рус» кими гәзетләр феодал-патриархал мүнасибәтләринә, онун мәдәни, әхлаги нормаларына шидәтәли зәрбә ендирмиш, маарифи, мәдәнијәти јажмаг үчүн чидди хидмәт көстәрмишдиләр. Бу мүбаризә һәсән бәј Зәрдаби, Нәчәфбәј Вәзиров, Зејналабдин Марағәји, Әбдүләһмаи Тәлибов кими јазычыларына да әсәрләриндә өз күчлү бәди ифадәсини тапмышдыр. «Молла Нәсрәддин» журналынын баш редактору вә мүәссиси Чәлил Мәммәдгулузаде һәлә кечән әсрин ахырларына доғру бу мөвзуда вә бу руһда «Чәј дәсткәһи», «Данабаш кәндинини шәһадәтлары» кими кезәл әсәрләр јазмышды. Әлбәттә, бүтүн бу бөјүк чәрәјән өз башлангычыны Мирзә Фәтәли Ахундов реалист вә демократик мәктәбиндән алмыш, ондан гидаланмышдыр.

«Молла Нәсрәддин» журналы, «Молла Нәсрәддин» ичтиман әдәби чәрәјәни һәм идеја-фикри истигамәти, һәм дә стили, бәди формасы етибарилә Азәрбајчан мәтбуаты, Азәрбајчан әдәбијаты тарихиндә тамамилә јени мәрһалә олды. Бу мәрһаләнин хүсусијәти ингилаби демократик руһда иди. Фәһлә сифинини ингилаби мүбаризәләри илә бағлы олмасында вә күчлү реалист сатирик истигамәтиндә иди. Әлбәттә, бу төсәдүфи дејилди. О заманкы һәјатын инкишафы вә хүсусијәтләри, ичтиман-сијәси мүбаризәләрини вүсәти илә бағлы иди.

Бәшәријәт ијирминчи әсри капитальтә мүнасибәтләрини кеишләтмәсин, империализм мәрһаләсинә кечмәсин, мүстәмләкәчиләнини вә мүстәмләкә зүлмүнүн шидәтләймәсин, хүсусән Русияда фәһлә сифинини ингилаби мүбаризәләринини аловланмасы илә гаршыламышды. О

заман фәһләләрин вә бүтүн зәһмәткеш тәбәғәләрин чар үсул-идарәсиндә наразылығынын һүдуудә жох иди, һәнки ичәри Русияда, учгарларда да һөкүмәт әлејһинә тез-тез үсәиләр, нүмајишләр баш вериди. Азәрбајҗан-на дөјүнәһ гәлби Баки ингилаби мүбаризәләрин габаг чәркәләриндә кедән шәһәрләрдән иди. Әсрин әввәлиндә бүтүн өлкәни бүрүмүш фәһлә һәрәкәти, кәндли үсәиләри, зијалылар арасындакы наразылыглар, һәһәјәт, 1905-чи ил ингилабы илә һәтчәһәндиди.

Бу ингилаб чар истибдадынын әсәсләрын сарсытды, халг күтләләринин азәдлүг үмидини, ингилаби мүбаризә әзмини күчләндирди. Русия империясында милли һүгүг вә ихтијарәтләри тәғиб олуна халгларә, аз да олса, ана дилиндә мәктәпләр ачмаг, мәтбуат јарәтмаг, маариф вә мәдәнијәт ишләрини кәнишләндирмәк имкәни верди. 1905-чи ил ингилабынын сәјәсиндә империянын «учгар»ларында да халг күтләләри хейли фааллашды, ичтиман һәјәтдә мүбаризәләри гошулды, ингилаби һәрәкәтдә даһа фәал иштирак етмәјә башлады.

Ингилаб Русия империясы һүдууларында чох-чох узагларда да халгларын, хүсүсән Асия халгларынын ајага галхмасына, истисмарчылар вә зүлмкарлар әлејһинә, азәдлүг вә истигәлијәјәт јолунда мүбаризәләри күчләндирмәсинә көмәк етди. Ленин јазырды ки, «Дунја капитализми вә Русиядакы 1905-чи ил һәрәкәти Асияны гәти ојатмышдыр. Орта әр дүңгүнлүгү шәрәнтиндә, чәһәләт ичиндә боғулан јүз миллионларла мәзлум әһали ајылыб јени һәјәтә вә инсан үчүн ән ибтидаи һүгүглар үғрунда мүбаризәјә, демократија үғрунда мүбаризәјә гошулмушдыр»¹.

«Молла Нәсрәддин» журналы белә бир вахтда, ингилаб аловларынын түгјән етдији бир заманда чыхмага башлады. Чәлил Мәммәдгулузадә «Хатиратым» адыла јазысында һәмин дөврдән данышараг «Бир күн базарда» әлигә «Кукуреку» адыли бир журнал кечдијини јазыр, куја һәмин журналда «Боғазы вә бөдәнн хоруз, башы исе әсрин падашаһы Николај олан бир карикатура» вармыш². «Худаја, јухудур бу, ја ејни һәгигәтдир?! Падша-

һы да мүмкүн имши лага гојмаг, ону хоруз шәклинә салыб дунјаја нәшр етмак!»

Шәкли алыб гачдым јолдашымын јанына:

— Фаиг, һәлә дурмусан?! Мәкәр дурмалы әсрдир? Мәкәр динмәмәк олар? Мәкәр фүрсәти фәвт етмәкми олар? Бурада әсрин аялаһыны шәкилләрдә чәкирләр, ону хоруза охшадырлар, амма бизи индијәдәк гојмујуб-лаб, һәнки падашаһын шәклинн чәкәк, гојмујублар ону исемини дуа вә сонәсиз зикр едәк. Инди падашаһы истеһ-за едирләр, амма индијәдәк бизи гојмујублар бир дәр-вишини һоғгабазлығыны тәғид едәк, гојмујублар башы-мызын үстүнү кәсән минләрлә зорбарәтләрини зүлмлә-риндән бәһс едәк, гојмујублар ислам миллиәтнин чүрүдән вә чүрүтмәкдә олан миллионларла мүфсид һәшәрәтләрини ејибләрини ачыб чәмаәтә мүтәһәббәһ едәк».

Әлбәттә, о заман гәзет вә журналларда Николај падашаһын лага гојулмасы, она карикатуралар чәкилмәси Шәрг халгларыны әзб фәләкәтә салан мүстәбидләри дәрһәл Чәлил Мәммәдгулузадәнин јадына салыр. Бу халгларын агыр һәјәти кәзләри өнүгә кәләр. Бәлкә дә һәм чар истибдадына, һәм дә Шәргин ганлы деспотларына олан ифрәт хәјәлиндә Николај падашаһы хоруз-шәклиндә чанландырмышдыр. О јазырды: «Мәкәр бизи өз Николајимыз јохдур? Мәкәр Шәргин мәммәд-әлиләри өлүбдүрләр? Мәкәр шаһзадә мәммәдәлиләр тәк бирчәдирләр. Бәс һәдәсиз-һебәсиз принсләр, ханлар, султәннәр, һәкймләр вә мөмурулар Николајдан кери галырлар? Булар кечәндән сонра әммамәли һәшәрәти нә еләјәк?»

Чәлил Мәммәдгулузадә халгын һәјәтына, тарихинә, мәдәнијәтинә, адәт вә әһнәләринә, руһуна вә әхлағына јахшы бәләд иди, бүтүн бунылары ана сүдилә әмишди, ушаг вәдәләрдән күндәлик һәјәтини мүхтәлиф тоза-һүрләриндә көрмүш, мушәһидә етмиш, дәрәд-гәм, әзаблы фикирләр, һәјәчанлар, севинчләр ичиндә о һәјәтин, о адәтләрини јахшы вә пис чәһәтләри бәрәдә дүшүнүмүшдү. О јазырды: «Шәргин гаранлығыны тәсәввүр едәндә ин-сана елә бир тәәччүб, һейрәт үз верир ки, ахырда әчанб

ләдинн «Хатиратым»дан кәтирилән сәтирләр өз мөһәсины вә гәјмә-тинн ичтирир. Олар муәллифин инам вә әғидәләриндән доғур. Бәјүк јазычынн хәјәлиндән һәмин сәтирнәк образы јарәдән һәјәти бир әсәс вә ја психолоғи сәбәб алымыш дејил. (М. И.)

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд. Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 72.

² Бәзи тәдғигәтчиләр «Кукуреку» журналындакы хорузун башы-нын һеч дә адәм башына охшамәдигыны, Николај падашаһа карика-тура олмәдигыны дејирләр. Бизчә, бу чүр олса белә, Ч. Мәммәдгулу-

Бир шејә күлән кими бурада да инсана бир мајен күлүнч вә мәһәкә үз верир».

«Молла Нәсрәддин» журналы о заманкы һәјәтими күзкүсү олду. Мүтәрәғги адамларын үрәјиндә о, һәјәтими ојатдығы ширинли-ачылы һиссләрини, дәруни фикирләрини, севинчини, кәдәрини, мәһәббәтнини, нифрәтнини трибунасына чеврилди. Чәлилд Мәммәдгулузада «Молла Нәсрәддин» «стабиет өзү јаратды, һәјәт өзү јаратды» — демәјә тамамилә һағлы иди.

2.

«Молла Нәсрәддин» чох тез бир заманда һәр јердә бөјүк шөһрәт тапды. Онуң сәси бүтүн Азәрбајҗана јайылды. Сәдасы Ирандан, Түркиядән, һиндистандан, әрәб өлкәләриндән кәлди. Бүтүн ислам әләминдә нәмрәләрин әлдән-әлә кәзмәјә башлады. Журналын дилинин сәдәлији, тамамилә халг дили, халг үслубунда шириндузлу јазылары халг арасында она бөјүк мәһәббәт ојатды. Мүсәлман шөһрәләриндә вә кәндләриндә, күчәләрдә, мәсҗидләрдә, мәдрәсәләрдә, дөвләт идарәләриндә, евләрдә кәрдәјү адамлары, дост-ашиналары охучулары хатырладан карикатуралары әлдән-әлә кәздн, әлиф-бей билмәјән савадсызлар арасында да журнала чохлу охучулар газандырды.

Журнал һәјәтими демәк олар ки, бүтүн кушәләринә әл апарырды. һәр шејдән, һәр мәсәләдән, һәр ичтиман тәбәғәдән јазырды. Зәманонин азадлыг идеаллары, демократик фикирләри һәмишә журналын сәһифәләринә ишыг салырды.

«Молла Нәсрәддин» журналы халгын һәјәтимидакы, мәшһәтимидакы ејбәчәрликләри, чәһаләти, керилији дурду. һаким тәбәғәләрини, мәвһуматчыларыни, фанатик дини хадимләринини әсрләр узуну тәблиг едиб јайдығы чүрбәчүр чүрүк адәтләрә ағәш ачырды, бу адәтләри тәмсил едән мүртәчә гарақүруи вә чәһил адамларә күлүрдү.

Марәғлы орасыдыр ки, тәңгил һәдәфи олан адамын ичтиман мәңсубијәтиндән асылы оларәг күлүш ја кәмик, ја сатирик шәкил алырды. О јердә ки, сөһбәт бәјләрдән, ханлардан, миллионерләрдән, чәһил моллалардан, бир малы он гиймәтә сатан инсафсыз алверчиләрдән вә с. бу кими мүфтәхорлардан, зүлмкарлардан, халгы алдадашлардан кәлирди, о јердә «Молла Нәсрәддин»

кәскин сатираја әл атырды, гәләминдән од јағырды. Лакин о јердә ки, мүстәбидләрини, мүртәчә дин хадимләрини әлдатдығы, чәһаләт вә керилик батәғлыгына ағдығы, чүрбәчүр надан һәрәкатләрә сөвг етдији зәһмәткеш адамларын гүсурларымдан данышардан, орада муниш, мейрибан һиссләрлә долу јумор мејдана чыхарды. Белә јазыларда күлүш һәдәфи олан адамларә мәһәббәт вар, онларын һалына јанан бир үрәјин чырпынтылары, ачы тәәссүф вә кәдәр һиссләри ифадә олунурду. «Молла Нәсрәддин» журналынни баш редактору Чәлилд Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Почт гутусу» кими һекәјәләриндә, һәтта «Өлүләр» пјесинин өзүндә дә бу һиссләр «көз јашы ичиндә күлүш» әдланан кейфијәт кими ачыг нәзәрә чарпыр. Бу кейфијәт зәһмәткеш адамларын һағис мәһәви-әхлағи сифәтләрини тәңгил едән фелјетонлардә өзүңкү кәстәрмәјә билмәздн...

«Көз јашы ичиндә күлүш» һеч вәһилә бәдбинлик әләмәти кими гиймәтләндирилә билмәз, пессимизмлә ејниләндирилә билмәз. «Молла Нәсрәддин» вә бәшдә Чәлилд Мәммәдгулузада олмағла молланәсрәддинчиләр јәһни бөјүк реалист, ингилаби демократик ичтиман-әдәби чәрәјанын нүмәјәндәләри ислам дүнијасында әсрләр узуну һөкм сүрмүш тәзјијәдарлығыни, кечә-күндүз Кәрбәлә мүсәбәти үчүн башына дөјүб јас сахламағыни, көз јашы ахытмағыни әлејһинә олублир. Бу чүр көз јашы, белә мәтәм сахламағ, «Бу дүнија фанцидр» дејиб бәдбин олмағ, «тарки дүнија» фәлсәфәсинә һапылмағ һеч дә Новрузәли кәдәри дејил. О Новрузәли ки, мәктубу почт гутусуна салыб орада кешик чәкир, гутуну бошәлтмаға кәлән почталјонла далашарағ полисә дүшүр. Бу зәваллы, авам Новрузәлинин һалына јанмағла, онларын авамлыгына кәдәрләнимәкәлә бәдбилијини, ағламағы ејниләшдирмәк олмәз. О «көз јашы» бир шејдир, бу «көз јашы» исә тамам башга шејдир. Нечә ки, классик әдәбијјәтдә «дүнијәви кәдәр» әдланан кейфијәт пессимизм демәк дејилдир.

«Молла Нәсрәддин» журналы јалныз мәшһәтимидакы кериликләри, көһнә әхлағ вә адәтләри гырмынчламағла галмырды. О, Азәрбајҗан чәмијјәтинини һәјәтимидакы паразитик, истисмарчы тәбәғәләрә, чар истибадәтине, зүлмкар Түркијә султаныларына, Иран шаһларына, Шәрг халгларынын гәддәр дүшмәнләри олан империалистләрә јорулмадан ағәш ачырды.

Баки ва ӯмумийятла, Шәрғ өлкәләри нефтинин ийинә океанлары кечиб кәлән һарис милjonerләри нәзәрдә турараг, «Молла Нәсрәддин» һалә 1907-чи илдә язырды: «Еј америкалы, бууяр көрәк нә гәсд илә бизим мәмләкәтә кәлибсән? Мәнним яғинимдир ки, сәнин хәялиңдә бир бичлик вар. Мәсалән, бу гәсд илә кәлибсән ки, биз бичәрә мүсәлманлары товлайыб ахырда имтияз сәһибә оласан вә бизим вә әлимизлә газандығымыз пулллары долдурасан чибинә вә ахырда бир жүк тутуб вәтәнинә апарасын» («Молла Нәсрәддин», 1907, № 3, «Хәғигәт» адлы фелјетон.).

Бу сөзләр нәчә дә ох киши индики Америка дөвләт башчыларынын, «Уол-Стрит» милјардерләринин үрәжинә санчылыр. Ахы, онлар дә Јахын вә Орта Шәрғин нефт сөрвәтләрини даһа артыг таламаг үчүн бу әразини «Американын һәјәти мараг дәирәси» адландырараг бөјүк һәрби гүвәләри Иран көрфәзинә топламышлар, һәмнин өлкәләрини милли истиғлалийәт вә азадлығыны тәһид едир, орада бөјүк мұһарибә тәһүкәси ярадырлар.

Шәрғ халғларыны әзәмәкдә, онларын арасына ниғәг салыб өлкәләрини талан етмәкдә инкилис империалистләринини хүсуси тәчрүбә вә мәһарәти дүңјәә мәлумдур, һәтта Шәрғ халғлары арасында бу барәдә мәшһур олан мәсәләләрдән бири дә будур ки, һәр һансы әиләдә әрлә арвад арасында ихтилаф дүшәндә дејирләр: «Бурада инкилис бармағы вар». Һәмни бу мәсәлдән истиғадә едәрк «Молла Нәсрәддин» Октябр ингилабынын тәсири сәјәсиндә Әфғаныстанда башланан азадлыг мұбаризәсини боғмаг үчүн инкилис империалистләринини јерли мүртәчәләр, феодал тәбәгәләр вә фанатик руһаниләрин әлилә тәрәтдикләри фитнә-фәсады «Бармаг» адлы јазысында белә иғша едирди: «Әфғаныстан игтишаш вә үсјәнишдан биз һәрчәнд ки, узарыг, амма дегә биләрлик ки, бурда инкилис бармағы вар. Нә сүбүтлә» дејә биләрлик ки, бурда инкилис бармағы вар?».

Журнал охучу фикрини дүшүнмәјә, һадисәләрә ағыла ла гиймәт вермәјә јөнәлдәрәк давам едир: «Биз буну әглүчү илә дејә биләрлик. Онун үчүн дә мөң дүңјәда һәр бир әсрдә ваге олан гәлл-гәшш ишләрини һамысында инкилис бармағы көрүрәм». («Молла Нәсрәддин», 1919, № 4.)

Мәчмүә Иран вә Түркијә ингилабыны алғышлајар, ингилабын вә халғын азадлыг дүшмәнләрини әлә са-

дыр, лаға гојурду. Јери кәлдикчә Иран, түрк, татар, әрәб халғларынын һәјәтиндән, мәшһәтиндән, мұбаризәсиндән јазылар верән, бу халғларын тәрәгги вә азадлығыны истәјән журнал онларын инкишафына мәне олан зүлмәкарлары вә мүртәчәләри кәскин тәңгид едирди. Бу мөвзуда чап олуған чохла фелјетонлар, ләтифәләр, кичик сәтирик һекајәләрлә јанашы өлмәз халғ шаһримиз Сабирин тәвијәнәләри кениш халғ күтләләринә мүстәһна тәсир едирди. Иран шаһ истибәдадынин, османлы судтанынын халға зидд гәнлы мәһийјәти үзәриндән парәдәри галдырыр, үрәкләрдә онларә гаршы инфрәт дүјүғлары чошдурурду.

О заман Азәрбајҗанда, Иранда, Түркијәдә көһнә һәјәт тәрзинә, фикир әталәтинә, тәфәккүр күтлүјүнә, дурғунлуға, мәшһәтдәки јүз илләрә давам едиб кәлән көһнәләмиш, чүрүмүш гәјдә-ғануңларә гаршы «Молла Нәсрәддин» журналынын апардығы мұбаризәнини һәкики бүтүн ислам Шәрғи үчүн, һәм дә Асија вә Африканын бәшгә өлкәләри үчүн бөјүк әһәмийјәти вардыр. Бу чәһәддән журналын бүтүн дөврләриндәки фаалијјәти, о чүмләдән 1920—1921-чи илләрдә Азәрбајҗанын гәдими мәркәзләриндән олан Тәбриздә чап едилмиш нөмрәләри диггәтәләјингдир.

Һәмни нөмрәләрдә әһалинини күндәлик һәјәтына, мәшһәтинә дахил олараг һәр чүр инкишафын габарғыны Чин сәдди кими кәсимиш адәтләр пәсилән, ачы истәһзә вә кәсимиш күләш һадәфи олуру. Мәсалән, 1921-чи ил 15 мај нөмрәсиндә «Молла Нәсрәддин» чоҳдан вахты өтмүш адәт вә вәрдишләрдән бирини «табиғәтә мұхалиф әһвәл» сәјараг «дүңјә јаранандан бу күндәк һеч бир сәнијә кечмәјиб ки, дүңјәда бир дәјишкәлик олмаған»— дејиб, «Биздәки дурғунлуға һејрәт»ини билдириб, бу дурғунлуғу «өлүлүк» адландырырды. Бунун сәбабини «Молла Нәсрәддин» дүшүнчә, тәфәккүр гаравильғында, әгәлң күтләшмәсиндә, бејниләри бүрүмүш думанда, идрәкы боған түстүдә көрүрду. Журналын бу барәдәки сәтирләри һәм истәһзә илә, һәм дә халғын тәлеји, кәләчәји барәдә дәрин фикирләрә долудур. Журналын Тәбриз нөмрәләриндән бириндә «Түстү» адлы фелјетонда охујуруг: «Һәр јан түстүдур. Мәчһисәләрдә вә евләрдә дүхәнијјәт вә мәшрүбат түстүсү, күчәләрдә һамам түстүсү, мәһәвијјәтдә мөвһумат түстүсү, руһда вә гәлбдә кәсәфәт түстүсү!

Хуласә, милләт түстү ичиндәдир вә боғула-боғула ничтә мунгазирдир».

Лакин «кимдән?» — дежиб журнал сорушур вә өзү дә бу суала чох дәрин, мәналы, ағыллы, мүдрик чаваб верәрәк јана-јана јазыр: «Һәр бир вичдан саһибиндән, һәр бир һагиги вәтән достундан, һәр бир бәни-нәви бәшәрә рәһми коләләрдән.

Милләт боғулар. Түстү милләти һәр тәрәфдән әһәтә еләјиб. Әкәр дади-фәрјадә тез јетишмәсәз, мүмкүндүр милләтдән бир әсәр дәхи галмаја.

Толәсмәк лазымдыр... («Молла Нәсрәддин», Тәбриз, 1921-чи ил, 7 мај, № 7.)

Журнал халгларын дини вә милли һиссләриндән еһтикар едән јаланчы милләтчиләри дә раһат бурахмырды. Бу чәһәтдән 1905-чи ил ингилабындан сонрақы дөврүн бир сыра мәтбуат органларындакы јазырлар мүнәсибәтилә журналын чап етдији фелјетонлар вә репликалар марағлыдыр. О, буржуа зиялыларынын јерли-јерсиз «милләт»дән данышмасын, халға јалманмағ үчүн «Милләт! Милләт!» дежиб бағырмасыны 1907-чи илдәки «Әүләр» фелјетонунда дәрин истәһәзә илә гаршылајыб јазырды: «Бир пара әдамләр гәләми әлләринә алан кими јаландан башлајыр «Ај мәним јахшы милләтим! Гадаһ алым, ај милләтим! Нә гәдәр чаным сағдыр һазырам сәнә чаным фәдә едәм, еј мәним кәзәл милләтим! Ај милләтләрин падшаһы милләтим!» (1907, № 46.).

«Молла Нәсрәддин» халгын да, өзүнүн дә достларыны вә душмәнләрини јахшы таныйрды. О, чәмијјәтин мүтәрәгги, зәһмәткеш тәбәғәләринин дост тутур, түфәјли вә мүртәчәләри исе ачыгдан-ачыға халгын да, өзүнүн дә душмәни е'лан едирди. «Иршад» гәзәти нөмрәләриндән бириндә јазырды: «Әүләр» бәрәдә ја кәрәк јахшы данышасан, јаники һеч шәј данышмајасан». Бу мүнәсибәтлә «Молла Нәсрәддин» јазырды: «Инди мәсәләһ, белә тутат ки, Молла Нәсрәддин күнләрин бир күнү дүшдү вәфат етди. Чүнки әчәдляр кәлди јетишди, јетишди. Кәрәк инди бир нәфәр адам чыхачаг ки, «Иршад»ын нәсиһәтинә әмәл еләсин? Ај төвбә! Валлаһ мәним јәгинимдир ки, бу хәбәри ешидән дејәчәк: Лә'нат! Мин лә'нат! Ордубад гырмызы сағгалары тәрәфиндән кәләчәк, ики мин лә'нат Кәичә мүчәһидләри тәрәфиндән, үч мин лә'нат Бакы гочулары тәрәфиндән, дөрд мин лә'нат Нахчыван һачылары вә Гарабағ бәјләри тәрәфиндән вә мин-

мин лә'нат тәзә сејидләр, мүтүбрләр, Иран вә османлы мә'мурлары тәрәфиндән төкүләчәк.» (1907, № 45.).

Журнал илк чап олуһан илләрдә Бақыда капиталист рәғәбәти күчләнмәкдә иди. Бакы торпағларыны учу гиймәтлә әлә кемирән харичи капиталын нумәјәндәләри илә јанашы, јерли мүлкәдарлар вә бәјләрдән миллиончулар әмәлә кәлирди. Онлар фәһләләри амансызчасына истисмар едир, күнәш ишығына һәсрәт гојурдулар. Кәндәки феодал мүнәсибәтләри буна хуәсуи шәрәит јарадырды. Бәј, хан зүлмү кәндлиләр бир тикә чәрәк пулу газанмағ һәсрәтилә ахыб Бақыја долурду, бөјүк бир иш-сизләр ордусу јарадырды. Мәдән вә фабрик-завод саһибләри бундан истифадә едәрәк фәһләләри вә гуллуғчулары ән ағыр шәрәнтдә вә маашла сәһәр ачыландан кечә дүшәнә гәдәр мөдәлләрдә, заводларда, конторларда ишләдирдиләр. Буржуа мәтбуаты исе бу саһибкарлары «милләт хадими», рәһмдил, инсанпәрвәр адамлар кими гәләмә верирди.

Бүтүн бунлар сөз јох ки, Азәрбајҗанын һуманист, мүтәрәгги зиялыларыны вә биринчи нөвбәдә молланәсрәддинчиләри нараһат едир, гәзәбләндирди. Журналда бу мөвзуда материаллар бөјүк јер tuturду. Онларын ичәрисиндә «Бир бочка су» кими мәшһур классиик фелјетонларла јанашы башға гиймәтли материаллар да чап едилдири. 19 мај 1908-чи ил нөмрәсиндә журнал «Бакылылар» ады фелјетонда јазырды: «Ај бакылылар, аллаһ хәтиринә мәнән әл чәкиниз. Мән хәтә еләмәдим ки, кәлдим бир пара мәһкәли нағгаларла сизи күлдүрәм ки, көвдүңүз ачылысын вә хөрәјиниз јахшы һәзәм кетсин! Јохса мән кәлмәдим ки, ону-буну өзүмдән иңчидәм.

Ај гардашлар, бир дејиниз көрүм, мәним нә вечнә ки, сәһәрләр алтыда кантора кәлиб ахшам саат онда азад олурсунуз. Дәхи мән нә едим ки, сизин мөсәлман, хөзәјинләриниз чүмә күнләри дә сиз атырлар кантора, гапылары бағлајыр вә лампа ишығында сиз ишләдиб, аллаһ јарадан күнә сиз һәсрәт гојублар? Мәним нә борчүмдүр ки, мөвачибиниз аз, зәһмәтиниз һәддән артыг вә раһатлығыңыз әбәдән јохдур.

Валлаһ мәттәтл галмышам, билмирәм јазым, ја јох. Јазмасам сиз иңчәчәккиниз, јазсам да «Перви-русски-татарски ушколанын пәсләдин классынын ученикнн» кими сизин дә јолдашларыңыз башлајачағлар «Һәјат»

ва «Иршад»-ын сүтүүлгүндө сүбүтә жетирмәжә ки, молла әми сәһв едиб, бизиң хөзөиниләр чаған, мәрд, инсана дост, раһмили, кәрәмәтли, бизиң һамымыза јанаң вә бизләри өз өвдәлләри кими сәһими-гәлбәди истајон вә Веттедиң вә Дурновдиң артыг һурријјәт тәрәфдарлары-дырлар.» (19 мај, 1906, № 7).

Фәһләләрин вә зәһмәткеш кәндиләрини мәнәфејини мүдафиә «Молла Нәсрәддин» журналы үчүн әсас фикри истигамәтләрдән иди. Буну белә бир чәһәт дә ајдын кәстәрир ки, журнал онлары мүчәррәд сөзләр вә ифадәләрлә дејил, һәјәтдән вә мүбаризләрдән тәһриң олунмуш һалда дејил, синфи чарлышмаларын оду-алову ичиндә мүдафиәжә галхыр, дүшмәнләрини кәскини һүчумлардан чәкиширди. Бу мөвгә кәскин, ағыллы, тутумлу вә дузлу фелјетонларла јанашы, шәр вә һекајәләрдә парлаг ифадәсини тапырды. Азәрбајҗан реалист, ингилаби-демократик поезијасының баярғадары, шәрәфи вә шәһрәти олан даһи Сабирин сатирик шәрләри вә тәһзилләри, Үзејир һачыбајовун, Әли Нәзимдин, Мәммәд Сәид Ордубадинин, Әбдүрраһим бәј һәҗвәдијевни, Мәммәләли Сидгинин мөвһумат, чәһәләт әлејһинә чеврилмиш ширин, дузлу сатирик шәрләри «Молла Нәсрәддин» журналының әдәбијјатымыза, ичтиман фикринизә кәстәрији мисилсиз хидмәти тәмсил едирләр. Ахы, «Молла Нәсрәддин» онларын һәм мүбариз трибунасы, һәм дә исти, мейрибан доғма еви иди.

Азәрбајҗаның бүтүн мүтәрәғи, ингилабчы хадимләри кими молланәсрәддинчиләр дә фәһлә вә зәһмәткеш кәндилени кәләчәјини, тәлејини, милләтнә тәлејиндә ајры тәсәввүр етирдиләр. Зәһмәткеш күтләләрин достларының халғын достлары, дүшмәнләрини бүтүн милләтнә дүшмәнләри кими гијмәтләндирдиләр.

Јухарыда адыны чәкдјимиз 1907-чи илин 12 август нөмрәсиндә чал олунмуш «Бир бочка су» вә 1908-чи илин 2 март нөмрәсиндәки «Микроблар» фелјетонлары бу чәһәтдән сәңијәвидир. «Бир бочка су» Бақыда «Чорны город» фәһләләрини мәктүб кими јазылмышдыр. Орада охујурут: «Аға фәһләләр, «Тәзә һәјәт»-ын 91-чи нөмрәсиндә шикајәт едирсиниз ки, заводун мүдир күндә сизә әлли ики нәфәрә бир бочка су верир, јазырсыныз ки, судан өтәри гапы-гапы диләнирсиниз вә бундан да савајы чоҳ артыг-әскин сөзләр јазыреминыз...».

Бәддиң тәфәккүрүн марағлы формаларындан олан

фелјетон жаирында сөзү ојнатмағын, сөздән сөз чыхармағын, бир күллә илә бир нечә довшан (даһа доғрусу, тулку вә чанаваар) вурмағын бөјүк әһәмијјәти вар, фелјетонун һәм мәзәмунун әһкиңләшдирир, һәм дә тәһсир гүввәсини артырар: «Молла Нәсрәддин» бу чүр тәһсирли вә әһкиң фелјетонун мисилсиз устасыдыр ки, буну биз «Бир бочка су»-да көрүрүк.

Јухарыдакы мүғәддиздән сонра фәһлә охучунун фикри она чәлб олунур ки, фәһләләрин шикајәтинә әһәмијјәт верән олмајачаг, чүнки бу шикајәтдә о адамлар ки, үнван тутулуб, онларда инсаф, мәрһәмәт, вичдән дејилән шәј јохдур. Бу сәтирәли мәнәни ифадә едән сөзләрдән сонра фелјетон мүәллифи јенә әсас мәсәләжә гәјмәдур вә онуңла бағлы олараг даһа һәссас нөғтәләрә тохунур:

«Бир бочка су!»

Мәкәр бир бочка су әлли ики нәфәр фәһләжә азыр? Мәсәлән, көтүрәк мүсәлманлары бир бочка су һесаб еләјәк. Бир бахын көрүн нә гәдәр сини кими сусуз адамлар төкүлүбләр һәмни бир бочка сујун үстүнә: јүз он үч милјон мәрсијәхан, бу гәдәр дә ванз, јетмиш ики милјон хан, бәј вә заводчу, гырх дөрд милјон сәјид, ики јүз милјон дәриши, јүз милјон дуа јазан, рәммал, фал ачан, тас гуран, көбәк јазан, бурун пуфләјон, мүсәлман һәкими, мәктәб молласы, хәјрәт гонағлары: шәјхләр (мәсәлән, Губа баш шәјхи). Гәрәз дәхи дә кимләр, дәхи дә кимләр...

Сәккиз јүз гырх дөрд милјон барама гурду төкүлүбләр бир бочка сујун үстүнә, јәни мүсәлман милләтинин үстүнә вә һеч бири шикајәт еләмир ки, «су азыр» (12 август, 1907-чи ил, № 30.).

Халг һәјәтинин чалхаландығы ингилаби ојаныш дөврләриндә мүтәрәғи вә мүртәчә чәрәјанлар арасында мүбаризәләр гызышыр, ејни заманда мотбуат әламиндә дә әсл мүтәрәғи мүбаризләрлә, хәстәликләри мүәличә үчүн һогни јоллар ахтаран вә тәдбирләр төкән ағыллы, мүдрик хадимләрлә јанашы, мүтәрәғи фикир вә чәрәјанлары сәһни баша дүшән, бәзән дә тамамилә тәрсиңә аңлајан бошбоғазлар, демагоглар, шәһрәтпәрәстләр дә мејдана чыхыр. Журналын нәшр олундуғу дөврләки ичтиман, сијаси, мәдәни чанланма илә әлағадар олараг Азәрбајҗаның хусусән буржуа мотбуатында тез-тез чыхыш едән бу чүр адамлар әз дејилди. «Молла Нәсрәддин» беләләриниң гаршы һәм мүбаризә апарыр,

онлары өлө салыр, лага гојурду, һәм дә тәрәггинин, халгын, милләтин инкишафынын дүзүкн јолуну тапмага чагырырды. 1908-чи ил 2 март тарихли нөмрасиндәки «Микроблар» адлы фелјетонда охујуру: «Гәрнәләрчә милләтимизин ширин чанына милјоиларча ач микроблар дарашыб ганыны сормагдадыр вә мөһз бу һәшәрәтдыр милләти хәстә едән, мөһз бу микроблардыр ону бәдән едән. «Ничат, ничат демәклә ничат јолу өз-өзүнә тапмаз! Мәктәб, мәктәб демәклә мәктәб өз-өзүнә ачылмаз вә ачылса да «чәмеји-«Аббас» китабындан савајы орада бир өзкә дәрс верилмәз.»

Мүфтә-мүфтә «Ничат», «Мәктәб» демәклә «фатыја туман олмази», ләзимдыр микроблары милләтин бәдәниндән кәнар еләмәк! Јохса нә кәз јашы төкмәклә азарлы шофа тапар, нә дуа јазмагла!» (2 март, 1908, № 9.)

Журнал бу «микроблары» кимләрдән ибарәт олдуғуну дәнә-дәнә көстәрирди. О, шаһлары, султанылары, бөјләри, ханылары, гоңулары, мөвһуматы, фанатизми јајан мүртәчә дин хадимләрини, тәрәзидән кәсән бағгаллары, рүшвәтхор чиновникләри, полиси, жандарми, гадына гул кими бахан феодал әхлағлы чаһилләри өз кәскин сатирасына, үмумијәтлә, һәдәф етмәклә галмајыб онлары әсл нүмәјәндәләринин һәјәтда јашајан вә мејдан сулајанларынын, һаринларынын адларыны, фамилијаларыны, ләгәбләрини, унванларыны вә чиркин әмәлләрини көстәрирди. О заманкы һөкмү етән мүртәчә руһаниләрдән, зору ишләјән, әдәләтсиз адлы-санлылардан һачы Мәчид Әфәнди, Әбутурәб оғлу, Ахунд Јусиф Талыбзадә (ахунд чәјирткә), Фәррух бәј Вәзиров, Мир һәшими, Рәһим хан вә онларча бағшаллары «Молла Нәсрәддин» сатирасынын һәдәфи олмушлар.

Ма'лумдур ки, 1905-чи ил ингилабындан горхуја дүшмүш чаризм халгларыни.фикрини истибдәд әләһина, азадлығ уғрунда мүбаризәдән узағлашдырмағ, башларыны гатмағ үчүн ганлы, ријакар сиясәт ишләдир, милли әдәвәтләр төрәдирди. Биз бөјүк ифтихар һиссилә дејә биләрик ки, молланәсрәддинчиләр бу вачиб вә һәссас мәсәләдә дүзүкн јол тутур, пролетариатын сәдағәтли көмәкчиси кими һәрәкәт едорәк халглары достлуға чагырырды. Билаваситә бу мөвзуда олан бир сыра јазыларла јанашы, журналын 13 апрел 1908-чи ил нөмрасиндәки «Философлар» фелјетонуну да гејд етмәлијик. Һәмин фелјетон халглары, тајфалары нисләр вә јашхы-

лара бөлмәк кими мәһфур буржуа идеолокијасыны көкүндән рәдд едир, бүтүн халглар ичәрисиндә јашхылар да, нисләр да олдуғуну тәсдиғләјир, охучулары башга халглара һәрмәт вә ештирам көстәрмәјә чагырыр, буну инсан үчүн бөјүк ләјәғәт сајыр.

«Молла Нәсрәддин» вә молланәсрәддинчиләр бизм гәдним гоңшуларымыз күрүч вә ермини халглары илә достлуғу мөһкәмләтмәјә хүсуси әһәмијәт верирдиләр.

Журнал илк чап олундуғу илләрдә Азәрбајҗан чәмијәтин чидди дүшүндүрән мәсәләләрдән бири дә гадын азадлығы иди. О дөврүн буржуа мәтбуаты, буржуа зијалыларынын чоғу бу мәсәләдә. Енкелсин олдуғча көзәл сәчијәләндирдији «Нух әјәмийдән галма јералты һәшәрәтлә», јә'ни феодал-патриархал дүшүнчәли гарақурунларла бир мөвгә тутур, гадынларын гара чадрадан чыхмасыны, мәктәбә кедиб елә охумасыны, ичтимаи һәјәтдә иштирак етмәсини бөјүк бир гәбаһәт кими, аллаһсызлығ, әхлағ позғунлуғу кими гижәтләндирдиләр. «Молла Нәсрәддин» илк аддымларындан башлајарағ өмүрүнүн ахырына гәдәр гадын азадлығынн һәрәрәтли мүбаризы вә тәблиғәтчәсы кими чыхыш етмиш, Шәрг гадынларыны гаранлығ зинданда сахламаға чәһд едән гарақурун мүртәчәләрин алына лә'нәт вә нифрәт дамғасы басмышдыр. Бә'зән дә о, гадын азадлығы дүшмәнләрини кәскин ифша едән өлдүрүчү сатирадан гәзәбли һиссләрин парлағ ифадәсә олан чидди лирик вә драматик формаја кеңир, гәлбиини һәрәрәтли, јанығлы, мунис һиссләрини олда сәтирләрдә бурузә веридир. Журнал «Молла Чәфәр Гулу» адлы фелјетонда гадинлар бардә бә'зи јазыларынын Астарада һачы Мирзә Молла Чәфәр Гулуја хош кәймәдијини билдириб јазырды: «Бу сөзләри јазә-јаза ақушкәдан бахырам гара булудлар, кәһ елә хәјәлыма кәлир ки, бу булудлар Гара дәрјанын вә Хәзәр дәрјасынын рүтубәтидир ки, күнүн һәрәрәти онлары чәкиб кәтириб ки, бурада онлардан јағшы әмәлә кәлсин. Кәһ елә хәјәлыма кәлир ки, хејр, бу булудлар мүсәлман өврәтләринин аһу-фәғанларынын булудларыдыр вә бу јағшылар дәрја сулары дејил, бу бәхти гараларын көз јашларыдыр!». («Молла Нәсрәддин», 1907-чи ил, № 13.)

«Молла Нәсрәддин» журналы, молланәсрәддинчиләр өз зәманәләринин әсас вә вачиб сияси-ичтимаи, әхлағи, әдәби, маариф вә мәдәнијәт, мәктәб вә тә'лим-тәрбијә

мәсәләләриндә мütәрәғги мөвге тутур, мүртәче фикирләри вә керүшләри рәдд едирдиләр. Буна көрә дә онларын фаалијәти Азәрбајчан халғынын, Азәрбајчан чөмијјәтинин азадлығ мүбаризәсинә, сөсиалист ингилабы уерунда гөләбәсинә көмәк етмишдир. Тәсәдүфи дејил ки, «Молла Нәсрәддин» вә молланәсрәддинчиләр Совет һәкмијјәтинин мәнһәбәтлә, сөвинчәлә гаршылајыб фәал сурәтдә јени һәјәт вә јени мәдәнијјәт уғрунда мүбаризәјә гошулдулар.

Совет дәврүндә «Молла Нәсрәддин» јени һәјәт вә мәдәнијјәт гуручулуғуна әнкәл олан кечмишин пис, јарамаз гәлиғләри илә — бюрократизм, әлијрилик, фәрдијјәтчилик вә с. бу кими тәзаһурләрлә фәал мүбаризәјә киришди. Молланәсрәддинчиләр јени һәјәтын, јени мәдәнијјәтин, јени әдәбијјәтин вә маарифин гәләбәси үчүн јоллары тәмизләмәкдә кениш мејдан ачмағда өз сәј вә бачарығыны әсиркәмәди...

Совет Азәрбајжанынын күчлү мәтбуат органлары, јүз минләрлә нүсхәдә чап олуан журналлары, гәзетләри, радио вә телевизиясы Молла Нәсрәддин реалист, демократик мәктәбинин ән'әнәләрини дәриндән өјрәнир, мәнимсәјир, инкишаф етдирирләр.

«Молла Нәсрәддин» журналынын 75 иллијинин республикамызда бөјүк тәнтәнә илә гејд олунамсы Сов.ИКП XXVI гурултајынын гәрарларынын халғымыз тәрәфиндән һәрәтлә, руһ јүксәклији вә әмәк чошғунлуғу илә јеринә јетирилдији күнләрә тәсәдүф етди. Елә күнләрә ки, бөјүк партијамыз, бүтүн дүнјада сүлһүн, әмин-аманлығын, халғлар арасында хејрхәһ инсани мүнасибәтләрин јорулмаз мүбаризи, совет халғларынын рәһбәри Ленин партијасы XXVI гурултајын гәбул етдији тарихи гәрарлар әсасында сүлһү горујуб сахламағ, јер үзүндә һәјәти вә инсан мәдәнијјәтинин тәһдид едән нүвә мүһарибәси тәһлүкәсини арадан галдырмағ үчүн нәһәнк фаалијјәт көстәрир.

«Молла Нәсрәддин» Азәрбајжаны азад вә хошбәхт көрмәк истәјирди. Истәјирди ки, доғма халғы бүтүн истә'дәд вә бачарығы илә мүасир мәдәнијјәтдән бәһрәләнә билсин, дүнјанын мәдәни халғлары сөвијјәсинә галхсын.

Букүнкү Совет Азәрбајжаны нәинки ән габагчыл өлкәләр чәркәсинә чыхмыш, һәм дә Авропанын бир сыра өлкәләринин интисади вә мәдәни инкишаф чәһәтдән дал-

да бурахмышдыр. «Молла Нәсрәддин» нәшр еднмәјә башладығы дәврдә чох өлкәләрдә Азәрбајжаны Бақы илә, Бақыны ачмағ нефти илә таныјырдылар. Бу күн Ленин милли сijasәтинин һәјәтвәричи гуввәси сәјәсиндә, бөјүк рус халғы башда олмағла, совет халғларынын гардашығ интисади Азәрбајчан чохаһәли сәнајеси вә интисадијјәти, һәм дә мүасир јүксәк мәдәнијјәти, елми, әдәбијјәти вә инчәсәнәти илә дүнја шөһрәти газанмышдыр. «Молла Нәсрәддин»ин доғма јурду бу күн он бир гызыл бајрағлы, ики Ленин орденли, оғлу-ғызы азад вә хошбәхт јашајан, гуран, јарадан сөсиалист республикасыдыр. Азәрбајжанын сон илләрдәки бөјүк наилијјәтләринин сәдәси узағ өлкәләрә кедиб чатмышдыр. Чох јердә шаирләр, рәссамлар, бастакарлар она шә'рләр гошуру, маһнылар бәстәләјир, һүсүнү таблоларда әнс етдирирләр.

Бу күнләрдә «Молла Нәсрәддин» журналыны јенидән вәрәғләјәркан, индики һәјәтымыз вә сабаһкы күнүмүз барәдә дүшүнәркән санки гулағыма бәлә бир сәс кәлди: «Елә гәчә Молла Нәсрәддиннин истәдији, арзү етдији дә бу инди»...

Нојабр, декабр, 1981.

СӨНМЭЗ КҮНӨШДИР ДОҒАНИ

Абдулла Шанг ийирминчи эср Азәрбајчан әдәбијјатынын классик јарадычыларындан биридир. Оуну ады гануни олараг әдәби-ичтимаи фикринизин Чалил Мәм-мәдгулузадә, Сабир, Нәриман Нәриманов, һусеји Чавид кими парлаг синалары илә бир сәһифәдә јазылымышдыр. О, халгымызын мәһәви сәрвәтләр хөзинәсинә эәнкин вә долгун мундәричәли, парлаг бәдии хусусијјәтләрә малик әсәрләр бәхш етмиш вә өзундөн сонрак нәсилләрә гий-мәтли ирс гојуб кетмишдир. Бу бөјүк сәнәткар дунја әдәбијјатынын бир сыра көзәл хусусијјәтләри илә сеч-лән нумәјәндәләринә мәнсубдур. О да арамсыз әмәклә долу бүтүн шуурлу һәјәти боју әдәби јарадычылығыны халгын азадлығы, маарифи, мәдәнијјәти јолунда мүба-ризә илә бирләшдирмишдир. Демәк олар ки, әдәбијјат-тын бүтүн жанрларында чәмијјәттин мүтәрәғги ичтимаи идеалларына хидмәт едән вә ичә дө фикри-естетик әһә-мијјәттини сахлајан көзәл сәнәт нумунәләри јаратмыш-дыр.

Мәлумдур ки, јарадычынын шәхсијјәти, зәманәсинә вә зәманәнин ичтимаи-фикри чәрәјанларына мүнәсибә-ти, мәһәви алаһи вә көрүшләри әсәрләриндә бу вә ја дикәр дәрәчәдә әкс едир. Шанг дөврүнә вә дөврүнүн бир чох һадисәләринә әләғәсини ачыг билдирән јазычылар-дан олуб. Ийирминчи эср әдәбијјатымызда реалист инги-лаби-демократик мәктәбин дикәр көркәмли нумәјәндә-ләри кими о да илк адымындан әүлмү, истибдады, чә-һаләти, итгисади вә мәдәни керилји шиддәтли сурәтдә тәғғид етмишдир.

Шангин илк гәләм тәчрүбәләриндән олан вә 1906-чы илин март ајында «Һәјәт» гәзетиндә чап олунуш «Ата-ларја вид» ады мәғаләсн онун ичәдә учә вәтәнпәрвәрлик дуғулары илә әдәби аләмә гәдәм гојдугуну нумәјиш етдирир. Бу јазысында Шанг кәич нәслин мәдәни тәрби-

јәси кими һәмишә бөјүк әһәмијјәти олан вә хусусән о заманкы Азәрбајчан чәмијјәтиндә аз-чох охумуш бүтүн вәтәнпәрвәр адамлары дәриндән дүшүндүрән вачиб мә-сәләдә тохунур. Һәм да чох дәриндән халгын һәјәтинын үмуми вәзијјәти илә, мәдәни инкишафян бир сыра баш-га мәсәләләр илә әләғәдәр шәкилдә тохунур. О, һәмин мәсәләләрдән үмуми данышмыр, онлары конкрет тарихи дөврлә, зәманәнин тәләбләрилә әләғәләндирир. «Авро-пада ушаг тәрбијјәсини» мисал кәтирәрәк дејир: «Орада аиләләр ушага зәманәсинә көрә әһәмијјәтли тәрбијә верирләр, өвләдларыны ән чаван јашында камил зәманә адамы етмәклә милләтләринә дәхи бөјүк хидмәт кәстә-риләр». (Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 97—98).

«Амма бизим аталарымыз исә...» дејиб бөјүк тәәссүф һисснлә кәстәрир ки, «Зәманәмизин һалу-овзағындан га-фил аталарымыз бичарә ушаглары апарып көһнә үслүб-дә јаранмыш мәктәбләрә гојурлар. Мәсум ушаглар нечә илләр авара олуб көзәл өмүрләрини вә шәриф вахтла-рыны мәктәбдә гуру һәсир палазынын үстүндә вә чуби-фәләғәғәнин алтында чурудләр». (Орада, сәһ. 99.)

Мәғаләнин сонунда Шанг аталары чағырыр ки, өз габилијјәтли вә бачарылы балаларынын «јәдди-сәккиз јашындан елм вә әдәб тәлим етмәсинә гејрәт кәстәрсин-ләр». Нәһәјәт Шанг узагкөрәндиклә сөзүнү белә гуртар-ыр: «Кәләчәк зәманәмизин охучуларымыза дәхи артыг еһтијачы олдуғуну нәзәрә алыб зәманәмизә лазим ата-лар һазырламалы» јур! (Дәнә орада.)

Абдулла Шанги мұәллимлјә сөғ едән јалныз тәби-әтиндәки бөјүк педагоглог габилијјәти, ушага, ушаг тәр-бијјәсинә мејл, јахуд күзәрәнын кечирмәк үчүн мұәл-лимлик сәнәтинә јијәләнмәк зәурәти дејил, һәр шејдән әввәл дәрин вәтәнпәрвәрлик дуғулары, бөјүк ичтимаи идеал олмушдур. Демәк лазимдыр ки, ону әдәбијјата, әдәби јарадычылыга сөғ едән дө фитри истәдәдлә ја-нашы бу идеал иди— халгын, вәтәнин әүлмдән, чәһа-ләтдән, гаранлыгдан гуртармасына, азадлыг јолуна, ке-ниш инкишаф јолуна чыхмасына көмәк етмәк!

Бу бөјүк, мүтәрәғги ичтимаи идеал бүтүн јарадычы-лығы боју мұхтәлиф чаларларына, бәзән рәиһинин вә әһәккинин дәршәмәсинә, һатта бәзән думанланмасына, буланмасына бахмајараг Шангин варлығына һәким ол-муш, үрәјинин дәршәләриндә јашамыш, бәдии тәфәккү-рүндән неч вахт ајрылмамшыдыр.

Шаиги бөжүк ичтими идеаллара — халгын азадлыг идеалына чөкөн илк амил самими вәтәнипәрвәрлик дуруулары олмушду.

Ушаглыг дөврүндөн башлајараг о һәр шејдән әввәл вәтәниниң ағыр вәзијјәтини, буржуа-феодал зүлмүндән вә чар истибадидан чәкдији мәһрумијјәтләри, әзәб вә ишкәнчәләри көрүш, күндәлик һәјәтнин ејбәчәр тәзәһүрләриндә, әтрафдаки јохсул, әзкин, јазыг вә заваллы исанларын ачыначаглы күзаранында мушаһидә етмишди. Илк ше'рлериндән, һекајәләриндән тутмуш роман, пјес вә поемаларына гәдәр бир сыра әсәрләриндә биз вә әзәбкеш адамларын ағыр һәјәттынн үрәк дағлајачы сәһнәләринә раст кәлирик. Шаиг онларын фәчнәсини јана-јана, лирик аһәнклә, дәруни бир мөһәббәтлә тәсвир едир. Бәјләрдән, хаһлардан, нефт сәлтәнәти Бақыннн һарын миллиончуларындан, гаһсыз вә вицдансыз чар чиновникләриндән халгын чәкдији әзәблары о, бөјүк бир фәчнәсини — вәтән фәчнәсини тәзәһүрләри кими гәләмә алмышдыр. Әслинә баханда зүлм, истисмар, чәһаләт дунјасынын бу минләрлә гурбанлары — һачы Қарим, Ағамүрсәл, Әшрәф («Әсримизин гәһрәманлары» повести), Гурбаи («Мәктүб јетишмәди»), Атабала, Балакиши («Араз» романы) вә саирләри она көрә минбир мүсәбәтә дүчәр олурдулар ки, вәтәнләри азад дејилди. Буна көрә дә Шаигин ингилабдан әввәлки әсәрләриндә вәтәни дәрди, мүсәбәтләри — һәгиги вәтән өвләдләрынн фәчнәси кими үмумиләшдирилди. 1905-чи илдә јаздыгы «Вәтән» ше'риндә охујуруг:

Еј чешимини өнүлдә мүчәссәм вәтән, вәтән
Гәлбим кими әләләрә һәмдәм, вәтән, вәтән!
Бахдыгча һәсрәт илә о солгун чамалына
Чешимдә тар көрсәнир әләм, вәтән, вәтән!
Еј хаки-пак, сөндүм парлаг зияларын
Олдунуң, зүлмә, мөһнәтә һәмдәм, вәтән, вәтән!

Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр јаздыгы әсәрләринн чохунда биз бу јаныглы фәрјадә шидирик. Бу фәрјадә «көндүм кими виран» ифадәләри, заманың зүлмү вә чөврүндән шикајәтләр, сызылтылар гулаға дәјир. Лакин шаир хәјәлтынн романтик учушу, инам гәришын ишыглы арзу вә һәсрәтләри, бә'зән һәзин, лирик бир маһны, бә'зән дә үсјанкар бир чағырыш кими сәсләнәрәк сызылтынн боғур, бөјүк амал парламага башлајыр.

1907-чи илдә Столыпин иртичасы Дөвләт думасынн говдугда Шаиг «Нијә учду» ше'рилә чыхыш етмишди. Ше'рдәки мубариз руһ тәсадуфи дејил. Һәмнин ше'р вә о руһдаки башга әсәрләр 1905-чи ил ингилабынын, гәһрәман фәһлә синфиннн зүлмә, истибада гаршы, демократија, азадлыг уғрунда мубаризәләриннн Абдулла Шаиг јарадычылыгына да күчлү мүсәбәт тәсириннн мәһсулудур. Һәмнин ше'рдә дејилир:

Бахдыгча бу әләмләр едәр көндүмү бәрбад
Хәстә үрәјин ады дәриндән јара бир аз
Доктор, јетәр, ал чәк, буна јохдур чарә бир дә
Олмазса мурадымча бу виранлар абад.

Дурма даһа еј өдлү сәвәт булуду, јар!
Еј илдирым, әминлә курулда јенә һәр аң!
Еј күчлү күдәк, сән дә һопар фиртына, тубан!
Бу көһнә чәһаны тәмәлиндән учур аңгач!

Үмумијјәтлә, ијирминчи әср ингилаби демократик руһу реалист вә романтик Азәрбајҗан әдәбијјәтәли 1905-чи ил ингилабы јаратды, азадпәрәст мәктәбләрә гол-һанад верди, бөјүк јазычылар ләјзәдәсиннн јетишмәсинә, әдәби јарадычылыгнн фикри чәрчивәсиннн вә һәјәти әһәтә дәрәсиннн сон дәрәчә кенншләмәсинә, мәтбуатынн мисилсиз дәрәчәдә артмасына көмәк етди.

Абдулла Шаиг аз мүддәтдә Русијада баш вермиш үч ингилабын тәсиринн күчлү сурәтдә һисс едән, Азәрбајҗан халгыннн һәјәтнин, мәшәтиндә, психоложи әләминдә ингилабларын јаратдыгы тәбәддулат һәссас үрәклә дунјан, бу тәбәддулатлардан тәсирләнән, үрәји, иләһмы зәмәнанын ингилаби фиртыналары илдә титрәјән, бу фиртыналарә сәс верән јазычылардан пән. Азәрбајҗан-да Совет һакимијјәтиннн гәлбәсинә гәдәр јаздыгы әсәрләрдә, ичтими-педагожи фәалијјәтиндә, халгымизын мәдәни ојанышына вә јүксәлишинә мүстәсна тәсир көстәрмиш дәрсликләриндә, ушаглар үчүн чап етдирдији гираот китабларында халгын мүрәккәб вә зиддијјәтли һәјәттынн, мә'нәви әләминнн мүзјјән тарихи мәрһәләләрдәки бир сыра хусусијјәтләри әкс олунмушдур. Аңгач елә бир кејфијјәт дә вар ки, бүтүн мәрһәләләрдә Шаигнн үрәјинә вә иләһмына гүввәт вермишдир. О да вәтән шигидир, халгын азадлыг вә тәрәгги идеалдыр, зәһмәткеш вә јохсул тәбәголәрә дәруни мөһәббәтдир. Бу мөһәббәт сәминн, лирик бәјәләрә мошһур «Көчәдә, «Мәк-

туб јетишмәди»дә, «Дағлар солтаны»нда «Әкинчи»дә, «Әкин нәғмәси»ндә вә с. ифадә олунмушдур.

Шаиг социалист ингилабна гәдәр мөчәррәд мөвзуларда, јахуд зијалыларын, о чүмләдән өзүиң дә һиссијатны, фикир вә дүшүнчәләрини билдирән әсарләрдә романтикдирсә, халғын һәјәт ләвһәләрини, зәһмәткеш адамларын күзәрәһини, тәбиғәт мәнзәрәләрини әкс едән һекәјә, повест вә ше'рләриндә көзәл реалист таблолар јардыр.

Бу таблоларда садә зәһмәт адамлары, нәсиби ағыр әмәк, еһтијач вә әзаб-әзијјәт олан јохсуллар мәнәвиј-јатча көзәл инсанлардыр, онлар мунисдир, казибәдардыр, әтир сачырлар. Шаиг онларын ағыр, бинасиб һәјәтны, психоложи аләмини реал чизкиләрдә чандандырыр. «Гыш кечәси» (1909), «Кәләчәк торхусу», «Әкинчи вә хан» (1913) вә саирәдәки зәһмәткеш, јохсул адамлары севмәмәк, онларын дәрдинә, кәдәринә шәрик олмагы мүмкүн деил.

Шаигни јашајыб јаратдыгы дөврдә гадын азадлығы барәдә Азәрбајҗан мәтбуатында чох кәскин мүбаһисәләр кедирди, ики бир-биринә зинд чәһбә үз-үзә дурмушду. Бир јанда гадыны әсарәтдә сахламага чәһд едән мүртәчә буржуа нүмәјәндәләри, феодаллар, мөвһумат вә хурафат әсирләри, гарақүрүһ интеллигентләр, о бири јанда гадын азадлығынын фәдакар мүбаризләри, габагычыл, демократик, мүтәрәгги зијалылар, әмәкчиләр иди. Абдулла Шаиг дә илк әдәби фәалијјәти дөврундән бунларын сырасында олмушдур. 1912-чи илдә «Ничат» гәзетиндә чап олунмуш «Ишыг мәнбәји» адлы ше'риндә охујуруг:

Һәр бир әсрини вар бир тәрәгги чагы.
Тәрәгги етмәјә ләзимдир аңгач
Тәрбијәли аналарын гучагы.
Гәдмилә һәр милләт еләр тәрәгги.

Гәдмиляр милләтин шами, чырагы.
Јыкар бир милләти, бүтүн иһвә еләр,
Гәдмилярин тәрбијәси галмагы.
Јаша, адми дүниә дурдуҗа галсын.
Милләт, вәтән илә биркә учалсын.

Социалист ингилабы Азәрбајҗан гадыныны да әсрләрин зүлмүндән, гаранлығындап, керилијиндән азад, ишыгылы, мүтәрәгги һәјәт јолуна чыхартды. Чәмијјәтин

там һугуглу хошбахт вәтәндашы етди. Шаиг бу мүнәсибәтлә «Әмәкчи гадынлара» ше'риндә өз севинчини белә ифадә етди:

Гәдми, еј бөјүк инсан, парла јүксәк адмила!
Визим јени гурулуш јүксәлчәк адмила!
Көһнә, чүрүк чәмијјәт хор бахарды гәдми.
Јарашымды о тоһгир онун јүксәк адми.
Учурумлар адалан, еј мөһтәрәм гәдми сән
Әмәјинлә јүксәлмәк бу кун һаггы, вазифон.

(Орада, сәһ. 92)

Мә'лумдур ки, мүстәбид, мүстәмләкәчи, истисмарчы тәбәғәләр Рома империясындап тутмуш бу кунә гәдәр һәмишә халглары арасына әдават салмага, онлары парчалајыб өз сојғунчу, зүлмкар ағалыларыны тә'мин етмәјә чалышыблар. Чаризм вә јерли һаким даярләр рус халғынын вә Русијадә јашајан башга халгларын азадлығы һәрәкәтны боғмаг, бөјүк ингилаби мүбаризләрини габағыны алмаг үчүн бу сынанмыш ријакар јолла кедирди. Хүсусән ингилаблар дөврундә халглар арасына нифаг тохумлары сәпирди. Бизнес мүтәрәгги зијалылар халгымызын гәдимләрдән кәләп һуманист ән'әнәләрини давам етдирәрәк бу мәнфур сијасәтини әләјһинә чыхыр, инсанлары бирлијә, гардашлығы чағырдырлар. Биринчи рус ингилабы дөврундә Нәриманов, Чәлип Мәммәдгулузада, Сабир кими Абдулла Шаиг дә интернационализи, инсанпәрвәрлији тәблиғ едән көзәл әсарләр јазмышдыр. 1910-чу илдә јаздыгы «Һамымыз бир күнөшин зәррәсијик» адлы ше'ри дә бу руңладаыр:

Әсрләрдән бәри зүлмә алишан,
Ган ичән, ган гусан еј шәр инсан!
Көрүнүрүм сизә хош гаилә һәјәт?
Унудулмуш бошарјјәт, һәјәт!
Һамымыз бир јува пәрвәрләсијик,
Һамымыз бир күнөшин зәррәсијик.
Ајырмаз бизләри тәғјирин асәли.
Ајырмаз бизләри тәбдилә макәли.
Узәдди дестә-ухуввәт, сыхалим
Ришәји зүлми, нифагы јыхалим.
Гәлбимиздә јашасын мейру вәфа.
Вәрәлим бир-биринә дестә вәфа!

(Орада, сәһ. 38.)

Азәрбајҗанын истәр классик, истәр сә халг әдәбијјатында һуманизм, халгларын инсанпәрвәрлик дүјулары,

Һәм епик, һәм дә лирик ашиғанә әсәрләрдә күчлү ифадә олунмушдур. Бу саһадә әдәбијатымызын јеткин, камил, бәдин-естетик әһәңләри вардыр. Һәлә сәккиз јүз ил әввәл өлмәз Хагани вә Низами, сонралар Нәсими, Фүзули, Вағиф, Сејид Әзим Ширвани, Сабир вә башгалары бу рунда парлаг сәнәт нүмунәләри јаратмышлар.

Бир сыра әсәрләрдә христиан көзәли «Тәрса баласы», һәтта «Кәфәр» аҗландырылдығы һалда бөјүк мәнәббәт-лә тәсвир олунур. Фүзули мәшһүр гәзәлиндә дејир:

Дәмадән чәврәләрди чәкдијим би рәһи бүтләрдән,
Бу кәфәрләр әсир би мусалман олмасын, јәрәб,
Дәмаз ким әдлји јох, ја зулүм чох, һәр һал илә олса
Көңүл мүлкүнә оңдан өзкә солтан олмасын, јәрәб.

Бөјүк шаһримиз Нүсеји Чәвид бу әһәндә драматур-кијамызын шаһ әсәрләриндән олан һәғиги ше'р ичиси «Шејх Сәһ'ән»ы јаратмышдыр.

Абдулла Шаһг дә бу әһәндә сәдиғ галарә 1904-чү илдә Гарәкилисдә чаһан бир ермәни гызына һәср етдији «Аһу бахышлы гыз» гәзәлиндә дејир:

Узүлдү тәғәтм артығ, түкәнди сәбру гәрар
О чаһлы сәрв — хураманди, ман гуру сәја.
Иһандым инди јох имиш гәзуру Сәһ'ән аһы.
Ки сәдмү дин илә иманы нисәлә тәрсаја.

Чаһанда ашиғ олан сәһ кими диләрәја
Кедәрм чәнһотә һури деја таманнаја.
Күлә-күлә деди: — Шаһг әсиркәмәм чаһымы
Сәһни кими белә бир хош нәвалы шејләја.

(Орда, сәһ. 167—168).

1910-чү илдә јаздығы «Интиһармы, јашамағмы» һекәјәсиндә икә бөјүк јазычы икә аилонин — ермәни вә азәрбајчанлы аиләсинин инсанјјәт һисләрјинә әсаслан чох тәмиз, мәрһибан гардашлығыны тәсвир едир. Аслан вә Аванес, Марал вә Асмик бир-бирини үрәкдән истајир, хејир-шәриндә иштирак едир, дуз-чәрәк бөлүр, чаһларыны белә бир-бириндән әсиркәмирләр. Буна көрә дә гәһрәманьын ашағьдакы сөзләри инамла сәсләһир:

— Биз дин әјри гардашларығ. Сәһ гардашлығ бор-чуну јеринә јетирдиң. Бир инсаньн һәјатыны иһлас ет-мәк, она һәјат вермәк — бундан бөјүк нә ола биләр! (чилә 1, сәһ. 36).

370

Абдулла Шаһгин јарадычылығы совет дәврүндә әсл јүксәлиш, чичәкләмә дәврүнә гәдәм гојду. О, социалист иһтиләбында, совет һәјатында өз бөјүк арзуларыны јеринә јетдијини, севимли вәтәниниң зәлымлардан, парәзитләрдән, мүфтөхорлардан, чәһаләт вә керилнлк тәсир-ләриндән бирдәфәлик азад олдуғуну, јүксәк иғтисәди тәрәғги јолуна чыхдығыны көрәрәк севинди. Бизә иһ-мәла јени һәјаты, әмәкчи инсаньн тәрәһнүм едән әсәр-ләр верди.

Азәрбајчан ушағ вә кәнчләр әдәбијатынын иһкши-фянда Абдулла Шаһгин хидмәти бөјүкдур. Ушағ психоло-кијасыны дәриндән билән көзәл мүәллим, мәшһүр «Шаһг мәктәби»нин јарадычысы олан вә јүзләрлә исте'-дәдлү кәнч тәрбијә етмиш Шаһгин ушағлар үчүн јазды-ғы әсәрләр өз тәбиһлији, психоложи дәринлији, дилһини көзәллији, ахычылығы, образларынын һәјәтиһлији вә бү-төлүлүјү илә нечә-нечә нисәләрини севә-севә охудуғу әсәрләр олмушдур вә инди дә ушағ әдәбијатымызын парлаг нүмунәләри сајылырлар:

Ушағ

— Довшан, довшан, а довшан,
Гәчма, дәјан, а довшан!
Гәчма сәһи севәндән
Чаһ кими истајәндән...

Довшан

— Дура билмәрәм, дәдәш,
Јанында вәр алабши.
Хәбәрдарам иһшиндән
Гуртармарам диншиндән —

кими рәссам иһини хатырладан онларла ше'р таблала-ры инди дә бизм мәктәбли балаларымызын хәјәлиһини, фикрини ојнадан, онларда тәбиәтә, һејванат әләминиң мәнәббәти күчләндирән, көзәл зәвғ тәрбијә едән әсәр-ләрдир.

Азәрбајчан ушағ вә кәнч тамашачылар театрымызын фикри-естетик иһкшифянда Абдулла Шаһгин әсәрләри чох бөјүк рол ойнамышдыр. «Көзәл баһар», «Чобан», «Интиғамчы хорулар», «Хасәј», «Ел оғлу», «Гарача гыз», «Бир саат хәлифәлик» вә с. пјесләри ушағ театр-мызын сүтунлары олмушдур.

Абдулла Шаһг гоча вахтларында белә гәләми јерә

371

тојмур, халгын һәјатындан вә мүбаризәсиндән јазмагда давам едирди, зәманәнин вачиб мәсәләләринә сәс верир, партијамызын, дәвләтимизин Ленин сүлһ сijasәтини ал-гышлайырды. 1950-чи илде јаздығы «Сүлһ вә азаддыл душмәнләринә» адлы ше'риндә олдуғча марағлы бир сүжет дахилиндә мүһарибә гызышдыран империалист дәирәләри лә'нәтләндирирди:

Әфсус аз дејилдир бајғуш ијјәтли инсан
Өлкәләр вран олур оилар улајан заман.
Шум сәсли бајғушлары чохдандыр товмушуг биз.
Одур ки кундан-кунә чичәкләнир өлкәмиз.
Сүлһү јаймыш дунјаја вәтәнимни бәрағи!
Сәнин үчүн сәндүрмөз бу ишығлы чырағи!
Бу бајрағ Лениндир, ал күншдир о керчак
Онуң мәһәббәтилә нәфәс алыр һәр үрәк.

(ч. 2. сәһ. 141.)

Өлкәмиздә бәдин әдәбијјатын тәрчүмәсинә бөјүк дәв-ләти әһәмијјәт верилди. Абдулла Шанг бу сәһәдә дә диг-гәтә вә миннәтдарлыға ләјиг әмәк сәрф етмишдир. О, Фирдовси, Руми, Дефо, Шекспир, Пушкин, Крылов, Лер-монтов, Некрасов, Толстой, Чехов, Маршак, Барто кими классикләрини вә көркәмли мүасир јазычыларын әсәрләрини дилимизә тәрчүмә етмишдир. Биз бөјүк Низаминни «Шәрәфиәмә»си кими монументал бир әсәри дә Абдулла Шангин тәрчүмәсиндә охумушуг.

Абдулла Шанг шәрәfli өмрүнү доғма халгына, бү-түн инсанлара хош күнләр, азад вә фираван һәјат арзу-су илә јашамыш вә баша вурмушду. Онуң әсәрләри инди дә халг күтләләринә ишығлы һиссләр ашылајыр. Онла-рын һәјаты даһа дә көзәлләшдирмәк јолунда мүбаризә-синә көмәк едир.

Декабр, 1981.

САТИРА ВӘ ӘЛИ НӘЗМИНИН САТИРИК ШЕ'РЛӘРИ

Азәрбајҗан әдәбијјатында сатира жанрынын узун тарихи вардыр. Онуң көкләри классик јарадычылығын гәдим дөврләринә, халг бәдин тәфәккүрүнүн дәрнелә-ринә кедиб чыхыр. Әслинә баханда бәдин әдәбијјатын ики бөјүк ганады олан лирика вә сатира инсанын идра-ки табилијјәтләринин, шуруунун ојандығы замандан ибтида примитив васитәләрлә дә олса јаранмаға баш-ламышдыр. Варлығын көзәлликләриндән тә'сирләнмәк, һейранлығ, риггәт, мәһәббәт вә ејбәчәрликләринә гаршы истеһза, ришхәнд дүјғулары лириканы вә сатираны до-ғуран реал һисси әсәсләрдыр. Бу һиссләрин мүхтәлиф вә рәнкарәнк ифадәләрини биз Мәһсәтдән тутмуш бу-күнкү шаирләримизә гәдәр јазылы әдәбијјатымызда, фольклорун бүтүн нөвләриндә, «Дәдә Горғуд», «Короғ-лу» вә башга дастанларымызда көрүрүк.

Һисси әсәсләрынни кенишлијинә көрә лирик әсәрләр бүтүн халгларын әдәбијјатында үстүндүк тәшкил елди. Бу да тәбидир, чүнки инсанын чанында јашамағ, һәја-тын, тәбиәтин көзәлликләриндән зөвг алмағ, һәзз дүјмағ еһтирасы даһа күчлүдүр. Лирик һиссләр инсан үрәјинин өмүр боју сусмајан, фәсилә билмәјән әбәди һиссләридир. Ләкин инсан чанлы варлығ оларағ һеч заман чәмијјәт-дәки вә тәбиәтдәки мәнфи һадисәләрә, ејбәчәрликләрә дә биканә олмайыб. Онлара гаршы синәсиндә икрай, нифрәт, гәзәб дүјғулары ојаныб. Бу дүјғуларын бәдин сәнәтләрдә вә әдәбијјатда гүтләшмиш ифадәси фәчнә вә сатирадыр. Јә'ни инсанын мәнфи, хошакәлмәз, зәрәр-ли тәзәһүрләрә нифрәти һәм трахик рәнкләрдә, һәм дә ачы күлүш, истеһза, мәсхәрә шәклиндә ифадә олунмуш-дур.

Һәјатда вә тәбиәтдә ејбәчәр, арзуолунмаз, јашајы-шы корлајан, инсаны бир сыра әзәблара салан тәзәһүр-

ләр аз олмадығындан бəдин əдəбијятны башга нөвлəринə, о чүмладан сатираја да даима ентијач дујулмушдур. Чəмијјət пүхтələшдикчə сатира кениш формада инкишаф етмиш, мұхтəлиф ифадə васитəлəри јаратмышдыр. Əввалләр сэдə, примитив формаларда башлајан бу жанр сонралар даһа кениш формалар алмыш, бə'эн һалларда бəјағы, сəтһи эсəрлəрлə јанашы дəрин ичтиман мə'на дашыјан кəзəl, əлмəз нумунəлəр јаратмышдыр. Һəттə бир гəјдə оларағ ајры-ајры шəхслəри ғырмачлајан һəчвин өзүндə дə чидди, ичтиман мə'налы сатирик эсəрлəр мəјдана чыхмышдыр. Мəсələn Фирдоусинин Солтан Маһмуд Гəзнəвијə јаздығы һəч кəмил бəдин формасы вə дəрин ичтиман мəзмуну илə јеткин сатирик эсəрдир. Долғун мə'насы, ибрəтамиз фəлсəфи мундəричəси, залымлары, мүстəбидлəри əлдүрүчү сатирик руһу вə ифадəлəри илə парлајан сатира нумунəлəри Хағани, Низами, Фузүли, Сејид Əзим Ширвани јарадычлығында, ашығ поэзиясында, дастанларымызда да аз дејил. Бу эсəрлəрдə зəһмəткеш кəндиллəри вə шəһər əһалисини сојан, онларын əмəјинин мəһсулуну əллəриндөн алаи мұғтəхор бəјлəр, ханлар, кəндхудалар, дин пəрдəси алтында кизлənэрək һавајы чəрək јејан мүртəчə вə чаһил дəлələдулар, зүлмү, əдалəтсизлији өзүнə шүяр əдəрək халға тов тутан, олмазын зүлм илə онун азадлығ вə сəадət арууларын бəган шəһлəр, солтанлар һəч олунур, бəдиам едиллэр. «Молла Нəсрəддин» журналынын доғулмасы, Чəлил Мəммəдуғлузадə вə Сабир сатирасынын јаранмасы илə Азəрбəјчан əдəбијятында сатира јүксək зирвəјə галхды. Өз парлағ дəврүнə гəдəм гојду. О заман «Молла Нəсрəддин» журналына, бəјүк, гүдрəтли, ичтиман-əдəби сатирик чəрəјана, əдəби јарадычылығда кəскин, ити, јандырычы, əлдүрүчү, од-алов пүскүрən сатираја дəрин ичтиман ентијач јетишмиши. Һəјатда, иғтисадийатда, дəвлət ишлəриндə, инсан мунəсибəтлəриндə зүлм, əдалəтсизлик, јалан, вəһшəт, позгунлуғ о дəрəчəјə чатмышды ки, кəскин сатира гəра јараны бəдəндон рəдд елијən чəрəһ бычағы киши зəрури иди.

Чəлил Мəммəдуғлузадə «Хатиратым»да кəстəрир ки, ингилабдан гəбагыи дəврлə мүтəрəғи Азəрбəјчан зиялыларынын «гəбагыида дағ киши дуран истибад, Шəрг истибады вə Шəрг гаранлыгы иди. Шəһ вə Солтан истибады иди, хəлвəт дəрəдə түлкүлəрин бəјлији иди».

Бəјүк јазычы əдəби һадисələрин өзбашына мəјдана чыхмадығыны, дəрин ичтиман ентијачларла, чəмијјət инкишафынын зəрури ганунлары илə бағлы олдуғуну ифадə əдəрək демшидир: «Молла Нəсрəддин»и тəбиəт өзү јаратды, зəманə өзү јаратды».

Парлағ, ишығлы чырағын əтрафына топлашан пəрванəлər киши Азəрбəјчанын истəдлəли, фəдакар, мүтəрəғи фикирли, ингилаби руһлу зиялылары «Молла Нəсрəддин» журналы əтрафына топланды.

Онлардан бири дə Азəрбəјчан сатирик поэзиясынын кəркəмли нумəјəндəsi Əли Нəзми олу. Тезликлə о, «Молла Нəсрəддин» журналында чап олунан кəзəl, дузлу, мəзəли, охунағлы, долғун мундəричлi сатирик шəрлəри илə охучуларыи, əдəби мунитин нəзəрини чəлб етди.

Əли Нəзминин шəрлəриндə əкс олунмуш һəјат дəһлəлəri, сəчијјəви тиллəр, арулар дунјасы рəссам ғырчасыја кағызə кəчүрүлсə халғ һəјатлынын фыртыналы, тəлəтүмлү дəврүнү əкс едэн марағлы бир сəрки эмəлə кəлэр.

Бизим бəјүк сатирик сənəткарларымыз ичтиман һəјат дəрјасынын чалхаландығы заманда јазыб јарадылар. О заман чар империјасынын һəр јериндə чəмијјət мүрəккəб һəјатла јашајыран, сон дəрəчə мұхтəлиф ичтиман тəбəғəлəрə бөлүнүшдү. Бу тəбəғəлəрин мənəфејини əкс едэн чурбачы сийəsi, фəлсəфи, естетик көрүшлəр бир-бирилə арамсыз оларағ тоғтушурду. О дəврүн əн бəјүк, əн гүдрəтли тарихи һадисəsi нсə миллиларла зəһмəткешлəри чар истибады вə синфи истисмар əлєјиндə мұбаризəјə галдырмыш, Ленинни дедлји киши Асийаны гəти ојатмыш 1905-чи ил ингилабы иди. Бу ингилаб сəјəсиндə орта эср дурғунлуғу шəраитиндə чəһалəт ичиндə боғулан јүз миллиларла мəзлүм əһали ајылыб јени һəјат, инсан үчүн эн ибтидан һүгүглэр уғрунда, демократија уғрунда мұбаризəјə гошулмушду...

Мə'лумдур ки, бəдин сənəтлəр, хүсусən əдəбијјат халғын һəјатыны, өз зəманəсинин чаһлы мұбаризəлəрини əкс етдији заман эсрин салнамəсинин јаратмағ үчүн даһа артығ имканлар гəзаныр. Əли Нəзминин эсəрлəри јалынсы тематик вə поэтик хүсусијјəтлəрилə дејил, сатира-сынын тəбицији, реализми, һəјатла үзви, ғырылмаз əлагəси илə дə «Молла Нəсрəддин» əдəби мəктəбинини əсəс хүсусијјəтлəрини əкс едирди.

«Молланэсрадин»чилар мэхус гүдрәтлн ичтман сатиранин эсас жарыдычылары, мәнәви, естетик башчылары олан Чәлил Мәммәдгулузада вә Мирзә Әләкбәр Сабир Әли Нәзминин әдәби жарыдычылыгына истигамәт вермиш, онун истәдаынын парламасында бөүк рол ојнамышдылар. О да өз өлмәз усталлары кими истәдаыны халгын хидмәтина, онун зүлмәдән, гаранлыг вә әдәләтсиз һајат шәрәтиндән гуртармасына, јени һајат уғрунда мүбаризәсинә һәср етмишиди.

Әли Нәзми нәдән јазмајыб? Залым, амансыз, ган ичән бәјләрдән, ханлардан, «милјонлар саһибләри»ндән, чар зүлмүндән, чиновникләрдән, Иран шаһлардан, Түркіјә солтанларындан, гадыңларын һүғүсәлуғундан, мәктәбсизликдән, мөһүмәтдан, чәһаләтдән вә сәирә...

Јухарыда дедијимиз кими сатиранин да, лириканын да һисси әсәсләри ејнидир: ејбәчәрликләре, мәңфи, јарамаз һаллара нифрәт дүғүсу! Бу дүғү, гәзәб, кәдәр үсјан шәклиндә дә, мәххәра, истәһза, ачы күлүшлә дә ифадә олуна биләр. Мәһза буна көрәдир ки, ичтманин азарын ағырлығы, јаранын дәринлији бә’зи инсанларда күлүш доғурур. Лакин бу, «көз јашы ичиндә» күлүшләрдүр. «Јанан, говрулан, фәрјад едән үрәјин» ачы күлүшләридир. «Молла Нәсрәдин» сатирик мәктәби нумәјәндәләринин дә, Чәлил Мәммәдгулузаданын, Сабирин әсәрләри дә белә ачы күлүшлә долудур.

Әли Нәзмидә исә «кәдәри күлүш» чох заман сәртләшир, үрәјин дәруни иштирабларыны, овуниз кәдәрини ифадә едир. Бә’зи адамда белә фикир ојаныр ки, һајатын ағыр мәнзәрәләри, һәр күн раст кәлдији мәңфи һадисәләр шаири о гәдәр гәзәбләндирир, кәдәрләндирир ки, гејри-ихтијари оларағ драматик индалара мүраҗиәт етмәли олур. Илк шәрләриндә бу мејл даһа күчлүдүр. Лакин заман кечдикчә ондакы дәрин бир дүғү, даһа мүдрик вә һајати бир ештирас ону дәрдин өзүнә дә күлмәдә, истәһза етмәјә чығурур. Беләликлә дә әсәрләриндә сатирик нотлар күчләнирди. Онун сатирасынын да әсл мәзмуну, дәрин мәнасы — вәтәнпәрвәрликдир, халгын дәрдләринә јанмағдыр. 1908-чи илдә јаздығы «Бу да бир баһар» ше’риндә бу һиссләр белә ифадә олуноур.

Синада ондуни мөһиәт, чаңда сүзән, иштираб,
Елдәки чәһлу чәһаләт гәлбимн гилмиш хәрәб.
Аләми-әтраки јексар гәлпәлими кейн әзаб,
Пәјмәли-чәрши-зүм олмуш вәтән би абу таб.
Әсри-гәмдир, сәјли-дәрәдә чүң дүчәр олмуш көнүл...

Бу һиссләр, јә’ни халгын керилији, гаранлыг вә ағыр һајаты, зәманәнин тәрәғги вә инкишафындан үзәг дүшмәси, зәһмәткешләрин дәрдн вә кәдәри Әли Нәзминин социалист ингилабына гәдәр јаздығы сатирик әсәрләриндә әкс олуноушдуур. Онун сатирасынын бәдиә тә’сир гүввәсини артыран да һиссијатын реаллығы иди, јанан, говрулан бир үрәјин фәрјады иди... Сәмимијәт, инам, вәтәнпәрвәрлик дүғүсу «Молла Нәсрәдин»чиләрин һәмсы үчүн сәңијәви иди, оларын гәләми аңағ көрдүкләри, инандығлары, дүдүғлары әһвалатлары, фикирләри, һиссләри кағызга көчүрүрдү. Онлар һајатдан, чәмијјәтдә һәр күн мүшаһидә етдикләри һадисәләрдән јазырдылар. Әли Нәзми доғма халгынын, јашадығы чәмијјәтин һајатыны, мәнәви әләмини, мүсбәт вә мәңфи чәһәтләрини јахшы билирди вә бу мәңфиликләри ғырмачлајырды. О јалныз залымлары, мүфтәхорлары, чаһилләри атәшә зүтмағла гәлмыр, намуслу, зәһмәткеш адамларын да күтәрәниндә, күндәлик һајатында һөкм сүрән мәңфи кейфијәтләри, көһнә, чүрүк әдәт, инам вә гүсүрлары писләјирди. Бу гүсүрлардан бири дә кор-коранә дини, мөһүми инам иди. Иш көрмәк, тәдбир төкмәк, һәрәкәт етмәк лазым кәлдији јердә элини јанына салыб «аллаһа тәвәккүл» дејәрәк отурмағ иди. Көһнә чәмијјәтдә чох јайылымыш олан вә әталәт кәтирән, фикир, әмәл тәнбаллији јарадан бу азары Әли Нәзми чох көзәл, ширин, дузлу һәвч етмишидир. Көһнә, мүһафизәкар ислам дүнјасында динин «аллаһ сәбр едәнләри севәр» кәламындан истифадә едорәк мүртәчә тәғәбәләр — бәјләр, ханлар, мүфтәхор дин вә дөвләт хадимләри халг күтләләрини һәр чүр мәһрумийјәтләре, мүсбәтләре дөмәјә өјрәтмәк үчүн, оларын наразылығыны, е’тираз, үсјан дүғүғларыны јатырмағ, онлары үзүјолә, мүти гузүјә чевирмәк үчүн һеј гулағларыны долдурурдүлар. «Аллаһ көрмидир дө», «аллаһа тәвәккүл дө!»

Тәсадүфи дејил ки, Әли Нәзми һәр дәрд, һәр әзаб вә зүлм гаршысында «аллаһ тәвәккүл» — дејиб дуран мүти, авам, әзкин бир инсана мүраҗиәт етдији јердә бирдән-бирә «ханлара таландым», «молла, аға, дөвләт-ли һарајә кәлмәди» кими авами ајылдан фикирләри ше’рә дахил едир.

Һәр јана доландым, дедим: «Аллаһа тәвәккүл!»
Атошләре јандым, дедим: «Аллаһа тәвәккүл!»
Гојдүм башкымы алларимни үстүңә јатдым,
Мејјит кәт узандым, дедим: «Аллаһа тәвәккүл!»

Атлара саман, игләре јал, малә јем олдум,
Ханлара таландым, дедим: «Аллаһа төвәккүл!»
Һеч кәлмәди молла, аға, дәвләтлн һараја,
Чанымдан усандым, дедим: «Аллаһа төвәккүл!»
Филчүмәл нә кәлдн башыма сәбр еләдн ман,
Һәр ранкә бојандым, дедим: «Аллаһа төвәккүл!»

Бу «Аллаһа төвәккүл!» — фәлсәфәсинин Шәрг әләминдә әсрләр узуну нә гәдәр инсанлары күтләшдирдији, онларын фикрини, һиссләрнин, јарадычылыг гүвваләрини буховладғы хәјалә кәтирилсә, шаирин өз гижмәтлн, тәсирли, мәналы әсәриндә әсримзин әввәлиндәки һәјатын нечә гаранлыг кушәсини шыгландырдығы әјдн олар.

Әлбәттә, мәсәлә јалныз «тәвәккүл фәлсәфәсиндә» дедил. Мәсәлә үмумијәтлә инсаны мөвһуми буховлардан, идракы, шууру думанландыран јанлыш тәсәвүрләр вә инамлар зәңчириндән азад етмәкәдир вә бизин реалист, демократ јазычыларымыз, бөјүк сатирикларымиз бу чүр алданышлары атошә тутмагла, онлары мөвһуми инам вә әгидә меһрабындан ендирмәклә халгын шууруну шыгландырдылар. Чүнки о јердә ки мөвһумат, чәһаләт, иаданлыг һөкм сүрүр, орда бөјүк бир иш башламаг чәтиндир. Башлајанда исә мүтләг чүрбәчүр при вә хырда ештираслар габага чыхыб шиддәтлә мүғавимәт көстәрирләр. «Күлмәјим кәлир» ше'риндә Әли Нәзми белә бир мүһити — ингилабдан әввалки һәјатын дикәр гаранлыг кушәсини, орада һөкм сүрән ејбачәр мә'нәви сифәтләри атошә тутарак јенә кәдәрлә дејирди:

Һәр јан нафагү тәфрингә, һәр јанда иштиһар,
Миһбәрдә молла, јердә дә чибиру гәтләр.

Көһнә, мүһафизәкар, мүртәчә тәбәгәләрә һәср олунмуш «Көһнәләр» адлы ше'риндә исә бу тајфанын, бу ичтиман тәбагә нүмәјәндәләринин мәдәнијәтдән, маарифдән, инсана мәһәббәт һиссләриндән, инсаф вә әдәләт дүјүгүларындан, гадыларын да инсан һүгүгүларына малик олдуғу кими аилајышлардан мәһрум олдуғларыны ачы-ачы тәсвир едирди:

Билмәдиләр ели нә, урфан нәдир,
Һүббн-бошәр, һөрмәтү вичдан нәдир.
Һагг, һүгүгү, зану инсан нәдир,
Чәһлә һәмәгуш бүтүн көһнәләр
Залимә пәлуш бүтүн көһнәләр.

Әли Нәзминин тәсвир етдији, шәклини чәкәдији, чәһаләтлә һәмәгуш олан көһнәләрәст, көһнә фикирли бу адам әсә сатирик сурәтдир. Онуң мәлији, инсани гүрүрү јохдур вә ола билмәз. Чүнки көзү, шууру кордур, аңчаг һејвани ичтинкәтләрлә јашајыр. Горхагдыр, чәсәрәтсиздир. Зәңфләр јанында, «пәләнкә дөнүр», күчлүләр габағында түлкү олар. Залимын ајағына јапшыа да биләр... Әли Нәзми ше'рләриндә вәтәндашларыны ајылтмага чалышырды. Онлары, зоманәнин елми, мәдәни тәләбләрнлә ајалашмага чағырырды. Һәм дә залһри көрәмби дәјишмәклә, үздән зоманәнин раикини көтүрмәклә ишин дүәләмәјәчәгини дејирди. Бу чәһәтдән «Бәхтәвәр» ше'ри чох маралыдыр.

Һәр башә сәлиндир гојан әһли һүнәр олмаз,
Һәр оғру нәмәз гылмаг илә мө'тәбәр олмаз...
Топ пишинә тохмаг илә чыпмаг дәллиликдир.
Кәскин гыдыча гаршы башә әл сунар олмаз...
Јуанин мәдәни илаләтә ваһши, гара бир халг,
Үстүну олар? Оса да милјон инфәр? — олмаз!
Һәр кас инаныр, тәк инана билмәјирик биз,
Ким чаһил олан аилә, ел бәхтәвәр олмаз!

Әһалисинин бөјүк әкәсәријәти — јә'ни јүздә дохсаны касыб вә савадсыз, кәндләри учуг-сөүкү, јолсуз, шыгмыз, шәһәрләри хырда, кустар сәнәја вә тиңчәрәтлә јашајан, дахили вә харичи голузорлуларын миһбир зүмли вә тәзјигинә мә'руз галан өлкәнин дәрдн ағар дәрә иди вә бу дәрә бүтүн габагчылы, гејрәтли оғуллар кими Әли Нәзмини дә даима дүшүндүрүр, јандырыр, јазмага сөвг едирди. Әсәрләриндә тез-тез бу фикирлә, халгын, вәтәнин азадлыгы, тәрәггисн фикирлә растлашырыг.

Зәңгичә сәини, илләтиниз шад олачагымы?
Вирәнә гәлән мүлкүмүз абад олачагымы?
Толана кәдән һаггымыз, инсанлыгымыз тәк
Үәдүр алы да пуч вә бәрбад олачагымы?
Данм гәләчаг гејдн-сәроталә мүсәлман,
Ја бирчә бу зәңчирәдән азад олачагымы?

Әлбәттә, о заман миһләрлә адамлары дүшүндүрән бу учу, мүгәддәс фикирләр бош хәјал дејилди. Бүтүн халгын истаји, әрәусу иди вә бу јолдә шиддәтли мүбаризә кедирди. Халг күтләләри «бу гара зәңчирн» гярмаг үчүн чырпынырды. Лакин шаир өз хәјринә көрә чаһиллији, авамдыгы, надалылыгы илә халга, онуң азадлыг вә тәрәггисн авамдыгы, надалылыгы илә халга, онуң азадлыг вә тәрәггисн јолунда чидди-чәһдинә зәрәр вуранлары да көрүр вә

гьрманчлајырды. «Долудур» рәдифли ше'ринде о көһнә чәмијјәтдә мейдан сулајан авамлығы, чәһаләти, һәрнс тәбәғәләрин оду өз табағына ешмәсини, дидишмә, чә-кишмәсини јана-јана тәсвир едирди:

Бүтүн вүчуд-зәифим бала илән долудур.
Бу гәлби-пүрәмәли аһу вәј илән долудур.
Тамам алом-ислами јандиран аташ.
Душубдә рүһумә сун-ишәвә илән долудур.
Әли кими һәрә бир сәмтә дөндәриб үзүң.
Пијан мујник кими башлар һавә илән долудур.
Нә иттиһад ији, нә буј-иттиһағ кәлир.
Ријадир ишләриниз һеј ријә илән долудур!

Халғын иттиһағы, бирлији о заман зүлм, истибад, керилик әлејһинә мүбаризәнин уғурлу нәтичә вермәси үчүн чох лазым вә вәчиб олан шәртләрдән иди. Чүнки, әсрләр узуну һөкм сүрмүш дәрәбәлик, һаричи гәсбкарларын «спарчала, һөкмранлығыны сүр» сижәсәти чәмиј-јәтдә ниһағ дујуғуларыны, јерличилик, тајфабазлығ, го-һумбазлығ, бир-биринин ајағындан чәкмәк кими разил һиссләри јаймышды. Қүлли мигдарда елә адамлар је-тишимшди ки, онлар өзләрини нәонки бәшәријјәтин бир үзвү кими дәрк етмир, һәтта бир халғын өвлады олдуғ-ларыны да аңламырдылар, шахс әмин-аманлығынын, јүксәлишинин, сәадәтинин үмумхалг сәадәти илә бағлы олдуғуну да душүмүрдүләр, өз дәр, мөһдуд шәхси хе-јирләрини вә варлығыны һәр шејдән үстүн тутурду-лар. Әли Нәзми «Нә иттиһад ији, нә дә иттиһағ ији кә-лир» дејәндә бу пис ичтиман азары гьрманчлајырды. Чәмијјәтин бу јараларына о тез-тез тохунмалы олурду, бу хәстәлијә тутулмуш ичтиман тәбәғәләрдә вә шәхс-ләрдә нәонки худбиллији, тамаһкарлығы, һәм дә чәһә-ләти, наданлығы, шууу вә идрак керилијини гьрманчла-јырды. Көрүңүр кимләринсә белә мәнфи сифәтләрдә фә-сал тәрәтдијини көрән шаир «Нә дәрдин вар сәнин Кәччә» мисрасы илә башланан «Вар» рәдифли «Бәхтә-вар» ады ше'риндә дејир:

Кәзәл ишдир тәкәббүрлүк,
Әбәсдир әл вә сөз бирлик.
Гојуб әһлиң папағы дик,
Бәһәмәдүлла дамағын вар.

Бәјәнмир бир-бирни јексәр.
Чәкјир јекдикәр пәјсәр.
Бычағ, пишто, гәмә, хәчәр
Јаһан көздән ирағын вар.

Кәзүң, башың, гулағың вар,
Јекә башда папағын вар.
Тәмәдуддан фәрағын вар
Ејибдир, солу сағын вар...

Маарифлә чәһаләт арасында мәскән салмыш, каһ о-јана, каһ бу јана әјилән, сөздә — заһирдә өзүңү мәдәниј-јәт, маариф, иттиһад тәрәфдары көстәрән, әмәлдә иса чә-һаләти јајан, душманчилик едән, ниһағ јарадан адамлар-да шаирин көзүндән гачмамышдыр. Психоложи баһым-дан тамаһилә дүрүстдүр ки, белә адамлар онлары му-шаһидә едән кәсин көзүнә ики шәкилдә көрүңүрләр. Тәкәббүрлүк вә заваллы! Онлара баһанда сәһнәдә һәм ниһағ ојаныр, һәм дә күлмәк истәјирсән. Әли Нәзми «Күлмәјим кәлир» сатирасында мөһбә белә икиләмиш, яринсипсиз, әгидәсиз адамын сурәтнин јарадыр:

Көрдүкчә гојду гәлиһызы, күлмәјим кәлир.
Етдикчә сәјр һалыһызы күлмәјим кәлир!
Көрдүкчә елма, сәһнәтә сиздә бирдүрәти*
Дүрүдүчә гәлиһиниздәки кими, кудурәти
Бир јанда иттиһағы, о јанда хусумәти**
Бир-јанда да завалыһызы, күлмәјим кәлир!

Зәни етмә мән һаһағ чәкирам хәндә, гәһгәһә
Етдикчә сән ситәјиш өзүңдән дә әбләһә!
Һәм алданыб гуру сөзә, билүдә «пәһ-пәһә!»
Вердикчә мүлкү малыһызы, күлмәјим кәлир!
Етдикчә сәјр һалыһызы, күлмәјим кәлир!

Әсрин әввалләриндә хусуси һәрәрәтлә гызышмағә башламыш азәдлүк мүбаризәси чәмијјәтин вә һисәи мә'нәвијјәтинин дәруни мәсәләләрини ирәли сүрүрдү; зәһмәт азәдлығы, әгидә, сөз, вичдан, мәтбуат азәдлығы, милли азәдлүк, гәдын азәдлығы вә с.

Бу сонунчу мәсәлә бардә Азәрбајҗанда вә Русија тәркибинә даһил олмуш башга мүсәлман өлкәләриндә мүбаризә чох гызығи шәкил алымышды. Гәдына мүһәси-бәтдә бир сыра көһнә, чүрүк тәсәввүр вә әдәтләр бир чох адамларын психоложи аламынин дәрипләринә ришә чох ағдығындан, гарақуруй, мүртәчә тәбәғәләр һәлә сән дәр-рәчә күчлү олдуғундан мүбаризәнин алову кетдикчә зија-јухарыларә галхырды, чүнки мүтәрәгги, бағачыл зија-лылар гәдына доғулдуғу күндән һөјәт, иш, әмәк јолда-шы кими баһмаға алымыш, зәһмәткеш тәбәғәләр.

* Сојулугу
** Душманчилији

гадыны әйләнчә васитәси вә гул һесаб едәнләрлә барыш-мырды, онлара мугавимәт көстәрирди. Мәтбуатда, мәчлисләрдә тутарлы, ағыллы язсылар чап олунур, сөзләр дә данышылырды. Әли Нәзми дә бу мубаризәдән конарда галмамшыды. Сабирини сәсинә сәс верәрәк көһнәпәрәстләрн, гадына, гуза китабы, язаны күнаһ биләндәрн ачы, тиканлы сөзләрлә сатирасына һадәф едирди. 1909-чу илдә «Воссалам» сатирасында язырды:

Мәктәбә олман рәз һәркнз хурам етсин гызым,
Һашаллаләһ гојмарам дәрәс давам етсин гызым!
Мән нә рускә, күрчүдән, нә бутләрәстәм, ермәнәм,
Мән нә руман, нә япон, мән нә фирәнкәм, германам*.
О—одур, сән дә ки—сәсин, бәбисән, мән дә—манәм.
Адыны зикр етмә елмин, сәһәтнн — мән билдәнәм.
Гојмарам, әстәғфурудлаһ талхам етсин гызым,
Һашаллаләһ, мәктәбә, дәрәс давам етсин гызым!

Әли Нәзми бир сыра башга мөвзулар кимп гадын азадлыгындан јазанда да рубабында ничә, зәриф, јангылы нәвалар ешидилр. Табиәтнн көзәл мәхлуғ олан гадыннн о заманкы чәмијјәтдә вә әнләдәки вәзијјәтн шаирин үрәјинн көзлә долдурурду вә о ики дүңја гәдәр одлара јанарағ лирик, јангылы, үсјанкар сәслә дејирди:

Еј елмәз әләмдә јанан нәрә гадынлар!
Таләсләрн мәнһус, күнү гарә гадынлар!
Истақил вәтән күлләрн! Снәсиз јаз олурму?
Снәсиз бу вәтән нури-маарифлә долурму?
Күн чыхмаса зүлмәтә-чәһаләт гошулуру?
Снәдән үмүлуғ чәрә бу азарә, гадынлар!
Еј елмәсиз, әләмдә јанан нәрә гадынлар!

Әли Нәзминнн сатирасында мүнүм јер тутан мөвзулардан бири дә көндлн мәсәләсидир. Азәрбајҗан көндлинннн әсрләр узуну һаким, голу зорлу тәбәғәләрдән, чиновникләрдән, дөвләт гуллуғчуларындан чәкдијн зүлм, ишкәнчә, азаб Низамидән тутмуш Чәлил Мәммәдгулдәдәјә, Сабирә гәдәр чоғ јазычыларымызын мәнәһәбәт вә гәзәб долу шәрләр јазмасына сәбәб олмушдур. Әли Нәзми ингилабдан габағкы көндн вә көндлинн реалист раикләрлә тәсвир едир, онун ачыначағлы вәзијјәтннн көстәрир:

Сөјлә, һәдир бу һалн-пәришаннн, ај јазығ?!
Јорғун бәхышла аһу фәғән зарын, ај јазығ?!
Солғун үзүңлә снәјн-сүзәннн, ај јазығ?!

Тутғун сәсин, сүәли-гәрибаннн, ај јазығ?!
Галхызма бөјдә көјләрә офғаннн, ај јазығ!
Бүр буҗча ағлама ки, чыхар чанын, ај јазығ!

Өз инсанн һүғуларыны билмәјән һәдсиз дәрәчәдә заваллы, әзкин, муғти адамлары ајылтмағ, һәрәкәтә көтирмәк, онларда мәндик дүғусуну, һәјәт гуввәсинн ојатмағ үчүн сатирә ән күчлү васитәдир. Әли Нәзми үрәк јангысы илә шәклини чәкдијн көндлиннн көзүңү ачмағ, ону фәғријлә, ачылијә дүчәр етмиш, бир тикә чәрәјә-мәһтәч гојмуш дүшмәнннн она көстәрмәк үчүн әсл сәтира силәһына әл атыб јазыр:

Ған-гәр ичнәдә өмүрүң сүр бигәмү алам,
Ишлә мүдәм, та көтирә снәнәз варам,
Кет, кәл, чавыш, отурма бәһнәдә оларса хән
Әк, бич, чаван, көтир вер ону пулја сәләм.
Олмур гој оламан гуру бир наһыи, ај јазығ!
Ишлә чыхына чнәсдәки чанын, ај јазығ!
Ал бојнула бојундуруғу, бәхмә зәһмәтә.
Әј башыны өкүз кимн, дөз дәрәдә, мөһнәтә
Алма гулағ, дүшмә јәнн фикрү ишјәтә
Һнәс ејләмә бу тәһрирнн, кәдмә гәјрәтә.
Ачма олупчә дидејн-кирјәннн, ај јазығ!
Үј снргәтә оланда да икканнн, ај јазығ!
Бәлкә ола бу дордләрә дәрманнн, ај јазығ!
Ишлә чыхына чнәсдәки чанын, ај јазығ!

Ајдындыр ки, 1909-чу илдә јазылмыш үрәјн дешән бу тиканлы сөзләрн һәдәфн ачыз, муғти, заваллы көндлндән артығ ону бу һала салаң залымлардыр, бәјлардыр, ханлардыр, мүлкәдорлардыр. Әли Нәзми онлары гәзәблә атошә тутур, ләһотландирр, бәднамлығ ағачында чармыха чәкир, вәтән, халғ гәјрәтнндән мөһрум олдуғуларыны, инсаф, мүрүвәт дејилән шәј билмәдикләрннн көстәрирди. 1915-чн илдә «Сәниндир» рәдифлн шәрһндә охујуруғ:

Ғарә гәлбнндә јох зәррә мүрүвәт,
Јатыр снәндә ачмағ кәбрн ишдәт.
Пәрәкәндә, пәришан, һалн-милләт.
Јннр, бу атошн-сүзән сәниндир!
Һүфүзу рәј, күч, фарман сәниндир!
Сәнә тәһрир верибдир малу дөвләт.
Едибдир мүлкәдәр, еј бнһәннјјәт.
Чәкир көндлн гапында ач, үсрәт.
Үрәк-сәман, бәдән үрјән, сәниндир!

Шаһр мүлкәдарнн ихтјяр-саһиб олдуғуну, ғылынчынын дагы да, габағы да кәсдијинн, зүлмүнү, инсаф-

* Јанн нә франсизам, нә алманам.

-сызлыгыны парлаг, реалист бојаларла тасвир етмәклә барабар, онун зүлмүнә сон гојуллагач күнүн узак олмалдыгыны да хәбәр верирди. Бу инам зәманәнин руһуну әкс едирди. Ше'р 1915-чи илдә јазылмышды. Тарихи процесин дәриндәриндә јетишмәкдә олан бөјүк ингилабны илк сәдалары ешидилмәкдә иди. һәр һалда шаир буну јахшы һисс етмишиди.

Кечәрин бөјлә, гане сонми дөвран,
Кәсәлмәзин бу көзләрдән аһян ган?
Ола јатмыш кәрәклар онда јаздан
Дејил һаша, белә бир күн, сәниндир!
Фәгәт бир аз заман мејдан сәниндир!
Верәр бир иштиһа бу зүлмә дәвәр
Олар бир күн хиләс олмаг мнәссәр.
Үмидин һеч итирмәз рәнчбәрлар,
Бәли беш күнлүрә дөвран сәниндир!
Төгәлүб, чәбр, зүлм, е'лан сәниндир.
Нүфузу рә'ј, күч, форман сәниндир!
Һәнүз еј мүнәкәдәрми шан сәниндир!

Сатиранын тәбиәти, жанр хүсусијјәтләри ону даим һәјәта, варлығы чәкир. Бу, Әли Нәзминин сатирик әсәрләриндә дә ајдын көрүнүр. О, өз дөврүндә Азәрбајҗан һәјәты вә мәшәәти илә јанашы, зәманәдә баш верән бә'зи әһәмијјәтли бејналхал һадисәләри дә сатирасына мөвзу етмишидир. Мәсәлән, Иран вә Түркия әстибдәди әлејһиннә мүбаризәјә бир нечә ше'р јазмышдыр ки, онлар халг азадлығы дүшмәнләри олан солтан вә шаһ зүлмүнә гаршы чеврилмишидир. 1908-чи илдә «Сизин олсун» рәдифили ше'риндә о, шаһлығын ганлы, чүрүк маһијјәтинин халга, онун вәтәнпәрвәрлик дујғуларына дүшмән олдуғуну Мәммәдәли шаһын өз дилилә ифадә едәрәк дејир:

Әрдәбил, әһәри, әкрәнч иран еләдим.
Дағдыб чүмлә деһат әһлини таян еләдим.
Ики-үч мин кишини ганлына гәлән еләдим.
Гылымчым ганлы, әлим ган илә әлван кедирәм!

Әли Нәзминин 1925-чи илдә бәднам Пәһләви сүләләсинин баниси Рәза шаһ һаггында јаздығы «Бир дәнәдир» ше'ри дә чох марағлыдыр. Мә'лумдур ки, Рәза хан һәрби назир олдуғу заман демократларла, чүмһуријјәт тәрәфдәрләри илә мүртәчә шаһпәрәстләр арасында мәнһәрәтлә ојун ојнадығы, икнүзлүклү, ојунбазлыг иәтичәсиндә сон гачар шаһыны һакимијјәтдән мәнһрум едиб иктијары әлиһә кечирәндән сонра, өзүнү шаһ е'лан етмишиди. Онун

бу һиләкәрлијини, мәнһәрәтлә маскаланмыш икнүзлүклү-јүнү, сијасәтбазлығыны ифша үчүн Әли Нәзми мәнһалы тәшбех вә образлар тапыр:

Ичимәсин ишиндә
Бир фәрд истәр ондан.
Нә сағлара ачыр үз,
Нә соллара басар јан.
Аварә нәфә тәпыб,
Әгли-сәлим-һејран,
Гә'и гәрәрә салк,
Бикәндир Рәза хан!
Иранда тохтә дәјир,
Бир дәнәдир Рәза хан!

Һакимијјәт башына кәлмәмиш өзүнү һәм сағлара, һәм соллара бәјәндирмәјә чалышарат јуртычы тәбиәтини түлкүлүклә ертмүш Рәза ханы — Рәза шаһ олдуғдан сонра Иранда мүтәрәғти гүввәләрә, халғын габачың адамларына нә тов тутдуғу тарихи сәһифәләриндән һеч вахт силинмәјәчәк. Әли Нәзминин бу ше'рләри иди бизим зәманәдә чох јахшы сәсләнир: Рәза шаһын оғлу, атасындан да бетәр түлкүлүјү бачаран, ондан да артыг халғын ганыны ичән Мәһәммәд Рәза Пәһләвинин ганлы әмәлләринин хатырлајараг Тегһран, Гум, Исфәһан, Мәшһәд, Тәбриз, Әрдәбил, Зәнчан, Маку, Кирманшаһ вә саир шәһәрләрин күчәләриндә нумажинә чыхмыш миллонларла инсанлар нә истәјирди! Истибдәдин гара һејкәлинини, шаһлыг үсүл-идарәсинини, рүшвәтхор һакимијјәт дәстканыны ләғв олунамасын! Халг сәрвәтләринин дахили түфәјлиләр вә башда Америка империализми олмагла харичи милјончулар тәрәфиндән таланына сон гојулмаасын! Кизли полис тәшкиләты ганлы «Савак» чәлладларынын чәзаландырылмасын! Бу иди Иранын бүтүн халqlарындан вә бүтүн тәбәғләриндән ибарәт миллонларла әлијалын, силәһсиз кәңчәләрин, гочаларын, арвәд-ушағларын тәләби!.. Бәднам Мәһәммәд Рәза Америкадан кәтирилмиш танклардан, вертолјотлардан, топ-түфондән онлары атәшә туттурду, гансоран зәли ган дамарындан јапшыбыз гопмаг истәмәдијни кими тахт-тачдан әл чәкмәк истәмәди! Халг һәрәкәтанын ган дәрјасында боғмаға чалышды, каһ да һәдә-горхуја әл атды, түлкүлүјә башлајыб јаланчы вәдләрлә мүхалифәтлә данышма кирмәјә чәнд етди, онун бу ишләри атасынын ријакар вә ганлы әмәлләринин кәлкәдә бурахмырмы! Ла-

кин ону атасындан да пис бир агибэт көзләйир. Шаир
јахшы дејиб:

Инан минба'д олмаз дәрдрә хошбахт истибада!
Узаг кетмәз, үзүгәлү дүшәр һәм бәхти-истибада!
Вәли әһрари-Иран бир тәсәлли бәхш едәр чанә
Кечибаир малү чанындан, дилиран, мәрду мәрданә
Демә азыр, мүчаһид сан тамаша ејлә мејдана
Һәғигәт чадәсиндә көр лә ејләр пири-һүрријјәт!
Вәтән мәхрубәсин абад едир тәдбири-һүрријјәт!

Халгын азадлығы, истиглалижјәти вә тәрәғгиси үчүн
бүтүн варлығы илә чалышмаг ештирасы Әли Нәзмини
тәбии олараг сосиалист ингилабына кәтириб чыхартды.
Бу ингилабы о, мәнәббәтлә гаршылады, халгымызын
јени һәјатыны алгышлайан әсәрләр јазды. Сон нәфәсинә
гәдәр вәтәнпәрвәрлик һиссләрилә јашады. Онун әсәрлә-
ринини көзәл дили, образлар силсиләси, ишыглы фикир-
ләри, тәмиз ештираслары хәнчлик үчүн, халга хидмәт
едән сәнәт үчүн өрнәкдир.

Апрел, 1979.

КӨЗӘЛЛИК ВӘ ФӘЛСӘФӘ

Һиссијат вә дүшүнчә, көзәл арзулар вә мәнәббәт,
ширин дүзүрлар вә ганадил хәјаллар, шадлығы вә гүссә
чанлы нисана мәхсус мә'нәви сарвәтләрдир. Һәр фәрдин
вә бүтүн нисан чәмјијәтинини јүксәлишинә, инкишафына,
тәрәғгисинә тәкан верән, әмәји рәвиңләндирән, сәмә-
рәсини артыран әбәди, сөнмәз енержи мәнбәләрдир.
Бу уча, али кејфијјәтләрсиз нормал бир адам тәсәввүр
етмәк олмаз.

Бәс сәнәткар? Буиларсыз һеч јаратмаг олармы? Һә-
гиги бөјүк сәнәткарлар һөмишә бөјүк ештирасларла,
дәрин фәлсәфи фикирләрлә јашајыблар. Белә сәнәткар-
лардан бә'зиләри илә узун илләр бир јердә ишләмәк,
чалышмаг, достлашмаг сәәдәти мәнә гисмәт олмушдур.

Мән инди онлардан бири барәдә данышачағам. О,
Азәрбајчан мусиги тарихиндә јени мәрһәлә ачмыш, мұа-
сир мусигминини баниси вә өлмәз јарадычысы Үзәјир
Һачыбәјовдур. Бу кичик јазынын башлығына чыхарды-
ғым сөвләр, онларын ифада етдији һиссләр вә фикирләр
дә бу бөјүк нисанла, бу әзәмәтли јарадычы илә бағлы-
дыр.

1937-чи илдә республикамызын 17-чи илдөнүмү күн-
ләриндә (апрел ајынын 30-да) Азәрбајчан мусигисинини
шаһ әсәри олан «Короғлу» операсынын илк тамашасы
олду. Бу парлаг сәнәт ишчисинини нечә мәнәббәтлә, нечә
тәнтәнә илә гаршыландығыны тәсвир етмәк чәтиндир.
Мәнним бөјүк бәстәкарла танышылығым да о заманлара
тәсәдүф едир. Һәмни ил апрелини 28-дә Әзинбәјов адына
Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрында мәнним «Һәјат» пје-
синини илк тамашасы олмушду. Тамашачыларың она
һәрарәтли мүнәсибәти барәдә јашлы дәслин хатирәләр-
риндән вә о дөврүн мәтбуатындан билмәк олар.

Елә о ил сентјабр ајында мәнни опера театрына мүдир
тә'јин етдиләр. О заман театр Москвада биринчи Азәр-

бајчан инчәсәнәти онкүндүжүнә һазырлашырды. Театрда чанлы иш кедирди. Бир бу мүнәсәбәтлә, бир дә ки, ики әсәри («Короғлу» вә «Аршын мал алан») онкүндүжүн репертуарында олдуғундан Үзејир һачыбәјов кечә-күндүз театрдан чыхмырды.

Онула шәхси танышлығымыз да бу заман баш верди вә илк андача севимли бәстәкарымызын садәлији, сәмими инсани рафтары, ишкүзарлығы мәни һејран етди. Илк сәһбәтдән мән гүррәләнемәк, өзүнү чәкмәк Үзејирин табәтинә тамамилә јабанчы сифәтләр олдуғуну һисс етдим. О, сәмимијјәтлә мәни тәбрик етди, «Һәјат» бәјәндијини билдирди вә онкүндүжә һазырлығы күчләндирмәк барәдә бә'зи мәсләһәтләр верди.

Мәһз онул мәсләһәтилә биз демәк олар ки, һәр күн о ахшам мәшгләриндән сонра бәдни һеј'әтин ајағусту ичәласыны кечирир, нөгсанлары вә вәзифәләри мүәјјән едирдик. Үзејир һачыбәјов инсанларла рафтарында садә, сәмими, мейрибан, гајыкеш олдуғу кими, јарадычылығ мәсләләриндә дә фикри ајдын, ардычыл, принсипал иди. О, сәнәтини хәлгилијини, дәрин мүндәрничәли, идејалы олмасыны, тәбилијини хүсуси еһтирасла мүдәфнә едирди.

Бу чәһәти онун чох мә'налы, чох гижмәтли нәзәри мәғәләләриндән вә публисистикасындан көрмәк олар. Бөјүк бәстәкарымыз дәрин көзәллик дуғусуна, гүдрәтли фәләсәфи тәфәккүрә малик иди. О, Азәрбајҗан халғынын әдәбијјатыны, мусигисини түкәнмәз мәһәббәтлә севир демәк аздыр, инсанын мә'нәви көзәллијини әкс едән бу хәлг сәнәтинин вурғуну иди, онун дунја мусиги мәдәнијјәти вә әдәбијјаты һағғында кениш мә'луматы, мүкәм-мәл билији адамы һејран едирди. Зәнкин дахили әләми, бөјүк, һәрарәтли үрәји, күнәш ишығлы јарадычы дунһасы илә доғма халғыны, бүтүн халғларла вә инсанларла әбәди көзәллик, әбәди һәзз мәһбәји олан инчләр вермиш бу бөјүк инсанын ады вә сәнәти әбәдидир...

Май, 1980.

ҺӘЈАТДАН СӘСЛӘР

Үзејир һачыбәјов Азәрбајҗан мәдәнијјәтинин бөјүк вә нәдир сималарындандыр, онун ады халғымызын тарихиндә әбәди јашајачағдыр, мусигимиз онсуз тәсәвүр етмәк мүмкүн дејил. Операмызын вә мусигили комедијамызын шаһ әсәрләрини о јаратмышдыр. Онун халғымыза бәхш етдији «Короғлу», «Аршын мал алан» сәһнәдә әбәди галачағ јүксәк сәнәт нүмуналәридр вә һәмишә инсанларын зөвгүнү охшајачағлар. Һәјатынын, мә'нәви, руһи гүввәләринин бөјүк бир һиссәсини Үзејир һачыбәјов фәснләсиз оларағ Азәрбајҗан мусигисинин инкишафына һәср етмишдир, һәм онун парлағ бәдни нүмуналәрини јаратмыш, һәм дә нәзәри вә тәшкилати мәсләләрин илә машғул олмушдур.

Мусиги сәһәсиндә бу һәнәк фәалијјәти илә јанашы Үзејир һачыбәјовун гејри-ади исте'дады әдәби јарадычылығда да силинмәз изләр бурахмышдыр. «Аршын мал алан», «Мәшәди Ибад» кими классик комедијалар онун гәләминин мәһсулудур. Үзејирин әдәби ирсинин бөјүк вә гижмәтли бир һиссәсини публисистика тәшкил едир ки, биз бу кичик гејдләримизни мәһз һәмин мәсләјә һәср едирик.

Үзејир һачыбәјов публисистик фәалијјәте биринчи рус ингилабы дөврүндә башламышды. Јә'ни елә бир дөврдә ки, ингилаби фыртыналар Русияда истибаддан, ичтимаи вә милли зүләми әсасларыны шиндәтлә дөјә-ләмәкдә иди. Чаризм күзәштә кетмәјә, зәһмәткеш күтләләрә вә әзилән халғларла мүәјјән демократик ихтијарлар вермәјә мәчбур олмушду. О чүмләдән узун мүддәт милли дилләрдә мәтбуата вурулмуш гадаған мөһүрү парчаланмышды. Башға јерләрдә олан кими Азәрбајҗанда да мухтәлиф гәзетләр, журналлар чап олунмаға башламышды.

Бу дөврдә Үзејир һачыбәјов «Молла Нәсрәддин»,

«Һәјәт», «Иршад», «Тәрәғги», «Иғбал», «Һәғигәт» кими гәзәт вә журналларда чохлу мәғаләләр, фелјетонлар, һәјәти сәһнәчиқкәр чап етдирмишдир. О јазыларына һәм ачығ, һәм дә кизли имзалар гојурду. «Филанкәс» ән чох севдији имза иди, јазыларынын мөвзу даирәси чох кеңишди. Оиларда Азәрбајчан халғынын о заманкы һәјәти, иғтисади, ичтимаи вә мәнәви дәрәләри әкс олунмушду. Бунунла јанашы үмүмрәсјәни мәсәләләринә, башға халғларын һәјәтина, бүтүн дунјанын вәзијјәтинә аид јазылар да чап етдирди. Азәрбајчана һәср олунмуш мәғалә вә фелјетонларынды демәк олар ки, о дөврәдә халғымызы дүшүндүрән вачиб вә чанлы мәсәләләрин чохуна тохунулмушдур. О, јалғыз сјјәси, ичтимаи вә иғтисади проблемләрдән јазырды. Маарифдән, мәдәнијјәтдән дә сөз ачырды. Мәнәви һәјәтин, әдәбијјәт вә мусығинин, етика вә естетиканын һәјәти әһәмијјәти олан мәсәләләрини дә диғгәт мәркәзинә чәкирди.

Үзејирин јазыларынын фикри истиғамәтини, һансы идеаллара хидмәт етдијини, һансы ичтимаи мүнәсибәтләрә гаршы чеврилдијини мүнәјјән етмәк о гәдәр дә чәтин дејил. Онларын бөјүк әксаријјәти чох ајдын мөвгедән јазылдығы үчүн мүнәлифин ичтимаи идеалы, әғидә вә етиғадлары барәдә охучуда ајдын тәсәввүр ојадырлар. Нүмунә үчүн күлли миғдарда мütәрәғги фелјетон вә мәғаләләрин бирини, 1910-чу илдә «Һәғигәт» гәзетинин 37-чи нөмрәсиндә чап олунмуш «Гәдршүнәслә» адлы мәғаләсини кәздән кечирәк: «Бу күнләрдә әлимизә дүшән рус гәзәтләринин һанкыны ачырсан ичиндә әләмати јас олмағ үзрә гара чәрчивә ичәрсиндә бир ад алтында һаман ад сәһибинин тәзкар һамини көрүрсән.

Ад сәһибни Верә Федоровна Комиссаржевскајадыр. Бу арвад артистка иди, театрчы иди, өзү дә маһир вә бөјүк бир артистка иди.

Белә бир сәнәтин сәһибәсинә бу гәдәр һөрмәт вә изәт бир чох мүсәлманлара гарибә көрүнән әһвалтдыр, зәһн едирәм. Театрчылығ һаман мүсәлманларын нәзәриндә рәзил бир сәнәтдир вә һәтта күнаһдыр».

О заман театр сәнәтинә «бир чох мүсәлманларын» алачғ нәзәрлә бахдығыны көстәрән бу сәтирләрин ардынча Үзејир мусарифләрини һәр һансы бәдбинлијә гапылмағдан чәкиндирәрәк јазырды ки, кечмишләрдә театра белә пис нәзәрлә баханлар тәкчә биздә дејил, башға халғларда да олмушдур. Бу јолу башғалары да

кечибләр. «Ики-үч јүз ил бундан ирәли христиан кешишләри даһи бу фикрлә олуб, вәфат едән театрчылары дәфи етмәји дә һарам билдирдиләр. Амма инди елә дејил. Бу күн театрчылығ ән һөрмәтли сәнәтләрин бири олуб сәнәјә нәфәси чүмләсинә кирибдир. Әввәлләрдә мурдар әдә олунан театр сәһнәси инди әјинеји-ибрәтнума олубдур».

Мүнәлиф театра вә театр сәнәтини јараданлара мүнәлиф инкишаф сәвијјәсиндә олан адамларын мүнәлиф мүнәсибәт бәсләдијини гејд етмәклә мәдәни керилји гырманчлајырды. Лакин тәкчә бунунла кифәјәтләнмирди, бир сыра башға јараларымыза да тохунарағ јазырды: «Биз кимин гәдршин билirik ки, театрчылар гәдрини дә биләк! Авам чәмаатымыз аламаздылғдан, алајанларымыз да бүхл вә һәсәд учундан өз адамларынын гәдрини билмәк истәмирләр. Бир ишдә, бир сәнәтдә баш гөвзәјанын башыдан вурулу, габағына сәдләр чәкиләр».

Мәлүмдур ки, инсанлар дүнјаја һеч бир әхлағи кејфијјәтлә кәлмирләр. Бу кејфијјәтләр сонрадан аиләдә вә чәмијјәтдә алдығлары тәрбијә нәтичәсиндә јараныб мөһкәмләнир. Шәхсијјәтин мәнәви сифәтләри ичтимаи шәрәитлә машрутдур. Фанатик дини тәсәввүр вә әғидәләрдән тутмуш, инкишаф етмиш бәјағы зәвғә, позғун вә кобуд әхлаға гәдәр һәр мәнәви сифәт инсаны јетирән чәмијјәтин нечәлијини билдирән нишанәдир. Мәғаләдә көстәрилән пис хәсијјәт театрчылаға бикәнә вә һәтта маһфи мүнәсибәт, јахшыны көрмәк вә көрүб дә пахыллығ, даркәзлүлүк едәрәк ошу кәздән салмағ, ирәли кедәнни габағына сәдд чәкмәк вә саир бу кими јарамаз сифәтләр Үзејир һачыбајовун вә үмүмијјәтлә бизим реаллист-демократик әдәбијјәти јараданларын о заман барыша билмәдикләри, рәдд етдикләри һәјәт тәрзинини мәһсулу иди.

Чох марағлыдыр ки, Үзејир һачыбајов инсан шәхсијјәтин тәрбијә едән чәмијјәти торпағла мугајисә едир. Торпағ нә гәдәр мүнәбит оларса, о гәдәр алван чичәкләр, әтирли күлләр, кәзәл, гүввәтән вә мәһсулдар биткиләр јетирәр. Азад, мәдәни мәмләкәтләрдә беләдир: истәдәдә, илаһма, елмә, сәнәтләрә гол-гәндә верәр. Әксиннә, гидасыз, гејри-мүнәбит торпағларда ән гүмәтли тохум ән јахшы биткидә артыб бөјүјә билмәз. Чырлашыб мәһв олар. Мүстәбид, мәдәнијјәтсиз чәмијјәтдә инсан фикри боғулан кими. Белә торпағ вәзбаына, өз

күчүнө битән чичәји дә яндырар, солдурар, мәһв едәр. Үзејирә көрә о заманкы «Мүстәбид чәмијјәти»нин дә исте-дадларла, халга чох лазым олан елми, билikli, мүгә-рәтги мәдәни адамларла, елмә вә сонәтләрә мүнәсибәти белә иди. Ејиән гејри мүнбит торпаг киһи...

Вәзијјәтин бу гәдәр ағыр олдуғуна бахмајараг Үзе-јир бәдбин олмурду. Лухарыдакы кәскин вә өлдүрүчү мүгајисәдән сонра о, кәләчәјә, инкишафа вә тәрәггинин күчүнә олан сарсылмаз инаманы билдирәрәк јазырду: «Лакин үмидсиз олмаг јакшы дејилдир. XX әсрдә бүтүн әләмә чари олмага башламыш мәдәнијјәт селинин габа-ғыны һеч бир мүмәнијәт илә долдурмаг мүмкүн олмаја-чагдыр. Бу селин мурады дүня үзүнү кәсафәтинни та-мизләмәкдир. Јавугдыр. О заман ки, һаман сејли-хурушан бизим јерләрә дәхи һүчүм әвәр олуб үзримиздә олан вә бизи нәфәс алмага гојмајан кәсиф дашлары, гајалары јериндән ојнадыб зайыл едәр. О дашларын алтында јат-мыш олан гурдлары јујар, јеримиз, тортағымыза чан верәр, о һалда бизим јерләрдә дә күлләр вә чичәкләр битиб, буралары чәмәнзара дөндәрәр. Неч наүмид олма-лы!»

Үзејир һачыбәјов алтмыш беш ил әввәл белә јаныг-лы үрәклә, белә одлу сөзләрә керилији ғырманчламыш-дыр. О, нечә јакшы көрән көзләрә, зәманәсинин һәрәкә-тини нечә дәриндән дујан идрака малик олмалы иди ки, мүртәчә көрүшләрини, мүртәчә ичтиман гүввәләрини һөк-мәтији бир заманда кәләчәјә белә сарсылмаз вә ишыглы инам бәсләјә иди! Елә кұман етмәјин ки, Үзејир һачы-бәјовун нәзәриндә «бизи нәфәс алмага гојмајан кәсиф дашлар, гајалар» вә «онларын алтында јатмыш олан гурдлар» мүчәррәд хәјали аңлајышлар иди. Хејр, мү-әллиф онлары чох ајдын көрүр вә кәстәрирди. Билмәк истајирсинизми онлар нечә дашлардыр, нечә гурдлар-дыр, кәлини «Прушкевич вә һачы Худу» фелјетонуну көз-дән кечирәк.

Һачы Худу Прушкевич һаггында чох ешидиб, һәтта бир журналда шәклини дә көрүб, ешидиб ки, Прушке-вич «Мүсәлманларын зиддинә кәдәндир, мүсәлманын хејрхәһи дејилдир». («Һәгигәт», 1910-чу ил, 17 феврал, № 39.)

Бир кечә һачы өз евиндә, Прушкевич Петербургда јатдығы һалда бир-бирләрини јухуда көрүрләр. Һачы Худу бахыр ки, Прушкевич о гәдәр дә чиркин дејил. Кө-

зүндә чешмәк, әјиндә јакшы либас бир көјчәк адам-дыр. Һачы Прушкевичә дејир: «Ешитдијимә көрә сән вә сәнин киһи адамлар мүсәлманларла зиддиниз. Мүсәл-манларын бәдхәһисыныз...»

Прушкевич чаваб верир ки, кәл мән данышым. Сән дә гулаг ас, ондан сонра, көр мәним бәрәмдә јалан де-јирләр, јохса һагг данышырлар. Һачы разы олур вә Прушкевич башлајыр данышмага. Мүәллиф онлары мүкалимәсни бөјүк усталыга, чох ширин вә мәһналы гурмушдур. Бу мүкалимәдән биз заһирән бир-биринә зидд олан ики гүтбүн бирләшдијини, мәһијјәт етибаринә ејни шеј олдуғуну көрүрүк. Көрүнүр ки, кичик халг-лары, «әзкә милләтләри» бормага чәнд едән гәракүрүһ чар чиновники, гәддәр истиблад нәкәри Прушкевичлә, кафирләри мурдар һесаб едән, онларла чәрәк кәсмәји һарам билән мәһдуд фикирли, фанатик Һачы Худу әс-линдә бир јолун јолчусудур. Мүртәчә көрүшләр онлары елә бирләшдирир ки, аз галыр гучаглашыб-өпүшәләр:

П р у ш к е в и ч. Мән истәмирәм ки, мүсәлманларда гәзет олсун.

Һ а ч ы. Ону биз дә истәмирәм. Гәзет бизим шәриәти-миздә һарамдыр.

П р у ш к е в и ч. Мән истәмирәм ки, мүсәлманларда театр олсун.

Һ а ч ы. Биз өзүмүз дә ону истәмирәм. Театр шәри-әтимизә һарамдыр.

П р у ш к е в и ч. Мән истәмирәм ки, мүсәлманлар не-мәс дили, фирәнк дили, һесаб, чоғрафија, һикмәт, фәл-сәфа, кимја, тарих, тәбнәт, тарихи-бәшәр, һәндәсә, мү-сәлләсәт вә бу чүр шејләри билсинләр.

Һ а ч ы. Бу чүр шејләрин һамысы күфүрдүр, биз өзү-мүз дә онлары истәмирәм.

Прушкевич мүсәлманлар арасында бир чох белә шејләрин јайылмашыны истәмәдијини сөјләдикчә Һачы Худу ганадлашыб, руһланыб дејир:

Һ а ч ы. Һәр кәс сәнә пис дејир онун өзү писдир. Һәр-чәнд сән уруссап, алма бир чох мүсәлманлардан даһа мүсәлмансан! Тәки мүсәлманларын сәнин киһи бәдхәһи-лары чох ола!

П р у ш к е в и ч. Тәки мүсәлманларын да чоху сәнин киһи ола! (Орада. сәһ. 234.)

Мараглы бурасыдыр ки, Үзејир һачыбәјов мөгәлә вә фелјетонларында аташ ачдығы мүртәчә көрүшлү адам-

ларын һамысыны һеч дә бир аягдан өлчмүр. Ондары ичтимә мәнсубийәтләринә көрә сечир, аҗырар: һаким тәбәгәя, күчлү варлы синфә мәнсуб оланлара нифратини кизләтмир, мүртәчә көрүшләрдән дәрәлли тутан бу соҗуңчу вә түфәйлиләр мәнәббәтә лаҗиг дежилләр. Зәһ-мәткеш, жохсул тәбәгәя мәнсуб оланлара исә мўәллифин үрәји январь. Булар чәһаләтләри, кериликләри үзүндән тез-тез алданырлар. Әсиндә исә әмәкчидирләр, хеҗир-һаһдырлар, һеч кәсин тикәсинә әл узадан дежилләр. Беләләрини Үзејир һачыбәјов һәм севир, һәм дә тәнгид едир, аҗылтмаға, көзүңү ачмаға чалышар. Сөз жох ки, бу үсул әсл ингилабчы-демократ јазычыларын үсулу иди, «Молла Нәсрәддин» мәктәбинин үсулу иди.

Јери кәлмишкән гејд едок ки, Үзејир һачыбәјов әд-бијатымызда «Молла Нәсрәддин» мәктәбинин ән шуур-лу, ән гүдрәтли әдибләриндән бири иди, һеч дә тәсәдүфи дејил ки, о, һәмин мәктәби вә бу мәктәбин јарадычыла-рыны дүшмән чәбәсини һүчүмләриндән, авам вә чәһил-ләрин һәдә-гәорхусундан һәрәртлә мүдафи етмишидир. «Владигафгаз чәмаатына! Ачыг мәктүб» вә «Владигаф-газ чәмаатына бир дә ачыг мәктүб» адлы мәғаләләр бу чәһәттән ибрәтәмиз вә марәғлыдыр.

Һәмин мәғаләләрдән мөлүм олур ки, һачы Молла Исмајил, Молла Нәсәнзәдә Кәңчә, һачы Мәнһәммәд Садыг Әлијев Тәбризә, һачы Зүсиф Гафаров Тәбризә вә бир дә Мустафа Аливердов — Әлијев адлы вәтәндашлар куја Үмүмвладигафгаз чәмааты тәрәфиндән вәкил еди-либләр. «Молла Нәсрәддин» журналы әлејинә, «Һәҗ-гәт» гәзетинин редаксиясына хусуси мәғалә көндәрсин-ләр. Бириңчи мәктүбдә Үзејир һачыбәјов өзүнәмәхсус хәфиғ јуморла сорушур: Балам, һечә олур ки, бириңи кәңчәли, икиси тәбризли, дәрдүнчүсүнүң һаралылығы билинмәсә дә, «Мүсәлманча сәвадсыз олдуғу ашкар кө-рүңи» бу адамлар «Үмүмвладигафгаз чәмаатының» вәкили олурлар?!

Бу суала чаваб олараг чох кечмәдән «Һәҗигәт» гәзе-тәсинин редаксиясына 70 нәфәрин имзасы илә «Молла Нәсрәддин» әлејинә икниңи мәктүб кәлир. Бу мәктүб марәғлыдыр о чәһәттән ки, о заман прүшкевичләрә әл-лә вермәјә һазыр олан бир јох, ики јох, јүзләр вә бәлкә миңләрә һачы худулар олдуғуну көстәрирди. һәмин һачы худулар «Шәриәтизмә» зидд олан «Молла Нәсрәд-дин»ләрин дәрһал гапанмаһыны бир ағыздан тәләб едир-

диләр. Һәтә «Һәҗигәт» гәзетини дә һәдәләјиб јазырды-лар: «Биз әризә вериб императорлардан тәвәггә едәрик ки, бүтүн мүсәлман гәзәтләрини бағласын. Чүңки мүсәл-ман гәзәтләри чыхандан бәрдирик ки, чох фәсадлар тәрә-нир». («Һәҗигәт», 1910-чу ил, 18 март, № 59).

Авам вә чәһил һачы худуларын бу гара-гәорхусу Азәрбәјҗан маарифтәрәвләрини, халғын көзүңү ачыб өз һүғуғлары јолунда мүбаризәјә, азадлығ уғрундакы дөјүшләрә галдырмаг истајон мүтәрәғги зијәлилары әлбәттә гәорхутмурду, ләкин јандырырды, үрөкләринә од салырды. Буна көрә дә Үзејир һачыбәјов истаһзә вә «Ислам мүдафиәчиси» адландырдығы јаланчы: «Үмүм владигафгаз вәкилләринә» мүрачәтлә јазырды: «Һәр һалда биз әдәбсиз сөзләрдән иңчиңирик, тәһидатлар-дан үркүмүк. Лақин әризә вериб императорлардан тә-вәггә едәрик ки, бүтүн мүсәлман гәзәтләрини бағласын». Будур, бу сөзләрдир ки, бизи һамысындан артыг мөјүс едир. Зәрәр јохдур, әфәндим, әризоним, азығлајын, бәкә «Исламы мүдафиә едәсиниз!». О ки, галды гәзәт-ләр чыхандан бәри сизин вә сизин киңи «ислам мүда-фиәчиләриниң» хошуна кәлмәјон чох «фәсадлар» әмәлә кәлди. Мәсәлә, Мәммәдәли шаһ тахтындан дүшүрүлдү, Солтан Әбдулһамид хилафәт вә сәлтәнәттиңдән товулды, Шейх Фәзлуллаһ, Мир һашым асылды, Рәһим хан дәр-бәдәр дүшдү... Хүләсә гәзәтләр чох «фәсад» чыхартды. Елә исә бәри бәшәдән әризаләр һазырлајын» (Орада).

Һәмин мәғаләдә Үзејир «Молла Нәсрәддин» журна-лынның мүдафиәсинә галхарг јазырды ки, о индијә гәд-бир чох мәһфәзәтли мәғаләләри илә мөмләкәттиңизә чох хидмәтләр көстәрибдир. Чиркин вә чүрүк адәтләри-мизин заһирә күлүнч вә батиндә мајеји-тәрәғги вә пиширәғги олдуғуну апашкар бизә билдирмәклә, бир чох гүсурларымызы бир-бир көстәрмәклә көзүмүзү ачыбдыр, пис адамларымызы тәгсирләндириб әфрәди-милләтә вурдуглары зәрәрләри ашкар едибдир. (Ора-да.)

Мәғалә чох тәсирли вә чох ибрәтәсин сөзләрә гур-тарыр ки, һәмин сөзләр вахтилә һәсәнбәј Зәрәбиниң «Әкинчи» гәзетиндә мүртәчә диндарларә вердиңи чавабы хатырладыр. Һәсәнбәј Зәрәби «Әкинчи»дә баш јармаг, зәңчир вурмаг киңи дини әјинләрә гаршы чыхдығы за-ман Шушадан һәдијүл Мүзәлүм Гарабағы адлы бириңи она сөјүш долу һәчв көндәрмишид. Һәсәнбәј һәмни һәч-

ви газетдә чап едиб алтында јазмышды: «Фикрим будур ки, бизим Зәрдаб кәндиндә Гарабағын сәрһәддиндә бир даш гојдуруб онун үстүндә энкр олан һәчви тамам газдырам ки, кәләчәкдә бизим өвдәдлар о јадикара бахыб билсинләр, мән бу зәһмәт илә милләти ислами гәфләт-дән ајылтмаг истәјән вахтда нечә наданлара раст кәл-дән».

Үзејир һачыбәјовун о заман «Әкинчи»дәки бу сөз-ләри охујуб-охумадығыны дејә билмәрик. Лакин «Ислам мүдафәиәчиләри»нин һәдә-горхусуна вердији чаваб «Әкинчи»дәки кими һәрәратлидир, јаныгылдыр. Үзејир јазырды: «Бу мәктублар идарәмизин ән әзиз малы олуб-дурлар. Биз онлары һәмшиһ сахлајачајыг ки, кәләчәк өвдәдләримиз о мәктублар васитәсилә бизим индики һа-лымыздан мүхбир ола билсинләр».

Ингилабдан әввәлки һәјәтнин зүлм, һагсызлыг, сој-гунчулуг, еһтијач, касыблыг, јохсулулг, игтисади вә мө-дәни керилки кими дөүмләз јаралар Үзејир һачыбәјо-вун публисистикасында һәртәрәфли вә мүхтәлиф бој-ларла әкс олунмушдур. Онун мөгалә вә фелјетонлары охучуиун күзү гаршысында о һәјәтнин реал мәнзәрәла-рини чанландырыр, мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләр, онла-рын чанлы нүмајәндәләри көз габағына кәлир. Мүәллиф зүлмү, керилији, наданлығы ләһәтләндирмәклә галма-јыб әмәкчи, зәһмәткеш адамлары әзән, еһтијач ичинә атаң ичтимаи гүввәләри дә көстәрир. Онлара һүчүм едир, онларын түфејли тәбئيәтин ифша едир. О јазыр: «Буржуалар пул күдонлардир, һәр бири бөјүк иш саһиб-ләридир ки, зәһмәткеш, әмәкчи адамларын васитәсилә пул газаныб һеч зәһмәткешини һалына галмырлар. Онла-рын мүһәфизә едиб көзләдикләри јалынз бир пулдуру — сәрмајәдир». («Иршад», 1906, 17 мај, № 113).

Үзејир һачыбәјов гејд едир ки, «сәрмајәдарлар», «буржуалар» һеч вахт зәһмәткеш адамларын гејдинә галмазлар, зәһмәткешини һәјәтнин јажшылашдырмаг, мәктәбләр ачмаг, онлара савад вә билик өјрәтмәк, онла-рын мәдәни олмасына чалышмаг сәрмајәдарларын јады-на дүшмәз». Нә үчүн? Үзејир бу суала чох доғру чаваб верир вә көстәрир ки, «Чаһил, авам адам өз һүғру вә иһтијарларыны билмәдији үчүн онун әмәјинин мәһсулу-ну мөнимсәмәк асан олу, еһтијач исе ону һәр шејә дөз-мәјә вадар едир». Буна көрә дә сәрмајәдарлар елә шә-раит јарадырлар ки, зәһмәткешләр бир јандан гаран-

лыгда, чәһаләт ичиндә галыр, о бири јандан да бир гарын ач, бир гарын тох јашамаға мәчбур олулар. Шубһә јохдур ки, бу сөзләр јетмиш ил буиунд габагы сәрмајәдарларын көрүшләрини вә зәһмәткешләрини һәјә-тыны, хүсусән Шәрг халгларынын һәјәтаны, јашадығы шәранти тамамилә доғру әкс едир. Үзејир јазыр ки, «Зәһмәткешләрини һәјәтаны јүнкүлләшдирмәк» сәрмајә-дарларын ағлына кәлмәз. Зәһмәткешини елмли, әгли-салым саһиб, ганачагы олмасы онлара хош кәлән шеј-ләр дејил вә бир дә зәһмәткеш нә гәдәр мөһтачдырса бир о гәдәр дә онлара нәфдир. Чүнки зәһмәткеш үз-гара мөһтачлығын учундан һәр бир әзәб вә зәһмәтә разы олуб, буржуанын кејфи истәдији кими ишләјәчәк-дир». Кәндлиләр, онларын бәј-хан вә буржуа үсул-идә-рәсиндән чәкдији мөшәггәтләр Үзејир һачыбәјовун пу-блисистикасында тез-тез мүрачәт етдији мөвзулардан олмушдур. О, Азәрбајҗан кәндлисини һалындан јана-јана јазмышдыр: «Русијадә һеч бир синиф јохдур ки, бизим кәндчи синфимиз кими һүғғи мүлкнијәт вә мил-лијәт о јанда дурсун, һүғғи-иһсаннијәтдән мәһрум олуб, һәғиғи мөзлүм аданы кәздирмәјә ләјиг олмуш ола! Әкәр бир саһиб-иңдән бизим кәнд әһлимини әһвал вә овзаына ләјигинчә ашына олса, бизим сөзүмүз һеч бир һалда мүбалиғәли өдд етмәз. Бизим кәнд әһлимиз ејлә бир һалда галыбдыр ки, һәр бир тәрәфдән һәрвә мүнә-сибәтләрә, залимана рофтар вә һәркәтә сабр вә тәһәм-мүл етмәјә мәчбурдур». («Иршад», 1906, 7 јуни, № 133.)

Кәндлини бу һалә салаң сабабләри ахтараркән Үзе-јир һачыбәјов иһзәрини мөшфур чар иһтибадына, чаризмини гансыз вә амансыз чиновиникләринә, јерли фео-дал тәбәгәләринә чевириди, бәјләрини, ханларын, мүл-кәдарларын «буржуа гисмәтиндән олдуғуну», јә'ни зәһ-мәткеш кәндлијә зүлм етмәкдә, ону сојуб-таламагда шә-һәр зәһмәткешини ганыны соран сәрмајәдарлардан керн галмадығларыны көстәриди.

Азәрбајҗанын бүтүн реалист-демократ јазычылары-нда олдуғу кими Үзејир һачыбәјовун да јарадычылығын-да империализмә гарын мүбаризә, әзилән Шәрг халгла-рынын мөнафејини мүдафиә бөјүк јер тутур. О, мүстәбид Иран шаһлығыны, Түркијә солтанлығыны бодман едән, онларын халға эндл сижәсәтнини, сатғын, антипатриотик әмәлләрини ифша едән күчлү фелјетонлар, кәскин мөга-ләләр јазмышдыр. Бу јазыларында мүәллиф бир јандан биринчи рус ингилабынын Шәрг халгларынын азәдлнғ

мубаризасинә гүдрәтли мүсбәт тә'сирини көстәриб, о бири јандан да Шәрг истибдадынын чаризмдән «өјрәндијини» гејд едир.

1906-чы ил ијун ајынын 15-дә «Иршад» гәзетиндә чап етдирдији «Иран Русийәни јамсылајыр» адлы мәгаләсиндә охујуруг: «Иран чамаети бахыб көрдү ки, рус чамаети өз дәвләтиндән азадлыг тәләб едир. Она көрә о да өз дәвләтиндән азадлыг тәләб етди. Иран дәвләти бахыб көрдү ки, рус дәвләти чамаети доламаг үчүн деди динмәјин, сизә бир отаг верәчәјәм, ады «государственнаја дума», о да өз чамаетыны товлајыб деди ки, сакит олуи сизин үчүн бир ев тикәчәјәм, ады олсун «әдәләтхана». Русия чамаети товланмағыни дујуб, дәвләтә барк ачығы тутду вә ајағыни јерә дөјүб деди: өзүн бил, ја вә'динә вәфа ела, ја ки... Иран чамаети да рус чамаетына бахыб Иран дәвләтинә деди: бах, өзүн бил, ја «әдәләтхана»ны бу саат гур, ја да ки...».

Мә'лумдур ки, истәр чар истибдады, истәрсә Иран шаһлығы вә османлы солтанлығы халгы «сакит етмәк», ингилаби мүбаризәләрин аловуну сөндүрмәк мәгсәдидә јаланчы вә'дләр верир, ала-јарымчыг реформаларла халгын гәзәбини сојутмаға, көзләрдән пардә асмаға чалышырды. Узејир һачыбәјовун мәгалә вә фелјетонларында мүстәбидләрин бу чүр реформа вә'дләри вә јаланчы заһири тәдбирләри истәһза һәдәфи олурду. Бу чәһәтдән онун 1908-чи ил 13 ијунда «Тәрәгги» гәзетиндә чап етдирдији фелјетон сочијәвидир: Османлыда гануни әсаси?.. «османлы вә гануни әсаси» — сөзләринин бир јердә олмасы бизә мәзәли көрүнүр вә һатта мәнтиг (логика) чәһәтинчә да куја хилаф һесаб олунур.

Хүләсә османлыда гануни әсаси!

Адамлар бир-бир көрүб сорашурлар: бу нә олан иш-дир, Солтандан чыхмаја?! Дејирләр ола билсин ки, Солтан мәрһум Мүзәфәрәддин шаһ кими етмәк истәјир, бу чох јакшы олар, һәркаһ, Солтанын оғлу Мәммәдәли шаһ кими еләмәјә!»

Узејир һачыбәјов фелјетонунда мүстәбид солтанлар тәрйиф јағдырмыш олан буржуа мәтбуатынын сима-сызлығына ишарә едәрәк истәһза илә көстәрир ки, «Гануни әсасидән сонра бу мәтбуат белә јазачаг: «Анатолу вилајәтинин әһалиси ачындан тәләф олмагададыр. Залим вә рүшвәтхор мә'мурларыңи зүлм бинәва әһалини чана кәтирмишидир. Арвад-ушағлары ани-наласе көјә

галхмышдыр. Истанбул бунларә тез бир әләч еласин!».

(Орада.)

Шәрг халқларынын гәддар дүшмәни олан инкилис вә Америка империализми Азәрбајчан ингилаби-демократик мәтбуатында даима аташә тутулмушдур. Бу мәсәләдә «Молла Нәсрәддин» журналынын кешиш мејдан вердији ингилаби сатира о заманкә публицистикаја күчлү тә'сир көстәрмиш, ону истигамәтләндирмишидир. Узејир һачыбәјов да бу јолда фәал чалышмыш, тутарлы јазылар чап етдирмишидир. 1906-чи илдә «Иршад» гәзетинин 29 ијун тарихли нөмрәсиндә «Мәдәни инкилисләрин вәһши јыртычылығы» адлы мәгаләсиндә инкилис забитләринин Мисирдә «инсаны тәһгир едәчәк дәрәчәдә мурдар» бир әмәли барәдә мә'лумат верир; «Бу забитләр» нә сәбәбдәнсә күллә атыб јерли әһалидән бир нечәсини өлдүрмүшләр. Тәбиндир ки, әһали гәзәбләннib вә инкилис забитләриндән бирини өлдүрмүшдүр. Инкилис һөкүмәти ишә гарышыб мәһкәмә гурмуш, мисирлиләрдән 4 нәфәрнин дар ағачындан асылмаға, 2 нәфәрнин иса шаллахла дөјдүрүб мәшәгәтли мөтә мәһкүм етмишидир. Узејир гәзәб вә нифрәтлә јазыр: «Мисирлиләрдән бир чох адам һазыр олдуғу јердә, бинәваларын гәтл чөврүнә ширу олунуб, тамам 4 саат мүддәтиндә олмасы әзијјәт вә азәбдән сонра һамысыны гәтл едибдирләр.

Бир бахыныз, индијә гәдәр инкилис тәрәфиндән «вәһши» һесаб олуан Русия миллилә һолә гысыгдан гуртармамыш, аруз олуан һүрријәтләри алмамыш тәләб едир ки, өлүм чәзасы фәхс олунсун. Амма азадәлик сәјәсиндә доланан мәдәни инкилисләр XX әсрдә дә адам өлдүрмәкдән, јәни гәтиликдән әл көтүрмәјибләр. Өзү дә кими өлдүрүр? Саһибсиз, башсыз, әл-јағсыз әһалини! Нә төвр өлдүрүр?

Бир чан әвәзинә 6 нәфәр чан, арвадларын аһу-наласинә, кишиләрин јалвармағына баһајыб, дурлу-дурлу чөвр вә ситәмдән сонра өлдүрүр! һарда өлдүрүр?

Мисирлиләрин саһибсиз галмыш өз вәтанләриндә!.. Тәзчүб бурасыдыр: инкилис һөкүмәтинин белә вәһши јыртычыларына азад вә мәдәни инкилис парламенти, јәни инкилис чамаети бир сөз белә демәјиб!»

Узејир һачыбәјов публицист јазыларында зәманәсинин чох чанлы мәсәләләринә тохунуб, чох пәрдәләри галдырыб, чох гаранчыг күшләри ишыгландырыб, чох дәрдләрин үстүнү ачыб, чох ишыгы, мөтә тәрәгги фикир-

ләр орталыга атыб, азادлыг вә тәрәгги байрагынын алтында каһ кәдәрли вә жангылы, каһ мәзәли вә күлмәли сөзләр дейиб... Оная, һәрәртәли, тә'сирли, күлдүрән вә дүшүндүрән сөзләр... Онуи мукәлимәли, сүжетли вә сүжетсиз сөһбәтләр, һәјәтдан алынмыш лөвһәләри бәдин чаһәтдән чох марәглы вә көзәлдилр, халг тәфәккүрүнүн, халг әдәбијәтинын дузлу, шәрин ифәдәләри вә пријомлары илә ширәләмишидир. Будур Иранда вә Османлыда халгын азадлыг мубәрәзәсини боғалыла истеһәзә оларәг Узејирин «Тәзә лүғәтдә» адлы кичик мәғаләси:

Мәшрутә (османлыча). Шәрт сөзүндән чыхыб, јә'ни шәрт гојсунар ки, һәр кәс хәзинәдән нә оғурлајыб-са динмәз-сөјләмәз кәтирсин гојсуи јеринә.

Мәшрутә (Иранча). Шәрит сөзүндән чыхыр. Јә'ни адамлары тутуб бир-бир шәритдән ассылар.

Мәшрутә (русча). Јә'ни Шүрүм — бурум.

Јахүд «Һесаб мәсәләләри»ндә охујурут: «Бир дана Лјаховун көмәји илә 50 мин иранлы гирылды. Бүтүн Ираны гырдырмаг үчүн нечә дана Лјахов ләзимдир? (Иранда 10 миллион адам вәр).

Белә дузлу, мә'налы јазылар Узејир һачыбәјовун әдәби үслубунун ән көзәл хүсусијәтләриндәндир: аз сөзлә чох мә'на вә һиссләр ифадә етмәк! Јазыларынын әксәријәтини «Ордан-бурдан» башлыгы илә чап етдир-мәси тәсадүфи дейил. Онлар һәјәтын мүхтәлиф сәһәләриндән хәбәр верирди, һәјәтдан кәлән сәсләр иди. Бу чүр јазылардан бириндә мүәллиф дейир: «Будур, нечә вахтдыр ки, гулағыма ики чүр сәс кәлмәкдәдир», нечә сәсләрдир бу сәсләр?

Һәјәтын, варлығын, зәманәнин зиддијәтләрини әкс едән сәсләр! Касыбын вә варлынын, ачын вә тохун, јахшынын вә јаманын, хејирхаһын вә ганичәнин, агилян вә чаһилин сәси! Бу сәсләрин бири нисанлыға, һагга, әдәләтә чағырыр, о бири дағымтаға, әзмәјә, мәһв етмәјә!

Бири дейир — еһ, кәләчәји јада салмајанлар!.. Ахыр-ки пешиманчылыг фәјда вермәз һа! Габагыныз учурум-дур. Индидән өзүңүзә бир өзкә јол ахтарын! О бири дейир: — Еј дүңја гајғысында оланлар! Валлаһ ахырда пешиман олачагсынын ки, әбәс јерә бу нә гајғы иди ки, чәкирдим!.. Габагыныз өлүмдүр, индидән кефининзи чәки-р, ләззәт апарын, јохса бир аз кечмәз ки, өлүм јети-шәр, дүңјадан камсыз кәдәрсиниз...»

Бәли, һәјәтдан, чәмијјәттин дәринләриндән кәлән ики

сәс данма Узејирин гулағында чинкилдәјирди. Бири беш күнлүк дүңјаны гајғысыз, мәгсәдсиз кефдә кеширмәјә, о бири һәјәтә чидди бахмаға, бөјүк гајәләрлә јашамаға, кәләчәк барәдә дүшүнмәјә чағырырды...

Әлбәттә, Узејир һәмвәтәнләрини өз әмәкләри, идрәкы вә зәкасы илә көзәл кәләчәк уғрунда вурушлара чағы-рырды. О, зүлүм, чәһаләти, мөвһуматы, чүрбәчүр чүрүк фикирләри, тәсәввүрләри, әдәтләри она көрә гырманчла-јырды ки, онлар бу күнлә кәләчәк арасында гара ләрдә чәкирдиләр, нисанлары ирәли кетмәјә гојмурдулар. Узе-јир исә јашы билдирди ки, «кәләчәкләрини әһәмијјәтли вә әзиз тутан милләтләр һеч бир вахт гејдсиз вә гајғы-сыз олмајыб, һәр ан вә һәр дәгигә чалышырлар. Чәһил вә гафил милләт исә әтәләт вә кәсаләт илә доланыб кәләчәјин гејдиңә галмыр, кәләчәк фикриндә олмур.

Биз кәләчәјимиз әзиз тутуб да онуи тә'мини үчүн чалышмәлијыг. Биз елә бир мүнбит јер һазырламәлијыг ки, кәләчәк адамларымызын әмин, архајын јашајыб да кетдикчә тәрәгги вә тәкамүлүнә бөјүк бир тәкан олсун!».

1906-чы илин ијун ајында јазылмыш бу сөзләр санки данма бөјүк бәстәкарын, гүдрәтли јазычынын һәјәт јо-луна ишыг сачмышдыр. Ону халгымызын һәјәтинын чичәкләнән күнләрини көрмәјә, бу күнләрин пафосуну әкс едән «Короглу»ну јаратмаға руһландырмышдыр...

Ијун, 1975.

ЧАВИДИ ЈАД ЕДӘРКӘН

Он беш-он алты яшындан әдәбијјата мараг көстөр-мәжә, јени — әдәби әсәрләри бөјүк һәвәслә изләмәжә баш-лајан ијирминчи илләр кәңчилијинин севимли јазычыла-рындан бири Һүсеји Чавид иди. О дөвр ичтимаи һәјаты-мызда синфи зүлм, бәрабәрсизлиқ, мәдәнијјәтсизлиқ, кериллиқ, чәһаләт әлејһинә, јени иғтисадијјат вә ичтимаи мунәсибәтләр, јени һәјат вә мәдәнијјәт, јени дүшүнчә вә әхлағ, јени әдәбијјат вә иңчәсәнәт уғрунда ғызғыи мүба-ризә дөврү иди. Бу мүбаризә һәјатыи бүтүн сәһәләрини әһәтә етмишиди вә чох кәскини иди. Бунун да сәбәби әј-диңдыр: кәһнә һәјат, онун формалары вә әхлағ норма-лары, онлары тәмсил едән синифләр тамамилә арадан кетмәмишиди, чанлы адамларын симасында мүғавимәт гүввәсини фәал шәкилдә бүрүзә верирди.

О дөвр кәңчилијини вә үмумијјәтлә чаван, гоча, га-дын, киши — бүтүн әдәбијјат вә театр һәвәскарларыны Һүсеји Чавид јарадычылығында чәзб едән нә иди?

Бу суала чаваб ахтаран фикрим мәни о заманлара гәјтарыр, бир јердә ишләдијимиз, бир рајонда јашады-ғымыз вә тез-тез көрүшдүјүмүз, чәмијјәти мәшғул едән мәсәләләр барәдә мүзакирә вә мүбаһисәләр апардығы-мыз адамлар, онларын истәк вә еһтираслары хәјалимыда чаңланыр. Бахмајарағ ки, о заман Чавидин әсәрләри бир сыра ғызғыи мүбаһисәләр ојадырды, һәтта журнал вә гәзәтләрдә о дөврдә диғгәти чәлб едән бә'зи тәң-ғидчи вә әдәбијјатчылар тәрәфиндән аташә дә тугулуур-ду, кениш охучу күтләси, онларын ичарисиндә биз јени-јетмәләр дә бу әсәрләри севә-севә охујур вә онлардан ләззәт алырдыг...

Нә тапырдығ биз Чавидин әсәрләриндә? Орада бизи чәзб едән нә иди?

Јох, Чавид чәмијјәтин һәјатыны чалхаландыран ич-тимаи-сијәси мәсәләләрә дәрһал, фәал шәкилдә, һәм дә

һаким фикрин мөвҗејиндән сәс вәри јазычылардан олмамышдыр. Онун о заманкы әсәрләри илә һәјатдакы мүбаризәләр арасында әләғәни көстәрән заһири әләмәт-ләр дә о гәдәр көзәдәјимли дејилди.

Лакин белә әләғә варды вә чох дәрин, үзви шәкилдә олдуғундан Чавидин шә'рләри, хусусән драмлары бизә интуитив тә'сир көстәрирди, магнит киши бизи чәзб едирди, һәјәчанландырырды, дүшүндүрүрдү, фикримизи һара исә учалара ганадландырырды. Хәјалимызда фү-сункар бир әләм, ишығлы һәјат сәһнәлири ачырды.

Романтизм?

Бәли романтизм! Чавидин пак инсанијјәт дујғулары илә долу олан романтик поезијасы, романтик поетик тәфәккүрү вә арзулары ијирминчи әср бәшәр тарихини, бәшәр фикри вә еһтирасларынын ән уча, ән јүксәк зир-вәсини тәшкил едән ингилабыи романтикасы илә һарада исә говушур, ингилабыи јүксәк һуманизми илә һәмһәнақ сәсләнәрәк зүлмдән, чәһаләтдән, фанатизмдән азад олан бир чәмијјәт гурмаға башламыш инсанларын үрәјини, руһуну охшајырды. Она көрә дә сәнәт әсәрләрини бу вә ја диғәр идеалларла әләғәсини мүәјјән етмәк истәр-кән јалныз заһири охшарлығлары, фикрин сөздә ачығ ифадәсини дејил, онун образларла, символларла ифадә-сини, идеалларла һисси әләғәсини вә инсаныи руһуну, еһтирасларына нәчә тә'сир етдијини, охучу үрәјиндә нә чүр һәјәчанлар ојатдығыни да нәзәрә алмағ ләзымдыр.

Јухарыда дејидим дөврдә, јә'ни ијирминчи илләрлә биз иғтисадијјат вә мәдәнијјәтчә бағагчыл әлкәләрдән чох керн галмыш бир әлкәни арабадан, хышдан, нефт лампасындан, феодал керилијиндән, савадсызлығдан, мактобсизлиқдән, ишсизлиқдән, еһтијаждан, чадрадан гуртарыб һәр чәһәтдән јүксәк инкишаф јолуна чыхар-маға сә'ј едирдик. Һәм дә истәјирдик ки, нә әзәнләр, нә дә әзиләнләр олсун!

Һуманист идеалдыр?

Бәли! Чүнки бүтүн булар һуманизмин мәркәз проб-леми олан инсан шәхсијјәтин көрүлмәмиш дәрәҗәдә учалдыр, галдырыр, онун мәнлијини, шүүруну, зүлм вә фанатизм, чәһаләт вә падаңлығ буховларындан азад едир. Бу чәһәтдән Чавидин әсәрләри бөјүк һәјати әһ-мијјәтә вә тә'сир гүввәсинә малик иди вә инди дә өз дәрин һуманист мәзмуну, ишығлы фикир вә идеаллары илә инсанлары дүшүндүрән әсәрләрдир.

Тәм дә көзәл, оянаг ва образлы дили, жүксәк бәдни кеҗиҗәтләрилә Чавидини поезиясы кәччлик илләриндән бизи вәләһ етмиш, һәҗәтәмиызә, мә'нәви аломимизә даһил олмушду. Онуң «Шеҗ Сән'ан», «Иблис» кими әсәрләриндәки бир чох бейтләри, афористик ифәдәләри дилимизни әзбәри иди, бир сыра сәһнәләр вә эпизодлар хәҗәлимиздән чәкилмәздиди.

О заман мүстәмләкәләрдә — Чиндә, һиндистанда вә бәшгә җерләрдә халqlарын азадлыг мубаризәләри ғышырды, империалистлар һәр җәрдә силһә әл атыр, зулмә вә истисмара гаршы аҗага галхмыш халqlарын һәрәкәтәни ган дәрҗәсындә боғурду, орда-бурда ара вермәдән соҗғунчу мубаризәләр төрәдирди.

О заман Чавидини бейтләри бизим гулағәмиызда романтик бир мусиги парчасы кими, һими кими сәсләндирди.

Ким кәсәрсә төкүдән ган нәһин
Гуртаран даһин одур җер үзүңү...

Хүсузилә «Шеҗ Сән'ан» вә «Иблис» бизим чох севдјимиз вә әзбәр билдјимиз әсәрләрдән иди. Бу өлмәз сәнәт инчиләри хәҗәлимиздә һәҗәтәни, инсанын мә'нәви аломини рәикәрәк сәһнәләрини ачырды, фикримизни дүвјанын вә һәҗәтәни һәлә думанлы шакилдә дә тәсәввүр етмәдјимиз чәһәтләринә јөнәлдирди, гәлбимиздә варлығын сирләрини аңламаг, фәлсәфи идрәк дүҗғусуну күчләндирди. Биз «Шеҗ Сән'ан»дә дәрвиш сурәтнин сөзләрини демәк олар ки, тәкрардан јорулмурдуг:

Сагын, һеч сормә! Бир диванәҗим мәң,
Дәмадәм чырпынан пәрванәҗим мәң.
Бабам һеҗрәт, аһәдир шүбһә... Әслә
Билнимәз мәң кимәң, еҗ шәхн вәлә!..
Фәгәт пәжүрәдә бир сәҗҗәһи-ларәм,
Шәриәтдән, төригәтдән конарәм,
Һәҗигәт истәрәм, јәһһиз һәҗигәт,
Јетәр артыг шарипәт, ја таригәт!
Гулағ вермәк мәң әслә бир китабо,
Пәрәстии еҗдәмәк һеч бир китабо.
Әвәт, гур'ан, әзбүр, инчилдү төврат
Бирәр рә'ја ки, зор тәфсири, һеҗһәт!

Беләликлә, кәччлик илләримиздә Чавид бизим хәҗәлимиздә һикмәтамиз фәлсәфи фикрлар, күчлү ештираслар тәрәннүм едән бөҗүк поезиянын, бөҗүк сәнәтнин устады кими даһил олмушду.

1929-чу илдән мәң ишләјиб јашадығым Ленин рајонундан јаваш-јаваш шәһәрә јол ачмага, Әзизбәјов адына Азәрбајҗан Дөвләт Драм Театрынын тамашаларына, Јазычылар Иттифагына, о заман әдәби мәҗлисләр кеҗирилән «Маариф еви»нә (индики Сабир бағынын алтында иди) вә «Коммунист» гәзети редакциясы јанындакы «Әдәбијат клубуна», «Кәчч ишчи» вә «Шәрг гадыны» редакцияларына кәлмәҗә бәшладым. Бу мәҗлис вә редакцияларда ара-сыра Сүләјман Рүстәм, Микајыл Мүшфиг, Сәмәд Вурғун, Рәсул Рза, Абдулла Фәруғ, Сабит Рәһман, Әбүлһәсән кими о заманың артыг танымыш шаир вә јазычылары илә көрүшүр, онларын әсәрләринә, чыхышларына гулағ асырдым. О заман Бақыдакы әдәби мәҗлис вә кечәләрдә һәңки әдәбијаты бир охучу кими сәвәләрини, ән истәдәдлү јазычыларын бөҗүк әксәријәтнини дә Чавиди, онун әсәрләрини чох уча тудуғуну көрдүм. Тәм дә бу әсәрләрдә јени фәлсәфи-естетик мә'налар тапмага бәшладым. Бу чәһәтдән «Иблис» әсәри бизим үчүн әсл бөҗүк сәнәт нүмунәләриндән иди. Буна көрә олмалыдыр ки, биз «Иблис»ни чох парчаларыны, хүсуәән сон монологуңу әзбәр дејирдик. Бу монологодә биз һәм залымларә вә мәзлумларә бөлүнүш инсан чәмијәтнини, һәм дә бу чәмијәтдә јетишән фәрдләрин даһили индијәтләрини көрүр, сәбәпләрини арашдырыр, әсәрин шәријәтәни дә, фикри дәринлијинә дә һејран олуруд:

Иблис! О бөҗүк ад иә гәдәр чәлиби-һеҗрәт!
Һәр өлкәдә, һәр дилдә аһәмагдә о шһрәт.
Һәр гүлбәдә, кашанәдә, виләнәдә Иблис!
Һәр кә'бәдә, бүтханәдә, мөҗһәнәдә Иблис!
Һәр кәс мәни динлар, фәғәт еҗлар мәңә нифрәт,
Һәр кәс мәңә аһна гул икән, бәсләр әдәвәт.
Ләкин мәңи тәһгир едән еҗ әбләһү инексин,
Олуғча мусәләәт сәңә бил нәфси-лоннин
Пәчмәдә дәмадәм әһлиб гырылчәгәсин,
Дәни аҗа алтында сөнүб мәһв олачәгәсин!
Минсә дә әһни ол сизә рәһбәрлик едән вәр:
Гән пүскүрән, атош соваран кинил краллар,
Шаһлар, уду хәғанлар, о чығғын дәрәбәкләр,
Алтуң вә гадың дүшкүңү диванә бәбәкләр,
Мин һилә гуран түлкү сјәсәтләр, о һәр аң,
Мәһнәб чыхаран, јол аҗыран хадим-әдјан,
Онлар, әвәт онлар сизә чәһәтмәҗә кафин,
Кафин сизә гәһр етмәҗә, мәһв етмәҗә кафин!..

Чавид әдәби јарадчылыгдә илк аддымларымыз атдығьмыз күнләрдән бизим мә'нәви аломимизә даһил

олмушдур. Əлава ətмəлијəm кн, о, ғəрибə дə олса, јə'ни əсəрлəрини үслүб ајрылығларына бахмајарағ, Чəфəр Чаббарлы илə бəрабər бизим ғəлбимизин дəринликлəриндə өзүнə јер тапмышдыр.

1930-чу иллəрин əвəлиндə мəни Азəрбајчан Пролетар Јазычылар Тəшкилатына катиб сечдилər.

Мəнз бу дəврдə мən бир сыра кəркəмли јазычылары, о чүмлөдөн Һүсєји Чавиди шəхсən кəрүб танымаға башладым. О заман Азəрбајчан Пролетар Јазычылары Тəшкилаты илə јанашы, Азəрбајчан Јазычылар Чəмијјəти дə варды кн, нигилабдан əввəl јазмаға башламыш гочаман јазычыларын чоху орада бирлəмишиди. Һər ики тəшкилат Коммунист күчəсиндə Элмлэр Академијасынын индики бинасында јан-јан бир нечə отагда јерлəширди. Пролетар јазычылар тəшкилаты олан отағларда даға артығ чанланма көзə дəјирди. Кəркəмли, јашлы јазычылар исə өз чəмијјəтлəринə бизə нисбətөн аз-аз кəлирдилэр. Чавид хуСУСОН аз кəрүнөлəрдөн иди. Буна бахмајарағ биз таныш ола билмишидик. Чүнки заһирən ики тəшкилат олса да, јашлы вə кəпч јазычылар арасында даими мəһкəм əлағ варды. Əдəбијјат, əдəби јарадычылығ гоша ганадлы вəһид процес шəклиндə давам едирди. Буна кəрə дə 1932-чи илдə бүтүн јазычылары бирлəшидрən Совет Јазычылар Иттифағынын јаранмасы һаммызын үрəјиндөн олду.

Һүсєји Чавидлə кəрүшлəримиз заманы о, адəти үбрə аз данышан олдуғундан диггəтли көзлөрлə мусəһибини мүшəһидə едэрək сусарды. Мən исə онун гаршысында сыхылдығым үчүн данышмаға сөз тапмаздым. Анчағ бир-ици дəфə «Азəр»дөн мəтбуəтдə охудуғум парчалардан вə «Шейх Сəн'ан» тамашасында алдығым тəэССУРАТЫ чох ғысача билдирмишидим. О заман «Кəпч ишчи» гəзетиндə мəним Чавид һағғында мусəбət руһлу кичик бир јазым да чап олунмушду. Чавид һеч бир сөз демəсə дə мən онун көзлəриндə, мєһрибан симасында хош һислэр охумушдум.

1930-чу илин пəјызында мəни Нахчывана машына-трактор стансијасы сијаси шə'бəсинин «Сүр'əт» адлы гəзетинə редактор кəндəрдилэр. Бир нечə ај сонра Бақыја, Јазычыларын биринчи гурултајына кəлмишидим. Коммунист күчəсилə ашағы ениркən Һүсєји Чавидлə гаршылашдым. Салам вердим. О мənн сахлады, һал-əһвал

тутду, Нахчыванла, орада мəним ишнмлə марағланды вə бирдən деди: — Нијə күчəдə дурмушуг, кедək бизə.

Онда Чавид, Коммунист күчəсиндə Азəрбајчан Мəркəзи Ичрайјə Комитəсинин (Индикки Азəрбајчан ССР Али Советинин Рəјасəт һеј'əти) јерлəшдији бинада олурду. Јухары ғалхығ. Отурдуғ. «Кəл тəзə гуртардығым «Хəјјам»дан сənə бир сəһнə охуғум, — деди. — Илк охучум олачағсан!»

Əлбəттə, бу мəним үчүн бəјүк шəрəфди.

Чавид, һəрəртлə, ғызғын охумағы севмəзди. Һər һалда «Хəјјам»ы јавашдан, санки өз јаздығыны охумадан сыхылар кими аһəстəчə башлады. «Хəјјам»ын биринчи пəрдəсиндə Хрјјамла Севданын илк кəрүшү, орадакы тəмиз руһ вə поетик тəрəвəт мənн вələл етмишиди: «Бир таһрыја лəзымса талынымғ, Зөвғ əһли талынысын сана» — мисрасыны мən сонралар тез-тез тəкрар едирдим.

Чавид əсəри бүкүб суслудга мən «чох көзəлдир!» — дедим. Даға далыны охумады. Мүшкүназ ханым өзүнə мəхСУС тəмкиллə чај кəтирди. Мən тəшəккүр едиб дəрин һиссијатла о мүғəддəс ездөн чыхдым.

Азəрбајчан Совет Сосналист Республикасынын он беш илији мунасибəтилə е'лан олунмуш мусəһибгəдə «Хəјјам» драмынын мұкафат алдығыны гəзетлəрдə охујанда əлбəттə, мən үрəкдэн севинмəклə бəрабər ғəрибə бир гүрүр да дəјүдүм. Мəним севинчин вə гүрүрум тəбини иди, əввəла Чавид кими бəјүк мəһəббəтлə севдијим бир сənəткарын јүксək зөвғ алдығым əсəри мұкафатланмышды, кичинчи дə онунла јанашы мəним «Һəјјат» пјесим бу шəрəфə лəјиғ кəрүлмүшду.

Јарым əср əввəl Чавидин əсəрлəриндə бизи чəзб едэн гүдрəт вə јүксək бəдини кєјфијјəтлərə инди мən онга артығ вələһəм вə бир јазычы кими Чавидин парлаг ист'едады, бəјүк сənəти гаршысында пəрəстии едирəm...

Јанвар, 1982.

БИР ЭБЭДИ СЭНЭТИ ВАР...

I.

Сәмәд Вурғун җарадычылығы миниллик поэзиямыз тарихиңда җени сәһифәдир. Бу, онун җалпы фикри-фәлсафи мүндрәһчәси илә деҗил, һәм дә бөҗүк бәдиһ-естетик дәҗәри, парлаг бәдиһ кеҗфијәтләри илә бағлыдыр.

Бүтүн бөҗүк сәнәткарларын җарадычылығы мүндрәһчәсини дөврән, әсрдән, зәманәдән алыр. Белә сәнәткарларын бөҗүккүҗү дә буңдадыр ки, әсрләрини, зәманәләрини дәриндән дүҗүб аңлаҗырлар, заманын фикри, фәлсафи мүндрәһчәсини, габагчыл меҗлләрини дәрк едирләр, җахшыны пәсдән, ишығлы, мүтәрәғги чәрәҗәҗәләри гарақуруһ, мүртәчә чәрәҗәҗәҗәрдән аҗыра билирләр, һәҗигәти вә һәсанпәрвәрлији дөнмәдән мүдафиә едирләр. Мәһз буна көрә дә онлар мүртәчә идеолокијаны һәким олдуғу чәмијјәтлә ихтилафа кирмәли олурлар. Бә'зән тәкләһирләр, иттиһам вә тә'ғиб олунурлар, ләкин һнамларындан дөнмүрләр, һнаңдығлары фикирләри һәрәртлә мүдафиә едир, белә фикирләри парлаг бәдиһ сөзлә җаймаға, җашатмаға чалышырлар. Мүкафатлары чох кеч кәлир, бә'зән һәјәтдән кетдикдән сонра кәлир, о заман кәлир ки, мүртәчә, мүһафизкаҗ көрүшләри мүдафиә едәнләр ифласа уғрамыш олурлар. Һәҗигәт, ишығлы вә һуманист фикир һнкаредилмәз бир парлаглыгла ашкара чыхыр, гәләбә чалыр, минләрлә һсанларын ағына, шүуруна, ирадәсинә һәким косилир, мадди гүввәҗә чеврилир. Бу заман, вәхтилә фәдакарчәсына һәҗигәтин мүдафиәсинә гәлхмыш вә мә'нәви әзаблара дүҗар олмуш бөҗүк сәнәтқарын мәзарына күл дәстәләри гоҗулур.

Лакин җени нәсилләрин мәһәббәти вә миннәтдарлығы җалпы күл дәстәләриндә вә тәрифләрдә олсаҗды, җәһи ки, бөҗүк дүһаларын руһу һччәрди. Әсрләрини җаймағ, һәјәти әһәмијјәтини сахламыш фикирләрини җеринә җәтирмәк, таблиғ едикләри һисләри вә жүксәк әхлаги кеҗфијәтләри һәр вәтәндашың руһуна, гәлбинә ашыламағ — онлар үчүн әһ жүксәк мәһәббәтдир.

Сәмәд Вурғун поэзијасы вә бүтүн җарадычылығы әввалдән-ахыра, бизим зәманәмизлә бағлыдыр. Сосналист һнгилабындан, җени азад һәјәт уғрунда мүбаризәләрдән, ичтиман вә милли зүлмә гаршы, һәр чүр әдаләтсизлијә гаршы мүбаризәләрдән җаранмышдыр, фикри-фәлсафи көкләри илә бу мүбаризәләрдән гидаланырды. Әзәмәтли чинар торпағын гојнуна ришә атығы ки ми, о да өз мөһкәм вә ғырылмаз көкләрилә дөврүнә, зәманәсинә бағланмышды.

Бәдиһ сөз, бәдиһ сәнәтләр — парлаглығ сеҗир. Алмаз вә мәрҗари ишығ сачан ки ми, ғызықлук әтир вәрән ки ми. Алмазын парлаглығы өзүндәдир, хош вә һнуш-едичи әтир күлүн чанындәдир. Хәлг деҗир: гоҗуја су төкмәклә гоҗу долмаз, булаг өзү җерин тәкиндән җайнаҗыб гәлхмәлидыр. Бәдиһ сөз дә беләдир. О, шаһрин, җазычынын сәнәсиндән гоҗуб кәлмәлидир, фикрини ишығыны, үрәҗини һәрәратни кәтирмәлидир. Әкс-тәғдирдә соҗуғ, сөнүк, әтирсиң вә ишығсыз олур.

С. Вурғун зәманәсиниң ади вә сәдә өвләдә деҗилди. Дөҗүшкән, етирәслә, мүбариз өвләдә иди. О, даим ичтиман-әдәби мүбаризәләрин, фикир ихтилафларынын җәһнар җеринә, кирдабларына, бурулғанларына атылырды. Шәхсијјәти вә поэзијасы белә вәһдәт төшкил едән, җарадычылығында даим вәтәндаш, вәтәндашығында һәр аһ, һәр дағиғә шаһр олан сәнәткарлар поетик фикри шәрәф вә шөһрәтидирләр. Фүзули, Шиллер, Байрон, Виктор Гүго, Пушкин, Шевченко, Сабир ки ми, Сәмәд Вурғун да белә иди.

Әдәбијјатда мүасирлик материалын, мүндрәһчәни, бәдиһ сурәтләрин мүасирлији илә мәһдудлашыр, һәр шәҗдән әввал, фикри, идејаны һәјәтә вә һсанлара мүһәснәтин мүасирлијини тәләб едир. Зәманә илә бағлылығ, әсрин өвләдә олмағ һеч дә заһири үнсүрләрдән һбарәт деҗил. Сәмәд Вурғунун сәнәти бүтүн бәдиһ иләмәләринә гәдәр мүасир иди. Чүнки о, һәһки бөҗүк ичтиман һәдисәләрә, чәмијјәтин һәјәтына вә мүбаризәләринә,

халгын мә'нәви аламына вә кечмиш модәнијјәтинә, һабәлә бәдин-естетик проблемләрә дә мүасир, габагчыл инсаннн көзү илә бахырды. Онуң поэтик идракы, һәјата вә инсанлара фәлсәфи-естетик мунасибәти мүасир иди.

Буна көрә шаирин тарихи мөвзуларда јаздығы әсәрләр дә сон дәрәжә мүасир сәсләнирди. «Вагиф», «Ханлар», «Фәрһад вә Ширин» тамаша салонунда отуран инјалыларын, фәһлә вә колхозчуларын күндәлик һәјаты вә мүбаризәсилә бағлы сымләрә тохунмасајды, зәманәмиздә фашизм вә империализм истибададына, вәһшилијинә, мүбаризә төһлүкәсинә гаршы мүбаризәләрлә сәләшмәсәјди, елә диггәтлә, елә һавәс вә әһтирасла динләһәрдинми, театр салонуну елә гүдрәтлә титрәдәрдинми! Аһи, «Вагиф» елә бир вахта јазылды ки, ичтимаи һәјатимызда бәзи ифрат инзибатчылығ мейләри, еһкамчылығ көзә дәјирди. Европаның көбәјиндә һитлер кими ганлы мүстәбид бөјүк бир дәвләти вә һәрби гүввәни әлиһә кечирмиши, һәники инсан шахсијјәтини гул һәлиһә салмағ, һотта ајрым-ајры халғлары бүтүнләкә јер үзүндән силмақ горхусу јаратмишиды. «Бир бојну олсајды бәшәријјәтин, ону бир ғылынчла вурардым јәгин» дәрәј Гачар сурәти зәманәмиздәки ирилик-хырдалы бүтүн гачарлара шаһалағ иди, һитлер кими гансызлара гаршы шаир үрәјиндә ојанан ифротин ифадәси иди.

Умунијјәтлә, Сәмәд Вурғунун әсәрләриндә мүндәрчәк кеншилији космик вус'әт кәсб едирди. Фолклор әһ'әсининн чох көзәл вә мүасир давамы, инкишафы олан «Ғышла јазын дејишмәси», «Ајын әфсанасы» кими бәдин дөһвәләрлә јанашы «Өлүм күрсүсу», «Зәңгичини арузлары» кими бејнәлхалғ мөвзуда јазылмыш әсәрләриндә о, башға халғларын тәјәји вә мүбаризәсини, јер үзүндә милли истиглалјјәт, сүлһ, азадлығ вә соснализм уғрунда мүбаризәләри нечә һәрәртлә, әһтирасла, инсан һәјатынын мә'насына, шахсијјәт азадлығы вә һакимијјәт кими мәсәләләрә тохунан лирик-фәлсәфи рич'әтләрлә әкс етдирмишиди!

Зәманәмиздә кедән мүбаризәләрин мүндәрчәсини, әсримиздә тарихи инкишафын истигамәтини капитализмдән соснализмә кечид тәшкил едир. Бөјүк Октјабр сосналист ингилабы илә башланмыш бу мислсиз тарихи процес бу вә ја дикәр шәкилдә бүтүн халғларын һәјатынын әһәт едир, бүтүн өлкәләрин иттисади-сијасы, ичтимаи-естетик инкишафына тә'сир кәстәрир. Сәмәд

Вурғун өзү бир инсан, бир вәтәндәш олара сосналист ингилабы илә башламыш бөјүк тәбәддулатларын тә'сир алтында јетишмиш, формалашмышды. Онуң вәтән-парварлик дујруларынын, Азәрбајҗан торпағына, Азәрбајҗан дилинә вә әдәбијјатына мәнәббатинин формалашмасында исә доғулдуғу, јашадығы муһит, әнлә һәјаты лап ушағ чағларында әсас рол ојнамышдыр. Һәр евдән, һәр һәјәтдән саз сәси кәлән ашығ јурду Газах, мүдрик ел мәсәлләри, зәһмәткеш кәндиләрин сада, ләкин чох колоритли, образлы данымыш дили фитрәтән көзүачығ, фәрәсәтли вә зирәк ушағын һәфизәсиндә силнәмәз изләр бурахмыш, дилинә, зөвғүнә чанлы тә'сир кәстәрмишиди. Беләликлә, ушағ вә јәнијетмә чағларындан Сәмәдин зәһни вә һисси тәрбијјәсиндә бөјүк, әзәмәт-ләј чәј кими курлајан икә гүдрәтли ичтимаи амил — ингилаби тәбәддулат вә идеаллар, халғ һәјаты, халғ зөвғү, халғ сәнәтинин әһ'әналәри бирләшмишиди.

Сәмәд бүтүн өмрү боју, бүтүн зәңкин, ојнағ, мүтәһәрри јарадычылығы боју бу икә јајнағдан иләһамланмыш, онларын тә'сирлә јазыб-јаратмышдыр. Әсәрләринин ингилаби руһу, көһнә һәјәт тәрзини рәдд едиб јәни һәјәт, јәни сәнәт вә мөдәнијјәт јаратмағ уғрунда мүбаризәнин пафосуну бөјүк емоционал гүввә илә әкс етмәси, «һисли, чарыхлы кәндимиз» мөдәни вә варлы һәјата чыхармаға, гадынлары көһнә феодал әхлағынын, фанатик дини әғидәләрин тәһгиредичи, әзичи тә'сириндән гуртарыб, бәрәбәр һүғуғу, мүбариз вә дејүшкән вәтәндәшләрә чевирмәјә чағыран шәрләри, ичтимаи әмләкә хор баханлары, әлијриләри, дили топуғ чалаңлар, «бизимлә кедиркән дөнүб дала баханлары», будәрәһәнләри, пахыллары, мәрдимазарлары, ана дилинә хор баханлары ғырманчалан кәскин сатирик вә чидди поэтик дөһвәләри ингилаби идеалларла вә халғ һәјатынын, халғ дилинин, халғ зөвғүнүн әһ'әтлә, әһ'әтлә, әһ'әтлә ин'әналәри илә ашыланмышдыр. Тәсәдуғи дејил ки, онун гүдрәтли, ганәдлы иләһамы Ленин партијјасыны, бизим сосналист Вәтәнимизни, Совет дәвләтинин парлағ поэтик нүмунәләрдә тәрәннүн етмишиди.

Бәли, Сәмәд Вурғунун јарадычылығы бүтүнләкә бизим дөврүн, бизим зәманәнин руһуну, габагчыл идеалларыны, соснализми, сүлһ вә халғлар достлуғу уғрунда мүбаризәләри, Азәрбајҗан халғынын јәни тарихини, јәни һәјатыны, совет халғлары илә ваһид әнләдә бу ишығлы

күнүмүз вә даһа парлаг кәләчәјимиз угрунда мубари-
эсини әкс етмишдир: һәм дә мубариз, дөјүшкән бир вә-
тәндаш идракы илә, ингилаби амалына садиг, жүксәк
естетик принципләриндән дөһмәјән инамла, јарадычы-
лыгда бүтөв, ардычыл вә намуслу олан шаир көзүлә,
шаир зәһнилә әкс етдирмишдир.

2.

Номердән тутмуш бу күнә гәдәр бәдһи јарадычылы-
ғын бөјүк бир кејфијјәти вар ки, онсуз һеч бир ишығлы,
мүтәрәғги идеал һеч бир әсәри сәнәт әсәри едә билмәз.
О да көзәллик адлана кејфијјәтдир. Естетик категорија
олан бу аңлајыш сәнәт әсәринин дилиндән тутмуш сүжө-
тинә, композисијасына, образлар силсиләсинә, үмуми-
ләшдирмә вә типикләшдирмә принципләринә, үсуллары-
на гәдәр, бүтүн бәдһи хуәсијјәтләрини, бәдһи форма
мәсәләләрини әһәтә едән чох кениш, универсал бир аңла-
ғышдыр. Сәмәд Вурғунун әсәрләри, дөһә-дөһә дедијимиз
кими, бизи һәм һәјәти мәнәһәс, мүдәрик фәлсәфи фикир-
ләри, дәрин мәзмуну, һәм дә көзәл формасы илә вәләһ
едир. Онлар һәр чәһәтдән көзәлдир, дили сәлис, ојнақ,
аһар, садә, тәрәвәтли, тәбһи, тутумлудур.

Вәтән мүһабисиндән сонра сәнәтдә, әдәбијјат әлә-
миндә хәлгилик вә новаторлуғ проблемләри әтрафында
мүбәһисәләр ғызышығы заман бөјүк бәстәкарымыз
Үзејир һачыбәјов ССРИ Вәстәкарлар Иттифағынын
плеһумунда чох марағлы вә дәрин мәзмунлу чыхыш ет-
миш, мусигидә хәлгилији һәрәртлә мүдәфијәә галх-
мышды. О заман мән Москвада иди. Онун чыхышы јал-
ныз бәстәкарлар арасында дејил, јазычылар мүнһитидә
дә чанлы марағ ојатмышды. Һәр јердә бу барәдә даны-
шырдылар. Үзејир һачыбәјовла «Москва» мейманхана-
сында галыр вә тез-тез көрүшүрдүк. Јазычылар Итти-
фағында онун чыхышы барәдә ешитдијим күнүн ахшамы
сорушдум:

— Бүтүн Москва sizin чыхышыңыздан данышыр.
Јәғни марағлы мәсәлә галдырмысыныз?

— Мән мусигидә хәлгиликдән данышмышам. Мәсә-
ләнин мүхтәсәри беләдир: әдәбијјәтин дили олан ки-
ми, мусигини дә дили вар, данышыр. Кәрәк о елә даныша
ки, халғ баша дүшә. Јазычы, шаир пис дил илә јазан-
да сөз боғазда илишиб галыр. Мусиги дә беләдир: кәрәк

елә јазасан ки, дилләјәнә дә, чалана да, охујана да ләз-
зәт верә. Биз сөзлә, боғазда илишиб галмаја, чај кими
аха. Мәсәлән, Сәмәд Вурғунун ше'рләри кими. Һәр сөз
өз јериндәдир. Садә вә көзәлдир.

Инди, бизим күнләрдә дә Сәмәд Вурғун поэзијасы-
нын дил көзәллији, ахычлығы вә мә'на ајдылығы бө-
јүк һәјәти әһәмијјәтә маликдир. Бу дил һәм халғ мән-
бәләриндән, халғын данышығ дилиндән, фольклордан,
ашығ поэзијасындән вә классик ше'рминдән гидалан-
мышдыр. Һәм дә дилан нәһәјәтсиз дахили имканлары-
дан истифадә етмишдир. Сәмәд Вурғунун әсәрләриндәки
јени сөзләр, јени сөз чаларлары, поетик ифадә вә тар-
кибләр ајрыча тәдғигә ләјнғдир.

Бәдһи форма мәсәләләриндә дә Сәмәд Вурғун тәбһи-
лијә мејл едирди. Халғ руһуна, халғ зөвғүнә јахын вә
аңлашығлы олмаға чалышырды. Һәлә оријинал әсәр-
ләри бир јана дурсун, тәрчүмәләриндә дә бу мејлин нә
гәдәр көзәл нәтичә вердијини Низаминин «Лејли вә
Мәчнун» дастанынын фарсчадан, Пушкинин «Евкенги»,
Онекин» поемасынын русчадан тәрчүмәсиндә көрмәк
олур.

Сәмәд Вурғунун поэзијасыны, бир сөзлә, мә'на вә
көзәллик поэзијасы адландырмағ олар. Адам онун әсәр-
ләрини охумадан дојмур. Бир охујурсан, бир дә охумағ
истәјирсән. Онларын сөз гурулушу, тәшбәһләри, образ-
лары о гәдәр тәбһи, о гәдәр аһәңкдар вә көзәлдир ки,
санки «Шур» муғамына, «Севикили чанан» гулағ зоур-
сан, санки аһар чажын шырылтасыны, дағ булагынын
зүмүмәсини дилләјирсән... Етираф едәк ки, онула ра-
зылашмадығымыз јерләр дә олур, јеринә дүшмәјән сөз-
ләринә дә раст кәлирик. Ләкин бунлар о гәдәр әһәмиј-
јәтсиз, о гәдәр аздыр ки, күл дәстәсинин ичинә дүшмүш
јащыл от кими нәзәрдән гачыр, үмуми мәнзәрәнин кө-
зәллијинә вә аһәнкинә хәләл кәтирмир.

Сәмәд Вурғун јарадычылығы бүтүнлүклә реал һәјәт-
дан, инсанларын реал севинч вә көдриндән мајаланма-
сајды, нә дәрин фәлсәфи фикирләр, нә дә ејибенз көзәл-
лик мүасирләри вә индики нәсилләри бу гәдәр чәлб ет-
мәздн. Белә үрәкдән марағландырмазды. О, чәмијјәти
дәриндән дүшүндүрән вә мәшғул едән мәсәләләрдән, вә-
тәндашларыни мубаризәсинин елә чәһәтләриндән, елә
мә'нави тәләб вә еһтијажларындән јазырды ки, онлар
чанлы һәјәти әһәмијјәтә малик иди. С. Вурғун һәјәтлә.

Һојатын һәрәкәти илә ајаглашан, халгын мә'нәви, психоложи аламинда баш верән јениликләри, дәјишикликләри һәссас бир үрәклә дујан, анлајан вә парлаг шәкилдә әкс едән шаир иди. Буна көрә дә һамы онун әсәрләрини көзләјирди. Бу әсәрләри марагла охујурду, һәјәчәнланһырды, севинирди, дүшүнүрдү...

С. Вурғун социалист реализминин ән гүдрәтли јарадычыларындандыр. Онун әсәрләриндә бу реализм итидри, хәсәрлиндир, әһәталидир, фикри, идеали парлаг бојаларла чәнландырды. Ејни заманда ганадыдыр, чәзи-бәдар романтик бојалара бүрүнмүшдүр, охучуну вәләһ едир. С. Вурғун чох тез-тез шаирләри, әдәби фикри учалара галхмаға, мави фәзаларда ганад ачмаға чағырырды. Буна әсәсән, бә'зиләри ону аз гала романтик шаир әдләндирмишдыр вә инди дә буна бәнзәр фикирләрә раст кәлмәк олур. Бу, јайлышдыр. Әввәлә, она көрә јанлышдыр ки, С. Вурғунуи нәнки муәсир мөвзуда јазылмыш ше'р вә поемалары үчүн, тарихи драмалары үчүн дә сәчијјәви олан чәһәт варлығы вә инсанлары конкрет реал чизкиләри илә әкс етмәкдир. Һалбуки романтизмни, романтик тәсвир үсүлунун әсәс хүсүсийјәти ондан ибарәтдир ки, јарадычы реал варлығы гәбул вә тәсвир етмир, өз арзу вә идеальна муәвәфи-олағ хәјәлиндә јаратдығы варлығы вә идеал инсаны тәсвир едир. Беләликлә, реалист сәнәткар үчүн варлығы, реал инсанлар әсәсдырса, романтик үчүн буналарын әһәмијјәти јохдур: о, өз субъектив көрүшләрини бәдин тәсвир үчүн әсәс чыш иптгәси кәтүрүр.

Ајдындыр ки, белә бир кејфијјәти С. Вурғунун јарадычылығына шәмил етмәк онун фикри-естетик чәрчивәсини даралтмагдан башга бир шеј дејил. Онун әсәрләринин мөзуну да, материалы да һојатдан, халгын реал мүбаризәсиндән алынмышдыр, бу мүбаризәнин парлаг бәдини мәнзәрәсини јарадан әсәрләриндә, әлбәттә, романтика күчлүдүр. Чүнки С. Вурғун һәмнишә габаға бахан, габағы көрән, кәләчәк барәдә, инсанлар барәдә ширин хәјәллара далмағы бачаран вә севән сәнәткар иди. Демәли о, һојаты, варлығы, инсанлары донмуш һалда, статик вәзијјәтдә јох, һәрәкәтдә, инкишафда, фәалијјәтдә тәдгиг вә тәсвир едирди, јә'ни онларын сабағы күнүнү, сабаһ нечә олачағыны, јахшылығын вә көзәллијини онларын һојатында вә варлығында нә вүс'әтлә артачағыны, парлајачағыны көрүр вә кәстәбирди. Ахы, социа-

лизм чәмијјәтинин, социалист ичтиман мүнәсибәтләринин тәбиәти вә мәһијјәти еләдир ки, инсанларын јени-ләшмәси вә инкишафындагы, күндәлик һојатдагы һәрчүр мәнфи вә һагис тәзәһүрләрә бахмајарағ, мүтәрәгги мејләрин, инсанпәрвәрлијин, көзәл кејфијјәтләрин јолу һәмнишә ачығдыр. Һеч шеј онларын габағыны кәсиб боға билмәз — јә'ни социалист варлығынын өзү романтик хәјәлларын бешијидир. Мәһз буна көрә дә ингилаби романтика социалист реализминин үзви бир һиссәси ки-ми мејдана чыхыр.

С. Вурғун романтик вүс'әтә чағырышлары вә ганады поэзиясы, әслиндә, голсуз-ганадыс «сүрүнән реализм» гаршы чәврилмишди. Бу чүр реализм варлығы ајры-ајры фактлар јекуну ки-ми, инсанлары гуру, чансыз мүгәвәвалар ки-ми тәсвир едир ки, Сәмәд Вурғунун јазыб-јаратдығы дөврдә әдәби тәчүрүбдә белә мејләр дә өзүнү кәстәбирди. О, дөнә-дөнә мәһз бу чүр тәзәһүрләрә гаршы чыхыр, совет һојатыны парлаг, көзәл, чәзибәдар бојаларла тәсвир етмәјә, совет адамынын, бизим муәсирләримизин гүдрәтли, чәнлы, долғун сурәтинин јаратмаға чағырырды.

Шаир бөјүк сәнәт ешгилә јашајырды, әдәбијјатымызын кәләчәјини вә дунја шәһрәтинин бөјүк нүмунәләр јаратмағда көрүр вә бүтүн парлаг исте'дады, иләһамы илә белә әсәрләр јаратмаға чалышырды. Инанырды ки, бөјүк үрәкли, бөјүк фикирли, чошгун еһтираслы вә инсаны дәриндән севән гәһрәмәнсыз бу чүр нүмунәләр јарана билмәз.

Инсана мәһәббәт, инсанпәрвәрлик вә һуманизм мүчәррәд вә һәмнишә сабит анлајышлар дејил, онларын дәрин ичтиман-тарихи мүндәрричәси вар. С. Вурғунун поэзиясынын көзәллијин, мүдриклијин ондадыр ки, әсл инсанпәрвәрлијин социализм ичтиман мүнәсибәтләриндә көрүрдү. Коммунист әхлағлы инсанлары, халгларын азадлығы вә гардашлығы идеалы илә јашајан, бу идеал уғрунда мүбаризә апаран адамлары һәгиги һуманизмләрдү ки-ми тәрәннүм едирди.

Әсл бөјүк сәнәт мөһлүдү фикирләр вә һиссләр чәрчивәсинә сығмаз, орада инсан һојаты вә мә'нәвијјәти рәшкәрәк вә мүрәккәб тәзәһүрүнү тапар. Сәмәд Вурғунун да сәнәти беләдир. О, бөјүк ичтиман-сијәси мөвзүларла јанашы, инсан үрәјинин мүгәддәс һиссләри олан мәһәббәтдән, анлә севкисиндән, алакәзлү көзәлләрдән,

вәфалы жолдашлардан, дөнүк достлардан, чил тојуғун
жумуртасындан, јуикүларыл, модабаз инчә ханымлардан,
һәр ағырлыға синә кәрәрәк мәнһәбәттин үлвијјәтнини,
нисани ләјғәтнини уча тутан аналардан јазырды. О, һәм
көзәллик вурғуну олан бир кәнч, һәм мүбаризәләрдә
сач ағартмыш ағыллы дәвләт хадими, һәм дә дүнја
сирләринни түкәнмәзлијини дәрк етмиш мүдрик бир
философ кими чыхыш едирди. Бүтүн бунларла јанашы,
һәмишә бизи вәләһ едән бөјүк шаир оларағ галырды:

Сығмаз идрәкә бу дүнја
евнини сирләри,
Варлығни һусну-әзәлдән
иә бөјүк гүдрәти вар,
Доланыб әләми лоғман
кими мәнә казірам,
Чүнки мәнәлы кечән
күнләрин үлвијјәти вар.
Мәни јелкән кими гәрг
етсә дә, дәрјада
заман,
Вурғун өлдү демәјини,
бир әбәди сәһгәти вар —

Бәли, бизим бөјүк шаиримиз Вурғун өлмәмишдир,
јашајыр. Фүзули илә, Вагифлә, Сабирлә чини-чинјәнә
сәнәт мә'бәдиндә өз јерини тутмушдур.

Окт/абр, 1976.

БӨЈҮК ХАЛГ ШАИРИ

Әзиз балалар!

Бу күнләр бүтүн республикамызда, бүтүн учсуз-бу-
чагсыз Совет өлкәсиндә, бүтүн гәзет вә журналларда,
радио вә телевизија далғаларында тез-тез һәммәмыз үчүн
әзиз вә доғма олан бир ад ешидирик: Сәмәд Вурғун! Бу
ад чәкиләндә үзү күлмәјән, көзләри шығланмајан, үрә-
ји мәнһәбәтлә дөјүмәјән бир адам тәсәввур етмәк чәт-
тәндир. Бәли, Сәмәд Вурғун тәкчә Азәрбајҗан халғынын
дејил, бүтүн совет халғларынын, бөјүкдән-кичјә бүтүн
охучу вә тамашачыларын түкәнмәз мәнһәбәтнини газан-
мышдыр. Белә сәәдәт, белә кәниш вә уча шөһрәт аз-аз
адамлара нәсиб олур.

Бу бөјүк, тәмиз вә сәмими халғ мәнһәбәтнини сәбәби
нәдир, ону нечә аиламағ лазымдыр?

Әлбәттә, бу мәнһәбәти ојадан, һәр шејдән әввәл, Сә-
мәд Вурғунун бөјүк поезијасыдыр, онун зәнкин јарады-
чылығыдыр. Ејни заманда о бир инсан оларағ, бир јол-
даш вә вәтәндаш оларағ сон дәрәчә мәрд, содагәтән,
чәсарәтли вә чәзибәдәр иди. Онунла јолдашлығ етмәк,
сәфәрә чыхмағ, дуз-чәрәк кәсмәк, сәһбәтләринә гулағ
асмағ адамын гәлбини хош дүјғуларла долдурурду.

Сәмәд Вурғун бир шаир оларағ совет дәврүндә,
Азәрбајҗанда совет социалист гурулушунун илк иллә-
риндә јазыб-јаратмаға башламыш вә тезликлә ше'ринми-
зин, әдәбијјәтимызын өн чәркәләринә чыхмыш, бүтүн
Совет Иттифағында шөһрәтләнмишдир. О, совет гурулу-
шуну, шығлы коммунизм идејаларынын, бөјүк Ленин
партијасынын, совет адамларынын мә'нәви көзәллијини
вә гәһрәман әмәјини, бүтүн дүнјада сүлһ уғрунда, халғ-
лар арасында достлуғ вә ғардашлығ уғрунда мүбаризә-
сини әкс едән чохлу көзәл ше'рләрлә јанашы, солмаз,
саралмаз бәдин көзәллијә малик поемалар, өлмәз драм-
лар, дәрин мә'налы публицист әсәрләр вә әдәби мәғалә-

лөр жазмышдыр. Совет халгынын алман фашизмине, Гитлерин ганлы ордуларына гаршы Бөүк Ветэн муһабетбеси иллэринде Сәмэд Вургууну ше'рлери дүшмөнө аташ ачан гүдрэтли топлар кими курулдамыш, фашизмни инсанлыга эндд ганлы табиятини лә'нәтлә дамгаламышдыр.

Сәмэд Вургун әдәбијјатымыза «Комсомол поемасы», «Өлүм күрсүсү», «Бәсти», «Муган», «Зәнчинин арзулары», «Ајкүн» кими көзәл поемалар, «Вагиф», «Ханлар», «Фәрһад вә Ширин», «Инсан» кими гүдрәтли драм әсәрләри вермишидр. Оуну зәнкин јарадычылыгы Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф, Мирзә Фәтәли Ахундов, Сабир, Чәлил Мәмәдгулузаде, Гүсејн Чавид, Чәфәр Чаббарлы кими бөүк исте'адларын јаратдыгы гәдим тарихли әдәбијјатымызда јени сәһифә ачмышдыр.

Әзиз балалар! Сәмэд Вургууну ушагылы, јенијетмә чағлары вә кәңчилиј төһсилдә, ишдә, әмәкдә, арасы-кәсилмәз фәалијјәтдә кечмишидр. О, мәктәбдә јахшы охумуш, дәрсләринә сәј кәстәрмиш, мүәллимин вә китабларын дедәкләри үзәриндә дүшүнүмүш, бир ешитдијини беш еләмәјә чалышмышдыр. О, пионер тәшкилатында, шәрәфли Ленин комсомолуну сыраларында фәаллыг кәстәрмиш, көзүачыг вә зирәк олмуш, мәктәб билји илә јанашы халгын һәјатындан, зәнкин халг јарадычылыгындан, ашыг поезијјасындан өјрәнмиш, скрипка вә саз чалмышдыр. Бир сөзлә, ушаглыгдан мүбариз олмуш, вахтыны бош вә мәнәсыз кечирмәмишидр. Гојуб келдији көзәл әсәрләр, парлаг әдәби ирс бөүк илһамлы, нәһәнк әмәјин нәтиҗәсидир. Өмрүнү ахырларында јаздыгы «Мән тәләсмирәм» ше'риндә о јаллы јаратмаг һәвәсинин, әмәјә олан мәнһәбәтнини түкәнмәзлијини дејил, һәм дә јени нәслә, ушаглара вә чабанлара гүјмәтләнәт кими сәсләнән һисләр ифадә едәрәк дејир:

Һәлә јер үстүндә, инсан јанында,
Дејиб данышмаган доғмамышан мән.
Узадаг өмрүнү һәр бир анын да,
Јел кими кечмәсин вахт үстүмүздән!

Ајдындыр ки, ачяг фәјдалы әмәклә, мәнсулдар ишдә, ағыллы вә дүшүнчәли фәалијјәтлә инсан өз өмрүнү һәр бир анын узада биләр, имкан вермәз ки, вахт, заман бош бир күләк кими башынын үстүндән әсиб кечсин!

418

Бөүк шаирнимиз инсанлары вә һәјаты чох севириди. О, бизим адамларда бөүк һисләр, вәтәнпәрвәрлик дүңғулары, достлуғ вә салағәт тәрбијә едир, онлары өз һәјатларыны мә'налы вә көзәл кечирмәјә чағырды. О дејирди ки, бизим һәјатымыз, јә'нин Совет өлкәсиндә јашајан адамларын һәјаты шәрәфлидр, көзәллик нүмунәсидир, чунки зүлм вә истисмар билмир, азадлығ вә гүртүлуш бәјрагынын алтында чыңкәлнәр, күндән-күнә көзәлләшир.

Өзүн билирсин ки, мән көзәлнә
Әзәлдән вургунам: көзәл — һәјатдыр!
Азадыг, гүртүлуш биздәдир дејә
Һәр јени истәјин бир кәһнатдыр.
Севдијим көзәлин ады һәјатдыр!..

Һәјаты даһа дә көзәлләширмәк үчүн инсан лап ушаг вахтларындан дүзүлүј, доғрулуғ сөвмәлидр. Һәр ишдә, һәр әмәлдә вә һәр јердә дүзүлүј уча тутмалыдыр, билмәлидр ки, сәләтин асысы, инкишафын вә јүксәлишин күчү дүзүлүкәдир. Дүзүлүк вә һәңгәт јолунда мүбариздә мәрәд вә чәсәрәтлән инсан јорулмаг билмәз, фәдакар олар. Шаирнимиз дејир:

Инсан оғлу чан верәр пәрвәһәтәк атошләрә,
Дүз сөзүн, дүз илгарын, дүз е'тибарын ештиһ!
Вургууну өз әләми, өз гәлби, өз илһамы вар,
Мейрән-үлфәтдән јараймыз бир дилјарын ештиһ!

Әзиз балалар!

Сәмэд Вургун сизн дә унутмамышдыр. О, балаларымыз бәрәдә көзәл ше'рләр јазмыш, шаир вә јазычыларымыз ушағлары марағландыран мә'налы әсәрләр јаратмага чағырмышдыр. О, ушағларымыз, бизим гејрәтлән кәң нәсли совет торпагыны, совет гурулушуну сөвмәјә, онун инсан тарихиндәки мисилсиз хидмәтнини дәрк етмәјә, гәдрини билмәјә чағырды.

Күләр көрүм, ојнар көрүм, хошбәхт көрүм һәр вахт сизн,
Күлүн, әзиз балаларым! һеч һисмәјин гәлбиниз!

Бизим хошбәхт, јени нәслә, шән вә күмраһ ушағларымыза мурачәт едәрәк Сәмэд Вургун онларын азад һәјатындан, ишығлы кәләчәјиндән илһам алырды. Кәң нәслин раһат тә'лим вә тәрбијәсин үчүн халгымызын вә дөвләтимизин һәр чүр шәрәат јаратдыгыны, көзәл ибтидан, орта вә али мәктәбләримизин бөүк инкишафыны

ифтихарла гејд едирди. Өзүнүн ингилабдан эввалки ағыр ушағлыг һәјатыны хатырлајыб дејирди:

Мән көрмүшәм ушағлыгда чәрәк дәрди дүшүнәнн,
Анам сојуғ бир дахмада ач гарына доғду мәнн.

Лакин о ағыр һәјат чәсур, ирадәли, фәрасәтлн ушағы сарсыда билмәмнш, ону руйдан салмамшдыр:

Мән эәздән туфанларын гојрунда бир өтән гушам,
Фыртыналар, гәсиргәлар гучағында доғулушам.

Кечмиш чәтин һәјаты хатырлајан шаир үзүнү букүнү кү хошбәхт балалара тутуб онлары даһа јахшы охумаға, чалышмаға, ишләмәјә сәсләјирди.

Сәмәд Вурғун јарадычылығынын мүндәрчәси, мәнасы кениш вә дәриндир. О, халгымызын һәм бу күнүндән, һәм дә кечмиш гәһрәманығ тарихиндән јазмышдыр. Онун бүтүн әсәрләриндә апарычы бөјүк идеја — совет вәтәһпәрвәрлијидир. «Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг» адлы мәғаләсиндә дә Сәмәд Вурғун бу идејадан данышарат јазыр: «Вәтән ешгиндән илһам алап бир шаир өмрү боју бәхтијардыр. Вәтән торпағы, халгымызын мәнави һәјаты түкәнмәз бир хәзинәдир ки, онун бир чох инчиләри һәлә дә кәшф едилмәмшидр».

Биз бу күн шәрәфлә дејә биләрик; әвиз шаиримиз, Азәрбајчан торпағы дурдугча сән бәхтијарсан, чүнки сәнин бүтүн әсәрләрин вәтән ешгиндән илһам алмышдыр. Биз фәхр едирик, чүнки вәтән торпағынын, халгымызын мәнави һәјатынын түкәнмәз хәзинәсиндән бизә гүјмәтли инчиләр бәхш етмиш сәнин кими бөјүк шаиримиз вар!

Нојабр, 1976.

ЧӘФӘР ЧАББАРЛЫНЫН СӘНӘТИ ВӘ СӘНӘТКАРЛЫҒЫ

I.

Тәбиәтән чанлы, фәал, еһтираслы сәнәткарлар чәмијјәт һәјатынын гәјнар вә дөнүшлү дөврләриндә јашадығы заман мүхтәлиф руһи вәзијјәтләр кечирир: бир гисми фыртыналы дәрјадакы зәһф гәјыгчы кими өзүнү итирир, јелкәни идарә едә билмир, чошгун суларын гојрунда гәрг олур. Башга бир гисми исә фыртына гушу кими өзүнү далғаларын гучағына атыр; синәсини амансыз күләкләрә сипәр едир, тәбини гүввәләрин чошгуилуғунда бир һәзз, бир ләззәт дујурлар.

Чәфәр Чаббарлы сәвүн там мәнасында бәшәр тарихинин, о чүмләдән доғма јурду Азәрбајчан тарихинин фыртыналы дөврләриндә јарадычылығы башламышды. Биринчи чаһан мүнәрибәсинин алову, түстүсү јер үзүндән чәкилмәмнш «Аврора»нын курултулары тарихин көрмәдији мисилсиз бир дөнүшүн — Бөјүк Октябр Социалист ингилабынын башладығыны әләмә билдирди. Мүхтәлиф халғларын һәјаты, тәлеји бир-биринә бағлы олан бөјүк бир өлкәдә, дүнјанын алтыда бир һиссәсиндә миллионларла халғ күтләләринин фәалијјәтилә кечмиш утопијаларын да хәбәр вермәдији тамамилә јени бир һәјат уғрунда мүбаризә башлады.

Чәфәр Чаббарлы белә фыртыналы, далғалы, туфанлы дөврдә Азәрбајчан халгынын јалпыз әдәбијјаты вә театрынын дејил, ичтимаи һәјатынын вә ичтимаи фикринин дә инкишафында бөјүк рол ојнамыш јазычыдыр. Јени әдәбијјатын, јени инчәсәнәтнин о тәләтүмлү, о чошгун чағларында Чаббарлы әсәрләринин парлаг мүвәффиғијјәти, онун ады вә шәһрәти бүтүн республиканы бүрүмүшлү. Савадлы, савадсыз, варлы, касыб бир ев

Чафэр Чаббарлынын истэр илк, женијетмэ дөврүндө, истарсэ јеткин јашларында јаздыгы әсерләрдә бу хүсүсийјат ајдын көзә дәјир. О, мүндәрчани, фикри, мазмуну формаја гурбан вермир, өзүн, гағниә, ади грамматик гануилар ону кәсәрән салмыр. Әксинә фикри габартмаға, нәзәрә чарпдырмаға, тә'сирли ифада етмәја чалышыр.

Марағлы чәһәт одур ки, Чафэр Чаббарлынын 17—18 јашлы кәңчлик илләриндә јаздыгы әсерләрдә дә бәдин әдәбијатын әсас гағисә олан инсана мәнәббәт, инсан-пәрвәрлик идејасы күчлү шәкилдә өзүнү көстәрир. Ер-кәң кәңчлик илләриндән јарадычылыға башлајараг илк аддымларындан нәзәри чәлб етмиш јазычылар дүнја әдәбијатында аз олмамышдыр вә бу гејри-ади сәчијави олан бир сыра хүсүсийјатләр мејдана чыхыр: фитри исте'дад, эәка, ағыл, мүшәһидә, һәссаслығ, вә саирә. Тәбнидир ки, бу габилијјәтләрнин тәрбијә олунмасында јазычынын аилә мүһити илә јанашы дүшдүјү ичтимән шәрәти, мәктәб, јолдашлар, отуруб-дурдуғу адамлар, охудуғу китаблар вә саирә бәјүк рол ойнајыр. Чафэр Чаббарлынын илк әсәрләриндә дә бир онун бәјүк исте'дадын шығыны, һәссас үрәјини дөјүнтүсүнү, һәјәти вә инсанлары мүшәһидә габилијјәтнинн күчүнү вә фәлсәфи идрака мејлини көрүрүк. Бүтүн бунар, јохсуллара, әзиләиләрә, кимсәсизләрә үрәк јанғысы илә долу мәнәббәт шәкилиндә ифада олунур. Лап илк әсәрләриндән олан «Гуруб чағында бир јетим» шә'ри дә мәнәз белә бир мәнәббәтин мәнсулудур: Ахшамдыр, күн батыр, гаранлығ чөкүр, гаты зүлмәт вә әсәрәнкиз бир сүкүт һәр јаны бүрүјүр. Намы евинә, ешијинә чәкилир, санки бүтүн кәнат ваһимә јәјән бир тәнһалыға, гаранлыға гапылыр. Јер үзүнә белә бир кечә чөкүдәјү, гаранлыға гапылыр. Јада јох, ата јох бир јетим» бојну чийиндә, али голтуғунда, мәнәзү көзлөри кәдәләр, үмидсизликлә долу һалда дивара гысылараг отурмушдур. Ишсизлијин, јохсулдуғун, ештијачын түјән етдији биринчи чаһан мүһәрибәсинин гызын чағларында — 1916-чы илдә бу чүр мәнәзәрә үмуми кәдәрли вәзидијјәтин символлик ифадәсиз олараг һәңгәтә ујғун вә ејин заманда тә'сирлидир. Ајдындыр ки, үрәк даглајан бу ачыначағлы мәнәзәрәнин

тәсвирилә кәңч јазығы мүәсирләрнин гәлбиндә мәнәһәт дудуғулары ојатмағ истәјирди. Ләкин шә'рдә бундан даһа мәнәһәт вә әһәмийјәтли бир фикир өз әксини тапмышдыр: Чаббарлы хүсүси мүлкийјәт дунјасынын, истисмарчы чәмијјәтин өз ејбәчәр, он әзәбләр јараларындан бирини думайлы шәкилдә олса да дүмушду вә о јазығ, заваллы, кимсәсиз јетим ушағы көстәриб дејирди:— Бир нәфәр јох ону билә инсан!..

«Инсаны инсан билмәк» мәсәләсинә Чаббарлынын јарадычылыға башладығы илк дөврләрдәки башға әсәрләриндә дә раст кәлирик. Бу әсәрләрдә халғы гоғләр јухусундан ајылтмағ, инсанларын чәһәләт вә наданлығла бағлы олан мәнәһәт нағисликдән тәмизләнмәсиз, мәдәнијјәтә говушмасына чалышмағ маарифчи фикирләр иди. Зәифләрин, јазығларын, заваллыларын сәәдәти барәдәки арзулар романтик рәңкләрә бојанмышды. Ләкин јазычынын бу фикир вә арзулары кетдикчә дәринләширди. О заманкы ичтимән мүбаризәләрдән ширәләнәрәк, ону мүрәккәб вә зиддијјәтли Азәрбајҗан һәјәтин әсас һәрәкәтвәрчиг гүвәсиз олан зәһмәткешләрин идеалларынын әкс едән әсәрләр јаратмаға сөвг едирди. Инсаны инсан билмәк, инсана һөрмәт вә мәнәббәт етмәк үчүн мүһүм бир шәрәт вәр: кәрәк инсан олсан, кәрәк өзүнә һөрмәт едәсән, кәрәк өзүнү бир инсан кими сөвәсән. Башгаларынын ачлалдан, адам јеринә гојмајан адамларын һәмшә әзләрнинн инсан кејфијјәтләрн ашағы олур, ја да һеч олмур.

Чаббарлынын бүтүн әсәрләрн әслинә баханда «Инсан нәдир, немә олмайдыр?» барәдә дүшүнчәләрнин, јүксәк идеал ахтарышыны вә бу идеала нә јолла кәлиб говушдуғуну әкс едир. Һәлә 1916-чы илдә 18 јашында јаздығы «Аслан вә Фәрһад» һекајәсиндә Чаббарлы инсан барәдәки аналитик мүһакимәләриндә гүјмәтли, дигәтәләјиг фикирләр сөјләди. Һәмшә маарифчи, елми, билији тәблиғ едән Чаббарлы һағлы олараг көстәрир ки, инсан шәхсийјәтнинн гүјмәтин, онун мәнәһәт көзәлији тәкчә елмли, биликли олмасында дејилдир: «азмы ағил вар оғурдуға вә хәјанәтә илишчә, өз ити ағылыны өзү үчүн бир аләт едиб ондан сун-истифадә едир?! Ону демәк истәјирәм ки, инсан ола биләр ағыллы, елмли, биликли олсун, амма инсан олмасын, әксинә дә ола биләр»...

Гәдим заманлардан тутмуш бизим күнләргә гәдәр бө-
 жүк язчычы, алим вә философларын чоху шәхсijтәтин
 һижлә вә рижадан узаг олмга, тәмизлик вә дүзлүк кими
 мүсбәт мә'нәви кефijтәтләрниннән вә чүрбәчүр жарамаз,
 рәзил сифәтләрниннән илә бағлы олдуғуну, бунун ичти-
 ман вә фәрди сәбәбләрниннән арамдырмышлар: бә'зән мә'-
 нәви сафлыг вә тәмизлик инсаннән күтлүү, керилији,
 ағлынын, зәкәсыннән дајазлыгы илә, һеч чүр баш ача
 билмәдији мүрәккәб һәјәт һадисәләрни гаршысында ча-
 шыб галмасы, ачылји, горхагылыгы, һәрәкәтсизлији илә
 бағлы олур. Әлбәттә, белә адамнән тәмизлижинә, дүзлү-
 јүнә е'тибар јохдур. Чүнки бир кефijтәтләр онун чанына,
 тәбиәтинә һопмадыгы, мөһкәм инама чеврилмәдији үчүн
 о адам башга бир шәрәнтлә дәјишә биләр. Һәјәтдә тәч-
 рүбә газаныб инсан әмәлләриндән аз-чоһ баш ачарса,
 «зирәк», «көзүачычы» олар вә өз хејри гаршысында һеч
 шејдән чәкинмәз. Хејри олан јердә хәјәнәт дә едәр, јал-
 ан да данышар, досту, јолдашы да сатар. Чаббарлыннән
 әсәриндә өз доғма гардашына хәјәнәт едән Фәрһад сү-
 рәтин мәһ белә бир адамы тәмсил едир. Онун әксинә
 олараг гардашы Аслан о гәдәр дә биликли вә савадлы
 дејил, ләкин «зәһмәткеш вә мәрһәмәтлидир, инсанijтә-
 тин там мә'насы илә ахырынчы пилләсинә јетишимшиди
 вә һамыны өзү кими зәһн едирди».

Бу «һамыны өзү кими зәһн едирди» чүмләси Асланы
 бир јандан нәчиб, хејрихәл, аличәнәб, инсанлара инанан
 бир адам кими сәчијләндирисә, о бири јандан охучу
 нәзәриндә ону сәдәләвһ, гејри мүбәриз, фәргинә варма-
 дан һәр кәсә инанан бир адам кими чанландырыр. Белә
 адама һөрмәт етмәк мүмкүн дејил. Ләкин...

Көрүнүр Чаббарлы Асланы она көрә идеал адам ки-
 ми, «инсан сүрәтиндә көддән енмиш мәләк» кими тәсвир
 едир ки, охујанларын, елм вә билик газанмышларын
 һамысыннән үрәјиндә мәһәббәт вә инсанijтәт дүјгүлары
 ојатсын. Кәч язчычы о дөврдә вәтәнин чоһ еһтијач дүј-
 дүгү бүтүн зијалылары демәк истәјирди ки, анчаг јүксәк
 ичтиман идеалла, вәтәнин вә халғын мәнафеји илә јаша-
 дыгда сизин елм вә билијиниз фәјда верә биләр. Јүксәк
 ичтиман идеалдан, вәтән вә халг мәнафејиндән узаг
 олан адамлар исә елмдән, биликдән позғун һәвәс вә та-
 мәһлары јолунда истифадә едирләр. Чәфәр Чаббарлы-

нын бу фикирләри бир сыра дүнја классикләриннән, о
 чүмләдән бизим елмәз шаиримиз Фүзулинни, бөјүк са-
 тирик язчычымыз Чәли Мәммәдгулузәдәннән фикирлә-
 рилә сәсләширди. Мәшһүр «Өдүләр» гәһрәманы Искән-
 дәрнин сөзләрини хатырлајат: «һамы дејир оху, алим ол.
 Һеч кәс демир оху, адам ол!»

Фүзули исә елм, билик кими көзәл не'мәтләрдән пис
 мәгсәдләр үчүн истифадә едән, фитнә-фәсад тәрәтмәјә
 һәрис олан јаланчы; ријакәр, зүлмкәр заһидләрдән вә
 дөвләт гуллуғчуларындан дад чәкирди. «Фәсад саһиблә-
 ринә елм өрәтмәк үмуми гәтл үчүн чәлладын әлиһә ити
 ғыланч вермәкдир. Рузиқарын әсил фәсады, елм әһли-
 нин һижләләридир» дејирди.

Чәфәр Чаббарлыннән илк әсәрләри дә јашадыгы чә-
 мијјәтлә, чәмијјәтин күндәлик һәјәты илә бағлы бир
 язчычы олдуғуну көстәрир. Бу әсәрләрдәки инсан сүрәт-
 ләри, һадисәләр, фикирләр, дүшүнчәләр һамысы язчычы-
 нын зәманәсиндән, Азәрбајҗан мәһшәти вә мүһитиндән
 алынымышдыр. «Ола биләр ки, инсан ағил вә биликли
 олсун, амма өз ағил вә билијини пиләк тәрәфә чевир-
 син», — дејәндә Чаббарлы јәгин ки, һагғында еһшәтдији
 вә бәлкә дә көрмүш олдуғу халгдан узаг, мәсләксиз, сат-
 ғын «охумушлары» нәзәрдә тутурду.

Фәрһад өз гардашыны алдадыр, она хәјәнәт едир,
 онун сәәдәтини позур. Ләкин дүнјадә ондан даһа бөјүк
 чанавар олдуғуна һекәјадә ишәрә вар. Һәлә илк һекәјә-
 ләриндә Чаббарлыннән фикир дәр чәрчивәән хәјәнәти
 ифша етмәкдән хејли узағлара чыхмағә, чәмијјәттин ју-
 хары гатларына мејл едирди. Чаббарлыннән һекәјәсиндә
 ашағындакы сөзләри охујанда адамнән көзләри өнүндә
 тәкчә бир нәфәри, бир шәхси дејил, ајры-ајрылыгда бү-
 түн халғлары, күлл һалында бүтүн бәшәријјәти алда-
 дыб дәрһн мә'нәви позунулдуғу, инкүзүлүлүјү, јаланчылы-
 ғы јәјән, ачыг соғунчулуғга гануннән доһ кејдирән ханш-
 ләр вә јарамазлар чанланыр. Чаббарлы алим-биәмәл-
 ләри нәзәрдә тутараг јазырды ки, онларын чоху өзү
 нәшр етдији гануна өзү ријәт етмир, халга көстөрдүји
 јол илә өзү кетмир, бүрүзә чыхардыгы вә халга төвснјә
 етдији бир мәсләкә өзү бојун әјмир.

Инсан шәхсijтәтиннән, инсан чәмијјәтиннән азад јаша-
 јышы, инкишафы вә сәәдәти илә бағлы олан бөјүк мәсә-

лөлөр Чаббарлыны даима дүшүндүрмүшдүр вә о, «Ај-дын»да, «Отгај Елоглу»нда јер үзүндә сәәдәтләри позан, инсанлары булангыч әбди иштираблар батаглыгында чырпынмаға мәчбур едән ичтимаи тәбәғәләрини нүмәјәндәләринә шиддәтли атәш ачды. Лакин бу әсәрләрдә һәјәти, сәәдәти позулан гәһрәманлар һәлә гуртулуш јолуну ахтарыр, билмирләр «алтунлары илә бүтүн шәһликләри сатын алан бир овуч бәхтәәрин» зүлмүнә нечә сон гојмаг олар. Бу јолу Чаббарлы гәһрәманлары бир мүддәт сонра тапды. «Од кәлини» вә «1905-чи илдә» әсәрләриндә о артыг әзилләр вә әзилләнләр, агалар вә гуллар дүңјасыны үз-үзә кәтирәрәк онларыи арасындакы өлүм-дирим мүбаризәсиниин парлаг сәһнәләрини јаратды. Дедији сөзләр, вердији гаунуларә өзләри инанмајан вә әмәл етмәјәнләрин јалныз мәһәви пучлугеуну кәстәрмәклә галмајың, оларыи тарихи инкишаф нәтижәсиндә лабуд өлүмә мәһкум олдуғларыны бәдин сөзүн бүтүн гүдрәтилә көстәрдн. Елхан дејир: «Онлар бәшәријјәтии күчсүзлүјүндән вә горхагылығыиан доғмуш сачмалардан истифадә едир вә өзләри инанмадығлары мүхтәлиф динләр, гаунулар, аллаһлар ујдурурлар, бәлкә дә вахтилә бир инсан чәфасында доғмуш бәлкә дә сәмини бир фикир сонрадан булар үчүн әскәри бир гүвәт, руһаниләр үчүн бир тичарәт малы, әзилән күчсүзләр, сон тикәси боғазындан чыхарылан јохсуллар үчүн бир кабус јери тутур».

Чаббарлы сәнәткарлығыида фикрин гүдрәтли, образлы ифадәси онун дәрнн мәнтиги инкишафындан ајрылмаздыр. Конкрет бир фикир, мүәјјан бир идеја ән чош-ғуну нөгтәсинә гәдәр вә ән һәрарәтли һиссләрлә инкишаф етдириляр. Фикир, һисс вә сөз илә вәһдәтдә мејдана чыхыр ки, саники бир күрәдә әрмиш, бүтүн һиссләри бирләшмиш, имтизач етмиш вәһид бир чисмдир. Нечә ки, әтир ғызылкүлүн, ишыг одун тәбини хуәсијјәтиидир, елә дә фикир, мәна, һиссијјат Чаббарлы сөзүнүн чанындадыр, ондан ајрылмаздыр. Елханыи јухарыдакы диалогундан башға бир парчадакы һәрарәт, мәна долғунлуғуна, сөзүн кәсәрипә диггәт еднн. Бу көзәллик вә долғунлуғ, бу сигләт адамы чәзб вә вәләл едир: зүлмү, јаланы нәзәрдә тутараг Елхан дејир: «Һәр јердә белә олмушдур. Сајсыз-һесабысыз инсан ғәсәблары һәмисы белә етмишдир. Индики һәјәт шәртләри дурдугча белә олачаг. Күчлүләр күчсүзләри әзиб дидәчәк, јашајан

јашајаны јејәрәк јашајачаг вә бүтүн бу һағсызлығлар, сахта динләр, ујдурма гаунулар алтыида пәрдәләнәчәк-дир». Ајдынны, Отгајны, Елханыи монологларыида елә фикирләр, елә ығчам ифадәләр вар ки, онлар дүңја тарихиниин, дүңја әдәбијјәтииин бөјүк мејлләри вә чәрәјанлары илә сәсләшир вә бу да мәһз онун нәтижәсидир ки, Азәрбајчан халгыиын узун әсрлик тарихи һәјәти, мүбаризәләри, мәһәви аләмн, мәдәнијјәти үзви сурәтдә бәшәри азадлығ мүбаризәләри вә фикри инкишафы илә бағлы олмушдур, бу мүбаризәләрини, бу инкишафыи гүјмәтли сәһифәсини тәшкил едир.

«Күчлү һәмишә һағлыдыр» мисалына демәк олар ки, бүтүн халғларыи фольклорунда раст кәлмәк олар. Ејни заманда бүтүн халғлар һағгы, әдәләти кобуд, амансыз, зүлмкар күчә гаршы гојмушлар. Бизин гәднм Мидија әфсанәләриниизәдән тутмуш бу күнә гәдәр бу фәлсәфи фикир әдәбијјәтииимызда мухтәлиф бојаларла өкс олунмушдур. Чаббарлы јарадычылығыида бу кејфијјәт гәрнбә көзәллик кәсб едир, «Од кәлини» фачнәсиндә нәә ләйтмотив кими сәсләнир: бу көзәл әсәрдә Чәфәр Чаббарлы шәхсијјәт азаддығыны, онун мүгәддәс арзу вә истәкләрини әнчи, тәһгиредичи, боғучу, алчалдычы зора, зоракылығы вә көһнә дүңјада буларыи рәмзи ифадәси олан «ити ғылыңча» гаршы гојур:

С о л м а з . — Сон унутма ки, мәни алмаг истәјәнләрин бахышындан дашлар парчаланмалы, ғылыңчына, мизрағына бүтүн алам тапынмалыдыр!

Солмазын бу хәбәрдарлығыи гаршысында Елхан чошур вә инсан зәкәсына, азадлығ идеалыны, инсанын вичданыны әлиндә тутдуғу кәсичи силаһа гаршы гојур.

Е л х а н . — Бүтүн варлығ мәнин ғылыңчыма дејил, азад диләкләрә, азад вичданларә тапынмалыдыр. Мәһв олмалыдыр. Әски дүңјанын бу ганлы фәлсәфәси, бүтүн ғылыңчлар, мизраблар ғырылмалы, јазыг бәшәријјәти өлүм пәнчәсиндә боған вуруш таһрысынын ганлы һејкәли бу өлүм вәситәләринии ғырынтылары алтыида әбдилик олараг көмүлдәлидир. Башға јол јохдур. Инсанлығын ичәт јолу бу мәнфур мәзарлығын гара торпағлары үзәриндән кечмәлидир!

Чаббарлы гәһрәманлары «ујдурма гаунулар», «өлүм вәситәләри», «Вуруш таһрысынын ганлы һејкәли» кими ифадәләри дәнә-дәнә нифрәтлә тәкрар едир, ләһнәт јағдырырлар. Бу ифадәләр онларыи дилиндә кәниш симво-

лик мө'на алып. «Уйдурма гануналар» тарихда һәмишә әдаләтсиз гурулушлара, зүлмкарлара хидмәт етмишир, «Өлүм васитләри» даима мұһарибә гызышдыранларын, вуруш таирьсынын», јә'ни мұһарибә аллаһнын гайлы һејкәлине ситајиш едәнләрин, сојунчулут сijasәти јери-дәиләрин һеч чүр элдән бурахмаг истәмәдикләри силаһ-лардыр. Инсанлары зоракылыгла өзләринә табе етмәк, кәләјә, гула чевирмәк, шәхснјјәтин азадлыг вә сәәдәти-ни тар-мар етмәк васитәсидир.

Бу зүлмүн, инсан тарихинә әсрләр узуну минбир фа-чиә төрәтмиш, инсанлары, чәмијјәтләри, халглары бир-биринин үстүнә сәлышдырмыш вә мәнфур гурулушун мәвһин истәјән јазычы Елханын дилилә дејир: «Ән бә-јүк гануналар шәхсин азад диләкләриндир. Мән инсанлы-ғын үмуми вә әбәди сәәдәтинин шәхснјјәт истибәдәдинин мәзәрлары үзәриндә тикмәк истәјирәм».

Чаббарлы јарадычылығынын фикри-бәдин инкиша-фы үчүн сәчијәви олан чәләтләрдән бири онун бә'зи мүчәррәд романтик арзулардан кениш, реал, үмумхалг, үмумбәшәри идеаллара вә һиссләрә доғру инкишафы-дыр. Чаббарлынын әсәрләриндә кетдикчә «Шәхснјјәт азадлығы» илә «бәшәријјәтин», «Үмумхалгын», «Инсан-лығын»... азадлығы вә сәәдәти ифадәләри јанашы иш-ләнмәјә башлајырды. Әсәрәтдән гурутарыб өз тәле вә мұбаризә јолдашлары илә дағлара чәкилән Елхан дејир: «Сән еј мин-мин гәбиләләрә, милләтләрә, иргләрә аръял-мыш мәзлум бәшәријјәт! Мән бу күн бүтүн истилалара, мұһарибәләрә, гыргынлара, әсирлијә, һөкүмәтләрә, га-нуналарә, динләрә, аллаһларә, бүтүн әски варлыға гар-шы үсјән бәјрағы галдырырам!»

Бу бәјрағы галдырмагдан онун мәгсәди, гәјсәи нә-дир? Бүтүн халглары, иргләри, милләтләри инјә о бәј-рағын алтына дә'вәт едирди? Бу суалын чавабында биз Чәфәр Чаббарлынын јени һәјатдан, халгын азад, хош-бахт күзараныннан, совет сәнаист гурулушунун өлкә-миндә јаратдығы халглар достлуғундан нечә бәһрәлән-дијини, фикри-естетик тоқамулуну көрүрүк. Елхан елә бир чәмијјәт јаратмаг истәјир ки, орада «бүтүн өлкә гардашчасына чалышан, газанан вә бөлүшән бир аилә олачакдыр. Орада јанма һөкүмәтләр, гануналар олмаја-чагдыр. Орада әзәрәнис, азад истәккләр, азад һәрәкәтләр, һәјатин мүғәддәс гануну һөкм сүрәчәкдир!».

Инсан сурәтләрини, мәнсуб олдуғу ичтимаи тәбәғә-нин әхлагына вә көрүшләринә мұвафиг јалныз характер вә инамлары чәләтдән типикләшдирмәклә галмајыб, данышығында, дилиндә дә буна наил олмаг бәдин үму-миләшдирмәнин, јә'ни әсил сәнәткарлығын ән чәтин мә-сәләләриндәндир... Чәфәр Чаббарлы бу чәләтдән дә уstad драматург вә јазычыдыр. Бунуна әлағәдәр ола-рар ону да гәјд етмәјә дәјәр ки, Чаббарлыда бәдин мө'-јар дуғусу, бөјүк јазычылара мәхсус һәссаслыг сәнәт-карлығынын бүтүн үнсүрләриндә, о чүмләдән дилиндә дә данм өзүнү кәстәрир. Дил бәдин әдәбијјәтин «иншаат материалыдыр» дејирләр. Һәр бир иншаат материалы-дан исә инсан зөвғүнү охшајан, инсана сәәдәт вәрән биһалар, сәнәт абидәләри дә јаратмаг олар, јөндәмсиз, зөвғсүз дахмалар да. Дил материалындан, јә'ни сәјсәз-һессәбсәз сөзләрдән усталыгла истифадә етмәк исә даһа бөјүк истә'дәд, зөвғ, сәбр, мөһарәт истәјир. Чүнки јара-дычыны бәдин тәфәккүрүн зирвәләринә галдыран с'чәз-кар гүввә сөздүр. Чаббарлы бу зирвәләрә галмаг мөһа-рәтинин илк адымларындан бүрүзә вәрмиш сәнәткар-лардандыр.

Чаббарлы сөзлә тип јаратмаг үчүн ики мәнбәјә мұ-рациәт едир: әдәби ирс вә һәјат. О, өзүндән әввәлки јазычыларын, хүсусән классикләрин вә халг әдәбијјәти-нин тәчрүбәсини өјрәнирди, ону мәнимсәјирди. Һәјатдан исә о, заһири көркәми вә мөвгәји илә дахили алами ара-сында дәрин учурум олан вә өз басит тәфәккүрү, мө'нәви ејбәчәрлији илә артыг типә чевирлими олан күлмәли, колоритли һадир нүсхәләр сечирди. Мәсәләи: «Вәфалы Сәријјә»дәки Ахунд, «Од кәлини»ндәки Олдамды сурәтләрини хатырлајар. Чәһил, әдәбаз, икнүзлу, мө'нән поэтуғ үләмалара биз Мирзә Фәтәли Ахундовуи да, Чә-һил Мәммәдгулузавадини дә әсәрләриндә раст кәлмишик. Чаббарлы өзүндән әввәлки тәчрүбәләрә јарадычы јана-шыр, онлары кәзәл әи'әнәјә чевирир. Онун Ахунд сурәти нә Дәрвиш Мәстәли шаһа, нә дә Шейх Нәсруллаһа бән-зәмир. Ахундуи авамлығы, ејбәчәр идрәки вә инләйиш-лары, чүрүк рәвәјәтләрә бағлылығы хүсусән дилиндә өзүнү кәстәрир:

А х у и д. — Үләмаларын чоху бу барәдә јазырлар ки,
о евдә ки сизә охунур, һәмни евин бәминә о гәдәр мәләк-

лөр жыгылыр ки... ахыра, агаји молла һачы Ибраһим Нахчывалынын издыгына көрө бири жыкылыб ајагы шикст олар. Сонрадан да әксәр үләманын, өз он чүмлө агаји «чамышүл-үдүм» мазандаранынын фитвасынча о мәләжин ајагы сагалар, шафа талар. Амма мәрһум агаји һачы Сәмәди — Мәмәгани өз рисаләсиндә јазыр ки, хејр, о мәләк һәмишә шикст галар вә о шикстликлә фохр едәр ки, сифә охуанә евин баминдән жыкылмышам...

Чаббарлынын бу чүр өзүнәмәхсус диди илә данышан гочу, милјонер, голчомаг, бүрократ сурәтләри «1905-чи илдә», «Севил», «Алмас» пјесләриндән вә башга әсәрләриндән охучуја танышдыр. Чаббарлынын јалныз мәңфилији, ејбәчәрилији тәәссүм етдирән сурәтләринин дилә колоритли дејилдир. Мән дејәрдим ки, мүсбәт сурәтләри даһа парлаг, даһа типикләшмиш, өзләринә мөхсус дил илә данышырлар. Будур әдибин мәңчә ән көзәл драмларындан олан вә тәәссүф ки, индијә гәдәр сәһнә үзү көрәмәмиш «Нәсрәддин шаһ» драмында Мирзә Раа Кирманлынын оғлу кәч Најир шаһпәрәст, гаракурһу вә сојғучу Раһим ханын ганәсиз фәррашына дејир: «Босдир, кет өз ханына декилән ки, мәним бачым Теһран диванханасы дејил ки, Раһим хан кими бинамусларын әләти-истифадәси олсун, кединиз! Өз ханыныза сөјләјиниз ки, мәним бачым көзәл, парлаг исә вә чансыз, чавахират дејил ки, медаллара дүзүлүб, Раһим хан кими алчакларын јакхасындан асылсын!»

«Од кәлини» фачысында Елханын дар ағачы алтындакы сон монологу сөз васитәсилә ән гүдрәтли инсан еһтирасларыны, ән јүксәк идеаллары парлаг, көзәл, тәсирли, образлы ифадәнин ечәзкар нүмунәси сәјылә биләр. «Лилләһә иллалләһ! Бах адәмдән-хатәмә кими бүтүн һојат вә сәәдәт бәјғушларынын јаратдығы бу дар ағачлары да дејир лилләһә иллалләһ. ...Јалныз мән, бу күнәшин телләрин, бир вичданын чарпмасы, бир мәнәнын көрсәнишләри олан бәшәријәттин бу гардашым вә азәдлыг бәјрагынын алтында тәк галыб сон нәфәсимдә дә лилләһә иллалләһ демәјиб сизә вә бүтүн инсан гәсәбларына гаршы уцадан дејирәм: јохдур аллаһ! Јохдур аллаһ! Мәнәм аллаһ! Мәнәм јер үзүндәки һојат вә сәәдәтин јарадычысы!»

• • •

Һојаты мүбаризәләр, кәркин ичтиман коллизиялар ичәрисиндә инсан шәхсијәтинин психоложи әләмини,

дүшүјү вәзијәт дахилиндә характерини дүзкүн, дәриндән ачыб чанландырмаг сәнәткарлығын чох вачиб мәсәләләриндәндир. Чаббарлынын әсәрләри бу чәһәтдән дә онун нечә камил сәнәткар олдуғуну кәстәрир. Чаббарлынын гәһрәманлары әсасән мүсбәт вә мәңфи адамлардыр. Лакин онлар һеч дә мүәјјән фикрин, јә'ни идејанын шејурчулары дејил, дири, чанлы дүшүнән инсанлардыр.

Шәхсијәтин дахили әләминдәки, психоложи варлығындакы зиддијәтләри ачмаг, бә'зән онун үрәјини нечә тәәдәли һиссләр парчаладығыны, бејини нечә бир-бирини рәдд едән фикирләр дөјәчләдијини кәстәрәмәк Чаббарлы јарадычылығына јабанчы дејилдир. Буна бирчә мисал кәтирмәк кифәјәтдир. «Солғун чичәкләр»дә Бәһрәм сурәти! Пула алданан, јүнкүл вә раһат һојат һәминә өз тәмиш, мүғдәлс мәһәббәтинә хәјанәт етмиш Бәһрәм бу хәјанәтин ачы мейваләрини даддыгда вичданы ојаныр вә о ағыр нәтирәблар ичәрисиндә аз гала ағлыны итирмәк дорәчәсинә кәлир. Анлајыр ки, дүнјада һеч бир фәләкәт «јаралы вичданын хәфиб нийлтиси» гәдәр инсаны нараһат етмәз. Бәли јазыглар олсун о адамнын һалына ки, онун вичданы мән бәдбәхттин вичданы кими јаралыдыр, ләкәлидир!»

Гәһрәманларын һојатынын шәрантыни, чәлб олундуғу мүбаризәләрин һәрактәр вә мәһијәтини нәзәрә алмадан онларын һамысыны «психоложи тәәдәләр» ичәрисинә салмаг да доғру дејил. Тарихдә илә вәзијәтләр вә елә һаллар чох олуб вә мүасир инсанларын һојатында да истәһилән гәдәр елә һаллар тапмаг олар ки, о һалларда миңләрлә инсанлар тәрәддүд етмәдән бу вә ја дикәр јакшы вә јаман әмәлә башлајыб өз һәлијәтләрини гәтијәтләр ахыра чатдырырлар. «Севил», «Алмаз», «1905-чи илдә» гәһрәманлары бәләдир. «Нәсрәддин шаһ» драмында бу чәһәтдән сәңијәви бир сәһнә вар: бир дәстә фәдакар шаһ истибдадындан чана кәлмиш мәмләкәти хилас етмәк үчүн бир мағарада топланмышдыр. Онлар тәрәддүд вә дахили зиддијәтләр јабанчыдыр. Чаббарлы онларын гәтијәтин һәрактәлә, еһтирасла тәсвир едәрәк зүлм әләјинә барышмаз мүбаризә Чамалүддәвләнин диләлә дејир: «Бу көрдүјүңүз јолдашлар зүлмә гаршы сизләрини сипәр едиб һүрријәт вә әләәт үчүн чанларыны фәда етмәкдән чәкинмәз фәдакәрдир. Бураја кәләнләр фикрини, зәһинни, ағлыны, ру-

һуну, чисмини, бир кәлмә — бүтүн варлығыны илк лүзумунда һурријјәт вә әдәләт јолунда сәрф етмәлидир!»

Тәбнидир ки, дахили зиддијјәтләр әлиндә чырпымаг кими мütәрәдди вәзијјәт белә адамларә јабанчыдыр. Чүнки онлар тарихин бојуиларына гојдуғу шәрәфли вәзиғәни јеринә јетирмәкдән әзиз вә гижмәтли бир һиссә танымырлар!..

6.

Јухарыда дедим ки, Чәфәр Чаббарлы һағғында чох данышылыб, чох јазылыб. Оуну јарадычылығы елми әсәрләрә материал вермиш, елми тәдигатларын мөвзусу олмушдур. Бу да тәсәдуғи дејилдир: Чәфәр Чаббарлы Азәрбајчан совет әдәбијјатынын илк сәһәринин булдуғу үфүғләриндә доғмуш күнәшдир. О, бизим сониәст һәјәтими, халғымызын кечмиш зәнкин тарихини һәһрәманлығ сәһнәләрини парлаг бојаларла әкс етмиш бөјүк сәнәткардыр. Әдәбијјатын чәтнин жанры олан драматуркијјамызда сониәст реализминин гәләбәсини онун ады илә бағлыдыр. Мә’лумдур ки, јени јол ачмағ о гәдәр дә асан иш дејил. Нәр бир сәһәдә јени јол ачмағ үчүн биринчи нөвбәдә бөјүк исте’дада малик олмағ ләзими. Лакин исте’дада јанашы сөнәтә вурғунлуғ, чәсарәт, әмәксевәрлик, дәрин дүшүнчә, һәјәтин ирәли сүрдүју етијјачлары анламағ, бөјүк тарихи дөңүшләрә мүғавимәт јох, көмәк көстәрмәк истәнир. Чаббарлы бүтүн бу кејфијјәтләрә малик иди, мә’нәви ләззәти јазмағда тапырды.

Јухарыда гејд етдик ки, Чаббарлы јарадычылығы сониәст ингилабындан әввәл башламышды. О заман Азәрбајчанда мütәхәлиф ичтимаи тәбғәләр, чохлу идеоложи чорәјиләр арасында мубаризә кедирди. Адам, хүсусән кәңч јазычы чаша да биларди, һәгигәти јалаңдан, мүртәчә көрүшләри мütәрәггидән ајырмағ чох да асан дејилди. Чаббарлынын хошбәхтлији орасында иди ки, илк әддимлардан ишыға мејл едирди, вәтәнпәрвәрлик дүғулары илә әдәбијјата кәлмишди, чох кәңч олмасына бахмајарағ һиссијјат ону мütәрәгги зијәлилар чәһәсинә чәкирди. Мөвһуматы, ингилабдан әввәлки һәјәтин гаранлығыны, зүлмүнү, истисмарыны илк әсәрләриндә ифрәтлә һырманчлајыр вә халғы ишыға, азадлығы чағыраи әсәрләр јазырды.

Бу өзү јарадычы үчүн бөјүк сәәдәтдир ки, илк әддимларыны атдығы күндән, мütәрәгги идејаларла јашасын. Тәсәдуғи дејил ки, Чаббарлы чох тез халғы јени һәјәт уғрунда мубаризәсинә гошулмушду. Нәлбуки сониәст ингилабынын халғымызын һәјәтында төрәтдији бөјүк тәбәддүлаты бүтүн јазычылар доғру баша дүшмәмишдиләр. Әзиз кечмишдә мütәрәгги мөғгә тутмуш ба’зи јазычылар ингилабын ирәли сүрдүју бүтүн проблемләри вә зәрури дәјишкликләри илк илләр о гәдәр до доғру гижмәтләндир билмәмишдиләр. Чаббарлы илә һәјәтдә вә әдәбијјатда чох тез өз мөғгәјини вә јолуну мөүјјән етмиш, шәхс вә чәмијјәт, сәнәт вә һәјәт, романтизм вә реализм барәдә мүчәррәд аналәйишлардан узғашламышды. Буна көрә дә о, һәјәтин нәбзини даһа тез тутмуш, јени чүчәрән рүшәјмләри һәссәтлыға дүја билмишди. Чәфәр Чаббарлы драматуркијјасынын бөјүк кејфијјәтләриндән бири онун халғын һәјәтында баш вәрән дәјишкликләри, мütәрәгги идејалары бүтүн варлығы илә гәбул етмәс, гәлбинин дәришкликләриндән кечирәк бәдин лөвһәләр јаратмасыдыр.

Чаббарлы реалист сәнәткар иди. Чох гүдрәтли реалист иди. Хүсусилә совет һәјәтынын, Азәрбајчан халғынын 20-чи илләрдә һәлл етдији бөјүк ичтимаи проблемләрин бәдин тәсвириндә Чәфәр Чаббарлынын реалист бојалары, һәјәтин өзүндә баш вәрән һадисәләрә әсәланмасы вә бу һадисәләри доғру әкс етмәсн бөјүк естетик һадисә иди. Чаббарлынын инсан сурәтләринә нәзәр салсағ көрәрик ки, онларын әсәрәјјәти әдәбијјатымыз үчүн јенидир. Алмас, Севил, Јашар вә саңрә... о замана гәдәр әдәбијјатымызда көрүнмәмиш сурәтләр иди. Даһа доғрусу онларын ба’зенинә ајры-ајры һекәјәләрдә, нәср әсәрләриндә рүшәјм һалында раст кәлирик. Лакин, һеч бирисн Чаббарлы гәләминин гәлдирдығы гүдрәтдә вә сәвијјәдә дејил.

Тшпик, сәчпјәви сурәтләр јаратмағ Чаббарлы гәләминин мәһәрәтидир: «Севил», «1905-чи илдә», «Алмас», «Јашар» әсәрләриндә мәһз бу чүр сурәтләр әсәсдир. Нәмин әсәрләрдә олдуғча һәјәти, реал, парлаг, мөүјјән синифләри, тәбғәләри әкс едән сурәтләр әсәс јер тутур. Доғрудур, Чаббарлынын хүсусән тарихи әсәрләриндә романтика да күчләүдур. Фиркин романтик учушлары да онун әсәрләринә өз ишығыны салыр. Бу да тәбнидир. Чүнки мә’лумдур ки, Гөркнинин ифадәсијлә десәк сониә-

лист реализминин өзүндө ингилаби романтика жашайыр. Ингилаби романтикасыз сосналист реализми жохдур. Романтикасыз реализм нечэ дэждэрлэр сүрүшүб һајаты натуралист шәкилдэ экс етмөк кими јанлыш, антиреалист чэрәјана кедир ки, бу' чүр тәсвир үсулу сосналист реализминэ тәтијјөн ујуша билмәз. Бу романтикасыз тәсвир, фикрин романтик учушу нэ олдуғуну билмәјән јазы үсулу әввал-ахыр чансыхычы, өлкүн натурализмлә гуртарыр. Чаббарлы гәләминә белә шәјлр јабанчыдыр. О, һәмишә итидир, чанлыдыр, алмас кими парлагдыр, күнөш ишығында мүхтәлиф рәнкләрлә парылдајыр.

Чаббарлыда әди һәјат е'чазкар шәкилдэ тәбин, фү-сункар, шириң арзуларла ишыгланыр, адамы чәзб едир, дүшүндүрүр, һәјәчәнландырдыр. Мәним нәзәримдә илк јазмаға башладағым илләрдә дә, инди дә бу јол, бу сәһкар хусусијјәт әсл бөјүк сәнәт јолу олмушдур. Мән дәнә-дәнә Чаббарлынын әсәрләринә баханда дә, онлары әлимә алыб марагла, һәјәчәнла охујанда дә онлары инсаны лагејд бурахмамасынын, үрәјә, һиссләрә күчлү тәсвир етмәсинин сирри бардә дүшүнмүшәм. Сә-нәтин, илһамын ахтарыш вә тапынты јоллары, сирләрн чох мүрәккәб, бәлкә дә нәһәјәтсиз олдуғундан Аристо-телдән бу күнә кими онлары тамамилә дәрк етдијини дејән бир алим, философ, сәнәткар танымырам. Чаббар-лы јарадычылығында мәним үчүн өрнәк вә мәктәб олан бәдин кејфијјәтләр чохдур, идеалсыз сәнәт һеч нәдир, һәгиги сәнәт инсана мәнәббәтдән, һәгигатин, вичданын, дүзлүјүн мүтләг үстүнлүјүнә вә инсанын јекәнә сәәдәт јолу олдуғуна инамдан јараныр. О заман јараныр ки, бу инан сәнәткарын үрәјини дәрһиләринә, ганына, или-јинә ишләмиш ола вә беләликлә дә һеч бир сахтакар-лығы, спекулјатив — мөһтәкир уғуулашмалара јол вер-мәјә. Лакин јалпыз пак нијјәт, ишығыл гајә, инсанн мүндәрчә һәлә сәнәт әсәри дејил. Ону әтә, чана дол-дурмаг, дирилтмәк, чанландырмаг, һәрәкәтә кәтирмәк ләзимдыр. Бу, бәдин тәфәккүр адланыр, сәнәткарның адланыр ки, Чәфәр Чаббарлыда чох күчлү иди. «О, һә-јәты јакшы билдирди, көрүрдү, өјрәнирдн» — демәк аз-дыр, әләвә етмәк ләзимдыр ки, көрдүкләрини сечә билдирди, саф-чүрүк етмәји бачарды, бунун үчүн зәв-гү, сәбри, дөзүмү варды, әмәјә гатлаша билдирди, јәни типикләшдирә билдирди, еһтирасы сөндүрән, фикри күт-ләшдирән, әһтыг, ләзимсыз һеч шәјә јол вермирди. Буна

көрә дә әсәрләринин сүжети драматик коллизиялы, һәрәтәли иди, сурәтләри чанлы, дири, ојаг, компози-сиясы тәбнәтин јаратдығы чанлы варлыг кими бүтөв, дили образлы, кәскин, тутарлы олурду.

Бөјүк сәнәт әсәрләринин ән сәчијјәви хусусијјәти олан, онлары фикир итилијини, һиссләр гызмарлығыны мүәјјән едән «форма илә мүндәрчәнни вәһдәти» Чаб-барлы әсәрләриндә парлаг шәкилдә көзәл реализә олу-мушду. «Ајдын», «Отгај Елоглу», «Од кәлини», «Севил», «Алмас», «Јашар» бу чәһәтдән дүјә драматуркијясынын ән јакшы әсәрләри илә бир чәркәдә дурур. Мәһз бу кө-зәл кејфијјәтләринә көрә Чәфәр Чаббарлы сәнәти мәним үчүн өрнәк вә мәктәбдир.

Әлбәттә, Чәфәр Чаббарлы өз дөврүнүн сәнәткары-дыр. Һәр бир бөјүк јазычы кими о да өз зәманәсинин өвләдә вә нүмәјәндәси иди. Оуну дә әсәрләриндә экс олунмуш бәзи фикирләр, һиссләр, еһтираслар, ола бил-ләр, бу күн активляјини итирмишдир. Ахы, инди зәманә дәјишмиш, инсанлар дәјишмишдир. Чаббарлы дөврүндә үз-үзә дуран, мүбаризә едән, чох сарт өлүм-дирим мүбар-изәсинә кирмиш сииһфләр инди бизим өлкәдә јохдур вә бунунла әләгәдар олараг инсан шәхсијјәт, оуну әхлагы, тәсәвүрләри, хасијјәти дәјишмиш, бүллүрлаш-мышдыр. Лакин Чәфәр Чаббарлы әсәрләриндә мәнә елә кәлир ки, ики өлмәз кејфијјәт вар. Онлардан бири; де-дијим кими, мүтәрәгги идејалар, халг, вәтәнпәрвәрлик дүғулары, ишығылы һуманист мәзмунду! Икинчиси нәс бәдинликлә, сәнәткарлығыла бағлы кејфијјәтләрдир. Оуну әсәрләри бөјүк еһтирасла, чанлы инсан еһтирасы илә јазылмышдыр. Охучуларә тәсвир едән, тамашчы-лары дүшүндүрән һәрәтәтли бәдин кејфијјәтләрә малик-дир. Бу хусусијјәтләр оуну әсәрләрини һәмишә һәм оху-чулар үчүн, һәм дә сәнәткарлар үчүн марағлы мәктәбә чевирир. Чаббарлы сәнәтин бу хусусијјәтини дәриндән дәрк етмишди. Тәсадуфи дејил ки, совет јазычыларынын биринчи гурултајында демишдир: «Гәһрәманы ресепт илә јаратмаг олмәз. Јазычы гәһрәманыны нә гәдәр јак-шы кејфијјәтләрә бәзәјирсә бәзәсин, әкәр о, гәһрәманы чанлы бир инсан кими бүтүн еһтираслары илә кәстәрә билмирсә, фәргн јохду, о гәһрәман севиләјәчәк вә јазы-чы мүтләг тамашачыдан белә сөзләр ешидәчәкдир: — Гәһрәман бир аз сун'идир, схематикдир, гурудур.

Чәфәр Чаббарлынын тарихи кечмишдән дә, јеңи һә-

жатдан алынмыш эсэрлэриндә дә бәшәри фикирләр вә һиссләр күчлүдүр. Классик драматуркианың тарихи мундәрчөнәи чанлы еһтирасларла бирләшдирән хүсүсһјјәти Чаббарлы драматуркијасында парлаг тәчәссүм едир. Биз орада бир тәрәфдән Мирзә Чәлилин күлүшүнә раст кәлирик, о бири тәрәфдән Мирзә Фәтәли Ахундовун реалист-фәлсәфи идракынын ишығыны, Шекспир гәләминин еһтираслары гүдрәтли бојаларла тәсвир етмәк мәһарәтини көрүрүк. Бу кејһјјәтләр Чаббарлынын өлмәз сәнәткар олдуғуну сүбүт едир.

Мән һәмишә Чәфәр Чаббарлы драматуркијасынын дилинә һејран олмушам. Бир даһа бу мәсәләјә гајытмағымны сәбәби дә будур. Онуң, инсан сурәтләрини сөз васитәсилә сәнһјјәләндирмәк бачарығы мәндә һәмишә мәһаббәт вә гибтә һисси ојатмышдыр. Онуң Елханы, Алмасы бир дилдә данышар, Олдамдысы, Имамјары башга дилдә, јә'ни һәр сурәт, һәр образ мәнсуб олдуғу ичтиман тәбәғәтини һәники фикри-ахлағи хүсүсһјјәтләрини, һәм дә мөдәни сәнһјјәсини, хасијјәтини әкс едир. Бир сөзлә, Чаббарлы драматуркијасындан кәңч драматурглар, үмумијјәтлә, драматуркијамыз чох шеј өјрәнмиш вә өјрәнмәлидир. Онуң драмлары Мирзә Фәтәли, Нәчәф бәј Вәзиров, Чәлил Мәммәдгулузадә кәни классик јазычыларымызын гојуб кетдији хәзинәјә дахил олан парлаг иччиләрдәндир.

Јухарыда мән Чаббарлы эсәрләринин һәјәти әһәмијјәтиндән вә халг арасында кениш јайылдығындан данышдым. Инди исе онун эсәрләрини илг көрдүјүм дөврләрини хатирәләри илә бағлы һиссләри билдирмәк истәјрәм.

Мән о заман Бакынын Ленин рајонуида ишләјир вә јатајырдым. Јахшы јадымдадыр, биз Чаббарлынын эсәрләрини көрмәји, Азәрбајҗан дәвләт драм театрына кәлмәји өзүмүзә сәадәт билдирдик. Тамашалардан сонра бу эсәрләр евләрдә, мәчлисләрдә, күчәләрдә бөјүк мүбәһисәләрдә, фикир мүбәдиләсинә сәбәб олурду. Чәфәрин һәјәтдан алдығы сурәтләр вә фикирләр јенидан һәјәта гајыдыр вә инсанларын көрүшләринин бүллурлашмасына, көһнә фикирләрин сыхышдырылыб һәјәтдан чыхмасына көмәк едирди. Елә бирчә «Севила» көтүрәк. Бу көзлә эсәрин Азәрбајҗан халғынын фикри, мә'нәви, әхлағи инкишафында нечә бөјүк рол ойнадығыны, көһнә буховлардан гуртармасына нечә күчлү тә'сир көстәрдијини

хатырламағ кифәјәтдир. Чәфәр Чаббарлы бүтүн бөјүк сәнәткарлар кими доғма халғын мә'нәви аламиниң эңкиллијини, естетик фикрини камиллијини, исте'дәдини парлағлығыны тәчәссүм етдирән шәхсијјәтләрдән биридир вә онун хатирәси бизим үчүн һәмишә әзиз олачар.

Бир-ики кәлмә дә Чаббарлынын шәхсијјәти бардә демәк истәрдим. Мәнним бу фикирләрин чох касыб тәсүратларла бағлыдыр. Чүнки мән Чәфәрлә о гәдәр јакын олмамышам. Мән о заман јеничә башлајан кәңч јазычы идим. 1931-чи илдә мәнчә Азәрбајҗан Пролетар Јазычылары тәшкилатынын кәтиби сәддилад. О дөврдә әдәби мүбаризәләримизин чох ғызғын олдуғуну јәғни ки, охучулар ешидибләр. Белә ғызғын ичласлардан бириндә мән бир бәрк тәғнид етдиләр. Мән чох кәдәрлондим. Чаббарлы да ичласда иштирак едирди. Умумијјәтлә о, аз данышарды. Мән бир нечә дафә онун эсәрләринин музакирәсиндә олмушам. Мәсәлән, «1905-чи илдә» пјесини тамашасындан сонрақы музакирәси дә јадымдадыр ки, чох әсассыз иттиһамлар ирәли сүрүлүрдү. Чаббарлы сојуганлылығла бу иттиһамларла гулағ асыр, чаваб вермирди. Бизим ичласда да сәкит отурмушду. Ичласдан сонра мәнә јахынлашыб деди: «сән һеч һәјәчәнлашыб еләмә. Белә шејләр сонин һәјәтында чох олачар. һәмишә сәбирли ол. Бир шеји сонә ачығ дејим: кәрәк тәшкилатын јарадычылығ планы олсун. О планла иш апарсан, гүсүрлар да аз олар». Сонра әлава етди: «Сабәһ кәләрәм, театрда ишим гуртарандан сонра, биркә план тутарыҗ. Елә дә олду. План кәтибликдә бәјәнлилд.

Чәфәр Чаббарлынын шәхсијјәти ирәли сүрдүјү бөјүк сәнәтин, бөјүк әдәбијјәтин мәрәмына тамәлилә үјгүн кәлирди. Беләликлә, Чәфәр Чаббарлы мәнним һәники бир сәнәткар кими пәрәстиш етдијим јазычы иди, һәм дә идеал бир инсан кими хәјәлымә дахил олмушду.

Чаббарлынын 1924-чү илдә «Ғызыл гәләм» журналындан көтүрүлүб бу јахынларда «Әдәбијјәт вә ичәсәнәт» гәзетиндә чап олунушду «Биздә театр» адлы мәғләһәсиндә бир фикир мәнним диггәтими чәлб етди. Чаббарлы јазыр: «Актјор, психолокијаны көзәл билмәлидир. Јени сәнәи артығ кетдикчә заһир курулутлардан, нумәришләрәдән арылыр. Инсанлығын дахили һәјәтына, онун мә'нәвијјәтына, руһуна кириб, орада даһим бир һәрәкәтдә булуан дујулар, чарпышмалар, мүбаризәләр илә

уграшыр, бу кизли һәјәты бүтүн кенишлији илә тәһлил едип араја чыхарыр».

Чаббарлы театрымызда исте'дадли актјорлар олду-гууу гејд едир. Лакин сәһнәни «заһири курултулардан, нүмајишләрден ајырмаг» вә «инсанлыгыи дахили һәја-тына, онуи мә'навијатына, руһуна нүфуз едән гүдрәтли, реалист сәнәт күзкүсүнә чевирмәк үчүн «исте'дады мү-әјјән бир јола салачаг, ону идарә едәчәк билијин» олма-дыгыны гејд едир. Бу, әслиндә бөјүк сәнәт јаратмаг ур-рунда чагырыш иди. Бу чагырыш һеч заман әһәмијја-тиши итирмәјәчәкдир. Инсан психолокијасыны, јорулма-дан инсан идракынын наилијјәтләрини өјрәнмәк, сәнә-тин сирләринә, сәнәткарлыға јијәләnmәк! Анчаг бу јолла әсл сәнәт әсәри јаратмаг олар.

Мәгаләдән көрүнүр ки, «билијин» Чаббарлы чох ке-ниш мә'нада баша дүшүр: сәнәткар өз исте'дадыны, һәр-тәрәфли инкишаф етдирмәк, она гол-ганад вермәк үчүн һәјәты да, инсан психолокијасыны да, зәманәсини га-багчыл фикирләрини дә өјрәнмәјә сәј етмәли, инсан һәјәтынын вә сәнәткарлыгыи сирләринә јијәләnmәјә чалышмалыдыр. Бу — бөјүк сәнәт јаратмаг јолудур ки, Чаббарлы бу јолла өз сәнәтиши јүксәк зирваләрә гал-дыра билмишдир.

Феврал, 1979.

Сочи.

ХАТИРӘЛӘР ВӘ ДҮШҮНЧӘЛӘР

Аталар дејир ки, өмрүн кечән күнләриндән алама јахшы, ја пис ад галыр, јә'ни инсанып јахшы вә пис әмәлләри, бу әмәлләрдә бағлы олан хатирәләр јашајыр. Галаи шејләр исә унутулур, өлүб кедир. Һәр бир ада-мын хатирәләри онун дүнәнки күнүдүр, дүнәнки фикир-ләри вә еһтирасларыдыр. Хатирәләрин әхлаги әһәмиј-јәти дә вар — олар бизи бу күн дүнәндән, сабаһ бу күндән ағыллы јашамаға, нәчиб вә хејирхаһ олмаға өјрәдир, јә'ни хатирәләр заманын гучагында салынмыш бир көрпүдүр, дүнәни бу күнлә, бу күнү сабаһла бағла-јан көрпү...

Әлбәттә, хатирәләрин һамысы хош олмур — ачысы вә ширини вар. Тәбиәтимиз еләдир ки, ачысыны унут-маға чалышырыг, ширинини јашатмаға. Хатирәләрин һамысы адам үчүн әзиз олмаса да ибрәтамиздир. Һәм дә тәкчә хатирә сәһибнә үчүн јох, башгалары үчүн дә. Елә бир адам тапмаг олмас ки, онун һәјәты — һәтта да-јаз вә мә'насыз һәјәты бизим үчүн ибрәт мәктәби олмасын. Дүшүнәнләр һәр инсан өмрүндән өзләринә фәјдалы бир нәтичә чыхара биләләр. Бәһлул Данәндәдән соруш-дулар ки, әгди кимдән өјрәнмисэн? Деди: ағылсылар-дан. Нечә?! — Бахмышам, олар едәни етмәмишәм!

Белә исә ағыллыларын һәјәты даһа бөјүк мәктәб олмалыдыр!

Мән бу хатирәләримдә ағыллы адамлардан даныш-маг истәјирәм. Елә адамлардан ки, тәләјим һәјат јолла-рында мәни олара раст кәтириб. Оиларла узун илләр бир јердә ишләмиш, чалышмыш, јарадычылыг ахтарыш-лары апармыш, асан вә чәтнә сынаглардан чыхмыш, дуз-чәрәк кәсмиш, мүбәһисә етмиш, һөчотләшмиш, дә-лашмыш вә нәһәјәт, дост олмушуг. Лакин онларын барә-

синдә һәрәтлә данышмағым достлугдан дежил, фәлијәт вә шәсијјәтләринин буна лајиг олмасындандыр. Һәркаһ бу адамлардан һансы бири исә мәним достум олмасајды, арамызда инчиклик вә сојуглуг олсајды, бир-биримизни ачыламыш олсајды, бу күн мән онун һағғында јенә ејни һәрәтлә данышардым. Чүнки, тәк-рар едирәм, онларын һәр бири ајрылығда буна лајиг-дирләр.

Бир дә ки, бир заман чәпләшдијимиз адамлар өлүб кетдикдән сонра, күндәлик өтәри еһтираслар дүнәндә галарағ, сојудугдан сонра, бизи чәпләшдирән ихтилафларый чоху мәнасыз вә күлүнч көрүнүр. Мәһз кечмиш уму-күсүјә көрә сусмағ, хырда инчиклији бу күн дә үрәкдә јашадарағ көркәмли бир хадимин бөјүк, гүјмәт-ли әмәји барәдә данышмамағ инсафсызлығ вә хырдачы-лығдыр.

Билирәм, бу дүнјада вә бизим арамызда елә шәхсләр вар ки, һеч шеји унутмур вә өлүб-кетмиш адамлара да киш бәсләјирләр, өлүм дә онларын гәзәбинин сојутмур. Мән бу чүр дүјгуларла разылаша билмирәм. Мәнә дә мәлумдур ки, јазычы, философ, сијаси хадим — јалныз өз нәслинин дејил, кәләчәк нәсилләрин дә габағында чавабдеһдир. Онлардан һәјәтдә истәмәдикләри һағ-һесабы өлүб кетдикдән сонра истәјирләр, гәбирдән чы-харыб дејирләр: филан вә филан мәсәлә барәдә дүз һә-рәкәт етмәмисән, дүз дүшүнмәмисән, бизи јанлыш јола салмысан вә чәзан будур — бизим нифрәтимиз! Разыјам, о мәсәләләр ки, халғын, инсан нәсилләринин нечә јаша-мағына анддир, һәгигәтин үстүнү пәрдәләјир вә адам-лары сәһв јоллара салыр, о мәсәләләрдә һеч кәсә кү-зәштә кетмәк олмаз, өлүнүн дә, диринин дә сәһви кәс-тәрилмәлидир.

Лакин мәһз зөвгләр вә хасијјәтләр ајрылығына көрә шәхси мүнәсибәтләр әсасында әмәлә кәлән ихтилафла-ры, уму-күсүнү вә ачылары јашатмағ нә принципаллығ, нә дә нәчәбәт сәјыла билмәз. Ејни заманда, демәлијәм ки, дост вә һәмәгидә олдуғумуз адамлар јадымыза дү-шәндә үрәјимиздә сычағ дүјгулар ојаныр, нә исә һәјәти-мызын хош дәгигәләринин јенидән јашајыр кими олурут. Хатирәләрдә мәним бу һиссләрим дә әкс олуначағ.

Һағғында данышдығым адамларын һәмсынын һәјә-ты вә фәалијјәти халғымыз үчүн, мәдәнијјәтимиз үчүн, инсанлығ үчүн мәналы вә фәјдалы олуб. Бирн чох, бири аз, һәрәси истәдадына вә әмәјинә көрә. Мәним дүшүн-чәләрим ән чох бу барәдә олачағ, јәни онларын фәалиј-јәтинин мәнасы вә әһәмијјәти барәдә. Бир дә ки, дүшүн-чәсиз хатирә јохдур...

Инди дә хатирәләрә вә дүшүнчәләрә кечәк.

Јанвар, 1969.

ЖАДЫМА ДУШДУ

Ийрми илэ жахындыр ки, Сәмэд Вурғун арамьздан кедиб. Лакин бир сыра достлары вэ шәхсон ону көрмүш пәрәстишкарлары ки, мәнә дә елэ кәлир ки, ондан дүнон аҗрылмышам. Гартал бахышлы көзлөрнннн шыгы көзүмдән, бөјүк салонларда вэ мејданларда минләрчә инсанларын нәзәрннн магнит киши хитабәт күрсүдәрннә чәкән мәғрур сәси гулағамыз чәкилмәјиб. Бу ийрми илдә заманын арамлыг билмәјән фыртыналары алтыннда нә гәдәр сулар ахыб, чајлар дашыб, кәндләр вэ шәһәрләр өз либасынн дәјишиб. Көһнә евләр учулуб, јениләрн учалыб, нә гәдәр дост-ашна илэ әбди олараг видалашмышыг. Лакин Сәмэд Вурғун һафизәмнздә ийрми ил әввәлки киши диридир. Бу ийрми илдә јени инсан нәсилләрн әмәлэ кәлиб, јени фикирләр вэ һиссләр, јени јашајыш нормалары јараныб. һәјатын тәлатүмләри, заманын ахыны бир чох шејләри бирә унутдуруб, һотта ушаглыгдан бағлы олдуғумуз бизә јерләри, һадисәләри вэ адамлары бир јуху киши дә хатырлаја билмирик. Бир заман бир јердә охујуб ишләдијимиз, сәјаһәтләрә чыхдығымыз, дуз-чөрәк кәсдијимиз јолдашларымызын симасы нинди унуттанлыг думаны алтыннда хәјалымыздан әрнјиб кедиб.

Сәмэд Вурғунун исә пәләнк көркәми, мәрд һәрәкәтләри, ағыллы данышыгы, ишыглы симасы јадымыздан чыхмыр. О, чанлы киши, дири һејкәл киши көзүмүз габағында дурур, данышыр, күлүр, хәјала дашыр, шејр охујур... Чох заман олур ки, телефон чалынанда дәстәји көтүрүрүк, эник сәсинә галыны ачырыр вэ елэ билirik ки, индичә онун мейрибан вэ мәғрур сәсинн ешндәчәк, бәзән фикирли вэ туттун, бәзән ишыглы вә-күләр, лакин һәмншә мәналы гарабугдајы үзүңү көрчәјик.

Нә үчүн белә олур? Нә үчүн Сәмэд Вурғун һәм бир шаир киши, һәм дә бир шәхсијәт киши унутдулар?

Она көрә ки, Сәмэд Вурғун парлаг ишыглы адам иди, сон дәрәчә сәминн инсан иди. Јарадычылыгда олдуғу киши, һәјатда да гәјнајырды, һеч шејә шүшә көзлә бахмырды, сојуг үрәклә јанашырды. Шәри көрәндә нифрәтдән дашыр, хејри көрәндә севинчдән ишыгланыр, әтрафдакылары да өз һәрәтилә гыздырырды. О, мәрд адам иди, кенишүрәкли иди. Бүтүн бөјүк адамлар киши онун да гәлбинә, тәбиәтинә хырда һиссләр јабанчы иди.

Ахы, бөјүк адамларын үрәји инсанлыгын, хејрихаһлыгын, нәчабәтин бешнјидир, әтирли бир күлүстандыр. Доғрудур тозлу-торпагы ачы күләкләр бәзән јабаны чәлләрдән зәһәрли тиканлары вэ алағларын тохумуну күлүстанларда да көтирир. һәјатын дәјушләри, фыртыналары да бәзән бөјүк үрәкләрдә ачыг, гәзәб, киши ојадыр. Лакин јахшы күлүстанларын бағбанлары һеч вахт јатмыр, зәһәрли тиканлары вэ алағларын тохуму әтирли күлләрнн арасында чүчәрән киши онылары гырыб атыр. Бөјүк инсанларын да вицданы, ишыгы ндракы гәзәб, киши-күдурәт киши хырда һиссләри мәнв едир, көзәл, мүгәддәс инсан үрәјиндә чүчәриб көк атмасына вә ону чүрүтмәснә јол вермир.

Сәмэд Вурғун да белә бир инсан иди. Буна көрә дә унутдулмаздыр, јашајыр вә јашајачаг. Јахшы вә мәрд адамлары инсанлар һеч вахт унутмулар. Оныларн аличәнәб тәбиәти, инсанпәрвәрлији, көзәл сифәтләри бардә нәсилдән-нәсәлә данышырлар, һотта һағларында ағыздан-ағза һекајәләр, рәвәјәтләр сөјләјирләр. Сократ өзү һеч бир әсәр гојуб кетмәмишдир, лакин һәмәсләри вә вәтәндашлары, бөјүк философлар вә јазычылар онун һағгында о гәдәр көзәл, мәналы рәвәјәтләр дүзәлтмиш, онун мүдрик сөзләриннн, аличәнәб һәрәкәтләриннн елә парлаг шәкилдә бәдин сөздә чанландырымышлар ки, јүз илләрдир о дири киши, чанлы киши бәшәријәтин һафизәсиндә јашајыр...

Бир инсан, бир вәтәндаш олараг јахшылыгы, хејрихаһлыгы, мәрданәлији өз тәбиәтинә чевирон, һәм дә бу јүксәк бәшәри сифәтләри күндәлик ишиндә, әмәлиндә мејдана чыхаран, тәчәссүм етидрән адамы һеч вахт унутмазлар. Сәмэд Вурғуну јашадан мәрд вә јахшы адамлыгы илэ бәрәбр бөјүк поезијасыдыр. Бу поезијадә һәм мүасирләрннн, һәм дә өзүңүн јүксәк инсан кејфијәтләри әкә олумушдур.

Сәмэд Вурғун унутдулар, она көрә ки, онун көзәл,

мөрд, нөчнөб һиссләри, бөүк инсан вә бөүк вәтәндаш тәбиәти дашдан, мәрмәрдән, гранитдан јонумуш абидәләрән дә мөһкәм олан бәдин сөздә һәкк олунмушдур. Рүзкарын фыртыналары вә туфаллары, зәлзәләләр вә дулканлар чох даш абидәләри дағдыбы мәнв едә билир. Лакин сөз абидәсини јох! Сәнәттин Олимп дағларында учалан постик абидәләр дағылмашдыр.

Сәмәд Вурғунун поезијасына Низами ше'ринин инсан-пәрвәрлији вә көзәллији, Вағиф ше'ринин хәлгилји вә инчәлији, Сабир ше'ринин ингилаби руһу вә халга салагәти әсасында јараныб инкишаф етмишидир. Инсана, һәјатә, көзәллијә, јарәтмаға түкнәмәз мәнәббәт онун руһудур, чаныдыр. Беләк дә бөүк һәфиз мәнз белә бир мәнәббәти нәзәрдә тутарағ дағмишир:

Халал вәзир бөөд һәр бина ки мибиһи
Мәкәр бинаји мәнәббәт, кә хали әз халал әст.

(Көрдүјүн һәр бина дағлыа биләр, мәнәббәт бина-сында башга ки, она дағылмағ јохдур.)

Һәјатин јоллары һеч вахт дүз вә һамар олмур. Һәр инсан өмрү енишли-јохушу, һамар вә долапбач, севинчләри вә изтираблары олан узун мүбаризәләрдә, арасыкәсилмәз әмәклә долу бир һәјәт јолундан ибарәтдир. Бу јолда һәр кәс өз әмәји вә фәәлијәтилә бир из бура-хыр, бир јадикар гојуб кедир. О адам даһа дәрин из бура-хыр, даһа гијмәтли јадикар гојур ки, онда һәм фин-ир истә-дад, һәм дә чалышмағ, ишләмәк, әмәк гәбил-јәти вар, вахтын ән гијмәтли сәрвәт олдуғуну билиб вә чалышыр ки, өмрүн күнләри бош кечмәсин.

Сәнәткар үчүн бүтүн бунлардан әләвә һеч дә әз әһәмијәтли олмајан ајры кејфијәтләр дә ләзимдир. Һәссас үрәк, даима дүшүнөн, «Нижә? Нә үчүн?» суалы илә чырпынан бејин! Һәјәтдә көрдүјү һәр шејин, һәр һәдсәнин көкүнә әл апармағ, дахиниә бәхмағ еһтирасы! Сәмәд Вурғунун һәјәтиһа бәлә оланлар, доғулдуғу күндән ону мүшаһидә етмиш, нечә јашадығыны, нечә бөјүдүјүнү, өзүнү нечә апардығыны јакындан көрүмүш адамлар лап ушағлығ чағындан дирибаш, һәссас, зирәк, тәбиәттин көзәлликләрини дујан нечә руһлу вә көзүачығ олдуғуну дејирләр. Гејри-ади истә-дадын вә чәсарәттин әләмәтләри онда чох тез өзүнү көстәрмәјә башламыш-дыр. Бүтүн өмрү боју она һәм гәрдаш, һәм дә ата олмуш, Мәһдихан Вәкилов өз хәтирәләриндә бу барәдә әтрафлы данышыр. Сәмәдин «чох һәссас, һәр шејдә

мәрағланан, кичик бир һәдсәдән тез мүтәәссир олан, чевик вә чур'әтли ушағ» олдуғуну гејд едир.

Охучу онун бу хәсијәтнин, бу чәилә кејфијәтләрини әсәрләриндән дә һисс едә биләр.

Сәмәдин поезијасына, драматургијасына вә үмумән бүтүн јарадычылығына хас олан бөүк бәдин кејфијәт-ләрдән ашағыда данышычағығ. Лакин ушағлығ илләри вә илк тәрбијәси илә (чох кеңиш мәнәда тәрбијәси илә) әләғәдәр оларағ јарадычылығынын бөүк бир мәзијәтнин бурада хатырласағ, јеринә дүшөр. О да Сәмәд Вурғун ше'ринин вә сәнәтнин ахычылығы, тәбилији, көзәллији, хәлгилјидир. Биз һамымыз онун дилинә, ифадәләринин сон дәрәчә чана јатар, ширин вә мәнәһәт-ли олмасына, халг дили, халг әдәбијәти, халг мәсәллә-ри вә ифадәләри кими ахычылығына, тәбилијинә һеј-ран олмушуг. Белә бир кејфијәт онун поезијасында тәсәдүфи дејил, органикдир. Сәмәдин ганындан вә ча-нындан кәлир. О, көзүнү ачан күндән гулағына саз сәси дәјмишидир.

Азәрбајчан ашығ поезијасы вә ашығ сәнәтниниң классик кушәләриндән олан Газахда әсрләр узуну ашығ мәчлисләри чох јайылмышдыр вә бөүк һөрмәтә малик-дир. Ашығ ше'рләри — көзәлләмәләр, уstadнамәләр, дастанлар, јанығлы һәјәт вә мәнәббәт мәчәралары, хү-сусән узун гыш кечәләриндә кәндли даһмаларынын бә-әзи, чырағы, севинчи олмушдур. Мүдрик вә дәрин мә-налы ашығ ше'рләри дилдән-дилә, ағыздан-ағза ко-змишидир. Буна әләвә етсәк ки, Сәмәдин атасы Јусејф-киши өзү саз чаларды, тәхәккисынын сәминдән гопан аруз, севинч, һәсрәт, кәдәр вә мәнәббәт нәвалары дол-дурарды — Сәмәдин һансы мә'нәви мүһитдә бөјүдүјүнү тәсәввур едә биләрик.

Сәмәдин илк ше'рләриндә дәрин бир кәдәр дә вар. Орада биз «һалы јаман», «гәлбдән јаралы», «көнүлдән хәстә», «һәсрәтләр јорғуну» олдуғундан шикајәт ешиди-рик. Бу һиссләр он јелди-он сәккиз јашлы кәлчән гәл-бинә һеч дә ашығ поезијасындан кәлмирди, ичтиман мү-һитин вә шәхси һәјәтиһин кәдәри иди. О, алты јашында апасыны итирмишиди. Һәјәтиһин илк вә һәссас илләрини сонралағ «Фанар» ше'риндә дејәчәји кими «кирли, ја-малығлы кәндимиз»дә кечирмишиди вә бу кәндин көһнә һәјәт, көһнә, чүрүк ичтимай мүнәсибәтләр дахиндә чәкдији әзаблары, јохсуллуғу, еһтијачы, чәһәләтин га-

раилыгыны өз-көзүлө көрүмүшдү. Бүтүн булар азымш кими, бир аз sonra Сәмәдин һәрәтәли һә гајнар үрәјинә илк накам мәнәһбәтәтин дә кәдәри долмушду...

Сәмәдин характерини сәчијләндирән марағлы чә-ләт буудр ки, ғызғын кәчлик һисләри онун кәскин ағ-лышы, ити идракыны һеч вахт думанландыра билмәмиш-дир, һәјатынын бәһранлы аиларында белә о өзүнү итир-мәмиш, бәдбинлијә гапылмамыш, јашамағ вә јаратмағ ешги зәифләмәмишди. Онун һәјата, тәбиәтә, сәнәтә вурғунлуғу илк ше'рләриндә дә һисс олунмағдадыр. Бу сәимәз һәјат ешги, чанлы, фәәл тәбиәти, чошгунлуғу илк илләрдә дә Сәмәди мубаризәјә, фәалијјәтә, јазмаға сөвг едирди. О дөврдәки јазыларында һәјата, һадисәлә-рә дәриндән нәзәр салмағ, һәјатын һәрәкәтнин дүзкүн аиламағ, үмумиләшдиричи фикри талмағ мејли һисс олунмағдадыр. Онун ше'рләринә вә башга әсәрләринә хроноложи шәкилдә, дөврүн хүсусијјәтләри илә әләғ-дар оларағ нәзәр салынса, шаирин өлкәмизлә, халғы-мызла бирликдә артдығы, бөјүдүү ајдын көрүнәр. Хү-сусилә ијирминчи илләрин ахыры, отузунчу илләрин әввәлиндә Сәмәд Вурғунун јарадычылығы парламаға, ичтимаи-әдәби фикри чәлб етмәјә башлады.

Мәним Сәмәд Вурғуни танышылығым һәмин илләрә тәсадүф едир вә онун јени мөвзулара, халғын һәјаты вә мубаризәси илә бағлы мөвзулара нечә марағ көстәрди-јини јакшы хатырлајарым. Јухарыда адыны чәкијим «Фанар» ше'рини 1930-чу илдә һәлә әлјазмасы һалында бизә охумушду. Сәмәдин ше'р охумасынын өзү бир кө-зәл мәнзәр иди; о, бүтүн варлығы илә ше'рә гапыларды. Үз-көзү ишығланырды. Сәсиндикә фәлсәфи аһәик вә сөзә вурғунлуғ адамы чәзб едир, һејран гојурду. «Фа-нар» ше'ри бүтүнлүклә ишығлы, ингилаби идеалларын тәрәнинүмү иди, рәмәзләр вә сәтиралты мә'наларла долу иди. Бу «сәтиралты мә'налар» ајдын һәдәфә вурурду. Ингилаби идеаллара гаршы, һәјатын социалист әсаслар-ла јенидән гурулмасына гаршы чыханлара атәш ачыр-ды. Шаир үзүнү бүтүн дүнјә зәһмәткешләринә тутарағ дејирди:

Сәзинчин мән,
Орағы чәкичә өпүшдүрән
бир өлкәнн
нумајәндәсәнәм.
Дүнјә мәзлүмләриниң
һағ бағыран сәсәнәм!

Ше'рин һәр сөзү, һәр мисрасы күллә кими ачыларды. Зәһмәткеш инсанын — Октябр социалист ингилабыны ја-раданларын нечә амансыз дөјүшләрдән, ағыр мубаризә-ләрдән, од-алов ичиндән чыхдығыны көстәрди:

Биз
гаранлығ
эндиләри
јыртарар
Әкилә синфимизни уғрунда
сәрп гајалар,
гарлы дағлар јыхдығ.
Биз азәдлығ јолунда,
Өлүмләрин пачәсини сыхдығ.
Бә'ән сусау,
бә'ән ач.
Бир парча
чәрәјә мәнәтәч
кәрдик синәминн
Сәнкәрләрин дашына...

Бәлкә дә инди белә ше'рләрин идеја-фикри мазмуну, ифадә етдији епиграстар чоғларына тәби вә ади көрүн-сү. Бәлкә дә онларын вахтилә бөјүк новатор һадисә олдуғуну, әдәби тәфәккүрә истигамәт вердијини инди бә'зиләри о гәдәр дә дәриндән һисс етмир. О заман исә бу чүр ше'рләр јени, ингилаби руһун, социализм һәјат вә әхлаг нормаларынын бәди әдәбијјәтдә гәләбәсинә көмәк едирди, көһнәлимиш чәрәјәанлара, сәнәти ичтимаи идејадан мәһрум едиб сярф интим һиссләрин тәрәнинү-мүнә чевирмәк мејлләринә гаршы чеврилди. Ону да гејд етмәк истәрдим ки, «Фанар» кими ше'рләрдә инги-лаби пафос, ишығлы һиссләрин вә сәғләм фикирләрин епиграстары тәрәнинүмү инди дә адамын синәсини ғызды-рыр, әсл сәнәт әсәри кими адамы вәләһ едир.

Отузунчу илләрә гајдырам. Сәмәд Вурғунун пәрәс-тишкарлары вә достлары һисс едирди ки, артығ онун поетик рубабы һәјат нәғмәлини чалмағ үчүн көкләнимиш-дир. Бир-биринин ардында о, халғын мубаризәләрлә сәсләшән, һәјатын ајры-ајры лөвһәләрин әсл едән, гәлбинин ичә телләринә тохунан ше'рләр јазыр, гәзет вә журналларда чап етдирди. Бу ше'рләр сярасында ичтимаи фикрә, әдәби јарадычылығ әләминә дәрин тә'-сир көстәрмиш, халғ арасында күчлү әкс-сәдә вермиш «Рапорт», «Рот-фронт», «Јодаш, һикер, амханга» ше'рләринин нечә хатырламајым!

1931-чи илли ијул ајында «Коммунист» гәзетиндә чап

олунмуш «Репорт» совет эдобијатнын һәмийшә ән актуал вә шәрафли мөвзуларындан олмуш вә инди дә актуал олараг галан фәһлә сифди, әмәк мөвзусуна һәср олунмушдур. Бу мөвзу хүсусән о заман Азәрбајҗан эдобијаты үчүн принсипиал әһәмийјәтә малик иди. Мәһдуд көрүшлү хырда истәдәдлар, епигончу шаирләр әсрләр узуну инсан һиссләрини бајағылашдыран ше'рләр јазмыш, ән'әнәви, шаблон гәзәлләрдә күлү, бүлбүлү, ешги, мәһәббәти тәрәниүм етмишдиләр. Оялар Низами, Фүзули, Вагиф кими өлмәз шаирләрини һајат фәлсәфәсини баша дүшмүр, инсанын али мәһәббәт дүјүсуну вә табииәтин көзәликләрини вәсф едән әсәрләринин естетик-фикри дәринлигини анламыр, дәрин фәлсәфи идракла, ичтимаи мә'на вә фикирлә долу олан парлаг бәдии формалы поэзијанын ачғаг бә'ән заһири үнсүрләрини тәғлид едирдиләр. Јә'ни епигончулудан о јана кедә билмир, ше'ри чылызлашдырылдылар. Поэзијадан вә үмүмән сәһәтдән бөјүк тә'сир гүввәси, дәрин мәзmun, камил бәдии форма тәләб едән Мирзә Фәтәли Ахундов бу чүр јазылары ше'р јох, нәзм адландырырды.* О, ачғаг Гасымбәј Закир кими шаирләрини әсәрләрини чап едиб јаймағы мәсләһәт көрүрдү. Бәлкә бу јол илә «Јаван нәзмләр» јазан епигончу шаирләрини габағыны алмаг мүмкүн олачағыны дүшүнүрдү. Мирзә Фәтәли бу фикирдә иди ки, әср бөјүк шаирләрини «аш'арыны көрәндән сонра бир пар әср һағларында мүштәбәһ олан нәзм сәһәткарлары шаир олмадыгларыны аңлајыб бинүдә өзләрини зәһмәтә салмагдан вә јаваны нәзмләрини иншасына овғат сәрф етмәкдән әл чәксиниләр».

Мирзә Фәтәли дөврүндән сонра ичтимаи мә'налы, мүбариз Азәрбајҗан ше'ри Сабир кими һаһәнк бир истәдәдин јарадычылығында уча зирвәләрә галхмышды. Лакин мәһз бу заман, јә'ни инглабни мүбаризләрини гызышдығы, истисмарчы тәбәғәләрә зәһмәткешләр арасында өлүм-дирим мүбаризәси аловландығы бир заманда мүртәчеләр, гаракуруллар епигончу шаирләрә, мәрсижә јазанларә, күллү, бүлбүллү, ашигана мөвзулары чәһнәмиши шаблон ифадә вә формалардә тәкрар-тәкрар нәзмә чәкәнләрә даһа кениш мејдан ачыр, үмүмијјәтлә

* М. Ф. Ахундовун Фүзулијә јавлыш мүнәсибәти да о чәһнәјјәтдә естетик дөвгүн сәһнәјјәси вә епигончу шаирләрини гәзәли дәрин фикирләни, ичтимаи мәзmunдан мәһрум едиб бајағылашдырмасы илә алағдардыр.

ше'ри, сәһәти һајатдан, мүтәрәғги ичтимаи идеаллардан узағлашдырмаға чалышырдылар. Бу мүбаризә Азәрбајҗанда Совет һакимийјәтинин илк илләриндә сөнмәмиш, даһа да гызышмышды. О заман «Сәһәт сәһәт үчүн» нәзәријјәси бәрағы алтында топлананларын ифрат солчулары истәсәләр дә, истәмәсәләр дә бирчә мәғсәдә хидмәт едирдиләр: Јени-Һајат уғрунда, социализм мүнәсибәтләри јаратмағ, социалист чәһнәјјәти гурмағ јолунда мүбаризәјә галхмыш халг күтләләрини ше'р вә сәһәт кими гүдрәтли, кәсарли бир силәһдән мәһрум етмәк! Онларын сөзүндән вә тәчрүбәсиндән белә чыхырды ки, фәһлә һајаты, фәһлә вә кәндилләрин күндәлик иши, әмәји ше'рә, сәһәтә лајиг дејил. Онларын јазыларында фәһләјә, онун һајат тәрәинә вә мәишәтинә «ағажана», «аристократ» мүнәсибәт өзүнү ајдын кәстәриди. Сәмәд Вурғун бу мејлләрә гарчы чыханларын сырасында иди. О, кәнч совет эдобијатына, совет идеолокијасына јабанчы олан бу мејлләрә вә чарәјанларә ачығ-ачығына мүһарибә е'лан едәрәк «Репорт» ше'рини белә башламышды:

Мән
нәфәсләри бенин
вә күкүрдә тохулу
миләтиларын шаирјән.
Дүшмәнијәм оялары,
диавилләри мәхләр
вә ипәк дөшмәли салонларын...

«Репорт»да о заманкы һајатын кениш нәфәси дүјүлмағда, ичтимаи вә эдәби мүбаризәләрини гығылчылары парламағдадыр. О дөврдә партија шәһәрини, шәһәр зәһмәткешләри вә зиялиларынын силәкләнәрәк кәһнә галыглардан јеничә азад олмаға башлајан «кирли, јамалыгы кәндимиз» кәмәјини тәшкил едир, коммунистләрин арасындан бачарыгы тәшкилатчылар сениб кәндә көндәрирди. Бу адамлар кәндин зәһмәткешләрини јени һајат уғрунда мүбаризәјә галдырар, коллектив тәсәрур-фәтлар јаратмағда, бу тәсәрурфәтләри мөһкәмләндир-мөкдә онларә көмәк едирди, сууз чөлләрә су чыхармағ, архлар, каналлар газмағ, мөдәни вә варлы һајат јаратмағ үчүн јохсул кәндилләрини гүввә вә бачарығыны сәфәрбәр едирди. Ејни заманда кәнд адамларынын тәрбијәси, мөдәни сәһнәјјәсини јүксәлмәси, кәһнә чәһнәјјәтдән ағыр ирәс олан сәвәдсизлығыни, керилијин ардан галдыр-ылмасы јолунда бөјүк ишләр көрүлүрдү. Бүтүн бунлар — шәһрәти кәндли олан, гапысы өмрү узуну мә-

сулла ва бәрәкәтли хырман көрмәјән» шаһри севиндир, вәчдә кәтирирди. О, кәнди ајаға галдырмаг, варлы, абад вә хошбәхт сенсиалет кәнди јаратмаг үчүн әлиндәп кәләнн едән шәһәр әмәкчисинни әлини сыхараг һајгы-рырды:

Алгыш!
Дөһир әлләрилә
Дахмалары сөкән,
Јериндә сарајлар тикәлләрә...
Алгыш!
сенсиалет јурдумуза
каналлар чөкән,
иланлы чөлләрдә
аг памбыг акән
зәрбачиләрә...

О илләрдә Сәмәд Вурғунун нечә һәјәчанлы һиссләрдә, ишығлы фикирләрдә јашадығыны, синәсиндә нечә бөјүк хәјаллар, арзулар гәјнадығыны мән јахшы хатыр-лајырам. Биз ахшамлар Коммунист күчәсиндән үзүша-ғы енар, Сабир бағынын јанындан гала диварларыз јахынлашар, маариф евинин габағындан ала гапылара бурулар, сөһбәт едәрдик. Сәмәдин фикри бир ан раһат-лыг билмәзди. О, кәһ Ичәришәһәрдән, Бакынын маҷа-раларла долу кечмишиндән сөз салар, кәһ диварын сол-муш-саралмыш кәрпичләринә бахыб хәјала кедәр, сан-ки онлары бир китаб кими охујарды. Сонра бу күнүмүзә гәјядар, көрүлән тәдбирләрини, башланан ишләрин хал-гы ишығлы бир сабаһа апардығыны дејәрдн. Әлбәттә, кәңчлијә мәхсус бөјүк арзулар бә'зи саһәләрдә бизн кө-рүлән ишләрин азлығындан шикајәтләнемәјә дә сөвг едирди. Бизә елә кәлирди ки, даһа сур'әтлә вә даһа бө-јүк тәдбирләр һәјәтә кечирмәк олар. Лакин бу «тәнгиди мүнәсибәт» һеч дә көрүлән ишләрин ојатдығы һәдсиз севинчимизи, һәјәти дәјишмәк уғрунда, јени инсан вә јени сәнәт уғрунда мүбаризәнин доғурдуғу пафосун һә-рәрәтини азалтмырды.

Сәмәд кәндә доғулмушду, ушағлығыны вә јенијетмә чағларыны Күрүн ғырағында, Гарајазы мещәсинни мән-зәрәли саһилләриндә кечирмишди. Кәндин тәбини көзәл-лији, аб-һавасы, романтик сакит кечәләрн, күллү-чичөк-ли баһары, мүләјим пәјызы онун варлығында дәрин нә бурахмышды. Буна көрә дә тез-тез фикри-хәјалы кәндә гәјядарды, кәндин көзәллији илә јанашы һәгис, кедәрли чәһәтләри дә көзүндә чанланарды. Хәјәлләрвәр үзүндә

кәдәр булудлары көрүнәрди. Вә бу заман о, јенә кәндә башланан јени ишләрдән, шәһәрнн ора көмәјиндән да-нышарды. Бу һиссләрнн бир гисми «Рапорт»дә өз әксини тапмышдыр. Шаһр Бакы мө'дән вә заводларындан кәнд-ләрә кетмиш адамларын бә'зиси илә шөхсән таныш иди вә буна көрә дә онлара һәср олунмуш сәтирләрдә реал һәјәти чиәкиләр вә гәрнбә бир истилик дуулуур:

Көрдүм
Адымлыгыны
вә савадсызлығыны
ләғ едән
кәндимнә
өзәк кәтиби кедән
болшевик ишчиләри...

Шаһр үзүнү дунјаны дәјишән вә бу бөјүк просеслә өзү дә дәјишән «пролетар ордусуна» тутараг дејир.

Һеј!
Һеј!
Адымларымы мөһкәм ет!
гаг-гаг чохалт
кәндимнә јарашыс
вә ишығ
вәраң електрик токуну!

Отузунчу илләрин әввәлләриндә јазылмыш ше'рләри, о илләрдәки Сәмәд Вурғуну, онун фәалијәтини, сөһбәт-ләринни һәјәчансыз хатырламаг олмур. О, нечә ишығлы вә чошгун иди, нечә һәрәрәтли һиссләр, јаз саһәри кими булуур, чәрәвәтли дујғуларла јашајырды! О, ганадла-рыны кениш ачагар сылдырым гәјаларын үстүндәки ма-вин бошлуғларда сүзән, парлаг күнәшин шүаларыны ичәрәк даһа узаг үфүғләри, даһа кениш фәзалары фәһи етмәк ешгилә јорулмадан һавада ганад чалан чәсарәтли гарталы хатырладырды. Артыг јени һәјәти, јени дунја-нын јени ше'рини јаратмаг ешги онун бүтүн варлығына һаким олмушду. Бу ешг, бу һәвәс дәруни һиссијәтдән, интуитив дујғулардан ајдын фикрә, поетик манифестә чеврилмәкдә иди.

Салам!
Салам сизә!
Сизин гәјбинилә
јашјан,
вә моторлу кәлмәләри
чјинидә дашыјан
јени ше'рини
јени шаһриндән
салам!..

Шаирин дахилэн нечэ дэшидшижини, онун вэтэндашлыг дуугуларынын нечэ күчлөндижини 1931-чи илдэ язмыш олдуу «Мэн дэ бир эскэр кини», «Чавабыны», «Гызыл Шарг», «Сэрижэнин өлүмү», «Памбыгылар» вэ башга ше'рлэри айдун кестэри. О, бир яндан күндэлэк хэятимызы, көпнэлэиклэ женилижин драматик мүбаризэсини, азад эмэжин илхамверичи, шөөглэндиричи мөнэсэны тэрэннүм едир, о бири тэрэфдэн сэрхэдлэримиздэн көнөрэ боёланыр, дуняанын мөнзэрэсинэ нэзэр салыр, синифлэр вэ идеолокижалар арасындакы гызрын мүбаризэни гэлэмэ алырды. Онун саси кетдикчэ бэркижир, мүбаризэ руһу күчлөнирди:

Нэбилэрин,
Аллаһларын,
Кралларын,
шаһларын
өлүмүнэ гэрар жазыры!
Биз һәрб истэмриик
һәрбэ һазырыг.
Жолдаш фиргә!
һанымыз,
чанымыз,
бүтүн хэжачалымыз
Күнэшин истислэ долудур.

Сәмэд Вургун һэлэ о заман нэинки өлкэдэ вэ бүтүн дунјада, һэтта өз дахилиндэ кедэн мүбаризэни дэ, бэ'эн көһнэ һисслэрдэн узаслашдыгыны дэ экс етмишидир. «Өлэн ше'рлэрим»дэ нэинки «Дилчан дэрэси»ндэн, «көзэллэрим» вэ «гөзэллэримдэн» бирдэфалик ажрылдыгыны, бөжүк бир мөнэви сафлашма, интибаһ кечирдижини дэ кестэрир.

Бу бир учушдур,
фикрим
Рузкар ганадлы бир гушдур.
Ахсадыгым күнлэр олдуса бэ'ээн,
Мэн йхылмадым,
Тарихэ болшевик язсылсын адим!

Бу фикирлэр, бу һисслэр 1931-чи илдэ язылмыш «Жолдаш, һинкер, амханаго» ше'риндэ даһа гүвэвтлэ сөслөндү. Шаир өзүнэмөхус сэмимијјэтлэ вэ романтик рэнклэри һеч заман эскик олмајан поетик тафәккүрлэ халгын хэятатын, дунја вэ аләмэ нэзэр салыр, ара-сыра «жолларда ахсајыб галса да бир аз», артыг «архасы га-

ранлыға, үзү күншэ олдуғуну» е'лан едир, жени ше'рин јолундан, жени һэјаты, коммунист идеалларыны тэрәннүмдөн дөһмөчөјојини дејир:

Бир оддур кэнчидим — јандыгча сөнмэз,
Инад бир инсанам — сөзүндөн дөһмэз!
Селлэрин, суларын гаршысында төк
Галсам да чырпынб бирдон эскэрэ
Дағлардан дағлара ганад вурарам
Санма кн, чөбһадэ јалгыз дурарам...

«Жолдаш, һинкер, амханаго» ше'риндэ Сәмэд Вургун зөманэсини, хэјатдакы мүрөккөб просеслэри нечэ сағлам поетик дујуу ил гаврадыгыны, мүрөккөб мүбаризэлэрдэ јашшыны јамандан сечиб ајдын мөвгө тутдуғуну бөјүк шаирэнэ көзөлликлэ ифада етмишидир. О, бүтүн варлығы илэ өзүнү эсринин, халгынын, партијасынын өвлэдэ һисс едэрэк дејир:

Мөһнм күч алдыгым, гүвэвт алдыгым,
Душманни галиба горху салдыгым —
Милјон ишчилэрини полад голудур,
Бизим кетдијимиз Ленин јолудур!

Ејин заманда о ше'рин јазылдыгы күнлэр үчүн сөчијэви олан вэ үмумијјэтлэ эгидэлэр, фикирлэр, идеолокијалар мүбаризэсиндэ һэмншэ өзүнү кестэрмиш бир хөсталији — тэрэддүд едөнлэри, тез-тез дөнүб һэсрэтлэ кечмишэ баханлары ғарманчлајыр, ингилаби мүбаризэдэ мөһкөм вэ ардычыл олмајанлара атош ачыр:

Долој хөјалинда шүбһалэр кезин,
Кечдијн јолларда топуг чалаилар!
Бизимлэ биринклэ кедоркн бэ'ээн
Дөнүб кечмишиндэн илхам алаилар!

Сәмэд Вургун инамыны, һиссијатыны, зөманэсини вэ варлығыны ше'рдэ мүмкүн гэдэр бүтөв, долғун вэ там экс едэн надир исте'даллардандыр. Ше'рлериндэ поетик фикир кенишлији, эсас мөвзунун будагланмасы, рич'этлэр, һашијалэр, олава һисслэр вэ фикирлэр шаирин тэбнэтин, поетик идракынын кенишлијини, һеч вахт өз һиссијатыны вэ фикирни боғмадыгыны, галиба салмадыгыны кестэрир. Эсас мөвзуну, руһу вэ чаны интернационализм, халглар достлуғу идеясы олан «Жолдаш, һинкер, амханаго» ше'риндэ дэ бу кейфијјат өзүнү кестэрмишидир. Шаир инамыны, мүсбөт идеалларыны, хэјатимызын эсас

маһијјәтини və көзәллијини тәрәннүм едәркән, бу көзәллијә көлкә саланлары, мәңфиләри və мәңфи һаллары да хатырлајыр. Онлар гаршы гәлбиндә далгаланан нифрәт дүјгүсуну кизләтмир. Мубаризәнин шиддәтәли və ағыр дәһгәләриндә мејданан гачанлары, «гоһумбазлыг və тәрәфкирлик» еданләри, «фиргәчи битәрәфчилији» һиддәтлә гамчылајыр:

Далә өз гәлбини дағарчығында
«Бу дүня бир гуру сәдир» — дејәнләр!
Дөјүш күнләриниң ғызған чағында
«Әл верин, өлушүн, бәсдир» — дејәнләр!

Бир аз әввәл дедијим көнчлик етирәсы və бөјүк арзулар бахымындан «ба'әзи сәһләрдә аз иш көрүлдүјүн дән шикајәт дүјгүсү» сөз јох ки, Сәмәд Вурғунун ше'рләриндә дә бәдин ифадәсини тапырды. Даһа доғрусу реалист тәфәккүр, һәјәти зиддијәтләри илә көстәрмәк истә'дады онун ганында və чанында иди, поетик стилинин хүсусијјәтләриндәндир. Буна көрә дә, о, мүсбәти, һәјәти әсас мејлләрини тәдиглә јанашы, көрдүјү və һисс етдији мәңфи тәзаһүрләри дә атошә тутурду. 1931-чи илдә јаздығы «Тиканлы сөзләр» бу чәһәтдән сәчијјәвидир.

Јох дејил бизни көндләрдә
Әтәјини алтында рушәт аланлар
Јухулу

Јорғун
шикајәтчиләри
кет-кәлә саланлар...

Күчлү вәтәнпәрвәрлик һиссләри, партијалы сәнәт дүјгүсү, романтик ганадлы реалист шаир тәфәккүрү Сәмәд Вурғунун отузунчу илләрдә јаздығы ше'рләрдә кетдикчә даһа бөјүк гүдрәтлә өзүнү көстәрдири. О, һәјәти, зәмәнәсини, халғын мә'нәви аләмини, кетдикчә дәриндән və кениш әкс едән әсәрләр јарадырды. Бүтүн варлығыны бүрүмүш дахили инамла дејирди:

Мән
күнәши јарыша чагыран
Бөјүк күнләр шаирјәм...

Өмрүнүн ахырына гәдәр Сәмәд Вурғун гәләми әлиндән јерә гојмады, бир-бирини ардыңча көзәл әсәрләр јаратды, гәдим тарихли Азәрбајҗан поезијасынын хәзинәсини јени инчиләрлә бәздәди, Азәрбајҗан ше'рини чох-
456

милләтли совет әдәбијјатынын габаг чәркәләринә чыхарды.

Сәмәд Вурғунун јарадычылығы һәм мүндәрчәси, фикри-психоложи чаларлары, һәм дә бәдин формасы е'тибарилә зәнкин, раңкарәкдир. О, әдәбијјатын бир сыра жанрларында көзәл нүмунәләр јаратмышдыр. Онун чохла лирик və сijas ичтинан ше'рләри, бөјүк поемалары, мәнзүм драм әсәрләри, очеркләри, елми-тәнғиди мәғаләләри, публицист јазылары, он илләр әрзиндә арасы көсилмәдән Азәрбајҗан, рус və башга халғларын дилиндә гәзет və журналларда, сонра да ајрыча китаблар һалында бөјүк тиражларла чап едилмишдир. Онлар кениш охучулар тәрәфиндән марағла гаршыланмыш, ичтинан фикрә күчлү тә'сир көстәрмиш, чанлы музакирә və мүбәһисәләрә сәбәб олмушду.

Ширин, ахар və ифадәли дил, халг тәфәккүрүнә, халғын данышыг дилинә və фолклоруна јахын сәдәлик, тәбилик, мудрик мә'на долғунлуғу, јығчамлыг сәјәсиндә онун ше'рләри асанча әзәрләниш, дилдән-дилә көзмишдир. Бунун бир әсас сәбәби дә ше'рләрин һәјәти олмасыдыр, инсан јашајышына və мә'нәвијјатына аид, мүасирләримизин мүбаризәси барәдә кәсәрли, мүдрик və афористик фикирләр, дәрин мә'налар ифадә етмәсидир.

Сәмәд Вурғунун чохла ше'рләри, «Вағиф», «Фәрһад və Ширин», «Ханлар», «Исан» пјесләри «Комсомол поемасы», «Әлүм күрсүсү», «26-лар», «Талистан», «Бәсти», «Зәнчинин арзулары», «Муган», «Леншин китабы», «Ајкүн», «Заманын бәјрағдары» və саир поемалары Азәрбајҗан охучуларынын мә'нәви аләминдә дәрин из бурахмышдыр.

Халғымызын социализм гуран әмәји, јени әхлағи кејфијјәтләри, социализм идеаллары уғрунда мүбаризәси, арзулары, фикир və еһтираслары Сәмәд Вурғун јарадычылығынын әсас мүндәрчәсини тәшкил едир. Онун әсәрләринин мәнзүну, мә'на чаларлары, фикри-естетик кејфијјәтләри Азәрбајҗан тарихини јени мәрһәләси илә, Бөјүк Октябр социалист ингилабындан сонрақы һәјәти хүсусијјәтләрилә бағлыдыр, халғын мәншәтиндәки јениликләр və дөнүшләрлә, бөјүк гуручулуғ ишләрилә әлағәдәр олараг мә'нәвијјатынын, психоложи аләминин јени чизкиләрини әкс едир.

Бөјүк Низами сәккиз јүз ил әввәл јаздығы өлмәз әсәрләриндә көстәрмишдир ки, мә'надан, фикирдән мәһ-

рум олан ше'р нә гәдәр бәр-бәзәклә олса да, инсаны чәлб едә билмәз, мәзмунсуз ше'рин фәйдәсы юхдур. Низамнин әсәрләриндә о чүр сәнәт, о чүр ше'р тә'рифләнир ки, онда дәрин мә'на вар. Мүдрик һәјәти фикир вар. Фикирсиз ше'р формача, заһирән кәзәл көрүнсә дә инсанлар инандыра билмәз, онлара тә'сир етмәз. Чүнки «сөз көвәр кими парласа да инанылмаса әјри сәсләнәр».

Сәмәд Вурғун ләл илк ше'рләриндә һәм мүәјјән фикир демәјә, һәм дә форма көзәллиһинә мејл едирди. Оунун бүтүн јарадычылығын ән бәјүк кејфијәтләриндән бири идејалылыгдыр, һәјәти вә инсанлары фәлсәфи идрака мејлдир. О, совет һәјәти илә јанашы бејпәлхалг мөвзуну да кениш ишләмишдир. Зәмәнәмиздә халгларын империализм зүлмүндән вә истисмардан азад олмаг уғрунда мүбаризәсини, һәмчинин ингилаби кечиши бир чох ше'рләриндә вә ири формалы әсәрләриндә тәрәннүм етмишдир. «Зәнчинин арузлары», «Бакынын дастаны», «Өлүм күрсүсү», «Ханлар», «26-лар» бу мүбаризәләрин бәдин таблоларыдыр.

Зәмәнәмиздә истисмарчы тәбәгәләр нәники зәһмәткеш адамлары әзир, зәиф вә күчсүз оланлары ән ади јашајыш шәраитиндән мәһрум едир; һәм дә халгларын ичинә ода-вот салыр, милләтләр арасында ирги вә дини ајрылыглары шиширдир, тәәссүб дүјгуларыны күчләндириб бир халгы о бириси илә вуршудурмагла инсанлыга бөјүк хәјәт етмиш олурду. Ингилаби идеаллар, социализм бу чиркин вә вәһши мејлләри рәд едир, бүтүн халгларын азадлыг вә милли истиглалижәт һүтугларыны мүгәддәс сәјыр, онларын арасында достлағ јарадыр.

Мәһз өлмәз ингилаби идеаллар әсасында, партијанын Ленини милли сијасәти сәјәсиндә совет халгларынын гардашлыг аиләси јараныш вә гранит гала кими учаларат бүтүн дүнја халгларына чанлы нүмунә олмушдур. Бу шәрәфли тарихи просесдә совет әдәбијјаты вә инчәсәнәти бөјүк рол ојнамышдыр.

Интернационализм, халглар достлуғунун тәрәннүмү Сәмәд Вурғун јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир. Јухарыда хатырлатдығымыз «Јолдаш, һинкер, амханаго» ше'рини әсас гәјәси халглар достлуғудур. Бурада шаир Гафгаз халгларынын, гәдим вәтән гоишусу, биркә дуз-чәрәк касмиш, од вериб, од алымыш, әсрләр узуну залымлара вә харичи ишгәлчылара гаршы чјини-чјиниә мүбаризә апармыш Азәрбајҗан, ермәни вә күрчү халгларынын совет

дөврүндәки мөһкәм вә позулмәз достлуғуну тәрәннүм етмишдир. Бу достлуғун күндән-күнә дәринләшмәсини арузулајан вә белә олачағына инанан шаир дејир:

Даһа да бирләшиб олсунар бир чан,
Јолдаш Азәрбајҗан, һинкер Юајҗан,
Бир дә амханаго гызил Күрчүстан!

Интернационализм идејасы шаирин вәтән мүһарибәси илләриндә јаздыгы әсәрләрдә јени гүввәтлә сәсләнди. Сәмәд Вурғун халглары әл-әлә вермәјә, бир-биринә көмәк етмәјә сәсләјир. Халглар бир-бириндән нә гәдәр чох ејрәнсәләр, о гәдәр сур'әтлә, мүвәфғәгјјәтлә ирәли кәдәр, елмин, мәдәнијјәтин, сәнәтин зирвәләринә галхарлар. Биркә әмәк вә елм онларын инсани тәбиәтләрини, јарадычы гүввәләрини даһа кениш вә вус'әтлә мејдана чыхармаға көмәк едәр. Бу исә өз нөвбәсиндә јолдашлыг, достлуғ, гардашлыг һиссләрини күчләндирәр. Белә һиссләрлә јашајан адамлар зүлмә вә шәрә дөзмәзләр, ону јер үзүндән говмаға, мүһарибәләр сон гојмаға чалышарлар. Бүтүн булар инсанларын тәбиәтә там һаким олачагы күңү, бизим бу көзәл дүнјамызда һамы үчүн чәннәт јарадчагағы күнү јахынлашдырар.

Шаир бу мүгәддәс инсанијјәт дүјгуларыны совет вәтәндәшынин, коммунист әгидәли, коммунист әхлаглы адамын сарсылмаз инамы кими тәрәннүм едир. Оунун бир чох әсәрләриндә, о чүмләдән «Инсан» пјесиндә, «Һүрмүз вә Әһримән» поемасында вәтәнпәрвәрлик ишыгы бәшәри фикирләрлә, зүлм вә әдаләтсизлик дүнјасынын дағылмасы, халгларын әбәди достлуғу вә гардашлыгы идејасы илә вәһдәтдә тәрәннүм олунур. Шаир фашизм кими амансыз, гара гүввәләри һакимијјәт башына кәтирән ичтимаи гурулушу лә'нәтләндирир. Бир иргин бүтүн башга иргләр үзәриндә үстүлүјүнү, ағалығын гәбул едән, буну доғрултмаг үчүн чүрбәчүр фәлсәфәләр үјдүран чәмијјәти мөһкәмәјә чәкир. Оунун инсан шууруна, инсанлыга дүшмән фикирләр үстүндә гарар тутдуғуну кәстәрир. Белә гурулуш чох јашаја билмәз. Оунун елә һакимијјәт башындача мә'нан чүрүмәјә, өлмәјә башладығыны «Инсан» пјеси чох көзәл әкс етмишдир.

Мүртәчә буржуа идеолокијасы вәтәнпәрвәрликлә бәшәријјәтчилик арасында учурум јаратмаға, онлары бир-биринә гаршы гојмаға чалышыр. Бизим көрүшләримиз тамамилә буна эиндир, инсанын милли мәнсубијјәти илә,

Һәгиги милли мәнәфеји илә инсанлыг дуҗуларынын, гуманист көрүшләрин там вәдәтнини гәбул едир. Бу, бизим әсәрләримиздә дә өз әкисин тапмышдыр. Бу әсәрләрин гүдрәтли, парлаг рус, украиналы, күрчү, азербайжанлы гәһрәманлары өз халгларынын гәһрәтли, намуслу өвәдләридыр. Ејни заманда онлар әсл бөјүк инсанлардыр, бүтүн халгларын азадлығы вә саадәти јолунда мүбаризә апармағы өзләринә борч биллирләр. Сәмәд Вурғун поезиясында инсан мәһз бу чүр тәсвир олуноур. Онуң мүсәбт гәһрәманлары халгыны, вәтәнини ширин чаны кими севир, һәм дә башга халглары, бүтүн бәшәријјәтин азадлығы, саадәти барәдә дүшүнүр, бу һиссләрлә јашайлар. Вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик һиссләринин тәрәннүмүндә дә Сәмәд Вурғун сүни көрүнә, биртәрәфли вә сәтһи дејилмиш ше'рләри, зонф әсәрләри севмәзди.

Азербайжан әдәбијјатынын гуманист әһ'әнәләри чоғ гәдим вә чоғ күчлүдүр. Онуң Хагани, Низами, Нәсим, Фәзули, Вағиф, Мирзә Фәтәли Ахундов, Сабир кими нәһәик јарадычылары јорулмәдән инсан мудафизә етмиш, инсаны һәр чүр сјаси вә дини иртичаны эһичи тәсириндән горумаға чалышмыш, милли вә дини әһрәсечкилијә гаршы чыхмыш, һеч кәснин алчалдылмасы, тәғиб олуңмасы илә разылашмамыш, бүтүн халглары вә инсанлары «Бир күнәшин зәрраси», бөјүк, ваһид, парчаланмаз бәшәријјәтин бәрәбәрһүгүлү үзвәләри һесаб етмишләр.

Әдәбијјатымызын бу мүғәддәс гуманист әһ'әнәләри Сәмәд Вурғун јарадычылығында јени кејфијјәтләрлә зонкинләшмишди. Онуң поезиясында, инсан шәхсијјәтинә, инсанын һүнәр вә габилитәтинә, вичданына, эәкасына, јарадычы гүвәләринә инам сарсылмаздыр. «Ајын әфсанәси» кими мифоложи хасијјәт дашыјан бир поеманын да чаны, руһу инсан вә онуң јахшы сифәтләринин тәрәннүмүдүр, шаир, инсаны өз гәдрини билмәјә, өз истә'дадынү дүзкүн истигамәтләндирмәјә чағырыр:

Инсанын һүнәри бир хәзинәдир,
На гәдәр хәрчәсән дунјадә ону
О да вахт кимидир — көрүнмәз сону!
Ләкин бу һүнәрин гәдрини билмәк
Һәр һүнәр әһлини борч олсун карәк!..

Сәмәд Вурғун поезиясынын хәлгилији хүсуси тәдгигә јајигдир. Мүасир буржуа әдәбијјаты хәлгилији аз гала керидијин, примитивлији синоними кими аплајыр, еру-

дит аңлајышы она гаршы гојур. Сәмәд Вурғунун поезиясы бу чүрүк буржуа көрүшләринә ән тутарлы зәрбәдир. Онуң хәлгилији һәм јүксәк мәдәнијјәтлә, дунја ше'ринин эһкин тәчрүбәси илә, үкүмбәшәри мүбаризә вә наллијјәтләрлә, һәм дә ана торпағын, доғма халғын һәјатынын, тәбиәтинин, тарихинин, дилинин хүсусијјәтләри илә бәһлидыр. 1935-чи илдә јаздығы «Талыстан» поемасында Сәмәд Вурғун өзүнүн халгла, торпагла бағлылығыны көзәл ифадә етмишдир.

Мән елләр оғлујам, елләр чанымыдыр,
Хәјалым, сонетим, һәјәчанымыдыр.
Чәјларын аһәнки ахыр гәһида,
Чинкәләр өпүшүр һәр дастанымда...

О, вәтәнин тәбиәтинә, тәбни көзәлликләринә вурғундур. О, халғын аһәнкәдр, ширин вә мә'налы дилини һәррәтлә севирди. Бу һиссләр Сәмәдин бүтүн әсәрләриндә өзүнү көстәрир, ше'ринә әһрәчә бир көзәллик верир. 1935-чи илдә јаздығы, чоғ тәзликлә дилдән-дилә, ағыздан-ағза дүшмүш «Азербайжан» ше'ри Сәмәд Вурғунун ғызғын вәтән мәнәббатинин, бүтүн варлығында јашајан һәррәтли вәтән ешгнин тәрәннүмү олдү. Һәгиги бир һими кими сәсләнән бу гүдрәтли әсәр шаирин естетик дуҗуларынын нә гәдәр һәссас олдүгүнү, көзәллији нечә дәрјяндән дүлдүгүнү, Азербайжан дилини нечә зәриф, гәшәнк, инчә бојаларла, јени ифадәләрлә эһкинләшдирдијини көстәрир. Әсәр башдан ахыра кими мүдрик, һәјати мә'наларла долудур.

Чоғ кечмишәм бу дәглардан,
Дурна көзү булаглардан,
Еһитмишәм узағардан,
Саһит ахан Аразлары,
Сымамышәм досту, јары...

«Дурна көзү булаглар»ын, «саһит ахан Аразлар»ын узағдан ешидилән шырылтысы вә саһр бу кими көзәл, доғиг тәшбәһләр, метафоралар, сәтиралты мә'налар, инсандә романтик хәјаллар ојадан сөз бирләшмәләри, образлы тәркибләр бу ше'рин бүтүн мисраларына сәпәләнмишдир.

Дәгларынын башы гәдрим,
Ағ өрпәјин булудлардыр.
Бөјүк бир кечмишин вардыр
Вилнимәјир јашын сонин,
Иәләр чәкмиш башын сонин.

Бу сәтирләрнi язаркән женә чанлы Сәмәд кәлиб да-
ныр көзүмүн габагында! Трибунада шах дурараг синасы
яз сәһәрнннн шәфәгләрнi кимнi шыггандыгы һалда бу
ше'рнi һавәслә, иһламла охудуғуну хатырлајырам. Чын-
гырны чыхармадан она гулаг асан јүзләрлә, минләрлә
сәһирләмннш адамларын мисилсиз бир севнич вә ләззәт-
лә көзүнү онун ағзына дикдијиннi дәнә-дәнә көрмүшәм.
Онун сәси гулағымдан кетмир, ше'р барәдә, сәнәт барә-
дә фикирләриннi хатырлајырам: ше'р, мусигн халгын ру-
һундан доғмалдыр, һәјәтыннн, дилннн, сәнәтыннн көзәл
чешмәләриндән ширәләмәлидир. Онда инсанлыг ру-
һу, бәшәри мә'на да күчлү олар.

Бөјүк Вәтән мүнәрибәси гәләбә илә гуртармышды.
Өлкәдә мүнәрибәннi јараларынн сағалтмаға, дағылмыш
кәндләри абад етмәјә башламышдыг. Бир сөзлә һәр јердә
гурчулуғ ишләри кедирди. Сәмәдин тәклифилә биз 1947-
чи илин пајызында Газаға јола дүшүдүк. Бир кечә Даш-
салаһлыда галдыг. Сәмәдин кәндә нечә шадландығыны,
адамларын ишиндән, фәалијәтиндән, табият мәнзәрәлә-
риндән нечә ләззәт алдығыны көрмәк ләзим иди! Бүтүн
бу һиссләр онун үрәјинн дорнләринә көк атмышды, гәл-
биндән гајнајыб галхырды. Сәмәд овчулуғу севәрди. Гә-
лә сәһәрнн көзү чыртламамыш алагаранлыгдан мәни
ојатды:

— Ајә, дур, пајыз сәһәрннн мәнзәрәси көзәл олур.
Овун да јахшы вахтыдыр...

Биз кејиниб чөлә чыханда кәнд гаранлыг ичиндә иди.
Ара-сыра итләрин сәси ешиндилрди. Сәһәрнн ајазында,
јаш оту ајаглајараг кәнднн гырагына, чөллүдә доғру ирә-
лиләјирдик. Уфүгләр тәзәчә ағармаға башлајырды. Сәмә-
дин «Рекс» адлы ағыллы бир ити варды. Ит һеј өзүнү
ора-бура вурур, колларын арасына кириб чыхырды, ла-
кин гырговулдан-филидан әсәр-әләмәт јох иди. Овумуз
уғурсуз олса да, ала-тала боз булудлу пајыз сәһәрннн
тәмиз һавасы, дәјишән мәнзәрәләри доғрудан да бизә
ләззәт верир, руһумузу галдырды. Биз кәнддән бир гә-
дәр аралы гајалыгын учуна чатанда артыг уфүгләр ачыл-
мышды, узаныб кедән чөлләр, тарлалар көрүнүрдү.

— Ајә, ора бах, ора бах, Көјзән дағы! — дејиб Сәмәд
севничлә мәни сәсләди. Дәнүб бахдым, ашағыда ағ ду-
манын ичиндән белланан һүндүрлүгү көрдүкдә бәјнан:

— Ај Сәмәд, сәнин ше'риндә «Көјзән дағы» охујанда

елә билмишдим ки, Шаһ дағындан, Елбрусдан учадыр.
Бу ки, тәпә имиш!

Сәмәдин ушаглыгдан һазырчаваб олдуғуну гардашы
Мейдихан хатирәләриндә јазмышдыр. Биз буну сонра-
лар — сәһбәтләр, мубәһисәләр, музакирәләр заманы јах-
шы көрмүшүдүк. Инди дә о, дәрһал чаваб верди:

— Ајә, мәнин бөјүклүјүм ондадыр ки, тәпәни дағ ки-
ми тәрәннүм едирәм... Сән дағы тәпә еләјәнләрдән горх...

Доғрудан да Сәмәд Вурғун һәјәтын, тәбиәтин, инсан
көзәлликләрннн мүсбәт тәзаһүрләриннн вурғуну иди.
Онлары шаир хәјәли вә тәфәккүрү илә бөјүдүк өзәмәтли
кәстәрә билирди. Бәлкә дә классик сәнәтин типикләшдир-
мә адландырдыгы естетик һадисәннн маһијәтин елә бун-
дан ибарәтдир...

Һәр һалда Сәмәд Вурғун вәтәннн көзәлликләрнә
һејранлыг һисслә јашајырды вә мән хатырлајырам ки,
бу һејранлыг 1936-чы илин август ајында Азәрбајҗан
Дөвләт Филармонијасынын јәј салонунда «Јадыма дүш-
дү» гошмасына охудуғу заман, бүтүн тамашачылар да
сирәјәт етмиш, онлары да һејран гојмушду.

Башына дәнүјүм күл үзлү сонам,
Өмүрүмн илк чагы јадыма дүшдү.
Шаһрләр вәтәнн бианн тәрәфләр,
Тәрәннн ојаагы јазыма дүшдү!..

Көјләрә баш чәкир Көјзән дагы,
Ахшам ачыг олур ајын габагы,
Бизим кәлипләрнн бәјрам габагы,
Фәсәли јазмагы јадыма дүшдү.

Сәмәд Вурғун Низаминн, Пушкинн, Шекспири, Руста-
великин һәрәртлин бир шаир гәлбилә севирди. Онлары
сәнәтиннн гүдрәтинн, мә'на даринлијинн, өлмәзлјинн
дәнә-дәнә гејд етмишдир. «Лејли вә Мәчнун», «Пәләнк
дәрниси кејмиш пәһләван», «Јевкени Онекин» поемадары-
ны о нечә һавәслә, нечә бөјүк усталыгла, нечә көзәл тәр-
чүмә етмишдир! Вағиф ше'ринә, хусусән Вағифин дили-
нә, тәбилијинә, һәјәтилијинә о, јүксәк гнјмәт верирди.
Халг әдәбијјатыны о беләчә севирди. Сәмәд Вурғунун
ше'рләриннн ахарлыгы, мә'на долғунлуғу, һәјәтилији вә
халгдилји белә бүллүр чешмәләрдән ширәләндији үчүн
јашајыр, јашајачаг...

Бөжүк алман шаири «Фауст»-унд мўаллифи Волфганг Гётенин «Герб-Шөрг диваны»нда дейилур: «Ер үзүндә мән инсан идим, ја'ни мўбариз идим». Һәҗәтәйн вә тәбиәтиш кәзәлликләрәнин һәнишк сәвмәк, һәм дә онлары артырмаға чалышмағ, чиркаблар вә рәзаләтләрлә мўбаризә етмәк һәр бир шәхсин инсанлығ борчудур. Бәдин әдәбијјәт вә сәнәт исе бунсуз, бу бөжүк һуманист мўндәрчәсиз тәсәввур олуна билмәз. Белә али мәғсәд јолунда бәдин әдәбијјәтәйн имканлары, тәсир вәситәләри, кәсәрли силаһлары чоһдур. Кәзәллијн вәсф етмәкдән, чиркаблары аташәви мүдрик афоризмләрә, мәнәли рәмәләрә, һәҗәти сәһнәчикләрә гәдәр чүрбәчүр вәситәләрлә бәдин сөз инсанларын руһуну, мәнәвијјәтәйнә охшајыр, һиссләрин, фикирләрин, нијјәтләрин сағлығна, тамиз вә уча олмасына көмәк едир. Нәһәјәт, бәдин әдәбијјәт минләрлә, миллионларла инсанларын үрәјини фәтһ еләјән, оларга сәдәгәтлә јолдаш вә дост олан, онлары архасынча апаран чанлы, парлаг инсан сурәтләри — гәһрәманлар јаралдыр. Бу гәһрәманларын сәвиңчини вә иштирабларыны, ағыр вә чәтин мўбаризәләрини охучу өз һәҗәтәйнә тәлатүмләри кими јашајыр... Әлбәттә, һәр әсрин, һәр дөврүн өз һәҗәти, өз мўбаризәләри, өз мәсәләләри вә амалы олдуғу кими әдәбијјәтәйн дә буна үјгүн өз гәһрәманлары олур.

Сәмәд Вурғунун лирик ше'рләриндән тутмуш бөжүк поемаларына гәдәр әсәрләриндә јени инсаны, онун арзуларыны көрүрүк. Һәҗәти дәјишән, кәзәллишдирән, али мәғсәдләрлә, һуманист дүјуәлләра јашајан гәһрәманла таныш олурғ. Коммунизм сабаһына доғру мәтин аддымларда ирәлиләјән бу гәһрәманын әңкиш даһили алами мәнәбәтлә, күчлү бәдин бојаларла әкс олунур. Инсан шәхсијјәти, онун мәнәви һәҗәти, фикир вә дүшүнчәләри шаирийн сүрф ичтинман-сијаси мөвзулара һәср олунмуш ше'рләриндә дә әһәмийјәтлә јер тутур. Бу гижмәтли, әдәби естетик һадисәнин көкү әлбәттә, һәҗәтдадыр, бизим ичтинман гурулушун тәбиәти илә бағлыдыр. Социализм истисмарчы дүнијада Дамокл гылыңчы кими зәһмәткеш адамы башынын үстүндән асылмыш ишсизлик вә еһтијачдан әбәди оларағ азад едир, әлиһини әмәјинә, исте'дадына, габилитетләринә мејдан вермәклә, инсаны ләјәгәт дүјуәсуну күчләндирир. Бу бөжүк тарихи процес бәдин јарандычылығда өз әксини талмаја билмәзди. Сәмәд Вурғунун әсәрләриндә инсанын, инсан шәхсијјәтәйнә парлаг боја

ларла тәрәннүмү, чанлы вә долғун инсан сурәтләри заманы һәрәкәти илә, дөврүмүздә баш вермиш бөжүк иҗтимаи процесләрлә шәртләнирди.

Мән «Бәсти» поемасынын јазылдығы дөврү хатырларам: 1930-чу илләр! Азәрбајҗан гадыны һәнишк кадрдан азад олмуш, савадсызлығны ләғв етмиш, ичтинман һәҗәтдә өзүнү көстөрмәјә башламышдыр, һәм дә әмәјин бүтүн саһәләриндә өз јаралдычы гүвәсини, бөжүк исте'дадыны сынајырды. Колхоз чөлләриндә илк әмәк гәһрәманларымыз јетишир, колхоз тәсәруфатыны идарә едән илк гадынлар мејдана чыхырды. Көһнә кәнди, онун гадына феодад мунәсәбәтини хатырлатсағ бунун нечә бөжүк тарихи һадисә олдуғуну тәсәввур етмәк чәтин олмас. Ишдә, әмәкдә өзүнү көстөрмәјә башлајан гадынлары руһландырмағ, көһнә галығларыни тәсиринә гапылмаларына, горхуб һүркмәсинә јол вермәмәјә, чәсарәтли олмаға чағырмағ о заман нә гәдәр ләзим вә вачиб иди. Хүссән, поетик сөзүн гүдрәти үзләрчә һәлә керидә галмыш гадынлары ајаға галдырды. Мәнә бу заман Сәмәд Вурғун мәшһур Бәсти Бағыроваја хүссәс поема һәср етди, онун парлаг сурәтәнин јаратды.

«Ајкүн» поемасында шаир башга бир гадын сурәти чапландырды. Бу бизим зоманонин өвләди иди. О, әриңин психоложи, мәнәвин кериллијинә гарыш мәнәтлә, әзаблара дөзәрәк мўбаризә апарыр. Бу мўбаризә јалың өз аилә сәадәти уғрунда, көрпә гызынын атасы уғрунда мўбаризә дејил, исте'дады, габилитет илә, ләкин бүтүн бунлары јанлыш, чүрүк әхлағ нормалары ичиндә пуч едән бир инсан уғрунда мўбаризәдир. Һәмин инсаны батағылдан гуртармағ, јарандычылығ јолуна салмағ уғрунда мўбаризәдир. Ајкүн галиб кәлир, әри Әмирханы әсл инсан вә вәтәндаш кими учалдыр. Һәгиги сәадәт јолуна гајтара билир.

Бу јол әмәк јолудур, ишләмәк јолудур, мәнәви тәмизлик јолудур...

Сәмәд гәһрәманларыны һәрәкәтдә, психоложи ишкешәфдә тәсвир едир, онлар бизим көзүмүзүн габағында сәһнәләр бурахыр, күзәштә кәдир, алданыр, пешманчыла чәкир, иштираблар ичиндән кечиб артыр, бөјүдүрләр. Ајкүн бу чөһөтдән чоһ марағлыдыр. Поеманын гәһрәманы Ајкүн әввәлләр Әмирханын гысганчылығнын дәрин психоложи сәбабләрини баша дүшмүр, елә билир ки, бу

Һиссе киши мөһәббәтнини башга бир үзүдүр — «Севән гысганар». Фәргинә вармыр ки, Әмирханнн гысганчлыгы гадына өмүр жолдашы, һәјәт жолдашы кими јох, ади бир «арвад» кими бахмағын нәтичәсидир, феодал әхлагынын галығыдыр: «Мән ишләрәм, газанарам, сән дә ев-ешиклә мәшгул ол!» Бир дә ки, Ајкүн Әмирханн сеvir, бөјүк мөһәббәтлә, тәмиз үрәклә сеvir. Она көрә дә «бәлкә дүздәди», «бәлкә баша дүздү» дејиб күәшәтә кедир. Консерваторияны јарымчыг бурахыб Әмирханла көндә јолланыр.

Ајкүн демәдәсә бир дәрди ачыг,
Сүсдәсә гырылмыш бир рүбәб кими.
О, елини, мөктәби гојду јарымчыг,
Тамам јазылмыш бир китаб кими.

Лакин кәнддә дә Әмирхан дүзәлмир, чәтинлијә раст колән кими ишдән сојујур, чәһнәдән гачыр. Јүнкүл јашамаг һәвәси, ирадә зәифлији, әмәјә нифрәт Әмирханн пис јоллара салыр, көзәл вә намуелү Ајкүн мә'нән вә чисмән тәһгир етмәк дәрәчәсинә кәтириб чыхарыр. Ајкүнүн мә'нәви көзәллији бурадә, һәјәтнини бу ағыр дәгигәиндә өзүнү даһа артыг көстәрир. О, Әмирхандан айры намусла јашајыр, консерваторияны битирир. Адлы, сеvimли бәстәкар олур. Гызыны тәрбијә едир. Ејни заманда илк бөјүк мөһәббәтнини горујуб сахлајыр. Мәһз онун бу нәчиб сифәтләри, бу бөјүк мөһәббәти Әмирханн ајылдыр, намуслу әмәјә, көзәл аиләсинә гәјтарыр.

Сәмәд Вургунын гүдрәтли гәһрәманлары сывасында коммунист сурәтләри хусуси јер тутур. Елә «Ајкүн»дә Муған совхозунун директору, көһнә чәбнәчи Не'мәт сурәти өз ишкүзарлыгы, фәдакарчәсына чалышганлығы вә мә'нәви сафлығы илә охучунун мөһәббәтнини газанмырмы? Шаир коммунист гәһрәманларынын симасында Ленин идејяларынын, бөјүк Ленин партијасынын тәрвиннүм едир.

Одур илһамчысы ше'рини, сәнәтин,
Даг үстә даг гојам зәһнини, зәһмәтин,
Бир бәјраг алтында јүз мин илһәтнин
Гәрдәшамг дүјәси партијамыздыр!.

Әллинич илдәрин әввәлләриндә јазылмыш «Заманның бәјрагдары» поемасындакы бу көзәл парчапы Сәмәд нечә

һәвәслә, нечә илһамла охујарды. Мәнә елә кәлирди ки, онун сәси отузунчу илләрлә көрдүјүм гүдрәтнини итирмәмишдир. Ејни заманда бу сәс дәјишмишди, онда Сократ-јана мүдрик аһәнкәр ешидиллирди. Санки бир аз узагларә чәкилмишди. Сәмәдин бөјүк мөһәббәтлә севдији вә тәрвиннүм етдији дағларымызын дағындан кәлирди. Бу узаглыг, бу мүдрик аһәнкә онун чәзибәдәрлығыны, мөләһәтнини артырмышды...

Сәсдәки бу дәјишклијини, бу позулмаз тәмкинни мә'насыны мән сәнарлар Сәмәд Вургунын мәшһүр «Мән төләсмирәм» ше'рини охујанда баша дүздүм, јаша долдугча өмүр јарыдан өтдүјү заман (о вахт биз белә дүшүнүрдүк!) шаир һәјәтә башга чүр бахырды, онун ити көзләри мә'налар әләминни дәринләринә ишләјирди, варлығын, һәјәтын көзәллијини даһа дәриндән дүјур, јашамагдан, дүнјәја тамаша етмәкдән, һидрактан дојмурду. Төләсә, аддымларынын јаваш ат, һәр зәррәдә мин сирр, һәр варлыгдә мин көзәллик чилвәләнир, јанындан өтүб кечмә!..

Булуз тез кечмәсин башымын үстдән,
Чәј дә јаваш ахсын... сулар бојунча,
Бахым һәр зәррәјә, бахым дојунча...
Үрәк тәрвиннәјир өтәрки сәсдән,
Нә чыхар бир аныг јанан һәвәсдән...

Шаир санки јалныз гәдәмләринин сүр'әтнини дејил, өз һиссләрини дә, өз еһтирасларыны да сахламага, онларын өмүрүнү узатмага, һеч јана, һеч јерә төләсмәмәјә чалышыр. Бизим дәһшәтли сүр'әт әсриндә һамынын һәр јерә төләсдији, чохларынын мави көјләрә, ајлара-улдузларә, јашыл отлара бахмага вахт тапмадығы бир заманда шаирә «Мән төләсмирәм» ше'рини јаздыран һиссләрә јалныз субъектив һадисә кими бахмаг мүмкүн дејил... Бурадә субъектив олан бир шеј вардыса о да шаирин даһилиндән галхан кәдәрли бир дүјүг имиш:

Өмүрн китабыны тамамламага
Чох дә чән әтмәсин олимдә гәләм,
Мән төләсмирәм,
Мән төләсмирәм!.

Сәмәдин һәр ше'ри, һәр әсәри һәјәтын бир һадисәсини илә, зоманәнин һәрәкәти илә, чанлы инсанларын фәәлијәти илә бағлыдыр. Бу ше'рләр бизә чох шејләри, чох

адамлары, чох һадисәләри хатырладыр. Лакин онларын бөјүк мә'насы вә естетик дәјәри зөвг вә идрак мәнбәји олмасындадыр. Һәтта јер үстүндә нисан өмрүнүн мәһдуд олдуғуну ифадә едән ше'рләри дә бу көзәл кејфијәтләрлә өмрүмүзү узадыр:

Бир гонағам бу дунјада,
Бир күн өмрүм кедәр бада,
Вурғуну да салар јада
Дүз илгарлы бизим дағлар...

Бу күн бөјүк шаиримизн јалныз Азәрбајчан дағлары дејил, бүтүн совет халғлары бөјүк мәһабәтлә јад едилрәр.

Феврал, март, 1976.

ОДЛУ СӘТИРЛӘР

Азәрбајчан совет ше'ринин көркәмли нүмәјәндәләриндән халғ шаири Р. Рза әдәбијәтимизда змәнағимизин габағчыл фикирләринин вә бөјүк еһтирасларыны әкс едирән бир шаир кими танынмышдыр. О, отуз илдән артығдыр ки, бәдии јарадычылығла мәшғул олур вә бөјүк әдәби тәчрүбәјә маликдир. Онун гәләми әдәбијәтимизда лирик вә эпик ше'рләрдән тутмуш драм әсәрләринә, публицист вә әдәби-тәнғиди јазылара гәдәр мұхтәлиф жанрларда көзәл нүмунәләр вермишдир.

Һәр бир шаирин, һәр бир сәнәт әсәринин гүјмәти зәманәсини, һәјәтдакы дәјишкәнликләри, халғ психоложисиндәки јениликлији нә гәдәр дүрүст вә парлаг әкс етмәси илә өлчүлүр. Рәсул Рзанын әсәрләринин хронологии чәһәтдән изләсәк, совет чәмијјәтинин вә биринчи нөвбәдә Азәрбајчан халғынын социализм гурулушу илләриндәки мә'нәви инкишафы һағғында, чошгун еһтираслар вә фикирләр мұбаризәси һағғында кенш тәсәввүр ала биләрик. Бу чәһәтдән Рәсул Рза социалист реализминин ән гүдрәтли нүмәјәндәләриндән биридир. Онун сәнәти зәманәјә, халғын күндәлик һәјәтына вә мұбаризәсинә гәјнајыб гарышмышдыр, бу мұбаризәнин, бу һәјәтын чанлы лөвһәләринин әкс едир.

Рәсул Рзада мұасирлик дүғусу сон дәрәчә күчлүдүр. О, һәјәт мәсәләләринә габағчыл фикирләрлә, габағчыл көрүшләрлә јахынлашан, һадисәләри габағчыллығ чәбһәсиндән гүјмәтләндириб јазан шаирдир.

Бу дигтәгәләјиг чәһәтдир, чүнки әсл мұасирлик јалныз мұасир һадисәләри, мұасир варлығы гәләмә алмағдан ибарәт дејилдир. Материалы, мөвзусу бу күндән алынмыш, лакин бу күнүн чанлы мәсәләләриндән, әһәмијјәтли фикир чәрәјанларындан узак олан әсәрләр аздырмы? Рәсул Рзанын әсәрләри әсл мә'нада мұасирдир, чүнки о, јалныз чанлы мөвзулары әкс етмәклә

Һәр сәһәр сагыны даражан заман,
Һәсрәт көзләріңә бахыб аждада
Бил ки, сәни севән, сәнә инанан
Көңүл илгарыны позмаз дүңҗада

галмыр, һәм дә бу мөвзулары әсрин фикри сәвијјәсиндән, габагчыл фәлсәфи көрүшләри сәвијјәсиндән әкс едир.

Вахтилә бөјүк рус шаири Некрасов демшиди ки, «Сән шаир олмаја да биләрсән, ләкин вәтәндаш олмаг сәниң борчундур!» Вәтәндашлыг дүјүсунун әнфлији, чәмијјәтин һәјәтына вә күндәлик мубаризәә биғанәлик сәнәт-кары чәсарәтсиз едир, фикри әталәт төрәдир, бу исә, доғрудан да поетик исте'ады олан адамларын белә јарадычылығына мәнфи тә'сир кәстәрмәјә билмәз. Күчлү вәтәндашлыг дүјүсу илә поетик исте'адад бирләшәндә исә чәмијјәт үчүн, халг үчүн әһәмијјәтли олан, букүнкү мубаризәдә чох гүмјәтли олан әсәрләр мејдана чыхыр. Рәсул Рәза јарадычылығынын әсл мәнада мубасирлик рүбү шәһрин мубаризә бир вәтәндаш олмасы, өз вәтәндашлыг борчуну јүксәк тутмасы илә бағлыдыр. Һәтта о, мүхтәлиф дөврләрдә, һәјәтымыздакы мүхтәлиф фикри чарпышмаларда о гәдәр фәал вә о гәдәр гәти мөвгә тутмушдур ки, бәзән өзү дә һисс етмәдән, һадисәләрин чәрәјәни илә, мубаризәнин гызғынлығы илә бағлы олан ифратлар да вармышдыр. Ләкин онун әсәрләриндә бизи дүшүндүрән, бизи руһландыран бу өтәри ифратлар дејил, мубаризәнин поетик күзкүдә доғру әкс олунан үмуми мәнзәрәси, халг гәһрәмәнлығынын, коммунизм идеалларынын гәлбәә пафосудур.

Фәал вәтәндашлыг дүјүсунун Рәсул Рәза јарадычылығында нә гәдәр күчлү олдуғуну тасәввүр етмәк үчүн тәкчә Вәтән мубаризәси илләриндә јаздығы әсәрләри нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир. Бу әсәрләрдә чјиниңдә силәи кәздирән, чәбһәләрин јаш сәикәрләринә јатыб галхан, дүшмән топларынын арасындан өзүнә јол ачан, көрпә ушағы барына басыб күлләдән горујан бир әскәрин гәзәби, нифрәти вә һуманизми әкс олунмушдур.

Ғанлы дөјүшләрин кечәјин јердә,
Һәр гарыш торпагда изләриниз вар.
Тарих варағласыңы гој парда-пордә,
Бащ әјмәз өлүмә мәрд јашајанлар!

Бу ше'рләрдә сәф севки, садиғ достлуғ, тәмиз әнилә, дүз илгар бөјүк вәтәндашлыг дүјүсунун бир парчасы кими тәсвир едилмишдир. Ахы, һәгги вәтәндаш јалныз дөјүшләрдә мәрд дурмағла, јалныз әмәк чәбһәсиндә гәлбәә илә кифајәтләнир, о, мәнәббәтнин дә ләкәләнмәјә гојмүр, сөзүндә вә илгарында мөһкәmdir, әнләсини сәдагәтлә сеvir, онун сәәдәти үчүн чырпынар.

Азәрбајҗан халгынын сон илләр тарихиндә мәрһәлә тәшкил едән бүтүн һадисәләр бу вә ја дикәр шәкилдә Рәсул Рәзанын јарадычылығында бәди ифадәсини тапмышдыр. Бу һадисәләрдән бири дә икинчи дүңја мубаризәси заманы вә мубаризәдән сонракы илләрдә Чәнуби Азәрбајҗанда вә бүтүн Иранда чанламыш олан демократик һәрәкәт иди. Халгын азадлыг вә истиглаллијјәт уғрунда мубаризәси 1945—1946-чы илләрдә Чәнуби Азәрбајҗанда демократик дөвләтин јаранмасы илә өз зирвәсинә галхмыш олды. Варыны-дөвләтини сахламағ үчүн чоҳдан империалистләрә сатылмыш олан Иран мүртәчәләри ијирминчи әсрдә бир вәһшәт тә'сирли бағышлајан үсулларла бу һәрәкәтн гән дәрјәсында боғмаға чәлд едиләр, Тәбриздә, Марағада, Урмијадә, Әрдәбилдә, Зәнчәндә, Гәзвиндә, Меһабәддә дар ағачлариндән асылан икидләрин, чылпағ һалда күчәләрдә кәздирилиб әхләгсыз әјјашлар тәрәфиндән тәһгир едилән гадыларын сүрәти әссилләримизни дә јәднндән чыхмајачағдыр. Саттың Иран һакимләри елә күман едирди ки, бу вәситәләрдә Азәрбајҗан демократ һәрәкәтынин көкүңү кәсәчәк, чүрүк истибдадын өмүрүн узада билчәкләр. Ләкин Чәнуби Азәрбајҗанда мубаризә гуртармыр. Иран торпағынын каһ бурасындан, каһ орасындан јералты аловлар чыхарағ мүстәбидләри вә вәтән ханнәлрини тәһдид едиб вәһи-мәјә салдыр. Америка империалистләринә сатылмыш шаһ Тәбриздә јени гәһрәманлары дардан асмағла, саттың Тәһран радиосу Азәрбајҗан халгынын ән намуслу оғуларыны, бүтүн Иранын истиглаллијјәтини вә тәрәггисини үрәкдән истәјән фәдакар мубаризәләрн «часус» кими алчак сөзләрдә ләкәләмәјә чалышмағла сабаһын ачылмағыны дајандырмағ истәјирләр. Бундан да ахмағ тәшәббүс ола билмәз!

Рәсул Рәза Чәнуби Азәрбајҗандакы бөјүк вә уиудулмаз халг һәрәкәтына һәср етдији ше'рләрдә халгымызын әсрлик һәсрәтини, азадлыг уғрунда гәһрәман мубаризәсини тәрәнүнмә етмишдир. Одлу үрәклә јазылмыш бу ше'рләр, мүнвәгәти мәғлүбијјәтләрә бахмајарағ халгын, халг азадлығынын гәлбәә чалачағына инамы мөһкәмләдир, охучуја һикбин дүјүгулар ашылајыр.

Умумијәтлә, Рәсул Рзанын башга мөвзуларда олан ше'рлари дә гызғын үрәклә јазылмышдыр. Ифадә етдији фикирләре шаирин шәхси инамы сарсылмадыр, тәсвир объектинә әлагәси чанлы вә фәалдыр. Рәсул Рзанын дунјаны бәдин идрак үсулунун, јазы манераоынын вә бәдин тәсвиринин хүсусијәти беләдир: һәр шејдә ајдынлыг вә гәтијәт! Думанлы, долашыг мүнәсибәт, чүрбәчүр јозула биләчәк әлагә она јабанчыдыр. Гејри-мүзјән мөвге тутмаг онун үчүн һәр шејдән чәтиндир, бәлкә дә мүмкүн дејил. Рәсул Рза, ачыг фикри истигамәти олан бир шаирдир, бу партијалы тенденсијалыг онун јарадычылығынын ән гүјмәтли чәһәтләриндән биридир. Халгы, халг һәјәтинын тәрәгги вә инкишафында, бөјүк тарихи дөјүшләрдә, барышмаз ичтиман гүввәләрин чарпышмасында шаирин мүзјән вә ајдын мөвгеји вардыр.

Рәсул Рза исте'дадынын пәрәстишкарлары онун ше'рләринә мөчәррәд бәдин зөвг намина дејил, вахт кечирмәк үчүн јох, мүбаризәдә раст кәлдикләри бир чох суаллара чаваб тапмаг, силаһланмаг, фикрән вә гәлбән гүввәтли олмаг үчүн мүрачнәт едирләр. Онлар Рәсул Рза сәнәтин өзләри үчүн вәфалы бир дост, өмүрлүк мүбаризә јолдашы сечмишләр.

Рәсул Рза јарадычылығынын зирвәси «Ленин» поемасыдыр. Бөјүк илһамын, узун илләрин, кәркин әмәјин мәнәсулу олан бу гүјмәтли әсәр јалныз Азәрбајчан әдәбијәтинын дејил, бүтүн чохмилләтли совет әдәбијәтинын наилјәтидир. Бу поемада шаир өз јарадычылыг имканларыны, исте'дадынын хүсусијәтләрини даһа кениш, даһа мүкәммәл шәкилдә нүмајиш етдирә билмишдир. О, ингилабын бөјүк јарадычысынын нәһәик гранит һејкәлини јаратмышдыр. Шаир өз гәһрәманыны рупора чевирмиш, ону инсан чизкиләри илә гәләмә алмышдыр. Ленин өлмәз рәһбәр вә сијәси хадим олмагла бәрәбәр, садә, севимли, инсанлара мейрибан вә мунис бир гәһрәмандыр, бу чизкиләри илә о бизин хәјалымыза дахил олур вә сонуз мәнәббәтимизи газаныр.

«Ленин» поемасында шаирин пәетик дүјгүдарынын көскилији, фәлсәфи көрүшләринин ајдынлығы даһа бариз шәкилдә өзүнү көстәрир. Ахы, бу поема «шохсијәтә пәрәстишин» гызғын заманында јазылмышдыр. О заман Ленин сурәтини бу гәдәр парлаг шәкилдә тәсвир етмәк үчүн, инсанлара, ишә, халга Ленин мүнәсибәтини белә атәшин үрәклә тәрәннүм етмәк үчүн доғрудан да, бүтүн

варлығы илә партијалы сәнәткар олмаг лазым иди. Тәсәдуфи дејил ки, «Ленин» поемасы бөјүк Коммунист партијасынын һинми кими сәсләнир, бу партијанын бәшәр тарихиндә хиласкарлыг ролуну хүсуси бәјәләрлә чанландырыр.

Рәсул Рза әдәбијәтимызда новатор сәнәткардыр. О, бәдин форма, тәсвир үсуллары, образлы дил сәһәсиндә чәсарәтлә јени ахтарышлар апармыш вә апармагдадыр. Бә'зән онун ахтарышлары сүн'и тәсир бағышласа да, үмумән һәм Азәрбајчан классик ше'ринин, һәм дә бөјүк рус әдәбијәтинын ајры-ајры көркәмли нүмајәндәләрини јениликчә ән'әнәсини давам етдирәрәк, шаблон, трафарет бәдин васитәләре гаршы чеврилмишдир. Рәсул Рзанын бу ахтарышлары кетдикчә пүхтәләшир вә арзу едирик ки, о бундан сонра да әдәбијәтимызы даһа камил вә биткин нүмунәләрә эәнкинләширсин.

Ијун, 1960.

ИШЫГЛЫ, ҺӘРӘРӘТЛИ

Иҗирминчи илләрин ахыры, отузунчу илләрин башлангычы... Јени һәҗат, јени әхлаг вә мәһвијјат, јени сәнәт вә әдәбијјат уғрунда мүбаризәләрин гызғын чағлары...

Көһнә дүниә көкүндән учуб дағылыр, јени аләм јаранырды. Чархлар дајанмадан вә кетдикчә артан бир сүрәтлә фырланырды. Фајтонлар, арабалар, газалахлар, Губа вә Көмүрчү мејданларындакы дүканлар ифласа уғрајырды. Мәдәниләр, заводлар, фабриклар, орта вә али мәктәпләр чәмијјәтин, халғын, көнчлијин диггәт мәркәзинә кечирди. Бәли, һәҗат көкүндән дәјиширди. Әхлаглар, дүшүнчәләр, зөвгләр, тәсәвүрләр амансыз бир тәбәддүләта уғрајырды. Ағыр, драматик, көркин мүбаризәләр һәр тәрәфи бүрүмүшдү, көһнә һәҗат сақитчә мөзәра кетмирди, јени һәҗат ағрысыз, мүбаризәсиз јаранырды. Мүбаризә һәр јаны бүрүмүшдү вә һамыдан ајдын мөвгә, ајдын вә ачығ фикир төләб едирди.

Биз о заман әдәбијјатымызда шағрағ, кур, чәсарәтли бир сәс ешитдик. Бу сәс һамынын диггәтин чәлб етди. Јалныз она көрә јох ки, јени иди, чәсарәтли иди, бир дә она көрә ки, ағыллы вә мәһналы иди. Дәрк олунмуш, ајдын бир инамы ифадә едирди. О, бүтүн башгаларындан сечилән бир гәтијјәт вә ајдынылыгла көһнәлијә дејирди: Чәкил јолумуздан, рәдд ол кет, бизә јени һәҗат, јени әхлаг, јени поезија лазымдыр!

Бәли, Рәсул Рәанын әдәбијјатда илк аддымларыны мән белә хатырлајырам. Мән өзүм дә о заман бүтүн гәлбимлә чәбһәни бу тәрәфиндә идим. Вә Рәсул Рәанын кур әссиндә, гүдрәтли инамында өз һиссләримини вә арзуларымын ифадәсини көрдүјүмдән, шәхсән тапымадығым һалда ону өзүмә јолдаш, дост, мәсләкдаш билмишдим.

Оғун мәшһур бејти минләрлә көнч кими мәним дә дилими әзбәри иди.

Мүбаризә бу күн дә вар, јарын да,
Мән дә онун ән ән сырларында...

Чох кечмәди биз таныш олдуг. Һәм дә ичтиман вә әдәби мүбаризәләрдә тәлејин бир сәнкәрә атдығы, чигинидә ејни силағы кәздирән әскәрләр кими јан-јана, чигин-чигнә дурмалы олдуг...

Илләр кечдикчә һәр шеј дәјишдији кими биз дә дәјишдик, јаша долдуг. Сачларымыза дән душдү, гырхы, әллини адладагы, алтмыша кәлиб чатдығ. Лакин бир күһнүмүз, бир һәфтәмиз мүбаризәсиз кечмәди. Јени һәҗат, јени тәфәккүр, јени сәнәт уғрунда, һәр чүр чүрүк вә көһнә тәсәвүрләрә, әхлаг нормаларына, баяғы вә примитив зөвгә гаршы гызғын мүбаризәдә кечди. Рәсул Рәа әввәлдән илк аддымы атдығы заман олдугу кими мәһналы, мүндәрчәли, ајдын фикирли сәнәт бајрағыны әлиндән јерә гојмады. Биринчи дәфә ону гәләм көтүрмәјә мәчбур едән фикир бу олмушду ки, көндә мәктәб ачылмалыдыр, көһнәлик, гаранлығ дағылмалыдыр.

Камилләшиб пүхтәләшидикчә Рәсул Рәанын гәләми халғын даһа бөјүк, даһа әһәмијјәтли, даһа мүғәддәс арзуларыны әкс етдирди. О, јени дөврә — иҗирминчи әсрә, инсан ағылынын еҗчаакар көшфләр етдији әсрә лајиг фәләсәфи поезија јолларына гәдәм гојду. Јохшылары сүрүшкән, зирвәләри чох чазибәдар вә чох да сылдырым тајалығлардан ибарәт олан бу нәһәнк поезија јолунда да о идеала, ишыға, халға вә инсанијјәтә олан илк бөјүк инамыны сахлајарағ, ону романтик көнчлик һәрәрәти илә сојумаз гәлбиндә јашадарағ аддымлады. О, мүасир Азәрбајҗан шеһриндә елә бир јол ачды ки, биз бу күн мәғрур вә фарәһ долу бир сәслә бу јолу Рәсул Рәа јолу адландырыығ.

Әвиз дост! Азәрбајҗан совет әдәбијјатынын партијалылығы, хәлгилији, идејалылығы уғрундакы мүбаризәләрдә мән һәмширә сәни јанымда билмишәм. Мәјакофски, Самәд Вурғун, Сүлејман Рүстәм поезијасы кими сәнин дә поезијандан бир силағ кими истифадә етмишик. Сосналист реаләмни әдәбијјатына гаршы һүчүмлары дәфә етмәкдә «Ленин» поемасы дорин идејалылыгла јүксәк ба-

диализин синтезинн көстөрмөкдө мөним үчүн дө парлаг нүмүнэлөрдөн бири олуб.

Бәли; бу юбилей күнүндө демәлијәм ки, сәнин поези-
јанын парлаг ишығы һәмишә бизн севиндирмишдир, һә-
јатда бир чох шеји даһа дәриндән көрмәјә, дүјмаға көмөк
етмишдир. Јох, бу ишыг һеч дө узак улдузлардан кәлән
сојуг бир парылты олмајыб. Сәнин поезијан бизим синә-
мизн истиликлә долдурмушдур. Чүнки бу поезија һәм
ишыгыдыр, һәм дө һәрәттли!..

Ијун, 1970.

ЈАЗЫЧЫНЫН ЈОЛУ

1950-чи илдә Москвада Азәрбајҗан әдәбијјаты онкүн-
лүјү кечирирдик. Бу чүр тәдбирләр бир сыра тәшкилатн
ишләрлә бәрәбәр, јазычыларын вә хүсусән тәнгидчиләрин
бөјүк фәаллығына сәбәб олур, јазычылар арасында геј-
ри-ади чапланма әмәлә кәлир. Мейди Нүсеји бәднн јара-
дычылыгга јанашы, тәнгидлә дө мөшғул олдуғундан вә
чох фәал тәбиәтинә көрә онкүнлүјә һазырлыг дөврү вә
онкүнлүк заманы јорулмаг билмәдән чалышырды. О,
әдәби процесн фәал илзәјәр, јени әсәрләри охујар вә бу
әсәрләрә өз мүнәсибәтини ачыг билдирәрди. Буна көрә дө
данма мүбаризәләрин мәркәзиндә дурурду. Онкүнлүк
әрәфәсиндә шаирләримиздән биринин фәһлә синфинин
һәјәтына һәср олунмуш јени поемасы әдәби мүнһидә ики
рәј доғурмушду: бири мәнфи, о бири мүсбәт рәј. Мән
әсәрә әсәси мүсбәт гижмәт верәнләрдән идим. Мейди Нү-
сеји мәнфи мүнәсибәт бәсләјәнләрдән иди. Мәсәләни мү-
рәккәбләшдирән о иди ки, бу шаирин хәсијјәтиндәки бир
сыра чәһәтләр Мейдинин вә башга шаир вә тәнгидчилә-
рин хошуна кәлирди. Беләликлә дө субјектив һиссләр вә
дүјғулар әдәби әсәр әтрафындакы данышыглары гәлнз-
ләшдирир вә мүбаризәни кәркинләшдирирди. Һәтта бир
күн Москвада Јазычылар Иттифагынын һәјәтиндә һәминг
шаир, Мейди илә үз-үзә кәлмиш вә дејишмә башламыш-
ды. Бир-биринә сәрт сөзләр демншидләр. Сабаһысы бу
барәдә мөним Мейди илә сөһбәтим олду.

— Јахшы вәзијјәт јаранмыр, һиссијјата гапыларар
бир-бирини ачыламаг һамымыза зәрәр вурур, бизн көз-
дән салыр, — дејиб Мейдидән һәминг шаирлә мөһә инди,
әһтирасларын гыздыгы заман даһа тәмкинли дәвраймагы
хәлиш етдим. Сөһбәтимиз хејли узанды. Мейди бирдән-
бирә фикриндән дөнән адамлардан дејилди. Лакин хејир-
хәһ вә мәнтиги сөзләрә дө бикәнәлик көстәрмәэди. Һәр
икимиз үрәјимизн бошәлтдыгдан сонра мән үмуми бир

рә'я кәлдижимизи һисс етдим. Мейди рәнки ачылмыш һалда вә айдан сәслә деди:

— Сәнә сөз верирам, шәхси мүнәсибәтләрдә дөзүмлү олачагам. Бир шәртлә ки, ону да хәбәрдар елә. Дилнин сахласыи, ләкин әсәр барәдә өз фикримдә галырам.

Сонралар көркәмли язачыларымыздан бири мәнә бел бир әһвалат нәгл етди. Мейди Һүсеји бир жығынчагда һансы бир әсәринсә бәдни гүсурларындан данышыр. Мүәллиф онула разылашмыр, жығынчагдан сонра үз-үзә калиб сәрт шәкилдә е'тираз едир. Һәтта һүчүма кешир. Әлбәтте Мейди она әкс һүчүмла чаваб верир. Беләликлә һәр икисинин ганы гаралмыш һалда ажрылырлар. Бу әһвалаты мәнә нәгл едән язачы дејир ки, биз Мейди илә дөниз конарына кетдик. Саһилдә кәзәркән мән она дедим: «Зәифдир, чәһәннамә зәиф олсун. Сәниң нәјинә кәрәкдир, өзүнү дава-далаша салырсан!»

Бу сөзләри ешидән Мейди аҗах сәхлајыб мусәһиби илә үзбәү дурур, һейрәтлә онун көзләринин ичинә бахыр вә дејир:

— Сән дә гәрибә адамсан һа, нечә јә'ни нәјинә кәрәкдир?! Биз әдәбијјат үчүн чавабдеһик, ја јох?!

Мәнә елә кәлир ки, бу сөзләр Мейдинин шәхсијјәти вә фәалијјәти үчүн сон дәрәчә сәчијјәвидир. О, доғрудан да өзүнү әдәбијјат үчүн халг гаршысында чавабдеһ, мәс'ул һисс едәнләрдән иди. Мейди фәал дүшүнән, мубаризәләрдә актив иштирака чан атан еһтираслы бир әдәбијјатчы иди. Онун фәалијјәтиндә субъектив чәһәтләр аз олмайыб. Ләкин бу фәалијјәт вә чыхышларында һәмшишә бир кеңишлик, үмуми әдәби процесә кениш бир нәзәр, процеси чаңландырмаг, күчләндримәк, партијялы истигамәтдә инкишафына көмәк етмәк мејли айдн һисс олунурду. Бу да тәсадүфи дејилди. Мейдинин кечдији һәјәт јолу, ичтинмаи-әдәби тәрбијјәси илә бағлы иди.

Мейди Һүсеји Азәрбајҗан совет әдәбијјатынын илк баниләриндән вә көркәмли јарадычыларындан биридир. Онун јарадычылығы вә һәјәт јолу һаггында дүшүнәркән илк нәзәрә кәләң хүсејијјәт мусәирликдир, сөзүн мән мә'насында зәманәсинин өвләди олмасыдыр. Мейдинин бүтүн әсәрләри һәрәртәли вәтәндашлыг дүјүгуларынын мәһсулудувр, халгын күндәлик һәјәтында вә мубаризәсиндә фәал иштирак етмәк арузундан доғмушдувр.

Мейди Һүсеји үчүн мусәирлик тәбни бир кејфијјәт иди. Тәрбијјәси, вәрдишләри, зөвгү, аңлајышлары ону

халг һәјәты вә зәманә кими гәјнар чешмәләрә бағламышды. Тарихи мөвзулардан јаздыгы зәман да о, дөврүнүг фәал, еһтираслы оғлу, өлкәсинин мубариз вәтәндашы олараг галырды. Даһа доғрусу, ону бә'зән тарихи кеңишләрә сөвг едән дә бу дүјүгулар иди. Елә јазачылар вә сәнәткарлар олур ки, јанлыш тәрбијә вә тәсәвүврләр, сәһв фикирләр, јеринә јетмәз хам хәјаллар вә арзулар галын бир дивар олуб онлары зәманәсиндән, доғма халгыннын һәјәтындан, идеалындан ажырыр, исте'дадларыны парламаға гојмур. Мейди Һүсеји әкс гүтбдә дуран сәнәткарлардан иди, фәал вәтәндашлыг вә мусәирлик дүјүгусу онун бүтүн јарадычылығына истигамәт верирди. Мейдинин јарадычылыг вә вәтәндашлыг тәлеји, тәбни олараг, халгын һәјәты вә зәманәнин бағачыл мејлләри илә бағланмышды. Бу хүсејијјәти онун ирили-хырдалы бүтүн әсәрләриндә көрмәк олар. Һәјәт вә зәманәнин гәјнар чешмәләри онун үзүнә ачыг иди. О, илк гәләм тәчрүбәси апардыгы илләрдән бир сәнәткар кими пүхтәләшдији дөврә гәдәр һәмишә бу чешмәләрдән су ичмишидр.

1.

Мейди Һүсеји илк бәдни әсәрини 18 јашында, јә'ни 1927-чи илдә «Шөрг гадыны» адлы журналда чап етдиришиди. «Гојун гырхыны» адлы бу кичик һекајәнин мөвзусу һәјәтдан алынмышдыр. Орада Мейди көрүб таныдыгы мүнһти вә адамлары тәсвир едирди. Марағлыдыр, дејилми? Марағлы олдуғундан да артыг, бу кәңчин расионал бир шуура малик олдуғуну, онда реаллыг дүјүгусуну үстүңлүјүнү көстәриди. Бу, чох тәбни иди. Чүнки о дөвр кәңчләринин әксәријјәти кими Мейдини дә һәјәтын күчлү ахыны гучағына алмышды. Газах рајонунун Шыхлы кәндиндә 7 јашындан мәктәбә кәдән, 12 јашында исә Газах Педагожи Техникумуну һазырлыг шө'бәсинә дахил олараг кәнддән рајон мәркәзинә кечән вә һәмин ил комсомола дахил олан Мейди марағлы мүнһтә вә марағлы адамларын арасына дүшүшүдү.

Газах Педагожи Техникуму о заманкы Азәрбајҗанда бөјүк әһәмијјәти олан һадир тәдрис-тәрбијә очагы иди. Орада чох көзәл мүәллимләр дәрә дејирди. Бу мүәллимләрин әксәријјәти кәңчләр вә јенијетмәләр јалһыз билик вермәклә кифәјәтләмири, онлара вәтәндашлыг дүјүгулары ашылајыр, онлары халгын кәләчәји угрунда, маа-

рифләнмәси вә жүксәлмәси угрунда фәдакар мубаризләр кими һазырламаға чап атырдылар. Бүтүн техникумда бө-
жүк бир чалышганыг, тәшәббускарлыг руһу һаким иди. Мүәллимләр тәләбәләри ичтиман һојатдакы җыгурларға гаршы, керилиҗә вә гаранлыға гаршы барышмаз олмага, модәни гуручулуғ саһәсиндә тәшәббус кестәрмәжә өјрә-
дирдиләр. Мәһз буна көрәдир ки, Газәх Педәгоҗи Техни-
кумуниун тәләбәләри дивар гәзәти чыхармаг, әдәби вә ел-
ми дәрнәкләрдә фәал иштирак етмәклә кифәјәтләнмәјиб,
мәркәзи мәтбуатда да чыхыш едирдиләр. Мейди һүсејн
да һәлә техникумуиун һазырлыг шәбәсиндә икән әлиә гәл-
мә алыб көзү илә көрдүҗү һадисәләрдән — рајонда мә-
дәни ингилабын кедишиндән, јени башланмыш јарадычы
тәшәббусләрдән, көһнә һојатын һәлә чох күчлә вә чанлы
олан мүғавимәтиндән кичик моголәләр јазмаға башла-
мышды. Марағлыдыр ки, о һәмни моголәләри о заман
Тифлисдә чыхан «Јени фикир» адлы гәзәтә көндәрмиш
вә бәзиләрини чап да етдирә билмишди. Белә бир кәч
илк һекәјәси үчүни нисбәтән һојәти бир мөвзу сечмишдисә
бу, әләбәттә, чох тәби вә гануни иди.

Беләликлә Мейдинин мәтбуатла, әдәбијјатла әләгәси,
әдәби јарадычылыг саһәсиндә атдығы илк аддымлар
Азәрбајҗанда Совет һакимијјәтинин биринчи илләринә
тәсадүф едир. Бу, бөјүк тарихи дөнүш вә ғызғын мубари-
зә илләри иди. 1920-чи илин 28 апрелинда Совет һакимиј-
јәтинин гәләбәси илә Азәрбајҗан тарихинин тамамилә је-
ни бир сәһифәси ачылмышды. Азәрбајҗан халғынын ән
јахшы оғулларынын — Мирзә Фәтәли Ахундов, һәсәнбәј
Зәрдаби, Нәриман Нәриманов, Сәбир, Чәлип Мәммәдгу-
лузада, Мәшәди Әвизбәјов вә башға бөјүк јазычы вә ин-
гилабчыларынын узун илләр мубаризә етдији, әлиндән
дад чәкдији феодал зүлм Азәрбајҗандан бирдәфәлик го-
вудумуш, амансыз буржуа соҗғунчулуғуна сон гојулмушду.
Сијәси һакимијјәт зәһмәткешләрин әлиңә кечмишди. Ар-
тыг, халг өзү өз тәлејинин ағасы олмушду. Ләкин буниун-
ла мубаризә гуртармамашды, әксинә, даһа артыг шид-
дәтләнмишди. Кәнддә да, шәһәрдә да үз-үзә дурмуш си-
нифләр вә ичтиман тәбәгәләр арасында өлүм-дирим муб-
баризәси даһа шиддәтлә давам едирди. Тарихдә мисли-
кәрәбәри көрүнмәмиш әзәмәтли сијәси тәбәддулатлар,
кәркин мубаризәләр бүтүн чәмијјәтин һојәтыны, һојәтын
бүтүн сәһәләрини бүрүмушдү. Сосналист ингилабы һојәт-
да елә шиддәтли бир фыртына, елә бир туфан иди ки,

онун вуруб дағымдығы бир көһнәлик, дөјәчләмәдији
көһнә бир гапы гәлмамашды. Бу туфанын сәләләри
Азәрбајҗанын ән узәг кәндләриндә, ән узәг кушәләриндә
ешидиләрәк һәр јердә, һәр дахмада әкс-сәда вериди. Бу
мубаризәдән кәнарда гәлан, «Ач гулағым, динч гулағым»
дәјәрәк хәлвәт бир кушәдә далдаланыб фыртынанын со-
вушмасыны, кечмәсини көзләјәнләр да јох дедилди. Он-
лар бөјүк чеврилишләр заманы тәрәддүд кечирәнләр вә
феодал зүлмүнүн, дини фанатизмин, капитализм истис-
марынын, чәһәләт вә керилијин шикәст етдији, үзүб әл-
дән салдығы, һојәт гүвәси, мубаризә иттидары бөғулмуш
әккинләр, завалдылар, дилсизләр, ағызсызлар иди. Һә-
јәт гүвәси оланлар, дүшүнмәк гәбилијјәтинин итир-
мишләрин әксәријјәти исә нә гәдәр мәзлум вә керидә гәл-
мыш олсалар да бөјүк халг мубаризәсине тошулмушду-
лар. Бу мубаризәжә Азәрбајҗан болшевикләри рәһбарлик
едирди, гәбаг чәркәләриндә исә Баки пролетариаты,
Азәрбајҗан кәндинин зәһмәткеш тәбәгәләри, Азәрбајҗан-
нын гәбагчыл зијәли гүвәләри кедирди. Бир сөзлә, бөјүк
фыртына һамыны гојнуна алмыш, мубаризә мейданлары-
на чөкмишди.

Һәм да бу мубаризә чох мүрәккәб иди. Мәсәлә јалныз
көһнә, истисмарчы синифләри тәрксиләһ етмәк, рәһбәр
мөвгеләрдән узәглашдырмаг, бир даһа сијәси һакимијјәт
башына гәјымтаг имкәнләрынн мәһв етмәкдән ибарәт
дејилди. Зәһмәткешләри дөвләти идәрә етмәжә өјрәтмәк,
јени итисәдијјәт јаратмаға, јени һојат гурмаға өјрәтмәк
ән ағыр вә чәтин мәсәлә иди. Үз илләр әрзиндә јараныб,
мүәјјән шәклә дүшүмүш, артыг чохдан көһнәләрәк дөврү-
нү кечирмиш ичтиман мүнәсибәтләри, һојәт вә мәшәт
тәрзини, әхлаг нормаларыны арадан галдырмаг ағыр вә
әзәблы процес иди. Мәһз бу саһәдә истисмарчы синифләр
зәһмәткешләрин ичтндән өзүнә һавадар тапмаға чәһд
едирди. Көһнә, истисмарчы тәбәгәләрин төр-төкүнтүләри
модәни чәһәтдән керн гәлмыш јохсулларын дини вә мил-
ли дујгуларындан, бир сыра көһнә әхлаг нормаларына
алудәчилијиндән истифадә едирдиләр. Хүсусән, дини фа-
натизм вә гәлдәна гаршы көһнә мүсәлман мүнәсибәти он-
ларын әлиңдә күчлү васитә иди. Бүтүн буылары биз онә
көрә гејд едирик ки, Мейди һүсејнин бир вәтәндаш ола-
раг характер вә шуруунун формалашмасында вә бөјүк
ичтиман мубаризәләр һәлледичи рол ојнамашы вә јарады-
чылығында кешш әкс олунмушдур. Мейди 13—14 јашла-

рындан ичтимаан һајатын гајнар процесләринә чәлб олунмуш, гүввәси чатдығы гәдәр мубаризәдә иштирак етмиш, едә билмәдији јердә һадисәләрини актив мұшәһидәси олмушдур.

Меһдинни хасијјәтинни бу чәһәти, јә'ни ичтимаан фәәл-дыг, ити дүшүнчә чох еркән кәзә чарпымышды. Мән буну әдәбијјат әләминдә илк аддым атдығым вә Меһди һүсејнлә јеничә таныш олдуғум 1930-чу илин әввәлләриндә һисс етмишдим. О заман Меһди Азәрбајчан Пролетар Јазычылары Чәмпијјәтинни кәтиби иди. Тез-тез Ленин рајонуна фәһлә әдәбијјат дәрәкәләринә кәдир. Јени јазанларын әсәрләринә гулаг асар вә фикрини ачыг дејәрди. О бизләри фәһлә һајатыны, ингиләби әһвали-руһијјәни, социалист идеалларыны тәрәннәм едән әсәрләр јазмаға шөвләндирәрди. О заман мән Воровски гәсәбәсиндә јашајыр вә орадакы китабханада дүзәлмиш әдәбијјат дәрәјәинә кәдирдим. Дәрәјә кәзәл һекәјәләр устасы вә кәнчләрин чох севдији Сејид һүсејн рәһбәрлик едирди. Башга јазычылары көрмүрдүк. Лакин ешидирдик ки, олар Сабунчу мәдәнијјәт сарајындакы әдәбијјат дәрәјәинә тез-тез кәлирләр. Бу да тәбиби иди. Бақыдан електрик трамваји бирбаша Сабунчуја кәлирди. Забрата кетмәк исе бир гәдәр чәтин иди, трамвајдан сонра бир дә «кукушка» әдланан кичикчик гәтара отурмаг лазым иди. Бу да хејли вахт вә әзизјәт истајирди. Сејид һүсејн бир күн бизә деди ки, кәлән һәфтә мәшғәлә Сабунчу мәдәнијјәт сарајында олачак. Бу тәрәфдәки бүтүн әдәбијјат дәрәкәләрини ора дө'вәт едирләр. Кетдик. Хејли адам топланмышды. Бу, бир нөв ичлас иди. Чүнки иттифағын кәтиби Меһди һүсејн дә кәлмишди вә дәрәкә иштиракчыларынын мәшғәләләр бәрәдә арзуларыны билмәк истајирди. Сонра бир нечә кәнч ше'р вә һекәјәләрини охутду. Меһди бу әсәрләр бәрәдә фикрини сөјләди. Бир сыра гүсурларыны кәстәрди. Хүсусән, «Буруглар» алды бир ше'ри тәғид етди: «Ше'рдә һеч олмаса фикир олмалыдыр. Бу ше'рдә исе һеч бир шеј жохдур!» — деди. — Көрүчүр, мұәллиф аз охујур, мә'луматы, билији аздыр. Әдәбијјатчы олмаг үчүн чох охумаг, чох билмәк лазымдыр!».

Меһдинни бу сөзләри бизә јаман тә'сир етди. Сонра да өз арамызда бу бәрәдә даныштырдыг. «Догру дејир. Бизим бә'зиләрениз елә куман едир ки, әдәбијјат асан јолдур. Мүһәндислик, һәкимлик охумаг үчүн имтәһан вә-

рә билмәјәнләр әлиһә гәләм алыб ше'р вә ја һекәјә јазмаға башлајыр!».

Бу сөзләр һаһаг дејилмирди. Биз јахшы билирдик ки, Меһдинни бәјәнмәјиб тәғид етдији әсәрин саһиби да бәлә кәнчләрдәндир. Меһдинни исе јазычыдан елм вә биллик тәләб етмәси чох сәмими вә тәбиби иди, илк кәнчлијиндән өмрүнүн ахырына гәдәр о, китаблардан ажрылмады — даима мұталиә едир, даима јени бир шеј өјрәнмәјә чалышырды...

Ушағлыг вә кәнчлик тәәсүратлары, ушағлыгда көрдүјү вә ешитдији әһвалатлар һеч бир јазычыннн јарадычылығында тә'сирсиз галмыр, бә'зән дә бу јарадычылығын истигамәтини мұәјјән едир. Меһди һүсејнин әсәрләринә психоложи чәһәтдән, орада әкс олунан һајат материалынын вә инсан сурәтләринин реаллығы чәһәтдән нәзәр салдыгда онун јарадычылығында илк ичтимаан тәәсүрат вә тәрбијәсинин дәрин изләр бурахдығыны вә чох заман кениш лөвһәләр шәклиндә әкс олундуғуну ајдын көрмәк олуру.

Көркәмли әдибни бәдни стилинин јаранмасында, јарадычылыг вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин формалашыб кәмиш шәклә дүшмәсиндә бөјүк рол ојнамыш аминләрдән бири дә аилә тәрбијәси илә јанашы, әдәби-бәдни тәрбијәсинин хүсусијјәтләриндур. Меһди һүсејн мұәллим әнләсиндә доғулмушдур. Онун атасы Азәрбајчаннн ингиләбдән әввәлки мұәллимләри ичиндә ады вә һөрмәти олан бир маариф хәдими иди. Доғрулар әнләдә јаранмыш вәзизјәтә көрә о, чох еркән јашларундан бир мұддәт оғлуну кәнддә гојуб өзү Бақы шәһәриндә јашамалы олса да һәр һалда ушағын тәрбијәсинә бөјүк гајғы вә тә'сир кәстәрмишди.

Меһдинни һәфизәсиндә вә јарадычылығында дәрин из бурахмыш мәнбәләрдән бири дә фольклордур. Меһдинни доғма кәнди Шыхлыда вә бүтүн Газах рајонунда ашыг поезијасы чох севиллир. Бура Азәрбајчан ашыг ше'ринин, ашыг сәнәтинин күчлү мәркәзләриндән биридир. О заманлар, һәтта инди дә Газахын вә она гошну олан рајонларын кәндләриндә ашыгсыз тој олмаз. Пајыз вә гыш ахшамларында бу вә ја диқәк ево јығышараг нағиләләра, ашыг дастанларына гулаг асмаг бураларда гәдидән галмыш бир адәтдир. Буна көрә дә чох евләрдән саз сәси кәлир, адамлар сөһбәт вә данышығларында тез-тез ашыг ше'рләринә мұрачәт едәрләр.

Мейдинин бир жазычы кими јетишмәсінә күчлү тәсир көстөрмиш дикар түкәнмәз мәңбә классик реалист әдәбијатдыр. Мүасир Азәрбајчан жазычылары ичәрисиндә Мейди Һүсеји истәр милли, классик ирсиһиз, истәрә дә башга халгларын классик әдәбијатнын, реалист-демократик жазычыларыны ән чох охумуш, өјрәнмиш вә она ән чох бағлы оланлардан бир иди. М. П. Вагин, М. Ф. Ахундов, Н. Вәзиров, Ә. һагвердијев, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә вә башга Азәрбајчан реалистләринин јарадычылығыны о нәһки чох көзәл билрди, бу бародә әдәби тәчрүбәдә сон дәрәчә мүсәбәт рол ојнамыш публицист мәгаләләр, елми әһәмијјәти олан гүјмәтли жазылар чап етдирмишди. О, Азәрбајчан реалистләринин ичтимаи фикир тарихиндә вә бәдин әдәбијатын инкишафындакы мүтәрәғги ролуну хүсусилә гејд едирди. Онларын ичтимаи-сијаси вә естетик көрүшләринин бу күнлә сәсләшән чәһәтләринә арыча диггәт јетирир, о чүр принципләрини мейдана чыхармаға чалышырды ки, совет әдәбијаты вә инкишафында онлардан истифадә етмиш, марксист естетикасы онлара варис чыхмышдыр.

Тәкрар едирәм: Мейди Һүсеји дәрин билкликли, мүнтәзәм мütалнаһи бир жазычы иди. Олун мә'нәви мараг даярәси кениш иди. О, чоһмилләтли совет әдәбијатнын ардычыл вә диггәтлә эләјәнләрдән сајыла биләр. О, дүңја классикләрин, хүсусән XIX әср рус классик әдәбијатнын чох көзәл билир вә севирди. Горки, Мајаковски, Фадејев, Шолохов Мейдинин әдәби чыхышларында вә жазыларында ән чох инсад етдији, инам вә фикирләрини тәсдиг үчүн әсәрләриндән мисаллар кәтирдји жазычылар иди.

Мейди Һүсеји илк бәдин әсәрләрини јаздығы 1927—1930-чу илләрдә әдәбијат вә идеолокија саһәсиндә јухарыда дедијимиз кими чох күчлү мүбаризә кедирди. Тарихән өлүмә мәһкум олмуш синифләр бәдин әдәбијатын һәјатә јахынлашмасына, һәјатдакы јениликләри әкс етмәсинә мане олурду, јени һәјат уғрунда мүбаризәнин, пролетар идеолокијасынын әдәбијатда тәрәнүмүнә гаршы чыхырды. Азәрбајчанда «Сәнәт сәнәт үчүндүр» шулары онларын байрағы олмушду. Бу мөвгәдән чыхарг онлар иддиә едирди ки, ичтимаи идеал бәдинлик илә бир јерә сыга билмәз. Әсл әдәбијат һәр һансы сијасәтдән, сијаси мүбаризәләрдән, идејалардан, партијалар вә синифләр чарпышмасындан кәнарда, даһа доғрусу, јүксәк-

дә дурмалыдыр. Бу фикир һәјатә вә инсанлара инамсызлығын, сон дәрәчә бәдин мүнасибәтин, кәләчәксизлијин мәһтиги нәтичәси иди. Булун тәрсиңә оларат јени сосналет әдәбијатнын, пролетар мәдәнијјатнын јараданлар «Сәнәт халг үчүндүр» мөвгәјиндән чыхыш едир, халғын јени һәјат уғрунда мүбаризәсини әкс етмәји, бу мүбаризәјә көмәк етмәји өзләринин вәтәндашлыг борчу билирдиләр. Буиларын ајдын естетик поезијасы, јүксәк естетик идеаллары вардыр. Буилар инсанын јарадычы гүввәсинә инанырдылар, инанырдылар ки, јер үзүндә бүтүн инсанларын вә бүтүн халгларын барабарлиңнә, достлуғуна, гардашылығына әсасланан идеал бир һәјат јаратмаг мүмкүндүр. Буиларын һәјат фәлсәфәси оптимист мәһијәтдә иди. Јахшыны, мүсәбәти чәсарәтлә, инамла тәсдиг етмәји вә әбәдиләшдирмәји өзләринә шәрәфли вәзифә сәјырдылар.

Мейди Һүсеји әдәби јарадычылығы башладығы күндән бу чәһәјә гошулмушду. О, јени әдәбијат, јени сәнәт уғрунда фәал мүбаризә апарырды. Һәм насир, һәм тәңгидчи вә һәм дә тәшкилатчы кими чыхыш едирди. О дөврдә Мейдинин фәалијјәтинин әсас пафосу әдәбијатда мүасирлији, партијалылығы, идејалылығы мүдафиә етмәкдән ибарәт иди. Бәдин жазыларында о тәсдиг етдијин принципләрә садиг олмаға чалышырды, мүасир һәјатдан һекајәләр жазырды.

Мә'лумдур ки, 20-чи илләрин ахыры вә 30-чу илләрин өзвәлиндәки РАПП адланан әдәби тәшкилатнын фәалијјәтиндәки бир сыра мәһдуд чәһәтләр, нәзәри сәһвләр, солчу мейлләр чох габарыг шокилда көзә дөјмәјә башламышды. Буилар әдәби инкишафа, жазычыларын соснализм платформасы әсасында бирләшмәсинә мане олурду. РАПП-ын тә'сир јерләрдә дә күчлү иди. РАПП-ын Азәрбајчан тәшкилатынын фәал үзвәлиңдән олан кәңч Мейди Һүсеји дә бу сәһвләрдән јаха гуртара билмәмшиди. Лакин елә о заман да Мейдинин фәалијјәти әсасән әдәбијатмызын инкишафына, халгла бағлы вә халга хидмәт едән әдәбијат јаратмаға јөнәлмишди. Буна көрә дә Мәркәзи Комитәнин Совет Жазычылары Иттифағы јаратмаг барәдәки мәшһур гәрарындан сонра Мейди РАПП-чылыг мөвгәјиндән узаглашараг чоһмилләтли совет әдәбијатнын инкишафы уғрунда мүбаризәнин өң чәркәләриндә кетмәјә башлады. О, јенә мүхтәлиф жаңрларда әсәрләр жазыр, гүввә вә бачарығынә әсиркәмәдән

ичтимаи ишләрдә вә тәшкилат сәһәсиндә хидмәт көстөрди. Лакин кетдикчә фикрини даһа чох, даһа һәрарәтлә, даһа дәриндән бәдни јарадычылыға верирди. Меһди Һүсејни әмәк габилјјәти, јазычы столуна бағлылығы, гәләми һеч бир заман әлиндән јерә гојмамасы онун јашыдларыны вә гәләм достларыны һејран едирди. Меһдини әмәк габилјјәтиндән данышаркән, мән белә бир һадисәни хатырлајырам: 1945-чи илин пәјыз фәсли иди. Адамларымызын о заманкы шад әһвали-руһијјәси јәгин ки, чохларынын јадныдадыр. Ағыр вә үзүчү чәтиликләрдә, фачизәрдә долу Вәтән мұһарибәси бөјүк гәләбә илә баша чатмышды. Һәјәт јаваш-јаваш сабитләшмәкдә, ади мәрчасына дүшмәкдә иди, ағыр јаралар сағалмаға, мұһарибә аловлары ичиндә јаныб харабазара чеверилмиш кәндләр вә шәһәрләр абад улмаға башламышды. Динч јарадычы әмәјин тәнтәнәси үрәкләрдә минбир ишығлы үмидләр ојадырды. Бир сөзлә үзләр, көзләр севинчлә, мәнһәбәтлә күлүрдү. Белә бир күндә мән Бақынын Коммунист күчәси илә үзүшағы енаркән јухары галхан Сәмәд Вурғуна раст кәлдим.

— Аја, гәјят, Меһдини дә көтүрүб бир јердә булвара чыхаг. Сөнһәт едәк, көрәк әдәбијјат әләминдә тәзә нә вар, нә јох.

Сәмәдин зарафатла дедији бу сөзләрдә бөјүк һәгигәт варды: Меһди чох мұталнә етдијиндән әдәбијјатдакы јејинликләрдән һәмишә хәбәрдар оларды. Мән Сәмәдин тәклифинә е'тираз етмәдән, чүнки ишин гуртаран, адәтән јазычыларын һава алмаг үчүн булвара чыхан вахты иди. Сәмәдлә бир јердә Меһдикилә јолланды.

О заман Меһди, Мирзә Фәтали Ахундов бағынын јанында, индики Гарајев күчәсиндәки 1 нөмрәли дәрмәртәбәли евин биринчи мәртәбәсиндә оларду. Биз һәјәтдән кечиб онун гапысынын әнженин басаркән, күнәш јеничә батмышды. Ахшам саат алты оларды. Мәрһум Фатма ханым гапыны ачды. Өзүнәмәхсус шад бир әда илә бизи евә дә'вәт етди.

— Отурмајачағыг, кәлмишик Меһдини апараг! — дејиб Сәмәд она саташды. — Бәсдир, бағламысан кишини стула.

Меһди өзү дәһлизә чыхды. Јорғун заманларында, адәтән олдуғу кими рәнки тутгун иди, көзләриндә бир далғынлығ варды. Көрүнүрдү ки, фикри башға јердәдир, јаздыгларындан ајрыла билмәјир...

— Гапыда дурмајын, кечин ичәри. Фатма, чај һазырла...

— Кејни, кејин чыхаг булвара, јахшы һава вар — дејиб мән тә кид етдим. — Гајыдыб чај ичәрик.

Бу сөзләр Фатма ханымын үрәјиндән олду:

— Апарын, апарын! — дејиб бизә мұрачнәт етди. — Сәһәр саат ондан столун башында отурандыр. Ијирмичә дөгигә дуруб чөрәк јејиб, јенә кечиб ора...

Буна бахмајараг биз Меһдини евдән чыхара билмәдик. О, Азәрбајҗан фәһлә синфинин һәјәтына вә ингиллаби мұбаризәләрә аид әсәрләр үзәриндә интенсив сурәтдә ишләмәјә башламышды. Бир саата гәдәр орада отуруб сөнһәт етдик, чај ичдик. Биз евдән чыхаркән о јенә јазы столунун далына кечди.

Меһдинин әсәрләри бөјүк, инадкар вә дөзүмлү бир әмәјин мәнсулуду. О, әмәк вә фәалијјәт үчүн доғулмуш бир гәләм зәһмәткәши иди. XII әсрдә јашамыш бөјүк Азәрбајҗан шаири Хагани демшидир: «Ишләмәјән адамда ләјағәт јохду. Итин бојундакы халта беләләринин башындакы тацдан гнјмәтлјдир».

Меһди Һүсејн бу сөзләри өзүнә һәјәт девизн гәбул етмишиди.

2.

30-чу илләрин орталарында биринчи бөјүк әсәри олан «Дашгын» романын чап етдириши Меһди өмүрүнүн ахырына гәдәр, јә'ни тәғрибән отуз ил әрзиндә 6 роман, 4 пјес, 4 повест, чохлу һекәјәләр, тәңгиди вә публицист мәгаләләр, ресензијалар, јол хәтирәләри вә саирә јазмышдыр. Онун әсәрләри дөнә-дөнә мәркәзи нәшријјатларда рус дилиндә, гардаш совет халгларынын дилиндә, харичи дилләрдә чап олунмушду. Тәкчә «Абшерон» романы тәғрибән 25 дилдә нәшр едилмиш, јалынз биздә дејил, харичдә дә охучуларын мәнһәбәттини, тәңгидин мүсбәт рәјини газанмышдыр.

Меһдинин нәсри, хусусән роман вә повестләри социалист реализми әдәбијјатынын диггәтәләјиг нүмунәләридир. Бу нүмунәләр көстәрин ки, онун реализми дәрин идејалы, партијалы, дөјүшкән вә сарт реализмдир. Һәјәтилик, мұасирлик, һәјәт һәгигәтинә сәдәгәт, јалынз мөвзү актуаллығында, материалын реал варлыгдан алынмасында, деталларын доғрулуғунда дејил, инсан характеринин тәсвириндә дә өзүнү көстәрир. Меһдинин мүсбәт

гәһрәманлары ајдын дүшүнән, фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси мөвгеји ајдын олан, һәјатдан алынымыш реал адамлардыр. Өз дәврүнә, өз зәманәсинә мувафиқ дүшүнүб һәрәкәт етдикләриндән онларын фәалијәтиндә јашадыглары заман үчүн сачијәви оларн чизкиләри көрмәк мүмкүндүр. Гәһрәmanı мүчәррәләшдирмәк, реал мүһитдән вә шәрәитдән тәһрид етмәк Мейди һүсеји реализминә јабанчы кејфијәтдир.

Әдибин мүсбәт гәһрәманлары үчүн сәчијәви олан кејфијәтләрдән бири дә онларда вәтәндашлығ дүғусунун, вәтәндаш шурунун күчлү верилмәсидир. Мейди онлары үмүмхалғ һәјатындан канара чәкиб тәсвир етмир. Әксинә, бөјүк тарихи процесин фәал иштиракчылары кими гәләмә алыр. Онлар мүтәрәғги ичтимаи идеалла јашајан, халғ ишинә сәдағәтли олан, шәхси тәләлери бу ишин агитбәтилә бағлы олан фәрдләрдир. «Дашгын» романынын әсас мүсбәт гәһрәманлары Шириәли, Сәрхан, Хаспалад, Маһирә бу чүр адамлардыр. Буларын бә’зиси јетишимыш, бөјүк ичтимаи идеалла јашајан гәһрәманлар кими романа дахил олдуғу һалда, бә’зиси дә һәлә керидә галмыш мүһитини дәр, мәһдуд дүғуларла јашајан өвләдлары кими романа кәлирләр. Лакин мүүллиф онлары мүхтәлиф мәрһәләләрдән кечирәрәк, мүхтәлиф адамларла тоғушдурағ мубаризәдә, һәјатын ичиндә нечә дәјишдикләрини, хырда, худбин дүғулардан узағлашарағ јүксәк амаллар уғрунда мубаризләрә чеврилдикләрини көстәрир.

Ингилаб әрфәсиндә Азәрбајҗан кәндидән мис мә’дәнләринә кедәрәк фәһлә мүһитинин тә’сири илә дәјиш, кәнддә көрмүш олдуғу әдәләтсизликләрә вә зүлмә гаршы үрәјинин гәзәбли е’тираз дүғулары даһа дә аловләнән вә ингилаби шуура чеврилән Сәрхан беләдир. Ахырда о, силаһ көтүрәрәк Совет һакимијәти уғрунда мубаризәјә гошулуур, партизан дәстәсинин башында дуур. Оуну чох тез вә гәһрәманчасына өлүмү исә охучуда бир-биринә зидд ики дүғу ојадыр: бир тәрәфдән јанырсан ки, Сәрхан бөјүк арзу вә идеалларына чатмадан һәләк олду, о бири тәрәфдән дә һейфәнләнирсән ки, мүүллиф ону чох тез өлдүрдү, бәдин сурәт оларағ ләзими јүксәклијә галдырмадан, ағыр вә чәтин мубаризәләрдә ки-фәјәт гәдәр сынағлардан чыхармадан, күчлү әдәби тип сәвијәсинә учалтмадан өлүмә верир. Көрүнүр, бу да мүүллифин о заман сәнәткарлыға кафи дәрәчәдә јинлән-

мәдијиндән, гәһрәманын өлүмү илә охучуну мүтләг тә’сирләндирәрәҗини куман етмесиндән ирәли кәлишидир.

Тәғдирәләјиг будур ки, Мейдинин бәдин чәһәтдән камил олмајан гәһрәманлары да бөјүк идеаллар уғрунда шуурлу мубаризләр кими тәсвир олуурлар. «Дашгын» даки Шириәли сурәти беләдир. О, савадсыз, авам бир кәндли әиләсиндән чыхмышдыр, һәтта бу әиләдә өвләдин кениш һәјәт јолуна чыхмасына, халғ иши уғрунда мубаризәјә гошулмасына ваһимә илә бахырлар, ону бу «горхулу» јолдан дөндәрмәјә сә’ј едирләр. Лакин Шириәли бу јолдан дөнмүр. Чәсарәтлә өзүнү селләрин гучағына атыр, мубаризәјә, гошулуур. Чүнки раст кәлдији мәрд вә чәсур адамлар, көрдүјү амансызлығлар ону гәти оларағ бу јола салыр.

Јарадычылығ тәчрүбиндә вә ахтарышларында Мейди һүсеји дәнә-дәнә ингилаби мубаризә мөвзусуна, Совет һакимијәти уғрунда мубаризә вә вәтәндаш мубаризә мөвзусуна гаятмышдыр, бу мөвзуда мүхтәлиф илләрдә һекајә вә повестләр јазмышдыр. Һәм да онун бир әсәрдән о бири әсәрә доғру сәнәткарлығ е’тибары илә камилләшдији, пухтәләшдији ајдын кәзә чарпымышдыр. Буну ингилаби мубаризә мөвзусунда јаздығы «Комиссар» (1938—1939-чу илләр) повестиндә вә «Сәһәр» (1953) дилокијасында ајдын көрмәк олуур.

«Комиссар»ын әсасында реал тарихи һадисәләр, һәтта реал тарихи шәхсијәтләр дууру: ингилаби мубаризәнин өлмәз гәһрәманлары олан 26 Баки комиссарынын һәр биринин ајрылығда һәјәти, шәрәфли мубаризәсинә вә рәшадәтли өлүмү чох сәнәткарларын диғатини чәлб етмишидир. Мейди һүсејини дә әсәринин әсас мөвзусу будур. О, Баки комиссарларындан биринин — Мәшәди Әзизбәјовун бәдин сурәтини јаратмағы таршына әсас мәрсәд гојмушдыр. Әсәр боју да буна мејл етмиш вә доғрудан да охучунун рәғбәтинин газанан бир сурәт јарада билмишидир. Әсәрин әсас мүүвәффәгијәти ондадыр ки, гәһрәман ингилаби фикирләрин рупоруна дөндәрләмәиш, ингилаби фәалијәтдә тәсвир олунымушдыр, бир ишсан кими дә мөһдуд көстәрилмәмишидир. Бу чәһәтдән гәһрәманын әиләси, јолдашлары илә мүнасибәтләри повестин марағлы сәнәфәләрини тәшкил едир.

Ики һиссәли «Сәһәр» романыны әдибин ингилаби мөвзунун бәдин ифадәси сәһәсиндәки узун илләр әрзиндәки ахтарышларынын јекуну һесаб етмәк олар. Бу әсә-

ринда о, Азербайчанда ингилаби мубаризэлэрин кениш лөвһэлэрини, ингилабчыларын гүвәтлэи бәдин сурәтлэрини бизә тәғдим едир. Бурада гәһрәманларын тәбнәти, хасијјәти, психолокијасы даһа дәриндән ачылмышдыр, психоложи тәсвирләрдә камил реалист гәләмин күчү һисс олунур. «Комиссар»ын гәһрәманы Әнзәбәјов «Сәһәр»дә дә иштирак едир. Ејни заманда, јазычы башга тарихи шахсијјәтлэрин бәдин сурәтини јарадыр. Мәсәлән Ханлар Сәфәралијеви вә Јури Светәјеви кестәрмәк олар. Бу гәһрәманлара мұзәлиф тәбни олараг хејирхәһ мұнасибәт бәсләјир. Онлары сеvir.

«Сәһәр» мұхтәлиф хәтләр үзәр инкишаф едән, һәјәтын вә ингилаби мубаризәлэрин кениш бәдин лөвһәлэрини јарадан бир роман олдуғундан онун әсас гәһрәманлары јалныз тарихи шахсијјәтләр дејил, ејни заманда јазычы хәјәлынни мәһсулу олан бәдин сурәтләрдир. Бурада јазычы өз гәләминн даһа артыг сәрбәстлик вердијиндән, бәдин үмумиләшдирмә јолу илә кетдијиндән чанлы вә марағлы сурәтләр мејдана чықыр. Зәһмәткеш кәнд вә шәһәр әһалисини мұхтәлиф тәбәгәлэрини тәмсил едән бу сурәтләр һәјәт јолу, тәчрүбәси, аилајышлары, темперәментләри илә бир-бириндән сечилрләр. Әсорин әсас гәһрәманы Бајрам да, Пирәли да, Искәндәр киши дә, Алы да јохсул аиләләрдә бөјүмүш зәһмәткеш адамлардыр. Лакин бунларын һәр бирини өз тәлеји, өз һәјәт јолу вар. Бунлар һәмишә дүз вә намуслудурлар, өз әмәкләри илә јашајырлар, јалан вә рија билмирләр. Бу үмуми кејфијјәтләр көрәдир ки, онлар тез дил тапыб бирлөшир вә үмуми мубаризәдә бир-биринә арха олурлар. Онларын бири фәциәли сурәтдә өлүр, о бири шикәст олурса да, гәләнлар мубаризәни давам етдирирләр. Әлбәттә, ағыр вә зиддијјәтли јол кеңәрәк, керидә гәлмыш кәндли психолокијасындән узағлашараг кезү ачылан, ингилаби мубаризәјә гошулан сурәтләр ичәрисиндә ән күчлүсү Бајрамдыр. Онун һәјәти, тәсәввүрләри, һәјәт јолунда инкишафы бир чох кәһәтдән Азәрбајчан кәндлиси үчүн сәчијјәвдир. Бајрам сурәти Азәрбајчан әдәбијјәтинин ингилаби мөвзүјә һәср олунмуш мұвәфәғијјәтли романларынны типик шәрәитдә тәсвир етдијни типик гәһрәманлардан бирдир. Мейди ону орижинал чизкиләрлә рәси етмиш, мұхтәлиф драматик вәзијјәтләрә салмағла охучуда онун шахсијјәтинә вә тәлејинә мөһәббәт ојатмышдыр. Бајрам әдәби тип сәвијјәсинә гәлдирылмышдыр. О, һәм чаллы

бир фәрд, һәм дә зәһмәткеш тәбәгәлэрин сәчијјәви нұмәјәндәсидир. Онун һәјәт вә мубаризәси о дөврдә зәһмәткешлэрин вәзијјәти, амал вә арулары, мубаризәси барәдә биздә әјдин тәсәввүр јарадыр.

Тәбидир ки, «Сәһәр» романында мұзәлиф ингилабдан әввәлки Азәрбајчанда муртәче, әкс-ингилаби тәбәгәлэрини дә нұмәјәндәлэрини кестәрир. Бурада биз фәһләлэрин ганыны соран, јери дүшәндә онларын милли вә дини дүј-ғуларындан өз хејринә истифада едән, чәһил олдуғу гәдәр да һијләкәт олан завод сәһиби Рәһим бәји, машур Бақы милјончусу Муртуза Мухтарову, Ајбасар кәндинин мин һијлә илә вар-дөвләт топламыш мұлкдәри Ибиш-оглану көрүрүк. Бунлар анчаг шәхси мәнәфәјини күдән, өзү үчүн јашајан адамлардыр. Вәтән вә халг һағғында дүшүнмүрләр. Бу анлајышлар онлара јабанчыдыр. Бир сөзлә, халгдан чох узағдырлар. Чәллад кими халғын башынын үстүнү кәсибләр, ону кәз ачмаға гојмур, сојуб талан едирләр, аздадлығын, тәрәғгинни дүшмәнләридир, халғын сәадәти, кәләчәји урунда мубаризә апаран гувәләрә гаршы дурурлар. Мәһз буна көрәдир ки, онлар чаризмә сәдағәтлә гуллуғ едир, гансыч чар чиновниклэрини әлиндә ичтимаи вә милли зүлм вәсиһәсинә чеврилрләр.

Мейди һүсәјни, ингилаби мубаризә мөвзәсунда јаздығы әсәрләрдә кәнди вә шәһәри әләғәли тәсвир едир. Бир гәјдә олараг онун гәһрәманларынны чоху кәнддән чыыхыб, кәнддә доғулуб бөјүјүр, сонра мұхтәлиф сәбәпләрә көрә шәһәрә кедир, аздадлы мубаризәсинә чәлб олунурлар. һәм дә шәһәрини адамлары, шәһәр һәјәти онлары сәрсәт-мағла барәбәр, онлара мусбәт тәсир едир, кәзлэрини ачыр, бир чох шејләри анламаға кәмәк едир. Бу чүр тәсвир тәсәдүфи дејил, һәјәтин реал шәрәити илә шәртләнмишидир: ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәнди бир тәрәфдән шәһәрә ишичи гүвәси верирдисә, онун әбәди еһтијәт мәнбәји идисә, о бири тәрәфдән дә ондан мәдәнијјәт өјрәнир, габағчы идеаллары вә бу идеаллар уғрунда мұвәфәғијјәтли мубаризә үсулларыны мәнимсәјирди. Мейди һүсәјнини бир сыра һекајә, повест вә романларында тәсвир олунмуш гәһрәманларын һәјәти, тәлеји вә јуксәлиши тамамилә реалист пландадыр, онларын реал һәјәт-дә кечдикләри јолун бәдин әксидир. Биз бу хүсусијјәти Мейдиниң «Дыгың»дан сонра 1930-чу иллорын ахырында јаздығы «Тәрлан» романында да көрүрүк. Бу роман о

дөврөдө истөр мүүлленин жарадычылыгында, истарса да Азербайжан адабиятында ирелиңи доғру бир аддым иди, социалист реализминин бәднин жарадычылыгыда гәләбәсини ифада едөн мүнүм адаби һадисәләрдән саялырды.

Роман Азербайжан кәнднин һајатында бөјүк тарихи бир мәрһаләни—каркин синфи мүбаризәләрлә долу олан коллективләшмә дөврүнү әкс едирди. Јазычы романда ијирминчи илләрин ахырларында ичтимаи тәбәғәләшмәнин вә ичтимаи мүбаризәләрин реал мәнзәрәсини јаратмышды. Әсәрдә Фәрман бәј сурәтә бөјүк јер тутур. О, кәһнә мүртәчә синифләрин нумәјәндәсинди, јени һајата, јени гурулуша, зәһмәткеш халг күтләләринә амансыз нифрат бәсләјир. Әлинә кирәвә кечән кими кәндин намусу вә фәал мүбаризәләрини уф да демәдән мәнһа едир. Социализм гурулушу әлејһинә мүбаризәдә о һеч бир вәситәдән чәкинмир. Силаһа әл атыр, бандитлик еләјир, јаландан вәдләр верир, дини фанатизмдән истифадә едир вә саир. Фәрманбәјләр вә онлар кими гара мүртәчә гүвәләр о заман харичи империалист ағалара бел бағлајараг Совет һакимийәти әлејһинә силаһлы мүбаризәјә галхыр, әһалинин керидә галмыш һиссәләрини өз тәрәфләринә чәкмәјә чалышырдылар. Бу чәһәтдән Азербайжанда баш вермиш мәшһур «Битдили имамы» әһвалаты чох сәјјәви олмагла, дүшмәнин нечә алчаг провакасијалара әл атдығыны әјдән кәстәрди.

Мүсәлман руһаниләринин дедијинә көрә 12-чи имам Мейди өлмәмишидир, гејбә чәкилмишир вә куја шейтан әмәлләри јер үзүнү бурудујү, һагг вә одалат тамамилә арадан көтүрүләрәк инсанлар күфрә гапылдығы заман о, зүһр едиб, бәдбәхт бәшәријјәтә хилас јолуну кәстәрәчәклар. Одур ки, күндән-күнә тәрәгги едөн халглардан кери галмыш, һајат мүбаризәсиндә силаһсыз вә ачиз олан мө'мин мүсәлманлар отуруб көзләјирләр ки, Мейди һавахт кәләчәк, онун дальна дүшүб чәһнәтә тәширәф апарсынлар. Бу фәачанә алданышдан истифада едәрәк 1920-чи илләрин ахырында мүртәчәләр «Битдили имамы» ојуну дүзәлтдиләр. Мейди һүсејн бу реал факты романына дахил етмиш вә фәрманбәјләрини өз ағалыларыны кери гәјтармаг үчүн нә чүр чиркин ишләрә әл атдығыны кәстәрмишидир.

Романда фәрманбәјләрә, битдили имамларына гаршы дуран гүвә халгдыр, халгына мәнфејини тәмсил едән Мүрсәл кишидир, Әнзидир вә башгалардыр. Ләкин Мей-

ди нә мүртәчә тәбәғәләри, нә дә зәһмәткеш халг күтләләрини бир-бирини рәдд едән әг вә гара рәнкләр шәклиндә кәстәрмир. О, һәгги бир реалист кими, һајаты вә мүбаризәләри доғру әкс етмәји јүксәк жарадычылыг принсипи гәбул етмиш јазычы кими халгыны да, мүртәчә тәбәғәләрин дә ичиндәки зиддијјәтләри ачыб кәстәрир. Кәстәрир ки, халгын ичиндә өз синфи мәнәфејини, һәгги инсани мәнәфејини анламајанлар дини тәәсүбә, хуsusијјәтчилијә гапыланлар, бирилик һајатыны биркүнлүк кәлирә гурбан верәнлар вар. Мәдәт, Шамил, Маһмуд кими шүүрсузлар, тамәһкарлар, кери галмышлар беләләриндәндир. Онлар дүшмәнин әлиндә ојунчага чеврилир вә халга зидд олан чәһәјә јуварланырлар.

Мейдинин отузунчу илләрдә кәндән бу гәдәр јазмағы тәсадүфи дејил. Кәнд јалпыз кечмиш Азербайжан јазычыларынын дејил, совет дөврү јазычыларынын да дигәт мәркәзиндә дурмушду вә бунун тарихи сабабләри вар. Бу сабабләри нәзәри чәһәтдән мәнә елә кәлир ки, Мейди бизим һамымыздан дәрин анлајыр вә шәрһ едирди. Мәһлумдур ки, Мейди он доғузуңчу әср әдәбијјатыны јахшы билдирди. Мән дә о әдәбијјатла мәшғул олмуш, бир сыра мағаләләр јазмышам. Нә үчүн кәндин һалы вә адамлары ингилабдан әввәлки јазычылары бу гәдәр дүшүнәдүрмүшдүр? Бу барәдә хуsusән отузунчу илләрин икинчи јарысында бизим сәһбәтләримиз оларды. О заман мәним «Бөјүк демократ» китабым тәзә чыхмышды вә Мейди һүсејн мәтбуатда она мүсбәт гижмәт верәнләрдән иди. Бунунла әлағадар олараг биз маарифчи-реалист вә ингилабчы-демократ јазычылар барәдә сәһбәт едәркән кәнд мәсәләсинә кәлиб чыхдыг. Мән Мейдидән сорушдум:

— Бә'зиләри бу јазычылары тәңгид едир, она көрә ки, онлар кәнд һајатында чох јазмышлар, шәһәри исә унутмушлар. Буну аз гала зәмананын габатгчыл мејләриндән кери галмаг вә һотта истә'дәдин мәһдудлуғу кими изаһ едирләр. Сән нечә бахырсан?

Мейди өзүнәмәхус бир сәртликлә башыны јухары галдырыб, һүчума кечәр бир вәзијјәт алды (бу, Мейдинин мүбаризәләрдә газандығы бир вәрдиш иди):

— Әсәсыз сөздүр! — деди, — бу сөзү дејәнләр өзләрин зәманаләриндән дә, кәчән әсрдән дә кери галыблар. Әдәби јарадычылыгын маһијјәтнини, хуsusән бизим кечмиш реалистләрини, ингилабчы-демократларын әсәрләрини баша дүшмәјибләр.

Мән онунла разылашыб дедим:

— Башга чүр да ола билмэдэ. Бир һалда ки, Азәр-бајчан халгынын жүздә дохсаны кәндә јашајырды, сәна-јенин инкишафы вә шәһәрдә јени ичтимаи мүнәсибәт-ләрин јаранмасы бөүк бир дәрәчәдә мүстәмләкәчи хари-чи капиталла бағлы иди, о да өзү илә милли зүлм вә мил-ли тәзјиг кәтирјиди, јерли әһалини бачардығы гәдәр сә-наједән, мәдәни тәрәгги јолларындан кәнар сахламаға чәлд едирди. Белә бир шәрәйтдә мүбаризәнин мүвәффа-гјијәти фәһлә синфи илә әһмәткеш кәндиләрин сых әла-госнидән асылы иди. Буна кәрә дә кәнди ајылтмағ, бу бөүк мүбаризәјә гошмағ ләзим иди. Бизим реалистләр вә демократлар да буну едирдиләр.

Беләликлә дә заһирән шәһәрә арха чевирмиш кими көрүнән адамлар әслиндә шәһәр үчүн ишләјирдиләр, — дејиб Мейди әләвә етди.

1935—37-чи илләрдә һәјәт вә мүбаризәләрин специ-фик хүсусијәтләри илә бағлы оларағ сәнәт вә әдәбијјат әләминдә вулгар сәнәологик јенидән күчләндији заман вә бизим кечмиш мутәрәкки јазычылары «мүлкәдар», «ли-берал мүлкәдар», «буржуа», «хырда буржуа» дамғалары басылдығы илләрдә мән «Коммунист» гәзетиндә бир мәғалә чап едирмиш вә бу дамғалар әлејјинә чыхмыш-дым. Мейди мәғаләни охујан кими мәнә зәнк чалды.

— Јенә кур-кур курулдајырси! — дејә зарафат ет-дикдән сонра чиддиләшди. — Сәнинлә тамамилә разыјам. Зәһмәткеш кәндчини мүдафијә галжмыш, кәнди шәһәрә јачынлашдырмаға чалжмыш јазычылары мүлкәдар дам-ғасы басмағ олмаз!

Мәнчә Мейдинин бу көрүшләри илә, истәр кечмиш, истәрәс мүасир кәнддән хејли јазмасы вә сонра да фәһлә һәјәтиндән әдәбијјатимызын ән јашы әсәрини јаратма-сы арасында дәрин әләғ вар.

Мейдинин «Тәрлан» да башга бир сыра әсәрләри дә кәнд мөвзусуна һәср олунмушдур. Онлардан ири форма-лы «Үрәк» повестини (1946), «Шөһрәт» драмыны (1939) көстәрмәк олар. «Үрәк» мүәјјән дәрәчәдә «Тәрлан»ын давамдыр, кәндимизин һәјәтиндә башга бир мәрһәләни әкс едир: артыг кәндә јени мүнәсибәтләр, јени һәјәт гә-ти оларағ галиб кәлмишдир. Јени адамлар јетишиш, көһнә синифләр бирдәфәлик ләғв олунмушдур. Артыг формабәләр јохдур. Битдилри имамларына инам көкүндән сарсылмышдыр, адамларын мәдәни сәвијјәси, шууру

хејли јүксәлмишдир, јени нәсил әмәлә кәлмишдир вә бу нәслин гаршысында јени вәзифәләр дурур. Онлар кәнд тәсәррүфатыны механикләшдирмәк, мүасир машындар-дан, електрик енержисиндән тәсәррүфатын бүтүн сәһә-ләриндә истифадә етмәк, әмәјин мәһсулдарлығыны хејли галдырмағ уғрунда мүбаризә апарырлар. Бу бөүк вәзи-фәләр инсанлардан јени әхлағи кәјфијјәтләр, ишин, әмәјни јени үсулларла тәшкилини, јени рәйбәрлик үсуллары тәләб едир. «Үрәк» повестиндәки драматизм мәнә бу чүр јүксәк мәһвән-әхлағи кәјфијјәтләрдән, бунара тамами-лә зидд олан карјеризм, егосиз кими алачғ, хырда си-фәтләр арасындакы мүбаризәдән доғур. Бу ики бир-бири-нә зидд олан әхлағи гүтбләрин бириндә МТС директору Хәлил, дикәриндә ичранјјә комитәсинин сәдри Әлјаров дурур. Онлар тәрәс кәјфијјәтләри тәчәссүм етдирән чаны шәхсијјәтләр олдуғундан арадакы мүбаризә дә кәркни вә марағлыдыр. Мейди һүсәјин көстәрир ки, бизим һәјә-тын хүсусијјәти, тәбини ахыны еләдир ки, нәчб вә јүксәк һиссләр, әввәл-ахыр галиб кәлир, алачғлығ вә рәзаләт исә нә гәдәр чевик вә һилләкәр тәрпәнсә дә, нә гәдәр инчә вә мәнһәрәтлә пәрдаләнсә дә, ән нәһәјәт, бәднам олур, мәнһә мәнкумдур.

Мейди һүсәјини әсәрләриндә мүасирләримизин јүксәк әхлағи кәјфијјәтләри совет адамларынын патриотизми, интернационализм дујғулары вә һуманизми әкс олунмуш-дур.

Бөүк Вәтән мұһарибәси илләриндә о, вәтәнпәрвәрлик пафосу илә долу бир сыра һекајәләр вә публикст мәғә-ләләрлә јанашы, ири формалы бәднн әсәрләр дә јарат-мышдыр. Онлардан «Фәрјад» повестини (1942), «Низам-и» (1941) вә «Чаваншир» (1945) драмларыны көстәр-мәк истәрдик.

«Фәрјад» биләваситә чәһнә һәјәтиндә, мұһарибәјә чәлб олунмуш инсанларын патриотик дујғуларындан — мәрдлик вә чәсарәтиндән данышан әсәрди, психоложи планда ишләнмишдир. Тәсадүфи дејил ки, онун әсәс гәһ-рәманы гоча рус рәссамы Левиндир. Левин Крымда јашајыр вә мұһарибәнин биринчи илләриндә бизим гошун-лар мүвәффагјијәтсизлијә уғрадығы заман, Крым алман фашистләри тәрәфиндән ишғал едлдијјәи вахт Левин ора-дан чыха билмир. Сәвинли нәвәсинин хәстәлији буна ма-нә олур. О, нәвәсини итирир, кәлини илә бирликдә һәбс олунур, фашизмин бүтүн вәһшиликләрини көрмәли олур,

онун дѳштѳтли ачысыны чѳкир. Бу ѳзаблар Левинин ру-
нуу вѳ нитигам дуѳгуларыны кѳчлѳндирѳр вѳ о, дѳшмѳн-
дѳн нитигам алыр, онун синѳсинѳ даѳ чѳкир.

Лох, Левин силѳлѳ кѳтѳрѳб партизанлара тошулмур,
бу гѳча бир рѳссам ѳчѳн инандырычы олмазды. О ѳзѳнѳ-
мѳхсѳс жолларла нитигам алыр. Фашистлѳр онун ѳахшы
рѳссам олдуѳгуну билѳрлѳр. Истѳјирлѳр ки, онун сѳнѳтини,
илѳамыны, фырчасыны ѳзлѳрнѳ табе етсинлѳр. Она
фашистлѳрнин «гѳбрѳманлыгыны» тѳгдѳр едѳн табло ѳа-
ратмаѳы тапшырырлар. О разылыг верѳр. Лакин табло
назыр оlanda кѳрѳрлѳр ки, бу совет адамларынын иш-
галчылара гаршы дѳштѳтли гѳзѳбиннѳ ифѳдѳ едѳн «Фѳр-
јад» адлы бир сѳнѳт ѳсѳрндѳр. Гѳча рѳссамы ѳлдѳрѳрлѳр.
О бизнѳ гѳлѳбѳминѳзѳ инам дуѳгусу илѳ мѳрдѳ-мѳрдѳнѳ
ѳлѳмѳ гѳбѳл едѳр.

Гѳча Левинин гѳлѳбѳминѳзѳ инамы риторик бир арзу де-
јил, адамларымызын сѳнмѳз патриотизмдѳн доѳмуш
реал нѳсдѳр. Фашист зинданында Левин ѳзѳрбајчанлы
Вѳлѳјѳ, ермѳни Аванѳсјѳна раст кѳлир. Партизанларын
фашистлѳрѳ кѳз верѳб ишыг вермѳдѳјинѳ барѳдѳ хѳбѳрлѳр
ѳшидѳр, совет халгларынын гардашлыгынын кѳчѳнѳ бу-
рада даѳа бѳјѳк гѳвѳвтлѳ нѳс едѳрѳк гѳлѳбѳминѳзѳ сѳрсыл-
маз инамла ѳаѳамаѳа башлајыр. «Фѳрјад»да халглар
достлугу, интернасионализм дуѳгулары тѳсирли бѳдинѳ
ѳшинѳ тапмышдыр.

Халгын гѳбрѳман кѳчѳшинѳдѳн, онун кѳркѳмли огул-
ларынын ѳајатында алынымыш ѳсѳрлѳр мѳбарѳзи иллѳр-
ринѳдѳ хѳсуси тѳрбијѳвинѳ ѳнѳмијјѳт кѳсб едѳрѳн. Кѳчѳминѳ
чанлы сѳнифѳлѳри бу кѳнѳ гѳвѳвт вѳ руѳ верѳрѳк јенидѳн
ѳаѳамаѳа башлајырды. Халгларымызын гѳбрѳманлыг тар-
ихинѳ чанландыран алѳмлѳр вѳ јазычылар нѳмишѳ бу
кѳнѳ вѳ кѳлѳчѳјѳ хидмѳт едѳрлѳр. Мѳһарибѳ иллѳрндѳ
нѳ халгын ѳтѳнпѳрѳврлѳк дуѳгуларынын, фашист ишгал-
чыларына гаршы мѳбарѳзѳ дуѳгуларыны хѳсуси оларѳ
аловландырыдылар. Бу дѳврѳдѳ бир сыра јазычылар тар-
ихи мѳвзуларѳ мѳрѳчнѳт етдилѳр. Меһди Һѳсѳјинѳ Азѳр-
бајчан халгынын поетик дѳнѳсѳсинѳ ѳзѳмѳтинѳ, гѳрурунѳ
тѳхѳсѳсѳм етдѳрѳн бѳјѳк шѳир Низами һаггында вѳ IX ѳср-
дѳ харичѳ ишгалчыларѳ гаршы ѳсјѳнларѳ башчылыг ет-
миш сѳркѳрдѳ Чѳваншир һаггында драмларыны јазды.
ѳвѳллѳр дѳдијимѳз кѳми, тарих ѳсѳрлеринѳдѳ дѳ Меһди
Һѳсѳјинѳ замѳнинѳнин ѳабагчыл огул, мѳбарѳз мѳасир јазы-
чы оларѳ галырды. Тѳбиндѳр ки, бу мѳасирлик дуѳгусу

онун јѳни ѳсѳрлѳринѳдѳ, фѳлѳлѳ сѳнифинѳни ѳајатына нѳср
етдѳјинѳ романларында даѳа там вѳ долѳгѳн шѳкѳлдѳ ифѳдѳ
олуымѳшдѳр.

3

Мѳасирлик нѳр шѳјѳдѳн гѳбаг ѳсрнѳ, замѳнѳнинѳ, халг
ѳајатынын ѳабагчыл идеаллары илѳ ѳаѳамаѳ, ѳабагчыл
мејлѳлѳрнѳ гаршы нѳсѳс олмаѳ, оилѳры дујмаѳ, дѳрк
етмѳк вѳ мѳѳаѳиг бѳдинѳ формаларда тѳхѳсѳсѳм етдѳрмѳк-
дѳн ибарѳтдѳр. Бу замѳнда ѳаѳајан нѳр адам ѳз замѳнѳ-
синѳнин ѳабагчыл ѳвѳлдѳ олмадыѳы кѳми, материалѳ вѳ
мѳвзусу вѳ ѳсрдѳн алынымыш нѳр ѳср дѳ мѳасир рулѳу
олмаз, ѳсрнѳ зѳрури етијѳчѳларынын вѳ ѳабагчыл фикѳр-
лѳринѳ ѳкс едѳ билмѳз.

Меһди Һѳсѳјинѳ бу һаггытѳ дѳриндѳн дѳрк етмиш мѳтѳ-
фѳкир бир јазычы иди. О, ѳахшы билѳрдѳ ки, тарихи
материалда да мѳасирлик рулѳунѳ чанландырмаѳ мѳмкѳн-
дѳр. Лакин Меһди ону да кѳзѳл олдуѳмѳшдѳ ки, мѳасирлик
рулѳу мѳасир гѳбрѳманѳнын синѳсинѳдѳ даѳа бѳјѳк нѳрѳрѳтлѳ
гышышѳб кѳзѳрир. Буна кѳрѳ дѳ Меһди бѳтѳн јарадычы-
лыгы боју бу гѳбрѳманѳны ахтарырды. Јѳрулмадан, бѳјѳк
сѳјѳ вѳ зѳһмѳтлѳ ахтарырды. Бу ахтарыш Меһди Һѳсѳјинѳ
«Абшерѳн» (1947) вѳ «Гѳра дашлар» (1956) романлары-
ны јазмаѳа кѳтириб чыхарды.

«Абшерѳн» јазычынын сѳнѳткарлыг чѳһѳтѳдѳн камил-
лѳшдѳјинѳ, реализминѳн дѳрнѳлијинѳ, пѳсихѳлѳји тѳһилѳ
вѳ тѳсѳврлѳрлѳ зѳнкинлѳшдѳјинѳ нѳмѳјиш етдѳрѳн кѳзѳл
сѳнѳт ѳсѳрндѳр. О, фѳлѳлѳ сѳнифинѳ, сѳнѳјѳдѳ чѳлышѳн
адамлара нѳср олунмушдѳр. Баќы нефтчилѳрнѳнин ѳајѳ-
тындѳн, мѳбарѳзѳсинѳдѳн бѳлѳс едѳр. Бѳр замѳн бу мѳвзу-
да јазылѳн ѳсѳрлѳрѳ «сѳнѳјѳ романлары» јѳранмышды
ки, онлар ѳдѳб ѳсрдѳн артыг, техникѳ кѳтаблары кѳ-
тырладырды, нѳтѳһсалатын бу вѳ јѳ дѳкѳр сѳнѳсинѳнинѳ,
нѳтѳһсалат прѳсѳслѳрнѳнин тѳсѳвѳри орада ѳсѳс гѳтѳрулѳ.
Бѳр сѳзлѳ маншнѳ, техникѳ, иш прѳсѳсѳнѳнѳ пѳсихѳлѳји
дѳрнѳмишды, ишѳнинѳ дахѳли ѳлѳми, пѳсихѳлѳји ѳајѳты,
мѳнѳвијјѳтѳ, етијѳрлѳрлѳрынѳнѳ нѳрѳкѳтѳнѳ јазычынын нѳзѳр-
нѳндѳн канардѳ галырды. Буна кѳрѳ да онлар бѳдинѳ тѳ-
сир гѳвѳвѳсинѳдѳн мѳһрѳм иди.

«Абшерон» романынын мүүслифи бу хэстэликтен гарага, диггэтини инсанлара вердииндэн, реал ва конкрет шэраитта, реал ичтимаи мүнәсибэтлэр дахилиндэ онларын характеринин нечэ дэишидиини, нечэ дүшүндүклэрини ва һэрәкәт етдикләрини парлаг бәдин бојаларла эск едэ билдииндэн марагы бәдин әсәр жаратмышдыр. Романын мүнәвфәғијјәтини тә’мин едән биринчи көзәл кејфијјәт — орадакы реал, чанлы, долгун инсан сурәтләридр. Уста Рамазан, Гүдрәт, Лалә ва башгалары сәһәткарлыгыла ишләниши орижинал характерә малик гәһрәманлардыр. Јазычы онларын һәјәтынә, фәалијјәтинә, тәлејини мүхтәлиф јолларла өз әсәс гәһрәманы олан Таһирини һәјәты ва тәлеји илә бағламагәлә әсәрини бәдин форма е’тибары илә камил олмасына, сүжәт хәттиини бүтөлүјүнә наыл олмушдур ки, мүнәсир роман үчүн бу, бөјүк кејфијјәтдр.

Романын бир сыра башга гәһрәманлары кими, Таһир дэ јени инсандыр. Лакин онун мәнәви-психоложи инкишафы даһа марагыдыр. һәјәт ону јашына көрә чөтп итәһанлара чөкир, о, инсанлар һаггында, һәјәт һаггында ибтидан ва бәсит фикирләрдән мүрәкәб ва даһа дәрин аңлајышлара доғру инкишаф едир. һәм дэ бу инкишаф јолу дүз ва һамар дејил, дәрәли-тәпәлидр, манеәләри вар. Бу јолда јыхылмаг да оларды, јана бурулуб әјри чығырлара да дүшмәк оларды, һәјәтла бирдәфәлик өз мәлијјини итирмәк дэ оларды. Лакин Таһир јыхылмыр. Сынәлардан јакшы чыхыр, азыр, рудан дүшмүр. Нә үчүн? Бушун сәбәби нәдир? Она көрә ки, Таһир фикри, һиссләри тәмиз кәчидир, һеч вахт өзү гаршысында өз вичданы гаршысында хәјәнәт етир, јалан данышмыр, сахтакарлыгы јол вермир. Ону кәлә-көтүр, әјри-үјүр һәјәт јолларында азмага гојмајан да будур. Мәһди һүсејн өз кәпч гәһрәманынын бу јоллары нечэ кечдијини, сынәларла нечэ дөздүјүнү, онун һиссләринини ва дүјүғуларынын һәрәкәтини диггәтлә изләјир ва ичә штрихләрлә бизә тәғдим едир. Истәр харичдә, истәрәсә Совет Иттифагында «Абшерон» романы һаггында јазанлар әдиби бу мәһәрәт ва баһарығына гејд етмишләр.

«Абшерон» бүтүн мүндрәнчәси, материалы, чанлы инсан сурәтләри е’тибарыла, сөзүн там мәнәсында, мүнәсир романдыр. О, совет адамларынын әмәк илһамыны, јаратмағ ешгини ва баһарығыны, һуманист фикирләрини ва һиссләрини шығылы бојаларла тәсвир едир, һәјәтә, иш-

санлара инкби мүнәсибәтлә долудур. Романын әсәс пафосу инсаннн јарадычы гүвәләрини, нәчб дүјүғуларыны тәсдиғ етмәсиндәдир. Бу шығылы руһу илә, бөјүк тәсдиғ гүвәсә илә о, кәһналәјә, инсаны керн чәкән хырда дүјүғулары ва еһтираслара гаршы чеврилмишдир. «Абшерон» камил бәдин табло оларағ дәрин ичтимаи мәнәја маликдир. О, јени һәјәт уғрунда мүбаризә илләриндә Азәрбајҗан халгынын мәнәви јүксәлишини, адамларымызын нечэ көзәл әхлагн кејфијјәтләрлә әнкиләшдијини ајдын кәстәрән бир күзкүдүр.

Бу чәһәтдән тәкчә Гүдрәт ва Лалә Исмајылзадаләр айләсинә нәзәр салмағ кифәјәтдир: бу әр-арвад Азәрбајҗанда, бүтүн Совет Шәргиндә јени аңләнин тәчәссүмү дејилим, бизим мәнәви инкишафымызын бөјүк миғасыны кәстәрмири? Гүдрәт дә, Лалә дә мүнәсидидир, нефтчидир. Онлары азад мәнәббәт бирләшдирмишдир. Онлар он беш илдир бир јастыға баш гојурлар ва әсәт сәәдәт ичиндә јашајырлар. Лакин бу идилик бир сәәдәт дејил. О, арадан галдырылмағ үчүн ағыл, мүдрәклик ва сәбир тәләб едән чөттиликләрә раст кәлиб. Мәһз һамин сифәтләрә саһиб олдуғлары үчүн бу әр-арвад һәр чүр чөттиликји арадан галдыра билмишдир. Онларын сәәдәти һәсәд апарылмалыдыр, шириндир, чазибәдардыр.

Гочаман нефт устасы Рамазанын өзү дә мәнәви кејфијјәтләри е’тибарыла тамамла јени адамдыр. Совет дөврүндә халгын јүксәлишини тәчәссүм етдирир. О, нә гәдәр мүдрәкдир, тәләбкардыр, ејни заманда һәсәсдыр, инсаннн тәбиәтә маликдир! Мәһз буна көрә дә Таһир кими кәчләр ону дәриндән севир, ондан јалныз ишләмәји, гәзма техникасына јиләләнмәји дејил, јашамағи, севмәји, инсанлығы әвранирләр.

«Абшерон» бәдин хүсусијјәтләри, јазылышы, сәһәткарлығы е’тибарыла дә мүнәсирдир. О, јығчамлығы, мәнәлы ва ширин лакониклији, јериндә ва долгун диалоглары е’тибарыла бизә бә’ән Гемингүејини романларыны хатырләдир. Мәһди һүсејнини бу әсәриндә бәдин мөнтигә хәләл кәтирән артығ ва јерсиз көрүнән деталлара раст кәлмәк чөттиндир.

Мәһди һүсејнини роман үзәриндә нечә ишләдијини хатырлајанда, көрүрсән ки, газанышы оладуғу јарадычылығ наилијјәти гануни ва тәбииндир. Гәлә роман үчүн материал топлајаркән о, узун мүддәт нефт мәдәнләринә кәдир. күнләрлә вахтаны орада кечирди. Бақы нефтчиләри

лара гаршы нифрәт дүжүсү илә долудур. Моллајевларин һадә-горхусуна, һәрәјә бир гуруг бағламасына бахмајараг, јаланчы, заһири ултра ингилаби тәләбкарлығла маскаланараг намуслу адамлары террор етмәсинә, нә чүр олурса-олсун өз һаким мөвгеләрини сахламаға чалышмасына бахмајараг онлар мәнвә мәһкумдур, дана горху ичиндә јашајырлар, титрәјирләр, тәк-тәһналығ дүжүсү онлары боғур. Марағлы психоложи чһәт одур ки, моллајевләр һәр кәсдән вә һәр шејдан чох намуслу, хејрхәһ адамлардан горхурлар. Беләләри илә үз-үзә отурдуғлары заман елә билирләр ки, көзләринә тикан батыр. Чүнки совет адамларынын һуманизми, инсанпәрвәрлији, начәботи чырағ кими онларын чырки, нәтәмиз, деспотик тәбиәтләрини вә јарамаз әмәлләрини шығландырар, онлара гаршы әбеди иттиһамдыр. «Гара дашлар»да ики гүтб — ишығла гаранлығ, хејрхәһлығла јарамазлығ, јажшы илә пис кәскин шәкилдә үз-үзә дурмушдур, арасы-кәсилмәз мүбаризәдәдир.

Мейди һүсејнин сәрт, ајығ, шуурлу реализми «Гара дашлар»да хүсусән бүллурлашмышдыр. Романын бүтүн үсүрләри бу реализмлә нәфәс алыр. Һадисләри сечмәкдә вә дөврүн мүбаризәләрини, специфик хүсусијјәтләрини әкс етдирмәкдә, инсан характерләринин тәсвириндә бу реализм өз һәјәт гүввәсини кәстәрир. Тәсадүфи дејил ки, о, әсәринин адныи реал һәјәтдан алышдыр: «Гара дашлар»! Мә'лумдур ки, Бақыдан хејли аралы Хәзәр дөнизин ортасында арамыз олараг далғаларын дөјдүјү гајалара «Гара дашлар» дејирләр. Јәгин ки, јүз ил, миң ил әвөлки бабаларымыз јелкәңли кәмләрдә, кичик гајығларда дөнизә чыхдығлары заман көзләнилмәдән ачығ дөнизин ортасында бу дашлар раст кәлмиш вә онлара «Гара дашлар» ады вермишләр. Чох да һағлы олараг. Чүнки о гајалар доғрудан да гапгарадыр. Јалпыз Вәтән муһарибәсиндән сонра, ја'ни чәми ијирми ил әвөл о гајаларын үстүндә илк буруг гојулмуш, гују гәзылмыш вә инсан әли дөнизин дининдәки боллу нефт јатағларына чатмышдыр. Мейди һүсејнин романындакы һадисләр бу нефт уғрунда мүбаризә фонунда чәрәјән едир.

Ады кими әсәрин бүтүн үсүрләри дә реалистчәсинә јазылмышдыр, һәјәтдан алынмышдыр, варлығын доғру, бәдни ин'икасыдыр.

Јени инсан ахтарышыны Мейди һүсејни драматуржи јарадычылығында да давам етдириди. Бу чһәтдән онун

сон пресн олан «Алов» (1961) сәчијјәвидир. Бурада драматург диггәтини мүсбәт гһәраманын долғун сурәтини јаратмаға вермишдир. Мустангит Фәрһад Кәмазов мәһз белә сурәтдир. О, драматик һадисәларин мәркәзиндә дурур. Бир сыра чох кәркин, чох чәтин вәзијјәтләрә дүшдүјүнә бахмајараг әгли, ирадәси илә долашығ мүбаризәләрдән галиб вә тамиз чыхыр. Бу сурәт она көрә тамашачыларын вә әдәби тәнгидин диггәтини чәлб етмишдир ки, онун синәсиндә доғрудан да һәңигәти һәр шејдән устун тутан, һәңигәт јолунда фәдакарлыға назыр олан бир үрәк дөјүнүр. О, һиләкәт, чевик вә камфүрсәт Әмин Бәхтијаровун долашырдығы ипләри вә һалғалары ачмағдан горхмур, өз раһатлығы наминә ишә үрәксиз вә формал јажынлашмышр. Һәңигәти ашкәра чыхармағ үчүн өзүнү мишир әзаба салыр, зәрбәләрә мә'руз гојур, һәңигәтдән дөнмүр. Беләликлә, драмын әсәс гһәраманы елә адамдыр ки, коммунизм әһлағ нормаллары, мә'нәви паклы вә руһи гһәраманылығ онун хәсијјәтини әсәс чизкиләридир, варлығынын, һәјәтынын мә'насыны тәшкил едир. Бу сурәт көркәмли јазычынын бәдни ахтарышлары үчүн сәчијјәви олмағла бәрәбәр, өмрүнүн сон илләриндә јаратдығы күчлү сурәтләрдән биридир. Мейди һүсејни кими нәзәри чһәтдән һазырлағыр бир јазычы тәбиндир ки, бүтүн гүввәсини инсан характерләринин ачмаға, күчлү әдәби гһәраманылар јаратмаға вермәјә билмәзди. Чүнки, о, јажшы билирди ки, һәңики классик реализмин, бизим социалист реализминин дә ән бөјүк мәзијјәтләриндән бири инсаны доғру вә там тәсвир етмәсиндәдир, классик реализм өз дөврүнүн инсананы тәсвир етмишдир, биз икә јени дөврүн инсананы — ингилаби мүбаризәләр вә социализм дөврүнүн инсананы тәсвир етмәли, онун даһили аламини, мә'нәви аламини ачыб бәшәријјәтә кәстәрмәлијик!

Бу бөјүк вәзифәни јеринә јетирмәкдә Мейди һүсејни әсәрләри Азәрбајчан әдәбијјатына, бүтүн чохмилләтли совет әдәбијјатына јазычынын исте'дадына вә бөјүк әмәнинә лајиг хидмәт кәстәрмишдир. Азәрбајчан тарихинин јени дөврү, Азәрбајчанда ингилаби мүбаризә вә социализм гуручулуғу иләриндә јени инсаны јаранмасы прәсәси — Мейди һүсејни әсәрләринин әсәс мөвзусу вә материалы будур. Бу әсәрләрлә таныш олан охучу бөјүк бир дәрәчәдә Азәрбајчан халғынын мә'нәви һәјәты илә, хүсусән Азәрбајчанын јени инсаны илә таныш олачагдыр.

Декабр, 1962.

УСТАД ТАРЗЭН

Даглар галхан, дэрәли-тәпәли йерләрдән кечән йол-лар адәтән чох енишли-йохушлу олу. Инсаннә һәјәт йолу да беләдир. О, јашыл отлар, әтирли чәчәкләрлә өртүл-мүш јамачлардан кечиб күнәшин гызыл телләри илә ој-најан зирвәләрә галхдығы кими, гаранлыг, дашы-кәсәк-ли дәрәләрә дә енир, ади тикан коллары белә битирмәјән, үрәји кәдәрлә долдуран әјри-үјүрү шоран йерләрдән дә кечир. Мүбаризәләрдә бәркмиш инсанлар белә йолларда дә өзүнү итирмир, һәјәтда илк аддымыны атанлар исә бу йолларда бәркдән-бошдан чыхыр, чәтинликләрә дәмәјә өјрәнирләр...

Адамын сәнәт аләминдәки йолу бәлкә дә ади һәјәт йолундан даһа мүрәккәбдир — о чох заман бир-биринин ар-дынча сајы-һесабы олмајан йохушларә галхмалы, дәрә-ләри, тәпәләри адламалы олу. Чүнки бу йол әбәди зәһ-мәтдән, ахтарышдан, сәнәтин сирләр дүнијасында һансы һәгигәтләри исә кәшф етмәкдән, дәрк етмәкдән, һәр бир адамын ашлајачағы, дујачағы, ләззәт алачағы шәкилдә чаһландырмагдан ибарәтдир...

Бу һәм чәтин, һәм дә ширин, чазибәдәр, һәм әзаблы, һәм дә ләззәтли йолду. Бу йолда данм учалмаг, данм зирвәләрә галхмаг, дәрә-тәпәләрин үстүндән гартал кими ганад чалараг адламаг анчаг даһиләрә мәхсус бир кеј-фијәтдир. Азәрбајҗан әдәбијјаты вә сәнәти аләминдә дајанмадан учалара учан бу чүр гартал ганадлы сәнәт-карлар аз олмамышдыр. Мән кечмишдәкиләри дејил, бизим зәманәдә јанамыш, шәхсән таныдығым, узун ил-ләр достлуг едиб дуз-чәрәк кәсдијим үч адамын адыны чәкәчәјәм: Үзәјир һачыбәјов, Бүлбүл Мәммәдов, Сәмәд Вурғун! Әлбәттә, буларын да сәнәт аләминдә йолу дү-шүнүлдүјү гәдәр һамар вә асия олмамышдыр. Лакин бу йол һәмишә јухари, һәмишә зирвәләрә доғру узанмыш, бир кеңидән о биринә учалмышдыр.

Үзәјир һачыбәјов, Бүлбүл, Сәмәд Вурғун кими сәнәт-карларын үчүнүн дә һәрәрәтлә севдији, сәнәтинә онлар кими вурғун олан, галбинин бүтүн һәрәрәтини вә бүтүн бачарығаны бу сәнәтә вермиш олан адамлардан бири дә мәшһур тарзән Гурбан Примов иди. Әлбәттә, Азәрбајҗан муғамларынын вә ел һаваларынын, сары симли Азәрбајҗан тарынын он минләрдә пәрәстишкарлары кими мән дә Гурбан Примовун адыны лап усаг чағларындан ешит-мишдим, Азәрбајҗанда Совет һакимийјәти гурулмамыш-дан ики ил әввәл Бақканын Сабуңчу районунда мәдәниләрдә дартәјчи ишләјән вә фәһлә казармаларында олан дајымын һимәјәснидә јашадығым күнләри хатыр-лајырам. О заман Бақыда мәдәниләр, заводлар фәһләлә-рин «хозејин» адландырдығы харичи вә йерли милјончу-ларын әлиндә иди. Буна көрә дә мәдәниләрдә иш күнү 12—14 саат давам едәди. Ишдән сонра јорғун һалда казармалара гајыдан фәһләләр әл-үзәлини јујуб пал-тарларыны дәјишәрәк бөјүк отағын ортасындакы узун-сов тахта столун башына топланар, һәрә олан-олмазын-дан орталыга гојар, бир йердә шам едәр, чај ичәрдиләр. Сонра да столун үстүнү јығышдырыб отағын күнчүдәки ири тирмызы грамафону орталыга кәтирәрдиләр. Кәз' ләрини грамафон трубасыны енип, ири ағына дикиб гулаг кәсиләрәк Чаббар Гарјағдынын охумасына, Гур-банын тарына гулаг асардылар. Ара-сыра грамафондан хырылтылы сәсләр чыханда онлар тәәссуфләнәрдиләр. Лакин бу һеч дә Гурбанын тарындан, Чаббарын сәсин-дән алдығлары ләззәти позмазды. Бу илаһи мусиқјә гулаг асдыгча санки гијәби бир әл узаныб јорғунлуғу фәһләләрин чанындан чыхарар, еһтијачын гара булуд-ларыны, тозлу губарыны онларын симасындан слиб апарарды. Үзәлини-көзләринә бир севинч ишығы чи-ләрди...

Елә о замандан тарзән Гурбан Примовун ады мәним һафизәмә һәкк олуб галмышды. Сонралар әдәбијјат әл-минәсә кәлиб јаваш-јаваш Бақы шәһәриндә әдәби-мәдәни мүһитә даһил олдуғча мурәјән телләрә мусиғи дүнијасы-на да бағландым вә биз бир дәрәк сәнәт јазычы, хуҗусән јәј ајларында филармонийаны јәј кәлонундакы консерт-ләрин, әлбәттә, эи чох адлы-санлы чалғычыларымызын концертләринин һәрәрәтли диләјичлирин идик. О кәчү-ләрдән кәзәл јазычы достларым Сәмәд Вурғун, Рәсүл Рәв, Микајыл Мүшфиг, Мир Чәләл, Әнвәр Мәммәдханлы, Абдулла Фаруг вә баиғалары илә чох ахшамлар филар-

монијаја кедардик. О заман Гурбан Примовун ады тез-тез афишаларда көрүнүрдү. Мөн ону шохсон илк дафэ бу концертларда көрүшөм. Көзөл, мөлаһәтли, үрөк дагла-лан чалгысындан башга илк нәзәрини чөлб едөн бир кеј-фијјәт онун тары нечә мөһәббәтлә, һәрәрәтлә синәсинә сыхмаса, бә'ән көзләрини јумарак сөһрәкар мизрабы вә бармаглары илә тарын симләрини диндирмәси, чаңлы ин-сан кими данышдырмасы олоб.

Бурада һашијә чыхыб демәләјәм ки, сонралар мән она чох јакын олдуғум дөврләрдә евдә, анлә шәраитиндә, худ-мани јакын достлар мәчлисиндә онун тара мүнәсибәти, тарла рәфтары мәннә вәләһ етмишидә: Гурбан тары елә еһтијатла, инчәликлә көтүрүб гојур, елә зәриф һиссләрлә ону футлјардаң чыхарыр, бағрына басырды ки, санки ана көрпәсини горујур, охшајыр, истәјирди. Онун тара мүнәсибәтиндә бир мүғәддәслик варды, нәһиб, зәһмәт-кеш, тәрбијәли адамлар чөрәји нечә мүғәддәс сайырса, Гурбан да тара елә бахырды. Тар онун үчүн чөрәк гәдәр мүғәддәс иди...

Гурбанын тара, өз сәнәтинә вурғунлуғуну, фитри бир гүввә вә еһтирасла тара бағлылығыны ону динләјәнләр дәрһал һисс едәрдиләр. Гурбан тары синәсинә сыхыб көз-ләрини јумараг, јахүд һара исә намә'лум бир нөгтәјә ди-көрөк чалдығы заман санки нағыллар дүңјасына, хәјәли јаратдығы фүсункар бир әләмә кедирди, санки һәјәтын көзәллији, нисан үрәјинини ширин әрузалары, мөһәббәтини учалығы, варлығын дәрин фәлсәфи маһијәти бардә фикирләр вә һиссләр ону мәст еләјирди, һәјәтын бүтүн хыр-далыларындан узав вә азад, әзәмәтли, фүсункар көзәл-лик әләминә учурурду.

Гурбанын тара вурғунлуғунун өзү чох вахт мәнин нә-зәриндә рәмзи мә'на алырды: мән бу вурғунлуғда хал-гымызын әсрләр узуну синәсиндә чошан, сојумаг билмә-јән тара мөһәббәтини көрүрдүм.

Гурбанын бу һиссләрини јәј ајларында Шүвәлан ба-ғында олдуғумуз заман даһа јакындан мушаһидә етми-шәм. О күн ки, Гурбанын бир јердә чыхышы олачағды, о күн о, сөһрә дуруб әл-үзүңү јујарак чај ичдикдән сонра тарыны көтүрүб бағын хәлвәт бир күңчүнә чәкиләр, ах-шан чалачағы һавалары мошг етмәјә башларды. Бу мош-гәлә саатларла давам едәрди. Елә бир күн ола билмәзди ки, Гурбан вахтында тарыны көтүрүб евдән чыхмасын, вахтында иш јериндә олмасын.

Мән ону да мушаһидә етмишдим ки, Гурбан үчүн чы-хыш едәчәји, тар чалачағы јерин вә мәчлисин бөјүк-ки-чиклији јох иди, гәтијјән ола билмәзди ки, о чох муһүм сајылан бир јердә һазырлыгылы, бүтүн фикир вә еһтирас-ла чала, аз әһмијјәтли сајылан о бири јердә исә башдан-сонду елијә. Онун үчүн уча олан бирчә шәј варды: сев-дији сәнәт вә мүғәддәс сары симли тар! Һәр мәчлисдә, һәр јердә бу тар еһтирас, көзәллик вә мөлаһәтлә сәсләнәрди...

Бә'ән Гурбан чыхыш вә концертләрдән јә јорғун, јә фикирли гајыдарды. Белә һалларда о таләсмәдән әлләри-ни јујуб бир стәкән чај ичдикдән сонра чубуғуну алыб кө-зүнү ондан чәкмәдән јаваш-јаваш гурдалар, түтүнлә дол-дурар, јенә тәләсмәдән додағына алыб кибритни чәкәр, чу-буғу алышдырар вә фикирли-фикирли сүмүрәрди. Мәнин тәнбаки ијини хошламәдығымы билдији үчүн дуруб ејванын о бири башына, јә да тут ағачынын алтына ке-чәрди.

Бир дафә беләчә фикирли кәлдији заман мән бушун сәбәбини сорушдум:

— Бир чүрсүнүз, — дедим, — олмаја үрәјиниздә дәјән олуб, ја бир ағынч вәр?

Үзүмә бахыб хәјли сусду. Сонра чубуғуну чыхарыб гурдалаја-гурдалаја өз-өзү илә данышырмыш кими јавашдан деди:

— Сағлығына бир ағрым јохду. Бир адама да бир зәрәрин дәјмәјиб ки, үрәјимә тохуналар, — деди вә јенә хәјли фәсиләдән сонра әләвә етди: — адам кәрәк сәнәти-ни севсин, сәнәтинин гәдрини билсин, истәр һәјәт сүпүрән олсун, истәр чалыб охујан... хусусән чаланды, охујанды, сәнәтин гәдрини билмәјөндә елә бил чөрәји ајағы алтына атыб тапдалајыр...

Буунила да сөһбәт кәсилди. Билдим ки, бу кечә ким исә јә чалмағда, ја охумағда сәһләнкәрлик көстәриб. Кимлијини сорушмадым. Чүнки хасијјәтинә бәләд иди: һеч кәсин дәлынча данышмағы сепмәзди... Истәмәзди ки, бизим евдә гәјбәт олсун.

Амма сәнәтини бәјәндји адамлар бардә о чох аз сөзләрлә, бир-ики кәлма илә чох бөјүк мә'на вә мөһәббәт билдирәрди. Мәселән Чаббар Гарјағды бардә дәрјад: чох јакын охујанды. Чох да алим адам иди... Булбул чох јакын охујанды. Чох да алим адам иди... Булбул бардә: бөлә көзәл, белә мөлаһәтли сәс аз-аз кәләр... Үзәјир һачыбәјов һаггында: онун Азәрбајҗан мусигисинә

елдијини неч кәс еләмәйиб. Мүслүм Магомајев барәдә: мән бу чүр үрәји тәмиз адам, нечиб адам көрмәнишәм... Сәмәд Вурғун һагғында: чоһ одлу шаирдир, јахшы да оғулду...

Гурбанын сәнәти, устәд тарзән олмасы барәдә Азәрбајчанын, Русиянын, Өзбәкистанын, Күрчүстанын, Ермәнистанын, Иранын бөјүк мусиг хадимләри чоһ жүксәк фикирләр сөйләмишләр, онун тарына вуруланлар, өз тарыи симилендән чыхан сәсләрә вәләһ оланлар, һәдис ләззәт алаилар минләр вә јүз минләр олмушду. Она гулар асмаг һәсрәтилә јашајанлар аз дејилди. Бир дәфә Өзбәкистанын да, Азәрбајчанын да бөјүк шаири вә алими Мағсуд Шейхзәдә зөвчәси Сәкинә ханымла Бақыја кәлмишди. Мәнә зәнк етди вә бизимлә көрүшмәк истәдијини билдирди. Мән мәнунуйәтлә: — Бујурун, һавәхә истәсәннәз бизим гапы сизни үзүнүзә ачыгыр! — дедим.

— Бир шәртлә! — дејиб о олаво етди: Гурбан әми дә өз тары илә орда олсун...

Әлбәттә, тәјин олунан күн Гурбан биздә иди. Мағсудла әдәби сөһбәтләр бир јана, Гурбанын тарынын о күн бизә вердији мәнәви зөвг вә ләззәт унудулмаздыр.

Гурбанын сәнәти, муғаматы вә ел һаваларыны мәләһәтлә сәсләндирмәси, сәнәтә мүнәсибәти, шәхси әхлаги кејфијәтләри, адамлығы, әдәт вә оғәналәри һамысы бир чешмәдән — халг чешмәсиндән су ичмишди. Онун сәнәти Азәрбајчанын хәлгиликлә парлајан ән гүдрәтли сәнәтләриндән биридир.

Гурбанда халгла бағлы, халгдан кәлән көзәл сифәтләрдән бири дә ондакы јумор дүјүсү иди. Һәр сөзү өз јериндә ишләдә билмәк габилјијәти иди. Гурбанын бир ханәндә кими сәвидји вә Гурбаны өзүнә устәд һесаб едән Шөвкәт ханым Әләкбәрәва бир һадисә нәгл едир: бир дәфә һансы бир концертдә исә сәһнәјә чыхмаға һазырлашдығлары заман артистләрдән ким исә дејиниб дејир:

— Тар һара, симфоник оркестр һара!..

Гурбан јухарыда дедијин чубугуну гурдалајым бир гәдәр фикирдән сонра дејир:

— Һөкүмәт билән јахшыдыр...

Гырхынчы илләрин орталарында мән Маариф назирлијиндә ишләдијим заман сәһәр евдән чыхыб пијадә назирлијә тәрәф кедирдим. О заман назирлик индики Бақы Партија Комитәси јерләшән бинада иди. Мән китаб пажакындан кечиб о бири күчәјә чыхан јердә мәрһум шаир

Зейнал Хәлил илә үз-үзә кәлдик. Саламлашдығ, дајаныб һал-әһвал тутдуғ. Зейнал ширин-ширин күлүб деди:

— О күн Гурбан әмијә раст кәлдим. Дејирәм, нечәсән Гурбан әми? — деди: бу јаша көрә, бу зәмәнәјә көрә јахшыјам...

Биз күлүшүб әјрылдығ. Мән јолума давам етдим. Индики Низам музејини јанында Сәмәд Вурғуна раст кәлдим. Саламлашдығ, дајаныб һал-әһвал тутдуғ. Сәмәд күлүб деди:

— Ајә, о күн Гурбан дајыја раст кәлдим, дејирәм, нечәсән Гурбан дајы? — деди: бу јаша көрә, бу зәмәнәјә көрә јахшыјам.

Биз күлүшүб әјрылдығ. Мән јолума давам етдим. Коммунист күчәсиндә индики Халг Тәсәрруфаты Институту јерләшән бинанын габағында рәһмәтлик Мейди Гүсәјилә растлашдығ. Саламлашдығ, дајаныб һал-әһвал тутдуғ. Мейди күлүб деди:

— О күн Гурбан дајыја раст кәлмишәм, сорушдум: нечәсән Гурбан дајы? Деди — бу јаша көрә, бу зәмәнәјә көрә јахшыјам.

Биз күлүшүб әјрылдығ. Мән назирлијә кетдим. Ахшам тәғрибән једди рәдәләриндә евә гәјитдим. Зәнки басдим. Сара ханым гапыны ачан кими дәһлиздә Гурбаны көрдүм. Чубугуну гурдалајырды. Саламлашдығ. Сорудум:

— Нечәсән, папа?

Деди:

— Бу јаша көрә, бу зәмәнәјә көрә јахшыјам.

Мән дедим:

— Икничнин ихтисара салсаныз пис олмаз.

Гурбан хәлил фикрә кетди. Чубугуну долдуруб алышдырды, балкона чыхыб түстүләтди вә мән һаһар сүфрәсини башына кечәндә ичәри кирди. Дигәтлә бахыб деди:

— Дејәсән ахы доғрудан да јахшы чыхмыр...

Буинула да о барәдә сөһбәтимиз кәсәлди. Бир мүддәт сонра Јазычылар Иттифағында Сәмәд Вурғуна раст кәлдим. О, үзү күлүмсәр һалда сорушду:

— Ајә нејләмисән! Гурбан дајыдан сорушурам нечәсән? Дејир: бу јаша көрә јахшыјам. Биз хәлил күлдүк.

Әлбәттә, Гурбан өзү дә бизим кими бу суал-чавабда хәфиб бир јумор көрүрү. Дедији бүтүн чүмлә кими онун икничи һиссәсини ихтисара салмасы да һәмән јумор дүј-

ғусулун ифадәси иди... Чүнки бу барәдә башга бир сөһ-бәтимиз заманы өзүнәмахсус хысын-хысын күлүб деди:

— Адынызы јазычы гојмусунуз. Амма сөзү бә'ән дәрин гијмәтләндирмирсиниз. Белә көзәл зәманәдә, бу хош дөврәндә адам өзүнү јахшы һисс етмәјиб, нә вахт һисс едәчәк...

Мән елә бир һадисә хатырламырам ки, Гурбан Примову ичтимаи бир јерә, тутаг, фәһлә мәдәнијјәт евинә, һәрби һиссәјә, јахуд мәктәбә, концерто дә'вәт едәјдиләр, о да бир бәһанә илә башындан еләјә иди. О һәмишә дөјүшә һазыр әскәр вәзијјәтиндә иди: Азәрбајчандә совет гурулушунун илк илләриндә дә, социализм гуручулуғу дөврүндә дә, Вәтән мұһарибәси вә соиракы барпа заманларынды да... Һара десәләр, һансы дәстә илә десәләр Гурбан тарыны әлиә алыб кедәчәк вә бајаг дедијим кими гәлбинни бүтүн һәрәрәтилә чалачағды. Тамашачылар исә ону һәр јердә һәрәрәтли алғышларла јола салардылар...

Бир дәфә евиниздә сөһбәт нечә кәтирдисә Гурбана дедим:

— Мән наз-не'мәт ичиндә бөјүмүшләрдән дејиләм. Әдәбијјата фәһләликдән кәлмишәм.

Гурбан көјнәјинни сағ голуну азча јухары чәкиб биләјини көстәрди:

— Мән дә фәһләјәм, — деди.

Ону сағ биләјини 70 ил синәсинә сыхдығы тар дөјә-нәк еләмишди. Мән гејри-иради оларағ дедим:

— Сиз һамыдан бөјүк зәһмәткешсиниз!

Декабр, 1980.

СИДГИ РУҲУЛЛА

1

Театр салону гаранлығ вә бошдур. Јалғыз сәһнәдә сөнүк шығылар јаныр. Даһа доғрусу, сәһнәнин јан диварларынды јанан лампалар нә гәдәр шығылы олса да, бөјүк залдан баханда чох сөнүк вә боғуғ көрүнүр. Мән бомбош чәркәләрдән бириндә кечиди агзындакы креслоја отурағ каһ гаранлығ залын күнч-бучағына, каһ да сәһнәјә бахырам вә үрәјимдә гәрибә һиссләр ојаныр. Сәһнә, театр һәмишә мәнә әсрарлы көрүнүшдур. Ушағлығда, бу дү-јада аз јашамыш, чох дәр-дүссә чәкмиш анамдан ешит-дијим нағыллардакы тилсимләр, анлашылмаз сирләр, көзәкөрүнмәз руһларла долу дағлар, дәрәләр јадыма дү-шүр. Мәнә елә кәлир ки, бу гаранлығ зал, инди пәрдәси јана чәкилимиш бу сәһнә көзәкөрүнмәз, фусункар бир мә-ләјин нәфәси илә исинмишдир, орада әбәди руһлар до-ланыр...

— На јаман фикрә кетмисән, ики дәфә салам вердим, ешитмәдин, — дејән азча боғуғ, лакни агыртәбиәтли ки-шиләрә мәхсус бир сәс ешидирам. Бу, Сидги Руһулладур. Дәрһал ајағ галхыб, әл верирәм.

— Бағышлајын, театра дүшәндә елә билдирам тилсимә дүшүмүшәм, өзүмдә олмурам.

— Јаман тилсимдир, бир дәфә дүшән өмүрлүк чыха билмәз! — дејиб Сидги күлүмсәјир вә әләвә едир. — Би-лирсинизми, Лирин гадыналар барәдәки сөзләринни ше'рлә тәрчүмә етмисиниз, јох, јох, зәиф дејил, чох көзәлдир. Аччағ бүтүн диалог вә монологлар нәсрлә олдуғу һалда, бу сөзләрин ше'рлә дејилмәси гејри-тәбии чыхыр. Нечә билирсиниз?

— Мадам ки, сиз елэ тә'сир багышлајыр, онлары нәсрә кечирәрәм. Тәки үрәјиннчә олсун!

Артыг, актјорлар сәһнәјә ыгъышмылдылар. Режиссор кәлир вә мәшг башлајыр. Сидги сәһнәјә галхыр.

Бөјүк сәнәткарла илк јахынлығымыз белә башлады. О замандан чох кечмишидир. Лакин бу эпизод дүнөн олмуш кими, мәним хәјалымда јашајыр, онун һаггындакы хатирәләримә бир нөв истигамәт верир. Мән бу фикирдәјәм ки, Сидги Руһулла театрымызын тарихиндә ады әбәди галачак сәнәткарлардан биридир. О, чохчәһәтли, кениш вә бөјүк исте'дада малик иди. Бу исте'дад һаггында бизим реал тәсәввүрүмүз вар, онун сәһнәмизә нечә кәлдијини, һансы јолларла јуксәлдијини, һардан-һара галхдыгыны јахшы билirik, көзүмүзлә көрүмүшүк. Кечдији јолларда о, силнимәз иләр бурахыб. Әлбәттә, бу иләр һамысы ејни дәрәчәдә парлаг дејил, бә'зиси дајаз олуб, тезликлә тоз-торпага өртүлүб, силнинг кејиб. Лакин әксәријјәти силнимәздир. Парлагдыр, бир-бири илә бағлидыр, дағ зирвәсинә галхан чәтин, мүрәккәб, бурулған бир јолун һалгаларыдыр.

Сидги Руһулла бир инсан, бир вәтәндаш кими дә мүрәккәб һәјәт јолу кечмишидир. Ону јахындан таныјанлар јахшы билir ки, сәһнәтиндә, јарадычылығында бу гәдәр парлаг шәкилдә вә сәхавәтлә мејдана чыхан дахили һәрәрәт, эмоционал гүввә күндәлик шәхс һәјәтында о гәдәр дә көзә чарлмырды. О, ағыр дәрвишшыл вә тәмкинли иди. Хүсусән, јарадычылығынын пүхтәләшмәјә башладыгы дөврәдә белә олмушду. Онун үчүн санки бүтүн һәјәтын, бүтүн варлығын мә'насы сәһнә сәнәтиндә, актјорлукда иди. Һалбуки мүәјјән дөврләрдә, јә'ни үрәји илк кәичлик һәрәрәти илә долу олдуғу заман о, ичтиман әдәләт намини, үстүндә јашадығымыз торпагын тәмизлији вә абдадлығы үчүн өзүнү ода-суја атыаға һазыр иди. О, кениш ичтиман мүбаризә мејданларына мејл едир, нумәјишчиләрә гошулар, көһнә һагсызлыг дунјасыны сарсытмаг, учурмаг истәјәнләрлә бир чәркәдә аддымламаға чалышарды. Соңралар бүтүн бу һавәсләр бир бөјүк һавәсә чеврилди, халгын театр сәнәтини галдырмаг, сәһнәмиз чыраг кими ишыгландырмаг һавәсиндә бирләшди. Үрәјиндәки кәичлик һәрәрәти һәјәт тәчүрбәси илә инама салынды. Театр сәнәтинин азадлыг мүбаризәсиндәки мә'насынын вә әһәмијјәтинин даһа дәриндән дәрк етмәклә мүәјјән истигамәтә дүшү. Буна көрә дә Сидгинин сәнәти

вә јаратдыглары һәмшисә тамашачылары һәјәт барәдә, инсан јашајышынын мә'насы барәдә дүшүндүрүдү, мә'налы, мүндәричәли сәнәт иди. Ингилабдан әввәлки ағыр дөврләки сәнәткарларымызын бөјүк әксәријјәти кими, Сидги Руһулла да сәнәт әләминә һәјәтдан кәлмишди, мүәјјән идеаллар уғрунда мүбаризә апармаг һавәси илә аловланага кәлмишди. Онун үчүн театр сәһнәси — зүлм вә истибаддә әләјиннә, чәһәләтә вә наданлыға гаршы шидәтли мүбаризә мејданы иди. Бурада аллаһ мәнзиләсиндә тутулан мүстәбид императорлары вә шаһлары, чыјни пагоилу кенераллары, әли ганлы чәлладлары уча мөвгәләриндән ендириб әлә салмаг, истәһзалы күлүшләр алтында рүсвәј етмәк, әзиб өлдүрмәк олурду. Бурада сәһнијјәт адындан, һагг вә әдәләт адындан вичдан мөһрү басылмыш һөкмләр вермәк мүмкүн иди. Бурада һамусу адамларын үрәјиннә шәрбәт кими јайылан һәңгәтләр ахыб кәлә билirdи. Халгын көзүнү ачан, јолуна ишыг сачан әбәди мәш'әл бурада јанырды. Сидги Руһулланы 1905-чи ил ингилабынын ыгъзын чагында театр сәһнәсинә кәтирән ичтиман-психоложи амилләр бунардыр.

Сидги Руһулла өмрүнүн ахырына гәдәр мә'налы сәнәт, инсанлара, халға, Вәтәнә хидмәт едән сәнәт идеалына садиг галды. Ејни заманда о һәлә ингилабдан әввәл чох тез дәрк етмишди ки, сәнәт јалныз чәмијјәтини сижәси вә фәлсәфи көрүшларинә тә'сир етмәклә кифәјәтләнә билмәз, онун бир шәрәфли вәзифәси дә инсанларда көзәлик дүјүсү тәрбијә етмәкдир, инсан мә'навијјәтаны көзәллијини гануларын вә тәләбләри әсасында дәрбијәләндирмәкдир.

Көзәллик мәфһумунун естетик мә'насы чох дәрби вә кенишидир. Хүсусән актјор сәнәтиндә көзәллик — һәр шејдән әввәл мә'нави-әхлаги көзәлликдир, заһири көзәллик дејил.

Догрудур, сәһнәдә дә илк нәзәрдә һәјәтын заһири көзәлликләринин тәсвири хошумуза кәлир, бизи заһири көзәллик олан актјорлар чәлб едир. Лакин јалныз илк нәзәрдә! Һәркәл сәһнәдә тәсвир олуан объектини бүтүн мәзијјәти онун заһири көзәллијиндә исә, бу бизи чох тез јорур, быгдырыр, дарыхдырыр вә һәтта зәһләмиз апармаға башлајыр. Дунја театры тарихиндән сәјсәз-һесабыз ми-сәллар көстәрмәк олар ки, чох көзәл заһири көркомә малик олан актјорлар тамашачынын мәһәббәтнин газана билмәмишләр, һалбуки заһирән гәјри-чазибәтир, һәтта

ејбачар олан актјорлар сеһиркар бир гүвәтлә тамашачыларын урајини фәтһ-етмишләр. Чүнки көзәллијин естетик анлајышы, һәр шејдан габаг, даһили кејфијјәтләри әһәтә едр, тәмиз, үлви вә жүксә мејлләри нәзәрдә тутур. Мәнә елә кәлир ки, Сидги Руһулла бу һәгигәти чох дәриндән дәрк етмишидә. Буна көрә дә онун јаратдығы образларын әскәријјәти әсл инсани кејфијјәтләри илә мејдана чыхарды, һәјәти иди, инандырычы иди. Сидги сурәтин сәһнә тәһәссүмүндә һеч бир ичтимаи идеалы, һеч бир фикри, һәч бир инамы еһкама чевирир, бу сурәти мүгәвва шәклинә салмырды. Һәтта мәһфи сурәтләри дә биртәрәфли чанландырмагдан гачырды. Буна көрә дә онун мүсбәт сурәтләри риторикадан, мәһфи сурәтләри һәгигәтә зидд олан гејри-тәбии шиширтмәләрдән азад иди.

Инди өлүб кетмиш сәнәткарлары тәрифләмәк бир нөв адәт олмушдур. Лакин Сидги Руһулла о чүр јарадычылардандыр ки, һәлә јашадығы заман ән жүксәк тәрифләри ләји иди. Өз илһамлы сәнәти, һәрәрәтли јарадычылығы, бөјүк әмәји илә бу һүгүгу газанмышды. Мән мәнз она көрә бу күн Сидги Руһулла һаггында сөһбәт ачыр, һәрәрәтлә данышырам ки, сағлыгында дә онун сәнәтинин пәрәстишкарларындан олмушам. Һәлә онунла шәхсән таныш олмадығым заманлар мәним нәзәримдә о, сәһнәмиздә ишыг сачан улдузлардан иди. Һәр доғә бир тамашачы кими театра кетдикчә Аббас Мирзә Шәрифзаде, Мәрәијә ханым, Үлви Рәчәб, Мирзаға Әлијев кими сәнәткарларла јанашы, Сидги Руһулланы ојунундан һәдиз ләззәт алар, мәстедичә бир хошбәхтлик дүғеусу илә театрдан чыхардым. Сонралар театра јакын олдуғда, театр сәнәти илә бағландығда, мән Сидги Руһулланы даһа јакындан таныдым, онун тамашачы салонуу сеһиркар бир тәһсир алтына алаң сәнәтинин бә'зи сирләрини дәрк етмәјә башладым. Мән көрдүм ки, актјорлуғ, театр Сидги Руһулла үчүн јалныз бир сәнәт, бир пешә дејил, һәјәтинин мәһәһәсидыр. О, сәнәтини сон дәрәчә чидди јанашыр, һәр ролу үрәк чырпынғылары илә, әглин вә гәлбин титаник көркин һәјәчанлары илә һазырлајырды. Ролла башдан-соғду, сојуғ мүнасибәт мәнә елә кәлир ки, Сидгини тәбиәтинә тамамилә зидд иди. Бу сөзләри јазаркән, мән ону идеализә етмәк фикриндән узағам, инанырам ки, мүшәһидәләрим мәни алдатмајыб. Әлбәтте, јорулмағ, һәр-дәбир руһи вә чисмани көркиндән гачмағ, өзүнә чох әзизјәт вермәдән биртәһәр иши јеринә јетирмәк кими һал-

лар нисанлар арасында надир һәдизә дејил. Лакин елә адамлар да вар ки, онлар һеч вәчһлә ишнә, сәнәтинә сојуғ јанаша билмир, даһма көкләниш тар симнә бә-зәјир, даһма урајинин, бәјинин бүтүн гүвәси илә ишлә-јир, јарадыр. Беләләри дә аз дејил вә һәјәтдә онлары көрмәмак аңчаг бахәнин көздән зәиф олдуғуну көстәрир. Сидги Руһулланы мән дејиб-күлән, зарафат едән дә көр-мушәм. Лакин сөз актјор сәнәтинә, рол һазырламаға кә-ләндә о һеч бир кәнар сөһбәтләрә, зәифлијә јол вермәзди, дәрһал чиддиләшәр, гәлин гашларыны чатыб фикрә кә-дор вә бу һалында о бир гәдәр вәһимәли дә оларды.

Сидгинин ролла мүнасибәтиндә мән бир вәһәти дә гејд етмәк истәјирәм. Әсәрләрин театрдә һазырланаркән мән бир чох актјорларла ишләмәли олмушам. Тәбиндир ки, һәр актјорун фәрди хүсусијјәтләри вар. Һамынын анла-јышлары, үмуми һазырлығы, мәдәни сәвијјәси ејни дәрә-чәдә дејил. Хүсусән, драм әсәри театра илк даһил олдуғу, роллар актјорларын әлиһә тәзәчә верилдији вә «стол ар-хасы» иш кетдији заман актјорларла драматург чох кө-рүшмәли, ишләмәли олур. Бу заман мән һисс етдим ки, бә'зи актјорлар чалышырлар ки, мүтләғ сөзү чох ол-сун, драматургдан ил гәдәр мүмкүнсә чох сөз гопарсын-лар. Ојнадығы образын сөзләрини артырсын, һәтта дү-шүндүјү шәкилдә әләвәләр едиб дәјишдирсин дә. Бир сир-ра һалларда актјорларын чох гүмәтли фикирләр ирәли сүрдүјүнү, тутарлы сөзләр вә чүмләләр тапдығыны бүтүн драматурглар е'тирафи едә биләр. Лакин бу тәләб, бу һә-вәс артыб дәрәчәсини кечәндә, фәјдасыз, һәтта бә'зән әсә-рин үмуми руһуна зәрәр кәтирән тәклифләр дә мејдана чыхыр. Мәнә бир шеј дә тамамилә ајдындыр ки, һәгиги драм әсәриндә елә бир чүмлә, елә бир фикир ола билмәз ки, актјор ону парлаг бојаларла чанландыра билмәсин. Бунун үчүн бирчә шеј лазымдыр: актјор дүшүндүјүнү, илк фикринә кәләни әсәрә даһил етмәк мејлиндән әл чә-киб, вәхтины әсәрдәки вәзизјәтә, чүмләјә, диалого вер-син вә ону тәһәссүм етдирмәк вәснтәләрини ахтарсын. Мәним бир драматург оларағ актјор Сидги Руһуллада сәвдијим жүксәк кејфијјәтләрдән бири дә бу иди. О, шәх-сән мәнә чох надир һалларда әләвә вә ја дәјишкликләр барәдә мүрачигәт едәрди, тәклифләри исә дүшүнүлмүш вә јерли оларды. Тәбиндир ки, бу тәклифләрин чоху мәг-бул көрүнәрди.

Ону да демәлијәм ки, бу кејфијјәти мән Үлви Рәчәбдә

«в» Мирзаға Әлиевдә дә мүшәһидә етмишәм. «Һәјәт»дә илк дәрә Сүлейман сурәтини Үлви Рәчәб жаратмышдыр. О заман мән кәчк идим, әдәбијјәтдә елә бәјүк бир мөғҗә-јим јох иди. Азәрбајҗан драм театры кими уча бир сәһ-јәт мә'бәдиңдә мәним әсәримин һазырландығына инана билмирдим. Үлви Рәчәб исе әд чыхармыш бәјүк бир сәһ-нәткар иди. Биз кәчкчәрнин пәрәстиш етдији јарадычы-лардан иди. Буна көрә дә онун «Һәјәт» барәдәки һәр бир гејди мәни һәјәчана салырды — утанырдым, гызарырдым ки, бу чүмләни јазмышам, бу сөзү ишләтмишәм. Буна кө-рә дә теһза күзөштә кедирдим, башлајырдым јени сөз, јени диалог ахтармаға, буну һисс едән Үлви Рәчәб бир дәрә Коммунист күчәси илә јухары галыб Адил Искән-дәровун евинә јарпаг долмасы јемәжә кетдијимиз заман мәним голума кириб, ушағлыг јолдашы вә тај-тушу илә данышырмыш кими, сәһмини бир әда илә деди:

— Һәр дејиләнә сулағ асма, кәләл әсәр јазмышан, һәр тәклифә көрә ону дәјишсән хараб едә биләрсән. Әсәр бү-төвлүүнү итирәр. Һәтта мәним тәклифләрим дә сәндә шүбһә оядырса, гәбул етмә, мүбәһисәјә кир, јаздығыны сахла...

Үлви Рәчәб, Мирзаға Әлиев, Әли Гурбанов «Һәјәт» һазырланан заман ики-үч гејдлә кифәјәтләнишдиляр. Сәһнә илә узун илләр бағлы олмағым вә мүшәһидлә-рим нәтичәсиндә дејә биләрәм ки, «бура бир шеј эләвә ет», «бура бир чүмлә артыр» кими тәклифләрлә мәнә ән чох мүрачһәт едәйләр әксәрән орта вә ашағы исте'дәд-ләр олмушдыр.

Сидғинин исте'дады јүксәк вә чохчәһәтли иди. О, сәһ-нәмиздә чох ролларда чыхыш едиб, чох образлар јара-дыб. Онларын ичиндә һәм реалист, һәм дә романтик, һәм драматик, һәм дә комик, һәтта траки-комик сурәтләр дә вар. Бәдин сәһәтләрин, јарадычылығы сәмәси кениш-дир, космик фәзалара гәдәр нәһәјәтәңдир. Хүсусилә, син-тетик мәһијјәтдә олан актјор сәһәти јарадычылыг имкан-ларын чәһәтдән һеч бир һүдуд билмир. Сидғи Рүһуләһин исте'дады вә нәһәјәтәңлији кестәрән парлағ нүмунәдир. Бунуңла белә мән бу фикирдәјәм ки, онун исте'дады һә-мишә тракик вүс'әтә мејл едирди. Мәһз бу мејдәндә о даһа јүксәк зирвәләрә галхыр, даһа артыг парлајырды. Мәнчә һеч дә тәсәдүфи дејил ки, «Вағиф»дә Гаһар, «Крал Лир»дә Лир сурәти онун чохлу образлар силсилә-

си ичәрисиндә вә бүтүн театр тарихимиздә ән јүксәк зир-вәләрдән бирини тәшкил едир.

Мә'лумдур ки, актјорун јарадычылығы, ролун фикри-фәлсәфи мә'насыны, мәһијјәтини, ичтимаи әһәмијјәтини, емоционал гүдрәтини дәрк етмәкдән башлајыр. Оуну рол барәдә, характер барәдә аңлајыш вә тәсәввүрләри нә гәд-рә дәрин олса, характерләрин психоложи аламини, һә-рәкәтләринин психоложи-ичтимаи мотивләрини, тәбиәти-ни, фәрди хүсусијјәтләринин нә гәдәр дәриндән дәрк етсә, сәһнәдә јарадачағы сурәт дә бир о гәдәр тә'сирли, инан-дырчы, парлағ олар. Сидғи Рүһулә ја-радычылығын бу чәһәтинә чох чидди јанашан, ролу дәриндән аңламаға чалышан бир актјор иди. Сидғини бу хүсусијјәти барәдә мән илк сөзү Самәд Вурғундан ешитмишәм.

1938-чи илнн јәј тә'тилиңдән сонра Әһизбәјов театр-нда «Вағиф» әсәрини биринчи тамашасы һазырла-нырды. Режиссорла мүәллифин мәти үзәриндә иши чох-дан гуртармыш, роллар чохдан бөлүнүб актјорлара пә-јландымыш, стол архасы һазырлыг дөврү архада галмышды. Актјорлар сәһнәјә чыхмышдылар. Мә'лумдур ки, һәр бир тамашанын һазырланмасында бу ән агыр, кәркин вә мөш'ул дөврдүр. Бу дәрәдә, артыг, әдәби сурәтләр сәһнә сурәтләринә чеврилмәјә башлајыр, режиссор, артыг та-машанын әсәс чәһәтләрини ајдын тәсәввүр едир. Актјорлар характерин сәһијјәтин хүсусијјәтләрини чанландырмағ үчүн гызғын ахтарыш апарырлар вә бу дөвр үчүн ән ва-чиб олан да будур, јә'ни актјорларын характер јаратмаға сәј етмәси, ојнадығы ролу бүтүн реал ишәни чыкылари илә чанландырмаға чалышмасыдыр. Бу дөврә сәһнәдә һәр шеј гајнајыр, гејри-ади бир чанлылыг, кәркинлик, бә'зән вәчд дәрәчәсинә чыхан һәдсиз севинч, бә'зән дә һәдсиз әсәбиллик һисс олунур. Үмумијјәтлә исе һәһиги ја-радычылыг иләһы сәһнәни бүрүмүш олур. Көрүрсән ки, режиссор актјорларын бир ичәси илә сәһнәдә әсәрин мүәјјән эпизодларыны мәшиг едирсә, о бири актјорлар сәһнәнин далында кәһинәрәк һәрәси өз ролу үзәриндә иш-ләјир, додағалты данышыр, мүхтәлиф позалар алыр, мүх-тәлиф жестләр едирләр. Набәләд адам бу мәһзәрәјә бах-са, елә биләр ки, бу адамларын бағына һәвә кәлиб ки, һәрәси бир вәзијјәтдә өз дахиллигә гапыларағ әтрафа фик-ир вермәдән өз-өзү илә данышыр; һалбуки онлар ишлә-јир, ахтары, јарадырлар. Сидғи Рүһуләһин бу мөрһә-ләдәки ахтарышлары бәјүк иләһамла, һәдәһ руйн кәркин-

ликлә бағлы олурду. Мән мәшгәр заманы залда отуруб сәһнәдәки әһвалларны изләркан, тез-тез сәһнәниң даһида рол һазырлајан Сидгијә бахырдым. Даһа доғрусу, о, гәјри-ихтијари оларағ мөним диггәтими чәлб едәрди. Сидги о гәдәр өзүнә гапылмыш, о гәдәр бу әләмдән узарлымыш көрүврүдү ки, санки нә бир шеј көрүр, нә дә бир шеј ешиңдирди. Мән фикрини бу диггәтлә бир јерә топламағы, бүтүн әләми унуңдарағ өз фикирләриннә бу гәдәр гапылмағы, раст кәлдијим сәнәткарлар арасында, хусусән ики адамда даһа чоқ көрүшәм: Микајыл Мүш-фир вә Сәмәд Вурғунда! Һәтта онларны мүәјјән поетик бир фикрә әлуә олдуғлары заман харич әләми нә дәрәчәдә унутдуғлары һағында гәрибә рәвәјәтләр дә вар ки, онлар һәср едәчәјим хатирәләрдә јерн дүшдүкчә һәмниң рәвәјәтләрдән бә'зисини нәгә едәчәјим.

«Вағиф» тамашасынни һазырланмасында дедијим дөвр кәлиб чатдығы күнләрдә биз Сәмәд Вурғунла тез-тез көрүшәр вә сөһбәт едәрди. Мән о заман бир јазычы-драматург олмағдан башға, һәм дә инчәсәнәт ишләри идәрәсиндә рәис вәзифәсиндә ишләјирдим. О дөврәдә, бу идәрә Халғ Комиссарлар Советиниң дахил олан мүстәғил бир тәшкилат иди, театр вә сәнәт мәсәләләринини һәллиндә кениш һүғуғларә малик иди. Тәбиңди ки, драматургијә олан һәвәс вә бағлылығ мөним күндәлик идәрә ишимдә драм театрларында даһа артығ диггәт вермәјә мәчбур едирди. Һәтта бә'зиләри буну мәнә гаршы бир иттиһам киими дә ирәли сүрүрүдүләр. Әлбәттә, бу иттиһамлар үрәкдән кәлән бир һәвәси вә мејли сојуда билмәэди. Буна көрә дә мән тез-тез Сәмәдлә, Адил Искәңдәровла көрүшүр, тамашалара бахмағла кифәјәтлонмәјиб мәшгәрләрдә дә олурдум.

Көрүшләримиз заманы Сәмәд Вурғун мәнә «Вағиф»ни һазырланмасы, режиссор трактовкасы, актјор ахтарышлары һағында өз тәәсүратыны билдирди. Демәлијәм ки, о, Адил Искәңдәровун һәрәрәтли ишиндән чоқ разы иди, онун исте'дадына јүксәк гүјмәт вериди. Вағиф ролуну һазырлајан Әләскәр Әләкбәрөв бародә дә чоқ данышырды. Әввәлләр Әләскәрин иши Сәмәди бир гәдәр нараһәт едирди. Фикирли вә боғуғ һалда: «Аја, билһирсәни, ше'ри маһны киими охујур, — дејирди, — мәним Вағифим күчлү еһтирасларла, бөјүк фикирләрлә јашајыр, чанлы инсандыр, истәјирәм ки, сәһнәдә дә белә олсун!» Бир мүддәт сонра јенә Вағиф сүрәти бародә данышаркан Са-

мәдин рәнки ачылмаға башлады: «Аја, дејсән, Вағиф чанланмаға башлајыр. Әләскәр мән истәјән сүрәти јарадыр, чоқ гүвәтли олачағ!».

Ғачар ролуну һазырлајан Сидги Руһулла вә Видади ролуну һазырлајан Әли Ғурбанов һағында Сәмәд Вурғун елә әввәл күндән разылығла данышарды: «Чоқ тәби ојнајырлар. Икиси дә бөјүк сәнәткардыр! Сидги елә бир мүстәбид сүрәти јарадачағ ки, бүтүн мүстәбидләрә көздәғи олсун!» Сөзүндән, данышығындан көрүрәм ки, Ғачар сүрәтини јахшы баша дүшүб, Билһирсән ки, әсәрдә Вағиф вә Ғачар сүрәти монументал сүрәтләрдир. Онлар сәһнәдә дағ киими учалмадыр!».

Белә дә олду. Сәһнәмиздә һәм Вағиф, һәм дә Ғачар парлаг шәкилдә чанландырылды. Сидги Руһулланың јартадығы Ғачар эн күчлү сәһнә сүрәтләриндән бири киими тамашачылары вәлех етди вә бөјүк сәнәт нүмунәси оларағ театр тарихимиздә дахил олду.

Јахшы хатырлајарам: «Вағиф» тамашасыны јалныз әдәби мүнһит вә сәнәт адамлары дејил, бүтүн ичтимәнијәт бөјүк бир марағла көзләјирди. Бу да тәби иди. Әввәла, әсәр һағында халғ арасында мүсбәт фикирләр јайылмышды. Драм әсәриниң тәлеји еләдир ки, онун барәсиндә һәлә илк тамашаның пәрдәси галхмамышдан чоқ-чоқ әввәл фикир јаранмаға башлајыр — актјорларын ичидән, театрдан башлајыр. Һәм дә јалныз тамашаның иштиракчысы олан актјорлар дејил, бүтүн театр ишчиләри бу рә'јин јаранмасында иштирак едирләр. Мәшгәр башлар-башламыс көрүрсән ки, гапыларын арасында, залын күңч-бучағында каһ бу, каһ дикәр актјор, режиссор вә дикәр театр ишчыси диггәтлә сәһнәдә бахыр, һазырланан әсәрин чанында бир шеј олуб-олмадығыны мүәјјән етмәјә чалышыр. Јаваш-јаваш театрын ичидә сөһбәт башланыр вә сонра да конара чыхыр, чамаат арасында јайылыр. Демәлијәм ки, бир чоқ заман бу рә'ј әсәсән доғру олур, актјорларны, театр ишчиләриниң гојдуғу диагноз әксәр һалларда дүз чыхыр. Надир һалларда онлар сәһнә едирдиләр. «Вағиф» бародә театр әввәлдән јахшы фикирдә олмушду. Чамаат арасында әсәрә гаршы бөјүк марағын икинчи сәбәби бир гәдәр психоложи маһијәт дашыјыр. Бу, о заманки чәмијјәтин фикри, психоложи һәјәти илә вә әсәр мүәллифиниң бир гәдәр тәләтүмүл тәлеји илә бағлыдыр. Мә'лумлур ки, 1935—1937-чи илләр Сәмәд Вурғунун јарадычылығда сүрәтлә јүксәлдији, Умумитти-

фаг межданына чыхдыгы, шөһрәтинин парлаыб јайылдыгы илләрдир. Ејин заманда онун күндәлик һәјатында, бөјүк сәһәт уғрунда мүбаризәсиндә коркинлијин артыды. һагында мүхтәлиф шәјәлләрин вә ачыг-кизи иттиһамларын күчләндији илләрдир. Буна көрә дә чәмијјәтин демәк олар ки, бүтүн тәбәғәлләринин диггәти онда иди. Онун јаздыгларыны, данышдыгларыны, һәрәкәтләринин миһләрлә көзләр иләјирди. һәм мәнәббәтлә, хәјирһаһлыга долу олан көзләр, һәм дә бәхдәһ көзләр.

Тәәччүбү деји ки, «Вагиф» тамашасынын ичтиман бахышына чохла адам топланышды. Бурада чагырылмамыш адамлар да аз дејилди. Бу бахыш бөјүк бир һәрәтлә кеда. Театрын сәһнәси дә, залы да, бүтүн диварлары да бөјүк сәһнәтин нәфәси илә, әсл сәһнәткар иһамынын һәрәртә илә гызыныш кими көрүнүрдү. «Вагиф» сәһнәтимизин, театр мәдәнијјәтимизин јени јүксәк пилләјә галхдыгыны көстәрән бәјрам тамашасы кими гаршыланды.

Бу тамашада һамынын диггәт мәркәзиндә олан, иһаны е'чазкар бир гүвәтлә сәһирләјән актјорлардан бири дә Сидги Руһулла иди. Сидгини јаратдыгы Гачар доғудан да монументал бир сәһнә сүрәти иди, бөјүк әзәмәтлә сәсләинрди.

Сидги Руһулла Гачары нечә чаһландырырды, онун характерини һансы сәчијјәви чәһәтләринә диггәт вермишди?

Әввәлә, ону дејим ки, Сидгини ојунуна баһанда адама елә колдрди ки, һәр шәј, һәр һәрәкәт сәчијјәвиндир. Бөјүк актјор там, бүтөв бир сүрәт јаратмышды. Бу сүрәтин бүтүн психоложи чизкиләри, характеринин сәчијјәви вә ја гејри-сәчијјәви бүтүн чәһәтләри, бүтүн һәрәкәтләри парлаг бәјаларла әкс олунурду, сон дәрәчә габарыг, тә'сирли вә көзәл иди. Сидги Руһулланын јаратдыгы Гачара бахаркән, неч бир шүбһә ојанымы ки, тарихдә амансыз бир мүстәбид кими ад чыхармыш Гачар мәнә бу чүр ола биләрдн. О Гачар ки, о јалныз һакимијјәт шәрәби илә сәрхош олдуғу үчүн, гәсбкарлыга мејл етдији үчүн бу гәдәр амансыз олмайыб, иһсан кәлләләриндән еһрамыр дүзәлдирди, бир дә она көрә ки, о, үмумијјәтлә иһсана иһфрәт едирди, һәмчинини көрмәјә көзү јохду. Адам көрәндә санки чанавар көрүр, вәһин көрүр, јыртычы көрүрдү. Бу, Гачарын фәһисидир — һәлә кәһи иһан иһсафемәз феодаһ чәкишмәләри бурулғанына дүшәрәк аман-

сызчасына ахталанымыш вә «кор бәхти» учундан иһсан һәјатынын ән бөјүк не'мәтләриндән олан мәнәббәт ләззәтиндән мәнәрум олмуш бир адамдан иһсанлара гаршы киһдән, гәзәбдән башга не көзләмәк олар?!

Сидги Руһулла Гачарын бу мүрәккәб психоложи вәзијјәтин, чисмани вә мә'нәви ејбәчәрлијини риторикаја јол вермәдән вә натурализмә гапылмадан, өлчү-мизан дүғусуну бир ан да итирмәдән јүксәк естетик планда, тәһин бәјалары илә чаһландырырды. Буна көрә дә Гачар кими ејбәчәр вә гәһичән бир мүстәбидин һәрәкәт етдији сәһнәләр олдуғча гызын иди, драматик кәркинликлә кечир вә бизә ләззәт вериди, баһмагдан дојмурадуғ. Бу, јүксәк бәдин ләззәт иди, естетик көзәллијини зирвәсиндә дүјдүғүмүз ләззәт иди.

«Вагиф» тамашасына вә Сидги Руһулланын Гачарына бахдыгча һәр дәрә мән театрдан дәрин тәәсүратла чыхардым. һәр дәрә сәһнәтин маһијјәти барәдә, актјор ојуну барәдә дүшүнүрдүм, мәһи мүхтәлиф фикирләр апарырды. Бөјүк сәһәт нүмунәләринин тәрбијәви әһмијјәти беләдир: онлар иһсанлары гејри-иһтијари оларағ чидди фикирләрә салыр, чидди мәсәләләр барәдә дүшүнмәјә мәнәбур едир.

Бир дәрә јенә театрда «Вагиф»ә бахырдым. Гачарла вәзир сәһнәси тамаша салонуун чанлы, гәјнар реаксијасы алтында кечирди. Мә'лумдур ки, бу сәһнәдә Гачар тәләјиндән шыкајәтләнер. Вәтән, халг, вичдан кими мәнәһумларын пуч, гуру сөз олдуғуну дејир. Соһра дә сәһбәт Азәрбајчандан, Вагифдән дүшүр, вәзирин дилиндән ешитдиклә ки, Вагиф билликли бир шаирдир, Гачар јары-гәзәблик, јарынстәһзәлы бир сәслә дејир:

* Јох бир, патавалы, чобан бир өлкә
Бөјүк Фирдоусиләр јаратды балкә...

Диггәтлә бу сәһнәјә тамаша едәркән мән бирдән-бирә јени бир шәј таппыш кими гәрибә бир сәһич дүјдүм: мәнә елә колди ки, Гачар — Сидги јалныз иһстәһзә етмир, јалныз гәзәбләнер, ејин заманда нәдәнә гөрхүр, вәһи-мәјә дүшүр вә бу даһили инстинктив дәһшәт дүјгусу илә дә һәји иһә, бөјүк, ишығлы бир шәји тәсдиғ ејәт.

Аләтән, мәһфи сүрәт вәсбәтәсилә ичтиман һәјатын, тарихи иһкишафын, иһсан тәһбәтнини һансы мәһфи тәзәһүрләри иһә тәһгид олунур, атәшә тутулур вә рәдд еди-

лир. Мәнфи сурәтин естетик маһијәти—тәғдиг етмәкдән, учурмагдан ибарәтдир. Сидги Руһулланын Гачарына бахдыгда исә мән инандым ки, актјор сәнәтнинн күчү илә мәнфи сурәтин естетик функцијасыны артырмаг мүмкүндүр. О, һәм мәнфини рәдд едәр, ејни заманда мүсбәти, мүсбәт идеалы тәсдиг едә биләр. Мәнә елә кәлди ки, Сидги Руһулла Гачары мәнз бу чүр јаратмышдыр. Бу сурат вәситәсилә о, јалныз истибадады, истилачылығы, гејри-бәшәри вәһшилији, һаким милләтчилији, ијрәнч вәһши хисләти рәдд етмәклә галмыр, ејни заманда Азәрбајҗан халғыны вәтәнпәрвәрлијини, зүлмә гаршы ифрәтини вә бу ифрәтин һағлы, әдәләтлә әдүғүно тәсдиг едир. Сидги—Гачарын вәһимәсинин психоложи естетик көкү, мәнчә, бурдадыр.

2

Сидги Руһулланын рол үзәриндә нечә дәриндән ишләдијини мән хүсусән Шекспирин «Крал Лир» фәһиәси һазырланаркән даһа әтрафлы вә мунтәзәм мүшәһидә едә билдим. Бүтүн коллективин иштиракы илә әсәрин охунушу вә тәһлили заманы мүстәсна диггәт көстәрән, режиссоруң изаһатларына диггәтлә гулаг асан, әсәри вә әсәрә анд бә'зи әдәбијјаты евдә бир даһа кәздән кечирән Сидги мәнимлә дә бу барәдә тез-тез сөһбәт едир. «Крал Лир»ин мәнәсы, әһәмијјәти, ифадә етдији идеаллар вә еһтираслар, сәһнә тәлеји барәдә билдикләрини вә дүшүндүкләрини мәнимлә бөлүшдүрүрдү. Бир дәфә о мәнә деди:

— Кетдикчә мән Лирә даһа артыг севирәм. Чох мүрәккәб вә дәрин сурәтдир. Һәр кәлмәси, һәр чүмләси мәнә илә долудур. Һәм дә бир мәнә илә јох, мин мәнә илә! Бу күң охујурам, мәнәдә бир фикир ојаныр, сабаһ бахырам ки, башга, даһа дәрин фикирләрә дүшүмшәм.

— Әсәри тәрчүмә етдијим заман мән дә бу һиссләри јашамышам — дејиб чаваб вердим. — Һәмишә мәнә елә кәлир ки, Шекспир бир дәрјадар, әзәмәтли, бөјүк, пәһәјәтсиз бир дәрјә! Јәғин ки, сиз дә диггәт етмисиниз, дәрјанын кәнарында дуруб баханда, адам белә дүшүнүр ки, ади судур, пәһәјәтсиз зәррәләрдән ибарәт сүр. Ләкин бу өз түкәнмәз гүдрәти, сәрвәти, зонкилији илә инсанларә нә гәдәр фәјдә вермиш вә верир. Алимләр исә дејир ки, дәрјяларын чох сирләри вар ки, һолә дә инсанлардан кизли галыр. Шекспир дә беләдир. Оун әсәрләринин

ифадә етдији фәдәфи фикирләри вә гүдрәтли инсан еһтираслары тамамилә, бүтүн кеняшлији, мүрәккәблији вә әзәмәти илә гаврајыб шәрһ етмәк үчүн даһи олмаг ләзымдыр...

Сидги фикрә кедиб, өзүнәмәхсус, дәриндән кәлән бир сәлә деди:

— Актјор үчүн оуну гәдәр материал верән бир драматург кәрәк ки, јохдур. Һәр һалда мән оуну әсәрләриндә бөјүк һәвәслә вә ләззәтлә ојнајурам. Хүсусән, Лир сурәти мәнә чохдан дүшүндүрүр.

— Билирәм, кәрәк ки, бу ролу бир дәфә ојнамасыныз? — Ијирин ил бундан габаг. О, бир тәчрүбә иди. Инди тамамилә башга чүр ојнајачағам. Ахы, индики һәјәт тәчрүбәм, сәһнә тәчрүбәмлә ондакы бир дејил. Лир сурәтини јахшы дүјмаг, аңламаг вә јаратмаг үчүн бунларын әһәмијјәти чохдур.

Мән көрүдүм ки, Сидги Руһулла вә «Крал Лир»дә мәшғул олан бүтүн актјорлар кетдикчә даһа артыг фәһиәткә һадисәләрлә јашамаға башлајырлар. Санки онлар бөјүк бир магнит дағына јахынлашырдылар вә јахынлашыдыгча да бу дағ онлары даһа бөјүк гүвәтлә өзүнә чәкирди. «Крал Лир»и режиссор Грипич һазырлајырды. О, Азәрбајҗан дилини билмәсә дә, Шекспирин јарадычылығына вә хүсусән тамашаја һазырладығы бу әсәрә јахшы бәләд иди, актјорларла диггәтлә ишләјирди. Оуну дил билмәмәји, әлбәттә, мүәјјән дәрәчәдә мәним јүкүмү ағырлашдырды. Бәдин дил мәсәләләринә, бу вә ја дикөр сөзә, диалого анд актјорларын фикир вә әрзуларына тәкбәшымә чаваб вермәли олурдум. Аңчаг мән һеч бир ағырлыг һисс етмирдим. Әксинә, гәрнбә бир ләззәт дүјурдум. Чүнки сөһбәтләриниз чох мәнәли вә фәјдалы олурду. Демәк олар ки, бүтүн актјорлар Шекспир барәдә, «Крал Лир» барәдә данышыр, ролу нечә һәвәслә һазырладығларыны дејирдиләр. Бу исә о демәкдир ки, биз инсан барәдә, инсанын даһили әләми, үрәјинин индијјәтли һиссләри, психоложи дәнүшләри, характеринин дүзләјү вә әјрилији барәдә, бүтүн бунларын һансы сурәтдә һансы конкрет чәкилләрлә, һансы темпераментлә әкә олунмасы барәдә данышырдыг. Бир сөзлә, театрда Чәфәр Чаббарлынын бир заман һәрәртлә әрзуладығы бир ситуасија — психоложи ахтарышлар атмосфери јаратмышды. Чәфәр Чаббарлы инсан тәбئيотинин сәһнәдә даһа дәриндән ачылмасы, инсан характеринин психоложи дә-

риндиклө тәсвири барәдә дүшүнәрәк 1925-чи илдә язмышды: «Актјор психолокијаны көзал билмәлидир. Јени сәһнә кетдикчә заһири курултулардан, нүмајишләрәдән ајрылыр. Инсанлығын даһил һајатына, онун мә'нәви-јатына, руһуна кириб, орада даһим бир һәрәкәтдә олан дүјулар, чарпышмалар, мүбаризәләрлә уғрашыр, бу кизли вә ранкарәнк һајаты бүтүн кенишлији илә тәһлил едиб араја чыхарыр. Актјор бу мә'нәви һајата јабанчы галмамалыдыр».

Кениш мә'нада инсанын, һәтта инсанлығын мә'нәви һајатыны тәдгиг етмәк, орада дүјуларын вә фикирларын мүрәккәб, индијјәтли һәрәкәтини изләјиб, сәһнәдә чанландырмаг үчүн «Крал Лир» зәһкин материал верирди. Актјорларымызын һәм әсәр, һәм дә роллар барәдәки суаллары, мүлаһизәләри кәстәрди ки, онлар бу бөјүк фәнни заһири еффәктләрә ујмадан, һәгиги, психоложи мотивләрлә чанландырмаг истајирлар. Буна көрә дә сәһбәтләр чох заман тарихи конкретлик чәрчивәсиндә олурду. Шекспириң дөвүрү, Авропа интибаһынын вә интибаһ әдәбијјатынын һәүсәлјәтләри дә актјорлары дүшүндүрүрдү. Хүсусән Гринич тез-тез бу барәдә ғыса шәрһләр верирди. Лакин чох заман елә дә олурду ки, «Лир»дәки образлар вә онларын мүрәккәб мүнасибәтләри барәдәки даһышығлар бир дә көрүрдүн ки, һисс едилмәдән јашадығымыз заманәјә тәрәф чеврилиб, нанкорлуғун, икиүзлүлүји, ријакарлығын, шөһрәт вә һакимјјәт һәвәсини бизим дөврдәки тәзәһүрләри илә «Лир»дәки конкрет бәдни тәсвирләр вә сүрәтләр арасында мүгајисәләр едилди, бүтүн буларын чәмијјәтә, инсанлыға вурдугу зәрәрләр гејд олунур, бир даһа лә'нәтләндирилдири.

Бу даһышығлар заманы белә бир фикир дејилдири ки, ики системин өлүм-дирим мүбаризәси кетдији бизим заманәдә мүртәчә гүвәләрини ријакарлығы, бәшәријјәтә, инсана индә әмәлләри, хејрлә шәрин мүбаризәси, ичтима конфликтләр Шекспир дөвүрүндә олдуғундан мүрәккәб вә шидәтәлидир. Лакин Шекспир исте'лады олмадығыдан бәдни әдәбијјатда, хүсусән драматуркијада, «Отелло»да вә ја «Крал Лир»дәки гүвәтлә әкс олунмамыш галыр. «Крал Лир» Азәрбајжан драм театрында һазырландығы илләр бу фикир чох јайылмышды вә бизим республикадан кәнарда да ону ешитмәк олурду. Лакин һәмин идиә бә'зән сәнат адәмларына олдуғу киими, мәнә дә шүбһәли көрүнүрдү. Бир дәмә јенә бу барәдә сәһбәт дүшүкдә мән өз ра јими билдирдим:

—Һәр дөвүрүн өз конфликтләри, өз мә'нәви-әхлағи һајаты олдуғу киими, хүсуси бәдни тәләбләри вә бәдни стили дә олур. Бизин заманын дә өз стили вар, сәнәтләрә вә әдәбијјата өз тәләбләри вар. Шекспир дөвүрүндә драматуркија жанрында мислсиз бир зирвәјә галхмыш бәдни тәфәккүр, нәср сәһнәсидә бизим дөврдә галхдығы зирвәдән узак иди, кениш ичтима лөвһәләр јарадан, инсаны көрүнмәмиш руһи инчәликләринә гәдәр тәдгиг едән психоложи реалист роман бу олдуғуну билмириди. Она көрә јох ки, Балзаклар, Толстойлар, Достоевскилар јох иди. Она көрә ки, дөвүрүн естетик вә мә'нәви еһтијачлары башга иди. XVI әср Балзакдан артыг Шекспирә еһтијач дүјүрдү вә Шекспир јаратмышды.

Бунула јанашы, ону да гејд етмәлијәм ки, Шекспир дүһасы, Шекспир исте'лады бүтүн дөвүрләдә инсанлары вәләк едәчәк, мафтунлуғу вә һејрәт доғурачағдыр. Онун јарадычылығы исе һајат барәдә, инсан характерләри вә мејләри барәдә, чәмијјәт, халг, һакимјјәт, фәлсәфә, әхлағ, естетика барәдә кениш вә мүхтәлиф фикирләр ојадачағдыр. Сидги Руһулла да тәғрибән бу сон ики чүмләдә дејидији жанр дүшүнүр, Шекспир бу чүр гүјмәтләндирди. Онун әсәрләриндәки, конкрет оларағ «Крал Лир»дәки кенишлик, драматуржи конфликтин сәдәлији, тәбилији, ејин заманда шахәләнмәси, һајатын, јүксәк сийәси тәзәһүрләриндән тутмуш ән ади мәншәт мәнзәрәләринә гәдәр, мүхтәлиф чәһәтләрини әкс етмәси Сидгини дә һејрәтә салыр вә вәләк едирди. Бир дәмә о мәнә деди:

«Крал Лир»дә чох һадисәләр вар. Типләр мүхтәлиф, әһвалатлар зәһкин вә ојнағдыр. Едгәр — Едмунд хәтти ајрылығда санки крал вә онун ғызлары хәтти илә бағлы дејил. Сәрбәст бир хәтди, она паралелдир. Санки бу паралел хәтләр бирләшмәјәчәк, әслиндә исе бирләширләр. Лап драмын илк башланғычындан онлар вәһдәт тәшкил едир.

— Сизчә бу ики хәтти бирләшдирән һәдир? — дејиб мән сорушдум. Сидги фикрә кетди вә хејли дүшүнүб, тәмкинлә деди:

— Шекспириң фәлсәфәси, инсанпәрвәрлији, һәгигәтә вә инсана олан мәнәбәти!

Мәнчә бу чох доғру чавабдыр вә актјорун рол үзәриндә дәрин дүшүнчәләриндән доғмушлур. Доғрудан да «Крал Лир»дәки бир чох һадисәләр вә әһвалатлар, чох-

ду вә мухтәлиф инсан характерләри, онларын тәлеји бир-бири илә заһири чизкиләрдән, заһири хәтләрдән артыг, даһили хәтләрлә, мә'нәви-әхлаги вә фәлсәфи мотивләрлә бирләшмишдир. Бу мотивлар тапмаг, образларын даһилинә энмәк, онларын үрәк телләрини титрәдән мизрабы дүз вурмаг актјордан дәрин тәфәккүр, мушаһидә, интуисија истајирди. Сидги Рухулланни Крал Лири нечә өјрәндијини, образын нечә ендијини, ону даһили әләмини нечә чапландырдығыны мән марагла мушаһидә едирдим.

Шекспир сәнәтинин бир хүсусијәти дә ондадыр ки, о, инсан сурәтләрини сон дәрәчә парлаг вә инандырычы фәрди чизкиләрлә кәстәрә биләр, јә'ни истәр кралы, истәрсә әди бир сарај галугчусуну, ја гәбиргазаны фәрдиләшдирмәји севир, булар. «Крал Лир»дә дә беләдир: әсас сурәтләрин өз көркәми, өз хасијјәти, өз тәфәккүрү вә данышыг дили вар. Кралин гызлары илә мүнәсибәти, Глостер, онун догма вә бич оғланлары арасындакы әләтәләр о гәдәр һәјәти, тәбни вә инсандир ки, Сидги Рухулланни дедији бүтүн драматик хәтләри бирләшдирән даһили фәлсәфи мотивләр нәзәрән гачырылса, әсәр Лирин вә Глостерин шәхси фачиәси кими дә ојнана биләр. Јә'ни бүтөв бир эпоханын бәдин салнамәси кими јох, әди бир мәншәт фачиәси кими сәсләнәр. Сидги Рухулла нечә бу әсәри мәнз бөјүк бәшәри бир фачиә кими анлајыр вә ону бу чүр дә чапландырмаға чәһд едирди. О, Лирдәки мухтәлиф хәтләрин, марағлы вә роһнараһик диалогларын ичиндән бүтүн драматик хәтләри вә һадисәләри вәһид, поэумаз бир композисијада бирләшдирән үнсүрләри тапыр. Бөјүк бәшәри фәлсәфи-психоложи мотивләри, Шекспир һуманизминин ифадәси олан фикирләри диггәтлә мүнәјјән едирди. Бөјүк драматургун һәңгигәтә вә инсана олан мәнһәбәтинин габарыг ифадә етмәјә чалышырды. Көрүшләримизни бириндә Сидги көзләри шыгғлаимыш һалда мәнз деди:

— Дејәсән, Лирин үрәјинә јол тапырам. Ону фачианә сәһиләрә мәнчуб едән, сонра дә дәлилик дәрәчәсинә кәтирән психоложи сәбәпләр ашкар олу. Бүтүн мәсәлә ондандыр ки, Лир һакимијјәт бәшиндә олдуғу заман кор иди, һәңгигәти көрә билмәмишди.

— Тамамилә доғрудур. — Дејиб мән онунла разылашдым. — Лир сарај адамларынын, һакимијјәт дәстканынын дөврәсиндә фырлананларын јағлы дилләринә, јаланчы тәрифләринә, јалтағлыларына инәнирди, бүтүн бун-

лары бир һәңгигәт дејә гәбул едирди. Дөвләт машынынн тәзјиги алтындә әзиләндәрдән хәбәрсиз иди. Неч онлары көрмүрдү. Онларын нечә һагсызлыглары мә'руз галдығыны тәсәввүрүнә кәтирмирди. Елә ки, һакимијјәт әлиндән чыхыр, елә ки, өзү күчлүләрин инсафсыз вә әдаләтсиз әмәлләринин гурбаны олу, јалынз онда көзү ачылар вә һәңгигәти көрүр. Лакин артыг кечдир. Әлиндән чырпынмагдан вә пешманчылыгдан бәшгә бир шәј колмир.

Сидги мәнм сон фикримлә дәрһал разылашды:

— Бу фәләкәтләр Лир үчүн фәјдәсыз олмур.

— Нәһик фәјдәсыз олмур, Лирин көзләрини ачыр. Нә гәдәр ки, Лир һакимијјәт бәшиндә иди, јаланчы, пәрдалы, бојалы бир дүңјадә јашајырды, инсан тәбиәтинин зиндинә, тәрсинә олан бир һәјәт кечирирди. Лакин һәр шәј әлиндән чыхандан сонра көзләри ачылыб, әсл һәјәти олдуғу кими көрә билдикдә о, пис хасијјәтләрдән, јаланчы һәјәт вә алданшылардан, ону әдаләтсизлијә сөвг едән кор-коранә һејвани гызғынлыгдан узағлашыр, јә'ни әсл инсан олу, өз инсани мәңлијини тапмыш олу.

Сидги Рухулла, дәфтәрини вәрәгләјиб һансы бир сәһифәни исә ачды, бармағыны ора тојуб деди:

— Доғрудан дә еләдир, Лир сарајдан говулудгдан сонра, догма гызлары вә језәләри тәрәфиндән һәр шәјдән мәһрум едиләрәк тәһгир олулудгдан сонра туфанлы-боранлы кечәдә, башы, јахасы ачыг чәлләрә дүшдүју заман дөнүб адам олу. Бу сәһнәдә онун фикриндән кечәнләр, көзүнүн габағында чапланан мәнзәрәләр чох марағлыдыр. Бир заман көзүчү бахдығы вә һеч бир әһмијјәт вәрмәдији һадисәләр јалынз инди она мә'налы көрүнүр, бәдбәхтлијин ачылығыны дадыгдан сонра: «Сән фермер итинни јохсула нечә һүрдүјүнү көрмүсәнми?...»

Мән гејри-ихтијари олараг Сидгинин сөзүнү кәсдим, диалогун даһыны охумаға мачал вәрмәдим. Чүнки бу чүмләләри тәрчүмә едәркән хатырладымын көһнә Азәрбајжан кәндиндә көрдүкләрим бир дә көзүмдә чапланды:

— Доғрудан чох марағлы мушаһидәдир. Мән һәлә ушағлыгдан кәндиндәдә көрмүшәм. Нәјјәтин бир күнчүндә бағланмыш мүлкәдәр ити, варлы адамларын дарвазадә көрәндә башыны јухары галдырыб әзизни һавәја ачараг јавашдан, тәһбәлчә вә аһәңкдар бир сәслә һүрүр. Санки ев сәһибнә дејир. «Чәлә чых, кәлән вар». Нәһини ит чыр-чындыр кәјинмиши јохсулу көрәндә исә аз галыр зәңчири гырсин, гејзлә ирәли дартыныр вә елә ачыгылы, елә

тез-тез һүрүр ки, санки элине кечә заваллы јохсулу диди-парчалајачаг. Бағышлајын, сөзүнүз кәсдим. Бују-рун...

— О чүр мәңзәрәри мән дә көрмүшәм, — дејиб Сидги фикрини топларлајар сөзүнә давам етди. — Марағлы орасыдыр ки, бу ади мәшһәт сәһнасиндән Шекспир бирдән-бири елә нәтичә чыхарыр, фикри елә дөндәрир ки, орталыға атдығы мәсәләнин бөјүклүјү илә адамы сарсыдыр, фикримизи мүлкәдар итинин јохсула нечә һүрмәсинә вә јохсулуи бу итдән нечә горхуб қәкинәрәк, бузүш-бузүшә кери дөнүб гаҗмасына чәлб етдикдән сонра, көрүн иә јазыр: «Сән бу мәңзәрәдә һакимијјәтин рәмзини көрә биләрсән — итә дә рүтбәсә олан бир адама табе олар кими мүт'илик кәстәриләр».

Сидги Руһулла рол үзәриндә ишләркән сечиб ајырдығы вә хошуна кәлән сәһнәләри, үрәјинин мүәјән дүјүгүларын охшајан фикрләри, һәр бир инсана мөхсүс әдәләт вә һәҗигәт һиссәларини тәрәннүм едән фәлсафи-естетик көрүшләри сәһнәдә хүсуси бөјаларла чанландыра билмиши. Сонралар, тамаша һазыр оlanda мән Сидгинин бу сәһнәләри нечә һәрәротлә ојнадығына вәлән идим, о һәмнин сәһнәләри елә ојнајыр, сөзләри елә дејир, елә һәрәротли һиссләр вә еһтирасларла ашылајырды ки, санки мүғәддәс шәхси инам вә әғидәсини һансы тәһрифләрдән-сә горујур, мүдафиә едирди.

Ролу һазырлајаркән, хүсусән туфан сәһнәси барәдә о, чох дүшүнүр, чох ахтарырды. Мә'лумдур ки, бу сәһнә актјордан ән чох усталыг тәләб едән бир сәһнәдир. Чүнки бурада Лирин дәли олмасы, һеч дә әглини итирмәси дејил, әксинә, елә һәҗигәтләри дүјүб дәрк етмәсиндир ки, елә фикри-фәлсәфи кәшфләридир ки, бу кәшфләр дүнән бөјүк бир кралдыға ағалыг едән ғызғын еһтираслы һакими бу күн мүдрик бир философа чевирир. О, инсан һәјәтины бүрүмүш әдәләтсизлиги, зулмә, јалана, артыг, лә'нәт јәғдырмагла галмыр, күнаһкарларла чәзә тәләб едир, бир даһа элине ихтијар кечә, инсан мә'нәвијәтин чүрүдән, һәјәти зәһәрләјән бу рәзаләтләри вә ону төрәдәиләри мәнә едәр. Ејин заманда, туфан сәһнәсиндә елә эпизодлар вә диалоглар вар ки, онлар Лирин мә'нәи сарсылдығыны, әгләкәлмәз нанкорлуг вә әдәләтсизликләрдән дәли олачаг һала кәлдијини кәстәрир. Беләликлә, һомин сәһнә мүхтәлиф шәкилдә чанландырыла биләр: Лирин бәсирәт көзүнүи ачылмасы, мә'нәви чәһәтдән ајы-

лыб камилләшмәси, һәјәтин әсл мә'насыны, дәрин һәҗигәтләрини дәрк етмәси шәкилдә вә һәм мә'нәви, һәм дә чәсмәнин ифласа уғрамасы, дәли олаб, әглини итирмәси шәкилдә... Сидги Руһулла Лир сурәтинин дахили мүрәккәблијинә, онун мә'нәви инкишафына, фикир вә еһтирасларынын дәјишмәсинә хүсуси диггәт верирди. Көрүшләримиздән бириндә Сидги мәнә деди ки, Лирин мә'нәви ајылмасыны вә јүксәлишини хүсусән онун бу сөзләриндә көрүр вә әкс етмәјә чалышачаг: «Гој чинајәтләрини әдәләт мәһкәмәсиндән кишләдәнләр тир-тир титрасинләр. Көрүм онларын гаилы әллари гурусун! Гој ичдији мүғәддәс анды позанларын, утанмаз јаланчыларын вә кишлән зиндән төрәдәнләрин горхудан түңләри биз-биз олсун. Гој көзәл зәһирн көрмәкләри илә чинајәткар фикирләри кишләдәнләрин әсил үзү ачылсын!».

— Фикир верирсинизми, бу сөзләрдә һуманист бир гәлбин нечә һәрәротли чырпанылары ешидилир! — дејиб мән Сидгинин диггәтини Шекспир һуманизминин чалы һәјәти гүввәсинә чәлб етмәк истәдим.

— Һәмнишә дә ешидиләчәк, өлмәз сөзләрдир! — дејиб Сидги тәсдиг етди. — Бә'зән мәнә елә кәуир ки, олду, ғызмар бир шәјә тохунурам — сөз дејил, јанар очагдаи чыхарылмыш көздүр!..

Актјорун рол үзәриндә нечә ишләдијини, ролла илк танышылгдан ону мәннимсәјиб сәһнәдә чанландырана гәдәр кечирәјин һәҗәчәналары, севинч вә кәдәр дүјүгүларынын онун үрәјиндә нечә бир-бирини әвәз етдијини иләмәк, мүшаһидә етмәк сон дәрәчә марағлы ишдир. Хүсусән о актјорлар ки, онлар јалныз интуенсија илә, һиссијәтлә һәрәкәт етир, һәм дә аналитик шүүра маликдиләр. Суратин һәр бир һәрәкәтин барәдә дүшүнүр вә ону тәһлил едирләр. Чаббарлы демшикән, психологдурулар. Азәрбајҗан сәһнәсиндә белә актјорлар аз олмайыб. Мән дејәрдим ки, Зејналов, Әрәблински, Аббас Мирзә Шәрријаде, Мәрзијә ханым, Үлви Рәчәб, Һидајәтзәдә вә башгалары мәнз бу јол илә јарадыблар. Сидги Руһулла зәһирән тәмкинли вә аз данышан иди, ләкин дахилән һәрәротли вә фәал олдуғуну онула бир јердә ишләмәзи сәнәт достлары тәсдиг едирләр. О, ојнајачагы рол барәдә арамсыз олараг дүшүнән, ролу һәртәрәпли дәрк етмәјә чалышан сәнәткарлардан иди, тамаша һазыр олуб кәстәрилән күнә гәдәр, о, ахтарышларыны давам етдирир, парәһат үрөклә рол үзәриндә ишләјирди. Лир сурәтинин мәнз бу

чүр назырладыгы барөдө мөн мүшәһидәләринин бир һисәсини нәгел етдим. Анчаг бир элавәә еһтиҗаҗ дујур-ман. Бу элавәәсиз Сидгини Лир сурәтини сәһнәдә бәшәри бир фачиә кими нечә вә һансы јолларла сәсләндир-дији барөдә тәсәввүр мәнчә јарымчыг олар.

Јухарыда көрдүк ки, Сидги Рухулла Лирин гызлары илә, језиәләри вә ә'јанларла мүнәсибәтләринин тәһлил едә-едә онун фачиәсинин дәрин ичтиман мә'насыны, бу бөјүк фачиәнин ифадә етдији һуманист фикирләри вә идеаллары нечә дәгиг сурәтдә өзү үчүн ајдынлашдырыр, онларын парлаг сәһнә ифадәсинә нечә һисәсә вә нараһат бир үрәклә чалышдырды. Лакин Лирин сәһнәдә бүтүн мүрәккәб һисәләри илә, бүтүн өзәмәти илә чанланмасы үчүн вә азыр. Лирин үмүмбәшәри бир фачиә кими сәләмәси үчүн ејни заманда шәрин, әүләм вә әдаләтсизли-јин инсан табиәтиндә «әзәли вә әбди» кејфијјәт дејил, тарихи бир һадисә олдуғуну кестәрмәк үчүн нә исә даһа бир шеј лазым иди. Кестәрмәк лазым иди ки, Лирин фа-чиәсинин көкләри дәриндир, бу фачиәнин төрәдән маһи-јәтчә јарамаз, әдаләтсиз ичтиман мүнәсибәтләрдир. Бө-јүк вә ортанчыл гызы ағсаҗлы ата илә амансыз рафтара мәчбур едән сәбәбләр јалныз нанкор тәбиәтләриндә де-јил, анданкәлмә иблис олмаларында дејил, бәлкә даһа дәринләрдә, чәмијјәтин, гурулушун дәрин гатларында кизләәнишидир. Бир дәфә бу барөдә сөһбәт едәркән Сид-ги деди:

— Лирин мүнәһимләри чох кенишидир. О, евиндән-ешиндән дидәркин дүшдүјү заман белә, күнаһы нанкор гызларында көрмүр. Оуну һәдәфи даһа бөјүкдүр. О, аилә мүнһитиндән узағлара бахыр вә һәр јердә әдаләтсизлик, инсафсызлыг, амансызлыг көрүр. Лир дејир: «Позғунлуг адәт олмушдур». Демәли, Лирин дили илә позғунлуга, әдаләтсиз ишләрә адәт етмиш бир чәмијјәти лә'нәтлән-дирмәк лазымдыр.

Әлбәттә, мән Сидги илә разылашдым вә дедим ки, ју-харыдакы чүмлә Лир фачиәсиндә тәсәдүфон ишләнмә-мишидир. Бөјүк драматургун бүтүн ичтиман-фәлсәфи, әҗ-лаги аңлајышлары, һуманизм естетик идеаллары илә бағлыдыр. Әслинә баһанда «Крал Лир» фачиәси һадисә-ләрин, бәди сурәтләрин вә образлә ифадәләрин бүтүн эһкимлији, рәкәрәһклији, мүхтәлифлији илә бәрәбәр мисилсиз дәрәчәдә бүтөв, там әсәрдир. Әввәлдән ахыра бүтүн үнсүрләр, бүтүн сөзләр, чүмлөләр вә һәрәкәтләр

бири бириндән доғур. «Позғунлуг адәт олмушдур» чүм-ләсн дә әсәрин үмуми руһу илә бағлы олараг дејилмиш-дир. Әслинә баһанда тарихи бир чәмијјәтин һәјәти, ич-тиман мүнәсибәтләри бурда јүксәк фәлсәфи-естетик әк-сини тапдығындан, Шекспир, төрәнән чинајәтләрдә ај-ры-ајры шәхсләри иттиһам етмәк фикриндән узағлашыр вә чинајәтин үмуми сәбәбләрини, дәрин көкләрини ах-тары — о, ичтиман бәрәбәрсизлијә, «гызыл бүт» адланан бәләни чәмијјәтдә нә гәдәр фәләкәтләр төрәтдијинә, нечә өткәм вә һаким мөвгә тутдуғуна ишәрә едәрәк Лир-нин дили илә дејир: «Гызыла тутулмуш күнаһ ән сәрт һакимләрин силаһыны сындырыр. Чыдыр кәјинимиш кү-наһы исә чыртдан саман чөпү илә учура биләр». Тәби-дир ки, белә бир чәмијјәтдә чинајәтләрин көкү кәсилә билмәз. һакимләр дәјишмәклә, һакимијјәт башында за-лым вә амансыз бир мүстәбиди мүләјим, рәһмдил бир адам әвәз етмәклә чинајәтләр азалмаз. Чүнки мәсәлә шәхснәјјәтләрдә дејил, гүдрәтли, амансыз һакимијјәтдә-дир. О һакимијјәтдә ки, машына бәнзәјир, машыны кими гурулуб вә машыны кими һәрәкәт едәрәк һамыны, һәтта һакимиин өзүнү дә дүшдүјү истигамәтдә чәкиб апарыр. Буна көрә дә әзәб вә әзијјәт ичиндә чырпанап, дүшүнән, чинајәтләрин сәбәбини ахтаран Лир, һәһәјәт, һајгырыр: «Һеч кәс мүғәссир дејил, һеч кәс!» Бәс мүғәссир кимдир? — Әдаләтсиз ичтиман мүнәсибәтләр!

Узун ахтарышлардан, дәрин руһи изтирабларла долу көркип вә бөјүк зәһмәтдән сонра Сидги Лир сурәтини елә ојнады, елә јаратды ки, һамыны вәлел етди. Она баһан-лар сәһнәдә чалып, бөјүк еһтираслы нисан көрүрдү. Бу нисанын фачиәсн кестәриди ки, әүләм, һагсызлыгы, нан-корлуғу арадан галдырмаг үчүн инсанлар әдаләтли ич-тиман мүнәсибәтләр јаратмалыдыр, «гызыл бүт»үн әсә-рәт вә ағалығындан гуртармалыдыр.

«Крал Лир» назырланаркән јаранмыш јардычылыг үнснјәти, мәним актјор Сидги Рухулла сәһнәтиңә илк көңлик илләриндә ојанмыш вә кетдикчә артан сәһнимн мәһәббәтим, онун «Һәјәт» пјесиндә Сүләјман ролундакы чыхышы илә мәним јаздығларыма вә әдәби-ичтиман фә-ләијјәтиңә ојанмыш марағы бизим арамызда дәрин мә'-нәви јахынлыға сәбәб олду. Бу мә'нәви рабитә һеч бир заһири тәһәһүрә, көлиши көзәл, дәбдәбәли сөзләрә мөһ-тәч олмаммыш вә бу чүр сөзләрдә ифадә едилмәмишиди. Јадыма кәлмир ки, Сидги Рухулла илә биз шәрәб гәдәһ-

ләрини чинкилтис алтында бир-биримизə мəһəббət вə сəдəгət изғар етмиш олаг, бир-биримиз тəрифлəјиб кəјлэрə галдыраг. Белə шej олмайыб — нə онун тэрəфиндэн, нə дə мəним. Лакин арамыздə сөзсүз вə заһири тəзаһүрсүз мə'нəви рабитə, һəгиги инсан вə сənəткар үнсij-јəти олуб вə бу дə, чох аз көрүшмəјимизə бахмајараг, давам едиб, дəринлəшиб. Вəфат едэркən, табутуну галдыранларын сырасында мəни дə көрмək истəдijини вə-нсijјəт етмиш олдуғуну ешитдикдə, əлбəттə, чох мütəəс-сир олдум. Мəн онун сənəтини нечə севмиш олдуғуму, шəхсijјəти барадə нечə учə фикрлэр бəслəмиш олдуғуму һамыдан јахшы билирəm вə бу күн о һисслəri сизə тəгдим етдијимə шадам. Инаньрам ки, бу һисслэр Сидги Руһулла сənəтинə пəрəстии едэнлəri дə севиндирчək.

Јанвар, 1969.

ФƏДАҚАР ТƏДГИГАТЧЫ

Сəлман Мүмтаз XX əср Азэрбајчан əдəбијјат вə мəдəнијјət хадимлəri арасында көркəмли јер тутан шəх-сijјəтлəрдəндир. О, мурəккəб бир һəјат јолу кечмиш, зид-дијјəтли бурулғанларə душмүш, мүхтəлиф фикри чэрə-јанлар арасында өзүнə доғру јол тапа билмишдир.

Сəлман Мүмтаз тарихимизин мубаризэлэр, чырпы-нышлар, ахтарышлар дөврүндə — əсрин əввəллərиндə фəалијјətə башламышдыр. Һəм дə узун мүддət Азэрбај-чандан хејли узаглардə јашамыш, о мүнтин аб-һавасы илə пəрвəriш тапмышды. Гijмəтли чəһət, Сəлман Мүм-тазын зиддијјəтли, думанлы, чарпашыглы мубаризэлэр ичиндэн доғру јол сечмəсинə кəмək едэн чəһət бу олуб ки, узагдə јашадығына бахмајараг, о неч вахт өзүнү дог-ма халгындан ажры һисс етмəмишдир. Халга мə'нəви вə дəруни бағдылыг һисси дүз јол тутмасына, халга фəјдə-лы хидмət јолу тапмасына кəмək етмишдир. Мəһз бу мүгəддəs дүјеу ону узаг мəсəфэлəрдэн дə олсə əл узадыб «Молла Нəсрəддин», «Зəнбур», «Тути» кими журналлар-ла əлагə јаратмаға, 70 ил бундан габаг Аббас Сəһһəтин чағырышына сəs верэрək Сабирин əсэрлəрини чап етмək үчүн вəсант топланышында фəал иштирак етмəјə руһлан-дырмышдыр.

Биз, Сəлман Мүмтазла отузунчу иллəрин орталарын-дə шəхсən таныш оланлар, јахшы хатырлајырыг ки, о нə гэдэр фəал, јорулмаз бир əдəбијјат вə мəдəнијјət фəдə-иси иди. 1935-чи илдə бир дəстə јазычы Ленинградə кет-мишди. Азэрбајчан əдəбијјаты кечэлəri кечирилрди. Сəлман Мүмтаз дə о дəстəнин ичиндə варды. О, бүтүн көрүшлəрдə вə сөнбэтлəрдə фəал иштирак етмəклə бəр-бэр вахт тапыб Елмлэр Академијасынын Шəргшүнаслыг Институтуна гачыр, академик Самојлович вə көркəмли

шәргшүнас профессор Бертелсә көрүшүр, хүсуси фондлардакы әлжамаларыны вә китаблары көздән кечирһи, гејдләр едирди. О заман Сәлман Мүмтазын јашы әлдиндән өтмүшдү. Биз исә ондан икки доғға чаван идик — ијирми үч — ијирми дөрд јашында. Доғрусу биз көрүшләр вә сөһбәтләрдән јорулдуғ. Сәлман Мүмтаз исә јорулмағ нә олдуғуну билмирди. Сәлман Мүмтазы јорулмаға гојмајан нә иди? — Бу сөһиркар гүввәнин ады мәнәһбәтдир, ешиғдир! Әдәбијјатымыза, мәдәнијјәтимизә олан мәнәһбәт Сәлман Мүмтазы илһамла чалышмаға сөғг едирди. Биз һалә о заман өз арамызда онун бу бөјүк мәнәһбәтиндән һејранлығла данышырдығ.

Мәнәһбәт икки чүр олур, бир кор мәнәһбәт, бир дә биллә әсасланан ачығкөзлү мәнәһбәт. Дејирләр ки, оглангыз, киши-гадын, бачы-гардаш, өвлад-валидеји, һәмчиннин халғ, вәтән мәнәһбәтин әдәтән кор олур. Бурада «Нијә севирсән, нә үчүн севирсән?» суалы јохдур. Белә суал һәмишә јерсиз көрүнүр, рационал шуруун гурулуғу киши шәрһ олунар. Ләкин һәјәтаны јүзләрлә тәзаһүрләриндә сүбүт олунамүшдүр ки, инсан севдијинин көзәликләрини, јүксәк кејфијјәтләрини вә нәчиб сифәтләрини нә гадәр дәриндән дәрк едик анларса, јалныз дујғулар васитәсилә, һисс етмәклә кифәјәтләмәјиб идракын, әглин көзүлә дә онлары көрүб дәрк едәрсә, бир о гадәр мәнәһбәт күчлү олар, ән әсаслысы да будур ки, етибарлы олар. Чүнки кор мәнәһбәт, јалныз һиссијјатдан гидаланан мәнәһбәт һиссијјат сојујан киши сојујур, зөғг мәнәһбәтиндән әзәб-әзизјәт мәнәһбәтин чеврилик. Кор мәнәһбәт чох заман фыртыналара, ачы јелләрә, күләкләрә давам кәтирмир, мөвгеләрини тез әлдән верир, дөнүклүк едир, гојуб гачыр. Чүнки ону гидаландыран һиссијјатын өзү дөнүкдүр, тез дәјишәндир, о заман ки, һиссијјат идракла бирләшир, мәшүғүн көзәл сифәтләрини дәрк етмәклә бағлыдыр, онда мәнәһбәт дөнүклүк билмир, анчағ ашиғлә бир јердә мәнәһ олур.

Сәлман Мүмтазын әдәбијјат вә мәдәнијјәтимизә олан мәнәһбәтн белә мәнәһбәт иди. Бу мүғәддә ешиғ иди вә о ешиғ Сәлман Мүмтазын әдәбијјатымызыз јахшы билмәсиндән доғмушдү. Сәлман Мүмтаз әдәбијјатымызын мүдрнк, инсанпәрвәр әсәрләрини, пак вә тәмин һиссләри, бәшәри фикри вә идеаллары әкс едән әсәрләрини чох көзәл охујуб мәннәмәмишди, орадакы рәмзләри, сөзүн көзәллији-

ни, мәна чаларларыны дәриндән-дәринә дујмуш, севмишдир.

Сәлман Мүмтаз шаир олуб, журналист олуб, ичтимаи вә мәдәни ишләрдә чалышыб. Ләкин онун халғ гаршысында ән бөјүк хидмәти әдәбијјатымызыз топламағ, өјрәнмәк, чап етмәкдән ибарәтдир.

Һәр бир ишин мүвәфғәијјәти, ону јеринә јетирән адамларын мәғсәд вә вәзифәсини нә дәрәдәдә дүрүст вә доғру аңламасындан асылыдыр. Сәлман Мүмтаз тарих вә халғ гаршысында бојнуна чәкдији ишин бөјүк әһәмијјәтини јахшычә дәрк етмиш вә бу иши бутун варлығы илә севәрәк, она ашиғ оларағ фәдакарчасына јеринә јетирән бир адамы.

Бу ишә сонсуз мәнәһбәт вә сәдәғәт јалныз әдәбијјата мәнави бағлылығын дејил, ејни заманда Сәлман Мүмтазын вәтәнпәрвәрлик, вәтәндашлығ һиссләринин ифадәси иди. Јухарыда онун әдәбијјатымыза олан мәнәһбәтнин бөјүк идракн гүввәсини гејд етдик. Сәлман Мүмтаз илк китаблары чапа һазырлајан заман Совет һакимијјәтинин илк илләри иди. Азәрбајҗан әдәбијјатынын тәдғигаты јеничә оларағ кениш елми әсасларда гурулмаға башлајырды, онун марксистчәсинә өјрәнилмәси вә тәһлили сәһәсиндә илк адымлар атылырды. О заман әдәбијјатымызын тарихи мәнәһбәти, естетик вә фәлсәфи-фикри хүсусијјәтләри, чаһаншүмүл шөһрәт газанмыш бәзи өрмәз јарадычыларынын милли мәнсубијјәти вә саирә бәлгә мубаһисәләр варды. Феодал вә буржуа мүнәсибәтләри дөврүндән галма јанлыш фикирләр — тарихи фактлары, елми дәлилләри, сәғлам мәнтиғи һәғиғәтләри кобудчасына роад едән фикирләр һалә өзүнә мејдан тапырды. Белә бир заманда Сәлман Мүмтаз бөјүк вәтәнпәрвәрлик гуруру илә әдәбијјатымызын дүнија шөһрәтиндән данышырды. 1925-чи илдә «Аға Мәсин һ Ширвани» китабынын мүғәддәсиндә о, әдәбијјатымызын әзәмәтини гејд етмәклә бәрәбәр диггәтини мәнә мубаһисәли мөсәләләрә вә дөврләрини тәдғигинә чәкәрәк јазырды: «Сәккиз вә доғгузунчу әср һичридә әдәбијјатымызын јарадылмасы үчүн көнүлдән чалышарағ, Азәрбајҗан халғынын адыны көјләрә гәдәр јүксәлдән вә онун варлығыны дүнијанын һәр бир күшәсинә ешитдирән Нәсимни, һәбиби, Хәтән вә Фузулиләрин мүрур илә һәр һансы сәбәбләрдән долајы исә унутулмуш кирабанәа шәһрләрини сәһнеји-мәтбуаатымыза чыхардығым бир заманда он ики вә он үчүнчү әсрләрдән

дә бәһс етмәјим лазым вә вачибдир. Чүнки Вағиф илә Фүзули, Хәтан, Һәбиби, Нәсими вә Нәсимидән даһа нечә әср габагча кәлимиш шайрләримизин араларында сәнәткарлар әлләри илә ишләнилиб узадылан вә силсиләјишәрини зәриф вә зәрин һәлгәләри артыг бир-бирләриндән ајрылмыш вә даһа доғрусу ғырылыб төкүлмүшдүр. О силсиләләри гурмаг вә о ғырылан әдәби зәңчирләри кәвал бир сурәтдә бир-биринә битишдирмәк үчүн ики чәбһәдә чалышмалыјам».

Сәлман Мүмтаз Азәрбајчан халғынын бөјүк шә'р силсиләсини «Ајрылмыш, ғырылмыш, төкүлмүш зәриф вә зәрин һәлгәләри» дәјәндә әсәрләри кифәјәт гәдәр тәдиг олунаммыш, гижмәтләндирилмәмиш шайрләри, һәм сү'ни јолларла башга әдәбијјатлара чалашдырылмыш шайрләри, һәм дә әсәрләри итиб батмыш, мүхтәлиф гарәнлиг кушәләрдә галмыш шайрләри нәзәрдә тутурду. О јазырды: «Бизим үчүн түркчә, фарсчә јадикарлар, әрмағанлар бурхәкб кәдән бөјүк вә улу Азәрбајчан философ вә һәкимләрини өзләрилә бәрәбәр шаһкар әсәрләрини дә таныб мейдана чыхармалыјам. Чүнки онлар тапылмајыб вә әсәрләри мүәјјән едилмәдикчә «Азәрбајчан әдәбијјат тарихи» көндүмүзүн истадји кими араја чыхмајачагдыр. Бу да әдәбијјатымыз үчүн олдугча бөјүк бир нөгсан вә ачыглыг тәшкил едәчәкдир».

Сәлман Мүмтаз бүтүн бачарығыны, бүтүн гүввәсини бу «ачыглыгы», индики ифадә илә дөсәк — бу бошлуғу долдурмаға вермишиди. О, чалышырды ки, бизим гәдим вә зәңкин әдәбијјатымызын тарихи «көндүмүзүн истадји кими, јә'ни мүкәммәл топланараг, өјрәниләрәк, гарәнлиг нөгтәләр галмадан, тарихләри вә мүәллифләри мүәјјән олунараг чап едилсин. Сәлман Мүмтаз бу ишни чәтинлијини дә јакшы билирди. Илләрин ахтарышлары заманы бу чәтинликләрдә аз гарылашмамшыды. Әсрләр узуну давам етмиш зүлм вә чәһаләт бир сыра башга өлкәләр кими Азәрбајчаны да өз елм, әдәбијјат вә мәдәнијјәт абидәләрини тамамилә топлајыб, әсрин полиграфия мәдәнијјәтини уғун чап етмәјә гојмамшыды. Бу мәсәләдә дә инкишаф етмиш халглардан кери сахламышды. Сәлман Мүмтаз бу вәзијјәти инскилли бир гәләмлә гејд едирди: «Башга милләтләрдә һәр һансы мөвзуларда олур-олсун бир кичик әсәр јазмаг һәвәсинә дүшән мүәллифләр үчүн минләрчә мәхәзләр, гәзәтә вә журналлар тапылдыр».

Бәс ингилабымызын илк илләриндә јухарыдакы сәтирләри јазан Сәлман Мүмтазын мә'хәзи нәдән ибарәт иди? О, образлы вә тә'сирли бир ифадә илә јазыр ки, мөһим мә'хәзим «муркүнәләр, күвәләр ағызларындын, сичанлар, кәсәјәнләр боғазларындын артыг галмыш чырыг-мырыг јарпаглар вә дармадағын чүңкүләр вә бәјәзалардыр. Гәјәнағларым, мәнбәләрин исә учуг, јыхыг гәбир дашлары илә сөгфи көкмүш мәсид тәғлары олмушдур. Истифадә етдјим гәзәтә вә журналлар да гоча кишиләрин вә чох јашамыш гадынларын һәфизәләри вә һөвсәләридир».

Сәлман Мүмтаз бөјүк бир һәвәс вә сәјлә классик әдәбијјатымызын гижмәтли нүмунәләрини топламаға чалышмышдыр. О, Фирдун бәј Көчәрлинин вә «Даншмәндән Азәрбајчан» мүәллифи Тәрбијјәти башлағдығы тарихи ишни ән көркәмли давамчысы олмушдур. Әдәбијјатымыз гарышында онун хидмәти һәмишә миннәтдарлығла јад едиләчәкдир. Бирчә Нәсими күллијјәти кифәјәтдир ки, онун ады әдәбијјатымыз топламыш, өјрәмиш шәрәфли шәхсәјјәтләрдә јанашы чәкилсин. Һалбуки о јаллыш Нәсими әсәрләрини дејил, Вағиф, Видади, Нишат Ширвани, Аға Мәснн Ширвани, Гөвси Тәбризи, Закир, Мирзә Шәфи Вазеһ вә башга классикләримизин әсәрләрини, халг әдәбијјатыны, ел шайрәлини топлајыб чап етмишидир.

Ијирминчи-отузунчу илләрин кәңчәләри вә зијәләлары әдәбијјатымызла дәрн танышыг үчүн Сәлман Мүмтаза борчлудурлар. Онун чап етдирдији китаблар о дөврдә әлдә-әлә кәзирди. Охучуларын билјини артырмағда, јакшы зевг тәрбијә етмәкдә, анлајышларыны кенишләндирмәкдә, әдәбијјатымыз, мәдәнијјәтимизә мәнәббәт ојатмағда бөјүк рол ојнамышдыр.

Мүнһити, зоманони, дөвүр нәзәрә алмадан вә о дөврдәки һадисәләрдә әләгәләндирмәдән һеч бир көркәмли хәдимин ишнинә вә фәалијјәтинә объектн гижмәт вермәк олмаз. Сәлман Мүмтазын классик әдәбијјәти вә халг јарадычылығыны топлајыб чап етмәси өз-өзүләүндә соң дәрәчә мүсбәт вә көрәкли иш олмағла бәрәбәр, гејд етдијимиз кими, о илләрдә әдәби-естетик фикрин инкишафына, бә'зи нагис, гејри-камил вә јайлыш анлајышлардан узлағлашмасына да көмәк едирди. Айры-айры классикләрин јарадычылығына бајағы мүнәсибәт, онларын әсәрләриндә дәрн ичтимади, фәлсафи, эхләги мотивләри гижмәтләндирмәк кими јайлыш мейләрин арадан галдырылмасында әдәбијјатшүнаслығымызын өзүнү дахилдә

инкишаф ва тэкамүлү илэ жанашы Салман Мумтазын чап етдирдижи китаблар да бөүк рол ойнамышдыр. Чүнки эи'нэви лирик-ашигана эсэрлэрлэ бэрабар Салман Мумтаз шаирлэримизин ичтимаи зүлм ва эдалэтсизлик элэ-һинэ, һаким мүртэче тэбэгэлэрлэ гаршы халгын, ээһмөт-кеш күтлэлэрини манафежини мүдафиэ едан эсэрлэрини дэ ахтарыб тапыр вэ бу китаблара дахил едирди.

Элбэттэ, Салман Мумтазын топлайыб чап етдижи эсэрлэр һәм шаирлэр барэдэ мөлүмат, һәм дэ сај чэһэтдэи эввалки нэшрлэрдэн хейли камил вэ долгундур. Бэ'зи шаирлэр барэдэ һэтта Фиридуи бэј Көчэрлинин «Азэр-бајчан эдэбијјаты тарихи материаллары»на дахил олмамыш мөлүматы вэ онларын бир сыра гиймэтли эсэрлэрини Салман Мумтазын китабларында тапмак мүмкүндүр. «Аға Мэсин Ширвани» китабыны буна мисал кэтирмэк олар. Бу мараглы шаир вэ онуи дөврү барэдэ Салман Мумтаз даһа атрафлы мөлүмат верир. Фиридуи бэј Көчэрли онуи үч ше'рини, о чүмлэдэн «Дэхи нэ бэзэнмэк...» кими чох көзэл мүхэммэсини чап етдижи һалда, Салман Мумтаз буиуларла жанашы бир сыра башга гэээл, мүхэм-мэс вэ тэрчибэндлэрини вермишдыр. Надир шаһын өлүмүндэн сонракы һэрч-мэрчлик дөврүндэ гулдур вэ амансыз шаһсевэн Әһмэдханьи он ики мин гошула Ширван үзэринэ јүрүшүнү вэ төрөтдижи агыр фачнэин тэсвир едан «Наһаг ган» мүхэммэсини дэ чап етдирмишдыр ки, бу эсэри мээмуунуи кенишлији вэ формасына көрө поэма эдландырмаг олар. «Дэхи нэ бэзэнмэк» мүхэммэси естетик һисси, инчэлији, лирик дүјүгуларын көзэллији вэ эрифлији, ше'рин бэдин формасынын ојнаглыгы чэһэтдэн олдугча камил эсэрдир вэ тэсадүфи дејил ки, она чохлау бэн-зэтмэлэр јазылмышдыр:

Еј шух, рухуи күи кими эшјаја мүчөллэ,
Ушлагэ тамашаји чызалми фороһэфза.
Мэ'ниде румузун — дэлһини елми мүзэмма
Сэн кими тапылмаз бүти-зиба санэм эсла
Һэр эиб сэнн сүн'и худд бирлэ мүһајја.

Салман Мумтаз Фиридуи бэј Көчэрлинин дэ бөүк сэнэт нумунэси кими чап етдижи «Өлдүр мәни, олсун элэ-лэрини вар» тэрчибэнди, «Кэрэк» вэ «Галмышдыр» мүхэммэслэри илэ жанашы «Мүшкүлдүр» гэээлини вэ «Төв-бонамэ» адлы тэрчибэнди дэ охучуларла чатдырмагла бу бөүк шаир һаггында даһа кениш тэсэвүвр јарада билмишдыр. Бу эсэрлэр гиймэтли сөз инчилэри саяылмалы.

дыр, дэрин мәналы, һэјати, эхлаги фикирлэрлэ, һэчиб һисани дүјүгуларла, ибрэтамиз афористик ифадэлэрлэ долудур.

Еј ронки-рүзари ше'леји һур,
Гылманэ мисал, һисбети һур.
Бир шух ки олду һиснэ мэгур
Чох олмэз онуи едаси мээгур
Кэл сэн дәхи гылма фитисени шур,
Етмэ өзүнү бу төврэ мөшүр,
Та вэслэн ејладани мәни дур,
Анчаг ки буудур дилмидэ мээкур
Уфтадеји ешгэ ејләмэ зур,
Гојма мәни дара сенидэ рончур
Хубларад эјр бу нэсэ дүстур,
Өлдүр мәни олсун аллэрини вар.

Инчэ, лирик дүјүгулары, камил зөвүг ифадэ едан бу ше'рлэрдэ эхлаги принсип вэ көрүшлэр охучу фикрини чөлб едир, эслиндэ, ше'рлэрин эсас мээмуунуи мә'нэви сафлыг вэ көзэлликдир. Мэсэлэн, дөнүк, вөфасыз чаван илэ өмүр сүрмэјини, һэнигэтдэн үз дөндэрмиш адамын тэ'нэ вэ тэнигиндэ дэзэјини нэ гэдэр чэтин олдуғу көрүн нечэ бэдин, нечэ көзэл верилмишдыр.

Көнүл ихлас тутмаг бивафа чаванэ, мүшкүлдүр.
Һэнигэт билмэјондэн даг чөкмэк чанэ, мүшкүлдүр.
Јаман күи дүшмөншидир, јашы күндэ јар һэмдэрдэн.
Јемэк һамара илэ һану-һэмэк һарданэ, мүшкүлдүр.

Јахуд ханлыглар арасында чэкишмэлэр, басгынлар, гарэтлэрлэ долу олар о дөврдэ һачэбэт вэ хейрхаһлыгыи, һисанијјэт вэ мэрһомэтин, һисафини вэ содагэтин, вөфаныи вэ е'тибарын нечэ арадан апарылдыгыи, алим-лэрдэ шэриэт, ханларда эдалат галмадыгыи Аға Мэсин бела тэсвир едир:

Дилэ етмэ төвэгте расткуиғи ганда галмышдыр.
Гарни өкөдир, онлар кечэн дөврнда галмышдыр.
Намэкдэ гэдэр-гиймэт, нэ көрмөт һанда галмышдыр
На асари шафа бимар үчүн дэрманда галмышдыр,
Бала чэкимэклијэ нэ табу төгөт чанда галмышдыр.

«Наһаг ган» поемасына илэ Салман Мумтаз хүсуети шэрһ јазмыш, онуи азэрбајчанлылар үчүн чох мүһүм вэ дөјэрли мээзумэ олдуғуну, ичтимаи-тарихи мә'насыны тэкрарэн гејд етмишдыр. Бу поэма эдэбијјатимызда реализмин инкишафы чэһэтдэн дэ чох гиймэтлидир. Поэмада дэрэбөјлиик мүбаризлэри вэ онларын мүртэче маһијјэти реал чизкилар, тарихи фактлар эсасында әкс

олунур, о заманкы ганлы мубаризея чэлб олунмуш чо-лу тарихи шахсиятларин ады чокилер. Эмхедхан кими сојугучу вэ чапганчыны ханлар, бэлэр арасындакы ди-дихмэдэн истифада едиб ийле вэ јаланларла этрафына тарафдарлар топлајараг өлкөнү чапыб таламасыны, зора-кылыг, амансызлыг, гэддарлыгла һэр јанда горху вэ ва-ниме јаддыгыны, Дәрбәнддә једди јүз көз чыхарылдыгы-ны, Муғанда гәтл-ам дүзәлтдијини, Чавадда инсан кәлләлариндән минаре учалтдыгыны бөјүк гәзбәлә, үрөк ағысы илә тәсвир едөн шаир, халгын тәлеји үчүн һәлл-едичи бир мәсәләјә тохунур. О, көстәрир ки, шаһсәвән Эмхедхан кими јыртычылар, мәһз она көрә өзләрина мејдан тапа билриләр ки, халгын арасында бирлик јох-дур, әдәвәт вэ нифаг дујгулары јайылыб, һәр кәс өзүнү дүшүнүр, гоншу гоншудан, јолдаш јолдашдан килејли-дир, күсүлүдүр, наумидир. Буна көрә дә, өлкә, вәтән сәһибсиз кимидир. Јер сәһибсиз оландә иса доуз тәләјә чыхар. Эмхедханлар вәтәндәшлар арасындакы нифагдан истифада едиб гачаг-гулдур табиятлин адамлары башла-рына ығыр вэ баш кәсмәк, көз чыхартмаг кими террор-чулугла бүтүн чамаатын ичиндә кор бир ваһимә јарадыб билдикләрини едирләр.

Ширванын торпагына кәдди о хаин бир чаг,
Вар иди халгын арасында индурәтлә нифаг.
Чүмләсн олмуш иди бир-биринин узуна ағ
Јери хали көрүбөн тутду о куйн јайлаг,
Бир баша басды елин чәсләрини Ширван төк...

Сәлман Мүмтаз бизим реализм адландырдыгымыз әдәби чәрәјаны төрәмәсини тамамилә һаглы олараг әй-рә-әјрә сәнаткарларын шәхси ирадәси илә дејил, дөврүн, зәманәнин хүсусийәтләрилә изаһ едир. О, Ага Мәсһн Ширванинин јарадычылыгына о заманкы фачнава һади-сәләр фонунда гүјмәт вериб јазыр: «Тәбни, бу вәһшилик-ләри өз көзү илә сәјр едөн бәдбәхт Ага Мәсһн ашиғанә шәрләр сөјләјә билмәзди. Одур ки, тарихи һичри 1155-ә кими ашиғанә шәрләр јазараг, ләјәмүт лөвһәләр тәсвир едөн Ага Мәсһн, бу тарихдән е'тибарән кичик-кичик та-рихи мәнзүмәләр чәкәрәк, нәһәјәт «Шаһнамә» јазмаға башлајыр. «Шаһнамә»дә шаир өз көзүлә көрдүјү һади-сәләри тамамилә Азәрбајчан дилиндә чанландырыр. Ар-тыг мәһтаби, шәфәғи бурхараг, толдан, түфанкдән, чәр-хәчдән, зәибурәкдән бәсә кирир».

Сәлман Мүмтазын «Тарихимиз үчүн әбәди јашајачаг

бир мәнзүмә» адландырдыгы «Наһаг ган» поемасы бир даһа субүт едир ки, XIX әсрә гәдәрки Азәрбајчан әдәби-јатыны аичаг романтизм бахымындан тәһлил етмәк сәһи-дир, јанлышдыр. Бу әдәбијатда реализм мејлләри, ре-алист чәрәјан чоһдан башламышдыр. Халг һәјәтиндә баш верән тәләтүмләр, тарихи фачиләр, халгын залымлары, ишғалчылар, мүстәбидләрә гаршы ачыг вэ кизли мүға-вимәт һәрәкәты, мубаризә гүвәси һеч заман сөнмәмиш, сојумамыш, өлмәмишдир вэ шаирләри дә өз мәңрасына алмышдыр. Бу һиссләр, бу дујгулар исә јалныз роман-тик формаларда дејил, тамамилә реалист формада да ба-дид ифадәсини тапмышдыр. Тәбиәтән сон дәрәжә һәјәт-сәвәр, көзәл, сағлам јашамағы бүтүн еһкамлардан вэ тәригәтләрдән үстүн тутан, никбин, зәрафәтчыл, ироник дујгуларә малик халгмызын ашиғанә һиссләри дә чох заман там һәјәти, реалист бојаларда мејдана чыхмыш вэ онун һәм фольклорунда, һәм дә јазылы әдәбијатында әкс олунмушлук.

Орта әсрләр шаирләринин ашиғанә вә илк нәзәрдә мүчәррәд-фәлсәфи көрүнәш гәзәлләриндә елә бејтләр вар ки, онлар аичаг дәрин изаһдан, тарихи һадисәләр фонун-да шәрһ олунандан сонра мәһналары ачылыр вэ ашлашы-лыр. Сәлман Мүмтаз XVIII әсрин гүдрәтли шаирләрин-дән Нишат Ширванинин

Нишатәм, бир шәјим јохдур ки, бейтүмәлимә гәлсин.
Дүрү нәзимдән өзкә әһли-Рум ејләр нәјим јағма. —

бејтини «чоһ бөјүк вә ганлы бир тарихин сандыгы вә јә-хүд еви» адландырдыр вэ онун тарихи мәнәсы барадә мү-фәссәл мә'лумат верәрәк јазыр ки, «онунчу әср һичри ахырларында Түркия илә Иран һөкүмәтләри арасында шиддәтли бир дава гөлдүгүндән о һанлеји Кубранин (бөјүк фачәннин — М. И.) бир нечә пәрдәләри дә о заман Иран никаһында олан Кәчә, Зәкәм, Шамаһы, Ширван, Тәбриз, Тифлис, Бақы вә саир шәһәрләрин сәһнәләриндә ојнанылмалы иди» вэ ојнаныр. Османлы пашасы вә фа-чинәјә Крым татарларыны дә чәлб едир вә һәр ики тә-рәфдән ганлы вурушларын ахыры јерли әһалин чыпыб таламагла гуртарыр. Сәлман Мүмтаз јазыр: «Мүзәффә-ријәт нәш'әси илә нәш'әләни түрк вә татар әскәрләри Ширванын вә этрафин әһалисин јығма вә гәрәст етмәјә башламыш иди». Нәтта сојугучулуг вә гәрәткәрлик һәвә-си онларын варлыгына елә һаким олмуш, «чапанул бир

андазәә јетишмиш иди ки, бунча галларын төкүлмәсиә
ва татар әсқәрләринни Ширван үзәринә јеридилмәсинә
банс олаи Осман паша Ширван, Зәкәм, Кәлчә, Баки,
Тәбриз вә сәир гәнимәтләриндән башга халғын евләринни
белә, гапы-пәичәрәләринни, чәрчивә шүшәләринни чыхарт-
дырыб солтәнијә бағчасында гәср һумәјин тикдирмәјә»
көндәрмишиди.

Нишат Ширвани дә јухарыдакы бейтиндә «Нишатәм,
бир шейм јохдур ки, бијүлүмәлим» (јә'ни веркилардән
вә чәрәкләрдән топланан дәвләт хәзинәсинә) галсын,
«әли Рум» (јә'ни османлылар) мәним нәјими гәрәт едә-
чәкләр дедикдә мәнә о бөјүк тарихи фәнциә вә баш
вермиш гулдурлуға, сојгунчулуға ишарә едир...

Сәлман Мүмтазын чох көзәл јаддашы әдәбијатымызы
мүгајисәли шәкилдә топлајыб чап етмәсинә көмәк кәс-
тәрмишдир ки, бу да бир сыра әһәмјјәтли, унутулмаз
әсәрләрин нечә јарандығы барәдә, әввәлки әдәби ирслә
үзи алағәси барәдә тәсәввур ојадыр. Азәрбајчан әдәбиј-
јатында Сабир өлмәз новатор сәнәткардыр. Ејин заман-
да о, классик әдәбијатымызын ән гүдрәтли, ән пардаг
давамчыларындандыр. Онуи дили, ифадәләри, үслубу,
образлары, рәмәләри вә тәшбехләри милли әдәбијјаты-
мызын, дилимызын вә халг һәјәтынын ән ширәли гәјнаг-
ларындан гәһүб кәлир. Сабир гәдәр милли вә ејин за-
манда Сабир гәдәр бәшәријјәтчи, бейнәлмиләлчи, нова-
тор сәнәткар аз-аз тәпылар. Сабирин шә'рләринни, сати-
рик әсәрләринни, о чүмләдән «Бура сәј» сатирасыны
кәчликдә һамымыз әзбәрләмишик.

Эдил-султан, бура сәј дојдурүб әдәгларын!
Сөјүб әдәгларын, сојдурүб әдәгларын!
Төвбә, әтгөвбә хәтә раһинә кетдикләримә!
Билиб етдикләримә, билмәјиб етдикләримә!..

Сабир бу сатираны јазаркән Аға Мәсиһ Ширванини
«Төвбәнамә» тәрчибәндишдән истифадә етмиш, «төвбә,
әтгөвбә хәтә» ифадәсини ондан алараг бөјүк усталыгла
өз зәманәсиндәки мүстәбидләри гырманчлајан тәзијанәјә
чөврмишдир. Аға Мәсиһ өмрүнү чүрбөчүр әләнчәләрдә,
ејиш-ишрәтдә кечирәрәк, јә'ни риндивари һәјәт сүрә-
рәк, заһидләрә мөхәсү пәһришкарлыг иә олдуғуну билмә-
јән бир адамның өмрүнү ахырларында төвбә етмәсини
гәләмә алыр.

Гојмаз өз һалимә шәјтаны-ғәли, нәфес шум,
Ки дугаи дүмрәји тәғвид, ибәдәтә нүзүм

Фә'ли бад бирлә тамағи етдијим ишләр мә'лум
Мәни бичарәни етмә кәрәмидән мәһрум.
Төвбә јарәб, хәтә раһинә кетдикләримә
Билиб етдикләримә, билмәјиб етдикләримә.

«Төвбәнамә»дә инсанын тәбии еһтијачлары, һәјәти
һиселәри вә еһтираслары илә дини етјағидән гуру, сәрт,
естетик тәләбләри, ринди һәјәтлә заһиданә пәһришкар-
лыг арасындакы учурум көстәрилмәклә бәрәбәр хәфиф
бир истәһза да вар. Пешман олуб төвбә елијән гәһрәман
мәһшәр күнү һеч дә горхуб интәрәбир, вәһимәдән иттиги
гурумур. Әһкинә, дил-дил үстә гојмајыб зәрафаты анды-
ран бир әһнклә данышыр.

Олушман мәнан һәм сөһбәт бәзми бада,
Дәни һәм нәфәсәм мүтүрүб сәзи сада,
Ахирәт дәјиги иш тутмамышам дүңјада,
Бу икки әһирән рәһмәт сојлијән үстәдә.
Төвбә јарәб, хәтә раһинә кетдикләримә,
Билиб етдикләримә, билмәјиб етдикләримә!..

Сәлман Мүмтаз бу бәндиш дөрдүнчү мисрасына әсә-
сән һағлы олараг гејд едир: «Белә мә'лум олур ки, бу
тәқрар олунан бейт (јә'ни, төвбә јарәб, хәтә раһинә кет-
дикләримә, билиб етдикләримә, билмәјиб етдикләримә»
бейти — М. И.) ајры бир шаириндир. Белә бир гејддән
сонра, јәгин ки, Сәлман Мүмтаз һәмин шаир вә онуи
әсәрләри барәдә ахтарышлар апармыш, ләкин «күвәләри-
ни, синчә вә кәсәјләрини» вә дикәр һәшаратын диндә
чөјнәдији тозлу-топағлы гырыг-сөкүк вәрәгләр арасында
бир шей тапмамыш, «Шаһнамә» кими бу ахтарышда дан-
ма мүвәфғәјијәтсизлијә уграмышдыр. XVIII әср әдә-
бијјатында бөјүк хидмәтләри олан Нишат Ширванини
әсәрләрини вә бу әсәрләрә јазылмыш нәзирәләри илк дә-
фә әз-чох там шәкилдә бир јәгыб чап етмәк Сәлман
Мүмтазын унутулмаз хидмәтидир. Чүнки Нишат Шир-
вани Фиридуи бәј Көчөрәлини дә, Сәлман Мүмтазын да
гејд етдији кәми устал шәирдир. Онуи ишчә сөвгү, раван
тә'би, бөјүк истә'дәли әдәбијјатымыза естетик чәһәтдән,
образлы, ифадәли дил вә дәрһи инсаны мөзмуи чәһәтдән
көзәл шә'рләр бәхш етмишдир.

Зәманәсини әдәләтсизликләрини гырманчлајан дол-
ғун, ичтима, мә'налы шә'рләриндән «Көрмәдим» рәдиф-
ли мүрәббисини хатырлајаг:

Чөврини чәкдәм әбәс һәр нәкәси бәдијјәтнин,
Пәјмәли олдум ахыр көрдиши кәһфүрәстнин.

Һәм рафиғи һәмдәмин, Һарын, һәмн һәм сәһбәтин,
Һәр кимни чәкдәм чәфасын — бир вафасын көрмәдән.

Нишат Азербайжан дилинини ээнкин сөз вә ифадә бирләш-
мәләриндән, чаларларындан истифадә едәрәк ойнаг, зә-
риф, аһәндәр гәзәлләр жаратмышдыр:

Раһи сөгһидә дилә-чанним нәзәр еләзһишәм,
Һәр чәфа еләр исән елә, пешимән деһиләм...
Сән мүсәлман билдиб, иһдир едирсән мондән,
Сәнә аһиғ олаһи мән дә мүсәлман деһиләм.

Нишат Ширвани зәмәнәсиндә һаким төбәгәләрдән,
ағы одлу мәһсәб вә минбар сәһибләриндән разы олма-
мыш, онларын заһири көрүнүшләри вә сөзләри илә да-
хили әләмләри вә әмәлләри арасындакы зиддијәтти, учу-
румү көрүб јери дүшдүкчә тәһигдә етмишдир. Әлбәттә,
бунун да әсәс сәбәби онун һәзәт фәлсәфәсинин, инан вә
әгидәсинин онларны көрүшләрина ујушмамасыдыр. Фи-
ридуһ Көчәрли һағлы олараг гејд едик ки, «Нишат һәһи-
гәт әһли одлуғу үчүн заһири зәһд вә тоғваји вә ријәји
ибадәти севмәзмиш, ше'рләринини чоһунда худбин вәиз-
ләрә вә мө'әни абидләрә долашармыш». Сәлман Мүмтәз
да шаирини:

Көһәри нәзинни, Нишат, еләмә һәр јердә сәрф,
Бир белә базарда ким сәнә һиғмәт верәр? —

бейтинә әсәсэн «мүһитиндән наразылыг иһар етдијини»
јазыр. Нишат өмрүңүн чоһ һисәсини Ширвандан кәнар
јерләрдә кечирмишдир. Сәлман Мүмтәз бунун сәбәбини
белә шәрһ едир: «Бирдән-бирә өзү демнишкән бир өзкә
һәвајә дүшәрәк, ја сипәсәтә гарышмыш, ја авамын әгли
чатмајан бир сөз сөйләмиш олмадыыр ки, артыг Шама-
хы шәһәрини тәрк илә Сәлјана көчмәјә мәчбур олмаш-
дур». Лакин Сәлјанда да шаирини рузкары о гәдәр јахшы
кечмәмишдир. Фиридуһ бәј Көчәрли онун Ираншы да
мүхтәлиф јерләрини хејли кәзиб-долашдығыны сөйләјир.
Көрүнүр азад, раһат нәфәс алмаг үмидилә, раһәһәт үрә-
јини сәһит етмәк үчүн Нишат һара гачмышса әдәләтсиз-
лијә, «заһири вә ријәји ибадәтә» раст кәлмишдир вә үрә-
јини дешән дәрдләрини иһар етмәјә бир һәмдәрд ахта-
рараг јазмышдыр:

Мүшкүл иһдир дәрдн һәр бирдәрдә иһар еләмә,
Дәрдн бир дәрдә әһлигә хәтир иһшан етмәк көрәк.

Халгдан тәрки алағә еләјиб әһгә кимн,
Бир гәһәәт күшәсиндә аһшјан етмәк көрәк.

Јахшы күндә билмәк олмаз ким дәһәһәт кимдәдир,
Јахшы досту чүн јаман күн иһтанһан етмәк көрәк.

Фиридуһ бәј Көчәрли бу гәзәли чоһ бәјәннр, јалһыз
ағыр күндә имтаһандан чыхмыш адамларын һәһиги дост
олмасы барәдә фикирләринә јүксәк һиғмәт вериб јазыр:
«Амма Нишатын бир арзу вә хаһишини һағт вә саваб кө-
рә билмәдик. О исе халгдан гәт әләгә еднб әһгә кимн гә-
һәәт күшәсиндә аһшјан етмәкдир. Нишат бир тәрәфдән
күшәнишин абидләри вә ријакәр заһидләри тәһи вә мә-
ләмәт еднб, дикәр тәрәфдән өзү күшәнишинлик арзу ет-
мәси бир нев гәрибә кәлир. Күшәнишинлик бөјүк бир
һүнәр деһил ки, ону арзу еднб әмәли гејриләрә дәһи төв-
сијә олунсун». Бизчә чоһ көзәл гејддир! Сөз јох ки, Ни-
шатның јарадычылығында, дүңјакөрүшүндә орта әсләр-
дә Азербайжан чәмијјәтинини вәзијјәти илә бағлы олан
зиддијјәтләр вәрдыр. Лакин онун јарадычылығынын әсәс
мотивләри ишығлы фикирләрдир, зүмәл, зоракылығы
нифрәтдир, әдәләт, дүзлүк вә халга садагәтдир. Нишат
бу фикирләри вә һиссләри әкс едән о гәдәр ширин вә кө-
зәл ше'рләр жаратмышдыр ки, бағша шаирләр вәләһ ол-
муш, она нәзирәләр јазмышлар. Сәлман Мүмтәз гејд
едир ки, «башы бир чоһ бәләләр чәкмиш шаиримиз өз
әсринини гүдәрәтли шаирләриндән вә өз зәмәнәсинин маһир
усталарындандыр. Әсримиздәк кәлиб кәдән өз көркәмли
мүтәдир шаирләримиз ондан мүтәәссир олмашлар. Сәл-
ман Мүмтәз Нишата нәзирә олараг јазылмыш ше'рләри
дә китабында чап етмишдир. Онларын ичиндә Гасым бәј
Зәкирин «Гаш арасында» гәзәли вә Вағифин «Мән чәһан
мүлкүндә мүтләг доғру һәләт көрмәдим» мүхәммәси дә
вардыр.

***

Јухарыда кәтирдјимиз мисаллардан көрүнүр ки, Сәл-
ман Мүмтәзның аҗры-аҗры шаирләр барәдә әсәсэн мүхтә-
тәсәр вә јыгчыһ јазылары јалһыз фәктик мә'лумат чә-
һәтдән деһил, бир сыра фикирләри вә тәһлил үсулу ча-
һәтдән дә марәғлыдыр. Сәлман Мүмтәз әксәрән о шаир
барәдә тәһсилата јол вернр ки, о шаирин зәмәнәсиндә

халгын һәјаты ғыртыналы олуб, чүрбөчүр драматик һадисәләр баш вериб, харичи ишғаллар вә дахили чарпышмалар һәјатын ади аһанкинн позуб, нисан шәхсијјәтини вә о чүмләдән шаһрин өзүнү ағыр имтаһанлар гаршысында гојуб. Бу таһлил вә төдгигләриндә Сәлман Мүмтаз бир гајда олараг мүтәрәғги мөвге тутур, халгын тәрәфиндәдир. Халгын азадлығыны вә истиглаллијјәтини позан гүвәләри нисләјир, әдәбијјатымызын гуманиист вә азадлыгсөвәр әнәнәләри руһундакы ше'рләри хүсуси олараг нозәрә чарпдырыр. Лухарыдакылара әләвә олараг «Гасым бәј Закир» мәғаләсини хатырлатмағ истәјирәм.

Азәрбајчан ше'риндә реализмин инкишафында Закирин хүсуси ролу вар. О, һәјати мүбаризәләри еһтирасла ше'рә кәтирмиш, реал адамларын портретини јаратмыш, башына кәлән мүсибәтләри, ичтиман әдаләтсизликдән вә чар истиласындан шәхсән чәкдији әзаблары тәсвир етмишдир. Закир ше'риндә бир сыра ичтиман типләр мәнсуб олдуглары зүмрәә мәхсус, мөвгеләринә ујғун сөзләр вә ифадәләр ишләдирләр.

Сәлман Мүмтаз Закир поезијасынын һәјатилијини, реализмини, ичтиман долғунлуғуну хүсуси һәрарәтлә гејд едир вә ону «Сабирини пишивасы, мүчтәһиди» адландырыр. Мән дејәрдим ки, Закир ше'ринин бу кәзәл кејфијјәтләрини о дөврдә һеч кәс Сәлман Мүмтаз гәдәр габартмамышдыр. О, һағлы олараг гејд едирди ки, «Закир чәсарәтлә, һәр бир синфин ејбини апачығ үзүнә чырпыб, хәјанәт вә чинајәтини тамамилә көзүнү ичинә сөјләмишдир».

Сәлман Мүмтаз фәал, јорудмаз бир мәдәнијјәт хадими иди. Әдәбијјатымызын һәрарәтли патриоту иди. О, башга халгларын да бә'зи көркәмли јарадычылары бардә мәғаләләр јазмышдыр, онлары бизим охучулара танытмағла әдәби әлағәләримизни кенишләнмәсинә көмәк етмишдир.

Сәлман Мүмтазын әдәбијјатымыз гаршысындакы хидмәтләри бөјүкдүр. Бу чүр адамлар халгын мәдәнијјәт тарихиндә уиудулмур. Онлар гијмәтли метал ахтаранлар кимидир, чајларын мәчраларында, дағларда, дәрри дәрјаларда доланырлар. Бир нисғал ғызыл әлдә етмәк үчүн мин тонларла гуму, чингылы јумалы, әләмәли, тәмизләмәли олурлар, бир мирвари үчүн дәннәләрини тәкинә чуммағдан чәкинмирләр. Сөз ғызылыны, сөз ичкисини ахта-

рыб тапмағ даһа чәттидир, даһа бөјүк зәһмәт, сәбр, дөзүм истәјир. Сәлман Мүмтаз нәнки бу ағыр ишдән јорулмурду, усаныб дарыхмырды, мүстәсна бир һәвәслә, мәһәббәтлә чалышырды, бүтүн һәјат гүвәсини, бүтүн өмрүнү бу ишә сәрф етмишди. Бу әмәјни, бу сәбрин бәһраси олан иччиләр Азәрбајчан әдәбијјаты вә халғ мәнәвин сарвәтләри хәзнәсини бәзәјир. Бу әмәјни мүкафаты исә охучу миннәтдарлығыдыр.

МҮНДЭРИЧАТ

Классик эдэбијјат

Орта өсрлэр Азербайжан эдэбијјатында реализм проблемна даир	7
Ренессанс, Азербайжан ренессансы ва онун реализми	21
Хаганинин һајаты ва естетик идеали	70
Ше'р самасынын сөнмәз күнәши	70
Низами ва Хагани жарымчылығыны тэдгигни бә'зи мәсәләләри	82
Низамис, нечәсиэ бир јазысан сан	92
Одлар јурдунун Прометеји	127
Сөз мүлкүнүн солтаны	160
Халг үчүн дөјүнән үрәк	176
Бәндәрәм бир гөчман дага ки, дәрјәдә дурар	196
Азербайжан халгынын гәһрәманыг дастанлары	205

Мүасир эдэбијјат

Мүбаризә ва пикнишәф илләри	215
Һөгигәтини ва көзәллијини гауулары илә	227
Учалыг ва тәһзиллик	262
Мә'налы ва көзәл	273
Шанлы, шәрәфли јол	273
Дунјаны дәрјишәләр	299
Һајатын дәрјиләринә	318
Һәмшәјашар сәрвәтләр	323
Сөзүн күчү	330
Һајатын күзәкүсү	347
Сөнмәз күнәшидир доған	364
Сатира ва Әли Низамини сатирик ше'рләри	373
Көзәллик ва фәлсәфә	387
Һајатдан сөсләр	387
Чавиди јад едәркөн	402
Бир әбди сәһти нәр	408
Бәјүк халг шаири	417

Ч. Чаббарлынын сәнәти ва сәнәткарлығы	421
Хатирәләр ва дүшүнчәләр	441
Јадма дүшдү	444
Одлу сәтирләр	469
Ишыгы, һәрарәтли	474
Јазычынни јолу	477
Устад тарзән	504
Сидги Руһуллә	511
Фәдакар тәдгигатчы	533

Россами А. Маммадов,
Бөдөн редактору Э. Маммадов,
Техники редактору В. Плигинин,
Корректорлары М. Муродова, Т. Элиязиде,
ИБ № 1534.

Язылымага берилмиш 3.09. 1985-чи ил. Чапа им-
заланыш 18.10. 1985-чи ил. ФГ 02836. Кагыз
форматы 84x108¹/₁₆. Кагыз № 1. Эдаби гаринтур.
Түксөк чап усулу. Физики чап короти 17,25. Шөр-
ти ч. в. 28,98. Учот-иштр азраги 28,8. Тиражи
4.000. Сифариси № 721. Гимоти 3 мах.
Азербайжан ССР Девлет Ишрият, Полиграфича
ва Книтаб Тичарати Ишлорн Комитоси, «Язычы»
ишриятити, 370005, Баки, Натван мейдани, 1.
26 Баки комиссары адина мотбос, 370005, Баки,
Эли Баграмов кучоси, 3.

Ибраһимов М.

И17 Ниясиз, нечасиз бир жазысан сән. Б., Жазычы,
1985. — 547 с.

Китабда халг жазычысы, Социалист Эмгек Германы, академик Мирза Ибраһимовун узун илор аринда жаздыгы ва журналларда, газетларда чап олунуши, лакни книтаб халында илк дофо бурахылачак мукталиф эсми-эдаби мугалларин топланыминдир.

Бурада Азербайжан, рус ва башга халгларин бо'юн классикларинин жарамчылыгындан, оларин прогрессив философия-эстетик көрушлариндан, түксөк бөдөн хусусиятлариндан бөлс олунур. Хагани, Низами, Носими, Эфенди, Фузүли, М. Ф. Ахундов кими бөлюк Азербайжан жазычыларынын тодигги книтабда бөлюк жер тутур.

Бир сыра жазылар совет адабияты, хусусен Азербайжан совет адабияты проблемаларино хаср олунумшудур. Бу проблемлар ва адаби процес партиалылык, халглык, реализм мөветжиндан ишылгандырдылар. Эдабиятымыздын судн ва коммунизм угрунда халгын мубаризсизла чынык алагасы, бейномилалчиликни кими ваичи мовзулара хусусен диккат [етирилар.

И 463000000—135 206—85
М—658—85

С(Аз)2

Ибрагимов Мирза Аждар оглы
ПОСТИГНИ САМОГО СЕБЯ
(на азербайджанском языке)

Баку — 1986

Издательство «Язычы», 370005,
Баку, площадь Натаван, 1.

Типография им. 26 бакинских комиссаров,
370005, Баку, ул. Али Бабрамова, 3.

